

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Тілея

*Науковий вісник
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 108 (№ 5)

Київ – 2016

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідомо про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 13 від 28 квітня 2016 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 16-04-28 від 28 квітня 2016 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Рецензенти:

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онисьченко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
член-кор. НАН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бєх В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусинян Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 108 (5). – 316 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya
naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 108 (№ 5)

Kyyiv – 2016

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filososf'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z *istorychnykh nauk* nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (*nepepeestmpaiia*)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 13 vid 28 kvitnya 2016 r.); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 16-04-28 vid 28 kvitnya 2016 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Retsenzenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vynnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherheha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r fil. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r fil. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvylyuk O. P., d–r fil. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r fil. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r fil. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r fil. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filososf'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r fil. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r fil. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r fil. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Uvarkina O. V., d–r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 108 (5). – 316 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filososf'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershynya V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELYNYS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filozofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest-s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)+32
ББК 63.3(4 Укр)

Локатир Н. М.,
аспірантка, Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника
(Україна, Івано-Франківськ),
natalia.burachok@gmail.com

РЕДАКЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ШЛЕМКЕВИЧА

Стаття присвячена Миколі Івановичу Шлемкевичу, редактору, громадському й політичному діячеві, науковцю, публіцисту та філософу, учаснику українського суспільно-політичного руху першої половини ХХ ст., а безпосередньо його редакторській діяльності. Проаналізовано його роботу та публікації у низці видань. Також у статті викладено його внесок у роботу таких видань як «Перемога», «Батьківщина», «Українські Вісті», «Українське видавництво», «Листи до Приятелів».

Ключові слова: М. Шлемкевич, редакційна діяльність, видання, стаття, журнал.

Сучасний розвиток вітчизняної історичної науки дає можливість звернутися до вивчення життя й наукової спадщини видатних постатей українського минулого. Тож для вітчизняних науковців залишаються актуальними завдання персоніфікації історії України, дослідження тих українських суспільно-політичних діячів та науковців, імена яких донедавна замовчувалися. До таких імен відносимо М. Шлемкевича – публіцисту, громадсько-політичному діячу, науковцю та редактору.

Метою даної статті є висвітлення та аналіз редакторської діяльності М. Шлемкевича, його внесок у роботу журналів, часописів та газет. У більшості видань він також виступає і автором низки статей.

Вперше з редакційною працею М. Шлемкевич зустрівся у 1930-х рр., коли став активним громадсько-політичним діячем, творцем ідеології «творчого» націоналізму. З початку заснування партії Фронт національної єдності був головним редактором її журналу «Перемога» (з 1 листопада 1933 р.) та щоденної газети «Українські вісті» (з 1 листопада 1934 р.), а свої політичні погляди обґрунтував, зокрема, у статтях «Творчий націоналізм як філософія мілітанс» і «Проблема української інтелігенції (Інтелігенція і політика)». М. Шлемкевич критикував тактику ліберального Українського Національно-Демократичного Об'єднання, яке на «пацифікацію» українців польською владою відповідало «нормалізацією» стосунків із нею. Водночас він заперечував і відплатний антипольський терор Організації Українських Націоналістів, а її ідеологію чинного націоналізму згодом назвав «найрадикальнішою антитезою вільному духові». Обом цим ідеологічним напрямом він протиставляв свій «творчий націоналізм».

Влітку 1935 р. М. Шлемкевич познайомився із співредактором тижневика «Батьківщина» С. Волинець [5, с. 32]. А з листопада 1935 р. стає членом редакційної колегії та тижневика «Батьківщина», часто в них друкував свої статті. Ще краще пізнати М. Шлемкевича вдалося С. Волинцю живучи разом в гуртожитку Видавництва

«Батьківщина» по вулиці Францішканській (бічна вул. Личаківської). На тій же вулиці проживали тоді Іван Гладилевич, співробітник щоденника «Українські Вісті», що його видавав Фронт національної єдності, а також редактор Ярослав Заремба [5, с. 32].

У 1941–1944 рр. він почав працювати головним редактором «Українського Видавництва» (Краків – Львів), підпорядкованого Українському Центральному Комітетові. Це єдине українське видавництво в Генеральній Губернії підлягало суворій цензурі, але все-таки змогло за дуже складних матеріальних та політичних умов продукувати досить широкий спектр наукової, художньої та освітньої літератури. Навколо редакції згуртувалися поважні інтелектуальні сили – Ю. Пеленський, І. Зилинський, О. Тарнавський, В. Сімович, С. Гординський, Ю. Стефанік, І. Крип'якевич, М. Кордуба та ін.; передруковувано літературні твори (Б. Лепкого, В. Бірчака; великим накладом видано «Кобзар» Т. Шевченка) [2, с. 131]. Саме будучи головним редактором «Українського Видавництва» М. Шлемкевич ближче познайомився із В. Кубійовичем. Майже одразу вони стали хорошими приятелями. У посмертній згадці В. Кубійович згадує, що пізнав М. Шлемкевича і його життєвий шлях будучи разом у еміграції [4, с. 126].

У 1942 р. знову ж таки працюючи в «Українському Видавництві» М. Шлемкевич вперше зустрічається з К. Паньківським. Останній у спогадах про ці події писав, що саме головний редактор був духовним провідником видавництва. Фінансових труднощів воно не мало, найважливішими проблемами було роздобути папір і уникнути цензури. Це вони робили добре. Вченим, письменникам й іншим діячам культури допомагав головний редактор М. Шлемкевич, як морально так і матеріально. Робота видавництва отримала незалежну оцінку від польського публіциста і мислителя Єжи Стемповського. Він був знавцем української справи та культури, адже сам походив родом з України. У своїх спогадах «Щоденник подорожі по Австрії і Німеччині – Рим, 1946 року» він писав: «Переглядаю з великим зацікавленням каталог львівського українського видавництва за роки 1942–1943. В тих роках і в тих умовах жоден з народів континенту не здобувся на подібне літературне і видавниче зусилля» [2, с. 122]. І саме М. Шлемкевич відіграв чи не найважливішу роль у цих зусиллях.

Діяльність у раді Українського Центрального Комітету зблизила К. Паньківського та М. Шлемкевича, у них з'явилися спільні міркування і подібна оцінка проблем. У 1944 р. вони зустрілися з людьми Великої України, що викликало певну революцію у їхніх поглядах на український світ. Вони вважали, що їхнім завданням мав стати захист усіх українців. Тобто УЦК і Українське Видавництво, під проводом В. Кубійовича і головного редактора М. Шлемкевича вийшли «на тернистий шлях зусиль відповідального українства за кордоном до

єдності. Через воєнну ситуацію та радянські війська, які ввійшли широким фронтом до Галичини час розбудови праці УЦК і Українського Видавництва закінчився, почалась ліквідація й евакуація. М. Шлемкевич поступово звільнився з видавництва [7, с. 86]. Влітку 1944 р. Видавництво переїхало до Відня [7, с. 88].

У цих же роках (1941–1944 рр.) М. Шлемкевич був одним із співредакторів журналу «Наші дні», де друкує свої статті під псевдонімом М. Іванейко. Цей доброго професійного рівня місячник літератури, мистецтва і культури об'єднав навколо себе кращі творчі сили виснаженої війною Галичини та емігрантів з підрадянської України: тут друкували свої твори І. Багряний, Ю. Шевельов (Ю. Шерех), Ю. Косач, Ю. Липа, О. Оглоблин, Т. Осмачка, О. Тарнавський, Е. Козак, Н. Королева, А. Любченко, П. Ковалів, О. Повстенко, В. Міяковський та ін. [2, с. 131].

В кінці 1945 р. М. Шлемкевич перебуваючи в Німеччині виявляє себе як організатор видавництва. Це вважали подвигом, адже в ті часи не існувало української друкарні і була нестача паперу. Під його проводом створюється видавництво «Українська освідомна служба» – Укрос. Починають з'являтися інформаційні статті, які поділялись на дві серії: загальна і програмова. М. Шлемкевич не був автором усіх випусків, одна деякі з них опрацював сам, часто не підписуючи, для інших вмів знаходити відповідного автора [7, с. 89]. Завдяки назвам статей можна визначити їх зміст, ідею: «За український правопорядок», «Державно–правні підстави української справи», «Чому уряд Української Народної Республіки?», «Мета, характер і завдання Українського Національно–Державного Союзу», «Постанови і Резолюції УНДС». Також цікавими є плани на майбутнє: «Засади внутрішньої політики – український мир», «Тези політики – церковної, культурної, економічної, закордонної», «Проблеми української еміграції». Важко перерахувати теми, які М. Шлемкевич із допомогою друзів опрацював, редагував і видав в одному році [7, с. 90].

В лютому 1947 р. М. Шлемкевич почав видавати журнал у новій формі, він називався «Листи до наших Приятелів». Вийшло тільки два номери цього журналу, його видання в Німеччині швидко припинилось, бо М. Шлемкевич почав працювати у місячному журналі національно–державної думки «Проблеми». Його редактором був М. Добрянський з активною співучастью М. Шлемкевича. Завданням журналу вони намагались «будити думку, приспану гаслом бездушної пропаганди» [2, с. 124]. «Проблеми» продовжували ідейний напрямок півмісячника «На чужині», який видавали у Фільсбюргу спочатку під назвою «Проти баламутства», друзі–однодумці М. Шлемкевича, В. Кохан і Д. Кузик.

У вступному слові до першого номера «Листів до наших Приятелів» М. Шлемкевич писав: «Живемо відірвані від рідної землі, яка є найсильнішим сполучником між людьми. Чим більше ми розділені, тим сильніше відчуваємо потребу зв'язку з собою. Обмін думок, правдива інформація, добра порада і взаємна переписка – це ті засоби, що ними можемо охоч частинно надолужити втрату природних зв'язків. Тому розвинулась між нами і нашими приятелями широка переписка. Ми рішили перейти на метод збірної переписки. Будемо видавати час від часу в одному збірному виданні наші відповіді на питання, які найбільше інтересують наших

приятелів. Не претендуємо робити з Наших «Листів» ані журналу, ані газети, тому вони виходитимуть в дуже обмеженій кількості. Одиноке, що ми бажаємо, це дати правдиву інформацію й оцінку та наш погляд на справи, які займають увагу наших приятелів». Такі скромні були початки «Листів до наших приятелів» [7, с. 92].

У 1953 р. уже у США почала виходити в друк періодика під назвою «Листи до Приятелів». Епіграф до неї: «Це поклик до людей, що хочуть і вміють незалежно думати – поклик створити суспільство духа понад моря і гори і ріки, що нас ділять сьогодні!» [2, с. 125].

Це видання, маючи багатоаспектну тематику, стало можливим завдяки дружній співпраці відомих на еміграції наукових, політичних, громадських діячів, журналістів, яких об'єднав навколо себе засновник і незмінний головний редактор видання Микола Шлемкевич. Визначаючи місце «Листів до Приятелів» серед інших періодичних видань, М. Шлемкевич, зокрема наголошував, що це насправді є листи, не часопис, в яких не буде сенсаційних новин, а будуть відповіді на запитання читачів, обмін думками. Особливості становлення видання, його роль у збереженні національної ідентичності українців, що проживають за межами етнічної батьківщини, віддзеркалюють філософські, освітньо–виховні, націєтворчі та інші проблеми українського зарубіжжя. Аналіз публікацій переконує в актуальності видання яке, на думку його засновників, мало стати єдиним чинником української спільноти в країнах поселення: «Часто повторяємо, що колись ми були спільнотою однієї рідної землі, однієї мови, спільнотою життя. Тепер розкинуті по світах ми стали спільнотою духових зв'язків... Це наша незрима рідна земля: – зв'язок українських душ у мислях і почуваннях, у спільній спрямованості волі і мрій. «Листи до Приятелів» утверджують ту спільноту, що зродилася між нами на чужині і поволі наростає в принагідних зустрічах і листових розмовах» [1, с. 204].

У 150–му числі журналу, останньому, яке ще він сам редагував, його стаття: «Неювілейний звіт». Ось фрагмент з неї: «150–те число журналу, 150 місяців праці серед ясних днів і похмурих, серед сумнівів і віри, непевностей і утверджень. Перше число вийшло в березні 1953 р. Справді ми були бідні. Це була летючка на 8 сторінок друку, «народження журналу!» Ми не мали ні цента основного капіталу. Ми не пробували відкривати собі двері людських сердець, підлешуючись до їхніх віровизнаєвих і провінційних сантиментів чи ресантиментів. Ми прагнули одного: відверто говорити те, що думаємо, а що сказати не було можливо в існуючій союзній, церковній, партійній пресі. Найближчі приятелі, навіть перші співробітники сумнівались. Аж оце 150–те число! З малої летючки виріс журнал із доброю славою в суспільстві думаючих і незалежних людей. Яке ж політичне обличчя «Листів»? Найпростіше визначити його, вбгавши журнал у якусь готову партійну шухляду. Та це неможливо, автори–співробітники – це люди з усіх партій і груп» [7, с. 94].

Видання не було органом якоїсь політичної сили, не мало ні впливових меценатів, ні фінансової підтримки американського, українського чи будь–якого іншого уряду. Це сприяло тому, що часопис залишався таким, яким від початку задумувався, пропагував ті ідеї, котрі були близькі його авторам і редакційному колективу. Часопис видавався на кошти від передплати та пожертвувань

на пресовий фонд. Причому, як це притаманно для типового західного видання, з номера в номер редакція знаходила місце для опублікування переліку тих, хто перераховував кошти на видання «Листів до Приятелів» [6, с. 62].

Тематична спрямованість часопису різноманітна – від висвітлення складних філософських, політичних, історичних проблем до оглядів преси, відповідей на запитання передплатників. Різні теми висвітлювались в журналі, однак К. Паньківський у своїх спогадах виділяє три теми обговорення: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі, Український Конгресовий Комітет Америки і Церква [7, с. 94]. А писав і аналізував ці питання М. Шлемкевич, адже був і творцем і редактором журналу.

У постійній рубриці «3 преси» подавався огляд української преси, що виходила за межами СРСР (переважно «Народної волі» та «Свободи»). Автори таких оглядів (найчастіше ним був М. Шлемкевич, який підписувався ініціалами МШ), як правило, негативно оцінювали публікації в інших виданнях про діяльність УНР, Об'єднання Демократичної Української Молоді, українських політичних партій в екзилі [6, с. 63].

Окрім «Листів до Приятелів» у 1959–1961 рр. М. Шлемкевич також редагує журнал «Український огляд», частино журнал для родин. Завданням якого було зацікавити нових людей. Це було популярне і багате змістом видання [10, с. 98].

Таким чином, завдяки своїй ерудиції, патріотизму і прагненню до позитивних змін в українській публіцистиці, М. Шлемкевич неодноразово був редактором різних періодик, журналів та видань. Завдяки його роботі вони ставали популярними серед населення, знаходили свого читача і авторів. Він популяризував українського автора і часто сам публікувався. Політична тематика статей у цей період займала домінуючі позиції у журналах та виданнях. Редакторській праці він приділяв більшість свого робочого та вільного часу. Та найважливішою редакторською працею для М. Шлемкевича була робота над журналом «Листи до Приятелів».

Список використаних джерел

1. Божук Л. Проблеми української освіти та національного виховання на сторінках часопису «Листи до приятелів» // Український вимір. Міжнар. збірн. інформац., освіт., наук., метод. статей і матеріал. з України та діаспори: у 3-х т. – Чернігів: ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка, 2009. – Число 8. – Т. II. – С.204–207.
2. Дзюба І. Микола Шлемкевич / І. Дзюба // Дух і література. Національний університет Києво-Могилянська академія. – №21. – С.121–165.
3. Здоровега В. Й. Теорія і методика журналістської творчості: Навч. посібник. – Львів: ПАІС, 2000. – 180 с.
4. Кубійович В. Посмертна згадка. Замість листа до приятеля / Володимир Кубійович // Сучасність. – Мюнхен, 1966. – Березень. №3 (63). – С.126–127.
5. Микола Шлемкевич. Силуета й спогади про нього. – Вінніпег, 1966. – 46 с.
6. Міхалевська В. Л. Репрезентація ідей духовності та державності на сторінках часопису «Листи до Приятелів» / В. Л. Міхалевська. Українське журналістознавство [Текст]: зб. наук. статей. Вип.3 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики та ін. – К.: Видавництво Інституту журналістики, 2002. – 75 с.
7. Паньківський К. Микола Шлемкевич – публіцист / К. Паньківський // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Липень–серпень. – С.83–100.
8. Рудко В. Микола Шлемкевич – філософ / Рудко В. // Листи до приятелів. – Рік XIV. – 1966. – Ч.155–156. – Кн.3–4. – С.2–4.

9. Шлемкевич М. Від автора / М. Шлемкевич // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1953. – Ч.1. – С.1.

10. Шлемкевич М. Від автора / М. Шлемкевич // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1955. – Ч.12. – С.7.

11. Шлемкевич М. Душа і пісня / М. Шлемкевич // Українська душа / за ред. М. Шлемкевича. – Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1956. – 63 с.

References

1. Bozhuk L. Problemy ukraïns'koyi osvity ta natsional'noho vykhovannya na storinkakh chasopysu «Lysty do pryuyateliv» // Ukrayins'kyi vymir. Mizhnar. zbirn. informats., osvity, nauk., metod. statey i material. z Ukrayiny ta diaspory: u 3-kh t. – Chernihiv: ChDPU imeni T. H. Shevchenka, 2009. – Chyso 8. – T. II. – S.204–207.
2. Dzyuba I. Mykola Shlemkevych / I. Dzyuba // Dukh i literatura. Natsional'nyy universytet Kyievo-Mohylyans'ka akademiya. – №21. – S.121–165.
3. Zdoroveha V. Y. Teoriya i metodyka zhurnalist-s'koyi tvorchosti: Navch. posibnyk. – L'viv: PAIS, 2000. – 180 s.
4. Kubiiovych V. Posmertna z'hadka. Zamist' lysta do pryuyatelya / Volodymyr Kubiiovych // Suchasnist'. – Myunkhen, 1966. – Berезень. №3 (63). S.126–127.
5. Mykola Shlemkevych. Sylyueta y spohady pro n'oho. – Vinnipeh, 1966. – 46 s.
6. Mikhalevs'ka V. L. Reprezentatsiya idey dukhovnosti ta derzhavnosti na storinkakh chasopysu «Lysty do Pryuyateliv» / V. L. Mikhalevs'ka. Ukrayins'ke zhurnalistykoznavstvo [Tekst]: zb. nauk. statey. Vyp.3 / Kyiv's'kyy nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t zhurnalistyky ta in. – K.: Vydavnytstvo Instytutu zhurnalistyky, 2002. – 75 s.
7. Pan'kivs'kyy K. Mykola Shlemkevych – publitsyt / K. Pan'kivs'kyy // Suchasnist'. – Myunkhen, 1974. – Lypen'–serpen'. – S.83–100.
8. Rudko V. Mykola Shlemkevych – filosof / Rudko V. // Lysty do pryuyateliv. – Rik XIV. – 1966. – Ch.155–156. – Kn.3–4. – S.2–4.
9. Shlemkevych M. Vid avtora / M. Shlemkevych // Lysty do pryuyateliv. – N'yu-York, 1953. – Ch.1. – S.1.
10. Shlemkevych M. Vid avtora / M. Shlemkevych // Lysty do pryuyateliv. – N'yu-York, 1955. – Ch.12. – S.7.
11. Shlemkevych M. Dusha i pisnya / M. Shlemkevych // Ukrayins'ka dusha / za red. M. Shlemkevycha. – N'yu-York; Toronto: Klyuchi, 1956. – 63 s.

Lokaty N. M., graduate student at the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), natalia.burachok@gmail.com

Editorial activities M. Shlemkevich

The article is devoted Shlemkevych Nikolai Ivanovich, editor, public and political figures, scholars, publicist and philosopher, member of the Ukrainian social and political movement in the first half of the XX century, and immediately his editorial activities. Analyzed his work and publications in several journals. Also, the article describes his contributions to the work of such journals as «Victory», «Motherland», «Ukrainian Izvestia», «Ukrainian publishing», «Letters to Friends».

Keywords: M. Shlemkevych, editorial activity, publication, article, magazine.

Lokaty N. H., aspirantka, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), natalia.burachok@gmail.com

Редакционная деятельность Н. Шлемкевича

Статья посвящена Николаю Ивановичу Шлемкевичу, редактору, общественному и политическому деятелю, ученому, публицисту и философу, участнику украинского общественно-политического движения первой половины XX в., а непосредственно его редакторской деятельности. Проанализировано его работу и публикации в ряде изданий. Также в статье изложено его вклад в работу таких изданий как «Победа», «Родина», «Украинская Известия», «Украинское издательство», «Письма к приятелю».

Ключевые слова: Н. Шлемкевич, редакционная деятельность, издание, статья, журнал.

* * *

Козак О.,
магістр історії, Національна академія
внутрішніх справ (Україна, Київ),
alexkozak@bk.ru

ДОБРОЧИННІСТЬ БОГДАНА І ВАРВАРИ ХАНОКІВ У СПРАВІ ПРОСВІТНИЦТВА Й РОЗВИТКУ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКОВИХ ЗНАТЬ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Висвітлюється доброчинність, меценатство і колекційна діяльність родини Богдана і Варвари Ханоків у розвитку освіти й наукових знань в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглянута благодійницька роль родини Ханоків у створенні нових та фінансуванні діючих церковно-парафіяльних і державних шкіл, забезпечення їх навчально-виховного процесу й соціальних потреб учнів і вчителів. Розглянуто внесок родини у створення системи комерційної освіти у формі шкіл, училищ, курсів, а також майстерень з виробництва предметів декоративно-прикладного мистецтва.

Аналізується роль родини Ханоків у розвитку наукових знань в Україні, зокрема археології, етнографії, історії та мистецтвознавства.

Ключові слова: доброчинність, меценатство, освіта, археологія, етнографія, історія, мистецтвознавство.

Ліквідація кріпацького рабства в Російській імперії, призвела до соціально-економічних змін, зокрема розвитку підприємництва й товарного виробництва загалом, що сприяло відродженню в Україні давніх традицій доброчинності. Добровільна безкорислива пожертва заможних підприємців, купців, дворян і поміщиків, а нерідко селян і міських мешканців була спрямована, у першу чергу, на розвиток освіти, забезпечення медичного обслуговування населення, збереження й примноження національної культурної спадщини, а, як наслідок, відродження історичної пам'яті, захист й утвердження національної ідентичності українців.

Сьогодні, за умов агресії Російської Федерації – окупації нею Криму й частини Донбасу, проблема доброчинності постає як вагомий чинник мобілізації всіх зусиль суспільства на захист Батьківщини.

Основні напрями і форми української доброчинності потребують глибокого й комплексного вивчення у контексті вітчизняних і європейських традицій для пошуку оптимальних шляхів удосконалення й функціонування інструментів благодійності, стимулювання громадянської активності, зокрема олігархів і підприємців.

Автором поставлено за мету здійснити спробу вивчення основних напрямів, форм і засобів доброчинності, видатних діячів українського національно-культурного відродження Богдана і Варвари Ханоків у справі просвітництва, розвитку та популяризації наукових знань в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

У російській імперській, особливо радянській і сучасній історіографії обраній нами темі приділена незначна, поверхова увага і розглядається вона у контексті російської історичної науки [9; 10; 12; 13; 15; 16]. Натомість українські вчені В. Антонович [2; 3], Д. Багалій [4], М. Грушевський [14], М. Костомаров [24], Д. Яворницький [50] та інші прагнули розкрити національні традиції доброчинності представників різних соціальних верств населення України.

У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається активізація вивчення історії доброчинності і меценатства українських підприємців, купців, дворян і поміщиків, представників інших соціальних верств. Зокрема, проблему доброчинності у справі просвітництва й розвитку та популяризації наукових знань в Україні

визначеного періоду вивчали М. Дмитрієнко і О. Ясь [17], О. Донік [18], М. Біляшевський [6], М. Лукомський [33], М. Макаренко [34], М. Слабошпицький [44], О. Ткаченко [46], та інші.

Натомість, недостатньо, на нашу думку, розроблено проблему внеску родини Ханоків, зокрема подружжя Богдана Івановича і Варвари Миколаївни, у збереження і розвиток української духовної і матеріальної культури. Лише окремі аспекти, і то епізодично, доброчинності й меценатства у справі просвітництва, розвитку наукових знань, мистецтвознавства і музеєзнавства знайшли відображення у невеликих працях К. Акинша [1], В. Березовського [5], Ю. Бобриницького [7], Н. Корнієнко [22; 23], Н. Крутенко [26; 27], В. Ковалинського [21], П. Лазечко [31], А. Маргулова [35], С. Нестерцової і І. Стародубцевої [36], Д. Кузіної [28], А. Примак [40], Н. Родінової [42], Н. Солонської [45], опублікованих у періодичних виданнях, а також декількох дисертаційних дослідженнях, зокрема, Т. Ніколаєвої [38].

Навіть короткий історіографічний огляд засвідчив, що обрана нами тема не стала предметом спеціального комплексного дослідження для українських та зарубіжних вчених.

Родина Терещенків, з якої походила Варвара Миколаївна, і родина її чоловіка Богдана Івановича Ханоків були знані й шановані в Україні і Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. як виробники цукру, зерна, горілчаних напоїв, цегли, лісопильних матеріалів, сільськогосподарського інвентара, сукна й ткацьких виробів з використанням новітніх технологій. Маючи великі прибутки, вони витрачали значні кошти на створення належних матеріально-побутових умов праці й відпочинку своїх селян і робітників, на створення й утримання нічних притулків для бідних, медичних закладів, будівництво й оздоблення церков.

Особливу увагу й зацікавленість виявили підприємці у розширенні мережі початкової освіти, а також становленню й розвитку професійних навчальних закладів у формі комерційних, ремісничих, технічних шкіл, училищ і курсів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу, комерсантів, фахівців бухгалтерського обліку тощо.

Батько Варвари Ханоків Микола Терещенко у 1905 р. спорудив у селах Луці і Горбовичі поблизу Києва, де він мав велике земельне господарство, дві церковно-парафіяльні школи, в яких у 1915 р. навчалися понад 50 хлопчиків і 30 дівчаток [39, с. 300].

На кошти М. Терещенка, його дружини Пелагеї Терещенко і їх сина Олександра у селі Шпитьки Васильківського повіту, де останній мав маєток, землі й господарство, було споруджено у 90-х роках ХІХ ст. кам'яний храм, а біля нього нове приміщення школи з мебльованим помешканням для вчителя. Школа мала бібліотеку, у якій було «повно книг і необхідних для навчання підручників і посібників». Окрім того, О. Терещенко виплачував щорічно на утримання вчителя до 200 руб. Він також щорічно на порозі ХХ ст. надавав 80 крб. для організації навчального процесу Самгородській школі Сквирського повіту, де здобували початкову освіту понад 100 дітей [39, с. 457]. У 1910 р. на кошти повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради і добровільного пожертвування М. Терещенка в сумі 1000 руб. у селі було споруджено нову і значно більшу

школу, в якій навчалися 62 хлопчики і 49 дівчаток. На будівництво закладу було витрачено великі для того часу кошти – 3167 руб. [39, с. 457].

Вагомий внесок родини Богдана і Варвари Ханенків у розвиток господарства й освіти населення Васильківського, Черкаського і Чигиринського повітів Київської губернії, де вони наприкінці XIX ст. володіли 4060 дес. землі й Балтського та Гайсинського повітів Подільської губернії, де у їх власності було 3700 дес. землі [9].

Варвара Миколаївна, продовжуючи добродійність свого батька, пожертувала 2000 руб. на будівництво двоповерхової будівлі школи, а також фінансувала спорудження помешкань для вчителів у селі Райгородці Черкаського повіту. У 1898 р. заклад розпочав роботу, зарахувавши до першого класу 130 учнів. До 1905 р. В. Ханенко була почесним доглядачем, опікуном і меценатом училища, виділяючи щорічно на його потреби 1000 руб. У цьому ж році вона продала свій маєток і навчальний заклад залишився без вагомий фінансової і матеріальної підтримки [22, с. 36–47].

Родина Ханенків у своїх господарствах, цукрових і цегельних заводах, винокурнях, ремісничих майстернях, що знаходилися переважно в селах, завжди піклувалася про освіту, селян, їх культурний розвиток і благоустрій. У селі Геленівка Васильківського повіту (нині с. Оленівка Фастівського р-ну Київської області) вони виділяли значні кошти на розбудову церковно-парафіяльної школи, спорудження житла для вчителів, навчальних ремісничих майстерень, а Варвара Миколаївна прийняла на себе обов'язки попечителя навчального закладу і напередодні Першої світової війни надавала щорічно школі на її забезпечення величезну суму коштів – 2500 руб. [39, с. 575]. У 1905 р. вона подала прохання попечителю Київського навчального округу на відкриття в селі державної загальноосвітньої школи з ремісничим відділенням. Заклад був побудований за кошти держави і родини Ханенків. Його учні протягом чотирьох років здобували загальну освіту, а після спеціальної за кошти меценатів. Дівчата наступні два роки опановували ткацьке ремесло, а після завершення отримували безкоштовно ткацький верстат і всі необхідні матеріали для праці. Хлопці упродовж трьох років навчалися столярній майстерності, а після отримували комплект столярних інструментів і матеріалів та допомогу з реалізації виготовленої продукції. Продукція талановитих учнів, а згодом майстрів користувалася значним попитом в селі та за його межами, про що неодноразово писали в київських газетах. Для селян Варвара Миколаївна організувала і фінансувала вечірні курси із загальноосвітніх предметів й агротехніки сільськогосподарського виробництва, а також створила доступну для всіх сільських мешканців бібліотеку [42, с. 6].

У селі Могильному Хушуватської волості на Поділлі, де мешкало 3234 людей була лише одна парафіяльна школа, яка не могла охопити навчання усіх бажаних дітей. Варвара Миколаївна виділила 1000 руб. на закупівлю обладнання, підручників, зошитів та іншого приладдя, що дало можливість залучити до навчання близько 100 учнів. Протягом 1910–1913 рр. на кошти повітового земства і добродійність родини Ханенків, які пожертвували 3000 руб. в селі була збудована нова чотирьохкласна школа, за парти якої сіли майже 300 дітей.

У школі працювали вечірні класи для навчання грамоти дорослих. З ініціативи і на кошти Варвари Ханенко поряд зі школою спорудили майстерню, де хлопчики оволодівали столярною справою, а дівчатка навчалися ткацтву і рукоділлю. Вона опікувалася навчально-виховним процесом школи, створила бібліотеку, книгами якої користувалися і селяни, забезпечувала їдальню продуктами харчування, а в літні канікули фінансувала подорожі дітей до Києва, парку «Софії» в Умані й до інших історичних місць України. Переважно на кошти родини була збудована чотирьохкласна школа в селі Мощенна, поблизу якого на узліссі знаходилася садиба Ханенків [5].

Розвиток товарного виробництва в промисловості і сільському господарстві, а відповідно торгівлі й фінансової сфери в економічному житті імперії у другій половині XIX – початку XX ст. вимагав від працівників високого рівня загальних і професійних знань. Уряд Росії у березні 1888 р. прийняв «Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі й загально промислові» для підготовки ремісників, індустріальних і сільськогосподарських робітників [37, с. 83]. Основний тягар на їх відкриття й утримання лягав на підприємців, земства, різні громадські організації і товариства.

У 60–х роках XIX ст. Купецьке товариство, підприємці й зацікавлені громади ініціювали створення системи комерційної освіти. У 1862 р. розпочало навчальний процес з підготовки прикажчиків, бухгалтерів, конторників й різних комерційних агентів середнє комерційне училище в Одесі. До 1888 р. воно залишалося єдиним навчальним комерційним закладом в Україні [37, с. 86]. До схвалення Положення про комерційні училища і підпорядкування їх Міністерству фінансів. 15 квітня 1896 р. в Україні вже діяли 4 із 8 в імперії таких навчальних закладів [36, с. 82–83].

Купецьке товариство і Товариство поширення комерційної освіти, яке до 1896 р. очолював батько Варвари Ханенко М. Терещенко, спільно з місцевими купцями і підприємцями у жовтні цього ж року відкрили київське комерційне училище з 7–річним терміном навчання. Видатний підприємець і добродійник М. Терещенко у 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів із бідних родин 30 тис. рублів [37, с. 89].

За активної участі родини М. Терещенка: дружини, дочки Варвари і її чоловіка Б. Ханенка в Києві було відкрито першу в імперії жіночу комерційну школу. Микола Артемійович і його дружина Пелагея Георгіївна пожертвували 150 тис. руб. на спорудження будинку закладу, а протягом 6,5 років їх родина виділила для надання можливості дітям найбіднішого населення Києва здобувати освіту ще 329814 руб. Товариство поширення комерційної освіти, яке з 1896 р. очолював Б. Ханенко, за видатну добродійність на благо свого народу обрало М. Терещенка своїм почесним головою, а чоловічий школі й торговельним класам було присвоєно ім'я М. Терещенка, жіночий – П. Терещенко [37, с. 90–91].

Родина Ханенків значну увагу приділяла становленню і розвитку жіночої професійної освіти. Богдан Іванович як голова Київського комітету торгівлі й мануфактур, а також член правління Російського торгово-промислового і декількох Київських банків спільно з дружиною створив Фонд жіночого комітету і розробив програму навчання дівчат ткацькій і бухгалтерській справі,

хатнього господарювання. Відповідні відділення і курси були відкриті при жіночій Торговельній школі та інших комерційних закладах [28].

Протягом 1899–1903 рр. М. Терещенко і Б. Ханенко, який очолював правління Товариства цукрових та рафінадних заводів братів Терещенків, на прохання Глухівської громади і з дозволу царського уряду відкрили трирічне Глухівське ремісниче училище імені тасмного радника Миколи Артемійовича Терещенка. Придбання садиби, будівництво великого будинку, обладнання класних кімнат, фізичного кабінету, столярно-модельної та слюсарсько-ковальської майстерень, бібліотеки і магазину готових виробів учнів було зроблено переважно за кошти родини добродійників. Микола Артемійович, як попечитель училища, заповів на щорічну оплату і харчування найбідніших вихованців ще 5 тис. руб. [18, с. 159–160].

У 1903 р. на території України завдяки переважно купецьким і торгівельним товариствам, місцевим громадам, а також добровільним пожертвуванням родин Терещенків, Ханенків, Бродських, Харитоненків та інших було створено 22 комерційних навчальних заклади із 147 в імперії, які підпорядковувалися Міністерству фінансів. Натомість головним джерелом утримання комерційних училищ, торгових шкіл, класів і курсів комерційних знань була плата учнів за навчання, що становила 2/3 бюджету, а інші витрати покривалися за рахунок обов'язкового збирання коштів з купців і підприємців та добровільних пожертв благодійників [36, с. 83–84].

На початку ХХ ст. в Україні на підприємствах цукрової, металургійної, металообробної, машинобудівної та гірничої промисловості також діяли понад 127 технічних шкіл, близько 49 ремісничих училищ різного рівня, а також спеціальні курси, вечірні класи для підвищення професійного рівня робітників. Відсоток грамотності серед них сягав 50, 8%, а усього населення не досягав і 20% [20, с. 27, 33, 40–41; 30, с. 73].

На Донбасі і Подніпров'ї, де швидкими темпами розвивалася гірнича, металургійна й машинобудівна промисловість загальноосвітнє і професійне навчання охоплювало переважно дітей робітників. До 1915 р. на кошти підприємців, професійних товариств і добродійників було створено 120 фабрично-заводських шкіл, де навчалися 24 тис. дітей, а також 14 початкових залізничних училищ для дітей працівників залізниць. Лише 20% дітей шкільного віку навчалися в них. Переважна більшість шкіл і училищ були однокласними з терміном навчання три роки. У двокласних він тривав 5 років [35, с. 71–72].

Масштабною і плідною була доброчинність й безпосередня участь родини Богдана і Варвари Ханенків у розвитку мистецтвознавства, а також історичних знань, зокрема археології, джерелознавства й етнографії.

Вивчення основ мистецтвознавства Богданом Івановичем розпочалося на початку 70-х років ХІХ ст. після закінчення у 1873 р. Московського університету і праці в міністерстві юстиції імперії, згодом на посадах мирового судді в Москві, а з 1876 до 1881 р., члена Варшавського окружного суду. У Петербурзі, Москві, Києві та інших містах імперії родина Ханенків знайомила й спілкувалася з митцями українського походження: письменником, продвужувачем традицій гоголівської школи реалізму в російській літературі Д. Григоровичем,

який на початку 40-х років навчався у Петербурзькій академії мистецтв, а згодом став секретарем Санкт-Петербурзького імператорського товариства заохочування художників, митцями народженими в Україні І. Айвазовським, М. Бодарівським, А. Куїнджі (Шаповал), І. Крамським, російським пейзажистом І. Шишкіним, вченим, колекціонером і знавцем нідерландського і голландського малярства П. Семеновим – Тянь-Шанським [48, с. 25].

Подорожуючи Європою, вони знайомляться з творами образотворчого мистецтва найбільших галерей Італії, Франції, Німеччини, живописом Нідерландів та Іспанії, відвідують знамениті аукціони, де купують твори митців різних народів і епох, вивчають їх історію і культуру. Спілкування з авторитетними дослідниками образотворчого мистецтва країн Західної Європи В. Бодє, А. Бредусом, К. Гофстєде де Гроотом та іншими сприяло здобуттю ними досить змістовних знань з історії культури і збирання кращих полотен західноєвропейських художників [27, с. 63].

1881 р. родина Ханенків повертається до України. До 1985 р. вона поперемінно мешкає в Києві, Москві, родовому маєтку Лотоки Суразького повіту Чернігівської губернії. Протягом 1919–1929 рр. ці етнічні українські землі, як і інша територія північно-східних районів України площею понад 200 тис. кв. км., були безпідставно забрані радянською Росією [32, с. 48–57].

Богдан і Варвара Ханенки, які не втратили свого національного коріння, свідомості й ідентичності, спільно з родиною М. Терещенки проводять значну меценатську діяльність і доброчинність, спрямовані на відродження історичної пам'яті рідного народу, вивчення й популяризацію історії, зокрема археології, етнографії, а також мистецтвознавства і музеєзнавства. Вони фінансують наукові дослідження В. Антоновича і В. Хвойка з прадавньої історії українців і доби козаччини. Зокрема, останній, завдяки спілкуванню й консультаціям з В. Антоновичем, М. Біляшівським, Ф. Вовком, А. Праховим, О. Лазаревським, своїм науковим пошуком поклав початок створення джерельної бази для археологічного вивчення давньої історії Середнього Подніпров'я. Хвойка відкрив Кирилівську стоянку первісних людей кам'яного віку (палеоліту) в Києві, залишки поселень, старожитностей і пам'яток, що отримали назву трипільська (1893 р.), зарубинецька і черняхівська (1899 р.) культури, вивчав городища скіфів, розкопував численні кургани і могилиники саме завдяки меценатам: родинам Терещенків та Б. і В. Ханенків [19, с. 365].

Для вивчення і популяризації історії культури українського і європейських народів родина Ханенків збрала бібліотеку, книжковий фонд якої налічував близько 3 тис. видань. За змістом і кількістю книг такої приватної колекції не було в імперії [43, с. 12].

За ініціативи Богдана Івановича й інших членів Історичного товариства Нестора–літописця Київського університету Св. Володимира, громадськості й родини Терещенків 1897 р. було створене Товариство старожитностей та мистецтва. Статут громадського об'єднання написав Б. Ханенко і в цьому ж році очолив його правління, яким керував до завершення життєвого шляху. Основна мета товариства полягала у збиранні та збереженні пам'яток старовини й мистецтв як в інтересах

науки, так і задля розвитку естетичного смаку та освіти народу засобом створення музею з археологічною, історичною, художньою і художньо-промисловою колекціями, організації тематичних виставок, публічних читань з історії та мистецтвознавства [27, с. 66–67].

Богдан Іванович організував збір коштів у сумі 249 тис. руб. і очолив комісію контролю за будівництвом першого публічного музею Києва за проектом видатного архітектора В. Городецького. Родина Терещенків виділила 109 тис. руб., а царський уряд лише 100 тис. руб., іншу суму меценати міста. У 1899 р. в незавершеному приміщенні Б. Ханенко і В. Хвойка організували виставку археологічних колекцій пам'яток історії від палеоліту до епохи Київської Русі для учасників XI Всеросійського археологічного з'їзду. Серед них виділялося унікальне зібрання подружжя Ханенків, що складалося з пам'яток Наддніпрянщини різних історичних періодів, колекції хрестів і образків перших століть християнства на Русі, зі старожитностей античної доби з грецьких колоній Північного Причорномор'я та пам'яток Стародавнього Єгипту. Зібрання передане в освячений і відкритий 30 грудня 1904 р. «Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича», налічувало 3145 пам'яток культури, оцінених у 71 тис. руб. і складало майже половину вартості всіх археологічних експонатів музею [8].

Учасники з'їзду мали можливість також ознайомитися з новим рідкісним виданням Б. Ханенка «Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья. Эпоха, предшествующая великому переселению народов» (Выпуск II. – К., 1899). У випуску були ілюстровані й описані пам'ятки скіфської доби з колекції родини Ханенків і М. Тарнавського, виявлені С. Мазаракі у басейні річки Сули та В. Хвойка у різних повітах Київської області [40, с. 60].

Родина Ханенків не лише фінансувала науковий пошук археологів для вивчення історії рідного народу, а й видання 6 збірників «Древности русских» та «Древности Приднепровья» протягом 1899–1907 рр. з світлинами і описом найцінніших пам'яток, спробою аналізу й висновків результатів дослідження. Напередодні Великої світової війни 1914–1918 рр. вони субсидували археологічні розкопки у Північному Причорномор'ї, за наслідками яких опублікували протягом 1911–1913 рр. альбом копій пам'яток, що складали експозиції античного відділу їх власного музею [27, с. 66; 8].

Вагомий внесок родини Ханенків у розвиток української етнографії, зокрема відродження народних промыслів з виробництва предметів декоративно-прикладного мистецтва. Варвара Миколаївна фінансувала на власні кошти створення й утримання майстерень з виготовлення виробів традиційно-ужиткового мистецтва на підтримку гончарства, ткацтва, вишивки, деревообробних промыслів. Вона організувала роботу 6 таких навчально-виробничих майстерень, а також магазини збуту їх продукції. У 1906 р. Варвара Ханенко за сприяння М. Біляшевського, О. Пчілки, В. Кричевського, В. Хвойки, Д. Щербаківського та інших меценатів організувала виставку кустарних виробів. Наступного року вона ініціювала створення Київського кустарного товариства за активної участі якого провела 1913 р. виставку предметів традиційно-ужиткового мистецтва українського народу в Петербурзі, більшість експонатів

якої були відправлені на продаж до Берліна, Парижа, США, а також у спеціальний магазин Ханенків у Лондоні. Тканини, килими й вишивка майстерні Геленівської церковно-приходської школи Васильківського повіту будуть відзначені Петербурзькою виставкою золотою медалью [26, с. 38–41].

Наукова громадськість високо оцінила внесок родини Ханенків у розвиток і популяризацію наукових знань. Б. Ханенко тривалий час очолював Київське товариство історії та старожитностей, був членом науково-просвітницьких товариств, таких як Імператорська археологічна комісія, Антропологічне товариство в Парижі, Одеське товариство історії та старожитностей, Історичне товариство Нестора-літописця Київського університету Св. Володимира, Церковно-археологічного товариства Київської духовної академії, дійсним членом Петербурзької академії мистецтв.

Зібрання родиною Ханенків археологічного матеріалу, пам'яток культури, фінансове й організаційне сприяння розвитку й популяризації образотворчого й прикладного мистецтва і сьогодні залишається безцінним джерелом вивчення історії, етнології й мистецтвознавства нашої Батьківщини, а також пропаганди української культури, яскравим прикладом безкорисливого й самовідданого служіння Україні.

Список використаних джерел

1. Акинша Константин. Забытый меценат // Наше наследие. – Москва, 1989. – №5. – С.29–38.
2. Антонович В. Коротка історія Козаччини. – К., 1991.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
4. Багалія Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
5. Березовський О. Історичні постаті Богдан та Варвара Ханенки [Електр. ресурс]. – Режим доступу: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>
6. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
7. Бобриницький Ю. Лампочка Ханенка // Україна молода. – 2004. – №78. – С.13.
8. Богдан та Варвара Ханенки // Україна: Історія великого народу [El. res. litopys.com.ua]
9. Боканов А. Коллекционеры и меценаты в России. – М., 1989.
10. Бурьшкин П. Москва купеческая. – М., 1991.
11. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемовича Терещенка. – К., 1900.
12. Георгиевский Г. Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894.
13. Гогель С. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908.
14. Грушевський М. Як жив український народ. – К., 1992.
15. Держошинский В. Заметки об общественном призрении. – М., 1897.
16. Дмитриев М. Дома трудолюбия. – СПб., 1900.
17. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С.37–44.
18. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.
19. Енциклопедія історії України: Т.10 / редколегія В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К., 2013.
20. Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972.
21. Ковалінський В. Меценати Києва. – К., 1998.
22. Корнієнко Н. Варвара Ханенко: життя, події, факти // Матеріали наук.-практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею. – К., 1999. – С.36–47.
23. Корнієнко Н. Український слід подружжя Ханенків // Українська газета. – 2002. – 6 червня.
24. Костомаров М. Галерея портретів. – К., 1993.
25. Костюченко А. Супруги Ханенко. Великие неизвестные [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.interestny.kiev.ua/suprugi-hanenko-velikie-neizvestnyie/>

26. Крутенко Н. Варвара Ханенко – життя, події, факти // *Матеріали наук.–практ. конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.38–41.
27. Крутенко Н. Ханенки // *Пам'ятки України.* – 1996. – №.3–4. – С.62–72.
28. Кузіна Д. І. Просвітницька і благодійницька діяльність Варвари Ханенко // *Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць / С. А. Слесарев (голова), О. М. Титова (заст. Голови), С. І. Білокінь, Л. О. Грифен та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип.3.* – К. – Глухів, 2010. – С.239–242.
29. Лавров Ю. П. Питання освіти робітників на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (кінець XIX – початок XX ст.) // *Істор. дослідження. Вітчизняна історія.* – К., 1990. – Вип.16.
30. Лазечко П. Меценати української культури // *Дзвін.* – 2003. – №2. – С.116–129.
31. Лоза Ю. Українсько-російська етнічна межа і сучасні кордони та територіальні претензії // *Пам'ятки України.* – 1996. – №3–4. – С.48–57.
32. Лукомский Г. К. Исторический очерк и краткое описание коллекции Киевского государственного музея имени Ханенко. – Париж, 1925.
33. Макаренко М. О. Музей мистецтв імені Б. І. та В. М. Ханенків. – К., 1929.
34. Маргулов А. Х. Розвиток медицини та початкової освіти в Донбасі у 1861–1917 роках // *Історичні і політологічні дослідження. Видання Донец. націон. ун.* – 2003. – №3/4 (15/16) Липень. – С.69–75.
35. Нестерцова С. М. Стародубцева І. В. Комерційна освіта в Росії (1896–1903) // *Історичні і політологічні дослідження. Видання Донец. націон. ун.* – 2003. – №3/4 (15/16) Липень. – С.82–88.
36. Николаева Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Черкаси, 2005.
37. Николаева Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Укр. істор. Журнал.* – 2005. – №1. – С.82–96.
38. Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея за 1915 год.
39. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. – Біла Церква, 2008.
40. Примак А. Б. І. Ханенко та «Киевская старина» // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.59–64.
41. Про діяльність Б. І. Ханенка у заснуванні та історії Київського художньо-промислового і наукового музею // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.51–58.
42. Родінова Н. Громадська і просвітницька діяльність Варвари Ханенко // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.5–9.
43. Рославец О. Богдан Іванович Ханенко – засновник Київського музею західного та східного мистецтва // *Матеріали наук.–практ. конф. з нагоди 150-річчя від дня народження Б. І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею.* – К., 1999. – С.5–13.
44. Слабошпицький М. Українські меценати. – К., 2001.
45. Солонська Н. У їхнім серці жила Україна, або чому подружжя Ханенків не мало заслуг перед «пролетарською культурою» // *Голос України.* – 1992. – 1 травня.
46. Ткаченко О. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст. – Переяслав-Хмельницький, 2000.
47. Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003.
48. Ханенко Б. І. Спогади колекціонера / Авторі-упоряд. Н. І. Корнієнко, О. В. Живкова, Т. М. Михайлова / під заг. ред. В. І. Виноградової. – К., 2009.
49. Шевченківський словник. У 2 т. – Т.1. – К., 1978.
50. Яворницький Д. Історія українських козаків. У 3 т. – Львів, 1990.
3. Antonovych V. Pro kozac'ki chasy na Ukrai'ni. – K., 1991.
4. Bagalija D. Istorija Slobids'koi' Ukrai'ny. – Harkiv, 1993.
5. Berezovs'kyj O. Istorychni postati Bogdan ta Varvara Hanenky [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: // <https://sites.google.com/site/hayvoron>
6. Biljashivs'kyj M. Nashi nacional'ni skarby. – K., 1918.
7. Bobranyč'kyj Ju. Lampochka Hanenka // *Ukrai'na moloda.* – 2004. – №78. – S.13.
8. Bogdan ta Varvara Hanenky // *Ukrai'na: Istorija velykogo narodu* [El. res. litopys.com.ua]
9. Bohanov A. Kollekcionery i mecenaty v Rossii. – M., 1989.
10. Buryshkin P. Moskva kupecheskaja. – M., 1991.
11. Vos'midesjatiletie tajnogo sovetnika Nikolaja Artemovicha Tereshhenka. – K., 1900.
12. Georgievskij G. Prizrenie bednyh i blagotvoritel'nost'. – SPb., 1894.
13. Gogel' S. Ob#edinenie i vzaimodejstvie chastnoj i obshhestvennoj blagotvoritel'nosti. – SPb., 1908.
14. Grushevs'kyj M. Jak zhyyv ukrai'ns'kyj narod. – K., 1992.
15. Derjuzhinskij V. Zametki ob obshhestvennom prizrenii. – M., 1897.
16. Dmitriev M. Doma trudoljubca. – SPb., 1900.
17. Dmytrijenko M., Jas' O. Blagodijnist' jak atrybut gromadjans'kogo suspil'stva: istorija i suchasnist' // *Rozbudova derzhavy.* – 1994. – №6. – S.37–44.
18. Donik O. M. Rodyna Tereshhenkiv v istorii' dobrochynnosti. – K., 2004.
19. Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: T.10 / redkolegija V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrai'ny, Instytut istorii' Ukrai'ny. – K., 2013.
20. Kizchenko V. I. Kul'turno-osvitnij riven' robitnychogo klasu Ukrai'ny naperedodni revoljucii' 1905–1907 rr. – K., 1972.
21. Kovalyns'kyj V. Mecenaty Kyjeva. – K., 1998.
22. Kornijenko N. Varvara Hanenko: zhyttja, podii', fakty // *Materialy nauk.–prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju.* – K., 1999. – S.36–47.
23. Kornijenko N. Ukrai'ns'kyj slid podruzhzhja Hanenkiv // *Ukrai'ns'ka gazeta.* – 2002. – 6 chervnja.
24. Kostomarov M. Galereja portretiv. – K., 1993.
25. Kostjuchenko A. Suprugij Hanenko. Velikie neizvestnye [Elektr. resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.interesnyj.kiev.ua/suprugij-hanenko-velikie-neizvestnye/>
26. Krutenko N. Varvara Hanenko – zhyttja, podii', fakty // *Materialy nauk.–prakt. konferencii' z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju.* – K., 1999. – S.38–41.
27. Krutenko N. Hanenky // *Pam'jatky Ukrai'ny.* – 1996. – №.3–4. – S.62–72.
28. Kuzina D. I. Prosvitnyč'ka i blagodijnyc'ka dijtal'nist' Varvary Hanenko // *Sivershhyzna v istorii' Ukrai'ny. Zb. nauk. prac' / S. A. Sljesarjev (golova), O. M. Tytova (zast. Golovy), S. I. Bilokin', L. O. Griffen ta in. / Nacional'nyj zapovidnyk «Gluhiv», Centr pam'jatkoznavstva NAN Ukrai'ny i UTOPIK. Vyp.3.* – K. – Gluhiv, 2010. – S.239–242.
29. Lavrov Ju. P. Pytannja osvity robitnykiv na z'i'zdah gimnychopromyslovciv Pivdnja Rosii' (kineč' XIX – pochatok XX st.) // *Istor. doslidzhennja. Vitczyznjana istorija.* – K., 1990. – Vyp.16.
30. Lazechko P. Mecenaty ukrai'ns'koi' kul'tury // *Dzvin.* – 2003. – №2. – S.116–129.
31. Loza Ju. Ukrai'ns'ko–rosijs'ka etnichna mezha i suchasni kordony ta terytorial'ni pretenzii' // *Pam'jatky Ukrai'ny.* – 1996. – №3–4. – S.48–57.
32. Lukomskij G. K. Istoricheskij ocherk i kratkoe opisanie kolekcii Kievskogo gosudarstvennogo muzeja imeni Hanenka. – Parizh, 1925.
33. Makarenko M. O. Muzej mystectv imeni B. I. ta V. M. Hanenkiv. – K., 1929.
34. Margulov A. H. Rozvytok medycyny ta pochatkovi' osvity v Donbasi u 1861–1917 rokah // *Istorychni i politologichni doslidzhennja. Vydannja Donec. nacion. un.* – 2003. – №3/4 (15/16) Lypen'. – S.69–75.
35. Nesterova S. M. Starodubceva I. V. Komeracijna osvita v Rosii' (1896–1903) // *Istorychni i politologichni doslidzhennja. Vydannja Donec. nacion. un.* – 2003. – №3/4 (15/16) Lypen'. – S.82–88.
36. Nikolajeva T. M. Vnesok pidpryjemciv v osvitn'o-kul'turnyj rozvytok Ukrai'ny (ostannja tretyna XIX – pochatok XX st.): Avtoref. dys. kand. ist. nauk. – Cherkasy, 2005.
37. Nikolajeva T. M. Rol' pidpryjemciv Ukrai'ny v rozvytku profesijnoi' osvity (ostannja tretyna XIX – pochatok XX st.) // *Ukr. istor. Zhurnal.* – 2005. – №1. – S.82–96.

References

1. Akinsha Konstjantin. Zabytyj mecenat // *Nashe nasledie.* – Moskva, 1989. – №5. – S.29–38.
2. Antonovych V. Korotka istorija Kozachchynu. – K., 1991.

38. Otchet Kievskogo hudozhestvenno-promyshlennogo i nauchnogo muzeja za 1915 god.

39. Pererva V. S. Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. – Bila Cerkva, 2008.

40. Prymak A. B. I. Hanenko ta «Kyevs'kaja staryna» // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.59–64.

41. Pro dijat'nist' B. I. Hanenka u zasnuvanni ta istorii' Kyi'vs'kogo hudozhn'o-promyslovogo i naukovogo muzeju // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.51–58.

42. Rodinova N. Gromads'ka i prosvitnyc'ka dijat'nist' Varvary Hanenko // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.5–9.

43. Roslavc' O. Bogdan Ivanovych Hanenko – zasnovnyk Kyi'vs'kogo muzeju zahidnogo ta shidnogo mystectva // Materialy nauk.-prakt. konf. z nagody 150-richchja vid dnja narodzhennja B. I. Hanenka, mecenata, kolekcionera, fundatora muzeju. – K., 1999. – S.5–13.

44. Slaboshpyc'kyj M. Ukraï'ns'ki mecenaty. – K., 2001.

45. Solons'ka N. U i'nhim serci zhyla Ukraï'na, abo chomu podruzhhzja Hanenkiv ne malo zaslugu pered «proletars'koju kul'turoju» // Golos Ukraï'ny. – 1992. – 1 travnja.

46. Tkachenko O. Pidpryjemnyc'ka ta mecenats'ka dijat'nist' rodyny Tereshhenkiv v Ukraï'ni kincja XIX – pochatku XX st. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj, 2000.

47. Tkachenko T. Gromads'ka ta blagodijna dijat'nist' G. P. Galagana: Avtoref. dys. kand. ist. nauk. – K., 2003.

48. Hanenko B. I. Spogady kolekcionera / Avtory–uporjad. N. I. Kornijenko, O. V. Zhyvkova, T. M. Myhajlova / pid zag. red. V. I. Vynogradovoi'. – K., 2009.

49. Shevchenkiv's'kyj slovnyk. U 2 t. – T.1. – K., 1978.

50. Javornyc'kyj D. Istorija ukrai'ns'kyh kozakiv. U 3 t. – L'viv, 1990.

Kozak O., master in history, National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kiev), alexkozak@bk.ru

Charity Bogdan and Varvara Hanenko in education, development and popularization of scientific knowledge in the Ukraine in late XIX – early XX century

Reveals the charity, patronage and collection activities of family Bohdan and Varvara Hanenko in the development of education and scientific knowledge in Ukraine late XIX – early XX century. Considered charitable family Hanenko role in creating new and existing funding of church and state schools, provision of educational process and social needs of students and teachers. The contribution of the family to create a system of commercial education in the form of schools, colleges, courses and workshops producing objects of decorative art.

Analyzed the role of the family Hanenko in the development of scientific knowledge in Ukraine, archeology, ethnography, history and art history. Particular funding Hanenko archaeological and historical research V. Antonovich, M. Bilyashevskoho V. Khvoiki ancient history of the Middle Dnieper. Is noted the significant contribution of Bohdan Ivanovich in the creation and work of the Kiev Society of Antiquities and Arts, his leading part in the creation of the first public museum in Kiev, the promotion of artistic and scientific knowledge.

Keywords: charity, philanthropy, education, archeology, ethnography, history, art.

Kozak A., магистр истории, Национальная академия внутренних дел (Украина, Киев), alexkozak@bk.ru

Благотворительность Богдана и Варвары Ханенко в деле просвещения, развития и популяризации научных знаний в Украине в конце XIX – начале XX в.

Освещается благотворительность, меценатство и коллекционная деятельность семьи Богдана и Варвары Ханенко в развитии образования и научных знаний в Украине конца XIX – начала XX в. Рассмотрена благотворительная роль семьи Ханенко в создании новых и финансировании действующих церковно-приходских и государственных школ, обеспечения их учебно-воспитательного процесса и социальных потребностей учащихся и учителей. Рассмотрены вклад семьи в создание системы коммерческого образования в форме школ, курсов, а также мастерских по производству предметов декоративно-прикладного искусства.

Анализируется роль семьи Ханенко в развитии научных знаний в Украине, в частности археологии, этнографии, истории и искусствоведения.

Ключевые слова: благотворительность, меценатство, образование, археология, этнография, история, искусствоведение.

УДК 94(477)(092)(061.2)

Глушан О. В., кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), glushan1985@bigmir.net

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО В ЕМІГРАЦІЇ: ЗМІСТ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ

На основі аналізу широкого комплексу архівних документів з вітчизняних і зарубіжних архівосховищ розкрито зміст, основні напрями та форми громадської діяльності українського вченого і державного діяча С. В. Бородаєвського (1870–1942) в еміграції. Показано, що основні його зусилля як громадського діяча були спрямовані на організацію самодопомогових та протестних акцій і товариств української еміграції в Чехо-Словацькій Республіці, привернення уваги міжнародного співтовариства до українських проблем, встановлення контактів з діячами міжнародних громадських установ, благодійних організацій, допомогових фондів. Особливу увагу звернуто на роботу С. В. Бородаєвського зі створення та організації діяльності Українського університетського угруповання для Ліги Націй і налагодження його співпраці з Міжнародним університетським товариством для Ліги Націй у 1920–1930-х рр.

Ключові слова: С. В. Бородаєвський, громадська діяльність, українська еміграція, Чехо-Словацька Республіка, Українське університетське угруповання для Ліги Націй.

Серед тисяч учасників державотворчого процесу в Україні у 1917–1921 рр., що внаслідок поразки національно-визвольних змагань і несприйняття більшовицької влади опинилися у вимушеній еміграції, був і Сергій Васильович Бородаєвський (1870–1942) – український учений, юрист, економіст, державний і громадсько-політичний діяч, організатор науки та історик українського й міжнародного кооперативного руху. Вийшовши спершу до Франції, вчений невдовзі переїхав до Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), де в 1920-х рр. навколо низки науково-освітніх і громадсько-культурних осередків гуртувалися кваліфіковані наукові, педагогічні, творчі кадри української міжвоєнної еміграції. І хоча у ЧСР, керівництво якої прихильно ставилося до українського національного руху, склалися більш-менш сприятливі умови для української еміграційної спільноти, все ж подолання таких негативних факторів життя в еміграції, як матеріальна скрута, зниження соціального статусу, неможливість повноцінної професійної самореалізації, розрив з відповідним національним оточенням, вимагало від її членів високого рівня самоорганізації, єднання, узгодженості дій, ініціативності, відповідальності за спільну справу, активної співпраці з міжнародними організаціями, наполегливості у відстоюванні власних інтересів перед світовою спільнотою.

Не лише громадська діяльність С. В. Бородаєвського, а й загалом його постать досить довгий час залишалася невідомою широкому загалу українців. Стислі біографічні довідки, що з'явилися ще за життя вченого, лише в загальних рисах окреслювали його життєвий шлях і науковий доробок [1; 2]. Окремі відомості про громадську активність С. В. Бородаєвського були розпорошені в роботах виключно еміграційних дослідників (І. Витановича, С. Наріжного та ін.) [3; 4]. Визнання наукового і суспільного значення постаті вченого й студювання його життєвого та творчого шляху на Батьківщині стали можливими лише наприкінці минулого століття. Автори невеликих розвідок інформативного характеру про С. В. Бородаєвського, розміщених на сторінках місцевої періодики, та перших узагальнюючих біографічних нарисів про вченого у довідкових виданнях представили лише окремі факти

та епізоди його громадської діяльності еміграційного періоду життя [5; 6]. Дещо поглибили і збагатили знання про С. В. Бородаєвського, зокрема як громадського діяча, колективне дослідження В. М. Власенка і В. В. Власенко, приурочене до 135-ї річниці від дня народження вченого [7], та біографічний нарис С. В. Бородаєвського, вміщений у короткому біобібліографічному покажчику його робіт [8]. Разом з тим, згадані роботи не висчерпують усіх аспектів окресленої теми. Тож метою даної статті є розкриття змісту, основних напрямів і форм громадської діяльності С. В. Бородаєвського під час його перебування в еміграції в ЧСР.

Перебороти труднощі та поневіряння еміграційного життя українці у ЧСР намагалися шляхом створення низки громадських структур, що мали на меті представляти й захищати їхні матеріальні, правові та духовні інтереси. С. В. Бородаєвський особисто сприяв заснуванню та розбудові кількох таких організацій. Варто зазначити, що громадська діяльність вченого в еміграції мала, головним чином, культурно-просвітницьку спрямованість і була тісно пов'язана з його науково-педагогічною працею. Це зумовлювалося тим, що в еміграції культурно-освітня праця розцінювалася як необхідна передумова росту політичної свідомості українців. Відповідно, українські еміграційні вищі навчальні заклади ставили за мету не просто підготовку висококваліфікованих фахівців, але, у першу чергу, виховання справжніх патріотів, майбутніх лідерів українського руху, й перетворилися на потужні осередки активного громадського життя еміграційної спільноти.

Саме з ініціативи С. В. Бородаєвського було створене Українське університетське угруповання для Ліги Націй (УУУ для ЛН). Розуміючи, наскільки важливо для української національної справи загалом та українського еміграційного студентства зокрема здобути широку підтримку різних міжнародних інституцій, учений відгукнувся на заклик створеної у 1924 р. Міжнародної університетської федерації для Ліги Націй (МУФ для ЛН) організувати національні угруповання, що ввійшли б до складу Федерації та поширювали ідеї і принципи Ліги Націй у середовищі студентського та професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів [9, арк. 40].

УУУ для ЛН розпочало свою діяльність 18 травня 1925 р. у Подєбрадах. З 1926 р. його незмінним головою (президентом) був С. В. Бородаєвський [4, с. 261]. Управління товариством здійснювали Загальні збори, Управа та Ревізійна комісія [10, арк. 4]. У лавах УУУ для ЛН перебувало близько 120 офіційних членів. Якщо ж врахувати, що до складу товариства входив також Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС), який об'єднував переважну більшість українських студентських товариств в еміграції та в Західній Україні, то число членів угруповання становило близько 3,5 тис. осіб.

У статуті УУУ для ЛН метою його діяльності проголошувалося «студіювання ідей Ліги Націй, розповсюдження їх серед українців та взагалі спільна праця студентів та професури українських високих шкіл на засадах, рекламаних Лігою Націй по утворенню атмосфери міжнародного порозуміння та довіря, що веде до сталого миру, потрібного цілому світові, а зокрема українській нації» [10, арк. 4]. С. В. Бородаєвський,

регулярно виступаючи перед українською громадськістю в ЧСР з лекціями і доповідями, знайомив її з основними принципами, напрямками та результатами діяльності Ліги Націй і МУФ для ЛН [10, арк. 12, 14, 15]. Відповідну інформацію вчений розміщував і на сторінках різних українських часописів та газет [11].

Та основне завдання УУУ для ЛН його голова вбачав у презентації та відстоюванні перед міжнародною спільнотою українських національних інтересів, пропагуванні «при всякій можливості українських національно державницьких стремлень» [4, с. 113]. Співпрацюючи у рамках МУФ для ЛН з Міжнародним бюро миру (Женева), Міжнародним бюро праці (Женева), Верховним комісаріатом Ліги Націй у справах біженців (Женева), Міжнародною унією товариств Ліги Націй (Брюссель), Міжнародним інститутом інтелектуальної співпраці (Париж), українське угруповання захищало перед ними права та інтереси свого народу. Зокрема, угруповання використовувало трибуну конгресів МУФ для декларування перед європейською громадськістю протестів проти вбивства С. В. Петлюри та спроб звинуватити його у єврейських погромах на Україні в 1919–1920 рр. [12, арк. 1], проти масових арештів української інтелігенції у справі Спілки визволення України [13, інв. № 225], проти терору на західноукраїнських землях [14, арк. 17].

Протягом усього періоду існування угруповання активну підтримку його діяльності здійснювала Українська господарська академія (УГА) в Подєбрадах. Зокрема, Сенат Академії допомагав товариству виконувати його фінансові зобов'язання перед МУФ для ЛН, надаючи щорічні субвенції на сплату членського внеску до Федерації [13, інв. № 225]. Така підтримка з боку керівництва Академії свідчила про високий авторитет УУУ як виразника й захисника інтересів українського еміграційного студентства.

Небайдуже ставлення С. В. Бородаєвського до долі студентів виразно показали його заходи з забезпечення їм матеріальної підтримки. Встановленої чеським урядом допомоги ледве вистачало на задоволення найнеобхідніших потреб. Матеріальна незабезпеченість доповнювалася психологічним пригніченням: тугою за рідними і близькими, зв'язок з яким часто обривався назавжди, та невпевненістю у майбутньому. За таких умов самопомогова діяльність створеного завдяки ініціативі та зусиллям С. В. Бородаєвського ошадно-позичкового товариства «Єдність» при УГА відіграла важливу роль у справі матеріальної та моральної підтримки українських студентів. Неодноразово вчений відвідував голову Міжнародної організації допомоги студентам (Женева), з яким вів переговори стосовно виділення коштів для студентства УГА [15, арк. 188зв, 273–273зв]. С. В. Бородаєвський особисто підтримував різні допомогові акції на користь української учнівської та студентської молоді. Так, його прізвище значиться у списках жертводавців Допомогового комітету при Українській реформованій реальній гімназії в Ржевничах [16, арк. 102], Комітету «Рідної школи» [17, арк. 2, 5].

Коли ж виникла загроза ліквідації УГА у зв'язку зі значним скороченням її фінансування, С. В. Бородаєвський взяв участь у створенні Товариства прихильників УГА, що мало на меті утримувати Академію власними коштами. Він був одним з 22 фундаторів Товариства та очолив обраний ініціативними зборами 20 червня 1931 р. тимчасовий

Виконавчий комітет ТПУГА, що здійснив справу організації та легалізації його діяльності [18, арк. 43].

Важливим напрямком громадської діяльності С. В. Бородаєвського була його участь у протестних акціях української громадськості перед світовою спільнотою у зв'язку з резонансними політичними подіями на українських землях та в середовищі еміграції. Першим приводом до спільних звернень–протестів української еміграції до міжнародних організацій стало вбивство у 1926 р. С. В. Петлюри. С. В. Бородаєвський підписав протест проти спроб звинуватити С. В. Петлюру у єврейських погромах в Україні у 1919–1920 рр., складений УУУ для ЛН і розісланий усім національним угрупованням у складі МУФ для ЛН [12, арк. 1].

Гнівню відреагувала українська спільнота у Подєбрадах і на політику репресій проти українського народу загалом та його наукової еліти зокрема, що здійснювалася радянською владою у міжвоєнний період. У цьому контексті варто відзначити діяльність Комісії для проведення акції протесту лекторського персоналу УГА проти масових арештів в Україні, створеній невдовзі після початку арештів у сфальсифікованій справі Спілки визволення України. Ще до початку судового процесу над заарештованими 14 грудня 1929 р. Комісія звернулася до світової спільноти з резолюцією–протестом. Своім підписом під згаданою резолюцією та згодою на відрахування утримання з заробітної платні на потреби Комісії С. В. Бородаєвський висловив повну підтримку діяльності останньої та небайдужість до долі колег–співвітчизників [19, с. 374–375].

Досліджуючи громадську діяльність ученого, не можна оминати його участі у боротьбі української еміграційної спільноти в ЧСР за визнання її окремою групою політичних емігрантів, зокрема шляхом зазначення в міжнародних («нансенівських») паспортах українців їхньої національно–етнічної приналежності. 29 грудня 1929 р. ініціативна група лекторського й адміністративного персоналу УГА створила Комітет для збору матеріалів та інформації в справі так званих «нансенівських» паспортів, реорганізований у січні 1930 р. в Комісію лекторського персоналу і адміністрації УГА у справі «нансенівських» паспортів на чолі з Б. М. Мартосом. С. В. Бородаєвський активно співробітничав з Комісією: брав участь у її засіданнях; зустрічався у справах Комісії з чиновниками Міністерства внутрішніх справ ЧСР; делегувався до Женеви для підтримки вимог української еміграції перед Міжурядовою дорадчою комісією у справах еміграції при Верховному комісаріаті Ліги Націй [15, арк. 293зв]. Злагоджена і рішуча боротьба української громадськості увінчалася успіхом: 1 липня 1930 р. Міністерство внутрішніх справ ЧСР ухвалило розпорядження про заміну в «нансенівських» паспортах для українців слова «gus» на слово «ukrajines».

С. В. Бородаєвський не належав до жодної політичної партії або суспільно–політичного об'єднання. У своїй професійній та громадській діяльності вчений намагався керуватися загальнонаціональними, а не вузькопартійними інтересами. З цього приводу в одному з листів до М. Ю. Шаповала він зазначав: «...приєднуюсь до [...] суворого таврування тих, хто при зведенню зі своїми ворогами політичних рахунків не спиняється перед тим, щоб робити замахи на справи, які мають велике значіння для українського діла» [20, арк. 70–70зв].

Бажанням прислужитися загальнонаціональній справі, працювати на користь України, а, можливо, й безпосередньо на її теренах, була обумовлена участь С. В. Бородаєвського в роботі фахової сільськогосподарської комісії при Культурно–науковому видавництві (КНВ) Українського національного об'єднання (УНО) в Празі. УНО, найбільш масова на початку 1940–х рр. організація, яка об'єднувала українців за кордоном та перебувала на націоналістичних позиціях [19, с. 47–48], з початком Другої світової війни поклала надії на перемогу Німеччини. Саме з метою «перевести необхідні дослідження й ствердити стан поодиноких галузей народного життя України в мент ліквідації комуністичного режиму» та «випрацювати проекти доцільних заходів у поодиноких галузях суспільного життя» [21, арк. 4] у липні 1941 р. з ініціати́ви УНО були організовані фахові комісії переважно з осіб професорсько–викладацького складу колишньої УГА.

Організувати й очолити роботу сільськогосподарської комісії було доручено вченому–агроному В. М. Доманицькому. Проблема «підбору фахівців для господарського відродження України, їх підхід до справи, їх методи праці» він розглядав як «надзвичайно важливу» [22, с. 18] і до участі у комісії намагався залучити визнаних фахівців у відповідній галузі. Тож не випадково саме С. В. Бородаєвському В. М. Доманицький запропонував очолити одну з її секцій – сільськогосподарської та кустарної кооперації [23, арк. 21–22зв]. Не відомо, з яких саме міркувань – чи то політичного (обережне ставлення до співпраці з УНО та ОУН), чи особистого характеру (похилий вік, слабке здоров'я) – С. В. Бородаєвський не погодився стати головою секції, але дав згоду бути її «сталім дорадником». Секцію ж очолив інший знаний учений–економіст та кооперативний діяч, товариш С. В. Бородаєвського – Б. М. Мартос.

Вже на першому засіданні секції сільської кооперації 8 серпня 1941 р. С. В. Бородаєвський подав розроблені ним проекти розпорядження про кооперативні товариства та їх союзи й статуту Центрального всеукраїнського кооперативного комітету [24, арк. 25]. Така поспішність у значній мірі була обумовлена сподіваннями перенести роботу комісії на «рідні терени» вже восени 1941 р. Не дивлячись на свій похилий вік і слабке здоров'я, С. В. Бородаєвський теж погоджувався виїхати в Україну. На думку В. М. Доманицького, він був «найліпшим кандидатом на роллю Директора Високої Кооперативної Школи» [25, арк. 14]. У листопаді 1941 р. Б. М. Мартос тричі зустрічався з урядовцями Міністерства окупованих східних територій, що «докладно інформувались про українських фахівців на еміграції, але нічого не могли сказати про час можливого їх від'їзду» [24, арк. 27–27зв]. Поступово праця комісії та її секцій набрала «семинарно–студійного» характеру і зводилася до підготовки до друку в КНВ напрацьованих матеріалів. На 1942 р. у рамках своєї праці в кооперативній секції фахової сільськогосподарської комісії С. В. Бородаєвським була запланована підготовка роботи «Кооперативне право в Німеччині за останні 20 літ» [24, арк. 27–27зв]. Однак реалізувати цей науковий задум він вже не встиг. 6 лютого 1942 р. вчений помер на 72–му році життя. До речі, у 1943 р., у перші роковини смерті С. В. Бородаєвського, КНВ УНО ухвалило на вшанування пам'яті професора видати останні його праці [26, арк. 182]. Та, очевидно, цей

намір так і не було здійснено – принаймні, поки що нами не виявлено подібної роботи.

Отже, громадська діяльність С. В. Бородаєвського в еміграції відзначалася багатогранністю та спрямованістю у русло української національної справи. Основними її напрямками були організація та участь у самопомогових акціях і товариствах української еміграційної громадськості, пропаганда та захист національних інтересів на міжнародній арені, розбудова культурно-освітнього життя української еміграції в ЧСР. Участь С. В. Бородаєвського в акціях протесту проти масових арештів наукової інтелігенції в Україні у 1929 р., політики «пацифікації» в Галичині у 1930 р., а також в роботі фахової сільськогосподарської комісії при КНВ УНО свідчить, що його громадська діяльність не обмежувалася виключно інтересами еміграційної спільноти, а, навіть за умов відірваності від українських етнічних земель, носила загальнонаціональний характер.

Список використаних джерел

1. Бородаєвський Сергій Васильович // Новий енциклопедичний словарь / Под общ. ред. К. К. Арсенева; изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т.7: Бобровников–Брачное право. – СПб., [1912]. – С.622.
2. Бородаєвський Сергій // Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання: в 3–х т. / Під гол. ред. І. Раковського. – Т.3: С–Я. – Львів–Станіславів–Коломия: Рідна школа, [1931]. – С.1314.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
4. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний; відповід. ред. О. Купчинський. – Ч.1. – Репринт. вид. 1942 р. – Львів–Кент–Острог, 2008. – 374 с., ССХХХІІ с. іл.
5. Злупко С. Теоретик, організатор та історик кооперації: До 125–річчя з дня народження С. Бородаєвського / С. Злупко // Львівський політехнік. – 1995. – 8 грудня. – С.2.
6. Власенко В. М. Сергій Бородаєвський (1870–1942) / В. М. Власенко // Українські кооператори. Історичні нариси / С. Гелей (ред.). – Львів: Коопосвіта, 1999. – Кн.1. – С.201–210.
7. Власенко В. М. Корифей кооперативної справи (до 135–річчя від дня народження С. В. Бородаєвського) / В. М. Власенко, В. В. Власенко // Сумський історико–архівний журнал. – Суми, 2005. – Вип.1. – С.11–22.
8. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний покажчик / Уклад.: В. М. Власенко, О. В. Глушан. – Суми: ФОП І. М. Панасенко, 2010. – 88 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3883. – Оп.1. – Спр.12. – 56 арк.
10. Там само. – Спр.6. – 16 арк.
11. Бородаєвський С. В. ІV Конгрес Міжнародної Університетської Федерації для Ліг Наций / С. В. Бородаєвський // Студентський Вісник. – Прага, 1928. – Ч.1. – С.12.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269. – Оп.1. – Спр.261. – 49 арк.
13. Національний архів Чеської Республіки. – Ф. «Український музей у Празі». – Inv. №223–226.
14. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.317. – 103 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф.3795. – Оп.1. – Спр.130. – 461 арк.
16. Там само. – Ф.3859. – Оп.3. – Спр.11. – 524 арк.
17. Там само. – Ф.3795. – Оп.1. – Спр.151. – 70 арк.
18. Там само. – Спр.227. – 167 арк.
19. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – Київ: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с., 16 с. іл.
20. ЦДАВО України. – Ф.3563. – Оп.1. – Спр.146. – 98 арк.
21. Там само. – Ф.4036. – Оп.1. – Спр.28. – 352 арк.
22. Доманицький В. Сільське господарство України в умовах Нової Європи / В. Доманицький. – Прага: Культурно–наукове видавництво УНО, 1942. – 26 с.
23. ЦДАВО України. – Ф.3883. – Оп.1. – Спр.29. – 33 арк.
24. Там само. – Ф.4000. – Оп.1. – Спр.35. – 105 арк.
25. Там само. – Ф.4036. – Оп.1. – Спр.2. – 72 арк.
26. Державний районний архів м. Німбурк. – Ф. «Українська Господарська Академія в Ч.С.Р.». – Картон №9. – Спр. «Професор Сергій Бородаєвський». – 182 арк.

References

1. Borodaevskii Sergei Vasilevich // Novyi entciklopedicheski slovar / Pod obshch. red. K. K. Arseneva; izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron. – T.7: Bobrovnikov–Brachnoe pravo. – SPb., [1912]. – S.622.
2. Borodaievskiy Serhii // Ukrainska Zahalna Entsiklopediia. Knyha Znannia: v 3–kh t. / Pid hol. red. I. Rakovskoho. – T.3: S–Ja. – Lviv–Stanislaviv–Kolomyia: Ridna shkola, [1931]. – S.1314.
3. Vytanovych I. Istoriiia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu / I. Vytanovych. – Niu–Iork, 1964. – 624 s.
4. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy / S. Narizhnyi; vidpovid. red. O. Kupchynskiy. – Ch.1. – Reprint. vyd. 1942 r. – Lviv–Kent–Ostroh, 2008. – 374 s., ССХХХІІ s. il.
5. Zlupko S. Teoretyk, orhanizator ta istoryk kooperatsii: Do 125–richchia z dnia narodzhennia S. Borodaievskoho / S. Zlupko // Lvivskiy politehnik. – 1995. – 8 hrudnia. – S.2.
6. Vlasenko V. M. Serhii Borodaievskiy (1870–1942) / V. M. Vlasenko // Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy / S. Helei (red.). – Lviv: Kooposvita, 1999. – Kn.1. – S.201–210.
7. Vlasenko V. M. Koryfei kooperatyvnoi spravy (do 135–richchia vid dnia narodzhennia S. V. Borodaievskoho) / V. M. Vlasenko, V. V. Vlasenko // Sumskiy istoriko–arkhivnyi zhurnal. – Sumy, 2005. – Vyp.1. – S.11–22.
8. Borodaievskiy Serhii Vasylovych: Korotkyi biobibliografichnyi pokazhchik / Uklad.: V. M. Vlasenko, O. V. Hlushan. – Sumy: FOP I. M. Panasenko, 2010. – 88 s.
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F.3883. – Op.1. – Spr.12. – 56 ark.
10. Tam samo. – Spr.6. – 16 ark.
11. Borodaievskiy S. V. IV Konhres Mizhnarodnoi Universytetskoi Federatsii dlia Lihy Natsii / S. V. Borodaievskiy // Studentskiy Visnyk. – Praha, 1928. – Ch.1. – S.12.
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy). – F.269. – Op.1. – Spr.261. – 49 ark.
13. Natsionalnyi arkhiv Cheskoj Respubliki. – F. «Ukrainskiy muzei u Prazi». – Inv. №223–226.
14. TsDAHO Ukrainy. – F.269. – Op.1. – Spr.317. – 103 ark.
15. TsDAVO Ukrainy. – F.3795. – Op.1. – Spr.130. – 461 ark.
16. Tam samo. – F.3859. – Op.3. – Spr.11. – 524 ark.
17. Tam samo. – F.3795. – Op.1. – Spr.151. – 70 ark.
18. Tam samo. – Spr.227. – 167 ark.
19. Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945: Dokumenty i materialy. – Kyiv: Parlamentske vyd–vo, 2008. – 928 s., 16 s. il.
20. TsDAVO Ukrainy. – F.3563. – Op.1. – Spr.146. – 98 ark.
21. Tam samo. – F.4036. – Op.1. – Spr.28. – 352 ark.
22. Domanyskiy V. Silske hospodarstvo Ukrainy v umovakh Novoi Yevropy / V. Domanyskiy. – Praha: Kulturno–naukove vydavnytstvo UNO, 1942. – 26 s.
23. TsDAVO Ukrainy. – F.3883. – Op.1. – Spr.29. – 33 ark.
24. Tam samo. – F.4000. – Op.1. – Spr.35. – 105 ark.
25. Tam samo. – F.4036. – Op.1. – Spr.2. – 72 ark.
26. Derzhavnyi raionnyi arkhiv m. Nimburk. – F. «Ukrainska Hospodarska Akademiia v Ch.S.R.». – Karton №9. – Spr. «Profesor Serhii Borodaievskiy». – 182 ark.

Hlushan O. V., Ph. D., Associate professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), glushan1985@bigmir.net

S. V. Borodaevsky's public activity in emigration: maintenance and basic directions

Maintenance, basic directions and forms of public activity of the Ukrainian scientist and statesman S. V. Borodaevsky (1870–1942) in emigration are described in the article on the basis of the analysis of wide complex of archival documents from Ukrainian and foreign archives. It is shown that his basic efforts as a publicman were focused on organizing self-help and protest actions and societies of Ukrainian emigration in Cheho-Slovak Republic, attracting of attention of international community to the Ukrainian problems, establishing contacts with the representatives of international public institutions, charities and aid funds. Special attention is paid to work of S. V. Borodaevsky on creation and organization of activity of the Ukrainian university group for League of Nations and on development of it's cooperation with the International university society for League of Nations in the 1920–1930th.

Keywords: S. V. Borodaevsky, public activity, Ukrainian emigration, Cheho-Slovak Republic, Ukrainian university group for League of Nations.

Глушан Е. В., кандидат исторических наук, доцент,
Киевский национальный университет культуры и искусств
(Украина, Киев), glushan1985@bigmir.net

**Общественная деятельность С. В. Бородаевского в эмиграции:
содержание и основные направления**

На основании анализа широкого комплекса архивных документов из отечественных и зарубежных архивохранилищ раскрыто содержание, основные направления и формы общественной деятельности украинского ученого и государственного деятеля С. В. Бородаевского (1870–1942) в эмиграции. Показано, что основные его усилия как общественного деятеля были направлены на организацию акций и обществ самопомощи и протеста украинской эмиграции в Чехо-Словацкой Республике, привлечение внимания международного сообщества к украинским проблемам, установление контактов с деятелями международных общественных учреждений, благотворительных организаций, фондов помощи. Особое внимание уделено работе С. В. Бородаевского по созданию и организации деятельности Украинской университетской группы для Лиги Наций и развитию ее сотрудничества с Международным университетским обществом для Лиги Наций в 1920–1930-е гг.

Ключевые слова: С. В. Бородаевский, общественная деятельность, украинская эмиграция, Чехо-Словацкая Республика, Украинская университетская группа для Лиги Наций.

* * *

УДК 581.6:001.89(092)«18/19»

Дрозд П. Ю.,
асистент кафедры фізіології, біохімії рослин
та біоенергетики, Національний університет
біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ), drozd_p@i.ua

**НАУКОВО–ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
С. М. ЛАВРЕНКА (1900–1987 РР.)
В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ВСЕСОЮЗНОГО БОТАНІЧНОГО ТОВАРИСТВА**

Метою статті є на основі методів конкретно–історичного, порівняльного та проблемно–хронологічного аналізу дослідити науково–організаційну діяльність С. М. Лавренка (1900–1987 рр.) у Всесоюзному ботанічному товаристві (ВБТ) в контексті становлення і розвитку самої організації. Встановлено, що учений брав участь в усіх з'їздах Російського, а згодом Всесоюзного ботанічного товариства, у 1963–1973 рр. був його президентом, а з 1973 р. до кінця життя – почесним президентом ВБТ. Учений активно публікувався у виданнях ВБТ: «Проблемы ботаники», «Вопросы ботаники», «Тезисы докладов советской делегации на VIII Международном ботаническом конгрессе», «Академику В. Н. Сукачеву к 75-летию со дня рождения. Сборник работ по геоботанике, лесоведению, палеогеографии и флористике», «Проблемы современной ботаники», де висвітлював дослідження степової рослинності Євразії, флори Кавказу та ін. з 1965 до 1979 рр. С. М. Лавренко був головним редактором дружаного органу товариства – «Ботанический журнал», з яким співпрацював з 1942 р.

Ключевые слова: С. М. Лавренко, Всесоюзное ботаническое товариство, «Ботанический журнал», ботаніка, геоботаніка.

Активна наукова і науково–організаційна діяльність академіка АН СРСР С. М. Лавренка (1900–1987), його фундаментальні праці з методичних і теоретичних проблем геоботаніки, ботанічної географії та екології, що отримали визнання і поширення не тільки в нашій країні, а й за кордоном, наукове та методичне керівництво великими колективами вчених, численні учні та послідовники – все це визначило провідну роль С. М. Лавренка у розвитку ботанічної науки України та СРСР, зокрема у Всесоюзному ботанічному товаристві (ВБТ).

У наукових та науково–публіцистичних працях, які присвячені біографії С. М. Лавренка (В. Д. Александрова [1], З. М. Крамишева [2], Р. В. Камелін [3]), а також довідникових виданнях [4] зазначається сам факт перебування ученого на посаді президента ВБТ, однак не висвітлюється його діяльність в організації. У публікаціях, що стосуються ВБТ [5; 6; 7], згадуються окремі виступи

С. М. Лавренка на з'їздах та його участь у комісіях. Отже, значення для наукової спільноти результатів досліджень С. М. Лавренка вимагає проведення комплексного вивчення та аналізу його діяльності у ВБТ.

Метою статті є на основі методів конкретно–історичного, порівняльного та проблемно–хронологічного аналізу дослідити науково–організаційну діяльність С. М. Лавренка (1900–1987 рр.) у Всесоюзному ботанічному товаристві в контексті становлення і розвитку самої організації.

Для висвітлення діяльності С. М. Лавренка у Всесоюзному ботанічному товаристві (ВБТ) та передумов залучення вченого до його складу, варто відтворити картину становлення та розвитку організації. Попередником Всесоюзного ботанічного товариства було Російське ботанічне товариство (РБТ), засноване Установчим з'їздом 20–21 грудня 1915 р. в Петрограді. С. М. Лавренко з самого початку і аж до того часу, поки в 1970-х рр. хвороба не завадила йому здійснювати активну діяльність брав участь в усіх засіданнях Російського, а потім Всесоюзного товариства [5, с. 1228].

Проведений 20–21 грудня 1915 р. Установчий з'їзд РБТ, на якому були присутні І. П. Бородин, М. А. Буш, Є. П. Вотчал, Б. О. Келлер, В. Л. Комаров, С. П. Костичев, В. П. Любименко, Д. М. Прянишников, В. М. Сукачов, В. І. Талієв, О. В. Фомін та інші, визначив місцеперебування товариства в Петрограді і прийняв його Статут (затверджений Імператорською Санкт–Петербурзькою Академією Наук 3 березня 1916 р.). Статутом було проголошено цілі і завдання товариства: сприяти розвитку в Російській імперії всіх галузей ботаніки; поширювати в країні ботанічні знання; сприяти дослідженню місцевої флори і рослинності [7]. Було прийнято рішення про створення журналу Російського ботанічного товариства при Академії наук і затверджено положення про нього. Для подальшої організації справ РБТ до перших зборів було обрано Тимчасове бюро в складі І. П. Бородіна (голова), М. А. Буша, В. Л. Комарова, С. П. Костичев і В. М. Сукачова.

16–19 грудня 1916 р. у Москві відбулися Річні збори РБТ, на якому було обрано першу Раду товариства, яка змінила Тимчасове бюро, ревізійну комісію і редколегію. До складу Ради увійшли: почесний президент А. С. Фамінцин, президент І. П. Бородин, товариші президента С. Г. Навашин і В. І. Палладін, а також В. Л. Комаров, С. П. Костичев, В. А. Траншель, головний секретар М. А. Буш і скарбник В. М. Сукачов. Було організовано 2 постійні комісії РБТ: флористична, під головуванням М. А. Буша, і комісія зі стаціонарного вивчення рослинності Росії, під головуванням В. М. Сукачова (з 1922 р. вона називалася Комісією з вивчення рослинності Росії). До жовтня 1917 р. в РБТ налічувалося понад 300 членів, було видано 8 випусків журналу зі статтями багатьох найвизначніших ботаніків, почали функціонувати постійні комісії РБТ [7].

У вересні 1921 р. в Петрограді відбувся I Всеросійський з'їзд ботаніків. З'їзд прийняв рішення про організацію Геоботанічного бюро (створене в 1922 р.) і про скликання Першої Всеросійської наради геоботаніків (відбулася в 1924 р.). Було прийнято проект створення позавідомчого Геоботанічного комітету. За матеріалами з'їзду видано кілька випусків «Дневника I Всероссийского съезда русских ботаников в Петрограде в 1921 году, созванного

Русским ботаническим обществом при Российской Академии наук», у якому Є. М. Лавренко опублікував свою працю «Сфагновые торфяники Харьковской губернии» [8, с. 25].

16–25 січня 1926 р. в Москві пройшов II Всесоюзний з'їзд ботаніків, на якому були присутні 556 осіб. У 1927 р. у зв'язку з прийняттям першого Статуту Академії наук СРСР, де була відсутня стаття, що дає академії право засновувати і зараховувати до свого складу наукові товариства, РБТ фактично було виведено із її системи. Після смерті І. П. Бородіна в 1930 р. на посаду президента було обрано В. Л. Комарова. За матеріалами з'їзду видано «Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве в январе 1926 года», де Є. М. Лавренко у співавторстві з Д. Г. Віленським опублікував доповідь «Условия обитания в Харьковской губ. *Ceratophyllum tanaiticum* Sapjog.» [9, с. 47].

9–15 січня 1928 р. в Ленінград відбувся III Всесоюзний з'їзд ботаніків, на якому були присутні 926 осіб. На з'їзді працювало 8 секцій: фізіології рослин, морфології, анатомії, цитології і генетики, систематики і географії вищих рослин та палеоботаніки, альгології, ліхенології і бріології, мікології і фітопатології, мікробіології, фітосоціології і екології рослин, прикладної ботаніки. На цьому заході Є. М. Лавренко виступив з повідомленням про рослинність степів України, яке було опубліковане у «Дневнике Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года» [10, с. 246–247].

22 квітня 1933 р. товариство було перейменовано в Державне Всеросійське ботанічне товариство і віднесено до відання Народного комісаріату освіти РРФСР. Відповідно до Статуту деякі види діяльності товариства поширювалися на всю територію СРСР, деякі (наприклад, право створення відділень) обмежувалися районами РРФСР. Це спровокувало кризу товариства. На 1 січня 1935 р. кількість членів ВБТ становила 228 осіб, більшість відділень розпалися. Незважаючи на це, було проведено понад 30 загальних зборів, працювали окремі комісії, зокрема організовано культурно-просвітницьку секцію. У 1939–1940 рр. було відновлено деякі відділення (Саратовське, Південно-Східне, Київське, Одеське), але війна 1941–1945 рр. перервала роботу з відбудови ВБТ. У 1946 р. вдалося скликати Надзвичайні збори товариства і провести вибори нового керівництва. Президентом обрано В. М. Сукачова, віце-президентами – М. О. Максимова та Б. К. Шишкіна, вченим секретарем – В. Б. Сочаву, якими було відновлено деякі відділення ВБТ. Надзвичайними зборами розглянуто питання про необхідність перегляду Статуту товариства, повернення його до складу Академії наук і про перейменування у «Всесоюзне ботанічне товариство при АН СРСР» [7].

29–30 січня 1950 р. в Ленінграді відбувся I Делегатський з'їзд товариства, у роботі якого взяли участь 79 делегатів і понад 250 гостей. На цьому заході Є. М. Лавренко виступив з доповіддю «Советская геоботаника на службе социалистического хозяйства в годы Сталинских пятилеток». Тоді ж президентом ВБТ повторно було обрано В. М. Сукачова, віце-президентами – М. О. Максимова та Б. К. Шишкіна, вченими секретарями – В. Б. Сочаву і Б. О. Тихомирова.

28–31 січня 1951 р. було скликано Делегатську нараду Всесоюзного ботанічного товариства, присвячену обговоренню завдань радянських ботаніків у втіленні

плану перетворення природи. На заході В. М. Сукачов підвів підсумки роботи очолюваної ним Комплексної наукової експедиції АН СРСР із пользахисного лісорозведення, а Є. М. Лавренко повідомив про основні результати геоботанічних досліджень у складі цієї експедиції [5, с. 1234]. 9–17 травня 1957 р. у Ленінграді відбувся II Делегатський з'їзд ВБТ, на якому були присутні 155 делегатів і 450 гостей.

Вперше Є. М. Лавренка було обрано пост Президента РБТ на III Делегатському з'їзді ВБТ 23–28 вересня 1963 р. в Ленінграді. Віце-президентами стали Б. А. Тихомиров, О. І. Толмачов, А. Л. Курсанов і А. О. Ничипорович, вченим секретарем – [А. А.] Юнатов (після його смерті в 1967 р. функції вченого секретаря виконували В. І. Василевич та Т. К. Гордєєва) [7].

З'їзд включав 4 симпозиуми: 1) питання систематики, еволюції та географії рослин, 2) закономірності будови і розподілу рослинного покриву СРСР, 3) взаємовідносини рослин і середовища в крайніх умовах існування, 4) вивчення рослинних ресурсів СРСР, з доповідями виступили А. Л. Тахтаджян, А. В. Благовіщенський, М. М. Голлербах, О. І. Толмачов, П. М. Жуковский, А. О. Ничипорович, С. М. Букасов, О. В. Заленський, І. Г. Серебряков, В. К. Василевська, М. Х. Чайлахян, Б. С. Мошков, Ол. О. Федоров, Б. А. Тихомиров, В. Г. Карпов, М. В. Марков і І. В. Ларін. На пленарному засіданні було заслухано доповідь Є. М. Лавренка «Об основных уровнях организации органического мира в связи с познанием растительного покрова».

У прийнятій з'їздом резолюції «Про чергові завдання ботаніки в Радянському Союзі» було намічено велику програму робіт з розвитку ботаніки – систематики та географії (вищі і нижчі рослини), геоботаніки й екології, фізіології рослин, ботанічного ресурсознавства, ботанічного вивчення культурних рослин, охорони природи тощо [7].

Центр тяжіння роботи товариства було перенесено в його секції та комісії, яких на той час діяло 20. Саме тут, у робочих колегіях, що склалися з висококваліфікованих спеціалістів одного профілю, з належною повнотою обговорювалися і розроблялися актуальні проблеми ботаніки, заслуховувалися й апробувалися наукові доповіді ботаніків, що працювали на периферії, консультували і координували перспективні напрями досліджень. У 1963 р. Є. М. Лавренко створив та очолив Комісію з класифікації рослинності (заступником була В. Д. Александрова, секретарем З. В. Карамішева), брав активну участь у Комісії з історії флори і рослинності СРСР, створеній у 1964 р. під керівництвом В. М. Сукачова [5, с. 1213].

У 1965 р. Є. М. Лавренко у співавторстві з [А. А.] Юнатовим опублікував ґрунтовну статтю «Пятьдесят лет Всесоюзного ботанического общества». За розвідками вченого, ініціатором створення Російського ботанічного товариства було Київське товариство дослідників природи, яке в особливому листі за підписом С. Г. Навашина, Є. П. Вотчала і О. В. Фоміна звернулося до двох старіших ботаніків Петрограду, членів Академії наук А. С. Фамінцина і І. П. Бородіна з проханням порушити клопотання про скликання при Академії наук з'їзду представників російських ботанічних установ з метою організації Російського ботанічного товариства і спеціального ботанічного журналу при

ньому. Є. М. Лавренком вперше виділено основні етапи історії товариства: 1) перший, організаційний період (1915–1916 рр.); 2) другий період (1917–1932 рр.), коли товариство існувало при Академії наук СРСР; 3) третій період (1932–1945 рр.), впродовж якого товариство знаходилося у віданні Народного комісаріату освіти РРФСР і мало назву «Державне Всеросійське ботанічне товариство»; 4) четвертий період (1945–до моменту написання статті), коли товариство знову повернено в систему Академії наук СРСР і отримало назву «Всесоюзне ботанічне товариство», а також дано вичерпну характеристику діяльності товариства в кожен з періодів. [А. А.] Юнатовим висвітлено напрацювання відділень та секцій товариства [5, с. 1205–1247].

7–11 жовтня 1969 р. в Тбілісі відбувся IV Делегатський з'їзд ВБТ, у роботі якого взяли участь 653 члени товариства, з них 487 – делегати від 49 відділень ВБТ. Академік Є. М. Лавренко як президент ВБТ у співавторстві з Ол. О. Федоровим виступив на пленарному засіданні з доповіддю «Состояние и перспективы развития ботанической науки в Советском Союзе». З доповіддю «Ботаника в Грузии за 50 лет» виступив президент Грузинського ботанічного товариства М. М. Кецховелі. З'їзд обрав Є. М. Лавренка президентом ВБТ на другий термін. Віце-президентами стали О. В. Заленський, Б. А. Тихомиров, О. І. Толмачов, О. О. Уранов, вченим секретарем – Г. Б. Гортинський. Було оновлено статут товариства [7].

5–7 вересня 1973 р. в Києві пройшов V Делегатський з'їзд ВБТ, який мав назву «Людина і біосфера» [11, арк. 24]. У роботі з'їзду взяли участь близько 800 осіб: 353 делегати і більше 400 гостей [7] (за іншими даними 900 учасників [11, арк. 24]). Функціонували такі секції: секція охорони рослинного світу, секція фізіології рослин, секція вищих рослин, секція історії флори і рослинності, секція геоботаніки, секція нижчих рослин. Варто відмітити, що основна проблематика товариства в цей період перегукується з пріоритетними напрямками досліджень Є. М. Лавренка.

Було заслухано та обговорено 169 доповідей і повідомлень. Академік Є. М. Лавренко як президент ВБТ виступив з доповіддю «Задачи ботанической науки в решении проблемы «Человек и биосфера». Президент Українського ботанічного товариства К. М. Ситник присвятив свій виступ темі «Организация, основные результаты и перспективы развития ботанических исследований на Украине». На пленарних засіданнях обговорювалися також питання, пов'язані з майбутнім XII Міжнародним ботанічним конгресом. А. Л. Тахтаджян виступив з доповіддю «О подготовке к XII Международному ботаническому конгрессу». Співповідь з приводу наукової програми конгресу зробив О. В. Заленський [7].

На цьому з'їзді президентом товариства було обрано А. Л. Тахтаджяна, а Є. М. Лавренко, який за станом здоров'я не міг повноцінно виконувати свої обов'язки, з цього часу до кінця життя залишався почесним президентом ВБТ. Віце-президентами, крім Б. А. Тихомирова, О. І. Толмачова, та О. В. Заленського, стали К. М. Ситник і Т. О. Работнов [7].

За роки президентства Є. М. Лавренка було створено низку регіональних відділень товариства: Мурманське (1963 р.), Амурське, Башкирське, Кіровське (1964 р.),

Бурятське (1965 р.), Краснодарське (1966 р.), Курське, Читинське (Забайкальське) (1967 р.), Кабардино-Балкарське (1969 р.), Калінінградське, Омське, Ульяновське, Хабаровське (1970 р.), Волгоградське (1971 р.), Магаданське, Мордовське (1972 р.) [7].

З 1965 до 1979 рр. Є. М. Лавренко був головним редактором друкованого органу товариства – «Ботанический журнал», який сприяв розвитку ботанічних досліджень у СРСР. У ці роки на сторінках журналу публікувалися роботи всіх найвідоміших ботаніків СРСР і ближнього зарубіжжя, його тираж становив понад 2,5 тис. примірників [5, с. 1238–1242]. Варто зауважити, що Є. М. Лавренко публікував у цьому журналі результати своїх досліджень з 1942 до 1986 рр. У 1952–1957 рр. учений взяв участь у дискусії з проблеми виду і видоутворення, що відбувалася на сторінках журналу після публікації статті Т. Д. Лисенка «Новое в науке о биологическом виде» (1952 р.). Учений активно публікувався і в інших виданнях ВБТ: «Проблемы ботаники» (1950 р.), «Вопросы ботаники» (Т.1, 2, 1954 р.), «Тезисы докладов советской делегации на VIII Международном ботаническом конгрессе» (1954 р.), «Академику В. Н. Сукачеву к 75-летию со дня рождения. Сборник работ по геоботанике, лесоведению, палеогеографии и флористике», «Проблемы современной ботаники» (Т.2, 1965 р.), де висвітлював дослідження степової рослинності Євразії, флори Кавказу та ін. [6, с. 1784].

ВБТ активно брало участь в організації та проведенні XII Міжнародного ботанічного конгресу. Підготовка до конгресу була розпочата Президією ВБТ в 1969 р. під керівництвом Є. М. Лавренка. У 1971 р. було сформовано Оргкомітет під головуванням А. Л. Тахтаджяна, а в 1974 р. він як президент ВБТ був затверджений президентом XII Міжнародного ботанічного конгресу. Конгрес відбувся 3–10 липня 1975 р. Ленінграді, у ньому взяли участь близько 5000 ботаніків, в тому числі 2328 зарубіжних вчених. За час роботи Конгресу було проведено 3 пленарних і 234 секційних засідання і симпозиуми, заслухано та обговорено близько 2000 доповідей, в тому числі 943 доповіді радянських вчених [7].

Наприкінці 80-х рр. у розвитку товариства відбулася криза, з розпадом Радянського Союзу від ВБТ від'їжджали всі республіканські організації (понад 4200 членів). У грудні 1991 р. А. Л. Тахтаджян попросив звільнити його від обов'язків президента. Постало питання про необхідність відновлення Російського ботанічного товариства, I (IX) Делегатський з'їзд якого відбувся 2–4 червня 1993 р. в Ульяновську. У роботі з'їзду взяли участь 106 делегатів. Президентом РБТ був обраний Р. В. Камелін [12, с. 136–137], автор біографічної статті про Є. М. Лавренка. Нині в товаристві працюють 16 секцій і 8 комісій, серед яких реорганізована секція з класифікації, картографування і районування рослинності.

На основі вищесказаного можна стверджувати, що президентство Є. М. Лавренка припало на період найбільшого розквіту Всесоюзного ботанічного товариства. Науково-організаційна діяльність ученого сприяла створенню нових відділень, організації комісій з актуальних проблем ботаніки, проведенню XII Міжнародного ботанічного конгресу та відтворенню детальної історії організації.

Список використаних джерел

1. Александрова В. Д. Е. М. Лавренко: (к 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности) / В. Д. Александрова, З. В. Карамышева // Бот. журн. – 1970. – Т.55, №5. – С.735–761.
2. Карамышева З. В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет / З. В. Карамышева // Степной бюллетень. – Новосибирск: НИЦ ОИГГМ СО РАН, Издательский дом «Манускрипт», 2000. – №6. – С.49–51.
3. Камелин Р. В. Евгений Михайлович Лавренко (к 100-летию со дня рождения) / Р. В. Камелин // Бот. журн. – 2000. – Т.85, №2. – С.129–137.
4. Евгений Михайлович Лавренко. Материалы к библиографии ученых СРСР. – М.: Наука, 1974. – 111 с.
5. Лавренко Е. М. Пятьдесят лет Всесоюзного ботанического общества / Е. М. Лавренко, А. А. Юнатов // Бот. журн. – 1965. – Т.50, №9. – С.1205–1247.
6. Андреева В. А. Список изданий Всесоюзного ботанического общества. (К 50-летию Общества). – Бот. журн. – 1965. – Т.50, №12. – С.1784.
7. История РБО [Электронный ресурс] / Сайт Русского ботанического общества. – Режим доступа: <http://www.rossbot.ru/history.htm>
8. Лавренко Е. М. Сфагновые торфяники Харьковской губернии / Е. М. Лавренко // Дневник I Всероссийского съезда русских ботаников в Петрограде в 1921 году, созванного Русским ботаническим обществом при Российской Академии наук, под ред. Б. Л. Исаченко. – Пг.: Гл. Бот. сад, 1921. – Вып.3. – С.25.
9. Виленский Д. Г. Условия обитания в Харьковской губ. Ceratophyllum tanaiticum Saprej. / Д. Г. Виленский, Е. М. Лавренко // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Москве в январе 1926 года; под ред. Е. Е. Успенского. – М.: Ассоц. Научно-иссл. ин-тов при физ.-мат. фак I МГУ, 1926. – С.47.
10. Лавренко Е. М. Типы степей Украины / Е. М. Лавренко // Дневник Всесоюзного съезда ботаников в Ленинграде в январе 1928 года; под ред. И. П. Бородин и Н. А. Буш. – Л.: Гос. Русск. бот. об-во, 1928. – С.246–247.
11. Ф. Р-5111. – Оп.1. – Спр.965.
12. Юбилей и даты: Рудольф Владимирович Камелин (к 70-летию со дня рождения) // Растительность России. – 2008. – Вып.13. – С.136–137.

References

1. Aleksandrova V. D. E. M. Lavrenko: (k 70-letiyu so dnya rozhdeniya i 50-letiyu nauchnoy deyatel'nosti) / V. D. Aleksandrova, Z. V. Karamysheva // Bot. zhurn. – 1970. – T.55, №5. – S.735–761.
2. Karamysheva Z. V. Evgeniyu Mikhaylovichu Lavrenko 100 let / Z. V. Karamysheva // Stepnoy byulleten'. – Novosibirsk: NITs OIGGM SO RAN, Izdatel'skiy dom «Manuskript», 2000. – №6. – S.49–51.
3. Kamelin R. V. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko (k 100-letiyu so dnya rozhdeniya) / R. V. Kamelin // Bot. zhurn. – 2000. – T.85, №2. – S.129–137.
4. Evgeniy Mikhaylovich Lavrenko. Materialy k bibliografii uchenykh SRSR. – M.: Nauka, 1974. – 111 s.
5. Lavrenko E. M. Pyat' desyat let Vsesoyuznogo botanicheskogo obshchestva / E. M. Lavrenko, A. A. Yunatov // Bot. zhurn. – 1965. – T.50, №9. – S.1205–1247.
6. Andreeva V. A. Spisok izdaniy Vsesoyuznogo botanicheskogo obshchestva. (K 50-letiyu Obshchestva). – Bot. zhurn. – 1965. – T.50, №12. – S.1784.
7. Istoriya RBO [Elektronniy resurs] / Sayt Russkogo botanicheskogo obshchestva. – Rezhim dostupa: <http://www.rossbot.ru/history.htm>
8. Lavrenko Ye. M. Sfaagnovye torfyaniki Khar'kovskoy gubernii / Ye. M. Lavrenko // Dnevnik I Vserossiyskogo s'ezda russkikh botanikov v Petrograde v 1921 godu, sozvanogo Russkim botanicheskim obshchestvom pri Rossiyskoy Akademii nauk; pod red. B. L. Isachenko. – Pg.: Gl. Bot. sad, 1921. – Vyp.3. – S.25.
9. Vilenskiy D. G. Usloviya obitaniya v Khar'kovskoy gubernii. Ceratophyllum tanaiticum Saprej. / D. G. Vilenskiy, E. M. Lavrenko // Dnevnik Vsesoyuznogo s'ezda botanikov v Moskve v yanvare 1926 goda; pod red. E. E. Uspenskogo. – M.: Assots. Nauchno-issl. in-tov pri fiz.-mat. fak I MGU, 1926. – S.47.
10. Lavrenko E. M. Tipy stepey Ukrainy / E. M. Lavrenko // Dnevnik Vsesoyuznogo s'ezda botanikov v Leningrade v yanvare 1928 goda; pod red. I. P. Borodina i N. A. Bush. – L.: Gos. Russk. bot. ob-vo, 1928. – S.246–247.
11. F. R-5111. – Op.1. – Spr.965.
12. Yubilei i daty: Rudol'f Vladimirovich Kamelin (k 70-letiyu so dnya rozhdeniya) // Rastitel'nost' Rossii. – 2008. – Vyp.13. – S.136–137.

Drozd P. Yu., assistant lecturer of the Department Physiology, Plant Biochemistry and Bioenergetics of National University of Life and Environmental Science of Ukraine (Ukraine, Kyiv), drozd_p@i.ua

Ye. M. Lavrenko's (1900–1987) scientific and organizational activities in terms of the formation and development of All-Union Botanical Society

The aim of the article is, using the methods of concrete historical, comparative and problem-chronological analysis, to explore Ye. M. Lavrenko's (1900–1987) scientific and organizational activities in All-Union Botanical Society (AUBS) in the context of the establishment and development of the organization. It was established that the scholar participated in all the congresses of the Russian and later the All-Union Botanical Society in 1963–1973, was its president, and from 1973 until his death – the honorary president of AUBS. The scientists actively published in AUBS journals: «Problems of Botany», «Questions of Botany», «Scientific Conference Abstracts of the Soviet Delegation at the VIII International Botanical Congress», «For Academician V. N. Sukachov's 75th Anniversary. Collections of Works on Geo-botany, Sylviculture, Paleogeography and Floristry», «Problems of Modern Botany», where he covered researches of Eurasian steppe vegetation, Caucasus flora etc. From 1965 to 1979 Ye. M. Lavrenko was the editor of the press organ of the society – «Botanical Journal», in which he published since 1942.

Keywords: Ye. M. Lavrenko, All-Union Botanical Society, «Botanical Journal», botany, geo-botany.

Дрозд П. Ю., ассистент кафедры физиологии, биохимии растений и биоэнергетики, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), drozd_p@i.ua

Научно-организационная деятельность Е. М. Лавренко (1900–1987 гг.) в контексте становления и развития Всесоюзного ботанического общества

Целью статьи является на основе методов конкретно-исторического, сравнительного и проблемно-хронологического анализа исследовать научно-организационную деятельность Е. М. Лавренко (1900–1987 гг.) во Всесоюзном ботаническом обществе (ВБО) в контексте становления и развития самой организации. Установлено, что ученый участвовал во всех съездах Русского, а затем Всесоюзного ботанического общества, в 1963–1973 гг. был его президентом, а с 1973 гг. до конца жизни – почетным президентом ВБО. Ученый активно публиковался в изданиях ВБО: «Проблемы ботаники», «Вопросы ботаники», «Тезисы докладов советской делегации на VIII Международном ботаническом конгрессе», «Академику В. Н. Сукачеву к 75-летию со дня рождения. Сборник работ по геоботанике, лесоведению, палеогеографии и флористике», «Проблемы современной ботаники», где освещал исследование степной растительности Евразии, флоры Кавказа и др. С 1965 по 1979 гг. Е. М. Лавренко был главным редактором печатного органа общества – «Ботанический журнал», с которым сотрудничал с 1942 г.

Ключевые слова: Е. М. Лавренко, Всесоюзное ботаническое общество, «Ботанический журнал», ботаника, геоботаника.

* * *

УДК 94(477):929 Липа

Стамбол И. И.,
соискатель кафедры истории Украины,
Одесский национальный университет
им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса),
ihorstambol@ukr.net

КАЗАНСКО-КУБАНСКИЙ ПЕРИОД
ЖИЗНИ И. Л. ЛИПЫ

Освещен казанско-кубанский период одного из видных деятелей украинского национального возрождения. На базе эпистолярного наследия исследовано его обучение в университете и попытка участия в общественной работе. И. Липа, как один из учредителей тайной украинской патриотической организации «Братство Тарасовцев» был осужден за антигосударственную деятельность. Из-за политической неблагонадежности ему было запрещено учиться в украинском учебном заведении, поэтому он выбрал медицинский факультет Казанского университета. На время каникул, в качестве практики подрабатывал в соседнем от своего родного города Темрюке. Там дружил с местным врачом и общественным деятелем М. Киселевым. И. Липа, использовал свои связи в кругах украинской интеллигенции и города Керчи, чтобы помочь коллеге в просветительской работе. Также в статье охарактеризовано проблемы, с которыми столкнулся во время университетских экзаменов будущий министр в правительстве Директории УНР.

Ключевые слова: И. Л. Липа, Казанский университет, Темрюк, библиотечное дело.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Одним из вопросов биографии Ивана Львовича Липы (1865–1923 гг.) – украинского писателя, публициста, врача, общественного и политического деятеля, министра времен Директории УНР – который до сих пор оставался почти «белым пятном», была его деятельность в период обучения в Казанском университете в 1897 г. В литературе встречались лишь отдельные упоминания о его обучении там, а также о пребывании в г. Темрюк Кубанской области. Сегодня же, на базе материалов эпистолярного наследия деятеля, стало возможным выяснить основные аспекты Казанско–кубанского периода жизни И. Л. Липы, что является основной задачей данной статьи.

И. Л. Липа родился в Керчи, где в 1878–1887 гг. учился в Александровской гимназии. Это учебное заведение выпустило в свет нескольких известных «народовольцев» А. Желябова, М. Тригоны и Л. Тихомирова, что повлияло на характер идейного развития последующих выпускников гимназии [10, с. 133]. И. Липа после завершения гимназии считал себя «народовольцем», но, попав на обучение на медицинский факультет Харьковского университета, встретился с широким кругом местной украинской общины и перешел на позиции «украинского народолюбия», а потом и к «самостийничким» позициям. В этом направлении им была основана в 1891 г. политико–культурная организация «Братство Тарасовцев», заданием которой было воплощение в жизнь идей и завещаний Т. Г. Шевченка. Ее разгром полицией в 1893 г. стал причиной почти годового тюремного заключения И. Липы и запрета на продолжения учебы.

Соседний с Керченским, Таманский полуостров неоднократно посещался И. Липой. После выхода из тюрьмы, будучи под надзором полиции, И. Липа оказался на распутье. Не имея возможности продолжить обучение, он волновался о своем дальнейшем будущем, строил новые планы и искал себе места работы. В письме к сочувствующей ему семье известных просветителей Гринченко И. Липа, не видя перспектив интеллектуальной деятельности, высказывал мысль о том, что был бы не прочь стать крестьянином–фермером, потому что ожидал от имперской власти дальнейших гонений [2, арк. 2].

После завершения срока ограниченного передвижения, летом 1896 г. И. Липа все еще оставался «неблагонадежным» для правительства, поэтому не имел права учиться дальше. Из Полтавы и Керчи он посылал к правительству просьбы о разрешении, но ответ был отрицательным. Поэтому, он решился на достаточно смелый шаг – ехать в столицу Российской империи и просить у министра права на возможность учиться. Больше всего стремился попасть в Киев, но, как сам отмечал «... был бы рад если и в Дорпате [сегодня Тарту, что в современной Эстонии] позволят» [4, арк. 2].

Решил будущее молодого украинского интеллигента тогдашний министр образования граф И. Делянов. Во время аудиенции министр несколько насмешливо спросил об уровне влияния организации, из–за которой И. Липа потерял возможность учиться, но заявил, что со стороны министерства препятствий не будет. Директор департамента полиции А. Добржинский предлагал тот же Дорпат, потому что в Киеве было возможно «возвращение к украинофильству» [8, с. 10]. И. Липа же «выторговал» Казань, где преподавательский состав медицинского факультета был высочайшего уровня.

Таким образом, свой последний, десятый семестр Иван Львович учился на медицинском факультете Казанского университета, студентом которого считался с 17 сентября 1896 г. до 31 мая 1897 г. Деканом факультета был М. Любимов, который слыл ведущим специалистом–патологоанатомом в Российской империи. Под его руководством, как и в Харьковском университете, функционировало 24 кафедры. Особенностью данного учебного заведения были качественная материальная база, в частности анатомический театр, построенный во времена ректорства Н. Лобачевского, а также новаторство в таких отраслях как гигиена, бактериологии и эпидемиология.

Слушателем курса медицины Казанского университета Иван Львович находился около года и перед выпускными экзаменами получил справку: «И. Липа, которому зачтено десять полугодий по медицинскому факультету» [3, арк. 1]. Лекции часто проходили в госпиталях, раз в десять дней в психиатрической больнице. Психиатрия была для студента И. Липы любимой отраслью. Он даже выражал желание попасть работать в такую больницу в Саратове, поскольку отец одного из его харьковских товарищей был ее директором [5, арк. 2]. Речь шла о психиатрической клинике, которой заведовал Самуил Штернберг. Его сын Александр изучал медицину в Харькове, поступив в университет на год раньше, чем И. Липа.

Иван Львович много путешествовал в период обучения в Казани. Готовился к экзаменам, гостя у товарища в селе Собеяки Вятской губернии (сегодня село Салобеляки, Яранского района, Кировской области в России), одновременно работая в местной больнице. Принимал до шестидесяти больных в день, ведь «появление молодых врачей вызвала ажиотаж» [6, арк. 1]. Наряду с этим, объездил значительную часть Вятской губернии, причем маршрут проходил преимущественно по рекам Волге, Вятке, Коми, пижмы (приток Вятки). Значительно отличающиеся от украинских Приуральского пейзажи, которые мог наблюдать И. Липа проходя такой маршрут, могли окончательно определить его мнение относительно возможности поселиться в этих краях.

Обучение совмещал с практикой в больнице. Работал в городке Темрюк Кубанской области. Этот населенный пункт, расположенный на Таманском полуострове, отделяется от родной И. Липе Керчи не широким проливом. Из пятнадцати тысяч населения подавляющее большинство в то время составляли выходцы из украинских земель: черноморские казаки, попавших на Кубань в конце XVIII века и более поздние переселенцы [9, с. 570].

Именно в Темрюке И. Липа, впервые после освобождения из–под ареста, частично возобновил свою общественную деятельность. Неизвестно, имел ли связь И. Липа с указанными ведущими деятелями украинского движения Кубани, такими как Я. Кухаренко, В. Мова–Лиманский, В. Иванис, М. Рябовол, но он активно сотрудничал со своим коллегой доктором М. И. Киселевым. Тот работал в Темрюке и занимал активную общественную позицию. Увидев, что уровень образованности населения был слишком низким, М. Киселев в конце 90–х годов решил создать там качественную библиотеку. Поэтому разыскивал идейную библиотекаршу и просил о содействии многих знакомых [11].

И. Липа, в программе созданного которым «Братства Тарасовцев» основания библиотек было едва ли не

самым важным пунктом, откликнулся на призыв коллеги. 13 декабря 1897 г. он писал с Темрюка к известному украинскому писателю Б. Д. Гринченку: «...Здесь рождается сознательная интеллигентная жизнь, но еще очень немного сознательных людей. Городская Дума ассигновала на бесплатную библиотеку—читальню ежегодно 1000 руб., из жителей собрано около 1 000 руб. Думские деньги пойдут на удержание этой читальни: на проживание, на библиотекаршу и т.д. А на собранные 1000 руб. накупят книг для читальни... Сил интеллигентных здесь нет, а дела много, поэтому городская дума огласила о приглашении к этой народной читальне, какую—нибудь женщину, которая окончила хотя бы среднюю школу.

Дума ищет такую женщину, чтобы она была искренняя к народу... Чтобы этот человек следил за народной литературой... Чтобы в читальне можно было узнать, какие газеты, которые журналы стоит человеку выписывать, какие книги стоит покупать и т.д. словом, это должно было быть какое—то бюро для народа, если бы он захотел обратиться к читальне, что читать и как понимать? Этой девушке или женщине дадут прожизвания и 360, или 400 руб. в год...» [3].

В результате проведенной работы и поездки М. Киселева в Керчь, в открытую в мае 1899 г. первую публичную библиотеку в Темрюке попала библиотекарем учительница из Керчи П. Мартынова. Судя по цитируемому выше письму, и по тому, что И. Липа имел немало знакомых в Керчи и работал в больнице М. Киселева во время, когда тот искал библиотекаршу, весьма вероятно, что П. Мартынову было найдено при содействии И. Липы.

М. Киселев не прекратил общественно—политической деятельности и в дальнейшем. В частности, известно, что он в начале XX века участвовал в партийном мероприятии «эсеров» — «ужина празднования дня декабристов» [1, с. 33]. А во времена первой Русской революции 1905—1907 гг. он, как и библиотекарша П. Мартынова, был арестован и подвергнут ссылке [12].

Выпускные экзамены на медицинском факультете Казанского университета в сентябре—ноябре 1897 г. составляли 23 экзамена теоретического и клинического цикла [5, арк. 1]. Их И. Липа сдал успешно, правда, не без проблем. Очень внимательно к «неблагонадежному» студенту из другого университета отнесся профессор Сергей Левашов. Сначала он пытался не допустить студента к экзаменам. Далее, С. Левашов стал тем единственным профессором, который поставил неудовлетворительную оценку. Как отмечал И. Липа, только выступление в его поддержку «всех других профессоров из комиссии и всех студентов—товарищей» заставило профессора изменить решение [7, арк. 3]. Получив диплом, молодой врач смог начать медицинскую практику, для чего вернулся в северно—причерноморскую часть украинских земель.

Таким образом, казанско—кубанский период хоть и был непродолжительным, но сыграл важную роль в жизни И. Липы. За год обучения в университете деятель полностью лишился полицейского преследования и в определенной степени нашел новое дыхание для дальнейшей общественно—политической работы. В дальнейшем, во времена царской реакции и репрессий, он неоднократно собирался покинуть все и податься на вольные кубанские степи, но судьба и обстоятельства, наоборот, отбросили его на запад Украины.

Список использованных источников

1. Забелин В. Образование организаций политических партий на Северном Кавказе в начале XX века / В. Забелин. — Ставрополь, 2009. — 238 с.
2. Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф.3. — Од. зб. 38446. — 2 арк.
3. Там само. — Од. зб. 38436. — 2 арк.
4. Там само. — Од. зб. 43336. — 4 арк.
5. Там само. — Од. зб. 43198. — 3 арк.
6. Там само. — Од. зб. 43222. — 2 арк.
7. Там само. — Од. зб. 43054. — 2 арк.
8. Липа І. Університет і Тарасовці / І. Липа // Наші дні. — 1943. — Ч.4. — С.9.
9. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / под ред. Л. В. Македонова. — Екатеринбург, 1906. — 589 с.
10. Троицкий Н. А. «Народная воля» перед царским судом (1880—1894) / Н. А. Троицкий. — Саратов, 1983. — 423 с.
11. Чуприна Е. 110 лет таманским храмам книги / Е. Чуприна. — Режим доступа: <http://orbitataman.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=420>
12. Чуприна Е. От агитации к революции / Е. Чуприна, М. Салмин, Д. Черный. — Режим доступа: <http://orbitataman.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1632>

References

1. Zabelin V. Obrazovanie organizatsiy politicheskikh partiy na Severnom Kavkaze v nachale XX veka / V. Zabelin. — Stavropol, 2009. — 238 s.
2. Institut rukopisu natsionalnoyi biblioteki Ukrayini im. V. I. Vernadskogo NAN Ukrayini. — F.3. — Od. zb. 38446. — 2 ark.
3. Tam samo. — Od. zb. 38436. — 2 ark.
4. Tam samo. — Od. zb. 43336. — 4 ark.
5. Tam samo. — Od. zb. 43198. — 3 ark.
6. Tam samo. — Od. zb. 43222. — 2 ark.
7. Tam samo. — Od. zb. 43054. — 2 ark.
8. Lipa I. Universitet i Tarasovtsi / I. Lipa // Nashi dni. — 1943. — Ch.4. — S.9.
9. Naselenie Kubanskoy oblasti po dannym vtoryih ekzemplaryov listov perepisi 1897 g. / pod red. L. V. Makedonova. — Ekaterinodar, 1906. — 589 s.
10. Troitskiy N. A. «Narodnaya volya» pered tsarskim sudom (1880—1894) / N. A. Troitskiy. — Saratov, 1983. — 423 s.
11. Chuprina E. 110 let tamanskim hramam knigi / E. Chuprina. — Rezhim dostupa: <http://orbitataman.ru/modules.php?name=News&file=print&sid=420>
12. Chuprina E. Ot agitatsii k revolyutsii / E. Chuprina, M. Salmin, D. Cherniy. — Rezhim dostupa: <http://orbitataman.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=1632>

Stambol I. I., applicant of the Department of Ukrainian History of Odessa National Mechnikov University (Ukraine, Odessa), ihorstambol@ukr.net

The Kazan—Kuban period of I. L. Lypa's life

The article highlights of Kazan—Kuban period of one of the prominent figures of the Ukrainian national revival. On the basis of the epistolary heritage his studies at the university and an attempt to participate in community work was investigated. I. Lypa, one of the founders of the Ukrainian secret organization «Brotherhood of Taras» was convicted for anti—state activities. Because of political unreliability, he was forbidden to study in Ukrainian educational institution, so he chose the medical faculty of the University of Kazan. In the holidays, as the medical practice he moonlighted in Temryuk, which was nearby his hometown. There he made friends with the doctor and public figure M. Kiselev. I. Lypa, used his relations between the Ukrainian intelligentsia circles and in Kerch, to help a colleague in the enlightenment work. Also in the article the problems faced by a future minister of the government of UNR Directory during exams were characterized.

Keywords: I. L. Lypa, Kazan University, Temryuk, librarianship.

Стамбол І. І., здобувач кафедри історії України, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), ihorstambol@ukr.net

Казансько—кубанський період життя І. Л. Липи

Висвітлено казансько—кубанський період одного з помітних діячів українського національного відродження. На базі епістолярної спадщини, досліджено його навчання в університеті і спроба участі в громадській роботі. І. Липа, як один із засновників таємної української патріотичної організації «Братство Тарасівців» був засуджений за антидержавну діяльність. Через політичну неблагонадійність йому було заборонено навчатись в українському

навчальному закладі, тому він вибрав медичний факультет Казанського університету. На час канікул, в якості практики підробляв в м. Темрюк сусідньому від його рідної Керчі. Там дружив з місцевим лікарем і громадським діячем М. Кисельовим. І. Липа, використовував свої зв'язки в колах української інтелігенції і міста Керчі, щоб допомогти колезі в просвітницькій роботі. Також в статті охарактеризовано проблеми, з якими зіткнувся під час університетських іспитів майбутній міністр в уряді Директорії УНР.

Ключові слова: І. Л. Липа, Казанський університет, Темрюк, бібліотечна справа.

УДК 94(477)

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, завідувач відділу історичних студій,
Науково–дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П.,
здобувач історичного факультету,
Дніпропетровський національний університет
(Україна, Кривий Ріг), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

РУСЬКО–ЛІТОПИСНИЙ ВАРІАНТ СИМВОЛУ ВІРИ ТА ТЕОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ ЛАТИНСЬКОЇ І ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТРІАДОЛОГІЇ

*Аналізуються богословські термінологія та поняття Символу Віри в
руській літописній літературі в контексті теологічних систем слов'яно–
кирило–мефодіївської (слов'яно–візантійської), візантійської, латинської та
аріанської триадології.*

Ключові слова: Символ Віри, єдиносущність, Повість временних літ,
Слово про закон і благодать, Ізборник.

У світських та церковних істориків давньоруської доби вже давно накопичився доволі великий набір фактів, які свідчать про окремі відступи представників політичної та духовної еліти Давньої Русі від чинних правил в православному церковному житті як в царині християнської догматики та таїнств, так і в сфері ритуальних практик. Зазначені випадки є добре відомими (так би мовити – хрестоматійними), тому зрозуміло, що вони неодноразово потрапляли до уваги дослідників. Їхній обсяг настільки масивний, що навіть історіографічна чи джерелознавча оцінка зазначеної проблематики цілком могла б стати темою окремої наукової розвідки.

Православними теоретиками–літописцями Русь від початкового періоду її утворення розглядалася й змальовувалася в якості ідеальної християнської країни, походження, суспільна структура, соціальні стосунки тощо якої мали бути максимально точним відображенням небесної ієрархії та Промислу Божого як такого [6]. З цієї тези логічно витікає свідоме прагнення давньоруських інтелектуалів орієнтуватися не стільки на тогочасні догмати, таїнства та канони християнської Церкви, узаконені рішеннями Вселенських соборів, а також не суто на досвід державного будівництва періоду розвиненого Середньовіччя, а на «чисті» біблійні (старо– та новозавітні), святоотечеські та інші взірці пізньоантичної та ранньосередньовічної доби.

Продовжуючи тезу про свідому орієнтацію Русі на інтелектуально насичені приклади з біблійної, святоотечеської та ранньохристиянської історії слід зазначити, що у цьому контексті стає зрозумілою тенденція до підкресленої анонімності, смиренної стриманості, скромності представників давньоруської інтелектуальної еліти, прагнення штучно створювати

додаткові перешкоди для потрапляння до кола носіїв таїнства знання людей в моральному та освітньому сенсах неготових. На Русі принципово притримувалися прямого та буквального, без «посередництва» рішень Вселенських соборів, втілення біблійних настанов та прикладів з життя святих отців стосовно обережності у питанні ролі особистості, вважаючи зайву увагу навколо останньої як автора твору чи ідеї, ініціатора тих чи інших дій тощо проявом гордині – як відомо, одного з гріховних почуттів.

Талант, особливі здібності світської чи, тим паче, духовної особи, вважалися даром Божим, а наполегливе прагнення реалізувати їх на практиці розглядалося як обов'язок християнина, а аж ніяк не як привід для марнославства. Тому стає зрозумілим свідому в цілому анонімний характер давньоруської інтелектуальної та духовної культури, з огляду на що залишилася відомою катастрофічно мала, порівняно з католицькою чи, зокрема, з тією ж таки візантійською православною авторською традицією, кількість імен давньоруських книжників, в тому числі і безпосередньо чи опосередковано причетних до розробки проблематики літописного варіанту Символу Віри [7].

Таким чином, давньоруська інтелектуальна культура, в силу низки об'єктивних передумов формування та розвитку державотворчих процесів на теренах Східної Європи, мала оригінальний, а щодо окремих сегментів – без перебільшення унікальний характер як в межах православної, так і християнської цивілізації в цілому. Однак усі без винятку риси давньоруської культури, які її відрізняли від інших варіантів православних християнських культур (візантійської, болгарської, сербської тощо), мали ретельно обґрунтований характер, а ті, що, на перший погляд, знаходилися у протиріччі з встановленими християнськими канонічними нормами, обов'язково апелювали до не менш авторитетних біблійних чи святоотечеських взірців. Останнє робило їх не лише законними, але й до певної міри переконливо засвідчувало еталонний тип давньоруської державності та культури для усього християнського світу.

Відтак нерідко, в цьому контексті, звучали й «звинувачення» у нібито впливах на зароджуваний русько–християнський світ відголосків аріанського вчення тощо, зокрема й щодо змішування теологічних систем римо–латинської та греко–візантійської триадології. У ранньохристиянських течіях, зокрема й у літописному вивченні та в повчаннях про Святу Трійцю Григорія Богослова дійсно простежується єдина, майже буквальна композиція текстів¹ [9; 10]. Така ж система тлумачення присутня і в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона в розділі «Визнання віри». Це свідчить про те, що укладачі літописного Символу Віри були обізнані з працями Григорія Богослова, а значить і цілком розумілися в семантичних особливостях богословської термінології.

Літописний Символ Віри в «Повісті временних літ», а також його повна редакція в Троїцькому рукописі сягають витоків кирило–мефодіївської традиції, яка, в свою чергу, нерозривно була пов'язана з ранньохристиянською

¹ Дивіться: Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Історико–герменевтична інтерпретація понять «єдиносущність» і «подібносущність» у ранньохристиянський період в контексті церковно–теологічних догматів Символу Віри (візантійство – латинство – аріанство) / Павло Гай–Нижник, Олег Батрак // Гілея. – 2016. – Вип. 106 (№3). – С.9–17; – Вип. 107 (№4) [10].

спадщиною патристичних творів авторів, зокрема Григорія Богослова, і не містить жодного фрагмента аріанської ересі. Припускаємо, що цей богословський твір вірогідно міг належати Константину. За основу його було взято грецький протограф Символу Віри, який є стержневим і для «Ізборника 1073 року». Час написання його сходиться до фрагменту «Великого Апологета» візантійського патріарха Нікіфора I Ісповідника (бл. 758–828 рр.), а переклад і відповідна редакція були зроблені напередодні місії до Моравії у 60–х роках IX ст. [9].

Крім того, оскільки Ізборник з «Написанням про праву віру» Михайла Сінкелла було перекладено з грецької на слов'янську мову для болгарського князя Симеона після відмови від богослужіння грецькою мовою, здійсненого Преславським собором 893–894 рр., то є підстави стверджувати, що «Того же написание о вере» є богословським твором кирило–мефодіївської спадщини, до традицій якої апелював давньоруський літописець, й віровчення якої зберіг Початковий літопис.

Здійснення порівняльного аналізу текстів Символів Віри в «Того же написание о вере» та в «Ізборнику 1073 року» показало, що ми маємо справу з різними обробками, точніше підходами, у викладенні православного віровчення. В «Ізборнику 1073 року» простежуються термінологічні погрішності, неодноразові повторення і дублювання. В «Того же написание о вере», навпаки, присутня термінологічна збалансованість і виражена точність у застосуванні догматів. Відтак ми заперечуємо твердження окремих дослідників про низький рівень освіченості руського книжника, який вносив даний текст до «Повісті временних літ».

Скорочення, які відбулися при включенні Символу Віри в офіційний звід «Повість временних літ» були зроблені богословсько грамотно, практично беззаперечно. Вилучений же текст стосувався деталізації, не порушуючи ключових моментів, а з точки зору вимог щодо короткого викладення християнського віровчення, він не порушував головну ідею – вчення про Святу Трійцю, сотеріологічність спасіння, обрядовість. Більше того, до вилученого тексту потрапили саме ті фрагменти, які були наглядною ілюстрацією протиріч, що відбулися в «Ізборнику 1073 року». Невипадково укладач Кормчої Єфремовської редакції не вважав за потрібне дублювати очевидні антиквовані термінологічні формули, вносячи корективи навіть в таких місцях фрагментів, де для цього не було потреби. Це може свідчити тільки про те, що текст Символу Віри в «Ізборнику 1073 року» досить критично оцінювали давньоруські книжники. Іншими словами, окремі термінологічні формули Символу Віри в «Ізборнику 1073 року» могли інтерпретуватися як такі, що викладені в теологічній системі західної (латинської), а не східної (візантійської) тріадології.

У здійсненому нами авторському перекладі та в аналізі ми спробували врахувати усі особливості вживання формул–догматів в літописному Символі Віри, що не призводить до спотворення тексту оригіналу. Виявлена в літописному віровченні структура, розкриває теологічний задум його укладачів. У першій частині йдеться виключно про Іпостасні відносини та Їх властивості (де вжито термін «подібносущність»). У другій частині – про єдине Божество, носіями якого виразно показані Іпостасі (в східнохристиянській теологічній системі). Третя частина носить сотеріологічний характер домобудівництва

спасіння з елементами обрядовості. Це може бути ще одним аргументом на користь нашої гіпотези про те, що укладачі літописного Символу Віри врахували усі догматичні особливості як християнського віровчення, так і історію його становлення. Йдучи до витоків християнської спадщини, ревнуючи за православ'ям, а не за еретичним вченням Арія, літописці керувалися ідейними установками раннього християнства.

Вважаємо, що прийняття князем Володимиром саме такого варіанту основ християнського віровчення є не випадковим, а досить прорахованим кроком, продуманою комбінацією. Воно вело до безпрецедентного явища в церковній історії – самоврядної автокефальної Руської Церкви. Звертаючись до віросповідальних істин первісного християнства, великий князь та його дружинне оточення могли саме в такий спосіб, не принижуючи гідність Київської держави і не впадаючи в гріх погорди (самостійницьких амбіцій), відстоювати свою самочинність від претензій Риму і Візантії на гегемонію їх ієрархій в Руській землі [9; 12].

Слід також відзначити при цьому, що інтелектуалами–богословами весь догматичний категоріально–понятійний апарат було приведено у відповідність до тексту Біблії. Цей процес зайняв декілька сотень років і не був при цьому однозначним та простим. Нерідко впровадження догматів як богоодкровенних істин, беззаперечних і обов'язкових для усіх віруючих, не сприймалося адекватно і навіть заперечувалося, що своєю чергою, породжувало різноманітні богословські течії (в канонічних межах) та численні ересі, сприяло формуванню різних теологічних систем, оскільки саме окремі біблійні сюжети ставали предметом догматичного уточнення і непорозуміння.

Методологічні засади герменевтичного дискурсу передбачають обов'язковий розгляд і цього пласту джерельної бази. Тому, що саме її відомості дають можливість визначити, до якої теологічної системи належав книжник, творець оповідальних творів – першоджерел (літописних і позалітописних текстів). Зауважимо, що церковна догматика, передусім у період тріадологічних та христологічних суперечок, боротьби з різними ересями, мала різне термінологічне забарвлення. Між майбутніми православним і католицьким релігійними напрямками у визначенні божественного таїнства Трійці, формувалися різні теологічні системи: перша – розглядала Іпостасі як Особистості і носії Божества; друга – віддавала перевагу Божеству як основі та носію Іпостасей (Лиць).

Сам процес сприяв (навіть вимагав) залученню нових термінів–формул для обґрунтування позицій і нерозривно з ними пов'язаних особливостей. Враховуючи, що в тексті літописного віровчення саме неортодоксальні терміни–формули стали і продовжують бути предметом невизначеності, в межах герменевтичного дискурсу, є можливість з'ясувати: а) причини, внаслідок яких почали застосовувати неортодоксальні терміни–догмати, що потрапили до літопису, і, б) до якої теологічної системи вони належали.

З іншого боку, існує проблема адекватного розуміння специфічних церковних термінів і формул, викладених церковнослов'янською мовою. Питання загострювалось «про саму справу Кирила і Мефодія, не була чи вона швидше помилкою чи великою необережністю (Г. Шпет, Г. Федотов). Чи не означає слов'янська мова Церкви «відрив від класичної культури», – переклад затушовує оригінал,

усувається неминучість знати по-грецьки подібно тому, як на Заході латинська мова була обов'язковою» [46, с. 9]. Траплялося, що перекладачі творів на церковнослов'янську мову стикалися з проблемою як в розумінні, так і у підборі адекватних термінів стосовно оригіналу, а то і свідомому, в подальшому його використанні, із зовсім іншим змістовним навантаженням, за певних обставин, стимульований церковним ригоризмом. Так сталося, наприклад, з терміном «двовір'я». Перекладений за своїм походженням (можливо, біблійним «двоєдушність» (Як. 1:8), «початково використовувався болгарськими книжниками як калька для означення понять на зразок «розрізняти» або «сумнів» (невизначеність) двозначність» [48, с. 17–29], вже Феодосієм Печерським вживався стосовно християн, які могли перейти з православного до латинського обряду [1, с. 282]. У церковній літературі зазначена ситуація набула зовсім іншого змістовного значення, а саме – поєднання християнства з тими елементами язичництва, які принципово не суперечили християнській догматиці, звідки проблема поступово перейшла у спадок сучасній історичній науці.

У зв'язку з пропуском тільки одного терміну при перекладі на латину (*καὶ τῆν*, який стояв поряд з *ката*, де *καὶ τῆν* (протилежне) з тексту випало, а залишилося тільки *ката* (врівноважуюче) [25, с. 530]. Тож виникло гостре непорозуміння між латинськими (німецькими) і грецькими богословами з приводу рішення VII Вселенського собору (787 р.) про іконопочитання (останніх звинувачували у ідолопоклонстві). Лише у 843 р., коли всі підозри було знято, відбулося затвердження і «культу ікон».

Така ж колізія, як на наш погляд, трапилася при перекладі на сучасні українську та російську мови деяких слів, словосполучень, фрагментів і літописного Символу Віри, розчинивши деякі догматичні формули лінгвістичними правилами сучасної граматики, не врахувавши їх теологічної специфіки. Про це свідчать переклади літописного Символу Віри, які виконані Л. Махновцем в «Літописі Руському» [32, с. 64] та Д. Ліхачовим в «Пам'ятках літератури Давньої Русі» [37, с. 126, 128], що вже стали хрестоматійними. У порівнянні з оригіналом, деякі слова, словосполучення, фрагменти літописного віровчення, з огляду на їх неточний переклад, перетворили твір на «аріанську отруту»: наприклад, «три собѣства» – Три Іпостасі, у Л. Махновця – «три сутності», у Д. Ліхачова – «три естества»). Тобто – три «автономних» божества, оскільки у кожного своя «сутність» і, навіть, може тлумачитися як язичництво. Утім, навіть в одному лише богословському трактаті («Ізборник Святослава 1073 року») є вичерпне пояснення усім термінам – догматам, які містить літописний Символ Віри.

У зв'язку з вищезазначеним, наше дослідження ґрунтується на базових принципах герменевтичного дискурсу, а саме: враховувалося становлення й розвиток політичної культури та ідеології Давньоруської держави через категоріальне русло християнського світогляду. Відповідно, осмислення матеріалу здійснювалося із врахуванням контексту історичної доби, особливостей релігійного світосприйняття творців давньоруських текстів, їх історіософського типологізму при тлумаченні й інтерпретації, оскільки саме релігія давала середньовічним літописцям взагалі, й давньоруським зокрема, загальнозначиму, а відтак й загальноприйнятну (як священну) мову передачі необхідної інформації.

З іншого боку, релігія не в змозі виконувати притаманну їй функцію без ідеології, де остання існує у формі ідеальних (даних від Бога) вчень, які, у свою чергу, були сформульовані в догматах і канонах. Це притаманне релігії прагнення за допомогою розуму обґрунтувати догмати віри знаходить своє вираження в принципі «*fides quaerens intellectum*» – «віра, що шукає розум». Таке завдання в межах релігії реалізує теологія, яка прагне раціонально осмислити принципово ірраціональне, тлумачити зміст релігійної свідомості як систему абсолютних цінностей. В контексті сказаного, християнська теологія неминуче включає в себе більш–менш значні елементи філософського (звісно ж ідеалістичного) знання.

Тож, з огляду на вищезазначене, слід більш детально розглянути русько–літописний варіант Символу Віри в теологічних системах латинської та візантійської тріадології.

Історія формування двох теологічних систем (латино–католицької та візантійсько–православної) бере свій початок, як ми вважаємо, з прийняттям I Вселенським собором в Нікеї терміна–догмата «єдиносущність». Зазвичай суперечки серед богословів з приводу офіційного введення терміну «єдиносущий» (*омоусіос*), пояснюють протистоянням, яке виникло внаслідок появи вчення Арія. Проте, якщо впровадження «омоусіос» розглядати виключно в контексті боротьби з аріанством, то затушовуються різні підходи в становленні двох систем у віровченні про Святу Трійцю на самому Сході. Отці та вчителі Церкви так званої Олександрійської школи, розуміли співвідношення Духа Святого і Сина Божого тісніше, ніж ті, хто належав до богословської Антіохійської школи. Останні ж відстоювали думку про самостійність лише Отця, Сина і Святого Духа [9; 10].

Представник Олександрійської школи Афанасій Олександрійський після Нікейського (I Вселенського) собору, захищаючи формули «омоусіос» і «від сущності» писав: «Нам не подобаються, кажуть вони, речення: від сущності та єдиносущний, тому що вони деяких спокусили та багатьох збурили... Ви самі сказали, що Син від Бога, – відтак сказали, що Він від сущності Отчої» [4, с. 136–137, 139]. Таким чином, за словами Отця і Бог Афанасій розумів саму сутність самосущого – Бога. І якщо Син від Бога, значить Він від сущності: «Син є власне народження сущності» [4, с. 140].

Дотримуючись визначень за Арістотелем (де термінами «*αὐτόν*» («теж саме») речі порівнюються за їх сутністю, «*ομοίον*» («подібні») – речі порівнюються за їхніми якостями, «*ἴσον*» («рівні») – речі порівнюються за їх кількістю), Афанасій же, як зазначає А. Карташев, з цього приводу писав, що «якщо Син *оміос* Отцю, то значить, що він рівний, але не за сутністю, а за якимось якостями» [25, с. 82]. Тобто, якщо Син тільки подібний Отцю, то Він не може бути рівним за сутністю, а лише за якимись якостями. Божество ж не ділиться на якості, позаяк якісність розриває Божественну сутність, Вона втрачає свою «Простоту», свій «Абсолют». Виходячи саме з такої теологічної системи віровчення про Божественну Трійцю, Афанасій «не без гіркоти» називав «подібносущників» (*оміусіан*) – аріанами. Як видно, Афанасій відстоював таємницю Святої Трійці виходячи з єдиної сущності, аби від неї прийти до трьох Лиць. Антіохійські отці (не аріани) віддавали перевагу для

відправної точки – три Іпостасі – і в них розглядали єдину природу. З першого погляду – це був, начебто, один і той же догмат про Святу Трійцю, але як показали наступні події, саме ці різні підходи будуть впливати і на розвиток різних систем теологічної думки.

В. Лоський у «Нарисі містичного богослов'я Східної Церкви», посилаючись на Реньона, цілком доречно зазначає: «Латинська філософія зразу розглядає природу в собі, а потім доходить до її Носіїв; філософія грецька розглядає зразу Носіїв і проникає потім у Них, щоб знайти природу. Латинянин розглядає Лице як модус природи, грек розглядає природу як зміст Лиця» [33, с. 47]. Іншими словами, тут йдеться не про матеріальне число, яке підлягає лічбі й рахується. Тобто у ньому немає кількісного зростання, натомість воно завжди дорівнюватиме тільки одиниці ($3 = 1$). У теології потрібне число не є кількістю, воно означає у Божестві Його порядок. «У образі думок східних отців, – розтлумачує В. Лоський, – очищене від аристотелізма богословське поняття іпостасі означає скоріше не індивід, а особистість в сучасному розумінні цього слова... Це, перш за все, заперечення, яке вказує на те, що Отець – не Син і не Святий Дух, що Син – не Отець і не Дух, що Святий Дух – не Отець і не Син. Розглядати це співвідношення інакше, означало б підпорядкувати Трійцю одній з категорій аристотелевої логіки – категорії співвідношення (чи зв'язку)» [33, с. 43, 44]. Отже Отець, Син і Святий Дух мають єдину Божественну сутність. Неродженність Отця, саме слово – «Отець» не є Його Сутність. «Неродженність», «Отець» – це Його властивість. Властивість Сина – є Його «родженність», Святого Духа – є Його «виходженність». Бог Отець є причиною Сина і Святого Духа не за сутністю (на чому настоював Афанасій, захищаючи догмат Нікейського оросу, де Син проголошувався народженим із сутності Отця), а за своїми властивостями.

Саме у такому розумінні антиохійські богослови застосовували формулу де «Син є нерозрізнений образ Отчої сутності», а значить Він «подібний за сутністю» оскільки тільки подібне може бути образом. Навіть Григорій Богослов в своєму 22-му Слові «О мире, говоренное въ общемъ собраніи единовѣрныхъ бывшемъ послѣ примиренія», вживаючи «оміусіанську» термінологію, в позитивному значенні писав: «Запитаю у тебе, любитель неродження і безначалля: хто більш збезщещує Бога, чи той, що вшановує Його началом такого Сина і такого Духа, якими ти визнаєш Їх чи хто сповідує Його началом не такого Сина і не такого Духа, але **подібних Йому за єством** (виділено нами – *авт.*) і рівних у славі, якими сповідує Їх наше вчення?» [14, с. 331]. Цю особливість було враховано і в літописному Символі Віри у «Повісті временних літ»: «Син подібносущний отцю, рожденням точю ризньствуючи отцю і духу. Дух є пресвятий, отцю і синові подібносущний і співприсносущний. Отцю бо отецтво, синові же синівство, святому ж духові сходження. Ні отець бо в синові чи в духові преступає, ні син во отця в духа, ні дух в сина чи во отця; незрушимі бо властивості... Не трєє бозі, єдиний бог, понеже єдине божество в трьох лицях» [37, с. 126–129].

Під час правління імператора Валентиніана оміусіани Евстафій Севастійський, Сильван Тарський, Феоділ Костовальський у перебігу переговорів з папою Ліверієм дійшли згоди щодо визнання та підписання тексту

Нікейського символу. Вже тоді було визнано недоречність додатку «із сутності Отця», оскільки сутність одна і належить усім Трьом: і Отцеві, і Синові, і Святому Духові. Було вирішено додати до тексту (аби заспокоїти «східних») «тлумачення» «Єдиносущного Отцю» в розумінні «подібного за сутністю» [25, с. 105]. Таким чином, сам Рим визнав «оміусіан» (64-х східних єпископів) своїми одномумцями.

Що ж до напіваріан, то тут доречно ще раз звернутися до протоколів II Вселенського собору. На ньому були засуджені (правило I) «євноміани чи аномей, аріани чи євдоксіани, напіваріани чи пневматомахи» [26, с. 41]. Пневматомахи, за оцінкою Афанасія та Епіфанія Кіпрського, є тими, хто «вірно і православно думають про Сина, хулять Духа Святого, не сопричисляючи Його по божеству Отцю і Сину» [25, с. 107]. Тобто, це не «подібносущники» (оміусіани). Арій, навпаки, ототожнював Бога та Його сутність виключно тільки з Отцем і тим самим доводив, що все, що не є Бог – тварне. Це означало, що Син, оскільки Він не подібний за сутністю Отцю (Він іносущний) – тварний. Цей тварний Син, в свою чергу, є творцем Духу, і Трійця зводилася до певної ієрархії, де нижчий стає зброею для вищого. У такий спосіб Трійця починає об'єднувати тварне і нетварне. Син і Дух (онук) – радикально відрізняються в такій Трійці від Божественного Отця. Така тріада розривала божественну монаду.

У славнозвісного Іоанна Дамаскіна поняття іпостасі та сутності теж знаходяться в теологічному синтезі. В одному випадку він наголошує, що: «народження Сина – від Нього, тобто, з природи Отця... Позаяк Він безначальне і безлітне **народжений з сутності Отця** (виділено нами – *авт.*) [17, с. 88, 92]. В іншому випадкові І. Дамаскін пише: «У Отця немає (іншого) слова, мудрості, сили, бажання, окрім Сина... як досконала Іпостась, **що народжується від досконалої Іпостасі**» (виділено нами – *авт.*) [17, с. 107]. У цьому контексті Іпостась Отця не ототожнюється з божественною сутністю. Навпаки: «Три святі Іпостасі, що нероздільно розрізняються не за сутністю, а за відміннісною властивістю окремого Лиця» [17, с. 95]. «У своїй «Діалектиці», – пише В. Лоський, – він дає наступне визначення концептуального значення обох термінів: «субстанція (усія) є самосуца річ, що не потребує для свого існування ні в чому іншому. Чи ще: субстанція є те, що саме по собі є іпостасним і не має свого буття в іншому, тобто те, що існує не через інше, і не в іншому має своє буття і не має потреби в іншому для свого існування, але існує саме по собі, – і у чому акциденція отримує своє буття» [33, с. 41]. Таким чином, за І. Дамаскіним: «Слово «іпостась» має два значення. Інколи воно означає просте буття. Згідно з цим значенням, субстанція (усія) й іпостась одне і те ж. У зв'язку з цим деякі з святих отців казали: «природи» чи «іпостасі». Інколи ж термін «іпостась» означає буття саме по собі, «буття самостійне» [33, с. 42]. З вищенаведеного видно, що для І. Дамаскіна головним завданням було узгодити дві системи богопізнання. У 1894 р. О. Бронзов виснував з цього приводу, що догматичне творіння Іонна Дамаскіна становило собою «певного роду єдиний ґрунт, на якому могли б примиритися між собою східні та західні богослови» [17, с. 66–67]. Проте, примирення не настало.

Нерозуміння латинянами каппадокійського значення «іпостасі» заходило так далеко, – вважає діакона

А. Кураєв, – що бл. Ієронім у листі до папи Дамасія I звинувачував каппадокійців у троебожжі: «Вони вимагають від мене, римлянина, нового слова про три іпостасі... Вони не задовольняються тим же змістом, вони вимагають саме слова... Тож хай буде захищена віра римська... від такого блюзнірства... Тож хай мовчать про три іпостасі і нехай єдина буде збережена» [30, с. 29–30]. Далі з'ясувалося, що саме слово «іпостась» більше підходить для позначення особистості. В латинській мовній версії маємо справу з терміном Лице (Лиця) – «просопон», в якому відображено водночас і природу й іпостась, оскільки природа не мислиться поза Лиць чи перше за Лиць. «Якщо ми порушуємо, – розмірковує В. Лоський, – у той чи інший бік рівновагу цієї антиномії поміж природою і Лицями, абсолютно тотожними і водночас абсолютно різними, ми відхиляємося чи в савелліанській унітаризм (Бог – есенція філософів), чи в тритеїзм» [33, с. 46]. Зі свого боку А. Кураєв зауважував: «Важко не погодитися з їдкими, але від того не менш влучними словами Лева Карсавіна, який побачив велике нещастя для західного метафізика у тому, «що йому доводиться будувати вчення про особистість, виходячи з поняття «харі» (persona)» [30, с. 31]. Що стосується терміна «персона» (грецьке *πρόσωπον*), яке користувалося успіхом на Заході, то він викликав бурхливі суперечки і протести з боку східних отців. І дійсно, це слово, не маючи сучасного значення «особистості», передавало етимологічний зміст зовнішнього виду – «лічину», щось на зразок ролі актора (роблячи із Отця, Сина і Духа Святого три модальності єдиної субстанції). У свою чергу, західні в терміні «іпостась», яке вони перекладали словом «substantia», бачили тритеїзм і навіть аріанство. Утім, зрештою, з часом усі непорозуміння були ліквідовані й термін «іпостась» перейшов на Захід, а термін «лице» був прийнятий на Сході.

Що ж до систем богопізнання, то тут протиріччя залишалися непорушними: на Заході виражали таємницю Святої Трійці, виходячи з єдиної сутності, щоби від неї прийти до трьох Лиць; грецькі отці виходили з прямопротилежної концепції – вони йшли від Трьох Іпостасей – і в них вбачали єдину природу. Невипадково, саме в такому розумінні у латинських богословів виникла потреба в філіокве (виходження Святого Духа не тільки від Бога Отця, але й від Бога Сина). І, насамперед, це вийшло тому, що безособиста субстанція стала вище живої Особистості. Дотримуючись формули І Нікейського собору, де із Отця–сутності народжується Син, єдиносущий Отцю; з Отця і Сина, як єдиного сущнісного начала, ізводився Дух Святий. Ця схема можлива лише коли є онтологічне лідерство сутності перед Іпостасями в Божественному Бутті. Греки ж, навпаки, розглядали особистість – що особистості дається, яка володіє природою. Тому, візантійська полеміка з додатком філіокве до Символу Віри була дискусією не про слова, а про таємницю Особистості.

Наочно, як нам уявляється, це відобразилося навіть в іконописанні, де мізинний палець правої руки, при передачі хресного знамення, виразно зображувався окремо від великого і окремо від поряд з мізинним. Утаємничений символізм цього двуперстного хресного знамення (сьогодні у православ'ї ним тільки благословляють) заключає у собі теологічне вчення про Святу Трійцю. Великий, мізинний і третій біля

мізинного пальці склалися вкупі, що символізувало Триіпостасне Божество: Отця – великий палець; Сина – мізинний і Святого Духа – третій біля мізинного. Вказівний і велико–середній пальці склалися разом, але велико–середній схилений відносно до вказівного, що символізує божественну і людську природу Ісуса Христа. Відокремлюючи мізинний палець, іконописці залишали вихідним Святого Духа лише від Бога Отця¹.

Свого часу О. Лебедев дослідив, що вперше цей додаток був допущений у Церкві Іспанській [31, с. 317]. Пояснювалося таке винятково боротьбою Церкви з аріанством. У 689 р. в Іспанії було скликано собор, третій Толедський, на якому тримав промову сам Реккаред. У цій промові він, між іншим, говорив: «Дух Святий сповідується і проголошується нами таким, що виходить від Отця і Сина та однієї тієї ж сутності з Отцем і Сином» [31, с. 317]. З Церкви Іспанської додаток філіокве в Символі Віри перейшов до Церкви Французької, а потім й до Римської. Офіційна полеміка між Сходом і Заходом щодо «філіокве» розпочалася у IX ст. Ініціювала її Церква Візантійська.

У 867 р. патріарх Константинопольський Фотій у своєму окружному посланні наводить до 40 аргументів проти латинського вчення. Розглянемо деякі з них: «Латиняни надумали говорити, що Дух Св. не від Отця тільки, але й від Сина виходить. Хто з християн може витерпіти, коли у Св. Трійцю вводиться два начала: одне для Сина і Св. Духа, тобто Отець, а інше для Св. Духа, тобто Сын; і таким чином єдиноначаліє поділяється на двоєбожжя... чому ж Син не народжується від Духу Св., як Він народжується від Отця?... якщо ж Дух Св. виходить від Отця і Сина, Він мусить виходити й від Самого Себе, бути початком Самого Себе...» [31, с. 302].

У відповідь, захищаючи своє вчення та спростовуючи аргументи Східної Церкви, латиняни писали: «Дух Св. походить від Отця, тому що з субстанції його витікає (*manat*) (з божественної сутності – *авт.*). Надсилає ж Син Духа істини від Отця, тому, що як Дух Св. виходить від Сина, так Сам Він – Син – народжується від Отця; і як отримує Син від Отця субстанцію народжуючись, так само Він успадковує се від Отця, коли надсилає Духа істини, що від неї виходить»; «...Дух складається з однієї природи Отця і Сина; з Отцем і Сином з'єднаний Він і за сущністю й дією, і відповідно і за висходженням» [31, с. 305, 308]. Що ж до теологічної причини, яка спонукала латинян зробити додаток «філіокве» до Символу Віри, то західний богослов Ратрамн пояснював: «Деяким здавалося, що із допущенням висходження Духа Св. від Отця, Бог Отець сповідується Отцем двох, саме Сина і Духа Святого. Аби повалити подібне богохульство, учителя церкви зробили додаток до символу, котрим стверджувалося, що Дух Святий виходить і від Сина» [31, с. 311]. Ця полеміка з IX ст. підтверджує тезу, що латинські (західні) богослови традиційно виходили від лідерства сутності перед іпостасями у Божественному

¹ Полеміка з цього приводу, до речі, триває й по сьогоднішній день попри те, що у 1982 р. змішана міжнародна комісія з богословського діалогу між Римо–Католицькою Церквою та Православною Церквою прийняла текст, в якому католики погодилися з правотою традиційно–православної формули: «Ми можемо сказати разом, що Дух виходить від Отця як єдиного джерела у Трійці». Цей текст було повторено 1996 року в офіційному поясненні, яке (за розпорядженням папи) дала ватиканська Рада зі сприяння єдності християн [30, с. 34].

Бутті. Єдність сутності Отця і Сина виводить Духа: із Отця–Сутності народжується Син, Єдиносущий Отцю; із Отця і Сина, як єдиного сутностного начала, виходить Дух Святий.

На Сході ж, навпаки, відмовилися від отождоження поняття Бог із поняттям «проста сутність». Саме в такому розумінні каппадокійці антикують і формули богословствування Афанасія. Захід же засвоїв саме цю теологічну систему. А. Кураєв, інтерпретуючи О. Булгакова, пояснює православну традицію наступним чином: «Отець повідомляє Сину Свою природу, а не вона повідомляється через Отця і Сина як якась безособиста субстанція, в якій лише виникають «іпостасі». Як не можна сказати, природа моєї кішки народила вчора кошенят, так не можна сказати, що Природа Божества народила Особистість Сина» [30, с. 32]. Тобто, у східній християнській думці безособиста Божественна природа бере початок в Особі Отця, від якого народжується Син і виходить Дух. Саме у такий спосіб відкривається надприродна таємниця Трійці, таємниця Божественної Особистості.

Таку систему теологічного православного віровчення викладено в руському літописному Символі Віри. Застосовано термін «оміусіос» саме в тому місці, де пояснюються властивості Іпостасей, не порушуючи при цьому вчення про єдину божественну сутність. Там, де йдеться про Сина, укладачі літописного Символу Віри, висловлюючи думку отців Церкви, зафіксували Його народження перш за всі віки: «...Отъ него же рождается сынъ преже всѣхъ вѣкъ...». Тим самим вказується на превічних відносинах Отця з Сином, тобто про те, що не було такого часу, коли б Він не існував. У зв'язку з цим І. Дамаскін наголошував: «Говорячи про Нього: поперед усіх віків, ми показуємо, що народження Його безлітне і безначальне; позаяк не з не сущого приведено у буття Сина Божого» [17, с. 87]. І далі, застосовуючи оміусіанську термінологію, він пояснював: «І якщо ми не припустимо що споконвіку разом з Отцем існував народжений від Нього Син, то запровадимо зміну Іпостасі Отця, позаяк не будучи Отцем, Він став Отцем після; бо твар, якщо й виникла після цього, однак, виникла не з сутності Бога... Позаяк народження є у тому, що з сутності того, хто народжує, виводиться народжуване, **подібне за сутністю**» (подібносущє – *авт.*) [17, с. 88]. У літописному Символі Віри відносно Святого Духу вказується, що Він «єсть пресвятый отцю и сыну подобносущен и соприносущень». «Соприносущень» означає як тотожний за сутністю; співсущностний, що визначає Святого Духа як Бога, такого ж, але не Отця і не Сина. Оскільки «отцю бо отецтво, сыну же сыновство, святому же духу исхоженъ».

У наведеному прикладі чітко простежується православна теологічна система викладення християнського віровчення, що враховувала особливості суперечок і непорозумінь, які мали місце серед богословів різних напрямків ранньохристиянського періоду. Це дає нам можливість, не порушуючи принципу історизму й враховуючи специфічні особливості термінологічного апарату ранньохристиянського періоду, застосувати методи діахронії, аналізу і порівняння християнських віровчень в «Ізборнику 1073 р.» і «Того же написание о вере» для визначення їх відмінностей; виявити причини впровадження різних за теологічною природою термінів–

догматів та їх змістовного навантаження; здійснити герменевтичну інтерпретацію політико–ідеологічної спрямованості літописного Символу Віри та його історичної ролі в тогочасному періоді Давньоруської держави.

Тож маємо констатувати, що розгляд історії становлення християнського віровчення свідчить: введення в орос Першого Вселенського собору терміна–догмата «єдиносущий» викликало значне розширення меж дискусії щодо застосування філософських понять у богословській практиці. У підсумкові цього процесу утворилися три напрямки:

1) прихильники «єдиносущності», що захищали ідею народження Сина від сутності Бога Отця (Євсевій Кесарійський, Афанасій Олександрійський, Осій Кордубський, єпископ Олександр Олександрійський, богослови олександрійської та латинської шкіл);

2) опозиційна течія, що не визнавала за доцільне введення терміну «єдиносущність» у текст ороса Першого Вселенського собору (Василій Анкірський, Георгій Лаодикійський, богослови антиохійської школи);

3) аріани та їх послідовники, що відстоювали тезу про народження Сина Божого з іншої, не божественної сутності; подібність його лише за благодаттю, а не за природою (Арій, Євномій, Аетій, Євсевій Нікомедійський, Акакій Веррійський).

Зусиллями каппадокійських богословів (Василія Великого, Григорія Ніського, Григорія Богослова, Амфілохія Іконійського) було антиковано афанасієвську термінологію (де «усія» – сутність, отождожнялася з Іпостасією, а неродженність Отця – з Його сутністю), а також завершено формально–діалектичну обробку церковного догмату Святої Трійці.

З офіційним впровадженням терміна «єдиносущий» («оміусіос»), починають формуватися дві теологічні системи віровчення про Святу Трійцю. Одна з яких – православна, йшла шляхом: від Трьох Іпостасей до єдиної Божественної природи. Друга – католицька, відправлялася від єдиної природи, аби прийти до Трьох Лиць.

Як свідчить текст літописного віровчення, його зміст повністю відповідає каппадокійському напрямку, а саме: ранньохристиянській православній теологічній системі богослов'я, яка не заперечувала, а навпаки – застосовувала термін «оміусіос» («подібносущність»), щоби чіткіше виділити Іпостасі Сушого.

Теологічні особливості Символу Віри в «Ізборнику 1073 року» та «Повісті временних літ» заслуговують в цьому контексті окремого розгляду. Тож, враховуючи весь комплекс розглянутих нами питань, вважаємо за логічне проаналізувати тепер теологічні особливості таких важливих у цьому сенсі текстів, як віровчення в «Ізборнику 1073 р.» та «Повісті временних літ». Крім низки суто прикладних текстологічних питань, ми маємо на меті паралельно торкнутися й проблем максимально збалансованого використання світських та теологічних аналітичних складових, прагнучи на практиці продемонструвати принципову можливість в медієвістичних дослідженнях сміливо наважуватися на подібний синтез. Нам це дасть можливість з'ясувати наступне:

– чи належать тексти християнського віровчення цих пам'яток до єдиного перекладу;

– до якого періоду, враховуючи особливості вживання термінів–догматів, можна віднести ці віровчення;

– в якій теологічній системі викладено обидва Символи Віри;

– що спонукало укладача літописного віровчення повернутися до затаврованого «аріанством» терміну «подібносущий».

Відтак планується зробити спробу, нехай гіпотетично, але цілком виправдано, в теоретико–методологічному та методичному відношеннях, відтворити політико–ідеологічну спрямованість Символа Віри в «Повісті временних літ», а також історичну роль, яка на нього покладалася.

Як вже зазначалося вище, починаючи з середини XIX ст. текст літописного віровчення почали співставляти з «Написанням про праву віру» Михаїла Сінкелла (760–846 рр.), поширеного як у грецькому, так і в слов'янському письмі. Слов'янський переклад було розміщено в «Ізборнику Святослава 1073 р.». Про те, що переклад Символу Віри князя Володимира у «Повісті временних літ» інший, ніж в «Ізборнику 1073 року», писав вже Макарій [34, с. 119; 35, с. 361]. На перший погляд, порівняння цих текстів наводить на думку, що ми маємо справу з одним і тим же перекладом, з деякими змінами лексики та граматичних конструкцій внаслідок редагування (Див.: Таб. 1).

Таблиця 1

Переклад Символу Віри князя Володимира в «Ізборнику 1073 року» та у «Повісті временних літ»

Ізборник 1073 р.	«Того же написание о вере»
«Отець бо своособствънъ собствънъ отецъ, присно сы и прѣбывая въ отчествѣ нерождень, безначала, начало и вина всѣмъ, единѣмъ нерождениемъ различинъ съ сыномъ и съ духомъ и еже быти отецъ. Отъ него же раждается убо сынъ прежде всѣхъ вѣкъ, исходитъ же и святыи духъ без врѣменъ и бес плътнѣ» [23, л. 20 (об.)].	«Отець бо отецъ присно сы и пребывая в отчествѣ нерождень, безначальнъ, начало и вина всѣмъ, единѣмъ нерождениемъ старѣи сы сыну и духови; от него же раждается сынъ преже всѣхъ вѣкъ, исходитъ же духъ святыи без врѣмене и бестела» [44, с. 284].

Більш детально вивчення цих текстів показує, що основою в них, головним чином, залишається загальна лексика, яка, на думку Я. Шапова, співвідноситься такій же грецькій лексиці текстів твору Михаїла Сінкелла в «Ізборнику 1073 року» та у списку Coisl. 120, що свого часу дозволило використати цей паризький список в виданні самого Ізборника [50, с. 335–337].

Взагалі ж треба відзначити, що у медієвістичній славистиці протягом останніх десятиліть здійснюється активна робота з співставлення церковнослов'янської лексики давньоруських пам'яток з їх грецькими (у разі потреби – латинськими та давньоєврейськими) прототипами. Утім, на відміну від тексту Ізборника, текст в «Того же написание о вере» (включаючи й версію «Повісті временних літ») не має такої близькості. Більше того, в слов'янських текстах специфічні богословські терміни перекладено по–різному. Найбільш показові слова наводяться нами нижче у порівнянні [Див.: Таб. 2].

Таблиця 2

Співставлення церковнослов'янської лексики давньоруських пам'яток тексту Ізборника 1073 р. та в «Того же написание о вере» (включаючи й версію «Повісті временних літ»)

Ізборник 1073 р.	«Того же написание о вере»
1. разоумна	1. мысльна
2. бес плътнѣ	2. бестела
3. различоуя	3. разньствуя
4. свойства	4. лица
5. прѣмѣнується	5. прѣступаєть
6. разоумѣваемо и нарицаемо	6. разумно именуемо
7. имъ же	7. понеже
8. единъници тръсобнѣ	8. единство трисобствъно
9. единосоуштнѣ	9. едино существо
10. коупноосильнѣ	10. равньосильну
11. коупночъствнѣ	11. равньочъствну
12. недомыслимоу	12. недовѣдомоу
13. непрѣмѣннѣ	13. неизмѣннѣ
14. беспгаоубноу	14. не погыбающеу
15. съдържательноу	15. държавьну
16. яже	16. сущимъ
17. лоукавааго	17. неприязнино
18. вьшед	18. вьныде
19. породнья жизни	19. райскаго жития
20. обновити здание	20. спасти тварь
21. дѣвство родившая съхранивъ	21. дѣвство матери съхранъ
22. не измоута	22. не съмятение
23. ни съляния	23. ни размешение
24. ни съврата поьимъ	24. ни изменения пострадав
25. мятежъм	25. мьчтаньемъ
26. зъдана	26. сътворена
27. хотя	27. волею
28. чловѣчское сяштие породно	28. чловѣчески рѣд поражающе
29. оустроивъша	29. изволивъша
30. врѣмена	30. лѣта
31. потодъ ржоуся	31. сими довольнѣ есмь
32. извѣштение	32. утврѣжение
33. обьштая (л. 20 (об.) – 23)	33. вселичская [44, с. 284–286]

Текст «Того же написание о вере» відрізняється також і багатьма пропусками (пропущені слова і речення виділені):

1. отець бо <своесобъствъньъ собъствъньъ> отець (л. 20 зв.);
2. отъ него же раждається <убо> сынъ (л. 20 зв.);
3. <иде же и отець, ту же и сынъ, ту иде же и святыи духъ> (л. 20 зв.);
4. събезначальнь отцю <родивъшоуоумоу> (л. 20 зв.);
5. едино божество въ трьхълицихъ, <съприсносущтыни, ни естъствы отъпрятаемы ни образом> (л. 21);
6. отця и <святаго> духа (л. 21 зв.);
7. даныя емоу <бжъскыя> заповѣди (л. 21 зв.).

Якщо пропуски 1, 3 і 7 викликані, і це очевидно, схожістю слів, їх значень і речень, які неодноразово повторюються; пропуски 2, 4, 6 – виключенням слів між однаковими чи близькими словами, то пропуск 5 потребує пояснень. Я. Щапов, порівнюючи цей фрагмент у текстах «Зборника 1073 року» і давньослов'янської Кормчої Єфремовської редакції, писав: «Можна помітити певне протиріччя в міркуваннях про те, що божество в трьох лицах (πρωτοιοις) єдине і не розрізняється ні в сутності, ні в лицах (πρωτοιοις)». В трактаті говорилося, що «єдинобожество» існує в трьох лицах «рівно-вічних»: (μία θεοτης εν τρισι πρωτοιοις συναϊδιοις). Заміна «ни образом» на «ни мѣстом», що відбилося в Єфр., виправляло це протиріччя» [50, с. 338–339] (Див.: Таб. 3).

Таблиця 3

	Изборник	Кормчая	Троїцький зб.
Μία θεοτης εν τρισι πρωτοιοις συναϊδιοις ου φυσει διαστελλομενος ουτε πρωτοιοις	Едино бжество в трех лицах и сприсносущны несть естество отпрятаемы, ни образомъ	Едино бжество въ трех лицехъ субъственных не еством разлучающесея, ни местом	едино бжество в трьхъ лицихъ (далі опущено)

Як на наш погляд, в наведених вченим текстах йдеться не про недопустимість розрізненості, а навпаки, про постійне перебування разом: «несть естество отпрятаемы» / «не еством разлучающесея». «Разлучать» в старослов'янській мові передавало значення – «роз'єднувати, розділювати», але не «розрізняти» [41, с. 808]. «Ні образом» – Син залишається завжди образом Отця, а Сина образом завжди залишається Святий Дух.

Аби уникнути неточностей при інтерпретації релігійних текстів, ми звертатимемося до вичерпних роз'яснень, що містять канонічні твори авторів періоду патристики.

І. Дамаскін писав: «Отець..., Він Сам є для усього початок і причина того образу, як воно від природи існує. Син же від Отця – за образом народження; а Святий Дух і Сам також від Отця, але не за образом народження, а за образом висходження» [17, с. 94]. Далі ж у тексті пояснення зазначається: «ідеже бо і отець, тоу ідеже і син і дух, ідеже дух, ідеже отець і син». У зв'язку з цим,

зрозумілою стає причина, за якою в «Того же написание о вере» і в «Повісті временних літ» ці фрази відсутні. Як уже зазначалося по пунктам 1, 3 і 7, вони неодноразово повторюються.

У цьому контексті ми поділяємо точку зору Я. Щапова, що у фрагменті є певне протиріччя, проте воно потребує спеціального розгляду у відповідній послідовності. Заслуговує на увагу ще один фрагмент, досліджуваний Я. Щаповим (Див.: Таб. 4) [50, с. 339].

Таблиця 4

	Изборник	Кормчая	Троїцький зб.
Αλλ ημετερον εργον τουτο χει του ποιηρου, εκ της απροσεξιας ελεισελθον ημιν αλλα του χτισαντος	Но наше дѣло тоє и лоукаваго от льности въшед в ны а не творчєя	Нъ нашему дѣлу быть сему и неприязнену от невѣрия приступающу к нам а не създаваго	Нъ наше се дѣло и неприязнино от льности вьниде вь

Учений, проаналізувавши тексти, дійшов висновку, що «зміна «от льности» (що відповідало грецькому <εχ της απροσεξιας>) на «от невѣрия» додавало інший відтінок в поясненні вини людини за негаразди в житті – не пресищення вірою, а недостатність її» [50, с. 338]. На наш погляд, тут йдеться про те, як і чому зло увійшло в людину, від чого людина впала в хворобу гріха.

Справа в тому, що проблема зла – проблема за своєю суттю християнська. У світській інтерпретації – це поняття моральної свідомості, категорія етики, чи то тільки як один із моментів абсурду, чи як результат недосконалої організації суспільства. У православному ж тлумаченні зло увійшло в світ через волю людини. У зв'язку з цим отці Церкви стверджували, що зло не є природа, але – стан природи. Воно є як хвороба, так би мовити – паразит, що існує тільки за рахунок тієї природи, на якій паразитує. Перш, ніж увійти з волі Адама у світ земний, зло «почалося» у світі духовному. Саме воля янголів, що впали (падлих янголів), породила зло. А значить: зло є бунт проти Бога, тобто позиція особиста.

«Дух повинен був знаходити собі їжу у Богів, жити Богом; душа повинна була живитися духом; тіло повинно було жити душею: – нагадує своїми роздумами В. Лоський, – таким був початковий устрій безсмертної природи людини. Відсунувшись від Бога, дух замість того, аби давати їжу душі, починає жити за рахунок душі, живлячись її сутністю (те, що ми називаємо «духовними цінностями»); душа, в свою чергу, починає жити життям тіла, це – походження страстей; і зрештою тіло, що вимушене шукати собі їжу ззовні, в бездушній матерії, знаходить нарешті смерть. Людський склад розпадається. Зло входить у світ через волю» [33, с. 98].

У православній аскезі є спеціальні терміни для визначення різних впливів зла на душу людини. Це – «помисли», які підіймаються із «підсвідомості»; «прилог» – щось на зразок «спокуси», що приходить ззовні. Це ще не гріх, але свідчення людської свободи. Гріх

починається тільки при «злученні» чи згоді з ворожою волею. Це «злучення» показано, наприклад, у наведених нижче текстах:

Ізборник 1073 р.	Кормча	Троїцький зб.
но наше дѣло тое и лоукаваго	нѣ нашему дѣлу быть сему и неприазнену	нѣ наше се дѣло и неприазнино

Об'єднує ці тексти головна ідея – людина приймає зло зі своєї волі. Утім очевидно, що позиція у визначенні причини, яка призвела до «злучення» зла з душею людини в укладачів текстів дійсно має свої особливості: в Ізборнику 1073 р. – «отъ лѣности»; в Кормчій – «отъ невѣрія»; в Троїцькому збірнику – «отъ лѣности», і потребує пояснень.

Слід зазначити, що святі отці розрізняють декілька моментів первородного гріха:

1) момент моральний, а значить – і особистий, полягав у порушенні заповіді та Божественного порядку (воля людини обрала шлях протилежний; відділившись від Бога, вона підкорилася владі диявола);

2) фізична сторона гріха (особливу увагу на неї звертали святий Григорій Нисський та святий Максим Ісповідник) [33, с. 100].

Замість того, аби слідувати своїй природній прихильності до Бога, людський розум звернувся до світу. Замість того, щоби одухотворити тіло, він (розум людський) сам підкорився матеріальному. Тож виникає питання: чи може бути невіра причиною первородного гріха, як це зафіксовано у фрагменті Кормчої Єфремовської редакції – «отъ невѣрія»?

У православ'ї віра – це дарунок обоження, який вона може і повинна засвоюватися в міру свого вільного зусилля. Це означає, що людина мусить розпізнати її тільки одним актом віри. Навіть здійснення людського спасіння, не докладаючи особистих зусиль, у православ'ї – не достатньо. «Віра без справ є мертва є», – писав у своєму посланні святий апостол Яків (Іаков 2:26) [5, с. 132]. Причина, на якій акцентував увагу укладач Кормчої, може бути зрозумілою в більш глибокому значенні, а саме у тому, що віра є довготривалий і безперестанно стверджуючий стан. Проте, знову ж таки, для цього свого ствердження віра мусить бути також і діючою.

Що стосується фрагментів Ізборника 1073 р. і «Того же написание о вере» в визначенні джерела зла і причини гріхопадіння, то вони розбіжностей не містять. При цьому, за великим рахунком, слова «лоукаваго» і «неприазнино» можна вважати синонімами (лукавий–хитрий, підступний) *λουκαρος* [45, с. 532]; неприязнь: ст. сл. неприязнь – «дьявол» [41, с. 416]. Водночас, таке враження могло бути б прийнятним у розгляді більш світської проблематики, ніж у такій специфічній темі як трактування релігійних догматів та Символу Віри. Так, наприклад, окремої уваги потребує термін «неприазнино», адже він є мораво-панонським елементом, а значить важливість розгляду цієї тенденції в кирило–мефодіївській традиції очевидна.

У Житії Мефодія стверджується, що «коли ж диявол побачив, що людині виявлена така честь і призначене їй те місце яким вона знехтувала через свою пихатість, зробив так, що вона порушила заповідь» [19, с. 94]. У Житії Костянтина зазначається, що «Бог милостивий і щедрий... і... хоча б і була людина більше всього схильна до зла,

не дозволяє роду людському відпасти через слабкість, піддатися спокусі диявольській і загинути». Далі в Житії, де описується дискусія в період хазарської місії, з'ясовується причина цієї «слабкості». Кирил задає питання: «Скажіть же мені: від чого трапилося перше падіння, не від поглядів чи на солодкий плід і не від бажання чи порівнятися з богом?» Вони ж сказали: «Так і є». З'ясовується питання, як лікувати подібну хворобу, а саме: «Горестями життя цього необхідно умертвляти солодощі бажання, а смиренністю – гордість, протилежне протилежним зцілюючи... Бо закон Христовий показує всю суворість життя за заповідями божими» [18, с. 71, 84]. Значить, хвороба полягає у волі людини, а якщо їти від протилежного, то – в «лѣности» духу, який виявив бездіяльність і не протистояв як внутрішнім, так і зовнішнім спокусам. Ми б сказали, людський розум добровільно впустив в душу зло. «Злиття» призвело до первородного гріха, «лѣность» волі людини стала його причиною. У Житії Костянтина, Кирил дав цій хворобі влучну назву – «немічна лінність», а лікувати – «вірою і ділами» [18, с. 75].

У цьому контексті в «Повісті временних літ» під 6582 (1074) роком літописець записав: «Помыслом же въздрастышим стваряется грѣхъ». Темже, – рече, – противитеса бѣсовьскому действу и пронирьству ихъ, блюстися от лѣности» [37, с. 196]. Тож, розглядати пояснення Я. Щаповим щодо провини людини за неблагополуччя в житті – «от невѣрія» як недостатність віри, а «от лѣности» – як її присищеність вірою, за цитованим вище фрагментом вважаємо помилковим. Що ж до пояснень природи гріха, як в Ізборнику 1073 р., так і в «Того же написание о вере», то вони не виходять за межі православної ортодоксії, проте специфічні їхні терміни явно належать до різних традицій передачі християнського вірочення слов'янською мовою.

Мають місце і доповнення в «Того же написание о вере» в порівнянні з текстом «Написание о правѣи вѣрѣ» Ізборника 1073 р. (доповнені слова і речення виділені):

- 1) и дѣвичьскія <ложе> прѣчистія (л. 21 зв.);
- 2) <волею> бо родися...<волею устрашися> (л. 22);
- 3) повѣшенааго <ради> на немъ плътью господа (л. 22 зв.);
- 4) <седмое, еже въ Никеи, вѣторое трем сътом и трем десятъм святых отецъ>.

Доповнення 1 вносить елемент деталізації. Акцентується увага на місці (утробі Святої Діви), яке прийняло божество Слова. Доповненням 2 враховано дуже важливий момент у християнському віроченні про іпостасне єднання божественного, що випромінювало благодать та мудрість й тварного, повноту всього, що було людського – «виявивши Своє прагнення стосовно до того, за допомогою чого існує єство, бажаючи Собі і харчу, і пиття, і сну, і звичайно випробувавши це на ділі; а стосовно до того, що – згубне, показав страх» [17, с. 261]. Доповнення 3 вносить пояснення «ради» кого вмирає Син Божий. Це місце має наступне тлумачення – «Отже, Він вмирає, попираючи смерть за нас, і Самого Себе приносить Отцю в жертву за нас. Бо перед Ним (тобто, Отцем) ми погрішили, й належало, щоби Він прийняв викуп, бувши за нас, і щоби ми, таким чином, були звільнені від засудження» [17, с. 267]. Доповнення 4 подає інформацію про VII Вселенський собор (відсутній в Ізборнику 1073 р.), включаючи його номер, місто в якому він відбувався і кількість його учасників.

Цікавими є і випадки, де певні місця мають свої особливості [Див.: Таб. 1]. По фрагменту пункту 1, оскільки йдеться про іпостасні взаємини, укладач вважав за потрібне вказати на відмінності властивостей Отця не тільки Його неродженістю, але й врахувати євангельський вислів – «Отець Мій більший за Мене» (Іоан. 14:28). До речі, А. Кузьмін, навіть у цьому євангельському виразі вбачає аріанство. Він пише: «У Чехії в XI ст. оплотом слов'янського богослужіння був тісно пов'язаний з Руссю Сазавський монастир. Символ віри у ньому також тлумачився з елементами аріанства («отець мой болий мене есть»»)» [29, с. 40]. У І. Дамаскіна зазначалося: «І так, усіякий раз як почуємо, що Отець – початок і більший від Сина, то хай розуміємо це в сенсі причини» [17, с. 92]. А щоб антропоморфність вислову не вносила розриву у часі, було вжито догмат «сий» – «як би певне море сущності – безмежне і неозначене» – зазначав І. Дамаскін [17, с. 100], де природа сущності залишалася непорушеною у всіх Трьох.

Саме ж слово «старѣи» було розповсюдженим в Русі й мало різні відтінки старшинства. Наприклад, в «Слові...» Іларіона: «Рекшу бо Иосифу и Иакову «На семь, отче, положи десницу, яко съ старѣи есть» [40, с. 32] (оскільки він первенець); «Аще и старѣи Манасии Ефрема, нъ благословениемъ Иаковлемъ мнии бысть» [40, с. 30] (в значенні старшинства, старшого). У «Повісті временних літ»: «...старѣйшина чину ангелску»; «...постави старѣйшину Михаила»; «...старѣйшины градскыя»; «Монастырь Печерскый старѣи всѣхъ» [37, с. 102, 142, 174]. У «Житії Феодосія Печерського»: «...аще и старѣйшинство примьмъ»; «Тгда же старѣи пекущимъ» [20, с. 332]. В літописному Символі Віри «единѣмъ нероженемъ старѣи сый» вжито не в світському значенні старшинства за віком чи за статусом, а за рахунок іпостасних властивостей, як Господньої сили Отця, який є джерелом і для Сина, і для Святого Духа. І щоб зняти всі підозри в розриві часу, було наголошено висловом: «въкупе отецъ, въкупе сынъ, въкупе духъ», а далі за текстом – «и троицю купносущнью».

Саме ж слово «старѣи» (ми окремо висловили міркування, щодо теологічного розуміння нами цього терміну), оскільки йдеться про Бога, на наш погляд, має тлумачитися як «Владика». Маємо підтвердження у того ж Д. Ліхачова при перекладі «Промови філософа» в «Повісті временних літ», де у доволі прозорому тексті йдеться про Сина Божого: «Ты Вифлевоме дома Ефрантовъ, еда не мнгогъ еси быти в тысящахъ Иудовахъ? ис тебе бо изидеть **старѣйшина** (виділено нами – *авт.*) быти въ князехъ во Израили, исхоть его от дний вѣка» [37, с. 114]. У Д. Ліхачова: «Ти, Вифлеем – дим Ефранта, хіба ти не величний поміж тисячами юдиними? З тебе адже вийде той, котрий має бути **владикою** (виділено нами – *авт.*) во Израїлі й походження котрого від днів вічних» [37, с. 115]. Хоча, в перекладі Л. Махновця, як на наш погляд, це місце відтворено без урахування, що йдеться про Сина Божого: «І ти, Вифлієме, доме Ефрафи, хіба малий ти еси між тисячами Іудиними? Із тебе бо вийде той, котрий буде **старѣйшиною** (виділено нами – *авт.*) князів їхніх в Израїлі і походження котрого – од днів вічності» [32, с. 57]. Відтак, за текстом є зрозумілим, що Ісус Христос – Син Божий, на прихід якого очікували відповідно до пророцтв, походження ж його – від днів віковичних, і Він не потребував світської зверхності як, скажімо, людський цар. Він – Владика, Бог

відносно до свого творіння, який буде пасти свою отару Господньою силою, величністю імені Господа Бога.

Натомість в Ізборнику 1073 р. у характеристиці Сина, Він та Його особиста іпостасна властивість проголошується єдиносущною Отцю – «Сынъ своеобъствьнѣ сынъ єдиносущнѣ... отцю». У такому формулюванні Іпостась Сина розчиняється в божественній сутності і, як на наш погляд, повністю знецінюється геніальність інтелектуального доробку великих каппадокійців. У «Того же написание о вере» такий термінологічний симбіоз відсутній.

По фрагменту пункту 2 [Див.: Таб. 2], визначившись, що саме Отець причина Сина (саме в цьому значенні Він – Владика – «старѣи») вжито термін «подібносущність», для більш чіткого виокремлення іпостасних властивостей. Наголошуючи на «събезначальнѣ отцю» враховано нерозривну природну єдність Сина з Отцем і Святим Духом у божественній сутності. Свого часу М. Поснов, вивчаючи питання боротьби з аріанством, дійшов висновку, що впровадження терміну «подібносущність» було спрямовано як проти повонікейської ортодоксії (де Син проголошувався єдиносущним Отцю і народженням із сущності, що тягло до злиття іпостасей), так і проти аріанства (де Син проголошувався іносущним, а значить, народженням із іншої сущності) й відкривав можливість примирення східного та західного напрямків у богослов'ї. Він вважав, що термін «подібносущність» «з однієї сторони, міг заключати давні субординаційні уявлення..., але, разом з тим, був здатний збігатись з Афанасієвським, ортодоксальним про народження Сина із сущності Отця» [38, с. 335]. Підтвердження цього ми бачимо у І. Дамаскіна, який щодо народження Сина зазначав: «З сущності того, що народжує, виводиться народжуване, подібне за сущністю» (подібносущне – *авт.*); «Творіння ж і витвір (явно проти аріан – *авт.*) є в тому, аби ззовні й не з сущності того, хто творить і витворює, походило твориме й вироблене, зовсім неподібне за сущністю» [17, с. 88]. Отже, у фрагменті по пункту 2 термін «подібносущність» вказує на розрізненість у Божові за іпостасями, а не в Божественній сущності.

В уривку по пункту 3 [Див.: Таб. 2] теж використано термін «подібносущність», але тепер Святого Духа стосовно до Отця та Сина і який перебуває з Ними «съприсносущно». Тобто такого, Який має і Свою властивість, і тотожний, і совічний Отцю та Сину в божественній сущності. «Характеристичною рисою догматики оміусіан (подібносущників), – міркував проф. А. Спасський, наголошує М. Поснов, – служили два терміни – $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ кат $\alpha\upsilon\sigma\tau\alpha\nu$ і $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ кат $\alpha\upsilon\sigma\tau\alpha\nu$ й рівнозначний з ним $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ кат $\alpha\upsilon\sigma\tau\alpha\nu$ (подібний по всьому) вживалися ще Олександром Олександрійським проти Арія. Вони зустрічаються у Афанасія й рівняються у нього $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ (єдиносущність)» [38, с. 356].

Така ж термінологічна варіативність спостерігається й у І. Дамаскіна щодо Святого Духа: «Дух... розуміємо Його як Силу..., Котра не виливається так, щоби перестала існувати, але як Силу, за подібністю зі Словом, й що існує іпостасно» [17, с. 84], «...у **всьому подібного Отцю та Сину**» (виділено нами – *авт.*) [17, с. 94], тобто – $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ кат $\alpha\upsilon\sigma\tau\alpha\nu$, а значить і $\alpha\theta\epsilon\omicron\iota\omicron\varsigma$ кат $\alpha\upsilon\sigma\tau\alpha\nu$. Очевидно, що саме таке іпостасне існування, де не показано різниці в божественній сутності, не показано й гідності, проте образ буття, виражені терміном «подібносущність». Вживши

його, укладач врахував не тільки причинність і незмінність властивостей іпостасей, але й відносини Отця, Сина і Святого Духа у божественній сутності. Що саме Вони є її носіями, а не божественна сутність є носієм Трьох Іпостасей. Отець, народжуючи Сина і виводячи Святого Духа, дає їм цю божественну сутність – «понеже єдино божество в трьох лицах» (Див.: Таб. 5).

Таблиця 5

Послідовність позицій, що простежується в поясненні вислову «троици кланяюся въ единиче и единьници въ троици»

Ізборник 1073 р.	«Того же написание о вере»
Единьници трьсобьнѣ и троици	единство трисобьствьно и троицо
Единосоуштѣнѣ	Купносоушъну
Коупносилѣнѣ	Равносылна
Коупночьстѣнѣ	равночьстѣна
Събезначальнѣ (л. 21)	Събезначальна

Очевидно, що терміном «купносоушъну» запобігалось злиття і складання Іпостасей. Якщо в Ізборнику акцентовано на єдиній сутності в Трійці і спільності у співвічності, то в «Того же написание о вере» – на триіпостасній єдності, спільності сутності і рівності у співвічності. Далі вжито терміни, якими характеризується Святої Трійці божество:

Едино же исповѣдаю святѣя Троица божество	И едино исповѣдаю святѣя троица божество
Едино божество единосоуштѣнѣ,	и едино ество, и едино существо
единоу силоу,	и едину силу,
единоу власть,	едину власть,
Едино господство,	едино господствие,
еди царство (л. 21)	едино царствие

Послідовність такої позиції простежується в поясненні вислову «троици кланяюся въ единиче и единьници въ троици».

Ізборник 1073 р.	«Того же написание о вере»
Единьници трьсобьнѣ и троици	единство трисобьствьно и троицо
Единосоуштѣнѣ	Купносоушъну
Коупносилѣнѣ	Равносылна
Коупночьстѣнѣ	равночьстѣна
Събезначальнѣ (л. 21)	Събезначальна

Очевидно, що терміном «купносоушъну» запобігалось злиття і складання Іпостасей. Якщо в Ізборнику акцентовано на єдиній сутності в Трійці та спільності

у співвічності, то в «Того же написание о вере» – на триіпостасній єдності, спільності сутності і рівності у співвічності. Далі вжито терміни, якими характеризується Святої Трійці божество (Див.: Таб. 2). З тексту видно, що він умовно розбитий, так би мовити, на дві частини. В першій, йдеться виключно про іпостасні відносини. У другій – про спільність та єдність Божества. Якщо в «Того же написание о вере» саме в першій частині вжито термін «коупносоушънъ», то в другій – Божество в Трійці виражено і єдиним еством, і єдиною сутністю. Тому ми вважаємо, що терміном «подібносущність» і «купносоущність» виражалися саме особливості, спільність, рівність в Трійці, а не як варіанти перекладу ομοουσιος єдиносоущність.

В Ізборнику простежується явне переваження, навіть «зловживання» цим терміном з фрагменту пункту 4 [Див.: Таб. 2] – «єдино божество єдиносоуштѣнѣ». У православ'ї, і це важливо, Божество є і сущим, і сутністю, тому воно єдине в Трьох Іпостасях – в Отці, у Сині та у Святому Дусі. Вислів же «єдино божество єдиносоуштѣнѣ» могло тлумачитися як одне ество і одна Іпостась, тобто – повне злиття Лиць, відвертий модалізм. Святий Іоанн Златоуст повчав, що «потрібно... сповідувати єдине Божество Отця і Сина і Святого Духа, проте при цьому у трьох Лицях» [22, с. 456]. Більше того, І. Златоуст в своїх творах «Проти аномеїв» (проти чистих аріан) таврував їх не лише за те, що вони не визнавали Сина Божого і Христа єдиносоущним Богом–Отцю, але й **подібним Йому за сутністю** (подібносущним – авт.) [22, с. 493].

По фрагменту пункту 5 [Див.: Таб. 2] виокремлення сполученням «і» «и слово», спостерігається виразне бажання укладача показати і цілісність Бога, і особистість Того, на Кого покладено домобудівництво спасіння. Тобто наголошується на тому, що це було не тільки бажання Отця і Святого Духа, але й Сина в Трійці, в єдиному волевиявленні. По фрагменту пункту 6 [Див.: Таб. 2], в якому йдеться про дві природи Ісуса Христа в Ізборнику 1073 р., як на наш погляд, після «тогожде самоотию хотяша и дѣивноуишта, чловѣчьская», явний пропуск слова. В «Того же написание о вере» цю особливість враховано – «божия же и чловѣчьская».

Уривок пункту 7 [Див.: Таб. 2] взагалі, начебто, не містить нічого суттєвого у визначеннях: як прийде судити Син Божий – в славі, чи з славою. На II Вселенському соборі (381 р.) до нікейського оросу було вписано деякі слова, якими отці мали за мету ясніше виразити східнохристиянське вчення про людське ество Боголюдини, де вираз «і грядущо судити живих і мертвих», було замінено на – «приіти со славою судити живих і мертвих» [8, с. 23, 31]. Йдеться про славу і честь (після вознесіння Ісуса Христа), в якій Син Божий, як Бог і як єдиносоущний з Отцем перебуває в тілесному образі (сидить одесною Отця, і божески, і чловечески) [17, с. 270–271]. «Але під правичею Отця, – пояснював І. Дамаскін, – розуміємо славу і честь божества» [17, с. 271].

І хоча в Ізборнику далі пояснюється, що «Імъ же образомъ възиде съ своею плътью явиться проводъши імъ его», в текстах явно простежуються дві різні тенденції в викладенні християнського віровчення. В Ізборнику 1073 р. зроблено наголос виключно на єдиносоущності Трійці. Звідсіля й застосування приємника «въ» яким запобігався розрив Сина з Божеством. В «Того же написание о вере» акцентується увага на Іпостасних відмінностях

Отця, Сина і Святого Духа єдиних в Божестві. Тому приєднання «сь» передавав значення, що Іпостась Сина, навіть в тілесному образі, не втративши Своєї властивості Сина Божого, прийде зі славою та честю Божества. До речі, щодо термінологічного словосполучення «єдине Божество», то його догматичне визнання відбулося ще на II Вселенському соборі. Правилем 5 як: «приймає сповідаючих Єдино Божество Отця і Сина і Святого Духа» [8, с. 162].

Що ж до фрагментів по пунктах 8, 9, 10 [Див.: Таб. 2], то вони виключно стосуються VII Вселенського собору, рішенням якого визнавалося поклоніння іконам і інформація про який в Ізборнику 1073 р. взагалі відсутня. Різниця в формулюванні об'єкта поклоніння очевидна і не потребує коментарів. Єдине, на що слід звернути увагу в нашому випадку, це фрагмент 9-го пункту [Див.: Таб. 2]. Зокрема, як його прокоментував Я. Шапов до Кормчої Єфремовської редакції: «Редактор, очевидно, не вважаючи за потрібне говорити про поклоніння іконам «рабов», навіть «божиих рабов», як буквально, але неточно передали зміст слів «*των του θεου θεατουτων*» (слугам Христа, слугуючим Христу, почитателям Христа) перекладачі Ізборника і Троїцького збірника, і поміняв цей вислів на більш відповідне змісту речення», – «поклоняюся... всѣм четьнымъ друг бжии и вьгодникъ иконамъ» [50, с. 338–339].

Вважаємо, що тут йдеться про поклоніння Богу (службове) і людям (як різновид шанування кращих із них). Тож необхідним є звернення до авторитетного твору І. Дамаскіна «Три захисних слова проти тих, що паплюжать святі ікони або зображення». Отже, святий писав: «Тож вклонімося і тож послужимо одному тільки Створювачу і Творцю, як Богові, Котрий за природою – вартий поклонінню!... Тож вклонімося ще й святим, як обраним друзям Божіим і що мають до Нього причетність!... **та рабам Його** (виділено нами – *авт.*), і друзям, що царювали над своїми пристрастями й поставлені начальниками всієї землі» [16, с. 115–116]. Навіть – «Янгол же не – Бог, але творіння і **раб Божий**, і помічник... рабів кінцево за природою та друзів – за возвелінням...» (виділення наше – *авт.*) [16, с. 107–109].

Таким чином, раби Божі та друзі (за цитованим фрагментом) отожднюються, проте: раби – за природою, друзі – за благоволінням. Усі вони розуміються як спільники божественної слави, яким також поклоняються, але не як богам, а як зображенням рабів і друзів Бога, спадкоємців з божественної благодаті. Тому зауваження Я. Шапова щодо неточності передачі змісту слів «божиим рабов» в Ізборнику і Троїцькому збірнику, вважаємо сумнівним.

Інша справа є в тому, як ці фрагменти представлені в Ізборнику 1073 р. і в «Того же написание о вере», де пояснюється причина такого поклоніння. В Ізборнику 1073 р. – «покланяемааго естествомъ бога любье ради», в «Того же написание о вере» – «за любье единого покланяемаго бога». В Ізборнику 1073 р. терміном «естествомъ» вказана природна гідність Бога на поклоніння й пояснюється, що «любье ради» Самого до «божии рабъ», поклоніння заслуговують і Його причасники. В «Того же написание о вере» поклоніння причасникам Господа пояснюється теж за «любье» Єдиного Бога до «божиим рабом». У цілому, в обох варіантах думку викладено цілком православно, проте формули уривків

абсолютно різні: в Ізборнику 1073 р. – «естествомъ бога любье ради»; в «Того же написание о вере» – «за любье единого... бога». Щодо фрагмента в Ізборнику 1073 р., то ми вбачаємо певну погрішність, якщо не помилку, в підборі терміну «естествомъ». Оскільки образ являє того, ради кого написано ікону, а ество (сутність) позбавлене образу – значить втрачається первообраз – то ж тоді поклоніння здійснюється самій іконі. І. Дамаскін писав: «Не невидиме Божество зображаю; але через образ виражаю плот Божію, котра була видима» [16, с. 4].

У 726 р., коли візантійський імператор Лев III Ісаврянин проголосив початок іконоборства, то одним з аргументів заборони почитати святі ікони було заперечення про неможливість зобразити невидимого Бога. В «Того же написание о вере» цю особливість враховано. Якщо за фрагментом пункту 8 [Див.: Таб. 2] вжито термін «божию слову», де мовилося про поклоніння іконі Сину Божому в образі Ісуса Христа, то у фрагменті пункту 9 [Див.: Таб. 2] образ «єдиного бога», якому воздається честь через образ Ісуса Христа (а не еством) стає виразним образом єдиної Трійці.

Виникає питання, чому в Символі Віри Ізборника 1073 р., попри стільки приділеної уваги різним термінам, образ Бога виражено терміном «естествомъ». Як на наш погляд, аби з'ясувати це питання, необхідно розглянути послідовність уривків, в яких цей термін вживається (фрагменти подаються у порівнянні):

Ізборник 1073 р.	«Того же написание о вере»
1) обьште бо трии божество и божьскаа естества свойства свое же комоуждо (л. 21)	общье бо трем божество и божииго естества лица свое же комуждо
2) відсутнє 3) Ни естества отьпрятаемы ни образом (л. 21)	едино естество відсутнє
4) едино съложено собество тогожде вь двою сьвершеноу естествоу и вь дьвоемъ естествѣ хотѣнни и дѣйствѣ (л. 22)	едино съложено собество и того же в двою сьвршеноу естеству и в двою естеству свойству и дьве естествѣ и хотѣнни же и дѣйствии собою
5) покланяемааго естествомъ бога (л. 22 (зв.))	за любье единого покланяемаго бога

У фрагменті пункту 1 простежується певна неточність у формулі «божьскаа естества свойства». З самого початку в Ізборнику 1073 р. наголошено, що «Трии собества сьврьшена разумна раздѣляема числомъ и собествьными свойствь». Тобто, Три Іпостасі розділені числом та особистими властивостями. Відповідно цього ж фрагменту логічно було би, аби ці особисті властивості належали собествам (Іпостасям). Проте вони розчинилися в божественній сутності – «естества свойства». В «Того же написание о вере» цю особливість враховано – «божииго естества лица».

За фрагментом пункту 2 в «Того же написание о вере» принципово зроблено наголос на «едино естество», тобто – на єдиній сутності. Тоді як в Ізборнику за фрагментом пункту 3 терміном «естествомъ» явно передається значення Іпостасей, які не роз'єднуються, не розділюються образом. Тому, за фрагментом пункту 5 («покланяемааго

ествомъ бога») і передавався нероз'єднаний образ Божества. Таким чином, носієм властивостей Іпостасей в Ізборнику 1073 р. виступає термін «ество» – «божського естества своиства», що збігається з Афанасієвським – «отличительное свойство сущности» [3, с. 253], який відстоював народження Сина від сущності Отця. Звідси – «Сынъ собственъ сущности» [4, с. 286], «Духъ Божій... собственъ Божеству» [4, с. 18–21]. Оскільки «Сынъ есть собственное рождение Отчей сущности и Отчаго естества» [4, с. 68–71], то «Слово – ... есть собственность... Отчей сущности» [2, с. 432]. Виходячи саме з таких термінологічних формул, після довготривалої дискусії з «оміусіанами» подібносущниками, Афанасій Великий, називаючи їх братами «имеющими ту–же съ нами мысль, и только сомневающимися обь именованіи», наголошував: «Ибо наименовать Сына только подобнымъ по сущности не означаетъ непременно, что Онъ отъ сущности» [4, с. 146–147]. Наполягаючи на застосуванні терміна «єдиносущність» пояснював: «єдиносущенъ Отцу, потому что рождень отъ Отчей сущности» [4, с. 254].

Василій Великий, навпаки, відстоюючи народження Сина від Іпостасі Отця, а не від сущності, писав: «Но наименованіемъ рождень возводится къ понятию **подобію по Сущности**» (виділено нами – *авт.*) [42, с. 101]. Тут термін «подібносущність» не тільки не передбачав, навіть запобігав передавати значення народження Сина і виводження Святого Духа від сутності Отця. Наскрізно ж ідею цієї богословської думки було сформульовано й висловлено ще на I Вселенському соборі (325 р.) в дискусії з аріанами. Цю важливу інформацію залишив у своїх творах Афанасій Великий. Він зазначав, що єпископи говорили ще, що варто написати: «Слово є істинна сила й образ Отця, що Воно – **подібне Отцю у всьому** не відмінне від Нього, неприкладне, завжди неподільне в ньому перебуває» (виділено нами – *авт.*) [2, с. 412–426].

У 381 р. рішенням II Вселенського собору формулу «від сущності (эк ти усиас) Отця» було вилучено з Нікейського оросу, оскільки сущність (усіа) Отця не є властивістю Отця. Вона рівно належить Синові та Святому Духові. Вона у Отця Одна і та ж сама, що й у Сина та у Святого Духа. Тому, наприклад, афанасіїв вислів («позаяк ество образу мусить бути таким – же, як і Отець образу» [3, с. 245]) пояснює елемент протиріччя, який і відбився в Ізборнику 1073 р. – «божського естества своиства»; «ни естества отъпрятаемы ни образомъ»; «покланяемаго естествомъ бога». Невипадково перекладач Кормчої Єфремовської редакції звернув увагу на це протиріччя і записав – «єдино бжество въ трехъ лицехъ субъственныхъ не ествомъ разлучающеса». З точки зору історії становлення християнського віровчення такий термінологічний симбіоз було антиковано ще великими каппадокійцями, які чітко розмежували Іпостасні властивості Отця, Сина і Святого Духа, й божественну сущність (ество), яка належала Трьом, носіями якої Вони залишалися як єдиносущні, не зливаючи Їх властивостей. Утім, за фрагментом пункту 4, в Ізборнику терміном «ество» вже передається і божественна сущність Сина, і людська, де Іпостась чітко окреслена терміном – «собство».

Варто зазначити також, що до самого Ізборника 1073 р., до речі, було включено тлумачення цих теологічних категорій. Пошлемося на авторитетну думку В. Горського, який пояснював цей фрагмент так: «Вихідною виступає категорія «суще» («сущной»), яка визначає те, що

існує, що є. В свою чергу, «суще» ділиться на «сущність» («сущей») і «випадкове» («случай»). «Сущність» вживається в двох значеннях: як те, що існує саме по собі і не потребує для свого існування ні в чому іншому, і те, що утворює загальне в різних речах («Суштийе есть имя обшштейе»). На відміну від «сущності» «випадкове» означає те, що існує не в собі, а в іншому. Це деяка ознака, акциденція речі, яка може «статися» чи не «статися» з нею.

Таким чином, підставою для розділення «сушого на «сущність» і «випадкове» (акциденцію) є різний спосіб існування – в собі і в іншому. Спосіб виявлення сущності є «існування» («ество»), яке, пояснює трактат, репрезентує собою існування в тому образі, який утворено сущністю. «Єство» виступає початком, причиною руху і спокою окремих речей. Поняття поодинокі речі, на відміну від сущності, передається терміном «собство» (іпостась) і «лице». «Собство» характеризує сущність речі в злученні з акциденціями» [13, с. 108].

Тобто, «Суше» ділиться на сущність і випадкове. Єство бо є способом проявлення сущності, а значить термін «сущність» однозначний з «еством» і представляє собою існування в такому образі, який утворено сущністю (але це не є образ Бога). Тому, що сущність має буття в собі, а не в чомусь іншому. А «собство» (Іпостась, Лице) об'єднує сущність і випадкове. Тому образ Бога передається через Іпостась Сина в людському вигляді, який Він мав в період домобудівництва. У зв'язку з цим в «Того же написание о вере», щоб запобігти злиттю двох природ, божественне і людське ество наділене властивостями «двою ествомъ свойству» в «єдино с'єложено собство», тобто, в іпостасі Сина Божого Ісуса Христа, який став Боголюдиною. Як на наш погляд, відбулася парадоксальна ситуація: прагнучи викласти православне віровчення, укладач Ізборника 1073 р., користуючись терміном «ество», то в значенні Іпостасі, то в значенні божественної сущності, підсилена постійною акцентацією на єдиносущності Трійці, вніс протиріччя, яке потягло до злиття Лиць в Божестві, й Боже ество стало образом Бога.

(Далі буде)

Список використаних джерел

1. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – М.: Индик, 2003. – 440 с.
2. Афанасий Великий (святитель). Творения. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. – Т.1. – 477 с.
3. Афанасий Великий (святитель). Творения. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. – Т.2. – 494 с.
4. Афанасий Великий (святитель). Творения. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. – Т.3. – 524 с.
5. Булгаков С. Н. Православие. Очерки учения православной церкви / С. Н. Булгаков. – К.: Льбидь, 1991. – 234 с.
6. Виноградов Г. М. Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип.3. – Ч.1. – С.106–119.
7. Виноградов Г. М. Давньоруська інтелектуальна еліта: культура мовчазної меншості / Г. М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип.4. – С.487–498.
8. Вселенские соборы. – Свято-Успенская Почаевская Лавра. – 167 с.
9. Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Догматика віри в Кафолічній Церкві й запровадження християнства у Давній Русі (кінець IX – середина XI ст.). Нарис історико-герменевтичної інтерпретації / Павло Гай–Нижник, Олег Батрак. – К.: «МП Леся», 2015. – 278 с.
10. Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Історико-герменевтична інтерпретація понять «єдиносущність» і «подібносущність» у ранньохристиянський період в контексті церковно-теологічних

догматів Символа Віри (візантійство – латинство – арианство) / Павло Гай–Нижник, Олег Батрак // Гілея. – 2016. – Вип.106 (№3). – С.9–17; – Вип.107 (№4).

12. Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно–політичного поступу / Павло Гай–Нижник, Олег Батрак // Гілея. – 2015. – Вип.102 (№11). – С.7–22.

13. Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В. С. Горский. – К.: Наукова думка, 1988. – 211 с.

14. Григорий Богослов (святитель). – М.: Свято–Троїцкая Сергієва лавра, 1994. – Т.1. – 657 с.

16. Дамаскин Иоанн (преподобный). Три защитительных слова против порицающих святые иконы или изображения / Иоанн Дамаскин. – М.: Свято–Троїцкая Сергієва Лавра, 1993. – 180 с.

17. Дамаскин Иоанн (преподобный). Точное изложение православной вѣры / Иоанн Дамаскин. – М.: Братство святителя Алексия – Ростов–на–Дону: Приазовский край, 1992. – 446 с.

18. Житие Константина // Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – С.70–92.

19. Житие Мефодия // Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – С.93–101.

20. Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. – М.: Худож. лит., 1978. – С.305–391.

22. Златоуст Иоанн (святитель). Полное собрание творений Св. Иоанна Златоуста в 12 т. – М.: Православная книга, 1991. – Т.1. – Кн.2. – 899 с.

25. Карташев А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М.: РЕСПУБЛИКА, 1994. – 542 с.

26. Книга Правил святых апостолов, святых Соборов Вселенских и поместных и святых отец. – М.: Русский Хронограф, 2004. – 448 с.

29. Кузьмин А. Г. «Крещение Руси»: концепции и проблемы / А. Г. Кузьмин // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. – М.: Мысль, 1988. – С.3–56.

30. Кураев А. (диакон). Христианская философия и пантеизм / А. Кураев. – М.: Изд–во Моск. подворья Свято–Троїцкой Сергієвой Лавры, 1997. – 227 с.

31. Лебедев А. Очерки внутренней истории Византийско–Восточной Церкви / А. Лебедев. – М.: ДиК, 1997. – 384 с.

32. Літопис Руський / За Іпатським списком. Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

33. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие / В. Н. Лосский. – М.: Центр СЭИ Приложение к журналу «Трибуна» Религиозно–философская серия. – 1991. – Вып.1. – 287 с.

34. Макарий. История русской церкви / Макарий. – СПб.: Тип. Ю. А. Бокрама, 1868. – Т.1. – 350 с.

35. Макарий. История христианства в России до равноапостольского князя Владимира, как введение в историю русской церкви / Макарий. – СПб.: Тип. воен.–учеб. заведений 1906. – 421 с.

37. Повесть временных лет / Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / Вступ. статья Д. С. Лихачева. Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. – М.: Худож. лит., 1978. – 413 с.

38. Поснов М. Э. История христианской церкви / М. Э. Поснов. – Брюссель: фототип. переизд., 1994. – 614 с.

40. «Слово о законе и благодати» митрополита Иллариона // Библиотека литературы Древней Руси (XI–XII века). – Санкт–Петербург: Наука, 2000. – Т.1. – С.26–61.

41. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М.: Книга, 1989. – Т.2. – С.808.

42. Творения иже во святых отца нашего Василия Великого архієпископа Кесаріи Каппадокійскія. – М.: Паломник, 1993. – Ч.3.

44. «Того же написание о вере» // «Крещение Руси» в трудах русских и советских историков. – М.: Мысль, 1988. – С.284–286.

45. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – Т.2. – С.532.

46. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / П. Г. Флоровский. – Минск: Изд–во Белорусского Экзархата, 2006. – 607 с.

48. Хамайко Н. Походження давньоруського терміну «двовір'я» / Н. Хамайко // Київська старовина. – 2007. – №2. – С.17–29.

50. Щапов Я. Н. «Написание о правой вере» Михаила Синкелла в Изборнике 1073 г. и древнеславянской Кормчей Ефремовской редакции / Я. Н. Щапов // Изборник Святослава 1073: Сборник статей. – М.: Наука, 1977. – С.335–337.

References

1. Anichkov E. V. Yazychestvo i Drevnyaya Rus / E. V. Anichkov. – M.: Indrik, 2003. – 440 s.

2. Afanasiy Velikiy (svyatitel). Tvoreninya. – M.: Spaso–Preobrazhenskiy Vaalamskiy monastyr, 1994. – T.1. – 477 s.

3. Afanasiy Velikiy (svyatitel). Tvoreninya. – M.: Spaso–Preobrazhenskiy Vaalamskiy monastyr, 1994. – T.2. – 494 s.

4. Afanasiy Velikiy (svyatitel). Tvoreninya. – M.: Spaso–Preobrazhenskiy Vaalamskiy monastyr, 1994. – T.3. – 524 s.

5. Bulgakov S. N. Pravoslavie. Ocherki ucheniya pravoslavnoy tserkvi / S. N. Bulgakov. – K.: Lybid, 1991. – 234 s.

6. Vinogradov G. M. Davnyoruska derzhavnist yak metanaratyv / G. M. Vinogradov // Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky. – 2008. – Vyp.3. – Ch.1. – S.106–119.

7. Vinogradov G. M. Davnyoruska intelektualna elita: kultura movchaznoi menshosti / G. M. Vinogradov // Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky. – 2009. – Vyp.4. – S.487–498.

8. Vselenskie sobory. – Svyato–Pochaevskaya Lavra. – 167 s.

9. Hai–Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Dogmatyka viry v Kafolichniy Tserkvi y zaprovadzhennya khrystyianstva u Davniy Rusi (kinets IX – seredyana XII st.). Narys istoryko–germenevnychnoi interpretatsii / Pavlo Hai–Nyzhnyk, Oleg Batrak. – K.: «MP Lesya», 2015. – 278 s.

10. Hai–Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Istoryko–germenevnychna interpretatsiya ponyat «edynosuschnist» i «podibnosuschnist» u rannokhrystyianskyi period v konteksti tserkovno–teologichnykh dogmativ Symvola Viry (vizantiystvo – latynstvo – arianstvo) / Pavlo Hai–Nyzhnyk, Oleg Batrak // Gileya. – 2016. – Vyp.106 (№3). – S.9–17; – Vyp.107 (№4).

12. Hai–Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Khreschennya Rusi velykym knyazem Kyivskym Volodymyrom: obrannya viry i tsyvilizatsiyno–politychnogo postupu / Pavlo Hai–Nyzhnyk, Oleg Batrak // Gileya. – 2015. – Vyp.102 (№11). – S.7–22.

13. Gorskiy V. S. Filosofskie idei v culture Kievskoi Rusi XI – nachala XII v. / V. S. Gorskiy. – K.: Naukova dumka, 1988. – 211 s.

14. Grigoriy Bogoslov (svyatitel). – M.: Svyato–Troitskaya Sergieva lavra, 1994. – T.1. – 657 s.

16. Damaskin Ioann (prepodobnyi). Tri zaschititelnykh slova protiv porutsayuschikh svyatye ikony ili izobrazheniya / Ioann Damaskin. – M.: Svyato–Troitskaya Sergieva Lavra, 1993. – 180 s.

17. Damaskin Ioann (prepodobnyi). Tochnoe izlozhenie pravoslavnoi verry / Ioann Damaskin. – M.: Bratstvo svyatitelya Aleksiya. – Rostov–na–Donu: Priazovskiy kray, 1992. – 446 s.

18. Zhytie Konstantina // Skazaniya o nachale slavyanskoi pismennosti. – M.: Nauka, 1981. – S.70–92.

19. Zhytie Mefodiya // Skazaniya o nachale slavyanskoi pismennosti. – M.: Nauka, 1981. – S.93–101.

20. Zhytie Feodosiya Pecherskogo // Pamyatniki literatury Drevnei Rusi. Nachalo russkoi literatury. XI – nachalo XII veka. – M.: Khudozh. lit., 1978. – S.305–391.

22. Zlatoust Ioann (svyatitel). Polnoe sobranie tvoreny Sv. Ioanna Zlatousta v 12 t. – M.: Pravoslavnaya kniga, 1991. – T.1. – Кн.2. – 899 s.

25. Kartashev A. V. Vselenskie sobory / A. V. Kartashev. – M.: RESPUBLIKA, 1994. – 542 s.

26. Kniga Pravil svyatykh apostolov, svyatykh Soborov Vselenskikh i pomestnykh i svyatykh otets. – M.: Russkiy Khronograph, 2004. – 448 s.

29. Kuzmin A. G. «Kreschenie Rusi»: koncepii i problemy / A. G. Kuzmin // «Kreschenie Rusi» v trudakh russkikh i sovetskikh istorikov. – M.: Mysl, 1988. – S.3–56.

30. Kuraev A. (diakon). Khristianskaya filosofiya i panteizm / A. Kuraev. – M.: Izd–vo Mosk. Podvorya Svyato–Troitskoi Sergievoi Lavry, 1997. – 227 s.

31. Lebedev A. Ocherki vnutrennei istorii Vizantiysko–Vostochnoi Tserkvi / A. Lebedev. – M.: DiK, 1997. – 384 s.

32. Litopys Ruskyi / Za Іpatським списком. Пер. з давньорус. Л. Е. Махновця; відп. ред. О. В. Мышанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

33. Losskiy V. N. Ocherk misticheskogo bogosloviya Vostochnoy Tserkvi. Dogmaticheskoe bogoslovie / V. N. Losskiy. – M.: Tsentr SEI Prilozhenie k zhurnalu «Tribuna» Religiozno–philosofskaya seriya. – 1991. – Vyp.1. – 287 s.

34. Makariy. Istoriya tserkvi / Makariy. – Spb.: Tip. Y. A. Bokrama, 1868. – T.1. – 350 s.

35. Makariy. Istoriya khristianstva v Rosii do ravnoapostolnogo knyaza Vladimira, kak vvedenie v istoriyu russkoy tserkvi / Makariy. – Spb.: Tip. voen.–ucheb. zavedeniy, 1906. – 421 s.

37. Povest vremennykh let / Pamyatniki literatury Drevnei Rusi. Nachalo russkoi literatury. XI – nachalo XII veka / Vstup. statya

D. S. Likhachova. Sost. i obschaya red. D. S. Likhachova i L. A. Dmitrieva. – M.: Khudozh. lit., 1978. – 413 s.

38. Posnov M. E. Istorija khristianskoi tserkvi / M. E. Posnov. – Brussel: phototip. pereizdat., 1994. – 614 s.

40. «Slovo o zakone i blagodati» mitropolita Illariona // Biblioteka literatury Drevnei Rusi (XI–XII veka). – Sankt–Peterburg: Nauka, 2000. – T.1. – S.26–61.

41. Sreznevskiy I. I. Materialy dlya slovary drevnerusskogo yazyka / I. I. Sreznevskiy. – M.: Kniga, 1989. – T.2. – S.808.

42. Tvoreniya izhe vo svyatykh otsa nashogo Vasiliya Velikogo arhierpiskopa Kesarii Kappadokiyskiya. – M.: Palomnik, 1993. – Ch.3.

44. «Togo zhe napisanie o vere» // «Kreschenie Rusi» v trudakh russkikh i sovetskikh istorikov. – M.: Mysl, 1988. – S.284–286.

45. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka / Maks Fasmer. – M.: Progress, 1986. – T.2. – S.532.

46. Frolovskiy G. V. Puti ruskogo bogosloviya / P. G. Frolovskiy. – Minsk: Izd–vo Belorusskogo Ekzarkhata, 2006. – 607 s.

48. Khamayko N. Pokhodzhennya davnorusskogo terminu «doviryu» / N. Khamayko // Kyivska starovyna. – 2007. – №2. – S.17–29.

50. Scharov Y. N. «Napisanie o pravo vere» Mikhaila Sinkela v Izbornike 1073 g. i drevneslavjanskoj Kormchej Efremskovoy redakcii / Y. N. Scharov // Izbornik Svyatoslava 1073: Sbornik statei. – M.: Nauka, 1977. – S.335–337.

Hai–Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Batrak O. P., Applicant historical faculty of Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Kriviy Rig), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Rus–chronicle version of the Creed and theological systems of Latin and Byzantine triadology

Analyzes the theological terminology and concepts in the Creed Rus chronicle literature in the context of theological systems of the Slavic Cyril and Methodius (Slavic–Byzantine), Byzantine, Latin and Arian triadology.

Keywords: Creed, consubstantial, Tale of Bygone Years, Sermon on Law and Grace, Izbornik.

Гай–Ныжньк П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно–исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Батрак О. П., соискатель исторического факультета, Днепротровский национальный университет (Украина, Кривой Рог), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Русько–летописный вариант Символа Веры и теологические системы латинской и византийской триадологии

Анализируются богословские терминология и понятие Символа Веры в русской летописной литературе в контексте теологических систем славяно–кирилло–методиевской систем (славяно–византийской), византийской, латинской и арианской триадологии.

Ключевые слова: Символ Веры, единосущность, Повесть временных лет, Слово о законе и благодати, Иzbornik.

* * *

УДК 902(477.83)

Омельчук Б. А., кандидат історичних наук, асистент кафедри туризму, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), sudar.lviv@gmail.com

ЗАХІДНИЙ ВЕКТОР КУЛЬТУРНО–ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КНЯЖОГО ГАЛИЧА

Аналізується процес становлення західного вектору культурно–економічних зв'язків столичного міста Галича. На тлі суспільно–політичної історії та географічного розташування міста у аналізуються етнічні, торгові та культурні контакти. Подано характеристику найважливіших археологічних пам'яток цих контактів, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: Галич, археологічні колекції, торгово–економічні та культурні зв'язки, Угорщина, Скандинавія, німецькі міста.

Середньовічні міста та держави виникали і розвивалося у значній мірі за рахунок торгівлі, головні напрями якої визначало не лише їх географічне розташування, але й політичні розрахунки. Особливо важливою була транзитна торгівля для формування території Галицько–Волинської держави (далі – ГВД). Вона розвивалася в значній мірі під впливом політичних стосунків. Відповідно до цього формування міжнародних торгових зв'язків столиці ГВД прийнято поділяти на два етапи: Х–ХІІ ст. та ХІІІ–ХV ст.

Дослідженням торгівлі та міжнародних зв'язків в ГВД із залученням археологічних джерел останнім часом плідно займалися В. М. Петегрич, С. В. Терський, А. Д. Копитко та інші [7; 15]. Шість художніх предметів цього часу західного походження з території Галицької і Волинської земель описано у монографії, присвяченій творам західного художнього ремесла в Східній Європі [3].

Однак, культурно–економічні зв'язки Галича у цих роботах досі досліджувались фрагментарно. Археологічні колекції з розкопок Галича довоєнного періоду, хоча й неодноразово ставали предметом ретельного наукового вивчення [16] та найбільш повно були опубліковані у фундаментальній монографії Я. Пастернака «Старий Галич», що вийшла друком у 1944 р., проте описувались, загалом, оглядово [13]. Особливо це стосується т.зв. масових знахідок.

Однак, Галицький археологічний комплекс, що є рештками одного з найбільших міст Східної Європи, виразно характеризує перебіг історичного процесу на Прикарпатті у ранньосередньовічний період. Історія його археологічного вивчення нараховує більше ста років. Приблизно такий же вік у колекцій археологічних предметів, що були зібрані на руїнах літописного міста археологами та краєзнавцями.

Колекції з розкопок княжого Галича надзвичайно важливі для з'ясування багатьох ключових питань історичного розвитку Східного Прикарпаття у ранньосередньовічний період. До нашого часу бодай фрагментарно збереглися матеріали з досліджень Ісидора Шараневича, Олександра Чоловського, Йосипа Пеленського, краєзнавчі збірки о. Лаврецького, інші випадкові знахідки з фондів збірок Музею НТШ та Національного музею у Львові, а також матеріали розкопок Я. Пастернака в Крилосі (1934–1940 рр.). Колекції таких основних українських музеїв Львова, як Музею Ставропігійського Інституту (заснований у 1889 р.), Музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1895), Музею Народного Дому (1906), Національного музею (1905) сьогодні зосереджені переважно у фондах двох львівських музеїв: Історичного (група «Київська Русь») та Національного (група «Давнє мистецтво»).

Саме ґрунтовний аналіз цих артефактів, як і знахідок з розкопок останніх десятиліть, ще недостатньо введених в науковий обіг, дозволяє зробити багато важливих висновків стосовно культурно–економічних зв'язків давнього Галича. Комплекс імпортованих предметів надзвичайно багатий. Тут і предмети мистецької вартості, виготовлені, переважно з бронзи, срібла та золота, різноманітні культові та утилітарні речі, як от скляний флакон з жіночого поховання в Успенському соборі тощо.

До виробів візантійського культурного кола належать, насамперед, оздоблені перегородчастою емаллю золоті вироби: колт (знахідка сезону 1940 р.) та золота трапецієподібна підвіска до діадеми [1, ЛІМ–ІІІ–410,

ЛІМ КР–42792; 13, с. 230–231: рис. 70: 4; 16, с. 9–10], а також чисельна колекція фрагментів візантійських амфор з міст Північного Причорномор'я. Торгівлю характеризують знахідки бронзових ваг [1, ЛІМ КР–16228, 21160] та свинцевих тягарців до них [1, ЛІМ КР–22530]. У крилоській колекції є також західноєвропейські монети [1, ЛІМ–568; 13, с. 247, рис. 82].

Вже у VIII–IX ст. неподалік верхів'ївр. Дністерпролягав важливий торговельний шлях «із хозар в немец», який, за визначенням О. В. Назаренка [11, с. 13], був «другою, поряд зі шляхом «із варяг в греки» основною віссю, вздовж якої концентрувались перші зовнішньополітичні зусилля молодої давньоруської держави». Під терміном «немец» розуміють не лише Центральну, але й частково, Північну Європу – Прибалтійський регіон.

Галич, як один з найдревніших центрів Прикарпаття, був важливою ланкою, що пов'язувала східнослов'янський регіон із цими краями. Про безпосередню участь Галича в регіональній торгівлі свідчать скарби дирхемів, знахідки візантійських фолісів, а також сердоликових та бурштинових намистин [15].

Вже на ранньому етапі свого існування, як вважають, Галич міг бути своєрідною «станцією» на шляху поміж Угорщиною та корінними територіями давніх угорців на Сході Європи [22, s. 40–42]. Свідченням цього вважають знамениті «угорські» поховання в ур. «Діброва» поблизу Крилоса, досліджені 1936 р. Я. Пастернаком. Значний та цінний інвентар цих могил зберігся у фондах Національного музею [16, с. 17–18]. Однак інтерпретація цих поховань досі піддається сумніву. За угорський характер цих поховань, нібито свідчать 17 золотих та близько 20 срібних бляшок з вибитим стилізованим орнаментом і з маленькими дірками, відкриті в одному з цих поховань, намистини з сердолику тощо. Автор розкопок Я. Пастернак ці поховання відносить до давньоугорських і датує рубежем IX–X ст., що на багато років стало загальноприйнятим висновком [23, s. 1–7; 19]. Щоправда київський археолог О. Моця заперечує ці висновки. На його думку «наявність курганных насипів, які практично невідомі на давньоугорських некрополях X–XI ст. [20; 21], та аналогічний набір інвентаря в могильних старожитностях кочівників епохи середньовіччя на території Східної Європи (для яких саме і характерні кургани) дозволяють відносити описані комплекси до археологічних пам'яток останніх» [10, с. 42; 9, с. 19–20]. Ці зауваження О. Моці, що до певної міри підтверджуються аналізом як поховального обряду, так і поховального інвентаря, який близький до пізніших (XI–XII ст.) печеніго–половецьких захоронень [14, с. 213–221], цілком вписуються у картину міжетнічних контактів у Галицько–Волинській державі, де протягом всього X–XIII ст. мешканці перебували в постійних контактах з тюркськими кочівниками [15]. Це засвідчено літописними повідомленнями та добре простежується в археологічному матеріалі. Тому багаті кочівницькі поховання на слов'янському дружинному курганному некрополі XI–XII ст. в околицях давнього долітописного Галича найімовірніше, не були давньоугорськими. Проте, суперечливі висновки вчених стосовно етнічної атрибуції згаданих дружинних поховань остаточно можуть бути перевірені лише спеціальними аналізами.

У зв'язку з цим слід зауважити, що озброєння та кінське спорядження слов'ян регіону Карпат все ж таки

має певні сліди впливів з боку давніх угорців [6]. Їх племена на пару з печенігами довгий час контролювали степи Подністров'я. Наприклад, на найкраще вивчених розкопках Г. Б. Федорова в 1950–1960–х рр. кільцевих східнослов'янських городищах IX–XI ст. Екімауци і Алчедар (Молдова) у Пруто–Подністровському межиріччі було виявлено близько 480 наконечників стріло. За цим матеріалом простежено зв'язки мешканців даної території з іншими областями Східної Європи. Як виявилось, понад 43% наконечників стріл були характерні для фінно–угорських старожитностей, в тому числі 10% для угорських пам'яток, близько 31% – для Дунайської Болгарії і 18% – для старожитностей печенігів, торків та половців. Таким чином, вдалося підтвердити висловлювану раніше гіпотезу про угорську присутність на південних рубежах Галицької землі в IX–X ст. [18].

У процесі формування Київської держави одними з перших облаштовувалися головні шляхи, які з'єднували різні території з центром та закордоном. Так, за висновками вчених, один з шляхів, які пов'язували Київ з Галичем, західніше міста мав два розгалуження – одно проходило вздовж півніжжя Карпат, через так звані «Російські Ворота», – до Угорщини і Подунав'я, друге, – уздовж Дністра, до Перемишля і далі на Краків і Регенбург. Дослідники ототожнюють цей шлях з літописним «соляним шляхом» [див. 4]. Релікти цієї назви знаходять в мікротопонімії околиць міст Галича і Перемишля. На думку більшості дослідників [3, с. 65], шлях з Угорщини пролягав до Галича напрямом через Мукачеве та Верещий перевал. Період найактивнішої торгівлі із Заходом припадає, за спостереженням В.П. Даркевича [3, с. 68] на другу половину XII– першу половину XIII ст.

На першому етапі освоєння державних територій не обходилося без варязьких дружинників. Свого часу у Галичі було знайдено деталь ремінного роздільника у вигляді об'ємної голови дракона, виконаної в стилі Урнес¹, що відноситься до поясної гарнітури т.зв. готландського типу. За спостереженнями Ю. М. Лесмана [8], ця так звана петля–обойма з'єднувала кінець ремня з кільцем або приймачем пряжки. Готланд вважається найбільш імовірним місцем походження металевих елементів поясів в стилі Урнес, там же зосереджена найбільша кількість знахідок. У решті регіонів Скандинавії зустрінуті лише одиничні предмети. За межами острова найбільше знахідок зафіксовано в Південно–Західній Фінляндії, є вони і в Прибалтії, де присутні також місцеві наслідування. На території Стародавньої Русі основна кількість таких ремінних роздільників і окремих обойм знайдена в похоронних комплексах Іжорського плато [8, с. 234–235], а також на Рюриковому городищі в Новгороді [17]. Галицька знахідка є крайньою південно–західною точкою поширення елементів поясної гарнітури готландського типу [13, с. 182, рис. 70, 25; 12]. Найбільш ймовірним часом попадання готландських поясів на Русь є середина – третя чверть XII в. [17]. Можливо, обойма з Галича була привезена безпосередньо з о. Готланд.

Особливо тісними були стосунки Галицького князівства із країнами Центральної Європи. Матеріальними свідченнями цих стосунків є, зокрема, оздоблення мурованих

¹ «Урнеский» стиль, останній розквіт різновиду широко розповсюдженого в Скандинавії в той час «звіриного стилю». Характерними особливостями цього стилю є асиметричність і хвилястість орнаменту.

храмів, які ознаковують окрему архітектурну школу Русі, створену під впливами німецької та угорської архітектури [5]. Відомо, що оздоблення монументальних будівель, насамперед храмів, вимагало значної кількості імпортованих матеріалів. Із Заходу поступав свинець, яким покривали, наприклад, Успенський собор Галича [16, с. 14–15]. Загалом благородні і кольорові метали вважались безперечним об'єктом імпорту, оскільки в Прикарпатті і на Волині практично немає їх родовищ, а ювелірне і бронзоліварне ремесла були тут добре розвинені і потребували сировини. Джерела походження цих металів встановлюють шляхом проведення масових хімічних аналізів вироблених з них знахідок.

Зокрема, з Німеччиною пов'язують формування окремих шкіл бронзоліварництва на Русі, наприклад, відливання дзвонів у Європі в XI–XIII ст. [3, с. 52]. Існування німецької колонії в Галичі ряд істориків обґрунтовують назвою літописних Німецьких воріт. Щоправда, В. П. Даркевич [3, с. 69] вважав літописні Німецькі ворота Галича лише військовим трофеєм.

Серед імпортованих художніх виробів, відносно багато яких мали б привозити до Галича, збереглися лише одиниці. Так, на полі «Воскресенське» у Галичі, під час розкопок Я. Пастернака у 1930–і рр. було знайдено масивний уламок нижнього краю бронзового дзвону, що зберігся у фондах ЛІМ [1, ЛІМ КР–22064]. Неатрибутованою залишається бронзова фігурка людини, яка зберігалась у колекції Музею НТШ у Львові [1, ЛІМ–1168].

Важливим свідченням німецького імпорту є бронзова фігурка–водолій у вигляді фантастичної істоти – сенмурва, випадково знайдена в 1958 р. у с. Сапогів біля Галича. Російський мистецтвознавець К. Вагнер, що вперше опублікував цю знахідку, висловлював припущення, що вона, як і більшість подібних виробів, походить з Лотарингії [2, с. 254–259]. Ця думка досі є пануючою серед мистецтвознавців [3, с. 96].

Імпортовані бронзові вироби західного художнього ремесла мали значне поширення у Галичині, про що свідчить також знахідка бронзового литого дзбанка (водолія) у формі бюста чоловіка з с. Михалків на Дністрі, виготовленого, найімовірніше, в області Гарц в Німеччині; уламок стінки бронзової чаші з рослинним орнаментом з території древнього Теревовля [1, КР–18540], виготовлений десь в Нижній Надреїні; з Волині, точніше – з Успенського собору Володимира–Волинського, походить рельєфна фігурка розп'ятого Христа, відлита з міді і оздоблена виїмчастою емаллю, позолотою і гравіюванням [3, с. 10].

До західної бронзоліварної традиції належить, очевидно, й кресало з бронзовим декоративним руків'ям, згодом – імпортоване з Франції [1, ЛІМ КР–8088], віднайдене поблизу «Золотого току» у Крилосі. На обломаній залізній штабці прикріплено відлиту з бронзи фігуру собаки в русі [16, рис. 1]. Відомо, що цей предмет має аналогії з розкопок Холма та середньовічного міста Ситно у Словаччині [16, с. 12].

У спорудженні оборонного храму квадрифолийної в плані форми, досліджуваного Я. Пастернаком та повторно у 1959 р. М. Каргером на полі «Мурованка» біля с. Побережжя, в 20 км униз за течією р. Дністер, як з'ясували, брали участь майстри запрошені із Франції [5].

Таким чином, багаті археологічні колекції з розкопок Галича, дають багато цікавого матеріалу для вивчення культурно–економічних зв'язків княжого Галича. Ймо-

вірно, цей центр Східного Прикарпаття виник саме завдяки стосункам із Центральною Європою. В подальшому, культура міста формувалася під впливом німецьких земель та Угорщини. Проте, столичне місто Галичини, безперечно, не обмежувало своїх контактів з Західною та Центральною Європою лише цими землями, свідченням чого є архітектура храму в с. Побережжя. З'ясувати увесь спектр культурно–економічних зв'язків княжого Галича, безперечно, допоможуть подальші польові дослідження.

Список використаних джерел

1. Фонди Львівського історичного музею.
2. Вагнер Г. К. Бронзовий водолій із древнього Галича / Г. К. Вагнер // Советская археология. – 1963. – №2. – С.254–258.
3. Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XV вв.) / В. П. Даркевич. – М.: Наука, 1966. – 148 с.
4. Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси по археологическим данным / В. П. Даркевич // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1974. – Вып.138. – С.93–103.
5. Діба Ю. Р. Джерела архітектури квадрифоля з с. Побережжя / Ю. Р. Діба // Архітектурний вісник Київського Національного університету будівництва та архітектури. – 2013. – Вип.1. – С.13–24.
6. Казанский М. М. Вооружение и конское снаряжение славян V–VII вв. / М. М. Казанский // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2015. – №5. – С.43–95.
7. Копитко А. Д. Зовнішньоекономічні зв'язки Галицької і Волинської земель (кінець X – перша половина XIV ст.): дисертація канд. іст. наук / А. Д. Копитко. – Л., 2003. – 180 с.
8. Лесман Ю. М. Древнерусские находки поясной гарнитуры готландского типа в стиле Урнас / Ю. М. Лесман // XV конф. по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: Тез. докл.: Ч.1. – М., 2004. – С.231–237.
9. Моця О. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / О. П. Моця. – К.: Наук. думка, 1990. – 153 с.
10. Моця О. П. Етнічний склад населення Південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток IX–XIII ст.) / О. П. Моця // Археологія. – К., 1992. – №1. – С.38–45.
11. Назаренко А. В. Русь и Германия во второй половине X века. Начало политических взаимодействий. Автореф. ... к.и.н. – М., 1989. – 20 с.
12. Парчевский М. Скандинавская находка из княжеского города Галича / М. Парчевский // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2011. – №5: Древности антов. – С.175–182.
13. Пастернак Я. Старий Галич: Археологічно–історичні дослідження 1850–1943 рр. – Івано–Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944). – 345 с.
14. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – 304 с.
15. Терський С. В. Галицько–Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) / С. В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2000. – Вип. IX. – С.179–201.
16. Терський С. В. Археологічні матеріали з розкопок Галича у 2–ій пол. XIX – 1–ій пол. XX ст. у фондах львівських музеїв: проблема каталогізації / С. В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2008. – Вип. XII. – С.8–21.
17. Торопов С. Е. Случайные находки скандинавских предметов эпохи викингов в Приильмье: из коллекций Новгородского музея / С. Е. Торопов // Археологические вести. – Санкт–Петербург, 2014. – Вып.20. – С.225–252.
18. Чера С. В. К вопросу о выделении финно–угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимавцы / С. В. Чера // Stratum plus. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2013. – №5. – С.197–202.
19. Ширинський С. С. Угорські речі в курганах Русі X ст. / С. С. Ширинський // Слов'яно–руські старожитності. – К., 1969. – С.118–124.
20. Koperski A. Resultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemysl, ul. Krasinskiego w 1979 roku / A. Koperski // Studia i materialy muzealne. – Przemysl, 1987. – S.10–15.
21. Kunysz A. Przemysl we pradziejach i wczesnym sredniowieczu / A. Kunysz. – Przemysl, 1981. – 200 s.
22. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko–ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni / M. Parczewski. – Kraków, 1991. – 192 s.

23. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // *Archeologia Hungarica*. – 1937. – Bd.21. – S.1–7.

References

1. Fondy Lvivskoho istorychnoho muzeiu.
2. Vahner H. K. Bronzovyi vodolei yz drevneho Halycha / H. K. Vahner // *Sovetskaia arkhelohyia*. – 1963. – №2. – S.254–258.
3. Darkevych V. P. Proyzvedenyia zapadnoho khudozhestvennoho remesla v Vostochnoi Evrope (X–XV vv.) / V. P. Darkevych. – M.: Nauka, 1966. – 148 s.
4. Darkevych V. P. K ystoryi torhovykh svyazei Drevnei Rusy po arkhelohyicheskym danniam / V. P. Darkevych // *Kratkye soobshcheniya Ynstitutu arkhelohy AN SSSR*. – 1974. – Vyp.138. – S.93–103.
5. Dyba Iu. R. Dzhherela arkhitektury kvadryfoliia z s. Poberezhzia / Iu. R. Dyba // *Arkhitekturnyi visnyk Kyivskoho Natsionalnoho un–tetu budivnytstva ta arkhitektury*. – 2013. – Vyp.1. – S.13–24.
6. Kazanskiy M. M. Vooruzhenye y konskoe snriazhenye slavian V–VII vv. / M. M. Kazanskiy // *Stratum plus*. – SPb.; Kyshynev; Odessa; Bukharest, 2015. – №5. – S.43–95.
7. Kopytko A. D. Zovnishnoekonomichni zviazky Halyskoi i Volynskoi zemel (kinets X – persha polovyna XIV st.): dysertatsiia kand. ist. nauk / A. D. Kopytko. – L., 2003. – 180 s.
8. Lesman Iu. M. Drevnerusskiye nakhodky poiasnoi harnytry hotlandskoho typu v style Urnas / Iu. M. Lesman // XV konf. po yzucheniyu ystoryi, ekonomiky, yazyka y literatury Skandynavskyykh stran y Fynliandy: Tez. dokl.: Ch.I. – M., 2004. – S.231–237.
9. Motsia O. P. Pohrebalye pamiatnyky yuzhnorusskyykh zemel IX–XIII vv. / O. P. Motsia. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 153 s.
10. Motsia O. P. Etnichniy sklad naseleння Pivdennorusskyykh zemel (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok IX–XIII st.) / O. P. Motsia // *Arkheolohiia*. – K., 1992. – №1. – S.38–45.
11. Nazarenko A. V. Rus y Hermanyia vo vtoroi polovynе X veka. Nachalo polytycheskyykh vzaymodeistviy. Avtoref. ... k.y.n. – M., 1989. – 20 s.
12. Parchevskiy M. Skandynavskaia nakhodka yz kniazheskoho horoda Halycha / M. Parchevskiy // *Stratum plus*. – SPb.; Kyshynev; Odessa; Bukharest, 2011. – №5: Drevnosty antov. – S.175–182.
13. Pasternak Ia. Staryi Halych: Arkheolohichno–istorychni doslidy u 1850–1943 rr. – Ivano–Frankivsk, 1998 (Krakiv; Lviv, 1944). – 345 s.
14. Stepy Evrazyy v epokhu srednevekovia. – M., 1981. – 304 s.
15. Terskyi S. V. Halysko–Volynska Derzhava ta Skhid (za arkhelohichnyimi zbirkamy Lvivskoho istorychnoho muzeiu) / S. V. Terskyi // *Naukovi zapysky (Lvivskiy istorychniy muzei)*. – Lviv, 2000. – Vyp. IX. – S.179–201.
16. Terskyi S. V. Arkheolohichni materialy z rozkopok Halycha u 2–ii pol. 19 – 1–ii pol. 20 st. u fondakh Lvivskyykh muzeiv: problema katalohizatsii / S. V. Terskyi // *Naukovi zapysky (Lvivskiy istorychniy muzei)*. – Lviv, 2008. – Vyp. XII. – S.8–21.
17. Toropov S. E. Sluchainye nakhodky skandynavskyykh predmetov epokhy vykynhov v Prylmenе: yz kollektsiy Novhorodskoho muzeia / S. E. Toropov // *Arkheolohyicheskye vesty*. – Sankt–Peterburh, 2014. – Vyp.20. – S.225–252.
18. Chera S. V. K voprosu o vydelenyи fynno–uhorskoho komponenta v kollektsiyi nakonechnykh strel s horodyshch Alchedar y Ekymautsy / S. V. Chera // *Stratum plus*. – SPb.; Kyshynev; Odessa; Bukharest, 2013. – №5. – S.197–202.
19. Shyrinskyi S. S. Uhorski rechi v kurhanakh Rusi X st. / S. S. Shyrinskyi // *Slov'iano–ruski starozhytnosti*. – K., 1969. – S.118–124.
20. Koperski A. Resultaty ratowniczych prac wykopaliskowych na stanowisku Przemysl, ul. Krasinskiego w 1979 roku / A. Koperski // *Studia i materialy muzealne*. – Przemysl, 1987. – S.10–15.
21. Kunysz A. Przemysl we pradziejach i wczesnym sredniowieczu / A. Kunysz. – Przemysl, 1981. – 200 s.
22. Parczewski M. Początki kształtowania się polsko–ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni / M. Parczewski. – Kraków, 1991. – 192 s.
23. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // *Archeologia Hungarica*. – 1937. – Bd.21. – S.1–7.

Omelchuk B. A., candidate of historical sciences, assistant of tourism cathedra, Lviv Polytechnic National University (Ukraine, Lviv), sudar.lviv@gmail.com

Western vector of cultural and economic relationships of principal Halych

The process of a western vector of cultural and economic relations formation of Halych as a capital city is analyzed in the article. A medieval city Halych emerged and developed significantly due to the trade, the main trends of which were conditioned

by a city geographical location and a political situation as well. Especially important function was a transit trade control during the formation of Halycia–Volyn territory.

Keywords: ancient Halych, archaeological collections, cultural and economic relations, Hungary, Scandinavia, German cities.

Omelchuk B. A., кандидат исторических наук, ассистент кафедры туризма, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), sudar.lviv@gmail.com

Западный вектор культурно–экономических связей княжеского Галича

Анализируется процесс становления западного вектора культурно–экономических связей столичного города Галича. На фоне общественно–политической истории и географического расположения города анализируются этнические, торговые и культурные контакты. Подана характеристика важнейших археологических памятников этих контактов, большинство из которых еще надлежит углублено изучать.

Ключевые слова: Галич, археологические коллекции, торгово–экономические и культурные связи, Венгрия, Скандинавия, немецкие города.

УДК 94(477.4)«18/19»:654.1

Різник Ю. М., аспірантка кафедри історії України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Черкаси), riznu4ka1990@mail.ru

ПРОЦЕС ВІДКРИТТЯ ТА ПОСЛУГИ ТЕЛЕГРАФНОГО І ТЕЛЕФОННОГО ЗВ'ЯЗКУ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД

Охарактеризовано відкриття телеграфного і телефонного сполучення та розглянуто послуги, які вони надавали на території Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, узалеблення, системності та науковості об'єктивності. Метою дослідження є комплексне вивчення, наукове осмислення та реконструкція фактів відкриття та надання поштово–телеграфними установами послуг телеграфного і телефонного зв'язку на території Правобережжя в імперський період. Опрацювання різних видів джерел, наукової літератури та використання наукової методики дозволили автору констатувати, що телеграфний і телефонний зв'язок розвивався досить швидко і користувався все більшою популярністю та потребою. Завдяки своїй швидкості телеграфний і телефонний зв'язок був знаряддям господарського регулювання відносин, полегшував співпрацю центру і периферії.

Ключові слова: Правобережжя, пошто–телеграфні установи, телеграф, телефон, зв'язок.

Середина – друга половина XIX ст. характеризується появою та введенням в дію значної кількості новацій у сфері технічних пристроїв. Одними з таких нововведень у сфері техніки, що застосовувалися у роботі поштово–телеграфного зв'язку, стали телеграф і телефон. Вони були вагомим чинником в модернізації країни.

Проблему функціонування телеграфу і телефону висвітлювали А. Статкевич [1], М. Шедлінг [2], В. Ружицький [3], А. Горобчук [4], С. Єсюнін [5]. Та праці зазначених дослідників здебільшого мають локальний характер. Дослідження, в якому б йшлося про діяльність даного виду зв'язку на території всього Правобережжя, на сьогодні не існує. Саме цим визначається актуальність даної статті.

Метою дослідження є комплексне вивчення, наукове осмислення та реконструкція фактів відкриття та надання поштово–телеграфними установами послуг телеграфного і телефонного зв'язку на території Правобережної України в імперський період.

Важливим етапом в історії розвитку зв'язку було створення в 1832 р. російським винахідником П. Шилінгом першого телеграфного апарата. Подальші зусилля інженерів Морзе (США), Якобі (Росія), Бодо (Франція), що розробили досконаліші апарати, призвели до масового поширення телеграфного зв'язку в усьому світі.

Функціонування телеграфного сполучення на території Правобережної України бере початок з 1853 р. Цього року була введена в експлуатацію телеграфна лінія Петербург – Київ, на спорудження якої державна казна витратила 160 тис. руб. У 1854 р. в Російській імперії була введена в дію провідна телеграфна лінія Москва – Київ, телеграфна лінія Київ – Кременчук діяла з 1869 р. Вже на кінець XIX ст. від Києва телеграфна мережа з'єднала фактично всі великі міста України. Це зумовлено зростанням торгово–промислового значенням міст. Так, телеграфне сполучення Варшава – Житомир почало функціонувати в 1857 р. До складу Житомирського телеграфного відділення ввійшла заснована в 1866 р. телеграфна станція в Кам'янці–Подільському. Незабаром такі ж станції з'явилися й в інших містах Подільської губернії. У 1882 р. у Проскурові діяли вже дві телеграфні станції: державна й залізнична [5].

З перших років свого існування, телеграфні станції працювали, як правило, цілодобово, їхніми послугами користувалися переважно державні організації, торговці, промисловці, фінансисти. Для простого народу відправити телеграму було занадто дорого. Адже, наприклад, плата за телеграму з десяти слів із Проскурова в Кам'янець–Подільський у 1880–х рр. становила 30 коп. За такі гроші можна було купити п'ять 800–грамових буханців пшеничного хліба або кілограм телятини вищого гатунку. Тому дешевше було відправити звичайну поштову листівку або лист за 3 коп. Програвали у терміновості, зате оплата менша. Наприкінці XIX ст. відбулося об'єднання поштових і телеграфних станцій, і в Подільській губернії була створена ціла мережа установ зв'язку, які ділилися на поштово–телеграфні контори (у містах і більших містечках), поштово–телеграфні відділення й поштові відділення (в інших містечках і більших селах) [5].

Перша згадка про наявність телеграфу на території нинішньої Черкащини датується 1867 р. В описі дослідника Д. Н. Янковського згадується, що телеграфна станція заснована в Умані у 1867 р. Притому, вже у 1881 р. з Умані було відправлено 12826 телеграм: урядових – 115, комерційних – 4725, «буденних», як пише дослідник – 7466 та службових телеграм – 320. В Умань надійшло 12194 телеграми [6]. Це говорить про досить динамічні суспільно–економічні процеси, котрі відбувалися того часу на території нинішньої Черкащини, зокрема, в Умані.

27 січня 1884 р. був виданий проект з основними положеннями щодо приватних телеграфних і телефонних ліній. Відповідно зазначеному проекту облаштування телеграфних чи телефонних ліній, призначених для користування приватних осіб, а також правлінських чи громадських закладів, відбувався лише з дозволу Міністерства внутрішніх справ та за проектами, затвердженими ГУПіТ [7, с. 241]. Облаштування приватних телефонних і телеграфних ліній відбувалося безпосереднім розпорядженням на власні кошти прохаючих, але під наглядом назначених для цього чиновників Телеграфного відомства. Суми, які необхідно повернути в казну за облаштування та утримання, обраховувалися за спеціальним технічним бюджетом і вносилися в Державне казначейство [7, с. 242].

Приватні телефонні і телеграфні лінії могли служити для користування самих власників чи тих осіб, яким це буде дозволено за заявами цих власників. Власники приватних телефонних і телеграфних ліній за надання

користуватися їм цими лініями сплачували в казну щороку по 50 руб. за кожен версту дроту до 10 і по 25 руб. за кожен версту більше цієї відстані. По відношенню утримання приватних ліній постійно у відповідному стані, власники підкорялися всім правилам та інструкціям, які видавало на цей рахунок керівництво Телеграфного відомства [7, с. 243].

Поряд з приватними особами про заснування телеграфу прохала і міська громада. Їхню думку висловлювали працівники чи керівники установ зв'язку. Наприклад, начальнику Київського поштово–телеграфного округу надіслано прохання про відкриття телеграфної станції при Мокро–Калигирському поштовому відділенні [8, арк. 1]. Начальник станції пропонував зацікавленим особам сприяти казні в облаштуванні телеграфу. Відповіді про згоду надати фінансову допомогу на відкриття телеграфу надходили не від багатьох і не на великі суми. Отримано відповідь від місцевого землевласника Клечановського – письмова згода на 50 руб. і від землевласника з Антонівки Єнича – словесна згода на 50 руб. [8, арк. 6]. Управління товариства Киселівських цукрових і рафінадних заводів великої участі в облаштуванні телеграфу не приймали, але для всезагального блага справи надали одноразову грошову дотацію в сумі 200 руб. [8, арк. 12]. На жаль, не всі бажані мали змогу підтримати матеріально заснування телеграфу у місті, але власну думку вони висловлювали офіційно. Так, міщани євреї Мокро–Калигирського міщанського товариства одностайно визнали про потребу у влаштуванні телеграфу при місцевому поштовому відділенні. Однак через скруту в економічному відношенні населення, вони одностайно відмовилися надавати 200 руб., а висунули пропозицію, за якою начальник Мокро–Калигирського поштового відділення мав надіслати клопотання про влаштування телеграфу за державний рахунок [8, арк. 13].

З поширенням мережі телеграфного і телефонного сполучення спостерігалися порушення у їхній роботі та використанні. Штаб Київського військового округу звернув увагу на те, що багато фірм та торгових підприємств в телеграфному спілкуванні між собою користувалися умовними шифрами, хоча особисті телеграми на умовній чи шифрованій мові не допускалися [9, арк. 111]. Деякі установи поштово–телеграфного відомства ціленаправлено шифрували телеграми по переводах, адресованих кавказьким тубільцям магометанського віросповідання [9, арк. 35].

Існувало багато випадків незаконного використання поштово–телеграфного сполучення злочинним шляхом. В червні 1907 р. до м. Шполи надіслали розпорядження: «Очільникам видати себе за агентів і слідкувати чи не підключають до службових дротів апарати для прослуховування сигналу та для передачі фальшованих переводних телеграм» [10, арк. 49]. Згодом, 22 червня 1907 р., прийшло доповнення, що в одному з поштово–телеграфних округів під видом залізничних агентів і під приводом випробування дротів, виявлено випадки підключення незаконним шляхом до дротів, які йдуть по стовпах залізничних телеграфних ліній. Метою таких підключень злодії вказували слідкування за роботою станції, а насправді, підключалися для передачі фальшованих перевідних телеграм [10, арк. 16].

Передбачалися правила передачі телеграфної кореспонденції телеграфами залізниць у військовий час. І

лютого 1894 р. опублікований циркуляр, за яким негайно по отриманню повідомлення про мобілізацію військ, начальник казенної і управляючий (директор) приватної залізничної дороги давав по довіреній кожному з них дорозі циркулярну телеграму з адресою «По мобілізації». З моменту отримання такої телеграми отримання і передача телеграфної кореспонденції по залізничним дорогам телеграфу відбувалася відповідно правилам [11, арк. 50–54].

Телефонний зв'язок при поштових та поштово-телеграфних установах Російської імперії ввійшов в дію з 1880-х рр. Винайшов телефон у 1876 р. американець Олександр Белл. Тогочасний телефонний зв'язок передбачав надавати послуги приватним особам, приватним промисловцям та компаніям за спеціальними договорами (особисті телефонні мережі), казенним установам, міським керівництвам та залізницям. У більшості великих міст Правобережжя поштові установи, враховуючи збільшення протяжності телефонних ліній та вдосконалення технічних можливостей, розпочали надавати сервіс телефонного зв'язку. На початок XX ст. більшість великих міст Правобережної України сполучалися телефонною мережею. Оплата за користування телефоном для приватних одиниць становила 150 руб. за рік, а для міських та казенних установ – 75 руб. [2, с. 661].

Телефонний зв'язок на території України почав розвиватися з 1 квітня 1886 р. Саме тоді в Києві була відкрита перша телефонна станція. Спочатку вона обслуговувала 88 абонентів, через чотири роки кількість щасливчиків досягла 296, а у всіх поштово-телеграфних установах міста відкрилися розмовні пункти. На проведення та оснащення цієї мережі сума витрат становила 40 тис. руб. Згодом, протягом 1886–1887 рр., на її розширення витратили ще додатково 10 тис. [1, с. 659]. У Києві на 1893 р. налічувалося 175 користувачів телефонами. Устаткування для Київської телефонної станції закупили у шведської компанії «Еріксон», відомої на той час. Київська телефонна мережа з числом 1278 абонентських номерів на кінець XIX ст. займала перше місце в Російській імперії [1, с. 680].

Передача телеграфних депеш проходила по всій телефонній сітці. Начальником Київського поштово-телеграфного відділку був виданий наказ про передачу телеграфних депеш по телеграфу і телефону. У ньому зазначалося: настільний телефонний апарат повинен бути установлений в телеграфній апаратній на окремому столі; бажаючи користуватися обміном депеш по телефону подають про це заявку начальнику контори з грошовим авансом в 20 рублів; 10 коп. за кожну телефонну телеграму без врахування кількості слів; по закінченню кожного року повинна подаватися не пізніше 10 січня відомість про збір за рік по 10 коп. за користування телефоном [12, арк. 36]. У грудні 1890 р. вийшло розпорядження, яке стосувалося витрат на ремонт телеграфних ліній, введення нової форми звітності витрат, що ставала спрощеною [12, арк. 29].

Повідомлення про перший телефон у Черкасах зафіксоване 18 серпня 1907 р. Цей рік можна вважати становленням першої телефонної мережі на Черкащині. Адже тоді в Черкасах уже було 40 абонентів, з числа заможних людей та державних службовців. Кількість абонентів впродовж наступних чотирьох років, збільшилася до 250 [13].

З даних канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1907–1908 рр., дізнаємося про телефонне сполучення в м. Черкаси. Інженер М. Фазли, електротехнік К. Іванов, генерал-лейтенант О. Корнілович просили про дозвіл на право встановлення і експлуатації телефонного зв'язку загального користування в м. Черкаси. Іванов пропонував абонплату за телефон загального користування в перший рік 73 руб. 75 коп., з другого року – 25 руб. А від Фазли пропозиція – незмінно 40 руб. Тому хотіли дати дозвіл на встановлення і експлуатацію телефонного зв'язку загального користування К. Іванову на запропонованих вище умовах [14, арк. 18]. Чітко визначені телеграфні ознаки для української абетки по азбуці Морзе.

В ЦДІАК України у фонді управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів знаходиться справа, яка стосується технічної частини – про облаштування міського телефонного сполучення Сміла – Черкаси по телеграфних дротах. Для цього сполучення потрібно: проволоки по 1 руб. 85 коп. за пуд (сума – 259 руб.); в 3 м. – 19 пудів по 1 руб. 92 коп. за пуд (сума – 36 руб. 48 коп.); загальна сума – 295 руб. 48 коп. – для облаштування телефонного сполучення Сміла – Черкаси. Плата за телеграфні дзвінки на протязі 3 хв.: звичайні розмови – 15 коп., термінові – 45 коп., за замовну розмову – 20 коп. Розмови дозволялися по заявках більше 3 хв., а саме 6–9 хв., але оплата знімалася за кожні 3 хв. Окремо [15, арк. 13].

Великий інтерес до розвитку телефонної мережі виявили незабаром і у повітових містах. Так 31 березня 1912 р. Канівська повітова земська управа оприлюднила звернення до волосних правлінь Канівського повіту, сільських старост Корсунської волості такого змісту: «Повітова управа, яка розпочинає будувати телефонну мережу в Канівському повіті, потребує працівників з числа осіб, які проходили службу в інженерних військах. Управа просить повідомити їй, хто з таких осіб згодний піти працювати за плату від 75 коп. до 1 руб. в день» [6].

Варто згадати тодішніх голів повітових містечок, котрі сприяли розвитку телефонної мережі і словом, і ділом. Зокрема, на зібранні Звенигородської міської думи 8 грудня 1913 р., міський голова висловив пропозицію дозволити повітовому земству безкоштовне облаштування телефонної мережі міськими вулицями, оскільки це все в інтересах міста: «...облаштування телефону надасть деякі зручності населенню» [6].

Встановлення індивідуального телефонного зв'язку було дозволено лише окремим особам та за наявності важливої на те причини. В межах діяльності Смілянської поштово-телеграфної контори такі випадки мали місце між найбільшими сільськогосподарськими одиницями та важливими підприємствами краю, а також при мастках знатних громадян. Із справ ЦДІАК України за 1907 р., дізнаємося про розршення землевласнику графу Бобринському встановлення телефону із м. Сміла до Володимирівки, із звільненням від плати в казну 150 тис. рублів. Міністр внутрішніх справ дозволив встановлення графом Бобринським телефонного сполучення приватного користування між економією в м. Ротмистрівка і Володимирівською економією поряд із залізничною станцією Володимирівка Південно-Західних доріг, без зібрання в дохід казни плати в 25 руб. в рік за конкуренцією телеграфу на залізничній станції

Володимирівка, але при умові збереження конкурентної плати в розмірі 150 руб. в рік за Смілу і Ротмистрівку [16, арк. 10]. Телефон зіграв тут серйозну роль, так як багато економій в повіті пов'язані між собою і частково з приватними особами.

Дозволено встановити телефонне сполучення довіреному опікунського управління над майном княгині Параскеви Олександрівни Урусової Миколі Євгенійовичу Вільчеку у зв'язку з клопотанням для власних цілей телефонного сполучення між конторою Шполянського маєтку Урусової і Терешківським маєтком [17, арк. 75]. 20 квітня 1912 р. вийшов наказ про дозвіл для власних потреб телефонного сполучення у зв'язку з його клопотанням між Матусівським буряково-цукровим заводом і економіями Куцовською, Станіславчиком, Макіївкою довіреному Александровського товариства цукрових заводів, управляючому Куцовським маєтком, кандидату сільського господарства Глібу Кошанському [18, арк. 88].

Нерідко міські управи вдавалися до облаштування власних телефонних станцій. Так, маємо факт подібних робіт. Влаштуваючи власну телефонну станцію в Черкасах управа прийняла рішення: «...поставити стовпи від Черкас до Дахнівки і перенести дріт зі стовпів контрагента черкаської міської мережі». Окрім того управа, за підтримки В. В. Албранда, порушила питання перед ГУПіТ по передачу державного телефону Черкаси – Сміла в підпорядкування земства [6].

Маємо відомості й про стан облаштування телефонної мережі й на інших досліджуваних територіях. Відомий дослідник історії Бердичівщини Володимир Ружицький [3, с. 8] дослідив та описав появу перших телефонів у Бердичеві. Восени 1890 р. за наказом начальника міської управи питання телефонного сполучення обговорювалося на засіданні міської думи. У 1891 р. у новозбудованому двоповерховому будинку на розі вулиць Махнівської та Училищної на другому поверсі відкрилась телефонно-телеграфна станція на 100 абонентів (перший поверх займала поштова контора). Загальна довжина абонентських ліній становила 12 верст (12,8 км). Але абонентів на всю ємність телефонної станції, окрім офіційних установ, не знаходилося. Місцеві підприємці збунтувалися проти проведення телефону в їхні будинки [19, с. 157–158].

У місті з'явилися службовці нової професії – телефоністки. Офіційно – «телефонні баришні». Коли абонент викликав станцію, вони обов'язково повинні були запитати «Что угодно?» і з'єднувати з потрібним номером. Жодного слова більше, крім цієї фрази, їм говорити заборонялося – під страхом звільнення з роботи. До речі, слово «алло», як похідне від французького, почало використовуватись значно пізніше, хоча й було запропоноване для вітання по телефону 15 серпня 1877 р. [20].

У Ружині, Волинської губернії, після введення там у 1910 р. телефонної станції, діяли наступні Правила користування телефоном. Для переговорів по телефону з одним із абонентів, внесених до телефонної мережі, необхідно перш за все викликати центральну станцію. Виклик здійснювався швидкими і рівномірними поворотами 4–6 разів рукояткою апарату. Потім, не очікуючи дзвінка у відповідь, потрібно зняти слухову трубку з гачка, піднести її до вуха і чекати відповіді. З отриманням з центральної станції питання «Что угодно?»,

варто сказати в розмовний ріжок апарату з ким із абонентів бажали говорити, називаючи при цьому номер і прізвище абонента. З отриманням відповіді «готово», слухову трубку повісити на гачок і викликати абонента, роблячи всі дії, як і при виклику станції. По закінченню розмови слухову трубку обов'язково повісити на гачок і дати відбій (три короткі дзвінки на півоберта кожний), що служило сигналом про закінчення розмови для роз'єднання абонентів [21, с. 156].

Значимо, що у 1900 р. у Житомирі було 104 телефонних абоненти. Перша телефонна станція там з'явилась у березні 1890 р. [22]. Телефонний зв'язок як засіб спілкування між підприємцями, владою та жителями вносив досить вагому частку у розбудову економіки. Тільки 1900 р. дав Бердичеву загальний торговий обіг у сумі більше 17 млн. 800 тис. золотих рублів, Житомиру – 7 млн. 900 тис., Вінниці – 2 млн. 700 тис. Все це не без допомоги телефонного зв'язку [4]. У 1913 р. телефонна станція Бердичева обслуговувала більше 200 абонентів, при конторі також діяла й ощадна каса [4].

Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора, справи якої знаходяться в ЦДІАК України, повідомляє про облаштування телефонів у м. Луцьк та в повіті. На липень 1904 р. в м. Луцьк всього 30 телефонних ліній і центральна телеграфна станція при поліцейському управлінні [23, арк. 3]. Але цього не було достатньо для доброго функціонування телефонного сполучення. Потрібно придбати 31 телефонний апарат, а саме для квартир станових представників – 5, волосних правління – 16, поліцейських урядників – 6, мирових посередників – 2, предводителя дворянства – 1, представника з'їзду мирових посередників – 1 [23, арк. 4]. В Луцькому повіті, за тодішніми цінами, повне облаштування телефонної мережі коштувало не більше 30000 руб. Наступні розрахунки показують вартість затрат на встановлення телефонів. Облаштування телефонної мережі на 453 версти коштував 28584 руб., 31 апарат по 50 руб. кожний – 1550 руб., 2 акумулятори – 80 руб. [23, арк. 12зв]. Такі затрати зовсім не значні в порівнянні з користю, які могли принести телефони місцевому населенню.

На Поділлі перші телефонні мережі виникли в Кам'янці-Подільському (1906 р.), Вінниці (1907 р.) і невеликому прикордонному містечку Збриж (1908 р.). У тому ж 1908 р. вирішили телефонізувати й Проскурів. Після конкурсу, проведеного міською думою, право на телефонізацію надали підприємцям Герцу Броді та Гойхману. Саме вони запропонували кращий проект і найменшу абонентну плату – 42 руб. на рік з одного номера. У різних містах плата за телефон була різною. Наприклад, у губернському Кам'янці-Подільському власники телефонів платили на рік 75 руб. Броді й Гойхман швидко впоралися із прокладанням мережі, і в 1909 р. телефонний зв'язок у Проскурові почав діяти. Наступного року проскурівська телефонна мережа мала довжину 13 верст і нараховувала 58 абонентів [5].

З фонду Канцелярії Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора дізнаємося про облаштування телефонної мережі в Київській губернії. Київський губернський комітет на засіданні 8 травня 1908 р. встановив доручити управі детально розробити питання про облаштування телефонної мережі в губернії. Загалом проголосували 296 особи. Із них 143 висловили

свою згоду, до того ж багато з них взяли на себе досить великі затрати по облаштуванню ліній. 153 – відмовилися від приєднання до телефонного сполучення (87 – волосне правління, 30 – казенні заклади та чиновники, 6 – священники, 5 – заводи, 25 – приватні особи). Деякі з тих, що відмовилися, хотіли б приєднатися на більш пільгових умовах, а деякі – взагалі за рахунок земства [24, арк. 1–3].

Отже, поштове відомство в другій половині XIX – на початку XX ст. розширило сферу послуг зв'язку. Жваві темпи технічного розвитку дозволили включити до поштових послуг телеграфне та телефонне сполучення. Телеграфний і телефонний зв'язок розвивався достатньо динамічно, користуючись все більшою популярністю та потребою. Завдяки цьому обмін інформацією став стрімкішим та якіснішим. Телеграфний і телефонний зв'язок відігравав важливу роль у роботі поштово-телеграфного відомства, виробничо-господарській діяльності суспільства, управлінні державою, в задоволенні культурно-побутових потреб населення. Адаже недостатній рівень послуг телеграфного і телефонного сполучення призвів би до зниження темпів економічного розвитку та зниження рівня життя населення.

Список використаних джерел

1. Статкевич А. Почта и телеграф в царствование Александра III / А. Статкевич // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1901. – Июль. – С.650–700.
2. Шедлинг М. Ю. Двадцатипятилетия телефона в России / М. Ю. Шедлинг // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1906. – Сентябрь. – С.657–666.
3. Ружицький В. Коли задзвонив телефон (3 історії Бердичева) / В. Ружицький // Земля Бердичівська. – 1993. – 27 січня. – №7. – С.8.
4. Горобчук А. Дореволюційний період / А. Горобчук // Історія електрозв'язку Бердичівського району. – 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/images/zviazok/z_002.htm
5. Єсунін С. Телеграф, телефон, радіо: перші кроки на Поділлі / С. Єсунін // ye.ua. – 2010. – 12 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ye.ua/news/news_959.html
6. Історія електрозв'язку Черкащини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cherkasy.ukrtelecom.ua/about/historyck>
7. Открытие телеграфа и телефона // Поштово-телеграфный журнал. – С.241–244.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.696. – Оп.6. – Спр.19. – 278 арк.
9. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.627. – Оп.1. – Спр.10. – 159 арк.
10. Там само. – Ф.889. – Оп.1. – Спр.5. – 198 арк.
11. Там само. – Ф.627. – Оп.1. – Спр.5. – 43 арк.
12. Там само. – Ф.351. – Оп.2. – Спр.14. – 81 арк.
13. Історія таксофонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hm.ukrtelecom.ua/services/customers/payphones/history>
14. ДАЧО. – Ф.350. – Оп.1. – Спр.5. – 96 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.660. – Спр.48.
16. Там само. – Ф.692. – Оп.1. – Спр.2202.
17. ДАЧО. – Ф.889. – Оп.1. – Спр.10. – 176 арк.
18. Там само. – Спр.12. – 307 арк.
19. Миронова О. Д. Історія районного узла зв'язу / О. Д. Миронова // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Відп. редактор М. Ю. Костиця. – Т.19. – Житомир: МАК, 1999. – С.157–158.
20. Історія слова «алло» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pikabu.ru/story/istoriya_slova_quotalloquot_1412577
21. Махорін Г. Л. Історія Ружинщини: Нариси і документи / Г. Л. Махорін. – Житомир: Волинь, 2000. – 160 с.
22. Електрозв'язок Житомирщини. До дня працівників радіо, телебачення та зв'язку. – 16.11.2000. / ВАТ «Укртелеком», Житомирська дирекція, м. Житомир, 2000 р.
23. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.657. – Спр.132. – 28 арк. – 1904–1905 рр.
24. Там само. – Оп.663. – Спр.14. – 51 арк. – 1910–1911 рр.

References

1. Statkevich A. Pochta i telegraf v tsarstvovanie Aleksandra III / A. Statkevich // Pochtovo-telegrafnyy zhurnal. – Otdel neofitsialnyy. – 1901. – Iul. – S.650–700.
2. Shedling M. Yu. Dvadstatipiatiletia telefona v Rossii / M. Yu. Shedling // Pochtovo-telegrafnyy zhurnal. – Otdel neofitsialnyy. – 1906. – Sentiabr. – S.657–666.
3. Ruzhytskyi V. Koly zadzvonyv telefon (Z istorii Berdycheva) / V. Ruzhytskyi // Zemlia Berdychivska. – 1993. – 27 sichnia. – №7. – S.8.
4. Gorobchuk A. Dorevoliutsiyni period / A. Gorobchuk // Istoriiia elektrosviazku Berdychivskogo raionu. – 2003. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://my.berdychiv.in.ua/images/zviazok/z_002.htm
5. Iesiunin S. Telegraf, telefon, radio: pershi kroky na Podilli / S. Iesiunin // ye.ua. – 2010. – 12 lystopada. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://ye.ua/news/news_959.html
6. Istoriiia elektrosviazku Tserkashchyny [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cherkasy.ukrtelecom.ua/about/historyck>
7. Otkrytie telegrafa i telefona // Poshtovo-telegrafnyy zhurnal. – S.241–244.
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arxiv Ukrainy v m. Kyievi (dali – TsDIAK Ukrainy). – F.696. – Op.6. – Spr.19. – 278 ark.
9. Derzhavnyi arxiv Tserkaskoi oblasti (dali – DATsO). – F.627. – Op.1. – Spr.10. – 159 ark.
10. Tam samo. – F.889. – Op.1. – Spr.5. – 198 ark.
11. Tam samo. – F.627. – Op.1. – Spr.5. – 43 ark.
12. Tam samo. – F.351. – Op.2. – Spr.14. – 81 ark.
13. Istoriiia taksofoniv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.hm.ukrtelecom.ua/services/customers/payphones/history>
14. DATsO. – F.350. – Op.1. – Spr.5. – 96 ark.
15. TsDIAK Ukrainy. – F.442. – Op.660. – Spr.48.
16. Tam samo. – F.692. – Op.1. – Spr.2202.
17. DATsO. – F.889. – Op.1. – Spr.10. – 176 ark.
18. Tam samo. – Spr.12. – 307 ark.
19. Mironova O. D. Istoriiia rayonnogo uzla svyazi / O. D. Mironova // Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy: Naukovyi zbirnyk Velyka Volyn: Pratsi Zhytomyrskogo naukovo-kraieznnavtsogo tovarystva doslidnykiv Volyni / Vidp. redaktor M. Yu. Kostytsia. – T.19. – Zhytomyr: MAK, 1999. – S.157–158.
20. Istoriiia slova «allo» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://pikabu.ru/story/istoriya_slova_quotalloquot_1412577
21. Maxorin G. L. Istoriiia Ruzhynshchyny: Narysy i dokumenty / G. L. Maxorin. – Zhytomyr: Volyn, 2000. – 160 s.
22. Elektrosviazok Zhytomyrshchyny. Do dnia pratsivnykiv radio, telebachennia ta zviazku. – 16.11.2000. / VAT «Ukrtelekom», Zhytomyrska dyrektsiia, m. Zhytomyr, 2000 r.
23. TsDIAK Ukrainy. – F.442. – Op.657. – Spr.132. – 28 ark. – 1904–1905 rr.
24. Tam samo. – Op.663. – Spr.14. – 51 ark. – 1910–1911 rr.

Riznyk Y. M., postgraduate student of Department of History of Ukraine, Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi (Ukraine, Cherkasy), riznu4ka1990@mail.ru

Establishment and service of the telegraph and telephone connection in the right-bank Ukraine at the time of the empire

The article characterizes the establishment of the telegraph and telephone connection, reviews the service they provided on the territory of the Right-bank Ukraine at the end of XIX – beginning of the XX century. The methodology of the study stands on the principles of historicism, generalization, consistency and scientific objectivity. The research paper aims at comprehensive studying, scientific understanding and restoration of the facts about establishment and providing Telegraph and telephone service by the postal and Telegraph institutions in the Right-bank Ukraine at the time of the empire. Processing of various data sources, scientific literature, and application of scientific methodology enable the author to state that the development of the Telegraph and telephone connection was quite rapid, and its demand and popularity were growing upon request. Due to its speed, the connection had become a tool of regulation of commercial relations, facilitated cooperation between the center and provinces.

Keywords: the Right-bank Ukraine, postal and Telegraph institutions, Telegraph, telephone, connection.

Riznyk Yu. H., aspirantka kafedry istorii Ukrainy, Cherkasskii natsionalnyi universitet im. B. Khmelnytskogo (Ukraina Cherkassy), riznu4ka1990@mail.ru

Процесс открытия и услуги телеграфной и телефонной связи на Правобережье в имперский период

Охарактеризованы открытия телеграфного и телефонного сообщения и рассмотрены услуги, которые они оказывали на территории Правобережной Украины в конце XIX – начале XX в. Методологической основой исследования

являются принципы историзма, обобщения, системности и научной объективности. Целью исследования является комплексное изучение, научное осмысление и реконструкция фактов открытия и предоставления почтово-телеграфного учреждения услуг телеграфной и телефонной связи на территории Правобережья в имперский период. Обработка различных видов источников, научной литературы и использования научной методики позволили автору констатировать, что телеграфная и телефонная связь развивалась достаточно быстро и пользовалась все большей популярностью и потребностью. Благодаря своей скорости телеграфная и телефонная связь была орудием хозяйственного регулирования отношений, облегчала сотрудничество центра и периферии.

Ключевые слова: Правобережье, почтово-телеграфные учреждения, телеграф, телефон, связь.

* * *

УДК 94:373.5(477.53)«1861/1917»

Капшук Ю. С.,
аспірантка кафедри історії та культури України,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету імені Григорія Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький), dubn@bk.ru

ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ВЧИТЕЛІВ ТА ВИХОВАНЦІВ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861–1917 РР.)

З'ясується процес формування складу вчителів та вихованців, освітній рівень вчителя середніх освітніх установ Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст.

Мета дослідження – на основі вивчення джерел та зобутків історіографії з'ясувати особливості складу викладачів та вихованців у середніх навчальних закладах Полтавської губернії. У процесі опрацювання комплексу джерел були використані загальнонаукові методи: аналітичний, узагальнюючий, індуктивно-дедуктивний, системний, метод актуалізації та історико-типологічний.

У другій половині XIX ст. – початку XX ст. вчителями у середніх закладах освіти працювали випускники університетів, вчительських інститутів, духовних семінарій, вищих жіночих курсів, жіночих гімназій, інститутів шляхетних дівчат. Переважно в усіх навчальних закладах Полтавської губернії особливо вимогливим було ставлення до професійних та особистих якостей викладача.

Помітно спостерігається тенденція до збільшення кількості учнів середніх навчальних закладів Полтавської губернії. Це свідчить про зростання авторитету таких освітніх установ, які надавали середню освіту та можливість після її закінчення вступати до вищих освітніх закладів. Вихованці середніх навчальних закладів Полтавської губернії були із різних верств соціуму, але переважали представники заможних станів. Поскілки здобуття середньої освіти потребувало коштів, то представники незаможного селянства через відсутність фінансових можливостей були позбавлені можливості навчатися.

Ключові слова: вихованці, викладачі, навчальний заклад, склад.

Важливе місце серед проблем історії культури України посідає дослідження особливостей формування складу вчителів та вихованців у середніх навчальних закладах освіти. Це дозволить простежити історичні закономірності генези формування педагогічного та учнівського складу Полтавської губернії, прокласти своєрідний «місток» між минулим і сучасністю. Набутий досвід вирішення освітніх проблем у XIX – початку XX ст. є досить важливим, а тому його варто враховувати і практично використовувати сучасним представникам влади та педагогам.

Серед публікацій, які висвітлювали інформацію стосовно формування складу вчителів та вихованців середніх освітніх установ Полтавської губернії, були праці І. Ф. Павловського, Т. О. Благова, А. Д. Ромашкевича, А. В. Кудрицького, В. Є. Бучневича. У ході наукового пошуку виявлено, що визначена нами проблема ще не була предметом окремого цілісного наукового аналізу. Деякі аспекти стосовно зазначеної теми дослідження знайшли відображення в працях П. І. Бодянского, Б. В. Тіглінова, Н. Дорохольського, А. Титовича, І. Слепушкина, Н. Пігуренка та інших.

Педагогічний склад будь-якого закладу освіти є вирішальним чинником у забезпеченні НВП. Особистість вчителя полягала в тому, щоб «являть собою образец всего благородного и добродетельного, иметь цель определить до мелочей круг действий и обязанностей каждого учащегося лица и установить твердый внешний порядок в учебном заведении» [11, с. 17–18]. Погляди багатьох викладачів базувалися на основах доброти, об'єктивності, гуманності, любові і поваги до всіх учнів незалежно від походження, врахування індивідуальних особливостей. Разом з цим, вчитель виконував суворо регламентовані інструкції, офіційні обов'язки. Зокрема, про одне із зобов'язань викладача вказувалося у циркулярі МНО, де зазначалося про прихід на роботу у службовому одязі з нагородами освітньої установи. Ідея царського уряду полягала в наступному: «вся сутність – у плані, виконавці – справа другорядна».

Досить високий педагогічний склад був у гімназіях Полтавської губернії. Вчителями працювали випускники університетів, вчительських інститутів, духовних семінарій, вищих жіночих курсів, жіночих гімназій, інститутів шляхетних дівчат.

Кожен викладач повинен мати крім університетської освіти документ про закінчення вчительських курсів. Якщо не було закінченої університетської освіти, претендента призначали педагогом нових мов склавши іспити на звання вчителя. Після стажування, яке тривало від 4 місяців до року отримувалася посада вчителя, а при вступі на посаду учителі присягалися на вірність службі. Педагоги мали право викладати декілька предметів в освітній установі.

На викладацьку посаду в гімназії мали право претендувати досвідчені учителі, що певний час працювали у системі освіти. Щоб працювати на цій посаді потрібно мати досить високий чин – 6-й, а позаштатним учителям – 9-й). Отримавши цю посаду викладачі повинні відпрацювати 4 роки у гімназії для затвердження чину.

В жіночих гімназіях Полтави і Кременчука переважна більшість викладацького складу становили випускниці Вищих жіночих Бестужевських курсів, Смольного інституту. Викладачі духовних училищ та повітових училищ уже в I половині XIX ст. мали переважно семінарську освіту. В основному перевага надавалася випускникам місцевої семінарії. Серед викладацького складу певну частку викладачів становили священники, які, крім релігійних дисциплін, викладали також грецьку і латинську мови, чистописання.

Засновниця і перша попечителька Полтавського інституту шляхетних дівчат княгиня В. Репніна особисто піклувалася про підбір кваліфікованих учителів. Переважно у закладі особливо вимогливим було ставлення до професійних та особистих якостей викладача. Запорукою успішного розв'язання освітньо-виховних завдань був перелік чеснот і добродітностей, регламентованих для викладацького складу закритих дворянських інституцій [7, с. 35]. Серед викладацького складу в інституті були яскраві особистості. Зокрема у навчальному закладі було сузір'я видатних представників української, чеської, російської культур. За навчальною частиною понад 30 років здійснював нагляд видатний український байкар, колишній ректор Харківського університету В. Каразіна, професор цього ж університету П. П. Гулак-Артемівський. Значимо, що п'ять доньок

П. П. Гулака–Артемівського – Аполлінарія, Сфросинія, Марія, Наталія і Клеопатра з 1854 по 1865 рр. закінчили Полтавський Інститут шляхетних дівчат. Викладач фортепіанної гри та італійського співу 56 років віддав дівочому інституту видатний чеський музичний педагог і композитор Алоїз Едлічка. Він був видавець музичного українського фольклору, автор першої музичної редакції п'єси І. П. Котляревського «Наталка–Полтавка». Викладачами малювання були довгі роки відомі російські художники, випускники Петербурзької академії мистецтв І. К. Зайцев і В. О. Волков.

У 60–х рр. XIX ст. відбулося реформування військових навчальних закладів, яке позитивно вплинуло на підвищення якісного складу педагогічних кадрів освітніх закладів. Кадетські корпуси були перетворені у військові гімназії. Відтепер у військово–навчальні заклади призначали викладачів переважно з університетською освітою. Найчастіше ними ставали вчителі класичних гімназій, а також викладачі вищих навчальних закладів. Викладачами могли стати не лише офіцери, а й цивільні особи, як мінімум, з середньою освітою і досвідом педагогічної роботи. Зокрема, Полтавською військовою гімназією керував безпосередньо Ф. І. Сіماشко. Він постійно дбав про якісне поповнення викладацького складу навчального закладу. До гімназії за весь період її існування було прийнято на роботу 45 педагогічних працівників. Зауважимо, після реорганізації кадетських корпусів у гімназії залишилися 62 викладачі (20 цивільних і 42 – військових). Зі складу військових педагогічних кадрів (42 особи) двоє з них закінчили військові академії, 24 – військові гімназії і військові училища, 14 – кадетські корпуси, двоє отримали домашню освіту і неповну середню. Зі 20 цивільних викладачів 11 закінчили університети, один – духовну академію, троє – технічні інститути, двоє – імператорський ліцей, троє мали середню спеціальну освіту. Отже, цивільні викладачі Полтавської військової гімназії мали більш високий освітній рівень, ніж військові. Для покращення навчально–виховної роботи у військовому закладі позитивне значення мала поява серед педагогічного складу цивільних викладачів [8, с. 137].

Багато в чому стан навчально–виховної роботи кадетських корпусів залежав від фахового рівня керівників цих закладів. Вихованець кадетського корпусу генерал–лейтенант О. П. Потоцький (1892–1905 рр.) очолював його та зарекомендував себе як досвідчений керівник та мудрий педагог. Він був членом фізико–математичних гуртків та головою товариства фізичного виховання [8, с. 256]. Інспектори класів К. М. Анчутін та М. М. Кудрявий у підвищення якості навчально–виховного процесу зробили значний внесок [17, арк. 64, 66].

К. І. Чемезов працював у кадетському корпусі 42 роки та був викладачем російської літератури і географії. А. І. Здановський працював вчителем чистописання і малювання протягом 22 років [9, с. 148–149]. Автор книги Панас Андрійович Грановський «Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко–статистический опыт)» працював викладачем історії. На початку XX ст. вихованців кадетського корпусу танцям навчав артист імператорських театрів В. К. Тарасов. Як бачимо, серед викладацького складу було багато освічених, талановитих та відданих своїй справі педагогів, що прагнули виховати освіченого, працездатного, вірного військовій присязі офіцера.

Зразкового військового навчального закладу на Лівобережній Україні Полтавський кадетський корпус здобув у період, коли його директором був генерал–майор Є. Врангель (1849–1856 рр.). Полтавські кадети, за свідченням сучасників, привертати увагу рівнем загальної підготовки, своєю ерудицією, знанням іноземних мов і мистецтв [5].

На початку 80–х рр. XIX ст. відбулася реорганізації військових гімназій у кадетські корпуси. Питання підготовки та підбору викладачів на певний стало не актуальне. Зауважимо, у звітах інспекторів кадетських корпусів зазначалося зниження якості навчання вихованців. Зокрема, йшлося про таке: «Викладачі переважно є простими ремісниками, що не люблять своєї справи, не цікавляться тим, як провести краще урок, тому що це їм набридло. В класі вони не вчать дітей, не пояснюють, а задають урок додому, внаслідок чого і діяльність вчителя в класі зводиться до виловлювання учнів, які не знають уроків, і виставлення поганих оцінок... Над вчителем, який займається наукою, товариші сміються, як над диваком».

Для підвищення якості знань і покращення підготовки викладацького складу кадетських корпусів головне військове управління вживало заходів. Було відкрито у 1903 р. дворічне відділення для підготовки вчителів кадетських корпусів. Однак там навчалось лише 12–15 осіб, оскільки було обмежене фінансування курсів. Відповідно викладачі не покращували свій рівень навчально–виховної роботи.

Кваліфіковані вчителі із науковим ступенем магістра чи кандидата духовної академії викладали у семінарії. Могли запрошуватися педагоги із інших закладів для викладання предметів загальноосвітніх дисциплін та мистецтва. Згідно із затвердженими Святішим Синодом програм кожен наставник викладав свій предмет «турбуючись, щоб весь матеріал був належно засвоєний учнями» [12, с. 85]. У Лубенському жіночому єпархіальному училищі вчителями працювали випускники духовних семінарій, єпархіальних училищ, Київських і Московських університетів та Маріїнського інституту. Зокрема, у Роменському духовному училищі працював його випускник, педагог Чаленко Іван Якович педагог. Також працював викладачем латинської мови у Полтавському духовному училищі та законовчителем у народних училищах м. Полтава (1898–1900 рр.), викладачем св. письма Полтавської духовної семінарії (1900–1906 рр.), викладачем арифметики Полтавського жіночого єпархіального училища (з 1906 р.). Як бачимо, серед викладацького складу духовних навчальних закладів переважно були педагогами їх колишні вихованці та викладачі, які мали духовну освіту в училищах, семінаріях, університетах, значний педагогічний досвід [10].

Великою мірою від особистості викладача, світогляду, його переконань був успіх викладання навчальних дисциплін. За наявності високого рівня знань і вмінь у всіх сферах педагогічної діяльності залежить майстерність педагога. У гімназіях викладач мав можливість проводити заняття за особистими програмами. Зауважимо, що це створювало атмосферу пошуку, активізувало діяльність викладачів і зобов'язувало їх нести відповідальність. Значне місце у роботі викладача займала творчість, оскільки вона базувалася на високій майстерності й професіоналізмі.

У чоловічих гімназіях Полтавської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. помітно спостерігається тенденція до збільшення кількості учнів. Це свідчить про зростання авторитету таких освітніх установ, які надавали середню освіту та можливість після її закінчення вступати до вищих освітніх закладів. Бажаючих надати своїм дітям освіту ставало все більше. Загалом навчання було платним, тому фінансову змогу навчатися мали діти з родин привілейованих верств суспільства та сімей середнього достатку. Так, у Лубенській гімназії здобувало освіту у 1889 р. – 210, 1909 р. – 342, 1915 р. – 513, 1917 р. – 540 осіб, з них 64 – селянських родин, 87 – козаків, 124 – міщан і церковних, 42 – почесних громадян і купців, 43 – духовенства, 150 – дворян і чиновників, 15 – спадкових дворян. Кількість вихованців у Прилуцькій гімназії була такою: 1875 р. – 40, 1876 р. – 127, 1877 р. – 138, 1882 р. – 219 осіб.

У Миргородській гімназії 1909 р. навчалось 172 учні, 1913 р. – 303, 1917 р. – 335 осіб. За соціальним походженням вихованці поділялися так: з особистих дворян – 37, з спадкових дворян – 16, з міщан – 59, з духовенства – 16, з козаків – 121, з селян – 57 учнів [6, с. 542]. Золотоніська гімназія навчала у 1917 р. 396 учнів, у 1907 р. – 203, у 1909 р. – 255, у 1910 р. – 267 осіб. Зокрема вихованців з родин козаків – 93, селян – 28, міщан – 96, почесних громадян і купців – 32, духовенства – 30, особистих дворян і чиновників – 82, спадкових дворян – 34 [6, с. 304]. У Пирятинській гімназії здобувало освіту у 1912 р. 290 вихованців, у 1917 р. – 334 юнаки. Серед учнів навчалися з родин селян – 75, міщан – 71, козаків – 76, почесних громадян і купців – 32, духовенства – 11, особистих дворян і чиновників – 30, спадкових дворян – 14 осіб [6, с. 664]. У Переяславській гімназії опановували освіту: у 1907 р. – 262, 1909 – 298 осіб. У Гадацькому навчальному закладі отримували освіту: у 1917 р. – 280 учнів, з них 39 – родин селян, 56 – козаків, 85 – міщан і цехових ремісників, 31 – почесних громадян і купців, 16 – духовенства, 39 – особливих дворян, 14 – спадкових дворян. Зауважимо, що більшість вихованців у чоловічих гімназіях Полтавської губернії були вихідцями із різних верств соціуму, але серед них переважали вихованці заможних станів. Як правило, незаможне селянство не мало змогу платити за навчання, оскільки це потребувало значних коштів. Певним чином обмежувало навчання дітей селянства і політика царського уряду. До дітей із сімей козаків та єврейських родин запроваджувалися деякі обмеження. Зокрема, чисельність учнів, що навчалися у гімназіях із єврейських родин не повинна була перевищувати 10% від усього загалу гімназистів.

Подібна тенденція відбулася у жіночих середніх навчальних закладах. Зокрема, в 1-й рік існування Полтавського жіночого училища (1860 р.) у ньому навчалось 194 учениць, до 1862 – 233, а в 1864 р. – 202 учениці. У числі учениць в 1864 р. з дворян було – 134, з духовенства – 9, з інших станів – 59, у тому числі з євреїв – 10. У Полтавській Маріїнській жіночій гімназії протягом 1880–1881 рр. у всіх класах включно навчалось 450 дівчат в тому числі стипендіаток від імені імператора Олександра-II, за розпорядження миської думи – 9 учениць. Від імені члена ради А. М. Абази навчалось – 2 вихованки. Мали дозвіл навчатись безкоштовно учениці Полтавського губернського земства – 15; таких же миської думи – 7, дочок викладачів – 3, звільнених радою –

33 вихованок. Всього не платили за навчання – 58, а вносили платню – 392 учениць. Кількісний склад учнів Маріїнської жіночої гімназії практично був стабільним завдяки великій популярності. Якщо в 1886 році в ній навчалось 616 вихованок, то в наступні роки: 1890 р. – 538, 1893 р. – 552, 1895 р. – 566, 1896 р. – 566 бажаючих.

Жіночих семикласних пансіонів, що прирівнювалися до гімназій у Полтаві було два. У приватному пансіоні пані Ларцер навчалось в 1852 р. 13 вихованок, у 1855 р. – уже 49, а в 1863 р. їх було 83. В складі учнів було дворянських дітей – 30, духовного звання – 4, дітей інших станів – 15. У пансіоні вдови штабс-ротмістра пані Катерини Алексєєнкової навчалось 24 вихованки [14]. В обох пансіонах у 1864 році працювало 26 учителів та навчалось 60 учениць, у їх числі: із дворян – 54, духовного звання – 3, інших станів – 3. Як свідчать наведені дані, чисельність учениць не була сталою. Жіночих пансіонів, які прирівнювалися до повітових училищ, було п'ять. Усі вони функціонували в повітових містах. У цих навчальних закладах 1864 р. працювало 27 учителів та навчалось 160 учениць. Серед вихованок вихідці із дворян становили – 121, духовенства – 18, інших станів – 21 особу. Жіночих пансіонів, що прирівнювалися до парафіяльних училищ, у Полтавській губернії було чотирнадцять. У 1864 р. в них працювало 48 учителів, а навчалось 199 учениць. Серед учнів переважали вихованки з таких родин: дворянства – 137, духовенства – 14, інших станів – 48, єврейських – 11. Найбільша кількість учениць у 1864 р. була: у пансіонах пані Ольги Дейнекіної – 30, Маріанни Церницької – 24 (у Полтаві), Борздіної – 33 (у Кременчуці), Бондаревської – 3 (у Золотоноші), Навроцької – 4 (Кобеляцького повіту) [18]. У 1864 році було відкрито ще три таких пансіони: один у Полтаві і два в Пирятинському повіті.

Джерела свідчать, що у Полтавській губернії в середині XIX ст. діяли приватні школи для освіти дівчат [4; 13, арк. 22–36; 15, арк. 11–15; 16, арк. 550–570]. Пансіон А. Халанської відкритий у 1844 р., а навчалися переважно діти дворян. Власниця закладу О. Дейнекіна навчала також переважно дітей із дворянських сімей. У 1855 р. в пансіоні навчалось дітей дворян і обер-офіцерів – 26, духовного звання – 1, купців – 5. У місті Хорол Полтавської губернії у 1845 р. функціонував пансіон Варвари Боровиковської. Плата за навчання була досить помірною (26 крб. сріблом), але учениць навчалось дуже мало. У 1855 р. у пансіоні було троє дітей. Заснування пансіону дворянки Горжевської відбулося у 1846 р. в м. Кременчук. В кількісному відношенні переважали дворянські діти. У 1855 р. їх нараховувалося 20, а дітей купців – 3. Поміщиця А. Навроцька заснувала свій заклад у 1852 р. у Кобеляцькому повіті, де навчалось у 1852 р. всього 5 дітей. Заснування в Гадацькому повіті пансіону поміщиці Н. Біголіель відбулось у 1853 р. Майже всі учні були вихідцями з дворянських сімей. Удова титулярного радника М. Чорна відкрила пансіон у 1854 р. у м. Снятин Лубенського повіту. У 1855 р. в ньому навчалось 14 дітей дворян та обер-офіцерів. Як бачимо, переважна більшість вихованців були вихідцями з дворянських сімей.

Джерела, свідчать що ініціаторами та власниками приватних шкіл у другій половині XIX – початку XX ст. у Полтавській губернії були особи різних соціальних станів, освітнього рівня, суспільного становища тощо [18; 14].

Інститут шляхетних дівчат теж мав велику популярність серед населення. Зауважимо, він був одним

із перших офіційних жіночих освітніх установ у Полтавській губернії для збіднілих дворянських дочок та важливим фактором реформи жіночої освіти в середині XIX ст. зі створенням всестанових жіночих шкіл – гімназій та прогімназій. Тут навчалися та утримувалися безкоштовно певна кількість дівчат дворянського походження, стипендіаток, а також пансіонерки, які вносили за своє навчання та харчування певну платню. Зокрема, у 1860 – 172, 1864 – 170, 1910 – 209 учениць, у тому числі 167 – з дворянських родин, 2 – духовенства, 1 – купців. Отже, дівочий інститут в Полтавській губернії був закритим становим навчальним закладом та призначався для навчання та виховання вищих станів населення. З 1878 р. до нього почали приймати дочок усіх станів, не обкладених подушним податком.

У духовних училищах Полтавської єпархії дореформеного періоду можна спостерігати наявність учнів світського походження – «різничинців», які там навчалися на підставі офіційного дозволу Комісії духовних училищ (1822 р.). Проте їх частка була мізерною, адже світські особи не дуже охоче йшли до цих закладів. Така ситуація тривала до введення в Росії в 1874 р. загальної військової повинності, за якою в духовних навчальних закладах вихованці світського походження щодо відбування військової повинності набули рівних прав із дітьми духовенства [1].

Цей факт підтверджують численні документи Лубенського духовного училища, серед яких знаходяться справи про отримання спеціального дозволу для навчання дітей недуховного походження в цьому закладі. Наприклад, у зверненні правління Полтавської семінарії до смотрителя та інспектора училища зазначалося, що за наявності метричного свідоцтва про народження та хрещення семінарське правління «дозволяєт поименованым різничинцам обучаться в училище приватно» [3, арк. 7–7зв].

Зокрема, у Роменському духовному училищі протягом 1876–1877 рр. навчалися 166 вихованців, з них з духовного стану – 161, дворян – 4, купецтва – 1 осіб. Станом на 1888 р. навчалось 190 осіб, з духовного стану – 130, світського звання – 60 вихованців. У Полтавському жіночому єпархіальному училищі кількість бажаючих навчатись у 1868 р. склала 185 осіб, у 1886 р. – 270, у 1890 р. – 276, у 1893 р. – 253, у 1895 р. – 385, 1896 р. – 441 учениць. Втім керівництво училищ єпархії не завжди дотримувалося цієї директиви: часто кількість світських вихованців перевищувала дозволений відсоток. Таким чином, елемент становості в більшій або меншій мірі був притаманний полтавським духовним училищам протягом усього досліджуваного періоду.

Встановлено, що переважно у середніх навчальних закладах освіти Полтавської губернії другої половини XIX – початку XX ст. особливо вимогливим був підбір викладацького складу. В першу чергу перевага надавалася професійним та особистим якостям викладача, далі вже відповідна освіта. Від особистості викладача, світогляду, його переконань був успіх викладання навчальних дисциплін. Отже, наявність високого рівня знань і вмінь у всіх сферах педагогічної діяльності залежить майстерність педагога. Зокрема, у гімназіях працювали викладачі, які закінчили вчительські інститути, духовні семінарії, вищі жіночі курси, гімназії, інститути шляхетних дівчат. У духовних, повітових, єпархіальних

училищах педагогічний склад мав переважно семінарську освіту. Військові навчальні заклади призначали викладачів переважно з університетською освітою та тих, хто працював у класичних гімназіях, а також викладачів вищих навчальних закладів.

Переважаюча більшість вихованців середніх навчальних закладів Полтавської губернії були вихідцями із різних верств соціуму, але серед них переважали вихованці привілейованих станів – дворян, козаків, духовенства. Як правило, незаможне селянство не мало змоги платити за навчання, оскільки це потребувало значних коштів. Відмінність духовних освітніх установ від інших середніх закладів освіти Полтавської губернії полягала в тому, що серед вихованців переважали діти духовенства. Зокрема, пансіони втратили свою популярність у другій половині XIX ст. через конкуренцію з жіночими (гімназіями та прогімназіями, інститутом) та чоловічими середніми навчальними закладами (училищами, гімназіями, кадетським корпусом), а тому кількість вихованців була значно меншою. Проте вони зберегли своє значення навіть на початку XX ст. у провінційних містах, в яких функціонували середні школи.

Список використаних джерел

1. Белявский Ф. О реформе духовной школы. Краткий очерк прошлого средней духовной школы. – Ч. I. – СПб.: Синод. типография, 1907. – 230 с.
2. Бодянский П. И. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П. И. Бодянский. – Полтава, 1865.
3. ДАПО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.9. – 15 арк.
4. Друганова О. М. Динаміка мети виховання дівчат у вітчизняних приватних навчальних закладах (кінець XVIII – початок XX століття) / О. М. Друганова // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Харків, 2011. – Вип.30. – С.38–48.
5. Зелень М. Тільки особистість може виховати особистість / М. Зелень // Село Полтавське. – 2003. – №40. – 3 жовтня. – С.9.
6. Кудрицький А. В. Полтавщина: енциклопедичний довідник / А. В. Кудрицький. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.
7. Наш рідний край (Сторінки про розвиток освіти на Полтавщині). – Вип.12. – Полтава, 1990. – 104 с.
8. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1840–1890 / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1890. – 183 с.
9. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1–го октября 1911 г. по 1–е октября 1912 г. / А. Д. Ромашкевич. – Полтава, 1912. – 173 с.
10. Сведения о лицах, состоящих на службе в духовно-учебных заведениях Полтавской епархии в начале 1903–1904 учебного года // ПЕВ.ЧН. – 1903. – №31. – 1 нояб. (доп.). – С.1–19.
11. Слепушкин И. Первые годы Киевской 2-й гимназии / И. Слепушкин. – К., 1872.
12. Статут православных духовных семинарий // Волинські Єпархіальні Відомості. – 1867. – Частина офіційна. – №3. – С.76–104.
13. ЦДДА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.20. – Спр.19.
14. Там само. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.108.
15. Там само. – Ф.707. – Оп.19. – Спр.60.
16. Там само. – Ф.707. – Оп.22. – Спр.65.
17. Там само. – Ф.267. – Оп.1. – Спр.84.
18. Там само. – Ф.707. – Оп.27. – Спр.360.

References

1. Belyavskiy F. O reforme duhovnoy shkolu. Kratkiy ocherk proshlogo sredney duhovnoy shkolu. – Ch. I. – SPb.: Sunod. tupografia, 1907. – 230 s.
2. Bodianskiy P. I. Pamiatnaia knijka Poltavskoy gubernii za 1865 god / P. I. Bodianskiy. – Poltava, 1865.
3. ДАПО. – F.770. – Оп.1. – Спр.9. – 15 арк.
4. Druganova O. M. Dunamika metu vuhovannia divchat u vitichiznianuh pruvatnih navchalnih zakladah (kinec XVIII – pochatok XX stolittia) / O. M. Druganova // Teoria ta metoduka navchannia ta vuhovannia: zb. nauk. pr. – Harkiv, 2011. – Vup.30. – S.38–48.

5. Zelen M. Tilku osobustist osobistost' moje vuhovatu osobustist // Selo Poltavskoe. – 2003. – №40. – 3 jovtnia. – S.9.

6. Kudruckiy A. V. Poltavchina: encyklopeduchnyy dovidnik / A. V. Kudruckiy. – K.: Ukrainska Encyklopedia, 1992. – 1024 s.

7. Nash ridniy kray (Storinku pro rozvutok osvitu na Poltavchini). – Vup.12. – Poltava, 1990. – 104 s.

8. Pavlovskiy I. F. Istoricheskiy ocherk Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa. 1840–1890 / I. F. Pavlovskiy. – Poltava, 1890. – 183 s.

9. Romashkevich A. D. Materialu k istorii Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa s 1-go oktiabria 1911 g. po 1-e oktiabria 1912 g. / A. D. Romashkevich. – Poltava, 1912. – 173 s.

10. Svedenie o licax, sostoiashih na sluzbe v duhovnouchebnih zavedeniah Poltavskoy eparhii v nachale 1903–1904 uchebnogo goda // PEV.CHN. – 1903. – №31. – 1 noiab. (dop.). – S.1–19.

11. Slepshkin I. Pervue godu Kyevskoi 2-i gimnazii / I. Slepshkin. – K., 1872.

12. Statut pravoslavnyh duhovnyh seminariv // Volunski Eparhialni Vidomosti. – 1867. – Chastuna oficijna. – №3. – S.76–104.

13. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. – F.707. – Op.20. – Spr.19.

14. Tam samo. – F.707. – Op.28. – Spr.108.

15. Tam samo. – F.707. – Op.19. – Spr.60.

16. Tam samo. – F.707. – Op.22. – Spr.65.

17. Tam samo. – F.267. – Op.1. – Spr.84.

18. Tam samo. – F.707. – Op.27. – Spr.360.

Kapshuk J. S., a postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State Institution of higher education «Pereyaslav–Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University» (Ukraine, Pereyaslav–Khmelnitsky), dubn@bk.ru

Forming the composition of teachers and pupils of secondary schools of the Poltava province (1861–1917)

The article deals the process of forming the composition of teachers and pupils, the educational level of teachers of secondary educational institutions of the Poltava province in second half XIX – early XX century.

The purpose of the study – based on the study of sources and historiography achievements clarify the features of the composition of teachers and students in secondary schools in the province of Poltava. During the processing of complex sources used general scientific methods: analytical, synthesis, inductive–deductive, system, method of updating historical and typological.

In the second half of the late XIX–th – early XX–th century. The beginning of the twentieth century teachers, university graduates working in secondary schools, teachers colleges, seminars, women's higher rates, women's gymnasiums, Institute for Noble Maidens. Mainly in all educational institutions of the Poltava province were particularly demanding attitude to the professional and personal qualities of the teacher.

Noticeably there is a tendency to increase the number of secondary school students of the Poltava province. It shows the growth of the authority of the educational institutions that provide secondary education and opportunity after graduation to enter higher education institutions. Pupils of secondary schools of the Poltava province were from different layers of society, but was dominated by representatives of the wealthy classes. Since secondary education required funds, the representatives of the poor peasants were deprived of education due to lack of financial capacity.

Keywords: pupils, teachers, school, composition.

Кашук Ю. С., аспирантка кафедри історії та культури України, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), dubn@bk.ru

Формирование состава учителей и воспитанников средних учебных заведений Полтавской губернии (1861–1917 гг.)

Освещается процесс формирования состава учителей и воспитанников, образовательный уровень учителя средних образовательных учреждений Полтавской губернии во второй половине XIX – начале XX в.

Цель исследования – на основе изучения источников и достижений историографии выявить особенности состава учителей и воспитанников в средних учебных заведениях Полтавской губернии. В процессе обработки комплекса источников были использованы общенаучные методы: аналитический, обобщающий, индуктивно–дедуктивный, системный, метод актуализации и историко–типологический.

Во второй половине XIX в. – начале XX в. учителями в средних учебных заведениях работали выпускники университетов, учительских институтов, духовных семинарий, высших женских курсов, женских гимназий, институтов благородных девиц. Преимущественно во всех учебных заведениях Полтавской губернии особенно требовательным было отношение к профессиональным и личным качествам преподавателя.

Заметно наблюдается тенденция к увеличению числа учащихся средних учебных заведений Полтавской губернии. Это свидетельствует о росте авторитета таких образовательных учреждений, которые предоставляли среднее образование и возможность после ее окончания поступать в высшие учебные заведения. Воспитанники средних учебных заведений Полтавской

губернии были из разных слоев социума, но преобладали представители зажиточных сословий. Поскольку получение среднего образования требовало средств, то представители беднейшего крестьянства из-за отсутствия финансовых возможностей были лишены возможности учиться.

Ключевые слова: воспитанники, преподаватели, учебное заведение, состав.

* * *

УДК 94(477.83):[373.014.5(=411.21)]«185/191»

Вовчко М. І.,
аспірантка кафедри історії Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет ім. І. Франка (Україна, Львів),
mfvovchko@gmail.com

ЄВРЕЇ У ПОЧАТКОВИХ ТА СЕРЕДНІХ ДЕРЖАВНИХ ШКОЛАХ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто проблему участі євреїв у системі загальнообов'язкової світської освіти, яка у ХІХ ст. вважалася одним з головних кроків на шляху інтеграції єврейської спільноти. Проаналізовано статистику відвідуваності початкових та середніх шкіл (гімназій), значення навчальних дисциплін, зокрема практику викладання основ релігії. Спільне навчання учнів різних віросповідань не минало без непорозуміння та породжувало дискусії у галицькому суспільстві, а вплив, якого зазнавала єврейська молодь у початкових та середніх школах, мав важливе значення для формування її світоглядних позицій.

Ключові слова: євреї, початкова та середня освіта, Галичина, асиміляція, сіонізм.

Одним з найважливіших наслідків процесів модернізації у Галичині стала поява верстви секуляризованої єврейської інтелігенції. Це стало можливим через ряд соціальних та ментальних трансформацій, які загалом відповідали центрально–європейській моделі розвитку, в якій найефективнішим шляхом творення еліти нації була освіта, а тон у середньому класі задавали інтелігенція та службовці. У цьому світі важливим є зрозуміння того, як доступ до освіти змінив єврейське суспільство і як проявилася практична реалізація права на освіту.

Євреї отримали можливість посилати дітей у державні школи із вступом у силу патенту Марії Терези від 6 грудня 1774 р., яким усіх дітей від 6 до 12 років зобов'язали відвідувати навчальні заклади [1, s. 56]. Проте реалізація цього закону наштовхнулася на серйозний опір, позаяк більшість євреїв відмовлялися посилати дітей у створені згодом спеціальні школи із світською програмою навчання (ними керував маскіл Герц Гомберг), які, зрештою, ліквідували у 1806 р. [3, s. 40]. Несприятливим чинником стало і швидке поширення хасидизму в Галичині, послідовники якого ставилися зневажливо до будь–якого навчання, в тому числі й релігійного [39, s. 22]. У таких умовах ті євреї, які дотримувалися протилежних поглядів, нерідко вдавалися до самоосвіти чи діяли як батько відомого вченого–талмудиста Соломона Бубера (1827–1906), який наймав приватних викладачів світських предметів для сина [10, s. 58].

Перші школи для євреїв, де програма навчання включала окремі світські дисципліни, з'явилися у Тернополі (школа Йосифа Перла), Бродях (торгівельна школа), Львові (школи Абрахама Кона) та Кракові з ініціативи прихильників Гаскалі. Вони вважалися приватними школами, тому їхнє утримання з часом лягло на плечі керівництва єврейських громад, яке також могло впливати на процес навчання, призначення вчителів тощо. Відомо, що випускники цих німецькомовних шкіл

продовжували свою освіту у державних гімназіях, попри критику з боку ортодоксів [21, р. 100].

Щойно від середини XIX ст. ставлення до таких шкіл, як і до світських знань загалом, почало змінюватися. В цей час освічені євреї за підтримки адміністрації здобули високі позиції у місцевих громадах; їхня чисельність та матеріальне становище дозволили збудувати окремі синагоги (темпли). Поступово щораз більше євреїв усвідомили, що світська освіта може бути перевагою, а не лише прикриттям обов'язком.

Приблизно до початку 1870–х рр. євреї все ще неохоче віддавали дітей у державні (публічні, народні) школи, натомість так звані приватні релігійні школи змигалися із високим напливом учнів. У 1879 р. львівська єврейська громада звернулася до міської влади з проханням виділити додаткові кошти на розширення своїх шкіл [15, s. 301]. Краківська громада у 1871 р. передала місту свою школу на Казимежі через неможливість її утримувати [42, s. 244]. Брак релігійних шкіл, де процес навчання був спланований так, аби учні дотримувалися релігійних приписів, вивчили основні молитви та базові навички івриту, спонукав окремих осіб та благодійні єврейські організації вкладати гроші у освіту. Серед них французьке благодійне товариство «Alliance Israélite Universelle» та німецько-австрійська Фундація Моріца Гірша. Перша діяла в Галичині від 1870–1880–х рр. і зосереджувалася на підтримці вже існуючих закладів та спробах організувати навчання у такий спосіб, аби привабити ортодоксійних євреїв [22, s. 111].

Більш помітними були зусилля Фундації Гірша, яка розпочала активну роботу на початку 1890–х рр. із створення двох комітетів – у Львові та Кракові. Однією з цілей Фундації стала побудова в Галичині та Буковині шкіл для євреїв та допомога вже існуючим, якщо там навчалися євреї. За задумом, нові школи повинні були з'явитись у тих провінційних містечках, де мешкало багато євреїв, але не було державних шкіл. За перший рік існування Фундація збудувала вісім початкових шкіл, субсидувала школи у Бродах, Заболочі, ремісничі школи у Кракові, Станіславові, ткацьку школу в Глинянах. Виконавчі комітети, до складу яких входили чимало прихильників ідеї асиміляції, також визначали стипендії для вчителів релігії та учнів [8, s. 66]. На початку XX ст. в Галичині діяли 42 початкові школи Фундації Гірша, а у 1909 р. 47 шкіл, де навчалось 7 557 учнів, переважно хлопців.

Частка євреїв у державних початкових школах почала стрімко зростати у 1870–х рр., однією з причин стало надання їм більш світського характеру. У 1875 р. 26% єврейських дітей шкільного віку (21 366 осіб) відвідували школи, з них лише 23% (4 969 осіб) навчалися у приватних релігійних закладах [26, s. 19]. У 1880 р. початкове навчання отримували вже 37,4% дітей (33 400 осіб), серед них до приватних релігійних шкіл були записані 15,7% (4 530 осіб) [36, s. 82–84]. Подібне співвідношення державних та приватних шкіл зберігалось навіть на початку XX ст., коли школи для євреїв активно підтримувала Фундація Гірша. Чимало релігійних шкіл не мали прав прилюдності (право видавати свідоцтва державного зразка), що додатково мотивувало євреїв звертатися до державних шкіл. Зокрема, львівські школи ім. Абрагама Кона втратили право прилюдності у 1887 р., головню через те, що навчання відбувалося німецькою мовою [22, s. 112].

Серед недоліків релігійних шкіл інспектори шкільних рад називали і той факт, що не тільки учні, а й дехто із вчителів носили пейси та ярмулки, як це мало місце у Болехові [22, s. 120]. У 1900 р. лише шістьнадцять із понад сорока шкіл Фундації Гірша, керівництво яких тісно співпрацювало з місцевою владою і від самого початку впровадило польську мовою навчання, мали права прилюдності [22, s. 173]. Через це релігійні школи відвідували переважно діти незаможних батьків, які часто отримували тут безкоштовне харчування, підручники, взуття чи одяг [35, s. 190; 41, s. 5].

Зростання кількості євреїв у державних початкових школах стало помітним у 1880–90 рр. У 1890 р. навчальним процесом було охоплено 50 291 єврейська дитина, з них 45 070 осіб відвідували державні школи, а 5 221 учнів навчалися у релігійних школах. Через 10 років загальна кількість зросла до 78 466 учнів (66 521 осіб у загальних та 11 945 у релігійних школах) [36, s. 82–84]. У великих містах відносна частка євреїв у початкових школах зростала найшвидше: у Львові в 1890 р. на 100 учнів припадало 30 євреїв [38, s. 43], в той же час у школах повітового містечка Ліманова євреєм був лише кожен десятий учень [5, s. 205]. Серед єврейських учнів державних шкіл хлопців зазвичай було удвічі менше ніж дівчат; у релігійних школах такої значної переваги дівчат як правило не існувало. Ця статистика свідчить про те, що більшість єврейських родин в Галичині дотримувалися консервативно-релігійних поглядів, ставлячи правильне релігійне виховання синів вище від світської освіти.

У двох львівських школах ім. Тадеуша Чацького (діяли від 1879 р., спочатку 4–класні, а від 1885 р. – 6–класні), розташованих у серці колишнього гетто, євреї склали більшість учнів [22, s. 48]. Найближчі школи ім. Пірамовіча, св. Мартина та св. Анни налічували від 26%–45% учнів юдейського віросповідання. За правилами, планування навчального процесу в таких школах мало враховувати релігійну приналежність учнів, зокрема євреї звільнялися від навчання у дні юдейських свят, для них окремо викладали релігію [14, s. 169]. Однак на практиці закон не завжди знаходив застосування, зокрема через нерегулярне фінансування бракувало кваліфікованих вчителів релігії. До 1891 р. вчителів релігії оплачували місцеві кагали, які часто «забували» це робити і у 1893 р. в усій Галичині працювало лише 22 постійних вчителів релігії [29, s. 40–41].

Іноді євреї відвідували школи з виразним християнським спрямуванням. Вільгельм Фельдман із містечка Збараж окрім хедеру навчався у початковій школі, якою опікувались монахи-бернардинці. Можливо, саме це було причиною того, що він у 16 років добре говорив і писав польською [12, s. 100]. До школи у с. Великі Очі (біля м. Яворова), де навчали монахині ордену Феліціанок, записав своїх дочок Соломон Хаес, торговець деревом [7, s. 37]. Причиною цього було намагання отримати освіту в найкращому із доступних закладів, що також спонукало християн записувати дітей у єврейські школи Фундації Гірша.

Зацікавлення світською освітою позитивно оцінювали прихильники єврейської асиміляції. Для них це стало сигналом змін у правильному напрямі та свідченням поступового виходу євреїв з ізоляції; запорукою того, що спільне навчання та виховання покладе край взаємній недовірі християн та євреїв [34, s. 57]. Одним із важливих

напрямів діяльності проасиміляційних єврейських товариств була матеріальна підтримка незаможних учнів юдейського віросповідання [17, р. 44; 11, s. 2; 6, s. 2–3]. Для зацікавлення старшої аудиторії відбувалися науково–популярні лекції, існували курси для дорослих неписьменних євреїв, невеликі публічні бібліотеки [20, s. 2].

На думку редакторів проасиміляційної газети «Ойчизна», зростання кількості євреїв у публічних школах з часом призведе до зникнення «середньовічних хедерів» [16, s. 1] – приватних єврейських шкіл де вивчали іврит, Тору та коментарі до неї. Тому чимало зусиль противники хедерів скеровували на те як і хто навчатиме релігії у державних школах. Зокрема у 1880–х рр. з'явилися перші польськомовні підручники з біблійної історії Нехемії Ландеса та Маєра Шлезінгера для світських шкіл; проблеми релігійного виховання у школах обговорювали на найвищому рівні у Сеймі та Крайовій шкільній раді [25, s. 173–174; 37, s. 75–76; 32]; в 1894 р. львівський поступовий рабин Є. Каро розробив уніфікований план навчання релігії для різних типів шкіл [28, s. 10]; на початку ХХ ст. активізувалися спроби заснувати навчальний заклад для вчителів юдейської релігії та рабинів у Галичині [3, s. 43]. Ці заходи, хоч і привертали увагу до проблеми, не вплинули радикально на існування системи єврейської релігійної освіти: відомо що на початку ХХ ст. у Галичині офіційно працювали близько 650 хедерів, які відвідували 13–14 тис. учнів [43, s. 1116–1117], неофіційно говорили про декілька тисяч подібних закладів, які працювали без необхідних дозволів [32, s. 14].

Іншим аргументом на користь сприяння доступу євреїв до світської освіти було те, що лише в державних школах вони зможуть навчитися крайової мови. Справді, у державних школах євреї відвідували уроки польської, німецької, української (руської) мови [15, s. 313]. У релігійних школах навчання відбувалось переважно німецькою мовою, яка була найбільш зрозумілою вихідцям з їдишмовного середовища, однак на вимогу Крайової шкільної ради керівництво шкіл впроваджувало чи принаймні декларувало полонізацію цих навчальних закладів у 1880–90 рр. [27, s. 37]. Перехід на польську мову не був легким, що відбивалося на успішності учнів [13, s. 498], але у підсумку це сприяло їхній акультурації.

19 грудня 1849 р. представникам юдейського віросповідання дозволили вступати у середні школи (гімназії) без отримання спеціального дозволу влади (Губернаторства) [24, s. 48]. Відтоді щораз більше євреїв намагалися здобути гімназійну освіту, яка вважалася критерієм належності до інтелігенції. У галицьких гімназіях і реальних школах у 1870 р. навчалось 642 євреїв (8,6% учнів), а у 1911–12 рр. лише державні гімназії відвідували 6908 євреїв (23%) [36, s. 92; 30, s. 24–25]. Тільки свідоцтва класичних гімназій давали право вступати в університети, і така освіта загалом була доволі ефективним соціальним ліфтом.

Навчання у гімназіях тривало вісім, а у реальних школах сім років та вимагало чималих розумових зусиль від учня та матеріальної допомоги його батьків чи опікунів. Гімназисти вважалися майбутньою елітою суспільства, тому їхнє навчання та поведінка були справою надзвичайної ваги. До 1868 р. в усіх галицьких середніх школах навчання велося німецькою мовою, опісля її замінила польська, а право викладати іншими

мовами (приміром українською) погоджувалося Сеймом [19, s. 148]. Від цього часу школи, а особливо гімназії, поступово втягувалися у польсько–українське протистояння, яке позначилося й на учнях юдейського віросповідання. Євреї вкрай рідко вступали до гімназій з українською мовою навчання: від початку ХХ ст. їхня частка не перевищувала 3–6% у перемишльській та коломийській гімназіях, 1–2% у станіславській і менше відсотка у тернопільській гімназії та у львівській академічній гімназії [19, s. 267]. Натомість дві (згодом одна) німецькомовні гімназії відзначалися найвищою часткою учнів юдейського віросповідання – у Другій львівській гімназії в 1890–1914 рр. близько половини учнів складали євреї, у Бродівській гімназії ім. Князя Рудольфа їх налічувалось понад 40% [19, s. 259].

Більшість євреїв віддавала своїх дітей у польськомовні гімназії, кількість яких протягом другої половини ХІХ ст. значно зросла. Формально обмежень за конфесійною ознакою не існувало, проте частка учнів юдейського віросповідання залежала серед іншого від політики керівництва гімназій та від географічного розміщення навчальних закладів. Кількість євреїв у П'ятій гімназії у Львові зросла з 30% до 60% після того як цей заклад переїхав із Середмістя на Жовківське передмістя [9, s. 218]. В окремих гімназіях політика дирекції та колективу викладачів не була прихильною до учнів юдейського віросповідання. Однією із серйозних проблем була відсутність чи неналежна кваліфікація катехитів юдейської релігії, що, на думку прихильників асиміляції, негативно впливало на учнів та призводило до релігійного індіферентизму чи навіть схильяло до прозелітизму заради кар'єри [40, s. 155].

У гімназіях з польською мовою навчання євреї переважно вказували польську розмовною мовою. Також важливим компонентом була участь у різноманітних заходах патріотичного характеру. Один з випускників польськомовної гімназії ім. Франца Йосифа у Львові Ян Рукер згадував, що дирекція та викладачі робили усе можливе, аби прищепити своїм вихованцям любов до всього польського. Більшість учнів були членами «Sokola» – польської молодіжної організації; у школі діяли гуртки для поглибленого вивчення польської історії та літератури [23, s. 8–9]. Чи не всі випускники згадують про участь у різних публічних заходах з нагоди австрійських та польських національних свят, як мали б зміцнити патріотичне виховання учнів. Євреї–гімназисти нерідко наслідували своїх польських колег у намагання проявити польський патріотизм, зокрема носінням шапок–конфедераток, мода на які поширилась у 1890–х рр. Великий вплив на формування світогляду гімназистів мали таємні товариства, засновані старшими учнями.

Цілеспрямованої політики прищеплення учням юдейського віросповідання польського патріотизму не існувало, однак позиція окремих вчителів відігравала ключову роль. Нерідко за ініціативи вчителів учні відзначали дні народження таких поетів як Адам Міцкевич, у яких єврейська молодь могла брати участь; іноді згадували і ювілеї Тараса Шевченка [31, s. 46], проте у жодному із звітів немає згадки про відзначення у стінах гімназій подій, пов'язаних з єврейською культурою. Така позиція призводила до суперечливих наслідків – для одних євреїв це ставало поштовхом до ще більшого відсторонення від власного походження і свідченням

вищості нееврейської культури, яку вони намагалися якнайкраще засвоїти. В інших це пробуджувало відчуття маргінальності та відштовхнутості, тому вони намагалися реалізувати свої культурні потреби у іншому місці.

Із зростанням кількості євреїв у гімназіях частка тих, кого не влаштовувало ігнорування їхніх релігійно-культурних особливостей, зростала. Чимало гімназистів відвідували засноване у 1883 р. львівським рабином Й. Кобаком, товариство «Мікра кодеш», де доступним способом навчали івриту та основам юдейської релігії [4, р. 17]. Аби призупинити поширення серед молоді ідей окремоті єврейського населення літератор Остап Ортвін закликав у 1912 р. змінити підходи до навчання євреїв. На його думку, середня школа для багатьох вихідців з єврейського середовища це єдина можливість безпосереднього спілкування з поляками, однак євреї почувалися у ній настільки чужими, що обирали єдину відкриту опцію – єврейський націоналізм [18, с. 2–3].

Загальні початкові та середні школи були, поза сумнівом, однією з найважливіших передумов асиміляції. Відвідування навчальних закладів, у яких викладали німецькою чи польською мовами, а поряд з навчанням багато часу присвячували вихованню молоді – часто у дуже патріотичному дусі – неминуче приносило розуміння іншої культури, звичаїв, а іноді й релігії. Велике значення мали закладені під час навчання товариські контакти з ровесниками. Діти з єврейських родин, приходячи у школи, опинялись у зовсім іншому світі, де вони швидко усвідомлювали, що винесені з дому звички малоприсадибні, відмовлялись від них і переймали новий стиль життя. Навички адаптації часто супроводили їх після завершення навчання, що сприяло асиміляції.

Світська освіта, однак, була доволі обмеженим інструментом для асиміляції через ряд причин. Як вказує Шауль Штампфер, галицькі євреї намагались відгородити своїх дітей від світської освіти, а якщо не могли обійти правила, то частіше відправляли у школи дівчат – у 1890 р. в Галичині у державних школах навчалось близько 40% дівчат і 25% хлопців з єврейських родин [33, р. 79–80]. Світська освіта не мала цінності в очах старшого покоління; її сприймали лише як засіб для кращого ведення бізнесу. Звичайно, у багатьох спогадах можна знайти посилення на польські школи як на початок формування світоглядних позицій, що без сумніву було правдою для тисяч євреїв, однак з таким самим успіхом шкільна освіта спричиняла поглиблення міжетнічних антагонізмів, вела до усвідомлення євреями свого нерівного становища. Із світських шкіл виходили не лише прихильники асиміляції, а й єврейські націоналісти. Однак, не підлягає сумніву, що освіта істотно змінювала їх, і вони вже не були ортодоксійними євреями, подібними до своїх батьків.

Список використаних джерел

- Adamczyk M. Edukacja a przeobrażenia społeczności żydowskiej w monarchii habsburskiej 1774–1914. – Wrocław, 1998.
- Baĭaban M. Herc Homberg i szkoły jozefińskie dla żydów w Galicji (1787–1806). – Lwów, 1906.
- Baĭaban M. Historia projektu szkoły rabinów i nauki religii mojż. na ziemiach polskich. – Lwów, 1907.
- Bauer E. The Intellectual and the City. Lvov (Lwów, Lemberg, Lviv) and Yehoshua Ozjasz Thon // A Romantic Polish–Jew. Rabbi Ozjasz Thon from Various Perspectives. Ed. By Michal Galas, Shoshanna Ronen. – Krakow, 2015. – P.11–26.
- Bujak F. Limanowa. Miasteczko powiatowe w zachodniej Galicji. Stan społeczny i gospodarczy. – Kraków, 1902.
- Byk E. Z rozmyślan nad naszymi instytucjami społecznymi // Jedność. – 1912. – №3. – S.2–3.
- Chajes W. Semper Fidelis. Wspomnienia Polaka wyznania mojżeszowego. – Kraków, 1997.
- Fundacja br. Hirsza // Ojczyzna. – 1892. – №9. – S.66.
- Gajak–Toczek M. Dzieje V Gimnazjum Państwowego we Lwowie – wydarzenia, fakty, sylwetki uczniów i nauczycieli // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica, 2011. – S.212–224.
- Kohn J. Solomon Buber // Almanach i leksykon żydostwa polskiego T. I–III. – Lwów, 1936. – S.58–59.
- Kolonie wakacyjne dla dzieci żydowskich // Izraelita. – 1886. – №10. – S.2.
- Landes N. Kronika // Ojczyzna. – 1883. – №24. – S.100.
- Łapot M. Edukacja dziewcząt żydowskich w Szkole Ludowej im. Abrahama Kohna we Lwowie (1844–1914) // Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. – 2015. – T. XXIV. – S.483–504.
- Łapot M. Nauczanie religii mojżeszowej we lwowskich szkołach publicznych w dobie autonomii galicyjskiej – zarys problematyki // W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania. Uczzeń–Szkoła–Nauczyciel / Red. Katarzyny Dormus i Ryszarda Ślęczki. – Kraków, 2012. – S.166–183.
- Łapot M. Szkoła Ludowa im. Tadeusza Czackiego we Lwowie (1879–1914) – nowy rozdział w dziejach edukacji Żydów lwowskich // Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. – 2014. – T. XVI. – S.299–326.
- Lwów 31 grudnia 1884 // Ojczyzna. – 1885. – №1. – S.1.
- Maślak–Maciejewska A. The Association of Progressive Jews in Kraków and its Synagogue in the Last Quarter of the 19th Century // Scripta Judaica Cracoviencia. – 2015. – Vol.13. – P.41–53.
- Ortwin O. Fabryki syonizmu // Jedność. – 1912. – №24. – S.2–3.
- Pacholkiv S. Emanzipation durch Bildung: Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890–1914). – Wien / München, 2002.
- Pięćdziesiąt lat szkoły dla dorosłych analfabetów T.S. L. Im / B. Gdłma // Jedność. – 1909. – №14. – S.2.
- Polonsky A. Dzieje Żydów w Polsce i Rosji. Przekład Mateusz Wilk. – Warszawa, 2014.
- Rędziański K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918. – Częstochowa, 2000.
- Rucker J. Wspomnienia o Lwowie. Wyjątki z pamiętników z lat 1867–1939. – New York, 1965.
- Śliż M. Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji. – Kraków, 2006.
- Sprawa nauki religii izr. w Sejmie // Ojczyzna. – 1890. – №22. – S.173–174.
- Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/6. – Lwów, 1877.
- Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1884–85 i 1885–86. – Lwów, 1887.
- Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1891–92 i 1892–93. – Lwów, 1893.
- Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1893/94. – Lwów, 1894.
- Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/12. – Lwów, 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji c.k. Gimnazjum w Stanisławowie za rok szkolny 1893/4. – Stanisławów, 1894.
- Sprawozdanie z posiedzeń ankiety w sprawie nauki religii mojżeszowej w szkołach galicyjskich odbytej dnia 11 lutego 1907 r. – Lwów, 1907.
- Stampfer S. Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth–Century Eastern Europe // Polin. Studies in Polish Jewry. – 1992. – Vol.7. – P.79–80.
- Sz. Wr. O szkołę wyznaniową (Reminiscencje sejmowe). I. // Ojczyzna. – 1892. – №8. – S.57.
- Szkoła fund. br. Hirscha // Wychowanie i Oświata. Organ nauczycieli religii mojżeszowej w Galicji. – 1908. – №24. – S.190.
- Thon J. Die Juden in Österreich. Vereoffentlichungen des Bureaus fur Statistik der Juden Vol IV. – Berlin, 1908.
- W sprawie kształcenia nauczycieli religii mojżeszowej // Ojczyzna. – 1891. – №10. – S.75–76.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie. Zebrał i opracował Dr K. Ostaszewski–Borański, kierownik miejskiego biura statystycznego. Tom V. – Lwów, 1894.
- Wodziński M. Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei. – Warszawa, 2003.

40. Wratislaw Z Galicji // Izraelita. – 1890. – №16. – S.155.
 41. Załęcki A. Szkolnictwo ludowe wśród lwowskiej ludności żydowskiej w świetle cyfr w r. 1902. – Lwów, 1904.
 42. Żbikowski A. Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1914. – Warszawa, 1994.
 43. Archiwum Głowne Akt Dawnych, C.K. Ministerstwo Wyznań i Oświecenia w Wiedniu, sygn. 459.

Vovchko M. I., graduate student of the department of the history of Central and Eastern Europe, Lviv National University Franko (Ukraine, Lviv), mvovchko@gmail.com

Jews in the elementary and secondary schools in Galicia in the second half of the 19th – early 20th century

The present article deals with secular education as an essential step towards integration into broader society. Analyzed statistic of attendance in primary and secondary schools (gymnasiums), the value of subjects, an assessment of the religious education in public schools including practice teaching of religion. Schoolchildren with different faith not always tolerated other religion, but common schools for Jews and non-Jews make an influence on their worldview.

Keywords: Jews, elementary and secondary education, Galicia, assimilation, Zionism.

Вовчко М. І., аспірантка кафедри історії Центральної та Східної Європи, Львівський національний університет ім. І. Франко (Україна, Львів), mvovchko@gmail.com

Евреи в начальных и средних государственных школах Галиции во второй половине XIX – начале XX века

Рассматривается вопрос присутствия евреев в частных и государственных светских школах. Светское образование в XIX веке считалось одним из способов интеграции евреев. Изучена статистика посещаемости евреями начальных и средних (гимназий) учебных заведений; предпринята попытка проанализировать значение школьных дисциплин, особенно практику преподавания основ иудейской религии. Совместное обучение представителей разных вероисповеданий не обходилось без конфликтов, которые провоцировали дискуссии в обществе, но трудно преувеличить значение светского образования в процессе формирования личности еврейской молодежи.

Ключевые слова: евреи, начальное и среднее образование, Галиция, ассимиляция, сионизм.

* * *

УДК 329(477)«1917»

Довгалець О.,
аспірантка, Рівненський гуманітарний університет
(Україна, Рівно), dovgolec_o@meta.ua

Проголошення Української Народної Республіки та діяльність загальноросійських партій в складі Центральної Ради

Висвітлено діяльність загальноросійських політичних партій в складі Центральної Ради після проголошення Української Народної Республіки (УНР). На основі аналізу засідань Малої Ради з'ясовано позицію меншовиків та російських есерів під час обговорення та голосування Третього Універсалу; доведено, що представники цих партій доклали більших зусиль для реалізації ідеї створення центрального соціалістичного уряду, ніж для втілення в життя програми державного будівництва УНР.

Ключові слова: Центральна Рада, Мала Рада, загальноросійські політичні партії.

В умовах формування сучасної української політичної нації актуалізується проблема вивчення попереднього вітчизняного досвіду врегулювання відносин між державними структурами та національними меншинами. В контексті цього особливе значення має доба Центральної Ради. Саме Центральна Рада стала першим українським органом, який виконував функції парламенту, створював законодавчу базу розв'язання проблем державотворення. В період діяльності Центральної Ради представники національних меншин на квотній основі через партійне представництво отримали можливість впливати на формування державної політики. Тому осмислення уроків того періоду може допомогти в процесі налагодження

стосунків між державою та національними групами на сучасному етапі.

Автор статті ставить за мету проаналізувати позицію представників загальноросійських партій в складі Центральної Ради щодо проголошення Української Народної Республіки (УНР).

Різні аспекти діяльності представників загальноросійських партій в Центральній Radі висвітлено у працях В. Ф. Верстюка, О. М. Голікової, Г. О. Лебедєвої, О. М. Любовець, В. Ф. Солдатенка, О. В. Старух та ін.

Проблема представництва партій національних меншин в Центральній Radі гостро постала після прийняття нею Першого Універсалу. Загально відомо, що прийняття цього документу суттєво загострило стосунки між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. До Києва з метою узгодження позицій й пошуку компромісу прибула делегація Тимчасового уряду. Під час переговорів у Києві її представники висунули вимогу обов'язкової присутності представників національних меншин у складі Центральної Ради. Тільки за таких умов Тимчасовий уряд погоджувався визнати Центральну Radу правомочним органом. Лідери українського руху погодилися на такі вимоги. П'ята сесія Центральної Ради визнала доцільним співпрацю з «неукраїнською демократією» та включення її представників до свого складу. Єдиною вимогою було визнання національними партіями Центральної Ради найвищим правомочним органом українського народу [1, с. 124].

Мандатна комісія Шостих загальних зборів Центральної Ради затвердила її новий склад, де були вже представлені партії національних меншин, у тому числі й загальноросійських – кадетів, меншовиків, есерів, народних соціалістів. Перелік їхніх представників міститься в списку «Персонального складу Української Центральної Ради» [2, с. 224–227]. Більшовики відмовились увійти до складу Центральної Ради. На їх переконання було неприпустимою подібна практика, коли місця в крайовому органі їм (як і іншим) надавались за принципом національного представництва. Вони вважали що, більшовицька партія мала отримувати місця відповідно своєму впливу на населення. Усвідомлюючи себе як одну з провідних лівих партій, більшовики прагнули переваг особисто для себе, однак керівництво Центральної Ради не змінило квотний принцип представлення національних партій.

Попри декларування єдності української та неукраїнської демократії заради революційних перетворень, стосунки всередині Центральної Ради між партійними фракціями були достатньо складними. Часто партійні переконання національних партій не співпадали з інтересами українського національно-визвольного руху. Насамперед, це стосувалося питання національно-територіальної автономії. Своїми голосами вони прагнули обмежити повноваження Генерального Секретаріату як крайового уряду й не дозволити йому перебрати на себе функції, які за їхнім переконанням, могли належати тільки центральному уряду Росії. Певне протистояння між українськими та загальноросійськими політичними партіями в Центральній Radі спостерігалось до жовтневого перевороту в Петербурзі.

Після захоплення більшовиками влади в Петербурзі розпочався процес зближення загальноросійських партій з Центральною Радою, підґрунтям для чого стало спільне

невизнання влади Раднаркому. В контексті подій саме Центральна Рада почала розглядатися як основа для боротьби проти встановлення радянської влади в Україні.

Для Центральної Ради з ліквідацією місцевих органів Тимчасового уряду створювалися реальні можливості перебрати всю повноту влади в Україні. 1 листопада 1917 р. вона оголосила Генеральний секретаріат владою на всій Україні [1, с. 384]. Спираючись на це рішення Центральної Ради, 3 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат оповістив усіх громадян, усі урядові, політичні, громадські установи в Україні, що його компетенція поширюється на дев'ять українських губерній [1, с. 391].

Загальноросійські партії загалом поставилися позитивно до цього. Зокрема, 26 жовтня 1917 р. Київський комітет меншовиків ухвалив резолюцію, в якій єдиним органом влади у Києві визнавалася міська дума, а вищим органом влади в Україні – Генеральний секретаріат. 1 листопада 1917 р. на засіданні Київської міської думи лідер місцевих меншовиків М. Балабанов заявив, що в тогочасних умовах крайовою владою може бути лише Генеральний секретаріат [3, 3 листопада]. Фактично він озвучив позицію власної партії. 3 листопада 1917 р. це підтвердила загальноміська конференція меншовиків, ухваливши відповідну резолюцію [3, 4 листопада].

Позицію меншовиків підтримали й російські есери. На той момент ці партії ще мали чисельну перевагу в Київській, Одеській, Харківській, Катеринославській та ін. радах України. 3 листопада 1917 р. на об'єднаному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральної Ради було визнано крайовою владою України. По всій Україні ради, де була чисельна перевага меншовиків і російських есерів приймали подібні резолюції. Російські соціалісти мали більшість депутатів також й у міських думах, які в ці дні ухвалювали рішення щодо визнання Центральної Ради та Генерального секретаріату вищою владою в Україні.

Маючи суттєву підтримку в перші дні після повалення Тимчасового уряду, Центральна Рада приступила до реалізації власної програми національного державотворення.

7 листопада 1917 р. на засідання Малої Ради було урочисто зачитано Третій Універсал, в якому проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у межах дев'яти українських губерній. Перед оголошенням Універсалу Голова Центральної Ради М. Грушевський у своїй промові обгрунтував необхідність такого кроку: «Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, що для того, щоб крайова власть стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підваленою може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії ... Це, що ми досі вважали прерогативою Української Установчої ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз» [1, с. 396].

Однак потребу в проголошенні УНР поділяли не всі члени Малої Ради. Це відбилося на результаті голосування: «за» – 42 члени (всі українці та євреї), «проти» – нікого, «утрималися» – 5 членів (меншовики В. Кононенко і М. Балабанов, російські есери Ф. Скловський і П. Сараджієв та поляк В. Рудницький) [1, с. 397].

Причиною такого голосування стала позиція найвпливовіших в Україні загальноросійських соціалістичних партій – меншовиків та есерів. Ще під час обговорення тексту Третього Універсалу представники цих партій в Малій Раді вимагали чисельних поправок. Насамперед, щоб у документі наголошувалося на прагненні України до єдності з Росією. З метою захисту інтересів національних меншин, вони вимагали впровадження персонально-національної автономії, в першу чергу, для великоросів, євреїв та поляків. Поділяючи програму широких соціальних і політичних реформ, які закладав Третій Універсал, ці партії вважали, що питання про форму державного устрою України може бути вирішено тільки Установчими зборами, тому проголошення УНР трактувалося як ухил української влади до сепаратизму. Представник меншовиків В. Кононенко пояснюючи своє утримання під час голосування, так і зазначив, що «на думку меншовиків, Центральна Рада не повинна була робити того, що належить Установчій раді» [1, с. 398].

Наслідком такої позиції загальноросійських партій, а також федералістських уподобань лідерів Центральної Ради, стала поява суперечливого положення Третього Універсалу в питанні державно-правового статусу України. Проголошуючи створення УНР, Центральна Рада водночас прагнула зробити це «не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її», а також зобов'язувалася «помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [1, с. 398, 400].

Але навіть такі істотні поступки не влаштували загальноросійські соціалістичні партії. Після ухвалення Третього Універсалу траплялися випадки, коли представники меншовиків і російських есерів робили спроби скасувати Універсал шляхом ухвалення відповідних резолюцій місцевими органами самоврядування. Наприклад, 13 листопада 1917 р. на засіданні міської думи меншовиків-оборонець І. Давідзон запропонував резолюцію про скасування Універсалу, однак вона була відхилена [4, с. 407]. Фактично на такій позиції стояли центральні органи меншовиків, а місцеві партійні структури поширювали відповідні погляди. Підтвердженням може слугувати Декларація соціал-демократів (меншовиків) у зв'язку з Третім Універсалом, яку надрукував орган ЦК РСДРП (о) «Молния» (колишня «Рабочая газета»). Декларація чітко висловила своє негативне ставлення до федеративного устрою Росії й засудила кроки Центральної Ради, трактуючи це як «передчасне» вирішення цього питання [5].

Сама Центральна Рада, підтвердивши Універсалом федеративні зв'язки з Росією, підтримала ідею Всеросійського виконкому профспілки залізничників (Вікжеля) щодо створення однорідного соціалістичного уряду, який мав об'єднати представників усіх соціалістичних груп від правих до крайніх лівих, тобто від народних соціалістів до більшовиків. Отримавши телеграму Вікжеля з повідомленням про це, фракції українських політичних партій підтримали цю пропозицію [1, с. 376]. Коли спроба із центру зорганізувати загальноросійський уряд не вдалася лідери Центральної Ради вирішили розгорнути зустрічний процес – від регіонів до центру, будучи впевненими, що саме Україна має стати на чолі цього процесу. Зрозуміло, що такі кроки з боку української влади буди позитивно зустрінуті

загальноросійськими партіями, а їхні представники в Центральній Раді всіма засобами намагалися сприяти реалізації подібних задумів.

Обговоренню проблеми організації загальноросійської влади було присвячено кілька засідань Малої Ради. В день прийняття Третього Універсалу, відкриваючи засідання М. Грушевський підкреслив, що поточний політичний момент «вимагає від українських партій рішучих кроків, щоб зміцнити владу, зробити Україну базою революції і відси боронити здобуток революції в цілій Росії» [1, с. 396]. Таким чином, провід українського національно-визвольного руху бачив своє першочергове завдання не в скріпленні власної державності шляхом повного відокремлення від Росії, а в збереженні здобутків революції й поширенні їх на теренах всієї колишньої Російської імперії.

Генеральний секретаріат у цьому напрямі здійснив низку заходів. На засіданні 9 листопада було ухвалено постанову, де накреслено шлях створення однорідного соціалістичного уряду спільними силами урядів України, Дону, Кавказу, Кубані і інших областей разом з центральними органами всеросійської революційної демократії [1, с. 404]. Наступного дня, 10 листопада, голова Генерального секретаріату В. Винниченко виніс цю проблему на засідання Малої Ради. В обговоренні питання взяли участь й представники меншовиків і російських есерів. Зокрема, есер Й. Скловський виступив із підтримкою всіх заходів Генерального секретаріату. Після його виступу присутні ухвалили резолюцію: «Заслухавши повідомлення Генерального секретаріату в справі організації центральної влади в Російській республіці, – ухвалити всі пропозиції Генерального секретаріату і доручити йому вести працю в цім напрямку» [1, с. 409].

На наступних засіданнях Малої Ради меншовики й російські есери постійно піднімали питання про стан організації центрального уряду. Так, 14 листопада 1917 р. таке питання безпосередньо ставилося В. Винниченку, який зазначив, що відповіді від потенційних учасників створення центрального уряду ще немає [1, с. 442].

17 листопада 1917 р. питання щодо створення центрального уряду знову розглядалося на засіданні Генерального секретаріату. В результаті було визнано бажаним: «1) взяти ініціативу в справі утворення центрального правительства у свої руки; 2) вести переговори у цій справі з представниками федеративних країв і у Петрограді з представниками демократії, починаючи від більшовиків, що мають у Великоросії найбільшу силу; 3) переговори повинні вестися на платформі визнання правительства однорідно соціалістичного на федеративній основі; 4) для переговорів з представниками демократичних організацій і партій вислати до Петрограда своїх делегатів» [1, с. 454].

19 листопада 1917 р. відбулося надзвичайне засідання Малої Ради, ініціаторами скликання якого виступили представники партій національних меншин. Вони вимагали, щоб Мала Рада негайно висловила своє ставлення до Ради народних комісарів і до питання миру.

Так, у своєму виступі меншовик М. Балабанов вимагав, щоб Мала Рада визначила своє ставлення до «більшовицької влади», а Генеральний секретаріат відповів, що ним зроблено у справі організації центральної влади. Після відповіді М. Порша він категорично зазначив,

що «Генеральний секретаріат і Центральна рада зійшли з стежки, яку вказувала їм резолюція в справі організації центральної влади федеративним шляхом» [1, с. 461–462]. Крім того, він висловив незрозуміння чому Всеукраїнська рада військових депутатів хоче признати уряд більшовиків для Росії, а для України не хоче, підкреслюючи, що меншовики «хотять однакової влади і в Петрограді, і в Москві, і в Києві» [1, с. 573].

Активну позицію меншовиків із цього питання підтримав Бунд. Його представник А. Тьомкін подав до президії заяву з проханням скликати на понеділок засідання для обговорення питання «Що зробив Генеральний секретаріат для утворення центральної влади згідно до постанови Малої Ради?». Однак, ця пропозиція не пройшла [1, с. 462].

23 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат ухвалив текст звернення до урядів Південно-Східного союзу козаків, горців і народів вільних степів, Кавказу, Сибіру, органу влади автономної Молдавії, органу влади автономного Криму, органу влади автономної Башкирії і до решти зорганізованих областей та до Раднаркому з пропозицією негайно вступити в переговори з Генеральним секретаріатом в справі утворення соціалістичного уряду Росії на основі платформи: підписання загального демократичного миру та своєчасного скликання Установчих зборів. У разі згоди Генеральний секретаріат просив негайно повідомити про готовність прибути до Києва відповідних представників для участі в спеціальній нараді [1, с. 473–474]. Але ініціатива Центральної Ради та Генерального секретаріату не принесла очікуваного результату – на ці пропозиції України ніхто, крім уряду Дону, не відгукнувся.

Однак, навіть безрезультатність цих заходів не зупинила загальноросійські партії, вони продовжували на засіданнях Малої Ради піднімати питання щодо організації центральної влади. На черговому засіданні 28 листопада 1917 р. представники загальноросійських і єврейських партій наполягали, що єдино вірним шляхом залишається підтримка Всеросійських установчих зборів. За їхнім переконанням Генеральний секретаріат мав зосередити свої зусилля на сприянні скликанню Всеросійських установчих зборів. Водночас, лунали вимоги не підтримувати Раду народних комісарів. Зокрема, російський есер Й. Скловський підкреслив: «Треба, щоби українці виразно не визнавали більшовицького правительства і не зміцнювали позицій більшовиків» [1, с. 485].

У тогочасних обставинах подібні вимоги неможливо було реалізувати. Достатньо об'єктивно цю ситуацію охарактеризував Д. Дорошенко: «Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій показала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно) і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду, – це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання...» [6, с. 185].

Таким чином, можна констатувати, що позиція загальноросійських політичних партій не завжди відповідала інтересам українського національно-визвольного руху. Для цих партій на першому місці стояла проблема збереження цілісності Російської держави, їхня підтримка Центральної Ради після жовтневого перевороту носила ситуативний характер і зумовлювалася тим, що остання розглядалася як альтернатива більшовицькій владі в Україні. Водночас, представники цих партій в Центральній Раді зосередили свої зусилля не на реалізації програми подальшого українського державотворення, а всіма силами прагнули скорегувати політичний курс у бік вирішення загальноросійських проблем. За їхнім переконанням Центральна Рада і Генеральний секретаріат повинні були підтримувати ідею створення центрального соціалістичного уряду й всіляко сприяти цьому, допомагати організації Всеросійських установчих зборів. Центральна Рада, зайнявшись розв'язанням цих проблем, втратила час для організації внутрішнього життя УНР.

Список використаних джерел

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – В 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996. – 590 с.
2. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с.
3. Киевская мысль (Киев). – 1917.
4. 1917 год на Киевщине: Хроника событий / Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов; Под ред. В. Манилова. – К., 1928.
5. Молния (Петроград). – 1917. – 26 ноября.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.

References

1. Ukrayins'ka Tsentral'na Rada. Dokumenty i materialy. – V 2-kh t. – T.1. – K.: Naukova dumka, 1996. – 590 s.
2. Verstyuk V. F., Ostashko T. S. Diyaichi Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady: Biohrafichnyy dovidnyk. – K., 1998. – 254 s.
3. Kievskaja mysl' (Kiev). – 1917.
4. 1917 god na Kievshhine: Hronika sobytij / Sost.: A. Irgizov, V. Manilov, F. Jastrebov; Pod red. V. Manilova. – K., 1928.
5. Molnija (Petrograd). – 1917. – 26 nojabrja.
6. Doroshenko D. Istorya Ukrainy. 1917–1923 rr. – T.1. – K.: Tempora, 2002. – 320 s.

Dovgalets O., postgraduate of Rivne Humanitarian University (Ukraine, Rivne), dovgolec_o@meta.ua

Proclamation of Ukrainian Nation Republic and activities of Russian parties in Centralna Rada

The article highlights the activities of Russian political parties as a part of the Centralna Rada after the declaration of Ukrainian Nation Republic (UNR). Based on the analysis of the Mala Rada clarified the position of the menshovyky and Russian esery during the discussion and voting of the Third Universal; proved that the members of these parties have made greater efforts to implement the idea of a central socialist government than to implement the program of state building UNR.

Keywords: the Centralna Rada, the Mala Rada, the Russian political parties.

Довгалець О., аспірантка, Рівенський гуманітарний університет (Україна, Рівно), dovgolec_o@meta.ua

Провозглашення Української Народної Республіки і діяльність всеросійських партій в складі Центральної Ради

Показана діяльність об'єднань російських політичних партій в складі Центральної Ради після провозглашення Української Народної Республіки (УНР). На основі аналізу засідань Малої Ради раскрыта позиція меншовиків і російських есерів во время обсуждения и голосования Третьего Универсала; доказано, что представители этих партий приложили больше усилий для реализации идеи создания центрального социалистического правительства, чем для реализации программы государственного строительства УНР.

Ключевые слова: Центральная Рада, Малая Рада, всероссийские политические партии.

* * *

УДК 930.1:355.40(477)«1918/1939»

Лісов О. С.,
старший науковий консультант
науково-організаційного центру,
Національна академія Служби безпеки України
(Україна, Київ), a.lisov@ukr.net

НОВІТНЯ АРХЕОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ У 1918–1939 РР.

Аналізуються наукові праці вітчизняних учених у галузі джерелознавства та археографії функціонування ВУЧК–ДПУ–НКВС в Україні у міжвоєнний період.

Ключові слова: археографія, джерелознавство, радянські органи державної безпеки.

Проголошення незалежності України, початок складних процесів державотворення та формування демократичного суспільства обумовили значне зростання інтересу науковців і широкої громадськості до архівної спадщини радянських спецслужб.

Враховуючи це, а також певну специфіку згаданої спадщини, за ініціативи Служби безпеки України (СБ України) на державному рівні було вжито заходів для введення до Національного архівного фонду України значного масиву документів, що сформувався за часів функціонування радянських органів державної безпеки в Україні.

У результаті плідної співпраці керівництва і фахівців національної спецслужби та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, згідно із постановою Кабміну від 1 квітня 1994 р. №206 було створено Галузевий державний архів (ГДА) СБ України. Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. визначено, що ГДА СБ України входить до системи архівних установ країни. Відповідно до «Положення про Галузевий державний архів Служби безпеки України», затвердженого наказом СБ України від 10 жовтня 2011 р. та згідно «Правил роботи архівних установ України», затверджених наказом Міністерства юстиції України від 8 квітня 2013 р., в ГДА СБ України створені необхідні умови для ознайомлення дослідників з архівними документами. На виконання Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року у ГДА СБ України розпочато підготовку архівних фондів для їх передачі до майбутнього архіву Українського інституту національної пам'яті.

Ураховуючи те, що на початку 1990-х рр. вітчизняні дослідники вперше отримали можливість опрацювати відомчі архівні фонди, важливим напрямом дослідження стало вироблення науково-методичних підходів до їх розробки та аналізу. В археографії теми існувала значна прогалина, тому підготовка документальних збірок виокремилась у самостійний напрям дослідження. Фактично відбулися справжні революційні перетворення у галузі едиційної археографії, котрі характеризуються численними резонансними документальними публікаціями та введенням до наукового обігу різноманітних історичних джерел з новітньої історії України, зокрема історії радянських органів державної безпеки.

Загальну характеристику сучасної вітчизняної археографії діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у міжвоєнний період знаходимо

у дослідженнях С. І. Білоконя, Е. П. Петровського, Р. Ю. Подкура, В. В. Ченцова та ін. [1–6].

В основному погоджуючись з науковими підходами названих учених ми продовжили наукові пошуки у цьому напрямі. Метою статті є аналіз основних напрямів сучасного вітчизняного джерелознавства та едиційної археографії радянських органів державної безпеки в Україні у міжвоєнний період.

Варто відзначити, що однією з перших робіт джерелознавчого напрямку теми стала дисертація В. В. Ченцова. На думку науковця, комплекс документів радянських органів державної безпеки є цілою серією однорідно-масових автентичних джерел, що мають репрезентативний характер та рівномірно відображають різні аспекти вітчизняного історичного процесу у його багатоманітності та безперервності [6, с. 256].

Уведення до наукового обігу документів радянських спецслужб поставило на порядок денний питання їх джерелознавчої критики. Поряд із працею В. В. Ченцова можна виокремити монографію С. І. Білоконя, у якій здійснено джерелознавчий аналіз архівно-слідчих справ. Основна увага зосереджена на проблемах повноти складу документів у справах, що пов'язано з вилученням багатьох аркушів під час зберігання, зміною нумерації, перешиванням справ тощо. Науковець дослідив не стільки шляхи визначення достовірності інформації у документах радянських спецслужб, скільки розкрив форми і методи її фальсифікації [1].

Значну цінність у дослідженні питань фабрикації кримінальних справ становить поява у 1995 р. науково-документального видання В. І. Пристайка і Ю. І. Шаповала «Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти» [8]. Публікацію присвячено одному з найвідоміших інспірованих політичних процесів доби сталінізму, який відбувся навесні 1930 р. Книга складається з двох основних розділів, перший являє собою авторське дослідження ходу, місця і ролі процесу в справі «СВУ» в історичному контексті 20–30-х рр., другий включає в себе добірку документів і архівних матеріалів справи, що були опубліковані вперше. Авторами доведено, що справа «СВУ» стала однією з важливих ланок, за допомогою яких сталінський тоталітарний режим приборкував інакомислячих, приписуючи їм опір політиці форсування індустріалізації та колективізації тощо.

На необхідність вироблення методики опрацювання архівно-слідчих справ також звернула увагу група авторів О. Гранкіна, Д. Омельчук, Н. Московченко. Крім загальної характеристики цього виду історичних джерел і його значення для досліджень відповідних періодів вітчизняної історії, вказаними науковцями було окреслено схему процесу формування документів у справах, подано джерелознавчу характеристику основних документів та методичні рекомендації щодо їх дослідження. Загалом описано близько двадцяти типів документів архівно-слідчих справ за виключенням тих, які відкладались в процесі перегляду справ і реабілітації репресованих осіб [9].

Кілька ґрунтовних публікацій джерелознавчого характеру належить особисто О. Гранкіній. Після ретельного аналізу дослідниця приходиться до висновку, що інформаційна насиченість слідчих матеріалів залежить, як мінімум, від двох показників – від періоду заведення справи та від мотиву звинувачення, а також

визначає обов'язковий набір типових документів для справ 1937–1938 рр. О. Гранкіна доводить, що завдяки розумінню особливостей формування слідчих справ, відкривається можливість уявити механізм дії каральних органів крізь призму суперечливих і уривчастих даних цих джерел, шляхом зіставлення і аналізу матеріалів періодів репресій і реабілітації [10–11].

У 1997 р. широкого спектру питань, пов'язаних із залученням архівно-слідчих справ до наукового та соціально-правового обігу торкнулися учасники спеціальної науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання», яку можна назвати етапною у процесі вивчення цих джерел. 76 осіб, які взяли участь у роботі конференції, представляли різні регіони, відомства та заклади України. Головними питаннями обговорення стали проблеми, з якими стикаються дослідники у роботі з цим видом історичного джерела (доступність, вірогідність, введення у науковий обіг) та можливості в подальшому уніфікації такої роботи і вироблення загальних принципів і положень, які дозволили б архівно-слідчим справам зайняти належне місце при вивченні історії радянського суспільства.

У виданій збірці праць підсумовувався практичний досвід в опрацюванні архівно-слідчих справ, який відображав тогочасний стан теоретичних досліджень з цієї проблематики та визначались перспективні тенденції досліджень на майбутнє. Хоча всі вони мають тезовий характер, що не дозволяє дати достатньо обґрунтовані оцінки, однак слід виділити джерелознавчі публікації Р. Подкура та Я. Калакури, а також роботи І. Усенка, І. Матяш, Т. Григор'євої, Г. Ковальчук, Р. Маньковської, В. Юркової, В. Ляхоцького, у яких здійснено аналіз архівно-слідчих справ як джерела з дослідження різних аспектів історії України [12].

Інший дослідник цієї теми Р. Подкур у своїй кандидатській дисертації «Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)» та монографії «За повідомленнями радянських спецслужб», здійснив загальну характеристику документального масиву радянських спецслужб, провів джерелознавчий аналіз інформаційно-аналітичних документів та архівно-слідчих справ. Автор подає загальний огляд архівно-слідчих справ 1918 – кінця 1930-х рр., пропонує різні критерії їх класифікації та характеризує методи необхідні для роботи з ними. Науковець розглядає місце документів ВУЧК–ДПУ–НКВС у системі Національного архівного фонду України. Р. Подкур зазначив, що ступінь достовірності інформаційно-аналітичних матеріалів визначається цілим рядом факторів, зокрема, періодом підготовки та політичним уподобанням авторів цих документів, позицією вищого і місцевого партійно-державного керівництва, тому їх використання і введення в науковий обіг можливе лише на основі всебічної джерелознавчої критики у процесі співставлення з іншими колами наявних джерел – документами партійних та радянських органів, періодикою, свідченнями сучасників тощо [3–4].

Структурно-джерелознавчий аналіз архівно-слідчих справ також здійснено у кандидатській роботі Е. П. Петровського. Автор зауважує, що архівно-слідчі справи є масовим видом історичних джерел, здатним розкрити

різноманітні аспекти новітньої історії України в часи радянських репресій, зокрема їхню реальну спрямованість проти категорій і груп населення, біографічні дані і долю окремих жертв. Е. П. Петровський наголошує на тому, що механічне використання документів архівно-слідчих справ, позбавлене критичного аналізу, ретельної перевірки отриманої інформації в межах джерельного комплексу самої справи або суміжних із нею справ чи здійснення такої перевірки за іншими джерелами, здатне позбавити об'єктивності історичні дослідження, внести фактологічну плутанину та спричинити появу нових фальсифікацій і неправдивих відомостей [2].

Цієї ж теми торкнувся В. Т. Окіпнюк, здійснивши історико-правовий аналіз архівно-слідчої справи академіка О. О. Малиновського. На думку автора, цей вид історичного джерела є доволі інформативним, вивчення якого дає можливість робити висновки як широкого загальноісторичного та історико-юридичного плану, так і вузького особистісного характеру, зокрема щодо: методів діяльності радянських спецслужб; особливостей ведення органами державної безпеки дізнання, слідства та інших процесуальних дій; механізму застосування позасудових репресій в СРСР у 1920-х рр.; творчої спадщини та маловідомих сторінок біографії учених та громадських діячів репресованих органами ВУЧК-ДПУ УСРР [13].

У 2010 р. Р. Подкур та В. Ченцов доопрацювали та узагальнили свої попередні роботи і видали ґрунтовну монографію «Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ». Науковці дослідили історію становлення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки, процес накопичення, систематизації, класифікації та умови зберігання і доступу до відомчих документів. Ураховуючи особливості роботи з документами радянських спецслужб, Р. Подкур та В. Ченцов намагалися розробити алгоритм аналізу документальних джерел [5].

Також, результати своїх досліджень у періодичних виданнях опублікували учені: А. Зінченко у статті «Інформаційні огляди округових і губернських органів ГПУ і КП(б)У як джерело до вивчення історії селянства 20-х років : Огляди джерел і документальні нариси», В. Дніпровець – «Катеринослав. ГубЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки», Р. Подкур – «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ), Г. Капустяна «Інформаційні матеріали ВЧК-ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр.», С. Ляковська – «Статистичні матеріали органів ДПУ УСРР як історичне джерело для вивчення діяльності спецслужб в економічній сфері», О. Лисенко – «Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)» [14–19].

У всіх цих роботах аналізуються окремі складові джерелознавчого характеру. Названі дослідники наголошують, що документи спецслужб є цінним джерелом для вивчення вітчизняної історії у міжвоєнний період, а відомчі архіви потребують окремої уваги та ретельної розробки.

Розвиток другого напрямку в дослідженні архівів радянських спецслужб пов'язаний з едиційною археогра-

фією діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у міжвоєнний період, а саме публікацією відповідних джерел у періодичних виданнях та підготовкою збірок документів.

Так, у 1994 р. В. В. Ченцов опублікував звіт Катеринославської губернської надзвичайної комісії за 1920–1921 рр. Видання складається з трьох розділів. У першій частині розкривається процес становлення та діяльності органів ВУЧК на Катеринославщині у контексті розвитку суспільно-політичної обстановки в Україні на початку 1920-х рр. [20].

На окрему увагу заслуговують періодичні видання, особливе місце серед яких займає науковий журнал «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», на сторінках якого опубліковано значну кількість документальних джерел, що висвітлюють історію функціонування радянських спецслужб в Україні [21–24].

У 2000 р. науковці Національної академії СБ України В. С. Сідак, В. О. Козенюк та М. М. Вівчарик опублікували збірник документів «Закордот» в системі спецслужб радянської України». З опублікованих джерел дізнаємось про становлення, структуру, завдання та функціонування глибоко законспірованого підрозділу – Закордонного відділу ЦК КП(б)У. Документи збірника розкривають раніше замовчувану тему щодо існування паралельно з ВУЧК недержавної партійної спецслужби, що здійснювала розвідувальну та контррозвідувальну діяльність в інтересах більшовиків [25].

Першою у вітчизняній археографії публікацією нормативно-правових документів, що відображають історію становлення та організації конфіденційного співробітництва з радянськими органами державної безпеки, що діяли на території України протягом ХХ ст. став двотомний збірник документів «Правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець ХІХ – кінець ХХ століття)» підготовлений у 2009 р. колективом упорядників: В. Г. Пилипчук (керівник групи упорядників), Т. В. Вронська (науковий керівник), В. О. Козенюк, О. Д. Довгань, О. М. Пшенніков, О. Г. Блажко, А. В. Моргун. Двотомне видання складається з шести розділів. Третій розділ першого тому «Документи радянських надзвичайних органів (1917–1922 рр.)» та четвертий розділ другого тому «Документи радянських органів державної безпеки у міжвоєнний період (1922–1939)» містять нормативно-правові документи, що висвітлюють організаційні засади агентурної діяльності ВУЧК-ДПУ-НКВС у міжвоєнний період [26–27].

Завдяки плідній праці В. М. Василенка та В. М. Даниленка у 2011 р. світ побачила публікація «Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлорівські отамани». Науковці розкрили зміст документів архівно-кримінальної справи «Петлорівські отамани», упорядкованої 1936 р. з окремих слідчих справ на репресованих провідників та учасників повстанського руху за відновлення УНР. Це перше науково-довідкове видання ГДА СБ України, що подає документи ВУЧК про національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. та його ліквідацію більшовицькими каральними органами [28].

Також, доволі інформативним є науково-документальне видання «Вирок Українській революції: «Справа

ЦК УПСР» упорядковане Т. Осташко, С. Кокінім, за науковою редакцією Р. Пирого. Публікація містить розсекречені матеріали з фондів ГДА СБ України, що відтворюють перебіг створення ВУЧК слідчої справи над провідними діячами Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., яка завершилася фабрикацією Верховним надзвичайним революційним трибуналом УСРР «Справи ЦК УПСР». Це був один з перших показових судових процесів над лідерами українських урядів та партій, який започаткував низку політичних репресій, що згодом активно застосовувалися ДПУ–НКВС в Україні [29].

Вітчизняна археографія голодомору 1932–1933 рр. нараховує десятки збірників документів і безперечно вимагає окремого дослідження. Серед цих робіт особливий інтерес у рамках нашого дослідження становить видання підготовлене колективом науковців під керівництвом В. М. Даниленка «Розсекречена пам'ять: голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД», що містить раніше невідомі історичні джерела з архівів радянських органів державної безпеки [30].

У 2010 р. С. Кокін та М. Юнге видали збірник документів, що висвітлює одну із трагічних складових доби Великого терору – так звану «куркульську операцію». У книзі вперше опубліковано комплекс розсекречених архівних документів ГДА СБ України щодо підготовки, перебігу, результатів та жертв цієї операції на території України [32–33].

Такий підбір джерел дає можливість неупереджено й об'єктивно досліджувати історію функціонування радянських органів державної безпеки в Україні у міжвоєнний період. Важливу роль відіграє використання проаналізованих нами збірників документів в освітньому процесі, під час викладання навчальної дисципліни «Історія розвідки та контррозвідки в Україні», що входить до програми підготовки фахівців сектору безпеки України.

Дослідивши основні напрями сучасного вітчизняного джерелознавства та археографії органів державної безпеки радянської України у міжвоєнний період, робимо наступні висновки:

– завдяки функціонуванню органів та підрозділів ВУЧК–ДПУ–НКВС у відомчих архівах відклався унікальний документальний масив, що, урахувавши свою специфіку, є цінним джерелом для вивчення найрізноманітніших сторін політичного, економічного і культурного життя України в цілому та зокрема історії функціонування радянських спецслужб у міжвоєнний період;

– наукове студювання документальних джерел, що висвітлюють історію діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у міжвоєнний період складається з двох взаємозалежних напрямів. До першого слід віднести джерелознавчі дослідження документів з відомчих архівних фондів, в яких здійснено спроби їх критичного аналізу, синтезу, визначення інформативних можливостей та основних методів і прийомів роботи з ними. Другий напрям представлений археографічними роботами з теми, що завдяки публікації збірників документів уводять до наукового обігу раніше невідомі історичні джерела, у яких, як правило збережена атрибуція документів та здійснюється коментування їх тексту;

– публікація документів, що зберігаються у ГДА СБ України сприяє більш активному науковому використанню

відомчих архівних фондів та задоволенню інформаційних потреб широкої громадськості.

Перспективним напрямом є необхідність подальшого вироблення та удосконалення методики дослідження джерельних комплексів радянських органів державної безпеки і публікація документів, що висвітлюють історію створення та діяльності окремих структурних підрозділів радянських спецслужб в Україні.

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
2. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Е. П. Петровський. – К., 2006. – 22 с.
3. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Подкур Роман Юрійович. – К., 1998. – 274 арк.
4. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.
5. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ / Р. Ю. Подкур, В. В. Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.
6. Ченцов В. В. Документы органов государственной безопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921–1925 гг. (на материалах Екатеринославской губернии): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Ченцов Виктор Васильевич. – Днепропетровск, 1992. – 325 с.
7. Никольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Никольський. – Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2003. – 624 с.
8. Пристайко В. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Наукове-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
9. Гранкіна О. В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації / О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. – К., 1997. – 34 с.
10. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. / О. В. Гранкіна // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.49–57.
11. Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів / О. В. Гранкіна // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.174–182.
12. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.
13. Окіпнюк В. Т. Архівно-слідча справа О. О. Малиновського як історичне джерело / В. Т. Окіпнюк // Наука спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 груд. 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С.87–99.
14. Зінченко А. Л. Інформаційні огляди округових і губернських органів ГПУ і КП(б)У як джерело до вивчення історії селянства 20-х років: Огляди джерел і документальні нариси / А. Л. Зінченко // Архіви. – 1992. – №5–6. – С.48–52.
15. Дніпровець В. «Катеринослав. ГубЧК». Суспільно-політичне та економічне життя краю в документах органів державної безпеки / В. Дніпровець // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.43–50.
16. Подкур Р. Ю. «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...» (Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ) / Р. Ю. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1. – С.90–108.
17. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. / Г. Капустян // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С.465–476.
18. Ляковська С. П. Статистичні матеріали органів ДПУ УСРР як історичне джерело для вивчення діяльності спецслужб в економічній сфері / С. П. Ляковська // Державна безпека. – 2009. – №15–16. – С.172–180.
19. Лисенко О. Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів

в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) / О. Лисенко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – №1. – С.336–357.

20. Екатеринославская губернская чрезвычайная комиссия. Отчет... с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. / Сост. В. В. Ченцов. – Днепропетровск: Центр по изучению документов новейшей истории Украины, 1994. – 236 с.

21. Скляренко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК / Є. Скляренко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1. – С.69–85.

22. Наказ Ф. Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1. – С.86–89.

23. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР. (Январь–июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – №1. – С.317–383.

24. Кулаковский П. Звіт–доповідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 рік / П. Кулаковский, Є. Скляренко // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1. – С.305–332.

25. «Закордот» в системі спецслужб радянської України: зб. док. / [упоряд.: В. О. Козенюк, М. М. Вівчарик; ред. В. С. Сідак]. – К.: Вид-во НА СБУ, 2000. – 213 с.

26. Правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець XIX – кінець XX століття): зб. док.: у 2 т. / [упоряд.: В. Г. Пилипчук, Т. В. Вронська, В. О. Козенюк та ін.]. – К.: СБ України, 2009. – Т.1. (1882–1922). – 326 с.

27. Правове регулювання конфіденційного співробітництва з органами безпеки та розвідки на теренах України (кінець XIX – кінець XX століття): зб. док.: у 2 т. / [упоряд.: В. Г. Пилипчук, Т. В. Вронська, В. О. Козенюк та ін.]. – К.: СБ України, 2009. – Т.2. (1922–1991). – 339 с.

28. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» / [упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко]. – К., 2011. – 224 с.

29. Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково–документальне видання / [упоряд.: Т. Осташко, С. Кокін; ред. П. Пиріг]. – К.: Темпора, 2013. – 688 с.

30. Розсекречена пам'ять: голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / [упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал]. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.

31. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / [упоряд.: С. Кокін, М. Юнге]. – Ч.1. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2010. – 614 с.

References

1. Bilokin' S. I. Masovyj teror jak zasib derzhavnogo upravlinnja v SRSR (1917–1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennja / S. I. Bilokin'. – K., 1999. – 448 s.

2. Petrovs'kyj E. P. Arhivno–slidchi spravy jak dzherelo vyvchennja istorii' represij v Ukraї'ni u 1937–1938 rokah: avtofef. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / E. P. Petrovs'kyj. – K., 2006. – 22 s.

3. Podkur R. Ju. Dokumenty radjans'kyh spetsluzhb jak dzherelo do vyvchennja politychnyh, social'no–ekonomichnyh, kul'turnyh procesiv v Ukraї'ni (20–30–ti rr. XX st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / Podkur Roman Jurijovyč. – K., 1998. – 274 ark.

4. Podkur R. Ju. Za povidomlennjamy radjans'kyh spetsluzhb / R. Ju. Podkur. – K.: Ridnyj kraj, 2000. – 230 s.

5. Podkur P. Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920–1930–h gg.: istochnikovedcheskij analiz / R. Ju. Podkur, V. V. Chencov. – Ternopol': Zbruch, 2010. – 372 s.

6. Chencov V. V. Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti kak istochnik po social'no–politycheskoj istorii Ukrainy v 1921–1925 gg. (na materialah Ekaterinoslavskoj gubernii): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.09 / Chencov Viktor Vasil'evich. – Dnepropetrovsk, 1992. – 325 s.

7. Nikol's'kyj V. M. Represyva dijāl'nist' organiv derzhavnoi' bezpeky SRSR v Ukraї'ni (kinec' 1920–h–1950–ti rr.). Istoryko–statystyčne doslidzhennja / V. M. Nikol's'kyj. – Donec'k: Vyd–vo Donec'kogo nac. un–tu, 2003. – 624 s.

8. Prystajko V. I. Sправа «Spilky vyzvolennja Ukraї'ny»: nevidomi dokumenty i fakty. Naukovo–dokumental'ne vydannja / V. I. Prystajko, Ju. I. Shapoval. – K.: Intel, 1995. – 448 s.

9. Grankina O. V. Vykorystannja arhivno–slidchih sprav gromadjan, represovanyh u 1920–1950–ti rr. Metodychni rekomendacii' / O. V. Grankina, D. V. Omel'čuk, N. P. Moskovchenko. – K., 1997. – 34 s.

10. Grankina O. V. Dejaki aspekty dzhereloznavchogo analizu arhivno–slidchih sprav u 1920–1950 rr. / O. V. Grankina // Ukraї'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1997. – №4. – S.49–57.

11. Grankina O. V. Arhivno–slidchi spravy drugoi' polovyny 1937 roku shhodo predstavnykiv nacional'nyh menshyn Ukraї'ny. Dzhereloznavchij analiz skladu dokumentiv / O. V. Grankina // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2. – S.174–182.

12. Arhivno–slidchi spravy represovanyh: naukovo–metodychni aspekty vykorystannja: Zb. nauk. prac' / Red. kol. R. Ja. Pyrig (golova) ta in. – K., 1998. – 161 s.

13. Okipnjuk V. T. Arhivno–slidcha sprava O. O. Malynovs'kogo jak istoryčne dzherelo / V. T. Okipnjuk // Naukova spadshhyna akademika O. O. Malynovs'kogo i suchasnist': Mat. Vseukr. nauk.–prakt. konf., 4–6 grud. 2008 r., m. Rivne. – K., 2010. – S.87–99.

14. Zinchenko A. L. Informacijni ogljady okrugovyh i guberns'kyh organiv GPU i KP(b)U jak dzherelo do vyvchennja istorii' seljanstva 20–h rokov: Ogljady dzherel i dokumental'ni narysy / A. L. Zinchenko // Arhivy. – 1992. – №5–6. – S.48–52.

15. Dniprovec' V. «Katerynoslav. GubChK». Suspil'no–polityčne ta ekonomične zhyttja kraju v dokumentah organiv derzhavnoi' bezpeky / V. Dniprovec' // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1994. – №1. – S.43–50.

16. Podkur R. Ju. «Vinnyč'kyj oblasnyj viddil DPU povidomljaje...» (Suspil'no–polityčne zhyttja Podillja na pochatku 30–h rokov za materialamy DPU) / R. Ju. Podkur // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1997. – №1. – S.90–108.

17. Kapustjan G. Informacijni materialy VChK–GPU jak istoryčne dzherelo z vyvchennja suspil'no–politychnogo zhyttja ukraї'ns'kogo sela 20–h rr. / G. Kapustjan // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2001. – №2. – S.465–476.

18. Ljaskovs'ka S. P. Statystyčni materialy organiv DPU USRR jak istoryčne dzherelo dlja vyvchennja dijāl'nosti spetsluzhb v ekonomičnij sferi / S. P. Ljaskovs'ka // Derzhavna bezpeka. – 2009. – №15–16. – S.172–180.

19. Lysenko O. Informacijno–analityčni dokumenty organiv DPU USRR jak dzherelo vyvchennja dijāl'nosti sil's'kyh aktyvistiv v umovah sucil'noi' kolektyvizacii' (kinec' 1920–h – pochatok 1930–h rr.) / O. Lysenko // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2010. – №1. – S.336–357.

20. Ekaterinoslavskaja gubernskaja chrezvychajna komisija. Otchet... s 1 janvarja 1920 g. po 1 nojabrja 1921 g. / Sost. V. V. Chencov. – Dnepropetrovsk: Centr po izucheniju dokumentov novejshej istorii Ukrainy, 1994. – 236 s.

21. Skljarenko Je. VUNK v 1921 roci. Zagal'ni zavdannja i struktura VUNK / Je. Skljarenko // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1995. – №1. – S.69–85.

22. Nakaz F. Dzerzhyns'kogo pro karal'nu polityku nadzvychajnyh komisij // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1995. – №1. – S.86–89.

23. Otchet o polugodichnoj dejatel'nosti GPU USSR. (Janvar'–ijun' 1922 goda) // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1997. – №1. – S.317–383.

24. Kulakovs'kyj P. Zvit–dopovid' pro dijāl'nist' Kyi'vs'kogo guberns'kogo viddilu DPU za 1923 rik / P. Kulakovs'kyj, Je. Skljarenko // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1. – S.305–332.

25. «Zakordot» v systemi spetsluzhb radjans'koi' Ukraї'ny: zb. dok. / [uporjad.: V. O. Kozenjuk, M. M. Vivcharyk; red. V. S. Sidak]. – K.: Vyd–vo NA SBU, 2000. – 213 s.

26. Pravove reguljuvannja konfidencijnogo spivrobotnytva z organamy bezpeky ta rozvidky na terenah Ukraї'ny (kinec' XIX – kinec' XX stolittja): zb. dok.: u 2 t. / [uporjad.: V. G. Pylypchuk, T. V. Vrons'ka, V. O. Kozenjuk ta in.]. – K.: SB Ukraї'ny, 2009. – T.1. (1882–1922). – 326 s.

27. Pravove reguljuvannja konfidencijnogo spivrobotnytva z organamy bezpeky ta rozvidky na terenah Ukraї'ny (kinec' XIX – kinec' XX stolittja): zb. dok.: u 2 t. / [uporjad.: V. G. Pylypchuk, T. V. Vrons'ka, V. O. Kozenjuk ta in.]. – K.: SB Ukraї'ny, 2009. – T.2. (1922–1991). – 339 s.

28. Nacional'no–vyzvol'nyj povstans'kyj ruh v Ukraї'ni naprykinci 1920–1921 rr. Anotovanyj pokazhchyk. Sправа «Petljuriv's'ki otamany» / [uporjad.: V. M. Vasylenko, V. M. Danylenko]. – K., 2011. – 224 s.

29. Vyroky Ukraї'ns'kij revoljucii': «Sправа CK UPSR»: Naukovo–dokumental'ne vydannja / [uporjad.: T. Ostasheko, S. Kokin; red. R. Pyrig]. – K.: Tempora, 2013. – 688 s.

30. Rozsekrečena pam'jat': golodomor 1932–1933 rokov v Ukraї'ni v dokumentah GPU–NKVD / [uporjad.: V. Borysenko, V. Danylenko, S. Kokin, O. Stasjuk, Ju. Shapoval]. – K.: VD «Stylos», 2007. – 604 s.

31. Velykyj teror v Ukraїni. «Kurkul's'ka operacija» 1937–1938 rr. U 2–h chastynah / [uporjad.: S. Kokin, M. Junge]. – Ch. 1. – K.: Vyd. dim «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija», 2010. – 614 s.

Lisov O. S., senior research consultant of scientific–organizational center of National Academy of the Security Service of Ukraine (Ukraine, Kyiv) a.lisov@ukr.net

Contemporary archaeography of soviet state security organizations activity in Ukraine in 1918–1939

The article deals with the analysis of research efforts of modern Ukrainian scientists in the field of source studies and archaeography of VUCHK–GPU–NKVD functioning in Ukraine during the interwar period.

Keywords: archaeography, source studies, soviet state security organizations.

Лисов А. С., старший научный консультант научно–организационного центра, Национальная академия Службы безопасности Украины (Украина, Киев), a.lisov@ukr.net

Новейшая археография деятельности советских органов государственной безопасности в Украине в 1918–1939 гг.

Анализируются научные работы отечественных ученых в сфере источниковедения и археографии функционирования ВУЧК–ГПУ–НКВД в Украине в межвоенный период.

Ключевые слова: археография, источниковедение, советские органы государственной безопасности.

УДК [070(=161.2):659.3](438)«1918/1939»

Ніронович І. І.,
асистент кафедри теорії і практики журналістики,
Львівський національний університет
ім. Івана Франка (Україна, Львів),
nironovych@ukr.net

РЕКЛАМНІ ОГОЛОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ У ПОЛЬЩІ (1918–1939 РР.): ПРОФЕСІЙНІ ЗАСАДИ ТА ЗМІСТ

Висвітлено професійні засади та зміст української реклами у пресі в часи міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.). Особливу увагу звернуто на національне видання «Центрореклама», напрям діяльності якого і зміст свідчили про модернізаційні зміни у світі реклами.

Ключові слова: рекламні оголошення, українська преса, «Центрореклама», професійні засади реклами.

На початку ХХ ст. у Центральній–Східній Європі відбуваються зміни пов'язані із розвитком реклами у пресі, які привели до виділення з поміж пресових видань суто рекламних газет та журналів. Тематично довідково–рекламну періодику можна поділити на декілька груп. Окрему групу склали квартирні, книжкові, біржові, курортні, промислові, медичні газети та журнали; спеціальні видання з'їздів та виставок, різноманітних форумів та ін.; особливе місце зайняли сільськогосподарські рекламні–довідкові газети і журнали, присвячені переважно вузько–галузевим повідомленням; значну групу склали торгово–промислова та комерційна преса; окремо виділяємо театральні–артистичні та культурно–мистецькі довідково–рекламні повідомлення [1, с. 27].

Водночас поява такого типу видань привела до певної теоретизації і у сфері вивчення реклами: визначенні її завдань, з'ясуванні змісту та його впливу на консумента, висвітленні функцій реклами та ін. [2].

Проблема реклами, її історія та вплив на споживача була представлена і на сторінках української преси. Однак, сучасна українська історіографія присвятила незначну увагу висвітленню змісту та функціональному призначенню рекламних оголошень, які містились у

вітчизняних газетах та журналах. Окремі положення представлені у працях В. Георгієвської [1], Н. Кондратенко [4] та ін.

Мета статті полягає у комплексному аналізі змісту та професійних засад рекламних оголошень в українській пресі у Польщі впродовж міжвоєнного періоду.

Європейські теоретики ґрунтовно досліджували сферу реклами і вже французький дослідник А. Дейан розглядав її як форму комунікації – платну, односпрямовану чи однонаправлену, неособисту і опосередковану (через посередництво засобів масової інформації, в їх числі і преси та інших інформаційних каналів) на користь якогось–небудь товару, марки, фірми (певного роду діяльності і ін.), з якими пов'язане рекламне повідомлення [3, с. 11].

За характером впливу, зазначав дослідник, рекламне оголошення може бути «жорстким» або м'яким (нині часто користуються прийнятою в США термінологією – «hard selling» чи «soft selling»).

«Жорстка» реклама стала близькою до засобів стимулювання збуту (наприклад, розпродаж нового товару за зниженими цінами) і часто їх супроводжує; властивість «жорсткої» реклами також в тому, що вона переслідує короткотермінову мету (в цьому її подібність із стимулюванням збуту). М'яка реклама намагається не лише дати уявлення про товар чи торгову марку, але також створити сприятливе уявлення про них [3, с. 13–14].

Цитований дослідник вказував і на те, що реклама не може бути лише раціональною, або тільки емоціональною, а значна частина рекламних оголошень використовує обидві форми впливу у різних пропорціях [3, с. 13].

Модернізаційні зміни у Європі початку ХХ ст. відобразились і у розвитку реклами в українській пресі, передовсім у представленні самих рекламних бюро. Скажімо у головному виданні «Центрореклама» представляли її рекламне бюро. Реклама займала увесь аркуш, де у формі картосхеми було зображено центральний офіс «Центрореклами» у Львові та філії організації, які позначалися векторами на: Варшаву, Данціг, Познань, Лодзь, Краків, Катовіце, Бельсько, Перемішль, Самбір, Дрогобич, Стрий, Косів, Коломия, Станіславів, Тернопіль, Луцьк, Сокаль, Рівне, Брест–Литовський. В обрамленні до картосхеми подавався текст – український: «Рекламове бюро Центрореклами веде промисл і торгівлю до української преси і до мільонів українських консументів (консументи – отримувачі, споживачі – І. Н.); німецькою: «Reklamebureau Centreklama führt industrie und handel zu Ukrainischer presse und milionen ukrainischen konsumenten»; польською: «Biuro reklamowe Centreklama prowadzi przemysł i handel do ukraińskiej prasy i do milionów ukraińskich konsumentów» [5, с. 18].

Серед українських пресових видань, які рекламувалися, виділялася передовсім газета «Діло». У журналі «Центрореклама» (1937 р., січень) реклама «Діла» займала цілу сторінку: це фотомонтаж із зображенням будинку «Просвіти» на площі Ринок, 10 (де діяла редакція – І. Н.), друкарської машинки, примірника газети «Діло» у зменшеному вигляді. Усі ці фрагменти накладено на зображення натовпу людей, які символізують читачів газети та великим шрифтом подано на самому монтажі текст: «150. 000 читачів. Стільки ж клієнтів». У нижній частині сторінки розміщено рекламне оголошення «Діла» польською та німецькою мовами (тексти дещо відрізнялися – І. Н.). Текст польського оголошення:

«150. 000 czytelników. 58 – lat istnienia. Trybuna opinii ukraińskiego społeczeństwa – oto rękojmia powodzenia i skuteczności reklamy w czasopiśmie». Відповідно до рівня польського тексту розташовувалось німецьке оголошення такого змісту: «150. 000 Leser. Gründungsjahr 1878. Die autoritative Meinung der ukrainischer Gesellschaft. Diese Worte allein, Verbürger ihnen den glänzenden Erfolg Ihrer Reklame in der ältesten ukrainischen Tageszeitung». Сторінка завершувалася написом польською мовою «DiŃo», Lwów, Rynek, 10» [5, с. 3].

Вагомою ознакою українських рекламних видань, передовсім «Центрорекляма» стали також розлогі публікації на політичні теми. У статті представника лівого руху Дмитра Штикала «Обрії майбутнього» зазначалося, що сучасний йому період це «час вироджування і відчуження капіталізму, цілий світ стоїть під знаком пошукування нового суспільно–політичного і господарського устрою» [6, с. 2]. У такий спосіб рекламне видання реагувало на певні соціальні виклики.

Одним із видів національної реклами стало проведення вечорів «живої реклами». У січевому 1937 р. номері журналу «Центрорекляма» поміщено фотографію із сцени на «Вечорі живої Реклами», проведеної гуртком «Рідної школи» ім. Ганни Барвінок у грудні 1936 року. Фотографію із написом «Ревізія українського промислу» ілюструє дитячий колектив, який демонструє рекламні щити та оголошення» [5, с. 2].

У другій половині 1930–х рр. національна домінанта у рекламі посилюється. Зокрема у журналі «Центрорекляма» зазначалося: «Найкраща реклама – це власна розважність. Від курних хат по львівські салони пам'ятаймо всі! Що купуючи товар власного промислу даємо доказ національного розуму, вживаємо солідного продукту, розгріваємо хату і ставимо хліб на столі у нашого робітника, що в тім промислі має працю. Застановімся над тим через хвилину, а зрозуміємо, що ніхто не має привілею про те забувати!» [5, с. 7].

Численні ресторани та готелі також рекламувалися за національною ознакою власника. Наприклад: «Першорядний ресторан», далі великими літерами «Бар Окоцімський» (від назви популярного сорту пива «Окоцімське» – І. Н.) і «готель «Брістоль» у правій стороні оголошення імя та прізвища власника із зазначенням адреси: «Марії Капустинської, Броди, вул. Уланів Креховецьких» [5, с. 16].

У 1930–их рр. в пресі починають активно рекламуватися страхові фірми, зокрема у Львові страхове товариство «Карпатія» [5, с. 26]. В одному з рекламних оголошень товариства зазначалося: «Враз зі святочними чи новорічними бажаннями вручіть своїм найдорожчим життєву полісу»: далі великими літерами виділявся текст – «Товариство взаємних убезпечень на життя «Карпатія» у Львові, Ринок ч. 38. тел. 258–43»; знову малими літерами – «це буде найкращий доказ Вашій дбайливості за будучність Ваших найближчих» [5, с. 6].

Оригінальністю відзначалася реклама української страхової фірми «КІР». Вона починалася із запитання: «Чому якраз і лише КІР?». Інша частина реклами відповідала на це запитання: «бо солідний дім є сторожем свого здоров'я і твоїх життєвих ошадностей – а тоді – з довір'ям віддавай всяку будову лише в КІР...». І зазначалася адреса страхової компанії – «Львів, вул. Уейського, 6» [5, с. 16].

Новим явищем у світі реклами у 1930–х рр. стала реклама фірм та їхньої продукції в кіно. Українське об'єднання «Центрорекляма» також влилося в цей процес. Об'єднання брало на себе посередницькі функції надавати світову рекламу в кіно, а також готувати рекламний продукт для демонстрації в кінотеатрах [5, с. 12].

Оригінальністю відзначалася реклама видавництва «Батьківщина». Одне з таких рекламних оголошень, уміщених в «Центрореклямі» було підготовлено, як зазначено у підписаному тексті «артистичним малярем Мироном Левицьким». Реклама виконана на повну сторінку у вигляді накладених один на одного примірників «Батьківщини», «Українських Вістей», «Календаря Батьківщини» на 1937 р. У верхній частині зображено глобус з модерністичним відтворенням крил птаха, у кожній частині сторінки – графічний напис, виконаний різними формами шрифтів: «Оголошення в наших часописах – це певність успіхів». Графічний монтаж завершує підпис у правому кутку «Лев» (псевдонім Мирона Левицького; три перших літери його прізвища – І. Н.). У нижній частині листа подано текст польською і німецькою мовами. Ця частина рекламного повідомлення представлена текстом: «Видавництво «Батьківщина», Львів, вул. Чарнецького, 8» (великими літерами подано текст українською мовою, який про дубльовано малими літерами польською і німецькою мовами). Виділяється у рекламному оголошенні і зазначення тиражу «Батьківщини», яке розташоване на самому фотографічному монтажі: «50. 000 накладу». Повідомлення про тираж виконане великим шрифтом, а нулі заповнені чорною фарбою, що відтіняє їх на загальному фоні [5, с. 13].

Аналіз українських пресових видань засвідчує, що неможливо провести рекламну кампанію таким чином, щоб цю рекламу оглядали лише представники цільової аудиторії. Суспільність міжвоєнної Польщі була поліетнічною, тому це накладало відбиток на діяльність рекламних агентів, на рекламні повідомлення у пресі (дуже часто виникала потреба констатації та звернень до цільової аудиторії – етнічної, національної) [7, с. 17]. Специфіка рекламних оголошень українських видань полягала ще і в тому, що вони орієнтувалися на мову – українську, а лише почасти на польську і німецьку. Гендерні відмінності [7, с. 23–24] у пресовій рекламі міжвоєнного часу були означені специфікацією рекламованого товару. Найчастіше в українських виданнях це здійснювалося при рекламванні інгредієнтів використовуваних у харчовій випічці: реклама з підкресленням – «для господинь»; при рекламі косметичних виробів – «для пань»; аналогічний гендерний акцент зустрічається і при рекламі пральних порошоків – також «для пань» і ін.

При рекламі ліків не акцентувалася увага на поганому здоров'ю (Акцентація на поганому здоров'ю належить до так званого теоретичного «споживчого песимізму» – І. Н.). Українські видання передусім звертали увагу на здоровий спосіб життя: особливо це стосувалося спортивно–оздоровчої реклами у виданні «Готові»; натомість реклама ліків була спрямована на пропаганду медичних новинок: препаратів і засобів; різних повідомлень «про січлення» та ін. [7, с. 26].

Достатньо активно рекламувалися перукарські салони та майстри перукарі. Типовим може бути оголошення про салон Богдана Маколюндри. У тексті виділено ім'я і прізвище власника, підкреслюється що такий салон

«відкрито» і вказано адресу: «Львів, вул. Чарнецького, 10». У верхній частині оголошення зазначено: «Елегантний фризєрський (перукарський – І. Н.) салон», а також подано інформацію про два відділи, які тут діють – чоловічий і жіночий [5, с. 12].

Деякі блоки інформації в одному рекламному номері зазвичай, містили реклами салонів мод. Сучасна реклама українського салону мод складається з двох блоків: перший, виключно текстовий, другий – фотографічний з елементами тексту. У першому блоці, наприклад, виділялися великими літерами «МАК» – назва салону, в обрамленні якого зверху був напис «Український салон мод»; нижче назви салону слово «пропонує» і, відповідно, під ним йшов перелік інформації про виконання послуг, а також виділялося: «Найновіші моделі капелюхів, штучні квіти, жіночі та чоловічі рукавички». Другий блок був представлений зображенням елегантної жінки у капелюшку і рукавичках; з лівого боку жіноче зображення було обрамлене квітами; справа – виділявся латинський напис «MODE SALON «МАК» та графічно оформлений напис «КАПЕЛЮХИ – РУКАВИЧКИ – КВІТИ». У нижній частині блоку зазначалося: «солідна, дешева робота». У «підкресленні» першого та другого блоків зазначено адрес: «Львів, вул. Глибока, 1 напроти політехніки» [5, с. 12].

Косметичні реклами виділялися тим, що центр уваги у них переносився з друкованого тексту на фотозображення. Наприклад, у рекламному оголошенні подавалося зображення обличчя жінки на цілу рекламну площу, в кутку фотографії розгорнутий тюб пудри і лише два написи українською мовою «пудра» і латинськими літерами вказано, на основі яких інгредієнтів виготовлена ця пудра «Алое». Оскільки на цій рекламній сторінці більше не було фотозображень, то читач мимоволі найбільше звертав увагу на це фото [5, с. 6].

Значна частина рекламних оголошень у пресі була побудована таким чином, що визначальним було прізвище, яке рекламувалося, а далі вже йшла інформація про діяльність цієї особи. Наприклад, «В. Кебузинський», – і далі – «склад печей, кахлевих кухонь і будівельних матеріалів», із зазначенням адреси: «Тернопіль, вул. Бріккера (Валова), 4» [5, с. 16].

Окремі оголошення містили регіональні звернення: «Під увагу Залозеччині!». Далі йшов рекламний текст: «Одинока українська крамниця зі шкіряними і шевськими приладами міститься в Народнім Домі в Залізцях». Як у більшості оголошень зазначалося ім'я власника – «під проводом Ераста Мирона Дзюбинського» [5, с. 12].

Іноді рекламне оголошення починалося із запитання: «Вибагливі господині питають», а далі йшов зміст запитання, щодо товару, який їх цікавив: «за кексами, медівниками, струделевим тістом, бішкотами, андрутами і сухариками з Фірми». Великими літерами подавалося назва фірми: «Брати Міхотек», Львів, вул. Дибовського, 12 тел. 279–29» [5, с. 8]. Таке оголошення вирізнялося з-поміж інших передовсім зверненням «вибагливі господині питають», а також акцентацією у цьому зверненні на словах «вибагливі господині», що суб'єктивно вивисувало цих «вибагливих господинь» над іншими рядовими покупцями.

Окремі рекламні оголошення розпочинаються із змісту діяльності. Наприклад: «будівельні окуття, хрести, громозводи, огорожі та всілякі інші слюсарські роботи,

виконує скоро та дешево —————» (пунктирна лінія означає, що про позитивні сторони підприємця і види його діяльності можна продовжувати говорити і далі – І. Н.). Виділялося: «Українська слюсарня Семена Козака», із зазначенням адреси: «Львів, Скарбківська, 32 – Вірменська, 29» [5, с. 16].

Окремі кравецькі майстерні рекламувалися лише із зазначенням власника, а одночасно майстра – «Михайло Білоус», «Кравецька робітня», а далі вказувалася адреса майстерні: «Львів, вул. Домініканська, 4 (1 поверх) і телефон – 234–56» [5, с. 12]. Таке рекламне оголошення відзначалося максимальною стислістю, а виділялося воно на загальному листку оголошень іменем власника, написаним великими літерами з пробілами між ними.

По особливому рекламувалися окремі сакральні цінності [7, с. 22]. Ця адаптивна функція прослідковується при рекламі «дзвонів» і «риз» та іншої церковної атрибутики. Стиль таких рекламних оголошень чіткий і виразний; у таких рекламних повідомленнях «зайві переконання» та концентрація уваги на перевагах.

Українська реклама міжвоєнного часу значну увагу приділяла рекламі господарських засобів і носила практичний характер. Поруч із рекламою для молочного промислу йшла реклама спеціальних порошоків для миття цього устаткування. Така реклама складалася із двох блоків: перший містив зображення пачок порошку «МІМІ», «МОТА», «АТМО»; другий блок був текстовий.

Ключовою ідеєю реклами стала також національна доміканта – формування її у свідомості українців, що проживали у Другій Речі Сполитій; а також – формування іміджу українців в Європі та Америці серед інших народів [4, с. 142].

Таким чином, реклама в українській пресі у міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. відображала не лише фінансово-господарські, економічні прагнення місцевих підприємців та кооператорів, але й була націлена на формування національно-культурних цінностей та переконань.

Список використаних джерел

1. Георгієвська В. Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX – початок XX ст.): навч. посіб. / В. Георгієвська, Н. Сидоренко. – К.: АДЕФ-Україна, 2010.
2. Мацежинський В. Реклама в українській і польській пресі Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. / В. Мацежинський / Наук. ред. – консультант М. М. Романюк. – Львів, 2003. – 188 с.
3. Дейан А. Реклама / Пер. з франц. под ред. С. Г. Божук. – СПб.: Издательский Дом «Нева», 2003.
4. Кондратенко Н. В. Мовні засоби репрезентації іміджу нової України в російськомовних ЗМІ // Реклама та PR у масово інформаційному просторі: монографія [Т. Ю. Ковалевська, Н. В. Кондратенко, Н. В. Кутуза та ін.] / За заг. ред. О. В. Александрова; відп. ред. Т. Ю. Ковалевська, Н. В. Кутуза. – Одеса: Астропринт, 2009.
5. Центропрекляма. Журнал української реклами. – Львів, 1937. – Січень. – Ч. 1.
6. Штикало Д. Обрії майбутнього // Центропрекляма. Журнал української реклами. – Львів, 1937. – Січень. – Ч. 1. – С. 2.
7. Миллер А. Реклама: Энциклопедия для всех / А. Миллер. – М.: ООО «Вершина», 2003.

References

1. Georgijevs'ka V. Istorija ukrains'koji zhurnalistyky: stanovlennja ta rozvytok reklamno-dovidkovoji presy na terytoriji Shidnoji Ukrajinj (XIX – pochatok XX st.): navch. posib. / V. Georgijevs'ka, N. Sydorenko. – K.: ADEF-Ukraina, 2010.
2. Maczejchyns'kyj V. Reklama v ukrains'kij i pol'skij presi Shidnoji Galychyny drugoji polovyny XIX – pochatu XX st. /

V. Maciejzyns'kyj / Nauk. red. – konsul'tant M. M. Romanjuk. – L'viv, 2003. – 188 s.

3. Dejan A. Reklama / Per. z franc. pod red. S. G. Bozhuk. – SPb.: Izdatel'skij Dom «Neva», 2003.

4. Kondratenko N. V. Movni zasoby reprezentaciji imidžu novoji Ukrajinu v rosijs'komovnyh ZMI / Reklama ta PR u masovo informacijnomu prostori: monografiji [T. Kovalevs'ka, N. Kondratenko, N. Kutuza] / Za zag. red. O. V. Aleksandrova; vidp. red. T. Kovalevs'ka, N. Kutuza. – Odesa: Astroprint, 2009.

5. Centrorekljama. Zhurnal ukrajins'koji rekljamy. – L'viv, 1937. – Sichen'. – Ch.1.

6. Shtykalo D. Obriji majbutnjogo // Centrorekljama. Zhurnal ukrajins'koji relkjamy. – L'viv, 1937. – Sichen'. – Ch.1. – S.2.

7. Milljer A. Reklama: Encyklopedija dlja vjech / A. Milljer. – M.: OOO «Vershyna», 2003.

Nironovych I. I., Assistant of the Department of Theory and Practice of Journalism, Lviv University (Ukraine, Lviv), nironovych@ukr.net

Advertisements in the Ukrainian press in Poland (1918–1939 gg.): professional principles and contents

The article highlights the professional foundation and content of the Ukrainian advertising in press in the days of interwar Poland (1918–1939). The particular attention is drawn to the special edition of «Tsentreklama» activities of which testified the content and modernization changes in the world of advertising.

Keywords: advertising announcements, the Ukrainian press, «Tsentreklama», professional advertising base.

Ниронович И. И., ассистент кафедры теории и практики журналистики, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), nironovych@ukr.net

Рекламные объявления в украинской прессе в Польше (1918–1939 гг.): профессиональные принципы и содержание

Освещены профессиональные основания и содержание украинской рекламы в прессе во времена междувоенной Польши (1918–1939 гг.). Особенное внимание обращено на специальное издание «Центрореклама», направления деятельности которого и содержание свидетельствовали о модернизационных изменениях в мире рекламы.

Ключевые слова: рекламные объявления, украинская пресса, «Центрореклама», профессиональные основания рекламы.

* * *

УДК 372.48

Троханяк О. С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут» (Україна, Бережани), Alex_makena@ber.te.ua

АНЕКСІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1939–1941 РР. РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ТА ЇЇ РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА (НА ПРИКЛАДІ БЕРЕЖАНЩИНИ)

Розглядається анексія та радянська Західної України Радянським Союзом на початку Другої світової війни яка супроводжувалась арештами, ув'язненнями, тортурами, депортацією.

Ключові слова: анексія, радянська, більшовики, фальсифікація, арешти, ув'язнення, звинувачення, депортація, тортури.

Питання анексії Західної України радянськими військами в 1939–1940 рр. посідає чільне місце в історії України. Події Другої світової війни показали спробу двох великих держав Німеччини і СРСР перекроїти карту Європи. І хоч кожен з її лідерів – Гітлер і Сталін мали на меті завоювання одна другої, та все ж на початковому етапі дружно підписали договір про ненапад і таємну угоду про розподіл кордонів. Дотримуючись саме таємного договору, 17 вересня 1939 р. Радянський Союз пішов у наступ для завоювання Західної України та Західної Білорусі, але вже на цих окупованих територіях пропагували, що прийшли визволяти своїх братів від фашистів, хоч насправді завоювали їх, що і є анексією. Тому дане питання є все

ж актуальним для висвітлення правильної оцінки даних політичних вчинків.

Однією із ключових проблем, що постала в сучасній Україні є військові дії на Сході. Зі сторони Росії точиться викривлена демагогія, що вона не приймає ніякої участі в тій війні, але на завойованих територіях встановлює свою владу і свої порядки. Саме так тривало і в 1939 р., завоювавши Західну Україну, більшовицька влада тут же розпочала радянізацію. В даній статті звернуто основну увагу на те, якими були дії так званого визволення, бо фактично все в краї змінювалось на гірше.

Головна мета даної статті розкрити сутність радянської влади і її діянь на території Галичини на прикладі Бережанщини. Показати, що більшовицька влада була гіршим окупантом ніж польська, але радянські солдати, які прийшли на західноукраїнські землі, думали, що народ там живе в надто складних умовах і слід їх визволяти, хоч в дійсності як би там не було важко, та все ж галичанам жилося під Польщею краще ніж під СРСР і бажано визволення, вони прагнули створити незалежну Українську державу, а не ввійти в склад Радянського Союзу.

Для найбільш точного висвітлення даного питання історіографічними джерелами виступають переважно архівні матеріали, зокрема Державного архіву Тернопільської області та спогади очевидців передані в двох томах «Бережанської землі» [1; 2], в «Бережанській гімназії» [3], в праці «Бережанщина в спогадах емігрантів» [4] та в інших джерелах.

Піділивши з Німеччиною територію Європи шляхом підписання таємного договору Ріббентропа–Молотова, 17 вересня 1939 р. СРСР розпочав завоювання Західної України та Західної Білорусі. Більшовицьким діям завжди передувала радянська ідеологія, коли закидалось масу пропагандистів які й сповіщали та пропагували необхідну для комуністичної влади інформацію. Звичайно, що ідеологи опирались на нібито бажання об'єднання України в цілісну територію, звільнення від фашистського завоювання і т.д., та головна суть полягала саме в тому поділі територій, який було здійснено напередодні – 23 серпня 1939 р. таємним договором. Багато українців вірили, що їх таки визволяють і зустрічали Червону армію з хлібом і сіллю, та більшість не бажала більшовицької влади і з обережністю сприймали їхній прихід.

Завоювавши території Галичини, радянська влада розпочала свою звичну політику підозр, арештів, ув'язнень, тому «звільнення» виявилось окупацією, а ідеологічна лінія показала характер анексії. На сучасному етапі багато хто заперечує проти такого трактування, та варто заглянути глибше в суть подій. Якщо розглядати поняття «анексія», то в даній статті воно застосовується як частково те, що подано у Вікіпедії – «це насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку», «за міжнародним правом анексія – один з видів агресії і сприяння міжнародно-правову відповідальність» [5], але в даному випадку ще вживається – як розуміння, що анексія – це коли держава оголошує, що визволяє якийсь народ, а фактично – завойовує його. Саме так і сталося із Західною Україною, яка перебували в складі Польської держави і хоч бажала визволення і самостійності, хотіла об'єднання всієї України в єдину державу, але не мала на меті бути в складі СРСР, а прагнула створення незалежної ні від кого країни.

Звичайно, що уряд СРСР це розумів і, будучи в досить тісних відносинах з Німеччиною, пояснював їй це, «Молотов у телеграмі до Ріббентропа зазначив: якщо виступ радянських військ і відбудеться, то лише з таким обґрунтуванням що Червона армія виступає на захист населення Західної України і Західної Білорусії від німецької загрози. Це викликало в Берліні невдоволення», але, не зважаючи на емоції Німеччини, відразу ж «радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії: віддати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії» [6, с. 287]. За армією крок за кроком йшла окупаційна влада і тут же проголошувала радянську соціалістичну систему господарювання з націоналізацією підприємств та земель. В людей відбирали їх майно, землю, розкрадали магазини, непокірних збивали і садили до в'язниці.

Радянська влада виявилась навіть жорсткішою від попередньої – польської. Уряд Польщі також вів насильницьку політику проти українців, про це автором було висвітлено в багатьох статтях: «Українсько–польські відносини (на прикладі Бережанщини)» [7], «Важке становище західних українців під польською окупацією у другій половині 1919–1920 рр.» [8], «Соціально–економічне і політичне становище українців Бережанщини на початку 20–х рр. ХХ століття» [9], «Причинно–наслідковий зв'язок виникнення та діяльності Української Військової Організації» [10], «Польська репресивна політика початку 30–х років ХХ ст. у Галичині» [11], але Польща постійно оглядалась на захід – на Європу і не бажала її незадоволення. Більшовицька ж влада не зважала ні на кого і діяла в своїй звичній манері.

Для здійснення радянської також діяла агітаційна машина яка вселяла у свідомість радянських воїнів, що вони йдуть визволити український народ який під буржуазним урядом Польщі живе в нелюдських умовах, що, звичайно, було неправдою. Західні українці були в гірших умовах ніж поляки і тому протестували проти влади, боролись за свої права, за національну рівність на що польська влада проводила репресивну політику, але агітація в рядах більшовицької армії була неймовірно спотвореною, про що читаємо в «Бережанській землі»: «Заки [красноармійці] ще ступили на галицьку землю, їхні політруки інформували, що в Галичині народ дуже бідує, що поляки годували людей соломою, і дуже їх переслідували, і тому красна армія «йде визволити братів». Ступивши на галицьку землю, вмиг самі переконались про ту велику неправду своїх політруків, але до цього вони вже звикли... У їх царстві, починаючи від найстаршого до наймолодшого усі жили фальшом, свідомою неправдою, із свого пекла – робили небо, а з чужого неба – робили пекло, словом, обертали й крутили правдою як їм ті їхні старші верховоди «із самої Маскви» наказували» [1, с. 284] – читаємо в спогадах очевидців.

Показуючи, що вся діяльність влади здійснюється на добровільній основі, було скликано Народні Збори, «послами» яких були в переважній більшості прості безграмотні люди нерозуміючі фактичної тогочасної політики, яких обирали «агітатори» призначені повітовим комісаром і які «їдучи на села, одержали списки з прізвищами осіб, які мали бути вибрані. На запитання одного з агітаторів, що робити, коли місцеві люди не погодяться на ту чи іншу кандидатуру, Тимошук [комісар

Бережанського повіту – автор] заявив: «Треба людей переконувати доти, аж всі погодяться. Ми знаємо, кого слід вибрати!» [4, с. 222–223]. Тож, для затвердження приєднання Західної України до Радянського Союзу було скликано «Народні Збори, які відбулись у Львові 26 жовтня 1939 р. Звичайне і там «одноголосно» ухвалено прилучити західні землі України до УССР та вислати «чолобитну резолюцію» – прохання в Москву, щоб затвердила ухвалу «народних зборів»... Відтоді розпочалася нова доба в житті Бережанщини. До Бережан приїжджали дедалі більше посланців з УССР на різні посади» [1, с. 287]. Народні збори прийняли Декларацію про воз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР.

Першочерговим у формуванні радянської влади на Галичині було створення владних структур та карально–репресивного апарату. На всі керівні посади ставились представники з радянської України які не завжди володіли українською мовою і не були достатньо освіченими. 29 квітня 1940 р. Тернопільським обкомом ВП(б)У було затверджено на посади перших і других секретарів партії 27 прибулих, з них лише в одного незакінчена вища освіта, у 10 чол. – середня, у 10 чол. – незакінчена середня, 6 чол. – нижча освіта (переважно початкова). Та найгіршим було те, що вони взагалі не володіли знаннями політико–економічної ситуації в Галичині [12, арк. 94–102]. А щодо працівників НКВД то ситуація була ще гіршою – жоден з чекістів не мав ні вищої ні незакінченої вищої освіти, а лише нижчу [13, арк. 236–239] як і у їхнього головного енкаведиста області О. Вадіса [14, арк. 154–163], тож і їх діяльність була не на найкращому рівні.

Політика енкаведистів була брудною і з елементами брутальної фальсифікації – «НКВД почав використовувати інформації колишніх польських поліцейних агентів» [1, с. 285]. Після чого радянські урядовці розпочали масові арешти, але часто рідним навіть не говорили де знаходиться заарештований, «на запит про заарештованих, НКВД–исти чи сам начальник мали лише одну стандартну відповідь: «Такого тут немає, може ще прийде». НКВД–дисти почали дуже цікавитися політичними процесами з минулих років, наказавши всім колишнім суддям, адвокатам та колишнім судовикам, розшукувати такі судові акти» [1, с. 285–286], а потім фальсифікуючи їх під свій лад видавали як важливі політичні слідчі дії і садили цих всіх осіб до в'язниці. Як згадувала Параскевія Перфецька «В 1939 р. в село [Лігятин Бережанського р-ну] прийшли наші «визволителі», принесли нам іншу «радість». Всіх політичних в'язнів мордували, вивозили на Сибір. Це тривало від 1939 по 1941 рік» [15, с. 236]. Найбільша ставка на арешти ставилась на інтелігенцію, священників та різних громадсько–політичних діячів, на яких в перші дні приходу було складено списки і переважно вночі заарештовано за різні сфальсифіковані злочини, про які навіть самі ув'язнені не здогадувались, та внаслідок жорстоких тортур підписували на себе всі звинувачення.

Радянська супроводжувалась розгромом всіх політичних партій і громадських організацій, навіть тих, які не були політизованими, наприклад «Просвіти», наукового товариства ім. Т. Шевченка, «Рідна школа», антиалкогольного товариства та інших. Голови товариств попадали під арешт. Утвердження тоталітарного режиму здійснювалось масовими репресіями. А так як прихід радянської влади не був бажаним, вся політична діяльність

фактично просто насаджувалась. А всіх непокірних комуністичному режиму, активістів і підозрілих за сфальсифікованими справам було кинуте до в'язниць або депортовано в Сибір. Для прикладу можна взяти справу бережанця Франца Коковського який працював у Бережанах адвокатом. Його заарештували в грудні 1939 р. за те, що нібито «являється активним членом фашистської організації «ОУН», яка «готує збройне повстання проти Радянської влади» [16, арк. 1]. А фактично дану особу заарештували тому, що він був активним громадсько-політичним діячем. Його звинувачували в тому, що в 1937 р. захищав у суді селянина Г. Дуду, який нібито вдома переховував зброю ОУН, судила його польська влада. Будучи адвокатом, Ф. М. Коковський захищав себе добре, та все ж енкаведисти за сфальсифікованою справою заставляли його визнати себе учасником ОУН. Не витримавши тюремних тортур засуджений помер, йому було 55 років, та смерть не зупинила судового процесу і через місяць було винесено вирок – 8 років ув'язнення [17, арк. 17–19].

Таких вироків, а часто і розстрілів було багато. 5 березня 1940 р. ЦК ВКП(б) видало секретну постанову, за якою можна було без суду і слідства розстрілювати в'язнів всіх тюрем і таборів, що прибули із Західної України Західної Білорусі. Цей документ повністю розв'язав руки і без особливих звинувачень дав можливість чинити масові розстріли під мотивацією «розвантаження тюрем» [18, с. 20].

Народ, зрозумівши репресивну політику більшовиків, почав протестувати. Для зменшення опору галичан в насажденні радянської влади, комуністи вдавались до різних брудних звинувачень. Для прикладу – було здійснено масову депортацію «осадників-поляків» Галичини в Сибір та на північ Росії, але фактично переважно все польське населення, особливо активісти, відступили в глиб Польщі разом з військами, то під арешти і депортацію попали українські активісти. 3 лютого 1940 р. Тернопільським облкомітетом КП(б)У було прийнято постанову на «Рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 19.01.1940 р.» під назвою «Питання, пов'язані з виселенням осадників» [19, арк. 139–140], згідно з яким вже весною 1940 р. з Тернопільської області було депортовано 9 тисяч сімей [19, арк. 139–140]. Незадовго, вже в червні 1940 р. розпочалась нова хвиля виселення. 26 червня 1940 р. відбулось засідання Тернопільського обкому КП(б)У, на якому було заслухано про партійну роботу органів НКВС. Наголошувалось, що в краю існує ще багато «ворогів радянської влади» і тому необхідно «посилити викриття» [20, арк. 134–135].

Народ не терпів репресій і почав об'єднуватися в загони опору. Уже з часом, восени 1941 р. в канцеляріях НКВД знайшли поіменні списки громадян Бережанського повіту, призначених на вивіз, списки сексотів, протоколи з слухань заарештованих та списки розстріляних [1, с. 296]. Багатьох за такими справами було вивезено в глиб Росії. Восени 1939 – влітку 1940-го р., відділ енкаведистів з Бережан і навколишніх сіл забирав людей на вивіз до Сибіру, визнавши про те, що очікує на заарештованих, активісти створили відділи «самооборони» – це були представники Організації Українських Націоналістів які з боями проганяли з сіл чекістів. Тому війська НКВД робили облави по селах, ретельно прочісуючи ліси, часто траплялися перестрілки, жертви були з обох сторін [1, с. 296].

Та радянський уряд з байдужістю відносився до своїх загиблих і далі надсилав нові загони для арешту й вивезення всіх «ненадійних». В червні 1940 р. почалась нова хвиля депортацій. На засіданні Тернопільського обкому КП(б)У 26.06.1940 р. про партійну роботу органів НКВС було заслухано звіт і схвалено «посилити викриття різних ворогів радянської влади» та вирішено вивезти їх до Сибіру [20, арк. 134–135]. Усі повіти області повторювали дії обласного відділу, масові депортації проходили усюди, в тому числі й на Бережанщині.

Тому не підпадають сумніву твердження колективу істориків під редакцією В. А. Смоля, що «з осені 1939 по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства близько 10% населення. Всього вислано 312 тис. сімей [21, с. 310].

Радянська машина мала вироблені свої штампи дій в питаннях виявлення «ворогів народу» і діяла незмінно як у Великій Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. так і в Західній Україні в 1939–1940 рр. В лютому 1940 р. О. Вадіс – голова НКВД Тернопільської області заявляв, що з допитів засуджених випливає, що члени ОУН проводили конкретну роботу щодо «активної підготовки збройного повстання з метою насильного повалення радянської влади і створення самостійної України» [22, арк. 84] для того вони «проводили диверсії на залізничному транспорті, щоб нанести відчутного удару і зірвати перевезення залізницею» чим «активно готувалися до проведення терористичних актів над партійно-радянськими працівниками» [22, арк. 85]. Хоч насправді, утворені загони активістів не давали вивозити із Західної України саме продукти, устаткування підприємств та інше добро в Радянський Союз, а не перечили приїзду радянських кадрів.

Всі акти опору більшовицькій владі трактувались як диверсії груп ОУН. На початку 1940 р. чекісти звітували, що виявили і знешкодили структури ОУН в Бережанському, Козівському, Зборівському і Бучацькому районах, але фактично ними було виявлено лише деяких членів провідного проводу ОУН і заарештовано, структура і далі діяла [22, арк. 12]. Енкаведисти часто засуджували без суду і слідства, як наприклад, Михайла Масляка – начальника Бережанського районного відділу шляхів, його замордували у Львові в кінці червня 1941 р. [23, с. 417]. Таких випадків було надто багато, але вони лише передавались з уст в уста без оскарження до діючої влади.

Одночасно, після Народних зборів, що відбулись 26 жовтня 1939 р., повним ходом пішла радянська, як згадує В. Бемко: «А десь через тиждень повітовий комісар видав наказ про націоналізацію крамниць, їх замкнули, купців скликали на мітинг до магістрату, де їм пояснили, що таке націоналізація. Під загрозою розстрілу, купці дістали наказ передати весь запас товарів до державного магазину» [1, с. 288] і власники вимушено виконали наказ, та більшість товару було розкрадено через «московський грабіжницький лад, бо відібрані від власників товари, пограбували нові московсько-більшевицькі «чиновники». «Купці таки передали до тих магазинів чимало всякого краму, при чому такі «передання» відбувалися без жадних обрахунків, без росписок чи іншої контролі. На цьому й погіршили руки різні советчики-чиновники. Кожний із них з'являвся в магістраті, діставав квиток, а магазинер видавав товар без заплати» [1, с. 288]. Багато хто з

новоспечених більшовицьких чиновників в дійсності займався розкраданням товару, з іншої сторони, в Західній Україні вони побачили такий товар якого в радянській Україні взагалі не було, або просто ці бідні люди не бачили і розуміли, що йшли визволяти галичан не розуміючи від чого, адже московська пропаганда завжди трималась на брехні.

В освіті ситуація складалась дещо краще, адже польські школи і гімназія перетворились на українські й навчання в них велось безоплатно, але нові привезені вчительські кадри також не були достатньо освіченими. Олег Гуглевич згадував, що «більшість вчителів приїхали до нас зі східної України, господарські та урядові структури очолили прибулі, які розмовляли суржиком або по-російськи... Проповідуючи інтернаціоналізм і дружбу народів, вони зневажали українську культуру, фарисейськими методами почали здійснювати русифікацію» [24, с. 238]. Вчителі історії, які залишились від старої польської системи, повинні були пройти курси перекваліфікації з метою поширення серед учнів марксизму–ленінізму або були звільнені, так як слід було «забезпечити неповні середні та середні школи області вчителями історії, що відповідають своєму призначенню [пропаганді марксизму–ленінізму і радянської соціалістичної влади – автор]» [25, арк. 46–47]. Між школами було необхідно проводити соціалістичні змагання та антирелігійну пропаганду, але в перший рік такі завдання, як вказували партійні працівники не проводились і зазначали, що «політвиховна робота, зокрема у сфері антирелігійного та інтернаціонального виховання, розгорнута не повністю. Соціалістичне змагання між школами і районами не було організоване. Соціалістичні зобов'язання учнів, вчителів, шкіл, районів не перевірялись» [26, арк. 45]. А ці завдання для комуністичної машини були найважливішими.

Для впровадження в Західній Україні колгоспної системи, радянська пропаганда розпочала масову агітацію, проти якої і самих колгоспів, селяни масово почали виступати і заперечувати. Але, не зважаючи на опір селян, 13 січня 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У прийняв рішення про «створення обласного комітету незможних селян» і було дано вказівку утворювати такі ж комітети в районах [19, арк. 23]. Населення протестувало і почались масові арешти й залякування, що мало неабияк вплинули на людей, але до середини травня 1940 р. по всій Тернопільщині було лише 45 колгоспів [12, арк. 69–70]. Селяни Західної України не бажали віддавати своїх земель у колгоспне господарство і всіляко упирались, більшовики називали їх куркулями, буржуазією і здійснювали фізичне винищення або депортацію. Колективізацію здійснювали партійні працівники зі східних регіонів України чи з Росії.

Підсумовуючи викладений матеріал і в цілому питання анексії Західної України радянськими військами, складається враження, що не відомо від чого радянська влада «звільняла» західноукраїнський народ: чи від інтелігенції, яка першою попала під репресії, чи від релігійних діячів, які зазнали величезних утисків, а церкви підпали під закриття, чи від господарів–землевласників, які тяжко працюючи на землі, за радянською пропагандою стали називатись куркулями, чи від підприємців, які ледь виживали в складній польській політичній структурі – важко зрозуміти. Вся політична діяльність радянського уряду полягала у масових арештах, ув'язненнях, тортурах, депортаціях та одержавленні приватної власності. Але

найгіршим було те, що більшовицька влада переважно діяла вночі, як злодії, саме вночі відбувались арешти за заздалегідь підготовленими списками, щоб не привертати увагу односельців, щоб не встигали отямитись і, можливо, втекти. Після арешту слідство відбувалось шляхом застосування неймовірних тортур, психологічного тиску, для того, щоб людина признавалась у всіх «скоєних злочинах» і навіть у тих яких не здійснювала. Така ганебна практика комуністичної машини переповнювала в'язниці, обурювала населення, спонукала до опору.

Список використаних джерел

1. Бережанська земля. Історико–мемуарний збірник / [упоряд. Бемко В.] – Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – Т.1. – 783 с.
2. Бережанська земля. Історико–мемуарний збірник. Т.2 / [упоряд. Л. Бабій, В. Берднарський, Б. Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т.2. – 899 с.
3. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / [упоряд. Н. Волинець]. – Бережани–Тернопіль: «Джура», 2007. – 1027 с.
4. Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Волинець Н.]. – Тернопіль: Книжково–журнальне видавництво «Тернопіль», 1993. – 391 с.
5. Анексія – Вікіпедія. Електронний ресурс: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Анексія>
6. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
7. Троханяк О. С. Українсько–польські відносини (на прикладі Бережанщини) / О. С. Троханяк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип.61 (№6). – С.48–50.
8. Троханяк О. С. Важке становище західних українців під польською окупацією у другій половині 1919–1920 рр. (на прикладі Бережанщини) / О. С. Троханяк // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал / Гол. ред. Б. Фенюк. – Тернопіль: Вид. ТОВ «Мандрівець», 2014. – Вип.2. – С.33–38.
9. Троханяк О. С. Соціально–економічне і політичне становище українців Бережанщини на початку 20–х рр. ХХ століття / О. С. Троханяк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип.2. – С.49–54.
10. Троханяк О. С. Причинно–наслідковий зв'язок виникнення та діяльності Української військової Організації // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Вип.103 (№12). – С.28–32.
11. Троханяк О. С. Польська репресивна політика початку 1930–х рр. у Галичині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип.2, Ч.4. – С.16–20.
12. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.8.
13. Там само. – Спр.7.
14. Там само. – Спр.9.
15. Перфецька П. Т. Тернистим шляхом. ст. 236. / П. Т. Перфецька // Бережанська земля. Історико–мемуарний збірник. Т.2 / [упоряд. Л. Бабій, В. Берднарський, Б. Мельник]. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – Т.2. – 899 с.
16. ДАТО. – Ф.П–3429. – Оп.3. – Спр.4316–п.
17. Там само. – Ф.3429. – Оп.3. – Спр.384.
18. Политический архив XX века: Секретные документы из особых папок // Вопросы истории. – 1993. – №1. – С.20.
19. ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.6.
20. Там само. – Спр.10.
21. Істрія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржий та ін. / [Під ред. В. А. Смоля]. – Київ: Альтернатива, 1997. – 424 с.
22. ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.3.
23. Тернопільський енциклопедичний словник. – Т.1. – Тернопіль: Збру, 2004.
24. Гуглевич О. Велика подія мого життя / О. Гуглевич // Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / [упоряд. Н. Волинець]. – Бережани–Тернопіль: «Джура», 2007. – 1027 с.
25. ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.13.
26. Там само. – Ф.–Р.1833. – Оп.6. – Спр.17.

References

1. Berezans'ka zemlja. Istoryko-memuarnyj zbirnyk / [uporjad. Bemko V.] – Vydavec': Komitet «Vydavnytva Berezhanjy». – N'ju-Jork; Paryzh; Sidnej; Toronto, 1970. – T.1. – 783 s.
2. Berezans'ka zemlja. Istoryko-memuarnyj zbirnyk. T.2 / [uporjad. L. Babij, V. Berdnars'kyj, B. Mel'nyk]. – Toronto – N'ju-Jork – London – Sidnej – Berezhanjy – Kozova, 1998. – T.2. – 899 s.
3. Berezans'ka gimnazija. Storinky istorii'. Juvilejna knyga / [uporjad. N. Volyneec']. – Berezhanjy–Ternopil': «Dzhura», 2007. – 1027 s.
4. Berezanshchyna v spogadah emigrantiv / [uporjad. Volyneec' N.]. – Ternopil': Knyzhkovo-zhurnal'ne vydavnytvo «Ternopil'», 1993. – 391 s.
5. Aneksija – Vikipedija. Elektronnyj resurs: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Aneksija>
6. Istorija Ukrai'ny / Kerivnyk avt. kol. Ju. Zajcev. – L'viv: Svit, 1996. – 488 s.
7. Trohanjak O. S. Ukrai'ns'ko-pol's'ki vidnosyny (na prykladi Berezanshchyny) / O. S. Trohanjak // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2012. – Vyp.61 (№6). – S.48–50.
8. Trohanjak O. S. Vazhke stanovyshe zahidnyh ukrai'nciv pid pol's'koju okupacijeu u drugij polovyni 1919–1920 rr. (na prykladi Berezanshchyny) / O. S. Trohanjak // Mandrivec'. Vseukrai'ns'kyj naukovyj zhurnal / Gol. red. B. Fenjuk. – Ternopil': Vyd TOV «Mandrivec'», 2014. – Vyp.2. – S.33–38.
9. Trohanjak O. S. Social'no-ekonomichne i politychne stanovyshe ukrai'nciv Berezanshchyny na pochatku 20-h rr. XX stolitja / O. S. Trohanjak // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija / za zag. red. prof. I. S. Zuljaka. – Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Gnatjuka, 2013. – Vyp.2. – S.49–54.
10. Trohanjak O. S. Prychynno-naslidkovyj zv'jazok vynyknennja ta dijalnosti Ukrai'ns'koi' vijs'kovoї Organizacii' // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2015. – Vyp.103 (№12). – S.28–32.
11. Trohanjak O. S. Pol's'ka represyvna polityka pochatku 1930-h rr. u Galychyni // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu im. Volodymyra Gnatjuka. Serija: Istorija / za zag. red. prof. I. S. Zuljaka. – Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Gnatjuka, 2015. – Vyp.2, Ch.4. – S.16–20.
12. Derzhavnyj arhiv Ternopil's'koi' oblasti (dali – DATO). – F.P.1. – Op.1. – Spr.8.
13. Tam samo. – Spr.7.
14. Tam samo. – Spr.9.
15. Perfec'ka P. T. Ternystym shljahom. st. 236. / P. T. Perfec'ka // Berezans'ka zemlja. Istoryko-memuarnyj zbirnyk. T.2 / [uporjad. L. Babij, V. Berdnars'kyj, B. Mel'nyk]. – Toronto – N'ju-Jork – London – Sidnej – Berezhanjy – Kozova, 1998. – T.2. – 899 s.
16. DATO. – F.P.–3429. – Op.3. – Spr.4316-p.
17. Tam samo. – F.3429. – Op.3. – Spr.384.
18. Politycheskij arhiv XX veka: Sekretne dokumenty iz osobyh parok // Voprosy istorii. – 1993. – №1. – S.20.
19. DATO. – F.P.1. – Op.1. – Spr.6.
20. Tam samo. – Spr.10.
21. Istorija Ukrai'ny / V. F. Verstjuk, O. V. Garan', O. I. Gurzhij ta in. / [Pid red. V. A. Smolija]. – Kyi'v: Al'ternatyva, 1997. – 424 s.
22. DATO. – F.P.1. – Op.1. – Spr.3.
23. Ternopil's'kyj encyklopedychnyj slovnyk. – T.1. – Ternopil': Zbru, 2004.
24. G'ug'levych O. Velyka podija mogo zhyttja / O. G'ug'levych // Berezans'ka gimnazija. Storinky istorii'. Juvilejna knyga / [uporjad. N. Volyneec']. – Berezhanjy–Ternopil': «Dzhura», 2007. – 1027 s.
25. DATO. – F.P.1. – Op.1. – Spr.13.
26. Tam samo. – F.–R.1833. – Op.6. – Spr.17.

Trohanjak O. S., Ph.D., assistant professor of humanities, OP NULES Ukraine «Berezhanjy Agrotechnical Institute» (Ukraine, Berezhanjy), Alex_makena@ber.te.ua

Annexation of Western Ukraine, 1939–1941 soviet regime and its repressive policies (on Berezanshchyna example)

We consider the annexation and Sovietization of Western Ukraine by the Soviet Union in the Second World War which was accompanied by arrests, detention, torture, deportation.

Keywords: annexation, sovietization Bolsheviks, fraud, arrests, detention, prosecution, deportation, torture.

Trohanjak A. S., kandidat istoricheskich nauk, docent kafedry gumanitarnych disciplin, OP NUBiP Ukrainy «Berezhanjskij agrotehnikheskij institut» (Ukraine, Berezhanjy), Alex_makena@ber.te.ua

Анексія Західної України 1939–1941 гг. советской властью и ее репрессивная политика (на примере Бережанщины)

Рассматривается аннексия и советизация Западной Украины Советским Союзом в начале Второй мировой войны, которая сопровождалась арестами, заключениями, пытками, депортацией.

Ключевые слова: аннексия, советизация, большевики, фальсификация, аресты, заключения, обвинения, депортация, пытки.

* * *

УДК 94(477)«1941/1944»

Куницький М. П.,

**доктор історичних наук, доцент,
президент громадської організації
«Інформаційно-комунікаційний менеджмент
інтелектуальної власності» (Україна, Київ),
2757 Mk@gmail.com**

ЗАСОБИ Й МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБОРУ ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)

Використавши широке коло архівних документів та проаналізувавши спеціальну історичну літературу, автор публікації встановлює засоби й правові механізми, які забезпечували збір податкових платежів у Райхскомісаріаті «Україна» – найбільшому за розмірами й чисельністю населення окупаційному адміністративно-територіальному утворенні. При цьому здійснюється реконструкція засобів й механізмів забезпечення збору податкових платежів, які здійснювалися окупаційною адміністрацією РКУ у сфері налагодження системи податкового тиску, спрямованого на українське суспільство.

Автор публікації встановлює, що окупаційною адміністрацією РКУ було розроблено систему засобів та механізмів збору податків. Вона мала забезпечувати вчасний збір податкових платежів. Податкові повідомлення та податкові вимоги стали основними засобами інформування платників податків і зборів. При виявленні фактів порушення нормативних приписів окупаційної влади на винних накладали штрафні санкції та вводилася процедура примусового стягнення податкових боргів. Покарання підлягали й службовці органів місцевого управління, які не забезпечували вчасну сплату населенням податків та зборів. В окремих випадках до осіб, визначених винними в порушенні порядку сплати податків у грошовій та натуральній їх формі, могла застосовуватись смертна кара.

Ключові слова: податки, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, податкові платежі, фінансові відділи, місцеві органи влади, управи, місцеве населення, Райхскомісаріат «Україна», геттоскомісаріат.

Друга світова війна та гітлерівська окупація перетворили українське суспільство на суб'єкт тотальної економічної експлуатації. У не такому й віддаленому майбутньому Україна мала стати «життєвим простором» для німецького народу. Податкова політика в РКУ спрямовувалася на досягнення саме цього результату. Інші цілі окупаційну адміністрацією не цікавили. Засоби й механізми, створені установами центрального апарату РКУ, мали забезпечити чітке й безперервне функціонування податкових органів, які спрямовували свій адміністративний тиск на українське суспільство. Тому актуальність теми дослідження, на наш погляд, не може бути викликати заперечень.

Відповідно до зазначеного метою публікації є аналіз основних засад окупаційної адміністрації РКУ у податковій політиці, завданнями – визначення засобів та механізмів забезпечення збору податкових платежів, на основі яких працювали податкові органи.

Заявлена проблема вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення в історіографії. Відомі лише окремі публікації, які мають інший центральний предмет

дослідження, а тому ця проблема в них практично не вирішується. Це праці О. Перехреста [1], Н. Глушенок [2], О. Гончаренка [3; 4], В. Орлика та Л. Маренець [5], О. Потильчак [6; 7; 8; 9], І. Ветрова [10], М. Слободянюк [11], Ю. Ніколаєць [12], Н. Глушенок [13], Т. Нагайка [14], Т. Клименко [15], Ю. Левченко [16], О. Тонконог [17], а також автора даної публікації [17; 18].

На теренах РКУ із метою забезпечення збору податкових платежів було створено й розроблено відповідні засоби та механізми. На це завдання уповноважувалися установи та органи влади РКУ, які в межах своєї компетенції забезпечували надходження коштів у відповідні фонди як у відплатній (за видачу довідок, дозволів, витягів із нотаріальних чинностей тощо), так і в безоплатній формах (сплата політків, зборів та інших податкових платежів). Більшість цих органів та установ за своїм статусом не були податковими. Проте за своєю службовою компетенцією саме вони стягували із платників установлені розміри податкових платежів і надсилали їх у встановлені терміни та порядку до фінансових установ РКУ. Безпосередній контроль за їх діяльністю здійснювався податковими органами РКУ, відповідна робота яких зазвичай координувалася фінансовими відділами місцевих управ.

Серед цих органів та установ слід виділити найбільш типові: 1. Органи місцевого управління (районні, міські та сільські управи). 2. Органи судової влади, адвокатура та нотаріат. 3. Органи реєстрації актів громадянського стану. 4. Органи місцевої поліції. 5. Органи страхування.

Даний перелік не є вичерпним, адже у зв'язку із високим рівнем самостійності у прийнятті управлінських рішень німецькі адміністратори мали право створювали частину цих органів на власний розсуд. При цьому враховувалися й місцеві умови, зокрема наявність промислових і комунальних підприємств, кількість населення тощо.

Одним із засобів реалізації завдань нацистської податкової політики в РКУ стала відповідна їй легітимізація в засобах масової інформації. При цьому влада не обмежувалася суто інформаційними питаннями. Нею було ініційовано публікації матеріалів, які мали ще й дискредитувати податкову політику радянської влади. Але керманічі «нового порядку» так і не змогли надати позитивні відгуки про власну діяльність у сфері податкової політики, пояснюючи всі недоліки лише обставинами військового часу.

Ось як це виглядало в публікації «Як більшовицький Собез «забезпечував» своїх підопічних», розміщеній на сторінках типового для тих часів видання «Голос Полтавщини». Автор публікації наголошував на постійному падінні купівельної спроможності радянського карбованця, мізерних пенсій пенсіонерів та інвалідів, осіб, які втратили годувальника.

«Коли до цього додати, що кожен робітник і службовець за 8–10 місяців мусив віддати повністю свій місячний зарібок за облігації позик, на які підписувався «добровільно», і, крім того, систематично сплачував великий культ податок і різні одноразові внески – на іспанських робітників, на міжнародну організацію революціонерів і т. ін., – то картина безсоромного грабунку трудових копійок робітника з боку «соціалістичної» держави буде приблизно повною», – зазначалося в цій публікації [20].

Окупаційна влада досить неоднозначно підходила до питання податкових платежів, які місцеве населення, підприємства та організації мали сплатити колишній радянській владі, але не здійснили цього у зв'язку із війною. У багатьох регіонах місцева влада зобов'язувала населення сплатити ці борги. Але відомі й відступи від цих правил. Так, у Полтаві постановою міської управи від 31 жовтня 1941 р. усі податкові заборгованості станом на 18 вересня 1941 р. були скасовані. Влада розпорядилася збирати введені лише нею нові податки та збори [21].

Різними були й механізми отримання податкових платежів. Так, зазвичай прибутковий податок із заробітної плати сплачувався суб'єктом оподаткуванням безпосередньо в момент її одержання. Але існували й відступи від цих правил. Наприклад, на Полтавщині сума оподаткування сплачувалася особою, яка одержувала заробітну плату безпосередньо в банківській установі. В одній із інструкцій фінансового відділу Полтавського бургомістрату із цього приводу зазначалося: «Коли випишуються вимоги на зарплату обов'язково з прибутковим податком, виділивши суму зарплати і суму податку, прибутковий податок зараз же вноситься в касу по виписаному квитку». Місцеві управлінці, намагаючись спростити процедуру збору податків, передбачали необхідність одночасної сплати й нарахувань «на оздоровчі заходи», які по суті були страхових внесків на медичне лікування працюючого населення [22, арк. 2]. Таким чином, нарахування на заробітну плату вилучалися відразу ж після її видачі в банківській установі.

Платники податків мусили сплачувати відповідні нараховані кошти через відкриті банківські установи. У Києві, наприклад, задля зручності платників податків у кожному районі міста було відкрито по 2–3 «районні каси» [23, арк. 24].

Зазвичай первинним органом, який збирав податки та збори із населення, стали сільські управи. Зібрані кошти направлялися на банківські рахунки фінансового відділу районної управи. Звіди в межах прийнятого бюджету вони перерозподілялися по статтях видатків. Водночас частина зібраних коштів направлялася на рахунки гебтскомісаріату та інших місцевих управлінських структур, однією із яких були обласні управи.

Районні управи зобов'язувалися направляти на рахунки органу влади обласного рівня 20% зібраних із населення податків і зборів. Так, на Житомирщині в жовтні 1941 р. районні управи отримали вказівку в «порядку добровільності» 80% залишати на власних рахунках, а решту «здавати 2 рази на місяць до Житомирської обласної прибутково-видаткової каси», адже обласна управа мала безперервно забезпечувати роботу «обласної лікарні, інститутів, семінарій та інших установ області» [24, арк. 1].

Одночасно із цивільними органами влади завдання контролю за сплатою окремих видів податків і зборів покладалося на місцеві поліцейні формування. Так, наприклад, у Гуляйпільському районі, що на Запоріжчині, із 20 травня 1942 р. було введено податок на велосипеди в розмірі 20 крб. Відповідно до вказівок районної управи, відповідальним за організацію стягнення цього податку (причому вже до 10 червня 1942 р. його потрібно було зібрати у повному розмірі) призначався фінансовий відділ. Кожен власник велосипеда отримував спеціальний номер, який прикріплювався до цього засобу пересування.

Але органи місцевої поліції, які контролювали шляхи сполучення, зобов'язувалися перевіряти наявність цього номера і в разі його відсутності повідомляли про це в районну управу [25, арк. 122]. Таким чином, місцеві поліційні формування в силу своєї службової діяльності не лише допомагали цивільним органам влади в примусовому стягненні податків, а й брали участь у контролі за вчасною їх сплатою.

Ще більш важливого значення місцева поліція отримувала при забезпеченні збору натуральних податків. Як відомо, окупаційна влада цілком свідомо й цілеспрямовано обмежувала постачання міст продуктами харчування. Її не цікавили потреби населення, оскільки головним пріоритетом виступало завдання забезпечення продуктами Німеччини та вермахту. Одним із засобів отримання натуральних податків стало фактичне припинення базарної і мінової торгівлі, різке зменшення асортименту продуктів харчування, які селяни могли продати на міських ринках. Рятуючись від голоду, містяни намагалися обміняти чи продати в селах будь-які речі, аби отримати харчі. Саме в цій сфері місцева поліція, яка несла службу не лише в населених пунктах, а й на шляхах сполучення, й отримала значних повноважень. Її особовий склад зобов'язувався не лише перевіряти документи осіб, які рухалися транспортними комунікаціями, а й перевіряти усе, що люди переносили із собою.

Ось який вигляд мало відповідне розпорядження по Гуляйпільській районній управі, віддане місцевій поліції у липня 1942 р.: «Купівля продуктів харчування: зерна, борошна, сала і т.п., особливо населенням великих міст, як Юзівка, останнім часом набуло великих розмірів.

Забезпечивши себе різними документами від Німецької та Української влади, цію люди скуповують всі продукти харчування, які трапляються їм по дорозі.

Селяни в свою чергу, теж різними засобами перевозять свої продукти в такі міста як Юзівка і там проводять обмін на інші речі.

Всі вище наведені факти сприяють розвитку спекуляції, яка на базарах великих міст досягла небачених розмірів.

Згідно наказу ортскомендатури №9 від 10 липня 1942 р. з 9 годин ранку понеділка 13 липня 1942 р. встановлюється контроль в межах району, а також на теренах сільських управ. Контроль провадить допоміжна поліція.

Всі лишки продуктів, які будуть виявлені під час перевірки конфіскуються.

Залишається на одного чоловіка (члена сім'ї):

1. Зерна або борошна – 10 кг.
2. Різних жирів для усієї сім'ї – 2 кг.
3. Мед (в необмеженій кількості);
4. Риба, овочі і фрукти (в необмеженій кількості).

Провозити продукти кіньми, автомашинами забороняється.

Поліція й інші установи розглядаються як приватні особи і провозити продукти в необмеженій кількості, коли немає на це друкованого дозволу ортскомендатури, не мають права.

Всі конфісковані продукти харчування здаються до найближчої сільськогосподарської комендатури.

Витрачати продукти, які будуть конфісковані суворо забороняється.

За виконанням цього наказу відповідальність покладається на посадників сільських управ та органів допоміжної поліції» [25, арк. 199].

Отже, як засвідчує зміст цього наказу по районній управі, на органи місцевої поліції покладалася обов'язок не лише контролювати рух продуктів у межах району, а й надавалося право на їх конфіскацію, із наступною передачею сільськогосподарським комендатурам. Без дозволу ортскомендатури ніхто, у тому числі і поліцаї та представники місцевої влади, не мав права перевозити будь-які обсяги продуктів харчування. У результаті цього лишки продуктів залишалися в селах, звідки окупаційній владі їх було легше вилучити.

На місцеву поліцію покладалася обов'язок контролю за сплатою так званого реєстраційного збору на собак. Так, у межах Запоріжжя цей збір становив 90 крб. на рік. Вводився він із 1 січня 1942 р. Кожен власник собаки зобов'язувався після оплати реєстраційного збору отримати спеціальний номерний знак, який прикріплювався на ошийник собаки. Особи, які не оплатили цього збору, підлягали накладенню штрафу в трикратному його розмірі. Окрім того, поліція відбирала собаку [26, арк. 1].

На поліцію покладалася контроль за дотриманням встановлених владою цін на відкритих базарах та крамницях. Ніхто не мав права здійснювати продаж товарів за завищеними цінами. У випадку порушення цих правил майно продавця підлягало конфіскації [27, арк. 180].

Важливим джерелом фінансування як, власне, роботи органів місцевого управління, так і невідкладних потреб часткового відновлення комунальної інфраструктури, поряд із податками та зборами з цивільного населення стала власність колишніх радянських підприємств, установ, організацій та безгосподарне майно. Тому фінансові органи місцевих управ із перших днів окупації займалися обліком матеріально – технічних цінностей. Для реалізації цього завдання при фінансових відділах місцевих управ створювалися інвентаризаційні комісії [28, арк. 1].

Від органів місцевого управління, зрозуміло, що за погодженням із німецьким керівництвом, направлялися інструкції, у яких вказувалося на необхідність реєстрації усього наявного майна, яке знаходилося в особистій власності громадян кожного населеного пункту, а також майна підприємств та організацій. Керівники районних органів влади зобов'язувалися провести реєстрацію майна, повернути все пограбоване і привласнене місцевим населенням та забезпечити контроль за його збереженням. Усе приватне майно колишніх радянських працівників, залишене ними під час евакуації, оголошувалося державною власністю, підлягало реєстрації та передавалося на баланс органів місцевого управління [29, арк. 1, 2]. Ту частину майна, яка в перші дні окупації була пограбована населенням, органи місцевого управління пропонували зареєструвати та сплатити на власні рахунки частину його вартості [30, арк. 1].

Основними виконавцями цих розпоряджень були сільські старости, на яких і покладалася обов'язок інвентаризації майна. У разі невиконання цих вказівок сільських управлінців карали. Так, за невиконання розпорядження Голопристанської районної управи (Херсонщина) про інвентаризацію худоби старост кількох сіл оштрафували на суму в 100 крб. Мало того, постанову Голопристанської районної управи від 11 грудня 1942 р. про винесення покарання оголосили по всьому району, а сільських старост у черговий раз попередили про

недопустимість порушення вказівок районної влади [31, арк. 10].

Водночас і місцеве населення повідомили про необхідність виявлення залишків майна колишніх радянських установ та військових частин. Для підкріплення «активності» людям обіцяли грошові виплати в розмірі до 10 тисяч крб. за їх повідомлення щодо місць перебування запасів продовольства, фуражу, паливних матеріалів, жирів, запчастин до автомобілів та інструментів [32, арк. 52].

За встановленими інструкціями, усе майно підлягало перерозподілу між німецькими й місцевими владними інституціями й зараховувалося до їх балансів. Інколи, уже з часом окупації, перевітками, проведеними податковими органами, виявлялося, що органи місцевого управління неправомірно зараховували до своїх балансів трофейне майно, яке взагалі мало знаходитися в управлінні німецької сторони. У цьому випадку доводилося повертати балансову вартість цього майна. Так, на рахунках Бердичівського районного споживчого товариства у липні 1942 р. перебувало 123877 крб. 25 коп., виручених від продажу трофейного майна. Ще частина помилково одержаного майна так і не була продана (тютюн, горілка, цигарки). Гебітскомісар наказав перерахувати на рахунки його установи всю суму, що було неможливо виконати, оскільки організація втрачала таким чином обігові кошти і не могла розрахуватися із постачальниками сільськогосподарської продукції [33, арк. 8].

Ще однією структурою, працівники яких займалися питаннями примусового вилучення фінансових ресурсів із місцевого середовища, став апарат страхових агентів. За планами окупаційної адміністрації створена нею система обов'язкового страхування майна (будівель, худоби та посівів) стала своєрідним засобом збільшення розмірів вилучення фінансових ресурсів із місцевого соціуму [34, арк. 37].

За вчасне виконання орендних зобов'язань відповідальність несли підпорядковані районним та міським урядам будинкоуправління, які мали у своєму розпорядженні нежитлові приміщення й передавали їх в оренду. Керівники будинкоуправлінь самостійно склали відповідні договори. Оплата орендних платежів проводилася через посередництво бухгалтерії управління [35, арк. 5, 9].

Платники податків одержували повідомлення із чітко зафіксованими сумами коштів, які вони зобов'язувалися сплатити в установлені терміни. Так, сім'я Тембуровських у складі 3 осіб, яка мешкала в с. Бутачі Андрушівського району, що на Житомирщині, отримала повідомлення наступного змісту: «На підставі розпорядження Райхскомісара України від 15 червня 1943 року Вам належить сплатити районного збору на управлінські видатки нашого району в сумі 600 крб.». У повідомленні фіксувалися й терміни сплати районного збору: 15 вересня, 15 листопада 1943 р. та 15 січня 1944 р. За кожен прострочений день встановлювалася пеня в розмірі 0,05% від загальної суми податкового платежу [36, арк. 25].

Таким чином, владою використовувалися податкові повідомлення, у яких чітко фіксувалися підстави нарахування платежів, суми й терміни виконання, рівень штрафних санкцій.

На осіб, які здійснювали торгові операції без отримання для цього патенту складалася протоколи, які,

у свою чергу, надсилалися на розгляд місцевої влади. В усякому разі особи, визнані винними у вчиненні цих дій, отримували копії постанови, особисто ставили підписи в розписках про вручення цих рішень і вже після цього мусили сплатити штраф [37, арк. 28].

При організації натуральних поставок продукції сільського господарства німецькі керівники виходили з принципу отримання потрібного їм продовольства будь-якою ціною. При цьому не враховувалася економічна спроможність сільського господарства щодо поставок тих чи інших обсягів натуральних податків. Необхідна кількість натуральних податків розподілялась на кількість платників (дворів). Але в разі, якщо платник податку не мав чим його сплачувати, відповідала вся сільська громада. У будь-якому випадку окупаційна влада виконувала свої плани щодо отримання натуральних податків.

Ось який вигляд мало типове для тих часів розпорядження про організацію поставок м'яса великої рогатої худоби та свиней: «Згідно розпорядження крайсландвірта Вашому селу (без громадських дворів) на 1943/1944 рр. встановлено план м'ясопоставки рогатої худоби – 174,60 ц, свиней – 320 ц в живому стані, що становить по 86 кг. на господарство (без свиней). Вага рогатої худоби, яка йде в рахунок м'ясопоставок повинна бути не меншою ніж 240 кг., свиней – 100 кг. Встановлений обсяг м'ясопоставки Ви мусите здати Заготскоту за рахунок вибракунаних корів та молодняка у селян Вашого села.

Селянам, які здадуть у рахунок м'ясопоставки свою рогату худобу виплатити за рахунок села по 15 крб. за один кілограм живої ваги. В разі, якщо у селянина вже не має рогатої худоби, яку він вже здав раніше, він повинен у селян, які ще мають худобу купити телицю віком не менше одного рок, виплативши власнику по 20 крб. за кілограм за рахунок того кому вона продається. Селяни, які з 1 вересня 1943 р. здають у м'ясопоставку свої свині – м'ясоподатком по рогатій худобі не обкладаються. Негайно складіть списки господарств, що обкладаються м'ясоподатком та повідомте про норму м'ясопоставки на 1943/1944 рік. Про терміни здачі худоби кожного місяця будемо повідомляти додатково [38, арк. 24].

Отже, як можна пересвідчитися зі змісту розпорядження в цій ситуації зростала влада та особистий вплив сільського старости, який на власний розсуд міг визначити особу, у якої худоба відбиралася в першу чергу, і тих, кому надавалися певні переваги.

Фактично, натуральні поставки були прямими ревізіями власності громадян та виробничих структур, оформленими в певну формалізовану законну форму. Окупаційна влада взагалі не сплачувала жодних коштів за ці поставки й переключала це завдання на сільські управи. А вони, у свою чергу, не маючи коштів, не могли його виконати. Про це свідчить і той факт, що староста зазначеного села у наступні місяці отримував від районної управи кошти на фінансування своєї роботи. Але в кошторисі сільської управи не зафіксовано надходження коштів для виплат селянам за здійснені м'ясопоставки [39, арк. 6].

Тотожність ревізій із натуральними податками підтверджується й іншими даними цього ж джерела. Так, уже за декілька днів у це ж село було направлено нове розпорядження, у якому від сільського старости вимагали

підготувати до здачі в рахунок додаткових м'ясопоставок 56 голів великої рогатої худоби вагою не менші 300 кг. Розпорядження не повідомляло про порядок розрахунку із населенням. У ньому зазначалося, що ці питання будуть розглядатися пізніше.

У першу чергу обов'язковій здачі підлягала непродуктивна худоба, а якщо її вже в селі не було, то староста мав відібрати «корови у тих, хто погано виконує план молокопоставок, корови тих, що були незаконно придбані та колишніх активістів села, які зареєстровані по сільській управі як неблагонадійні» [38, арк. 26]. Старости отримували вказівки виявити осіб, які не виконували планові показники щодо поставок молока і попередити їх про можливу конфіскацію корів [40, арк. 86].

Із метою налагодження контролю за своєчасні поставки натуральних податків районні управи отримали вказівки щотижнево складати відповідні статистичні звіти [41, арк. 35].

Особливу увагу податкові органи звертали на осіб, які не сплачували податки та збори. Для своєчасного нагадування про необхідність сплати податків ним надсилалися податкові вимоги. Цей засіб забезпечення вчасного отримання податкових платежів був реагуванням публічної влади на факт порушення нормативних приписів. Платник податків отримував додаткову можливість добровільно виконати покладений на нього обов'язок і покрити податковий борг.

Нормативними актами, прийнятими німецькою адміністрацією, передбачалося, що в разі несвоєчасної сплати податків і зборів до боржників буде застосовуватися примусове стягнення. При цьому, здебільшого основним, зафіксованим у ті часи способом забезпечення виконання податкових зобов'язань стала пеня та штрафи. Широко застосовувалося й примусове вилучення всіх активів платника податків.

Відповідно до роз'яснень німецьких адміністраторів процедура примусового стягнення розпочиналася через тиждень після закінчення термінів сплати податків. Спочатку боржнику надсилалося повідомлення, у якому зазначалася сума боргу, терміни сплати та накладену пеню. Також боржника повідомляли про можливість застосування примусового стягнення податків. Якщо боржник пропускав і ці терміни та не повідомляв про причини, які унеможлилювали добровільну сплату податків, до нього застосовувалося примусове вилучення майна. У разі необхідності до виконання залучалася й українська поліція.

Боржник втрачав можливість розпоряджатися своїм майном на суму заборгованості. Проте конфіскації не підлягав одяг, продукти харчування та інструменти необхідні для роботи. Речі, обрані для погашення суми боргу, опечатувалися. Через чотири тижні визначене майно підлягало продажу на публічних торгах. Інструкція передбачала, що особи, які брали участь у вилученні майна, не мали права його купувати [34, арк. 30].

Дещо інший порядок примусового стягнення податкових заборгованостей було створено у Вінниці. Так, відповідно до розпорядження по Вінницькій міській управі від 2 січня 1943 р. платнику податків надсилалося повідомлення (нагадування) про необхідність оплати заборгованості у тижневий термін. Після цього терміну наступало примусове стягнення і на майно боржника накладався арешт.

Накладення арешту проводилося розпорядженням голови управи або керівником відповідного фінансового відділу. Після цього місцева поліція, маючи на руках розпорядження, заарештовувала майно боржника і переводила його на зберігання у визначене службове приміщення управи.

При накладенні арешту проводився опис майна, до якого входили: прізвище особи, яка проводила опис, та прізвище боржника; сума заборгованості, включаючи 0,5% пені за кожен прострочений день; список описаних речей із зазначенням їх оцінки, а при арешті худоби – її зріст та вагу; виконавчий збір.

Накладенню арешту підлягало лише майно, яке могло забезпечити погашення заборгованості та видатків з проведення процедури примусового стягнення. Накладення арешту не проводилося, якщо передбачалося, що виручена сума коштів покриє лише видатки на проведення процедури примусового стягнення.

Накладенню арешту не підлягали: одяг боржника; продукти харчування, необхідні боржнику та його сім'ї на двотижневий термін; знаряддя сільськогосподарського та ремісничого виробництва, необхідні для продовження роботи боржника. Через тиждень після проведення процедури арешту майно боржника продавалося на публічних торгах. Продаж заарештованого майна міг провести й сільський староста. Продукти харчування та домашня худоба здавалися в заготівельні організації за фіксованими цінами.

Виручені від продажу заарештованого майна кошти надсилалися на банківські рахунки районної управи, а решта, за виключенням 10% виконавчого збору від суми боргу, поверталася боржнику. Гебітскомісар мав право видавати виконавцю цієї процедури премію в розмірі 20% від суми отриманого виконавчого збору [42, арк. 11].

У разі, якщо у боржника навіть після примусового продажу належного йому майна не вистачало коштів, аби оплатити борг, то районне керівництво мало звернутися до відділення жандармерії для проведення арешту цієї особи. Рішення про термін ув'язнення боржника приймалося особисто гебітскомісаром [40, арк. 55].

У першу чергу за несвоєчасну здачу податкових платежів окупаційна влада карала місцеве керівництво, зокрема сільських старост, секретарів та голів громадських господарств. Так, наприклад, керівники сіл та громадських господарств Андрушівського району генеральної округи «Житомир» у грудні 1943 р. отримали вказівку негайно забезпечити надходження від районного збору. «За невиконання цього Ви всі будете позбавлені права на зарплату та помол зерна в млинах. Пам'ятайте, що нагадувань більше не буде» – у такому стилі голова Андрушівської районної управи забезпечував вчасний збір місцевих податків [36, арк. 1].

Отже, службових осіб, які не забезпечували сплату у встановлені терміни податків та зборів могли позбавити права на здійснення певних дій та отримання заробітної плати. Нерідко використовувалися й адміністративні штрафи.

Окупаційна адміністрація намагалася будь-що не допустити появи натурального обміну між виробниками продукції. Тим більше, що із них стягувався прибутковий податок у грошовому вигляді. Тому всі ремісники та кустарі отримали вказівки щодо неприпустимості здійснення ними натурального обміну виробленою продукцією чи

наданими послугами населенню. Відповідно порушників цих вказівок чекало позбавлення патенту та притягнення їх до примусових робіт. Аналогічне покарання чекало й тих ремісників, які продавали свою продукцію чи надавали послуги за завищеними цінами [43, арк. 152].

Водночас платники податків, які не погоджувалися із правильністю нарахованих податків, могли захистити свої права в адміністративному порядку. У цьому випадку в десятиденний термін після отримання повідомлення про сплату податку вони могли звертатися до сільської управи, а якщо їх не задовольняло рішення старости – до районної управи, рішення якої вважалося остаточним і додатковому розгляду вже не підлягало [44, арк. 150]. До того ж без письмового висновку сільського старости ці заяви районними властями не розглядалися [44, арк. 168].

Досить цікаву заяву нами виявлено у фондах Державного архіву Вінницької області. На адресу керівника фінансового відділу Вінницької міської управи 27 липня 1943 р. надійшла заява М. Мягова, у якій він виклав досить типову, як для тих часів, ситуацію. Зі змісту заяви видно, що цей громадянин у період осені 1941 р. був орендарем комісійного магазину в Києві і приймав від населення різноманітні товари для наступної їх реалізації. Але проіснував магазин усього 3 місяці, після чого рішенням штадкомісаріату був закритий. Після відкриття магазину нові власники продали всі товари, які були прийняті на реалізацію їх попередниками. Фактично, ця власність була відібрана німецькою владою, але це ніяк не завадило нарахувати на колишнього підприємця податків та відповідної пені. У результаті – цей громадянин заборгував 7631 крб. 77 коп.

Як боржник, він таки був віднайдений владою і на нього було накладено примусове стягнення майна. Але виконавці Вінницької міської управи змогли заарештувати майна на суму 850 крб. Як бачимо, незважаючи на переїзд до іншого міста та зміну місця роботи, людину таки знайшли й примусили сплатити борги.

Вражає і стиль цієї заяви. Так, заявник просив звільнити його «від сплати недоїмки по податках в розмірі 7631 крб. 77 коп. у зв'язку із тим, що неплатоспроможним платником і розореним торгівцем я став із вини Київського штадкомісаріату, який реквізувавши у нас, компаньйонів особисто нам належний товар на суму 24000 крб. із верхом покрив тим самим суму податків, яка мала надійти Шевченківському районному фінансовому відділу» [42, арк. 54, 55].

Про те, що окупаційна влада розшукувала боржників, які не сплатили призначених штрафів і переселялися до інших міст, свідчать і інші дані. Так, до Переяславської районної управи було направлено повідомлення Куренівської у м. Києві районної управи від 16 травня 1942 р. У ньому зазначалося, що постановою №43 від 9 квітня 1942 р. за порушення трудової повинності було прийнято рішення оштрафувати Борисову Я. на суму в 100 крб. Але, як з'ясувалося, вона виїхала на постійне місце проживання в Переяслав. Тому в районну управу надсилалася справа №101 виконавця адміністративного відділу Київської міської управи про стягнення із Борисової Я. суми штрафу, який пропонувалося перерахувати на рахунок прибуткової каси РКУ [45, арк. 5].

Аналогічні дії проводилися й щодо осіб, які з певних причин не сплатили податки й виїхали до інших місць проживання. Так, сільський староста Переяславського

району отримав службову вказівку знайти Довгонос Н., яка, забравши із собою собаку, виїхала з міста. Сільський староста зобов'язувався знайти жінку й примусити її сплатити податок на собаку [46, арк. 13].

Місцеве населення мало право звертатися за допомогою від свавілля сільських старост до районного, а в період 1941 р. і до обласних управ. Так, восени 1941 р. староста одного із сіл Вінниччини відібрав у частини односельців корови й передав їх до громадського господарства, мотивуючи свої дії тим, що громадському господарству потрібно поставляти молоко та м'ясо в рахунок натуральних податків. Голова Вінницької обласної ради, розглянувши скаргу селян, наказав повернути їм корови, оскільки громада села так само, як і громадське господарство, «теж повинна постачати молоко і м'ясо» [47, арк. 52].

Відомі й інші колективні звернення селян до гебітскомісаріатів, які закінчилися для них позитивним розглядом справи. Так, за дорученням керівника Лохвицького гебітсландвірта генеральної округи «Київ» було перевірено роботу пункту здачі молока х. Барвінківський. За результатами перевірки було встановлено, що приймач молока кілька місяців поспіль занижувала показники жирності зданого селянами молока, що свідчило про його розбавлення водою. Якщо середня жирність молока становила 3,4%, то в окремі періоди вона знижувалася до 1,8%. За результатами перевірки пропонувалося приймача молока звільнити, а також вжити заходів до керівника пастеризаційного пункту, оскільки вона не перевіряла скарги селян, які такі змушені були звернутися за допомогою до гебітскомісара [48, арк. 89].

Покарання за «незаконний» забій худоби також передбачало накладення штрафних санкцій. Але відомі нерідкі випадки, коли за ці дії селяни підлягали смертній карі. Саме таке правило було введено в гебітскомісаріаті «Миколаїв» у березні 1943 р. [49, с. 49]. Смертна кара могла застосовуватися і за надмірне підвищення цін на товари [50, арк. 37] та продаж заборонених товарів, зокрема тих, що вважалися власністю німецької армії [40, арк. 80].

Одним із засобів «впливу» на правомірну поведінку осіб, які не сплачували коштів по квартирній платі та орендних договорах стали повідомлення про це в місцевій пресі. Так, у Полтаві станом на 1 грудня 1941 р. виникла заборгованість по квартирній платі в сумі 198,0 крб. та по оренді приміщень – 4000 крб. Відповідним службам пропонувалося провести «роботу по мобілізації коштів» [51].

Встановлювався механізм відповідальності орендарів за вчасну сплату ними орендної плати. У разі, якщо орендар не сплачував передбачених договором коштів, він підлягав примусовому виселенню із орендованого приміщення в судовому порядку. За кожен прострочений день платежу встановлювалася пеня в розмірі 0,1% [52, арк. 17].

Отже, окупаційною адміністрацією РКУ було розроблено систему засобів та механізмів збору податків. Вона мала забезпечувати вчасний збір податкових платежів. Податкові повідомлення та податкові вимоги стали основними засобами інформування платників податків і зборів. При виявленні фактів порушення нормативних приписів окупаційної влади на винних накладалися штрафні санкції та вводилася процедура

примусового стягнення податкових боргів. Покаранню підлягали й службовці органів місцевого управління, які не забезпечували вчасну сплату населенням податків та зборів. В окремих випадках до осіб, визнаних винними в порушенні порядку сплати податків у грошовій та натуральній їх формі, могла застосовуватись смертна кара.

Список використаних джерел

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 320 с.
2. Глушенок Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенок // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – 234 с.
3. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / Гончаренко О. М. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
4. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. – К., 2011. – 543 с.
5. Орлик В., Маренець Л. До питання фінансової політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – 2005. – №1–3. – 345 с.
6. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви / О. Потильчак. – К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
7. Потильчак О. В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) / О. Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – №1. – С. 97–104.
8. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.
9. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 125–128.
10. Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 141–143.
11. Ветров І. Г. Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941–1944 рр.) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1995 р.). НАНУ, Інститут історії України. – К., 1996. – С. 112–117.
12. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – №2. – С. 44–57.
13. Ніколасць Ю. О. Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 / Ю. О. Ніколасць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 147–152.
14. Глушенок Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенок // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – С. 53–57.
15. Клименко Т. Черкащина за часів нацистської окупації / Т. Клименко // Архіви України. – 2005. – №1–3. – С. 359–368.
16. Левченко Ю. І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. / Ю. І. Левченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2013. – Т. 26 (65). – №1. – С. 49–63.
17. Тонконог О. Податкова політика в роки німецько-фашистської окупації України / О. Тонконог // Національні рухи опору в Східній і Центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2005. – С. 29–34.
18. Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» 1941–1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№9). – С. 112–118.
19. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
20. Голос Полтавщини. – 11 січня. – 1942.
21. Голос Полтавщини. – 9 листопада. – 1941.
22. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р–2300. – Оп. 1. – Спр. 17.
23. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р–2412. – Оп. 2. – Спр. 2.
24. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 5.
25. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–1627. – Оп. 1. – Спр. 1.
26. ДАЗО. – Ф. Р–1433. – Оп. 3. – Спр. 16.
27. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 2.
28. ДАЖО. – Ф. Р–1188. – Оп. 1. – Спр. 1.
29. Державний архів Волинської області. – Ф. Р–2. – Оп. 2. – Спр. 1.
30. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р–1312. – Оп. 1. – Спр. 1333.
31. ДАХО. – Ф. Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 23.
32. ДАХО. – Ф. Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 81.
33. ДАЖО. – Ф. Р–1187. – Оп. 1. – Спр. 4.
34. ДАЖО. – Ф. Р–1187. – Оп. 1. – Спр. 1.
35. ДАПО. – Ф. Р–2303. – Оп. 1. – Спр. 1.
36. ДАЖО. – Ф. Р–1233. – Оп. 1. – Спр. 151.
37. ДАКО. – Ф. Р–2362. – Оп. 1. – Спр. 13.
38. ДАПО. – Ф. Р–2575. – Оп. 1. – Спр. 23.
39. ДАПО. – Ф. Р–2575. – Оп. 1. – Спр. 24.
40. ДАКО. – Ф. Р–4415. – Оп. 1. – Спр. 1.
41. ДАКО. – Ф. Р–2539. – Оп. 1. – Спр. 9.
42. ДАВО. – Ф. Р–1312. – Оп. 1. – Спр. 1345.
43. ДАХО. – Ф. Р–1520. – Оп. 1. – Спр. 19.
44. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4620. – Оп. 5. – Спр. 13.
45. ДАКО. – Ф. Р–2362. – Оп. 1. – Спр. 12.
46. ДАКО. – Ф. Р–2539. – Оп. 1. – Спр. 70.
47. ДАВО. – Ф. Р–1311. – Оп. 1. – Спр. 288.
48. ДАПО. – Ф. Р–2499. – Оп. 1. – Спр. 11.
49. Акунин А. С. Общий характер потерь крестьянства Юга Украины в период апогея «большого террора» (1937–1938) и немецко-окупационного режима (1941–1944) / А. С. Акунин // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции. – Краснодар: Эконинвест, 2010. – С. 45–53.
50. ДАКО. – Ф. Р–4415. – Оп. 1. – Спр. 16.
51. Голос Полтавщини. – 1 січня. – 1942.
52. ДАКО. – Ф. Р–2362. – Оп. 1. – Спр. 1.

References

1. Perekhrest O. H. Systemy opodatkovannia ta oboviazkovykh postavok silskohospodarskoi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannia selianstva Ukrainy za natsyistskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / O. H. Perekhrest // Ukrainyskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats. – Cherkasy, 2003. – Vyp. 7. – 320 s.
2. Hlushenok N. Podatkova polityka nimetskoï vlady na okupovaniï terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. / N. Hlushenok // Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. – Mykolaiv, 2004. – T. 32. – Vyp. 19. – 234 s.
3. Honcharenko O. M. Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiia / Honcharenko O. M. – K.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2011. – 600 s.
4. Honcharenko O. Problemy funktsionuvannia tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: finansovo-pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) / O. Honcharenko // Ukraina u Druhii svitovii viini: dzhherela ta interpretatsii (do 65-ricchia Velykoi Peremohy). Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L. V. – K., 2011. – 543 s.

5. Orlyk V., Marenets L. Do pytannia fiskalnoi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini / V. Orlyk, L. Marenets // Arkhivy Ukrainy. – 2005. – №1–3. – 345 s.
6. Potylchak O. Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystytskoi okupatsii (1941–1944): prychny i proiavy / O. Potylchak. – K.: UDPU im. M. P. Drahomanova, 1997. – 29 s.
7. Potylchak O. V. Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) / O. Potylchak // Pamiat stolit. – 1999. – №1. – S.97–104.
8. Potylchak O. V. Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Ukrainy hitlerivskoiu Nimechchynoiu u roky okupatsii: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. – K., 1999. – 205 s.
9. Potylchak O. Do pytannia pro sotsialnu polityku fashystskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) / O. Potylchak // Ukrainyski selianyn. – 2001. – Vyp.2. – S.125–128.
10. Potylchak O. Trudova ekspluatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsystytskoi okupatsii (1941–1944 rr.) / O. Potylchak // Ukrainyski selianyn. Zbirnyk naukovykh prats. – 2002. – Vyp.5. – S.141–143.
11. Vietrov I. H. Polityka fashystskoi Nimechchyny shchodo vykorystannia ekonomichnogo potentsialu Ukrainy dlia potreb armii (1941–1944 rr.) // Druha svitova viina i Ukraina. Materialy naukovoi konferentsii (27–28 kvitnia 1995 r.). NANU, Instytut istorii Ukrainy. – K., 1996. – S.112–117.
12. Slobodianiuk M. Seliany Ukrainy pid natsystytskym okupatsiynym rezhymom, 1941–1944 rr. (na materialakh pivdennykh oblastei) / M. Slobodianiuk // Kyivska starovyna. – 2000. – №2. – S.44–57.
13. Nikolaiets Yu. O. Zemelna reforma v Ukraini v umovakh okupatsiynoho rezhymu 1941–1944 / Yu. O. Nikolaiets // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. Kotsiubynskoho. Seria: Istoriia. – Vinnytsia, 2002. – Vyp.4. – S.147–152.
14. Hlushenok N. Podatkova polityka nimetskoï vlady na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. / N. Hlushenok // Naukovi pratsi: Naukovo–metodychni zhurnal. Istorychni nauky. – Mykolaiv, 2004. – T.32. – Vyp.19. – S.53–57.
15. Klymenko T. Cherkashchyna za chasiv natsystytskoi okupatsii / T. Klymenko // Arkhivy Ukrainy. – 2005. – №1–3. – S.359–368.
16. Levchenko Yu. I. Osoblyvosti okupatsiynoi polityky shchodo silskoho hospodarstva v administratyvno–terytorialnykh odynitsiakh Ukrainy 1941–1944 rr. / Yu. I. Levchenko // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Serija «Istoriicheskie nauki». – 2013. – T.26 (65). – №1. – S.49–63.
17. Tonkonoh O. Podatkova polityka v roky nimetsko–fashystskoi okupatsii Ukrainy / O. Tonkonoh // Natsionalni rukhy oporu v Skhidnii i Tsentralnii Yevropi kintsia 1930–kh – seredyny 1950–kh rokov: Materialy Mizhnarodnoi naukovo–teoretychnoi konferentsii. – K.: KMPU imeni B. D. Hrinchenka, 2005. – S.29–34.
18. Kunytskyi M. Ukrainse suspilstvo yak ob'ekt podatkovoi polityky okupatsiynoi administratsii Raikhskomissariatu «Ukraina» 1941–1944 rr.) / M. Kunytskyi // Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2013. – Vyp.76 (№9). – S.112–118.
19. Kunytskyi M. P. Sotsialno–pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomissariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.): monohrafiia. – K.: PP «NVTs «Profi»», 2014. – 564 s.
20. Holos Poltavshchyny. – 11 sichnia. – 1942.
21. Holos Poltavshchyny. – 9 lystopada. – 1941.
22. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (dali – DAPO). – F.R–2300. – Op.1. – Spr.17.
23. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali – DAKO). – F.R–2412. – Op.2. – Spr.2.
24. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (dali – DAZhO). – F.R–1233. – Op.1. – Spr.5.
25. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (dali – DAZO). – F.R–1627. – Op.1. – Spr.1.
26. DAZO. – F.R–1433. – Op.3. – Spr.16.
27. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (dali – DAKhO). – F.R–1520. – Op.1. – Spr.2.
28. DAZhO. – F.R–1188. – Op.1. – Spr.1.
29. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. – F.R–2. – Op.2. – Spr.1.
30. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti (dali – DAVO). – F.R–1312. – Op.1. – Spr.1333.
31. DAKhO. – F.R–1520. – Op.1. – Spr.23.
32. DAKhO. – F.R–1520. – Op.1. – Spr.81.
33. DAZhO. – F.R–1187. – Op.1. – Spr.4.
34. DAZhO. – F.R–1187. – Op.1. – Spr.1.
35. DAPO. – F.R–2303. – Op.1. – Spr.1.
36. DAZhO. – F.R–1233. – Op.1. – Spr.151.
37. DAKO. – F.R–2362. – Op.1. – Spr.13.
38. DAPO. – F.R–2575. – Op.1. – Spr.23.
39. DAPO. – F.R–2575. – Op.1. – Spr.24.
40. DAKO. – F.R–4415. – Op.1. – Spr.1.
41. DAKO. – F.R–2539. – Op.1. – Spr.9.
42. DAVO. – F.R–1312. – Op.1. – Spr.1345.
43. DAKhO. – F.R–1520. – Op.1. – Spr.19.
44. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. – F.4620. – Op.5. – Spr.13.
45. DAKO. – F.R–2362. – Op.1. – Spr.12.
46. DAKO. – F.R–2539. – Op.1. – Spr.70.
47. DAVO. – F.R–1311. – Op.1. – Spr.288.
48. DAPO. – F.R–2499. – Op.1. – Spr.11.
49. Akunin A. S. Obshhij karakter poter' krest'janstva Juga Ukrainy v period apogeja «bol'shogo terrora» (1937–1938) i nemecko–okkupatsionnogo rezhima (1941–1944) / A. S. Akunin // Problemy istorii massovykh politicheskikh repressij v SSSR. K 70–letiju Vsesojuznoj perepisi naselenija 1939 goda: materialy VI Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii. – Krasnodar: Jekoinvest, 2010. – S.45–53.
50. DAKO. – F.R–4415. – Op.1. – Spr.16.
51. Holos Poltavshchyny. – 1 sichnia. – 1942.
52. DAKO. – F.R–2362. – Op.1. – Spr.1.

Kunisky M. P., Doctor of Historical Sciences, Docent, President of public organization «Information and communication management of intellectual property» (Ukraine, Kiev), 2757 Mk@gmail.com

Means and mechanisms to ensure the collection of payments of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)

Using a wide range of archival documents and analyzing special historical literature, author of the publication defines regulatory framework on which tax policy implemented in Raichskommissariat «Ukraine» – the largest in size and population occupation administrative–territorial formation. Thus were being constructed organizational – legal aspects of the occupation administration of RKU in the area of establishing a system of tax pressure to Ukrainian society.

Author of the publication establishing that occupation administration RKU was developed a system of means and mechanisms for tax collection. It should ensure timely collection of tax payments. Tax notice and tax requirements were the main means of informing taxpayers and fees. In identifying violations of regulatory requirements of the occupation authorities, to perpetrators imposed penalties and enforcement procedures introduced tax debts. The subject punishment and officials of local government, which did not provide timely payment of public taxes and fees. In some cases, those convicted of violating the order of payment of taxes in cash and in kind of form could apply the death penalty.

Keywords: taxes, fees, regulations, occupation administration occupation policy, tax payments, financial departments, local authorities, councils, the local population, Raichskommissariat «Ukraine», hebitskomissariat.

Куницкий М. П., доктор исторических наук, доцент, президент общественной организации «Информационно–коммуникационный менеджмент интеллектуальной собственности» (Украина, Киев), 2757 Mk@gmail.com

Средства и механизмы обеспечения налоговых платежей в Рейхскомисариате «Украина» (1941–1944 гг.)

Используя широкую группу архивных документов и проанализировав специальную историческую литературу, автор публикации устанавливает нормативно–правовую базу, на основе которой производилась налоговая политика в Рейхскомисариате «Украина» – наибольшему за размерами и количеством населения оккупационном административно–территориальным образованием. При этом реконструируются организационно–правовые аспекты функционирования оккупационной администрации РКУ в сфере создания налоговой системы, направленной на украинское общество.

Автор публикации устанавливает, что оккупационной администрацией РКУ было разработано систему средств и механизмов сбора налогов. Она должна была обеспечивать сбор налоговых платежей. Налоговые сообщения и налоговые требования стали основными средствами информирования налогоплательщиков. При выявлении фактов нарушений нормативных предписаний на нарушителей налагались штрафные санкции. Наказанию подлежали и работники органов местного управления, которые не обеспечивали сбор налоговых платежей. В отдельных случаях, к нарушителям могла применяться и смертная казнь.

Ключевые слова: налоги, сборы, нормативно–правовые акты, оккупационная администрация, оккупационная политика, налоговые платежи, финансовые отделы, местные органы власти, управы, местное население, Рейхскомисариат «Украина», гебитскомисариат.

* * *

УДК 930.2(477:100)«195/198»:373.5+378(092)(477)

Кір'янова О. Л.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри видавничої справи та редагування,
Видавничо-поліграфічний інститут НТУУ «КПІ»
(Україна, Київ), 380939074047@ukr.net

**ВНЕСОК ОСВІТЯН В УКРАЇНІЗАЦІЮ
СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ШКОЛИ УРСР:
АНАЛІТИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (50–ТІ – 80–ТІ РР. ХХ СТ.)**

Стаття присвячена аналітичним оцінкам та узагальненням української зарубіжної історіографії 50–х – 80–х рр. ХХ ст., щодо місця і ролі освітян в українізаційних процесах радянської України (1920–х – 1930–х рр. ХХ ст.). Мета дослідження полягає у розкритті ролі і місця освітян в українізації під кутом зору української зарубіжної історіографії. Комплексний історіографічний аналіз ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, системності, наступності. У дослідженні активно послуговувалася порівняльно-історичним методом, а також методами історіографічного аналізу та синтезу, історико-хронологічним, історико-ситуаційним. Засилом зроблено низку узагальнень: по-перше, принципово важливою (50–80–ті рр. ХХ ст.) була робота дослідників української діаспори, які у своїх працях розвінчували міфи та фальсифікації радянської історіографічної спадщини у цій сфері, показуючи, таким чином, зубність будь-яких партійних впливів на історичну науку; по-друге, незважаючи на відсутність архівної та іншої порівняльної інформації, українським зарубіжним дослідникам вдалося, об'єктивно висвітлити ключові події, які стосувалися українізаційних процесів, участі в них учителів і професорсько-викладацького складу вищої школи.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія 50–х – 80–х рр. ХХ ст., освітяни, українізація 1920–1930–х рр., середня та вища школа радянської України.

Проблема внеску освітян в українізацію середньої та вищої школи України (1920–ті – 30–ті рр. ХХ ст.) під кутом зору української зарубіжної історіографії 50–х – 80–х рр. ХХ ст. є актуальною проблемою сучасної історіографії. Адже для того, щоби показати контраверсійність окремих аспектів досліджуваної теми, політичну заангажованість українських дослідників часів УРСР, потрібна позиція іншої історичної школи, зокрема закордонної. Без співставлення точок зору, їх поглибленого наукового вивчення не можна окреслити реальну картину подій минулого, тому не може бути правдивою історія внеску освітянської інтелігенції в українізацію середньої та вищої школи періоду 20–х – 30–х рр. ХХ ст.

У зв'язку з цим, мета дослідження полягає у розкритті внеску освітян в українізацію (20–ті – 30–ті рр. ХХ ст.) під кутом зору української зарубіжної історіографії 50–80–х рр. ХХ ст. Досягнення мети реалізується через вирішення таких завдань: виявити пріоритети, теоретичні підвалини, імена, тенденції і напрямки зарубіжної історіографії стосовно ролі і місця освітян в українізації; дати оцінку внеску української зарубіжної історіографії у вивчення професійної та громадської діяльності учителів і викладачів вищої школи 1920–х – 1930–х рр. в умовах культурно-освітніх перетворень та посилення репресивних заходів правлячого компартійного режиму.

Об'єктом наукового дослідження є історична, історико-педагогічна література 1950–х – 1980–х рр., яка була опублікована за кордоном, в якій розглядається внесок освітян в українізаційні перетворення 20–х – 30–х рр. ХХ ст. Предметом дослідження є розвиток знань у українській зарубіжній історіографії щодо внеску освітян в українізаційні перетворення 1920–х – 1930–х рр.

Хронологічні рамки дослідження мають двовимірність: історичний – охоплює період 1920–х – 1930–х рр., пов'язаний з початком і завершенням українізації системи закладів середньої та вищої освіти, й участі в ній освітян;

історіографічний – стосується історичної та історико-педагогічної літератури у цій галузі, опублікованої впродовж 50–х – 80–х рр. ХХ ст. на території зарубіжних країн.

Географічні межі дослідження охоплюють Українську СРР, яка перебувала в складі СРСР, а також територію зарубіжних країн, в яких проводилися наукові розвідки з досліджуваної проблеми.

Комплексний історіографічний аналіз ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності, системності, наступності. У дослідженні активно послуговувалася порівняльно-історичним методом, а також методами історіографічного аналізу та синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічним, історико-хронологічним, історико-ситуаційним, біографічним, методами типологізації та періодизації.

У другій половині 50–х – 80–ті рр. ХХ ст., радянські історики продовжували гостро критикувати своїх колег за кордоном, не визнаючи за ними права на альтернативне висвітлення інтелігентської теми, ролі і місця вчителів і науково-педагогічної інтелігенції в освітньо-культурних зрушеннях 1920–1930–х рр. Зокрема, праці зарубіжних дослідників, у тому числі і діаспорних, радянські історики називали псевдонауковими, а їхніх авторів «буржуазними фальсифікаторами» та ідеологами антикомунізму [8].

Ситуацію, яка склалася у вітчизняній історіографії 30–80–х рр. ХХ ст., Я. Калакура характеризує як «двополюсну». Ним же вказувалося, що двополюсність розвитку української історичної науки в Україні та в діаспорі, ідеологічне протистояння між її представниками, їх своєрідна змагальність і перевірка на життєвість дали поштовх до аргументації поглядів, водночас засвідчивши глибоку кризу і безперспективність радянської історіографії [1, с. 76].

Таким чином, тоталітарні умови, в яких жили і працювали українські вчені, унеможлилювали наукове висвітлення теми про професійну діяльність освітянської інтелігенції в культурно-освітніх процесах 1920–1930–х рр. У зв'язку з цим цю місію протягом (50–80–ті рр. ХХ ст.) беруть на себе діаспорні історики, до них долучилися після Другої світової війни О. Оглоблин та Н. Полонська – Василенко, які сприяли розвитку традицій національної історіографії. Зокрема, О. Оглоблин у своїй статті «Завдання української історіографії на еміграції» (1963 р.) висловлює думку про створення програми щодо подальших дій, спрямованих на об'єктивне висвітлення історичних подій, які відбуваються в радянській Україні. Вчений наголошував, що основне завдання істориків за кордоном насамперед полягають в об'єктивній критиці фальшивих концепцій і схем радянської історіографії [6].

На переконання Я. Калакури саме О. Оглоблин посів чільне місце в консолідації розпорознених наукових сил, сприяв пошуку організаційних форм співпраці істориків, розкиданих по різних країнах, координації їх зусиль [1, с. 201].

У повоєнний період найбільш актуальними проблемами, до яких звертаються діаспорні дослідники, були національні, освітні, культурні питання, які вони простежують через призму національної політики радянської влади в УРСР та діяльної участі в ній різних груп інтелігенції (І. Крилов, І. Коляска, Ф. Пігідо, М. Прокоп, В. Чапленко). А також були опубліковані праці про національну та репресивну політику ВКП(б)

щодо української інтелігенції (Д. Соловей, І. Майстренко, І. Кошелівець). Важливо те, що у своїх працях дослідники діаспори зробили і низку історіографічних узагальнень та оцінок у цій сфері, зокрема, ними долалися як стереотипи та міфи радянських істориків, так і застосовувався критичний підхід до напрацювань своїх колег у діаспорній та зарубіжній науці.

Теоретичні та методологічні підходи до історичних джерел та літератури показані в працях про освітню політику більшовиків в радянській Україні (І. Крилов, І. Коляска). Зокрема, І. Крилов в опублікованій у 1956 р. праці «Система освіти в Україні (1917–1930). Досліди і матеріали» застосовує критичний підхід до аналізу збірників декретів, постанов, наказів по Народному Комісаріату Освіти, різноманітних опублікованих матеріалів зібраних по освіті за різні роки, праць Я. Ряппа, Г. Гринька та матеріалів радянської періодичної преси [4].

У 1950–1960–ті рр. з'являється низка праць дослідників Д. Солов'я, Г. Костюка, Р. Паклена тощо, у яких було приділено увагу огляду літератури та джерел, які вчені використовували в своїх розвідках. Усі вони в один голос стверджували, що, не маючи достатньої кількості першоджерел, у своїх працях багато в чому спиралися на творчу інтуїцію дослідника. Відомий дослідник української діаспори Д. Соловей, який мешкав у Канаді, у книзі «Голгота України» (1953 р.) нарікає на те, що позбавлений можливості працювати з першоджерелами, а переважним чином використовує інформацію з джерел передавальних або ж від живих свідків та учасників подій, тому його робота писалася протягом тривалого часу, і робилася через роки окремі вставки до розділів [7].

Г. Костюк у передмові до книги «Сталінізм в Україні» (написана у 1950–х рр. вперше в Україні була опублікована українською мовою в 1995 р.), писав, що праці як американських, так і англійських вчених трактували події, що відбувалися в Україні, досить однобічно, оскільки не знали цієї проблематики [2]. Критичний підхід автор застосовує і щодо праць радянських дослідників, які він називає науковоподібними, тому що нагромодження багатого, часто першоджерельного матеріалу не давало можливості їм дотримуватися принципу об'єктивності. Тому коментування джерельного матеріалу було однобічне, поверхове і конвенціональне, а «розгляд національного питання йде в традиційному, догматично–партійному, офіційно усталеному аспекті без натяку навіть на науково–критичний підхід до матеріалу. Тому ця (мається на увазі праця А. Мнацаканяна «Ленін і вирішення національного питання в СРСР» – Єреван, 1970 р.) являє собою лише згромадження матеріалу в історичному плані та голу без критичну констатацію теорії і практики більшовизму в офіційно дозволеному аспекті її бачення» [2, с. 27–28].

Сам вчений для написання своєї книги використав майже всю урядову й компартійну радянську пресу українською і російською мовами, серед яких: «Вопросы истории», «Український історичний журнал» та ін., а також особистий великий життєвий досвід радянської людини та інтуїтивне розуміння тих процесів, які відбувалися в 1920–1930–х рр. [2, с. 6].

Окремі історіографічні узагальнення було здійснено у роботах опублікованих у діаспорі в 1970–1980–х рр. Зокрема, відомі дослідники української діаспори І. Кошелівець, І. Майстренко дійшли ряду історіографічних узагальнень, які стосувалися аналізу окремих аспектів

теми їхніх досліджень. На особливу увагу заслуговує праця І. Кошелівця про Миколу Скрипника (1972 р.) [3]. На нашу думку, І. Кошелівець виконав дуже важливу роботу – зібрав, проаналізував та систематизував майже всі доступні матеріали про Наркома освіти, що є досить вагомим історіографічним надбанням того часу.

Водночас, І. Кошелівець переконаний, що написане самим Скрипником, вимагає особливо критичного підходу, як і вся партійна література. «Оскільки партійна догма зобов'язувала їх говорити не так, як думалося, а як належало. Зійти з рейок партійної діалектики означало приректи себе на знищення» [3, с. 7–8]. Одним із завдань, яке він хотів зреалізувати, це застерегти дослідників від суб'єктивних ненаукових оцінок особи М. Скрипника та його професійної діяльності, що інколи були кардинально протилежними (від необгрунтованого возвеличення до нищівної критики).

Окремі історіографічні узагальнення стосовно теми історії національної політики зроблені в праці «Історія комуністичної партії» І. Майстренком [5]. Вченим до аналізу цієї теми була залучена спеціальна література зарубіжних авторів (Дж. Армстронга, В. Коляржа, Р. Пайпса, Г. Сентон–Ватсона), а також великий масив праць, виданих у Росії (Н. Рутича, Л. Троцького, Б. Суварина), які він характеризує як фрагментарні щодо українського питання в СРСР. Проаналізувавши чимало радянську спадщину в цій сфері, І. Майстренко серед багатьох інших відзначив лише праці М. Равича–Черкаського та М. Попова, написані на його думку, без вказівок партійного апарату і багаті на фактичні й об'єктивні дані, сьогоденні захищені до публікації [5, с. 6].

Особливо цінною І. Майстренко вважає працю М. Попова, «у якій критично оцінена антиукраїнська політика КП(б)У в період українізації. Тим вона відіграла важливу роль у вихованні тодішніх кадрів КП(б)У щодо об'єктивного розуміння української революції і українського національного відродження» – підсумовує дослідник [5, с. 6–7]. З 1930–х рр. переконаний І. Майстренко, історична наука загалом, і в цьому питанні зокрема, перетворилася на служницю компартії, історики почали замовчувати невідомі для злободенної політики партії історичні факти, а часом і фальсифікувати їх. Таким чином, дослідник хотів довести згубність будь–яких впливів на історичну науку, особливо партійних, оскільки принцип партійності, що перетворився на синонім об'єктивності для радянських істориків, з часом став причиною не лише спотворення історичних подій, фактів, осіб, але й прямих фальсифікацій, які призвели до стагнації та кризи радянської історіографії.

Отже, нами встановлено: по–перше, принципово важливою (50–80–ті рр. ХХ ст.) була робота дослідників української діаспори, які у своїх працях розвінчували міфи та фальсифікації радянської історіографічної спадщини у цій сфері, показуючи, таким чином, згубність будь–яких партійних впливів на історичну науку; по–друге, незважаючи на відсутність архівної та іншої порівняльної інформації, українським зарубіжним дослідникам вдалося, досить часто на інтуїтивному науково–творчому рівні, об'єктивно з різних точок зору висвітлити ключові події, які стосувалися українізаційних процесів, участі в них учителів і професорсько–викладацького складу вищої школи, реконструювати причинно–наслідкові зв'язки подій, які відбувалися в соціо–культурному, освітньому

та науковому середовищі вчительської і науково-педагогічної інтелігенції у 1930–ті рр.

Водночас, на нашу думку, недостатню увагу з боку українських зарубіжних дослідників отримали такі теми: роль та участь вчителів у різних прорадянських агітаціях та кампаніях, які сприяли радянзації та пролетаризації освіти, культури, що врешті-решт і звело нанівещь усі надбання українізації в шкільництві. Ці та низка інших питань є досить актуальними і потребують суттєвого розширення та доповнень з позицій сьогодення.

Список використаних джерел

1. Калакура Я. С. Историчні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К., 2007. – 381 с.
2. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Гене́за і наслідки): Досл. і спостереження сучасника / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
3. Кошелівець І. Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 372 с.
4. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). (Досліді і матеріали). (Серія І. Ч.28) / І. Крилов. – Мюнхен, 1956. – 96 с.
5. Майстренко І. Історія комуністичної партії України / І. Майстренко. – Мюнхен, 1979. – 259 с.
6. Оглоблин О. П. Завдання української історіографії на еміграції / О. П. Оглоблин // О. Оглоблин. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. – С.228–289.
7. Соловей Д. Голгота України / Д. Соловей. – Вінніпег: «Український голос», 1953. – Ч.1. – 229 с.
8. Эльдарова И. К. Критика современной буржуазной историографии по проблемам культурной революции в СССР / И. К. Эльдарова // Культурная революция в СССР и духовное развитие советского общества. – Свердловск, 1974. – С.198–397.

References

1. Kalakura Ja. S. Istorychni zasady ukrai'noznavstva / Ja. S. Kalakura. – K., 2007. – 381 s.
2. Kostjuk G. Stalinizm v Ukrai'ni: (Geneza i naslidky): Dosl. i sposterezhenja suchasnyka / G. Kostjuk. – K.: Smoloskyp, 1995. – 508 s.
3. Koshelivec' I. Mykola Skrypnyk / I. Koshelivec'. – Mjunhen: Suchasnist', 1972. – 372 s.
4. Krylov I. Sistema osvity v Ukrai'ni (1917–1930). (Doslidy i materialy). (Serija I. Ch.28) / I. Krylov. – Mjunhen, 1956. – 96 s.
5. Majstrenko I. Istorija komunistychnoi' partii' Ukrai'ny / I. Majstrenko. – Mjunhen, 1979. – 259 s.
6. Ogloblyn O. P. Zavdannja ukrai'ns'koi' istoriografii' na emigracii' / O. P. Ogloblyn // O. Ogloblyn. Studii' z istorii' Ukrai'ny. Statii i dzherel'ni materialy. – N'ju-Jork, Kyi'v, Toronto, 1995. – S.228–289.
7. Solovej D. Golgota Ukrai'ny / D. Solovej. – Vinnipeg: «Ukrai'ns'kyj golos», 1953. – Ch.1. – 229 s.
8. Jel'darova I. K. Kritika sovremennoj burzhuznoj istoriografii po problemam kul'turnoj revoljucii v SSSR / I. K. Jel'darova // Kul'turnaja revoljucija v SSSR i duhovnoe razvitie sovet'skogo obshhestva. – Sverdlovsk, 1974. – S.198–397.

Kiryanova O. L., Candidate of Historical, a senior lecturer of the Department of publishing business and editing of Publisher-polydiene to the institute of NTUU «KPI» (Ukraine, Kyiv), 380939074047@ukr.net

Scholars' contribution to Ukrainization of secondary and high school in soviet Ukraine: analytical generalizations of Ukrainian foreign historiography (50s–80s of the XX century)

The article is dedicated to analytical generalizations of Ukrainian foreign historiography (50s–80s of the XX century) about scholars' role in processes of Ukrainization in Soviet Ukraine (1920s–1930s). The aim of the research is to describe scholars' contribution to Ukrainization from the point of view of Ukrainian foreign historiography. Tasks of the research are the following: to perform unprejudiced analysis of historiographic evaluations of Ukrainian foreign historiography (50s–80s of the XX century) of scholars' contribution to Ukrainization; to estimate the endowment of Ukrainian foreign historiography to the investigation of professional and public activity of teachers and professors of high school in 1920s–1930s under conditions of cultural-educational reformations and reinforcement of repressive measures of communist regime.

Complex historiographic analysis is based on the principles of historicism objectivity and consistency. The methods used in the investigation are the following:

comparative-historic, historiographic analysis and synthesis, system-structural and problem approach, logical, historic-chronological, historic-situational, biographic, typological and periodic methods.

Several generalizations are made in the research: firstly, investigators of Ukrainian diaspora played an important role in Ukrainian historiography (50s–80s of the XX century) because they had debunked myths and falsifications of Soviet historiography and had proved that any kind of party influence is harmful for the science; secondly, in spite of the absence of archive and any other comparative information, Ukrainian foreign investigators managed to show objectively the main events in Ukrainization process, to describe role of teachers and professors of high school in these processes and to reconstruct the sequence of the events which took place in sociocultural, educational and scientific environments in 1930s.

Keywords: Ukrainian foreign historiography of 50s–80s of the XX century; scholars; Ukrainization in 1920s–1930s, secondary and high school of Soviet Ukraine.

Кирьянова Е. Л., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры издательского дела и редактирования, Издательско-полиграфический институт НТУУ «КПИ» (Украина, Киев), 380939074047@ukr.net

Вклад педагогов в украинизацию средней и высшей школы УССР: аналитические обобщения украинской зарубежной историографии (50-е – 80-е гг. XX в.)

Статья посвящена аналитическим оценкам и обобщениям украинской зарубежной историографии 50-х – 80-х гг. XX в., о месте и роли педагогов в украинизационных процессах советской Украины (1920-х – 1930-х гг. XX в.). Цель исследования заключается в раскрытии роли и места педагогов в украинизации с точки зрения украинского зарубежной историографии. Комплексный историографический анализ основывается на принципах историзма и объективности, системности, преемственности. В исследовании активно использовалась сравнительно-историческим методом, а также методами историографического анализа и синтеза, историко-хронологическом, историко-ситуационным. В общем сделан ряд обобщений: во-первых, принципиально важной (50–80-е гг. XX в.) была работа исследователей украинской диаспоры, которые в своих работах разоблачали мифы и фальсификации советской историографического наследия в этой сфере, показывая, таким образом, пагубность любых партийных влияний на историческую науку; во-вторых, несмотря на отсутствие архивной и иной сравнительной информации, украинским зарубежным исследователям удалось, объективно осветить ключевые события, касающиеся украинизационных процессов, участия в них учителей и профессорско-преподавательского состава высшей школы.

Ключевые слова: украинская зарубежная историография 50-х – 80-х гг. XX в., педагоги, украинизация 1920–1930-х гг., средняя и высшая школа советской Украины.

УДК 94(47)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ КОЛЕКТИВІВ ПЕДИНСТИТУТІВ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» У ПЕРІОДИЦІ ЕПОХИ (Ч.1)

Елюструються зміни у характері опису окремих елементів повсякдення студентів та викладачів педагогічних вищих навчальних закладів України періоду десталінізації (1953–1964 рр.) на сторінках газети «Радянська освіта». Застосування методу контент-аналізу дозволило показати тлумачення викладачами вищів ролі самообслуговування у вишах; виявити ставлення до умов проживання, здоров'я та до цінової політики; порівняти тлумачення девіантної поведінки; з'ясувати підходи до формування естетичних смаків та моди.

Ключові слова: повсякдення, вища педагогічна школа, десталінізації, моди, самообслуговування, девіації, здоров'я.

Світ повсякденності населення пост-сталінського Союзу РСР став популярним предметом наукових розвідок останнього десятиліття. Науковці звертаються як до загальних рис побуту громадян країни, так і до специфіки щоденного життя окремих соціальних груп. Коло моїх інтересів охоплює світ буденності освітан УРСР. У цій розвідці пропоную поглянути на те, який образ побуту студентів та викладачів педагогічних вищів країни

пропонувала широкому загалу провідна освітянська газета – «Радянська освіта». Наперед зазначимо, що преса не є дзеркалом, що реально відображує побут освітян. Вона радше є збільшуваним склом. На сторінках газети з'являються лише крайні приклади з життя: найпозитивніші чи найнегативніші. Відсоток опису того, що ми вважаємо буденністю без коливань, насправді доволі низький. Проте, газетні шпальта покликані витворити образ буденного життя саме такими полярними зразками.

Неабияку цікавість репортерів викликала проблема запровадження самообслуговування в педінститутах. Однак, інтерес до явища прокинувся доволі пізно. Усі 5 статей по темі побачили світ з 1961 по 1964 роки. Найпершою ластівкою була згадка про організацію самообслуговування у стінах Ніжинського ДПП. Молодь використала шпальта газети як поле для діалогу із керівництвом власного навчального закладу. Студенти зауважили, що практика самообслуговування дала позитивні наслідки. Так, у гуртожитку у стислі строки навели порядок та чистоту. Майбутні педагоги навіть закликали до радикальніших змін. Вони зауважуючи, що студенти Ніжина виконували всю роботу допоміжного персоналу. Тому виш мав залишити у штаті лише посаду коменданта, звільнивши вартових та кастелянш. Такі ж зміни мали пройти й поза межами гуртожитків. Студенти хотіли у межах руху за самообслуговування замінити колегами лаборантів у кабінетах, як і бібліотекарів у читальних залах. На думку молоді, на своєму місці мав лишитися лише завідуючий книгозбірнею з професійною освітою. Останнє болоче питання, що його мало розв'язати самообслуговування, було отримання стипендій. Молодь жалілася, що день одержання стипендії перетворювався на стояння у довгих чергах та непомірну трату дорогого часу. Тому вихованці Ніжинського ДПП пропонували організувати отримання стипендії без касира, що вже стало практикою на окремих підприємствах міста [1]. Ми не знаємо, чи була хоча б найменша реакція керівництва вишу на лист своїх підопічних. Проте, молодечий запал у справі однозначно був.

Результати такої ж студентської заповзятості стали основою для реклами самообслуговування у квітні 1963 р. Місце дії – Кременець – місто з однією довгою вулицею, місто студентів. Кореспондент зауважував, що найбільше до душі у педінституті йому припала «чистота, охайність і порядок в усьому». Однак, цього разу у центрі увагу були результати роботи молоді по організації свого інтелектуального повсякдення. Журналіст підбив підсумки відвідин гуртожитку: «Заходиш немов у велетенський будинок учителя», бо на стінах були розвішені стіннівки «Науковець» та «За педагогічні кадри», а по кімнатах та аудиторіях лежали численні освітянські газети та журнали [2]. Зауважимо, що студентська журналістика уже була у колі уваги преси. У 1956 р. Зразком такої діяльності був Київський ДПП, багатотиражка якого виходила щотижня. Проте, видання «За педагогічні кадри» випускало партбюро, дирекція, комітет ЛКСМУ та профорганізація вишу [5]. Уже за сім років акцент змістився: із центру до провінції, з «елітарності» видання до студентської ініціативності.

Самообслуговування у 1964 р. ненав'язливо пропагувалося як засіб трудового виховання студентів. В Луцькому педінституті для зустрічі з вихованцями Брестського

вишу, як повідомляли, «оголосили аврал». Студенти в гуртожитку літали з відрами теплої води, віниками та ганчірками. Хлопці пересували меблі, перевіряли, чи не риплять двері, чи закриваються всі вікна. Таким чином самообслуговування стало синонімом «усвідомленого господарського почуття» [3].

Проте, суспільству був властивий не лише позитивний образ самоорганізації молоді. У травні 1964 р. полтавські педагоги зауважували, що в окремих навчальних закладах боялися ініціативності студентів. Проте, у стінах Полтавського ДПП самообслуговування набуло інших рис на додачу до господарської самостійності. Педагог Є. Рижило рекомендував відмовитися від посади агітаторів груп, зауважуючи про студентів: «Вони дорослі люди, їм зовсім не подобається, коли з ними викладачі поводяться як деякі вчителі з учнями, опікаючи, няньчать їх». Саме тому у ПДПП у межах руху за самообслуговування відбулася заміна викладачів–агітаторів на студентів–агітаторів з числа кращих студентів–комуністів. Відтоді можемо говорити про те, що самообслуговування студентів стало асоціюватися з піднесеною відповідальністю, творчістю та активністю [4].

Другим за кількістю звернень був блок інформації про забезпечення побуту освітян. Ситуація була аналогічною з попередньою групою: у перші роки «відлиги» преса лише двічі звертала увагу на житлові умови педагогів. Проте, це були лише два речення у двох віддалених роком публікаціях. У липні 1953 р. кореспонденти переймалися долею випускників вишів, що їхали на роботу за призначенням. Тоді виявилось, що місцева влада не надавала молодим учителям нові квартири, як те проголошувалося, а пристосовувала старі зруйновані будинки [6]. Вдруге у червні 1954 р. директорам вишів лише сухо нагадали про необхідність звертати особливу увагу на обслуговування побутового життя студентів [7]. Ми не вдаємося нині в аналіз причин таких засторог. Зрив відбудов, проблеми з постачанням матеріалів, брак не те що житлових, але й навчальних приміщень був лише десятою долею усіх післявоєнних негараздів. Напевне, через розуміння того, що заклики «покращити», «забезпечити» чи «надати» ні до чого не призведуть, поява подібних статей в газеті припинилася.

Питання харчування у вищій школі не стало темою багатьох публікацій за 12 років «відлиги». Уперше про нього заговорили у часи продуктового достатку, коли владі можна було дорікнути хіба що за щедрість – у вересня 1963 р. Що, власне, і відбулося. Репортер Ф. Аткин описував картину в їдальні одного з київських педагогічних вишів. Біля каси на столику лежав хліб, студенти брали його по кілька шматочків без обмеження. Ось ця «хлібна розкіш» змусила журналіста ставити майже риторичні запитання: «Декілька шматків... а може забагато? Може, з'їсти самому не під силу?» Виявилось, що біля кожної тарілки лежали залишені шматочки хліба – надкушені, зіпсовані, а то й цілі. Неоднозначності ситуації у крані достатку додавали слова інститутської прибиральниці: «Навіщо багато хапати? Ну відомо, скільки можеш з'їсти. Чи то очі завидують, чи що? Раніше, коли хліб не стояв на столах, то викидали щотижня 35–40 кг у підсобне господарство. Нині ж 10–15 кг щодня» [11].

Преса знову звернулася до питання житлового простору освітян лише у 1961 р. Це був вдалий час: поступово ситуація із квартирами та навчальними

приміщеннями вирівнялася. Тому актуальність проблеми підкріпилася позитивними прикладами, які можна було виносити на широкий загаль, не зганьбивши при цьому успішну соціалістичну державу. Проблема житла освітян вималювалася на тлі проєкції міста майбутнього, що мало б настати в СРСР через 20 років. Футуристичні образи пропонував директор Київського інституту «Дніпроміст» В. М. Успенський. Журналісти «Радянської освіти» пропонували освітянам знайти «своє місце» у великому житловому масиві майбутнього на великій території. Зразком був уже існуючий масив Бровари у Києві – великопанельний житловий квартал, будинок з готових житлових блоків – кімнат і квартир заводського виготовлення. Освітян переконували, що згодом на 130 га для них побудують 5-ти, 9-ти та 13-типоверхівки, у яких буде все – аж до кондиціонерів! Мікрорайон майбутнього повинен був забезпечити його жителів усім необхідним. У центрі такого мікрорайону до послуг освітян мали б бути відкриті будинок культури, готель, універмаг, ресторани і кафе, будинки дитячих і медичних закладів, школи-інтернати з навчальними корпусами і майстернями, гуртожитком, садом, спортивними майданчиками громадськими гаражами та автостоянками [8].

Того ж 1961 року на шпальтах «Радянської освіти» з'явився інший ідеальний образ житлового простору освітянина. Тепер освітянам пропонували як зразок для наслідування організацію простору студентської молоді на прикладі гуртожитків Львівського політехнічного університету. Прикметно, що попередній образ був лише проєктом на майбутнє. Натомість ці кімнати були реальними – облаштованими студентами самотужки у столярній майстерні вишу у межах руху за самообслуговування. Таких кімнат в гуртожитку закладу було п'ять. Вони були просторі і мали напрочуд гармонійно спроектовані меблі. Уздовж стін стояли невисокі пласкі шафи з книжковою полицею. Під фотографіями таких зразкових кімнат журналіст ніби проводив майстер-клас: «Візьміться за дві ручки їхньої перерізної площини і перед вам розкриється зручне ліжко з білосніжною постільню, стягнутою ремінцями. невеликий сучасних контурів стіл посеред кімнати буквально за хвилину стає вдвоє більшим – тут досить місця для двох креслень. А красива невелика стіл-шафа біля вікна виконує дві функції: всередині зберігається згорнені в трубку креслення, а потягніть вгору задню стінку й поверніть на себе – і от уже готовий спеціальний креслярський стіл». Біля дверей у такій кімнаті стояли чотири стінні шафи для одягу, поряд з дверима – глибока ніша для необхідних речей (від чемоданів до несезонного взуття). Львівська освітянська еліта пропонувала навіть організувати спеціальне виробництво меблів для студентських гуртожитків за зразком політехнічного інституту [9].

Однак, єдина стаття, що стосувалася проблем реального життя у гуртожитках інститутів, вийшла лише у березні 1963 р. Будівництво «другого дому» студентів називалося батьківським піклуванням партії та уряду над майбутніми учителями. Преса голосно заявляла про те, що держава відвела найкращі приміщення під студентські клуби та гуртожитки, що нині у молоді було все, залишалося лише одне – тільки вчитися. Але над матеріальною злагодою нависала тінь девіацій. Антиподом владної політики по покращенню проживання студентів стала поведінка молоді у

гуртожитках. Зразками носіїв «негідної поведінки» були студенти Донецького та Київського політехів – пияцтво, посиденьки вечорами, незнання, куди себе діти, брудний посуд, тижнями немита підлога, тощо [10]. Так тема студентського побуту тісно переплелася з проблемою девіацій у колі освітян.

Девіантна поведінка майбутніх учителів, напевне, була саме тією стороною повсякденності, яка не залишалася поза увагою преси упродовж усього пост-сталінського дванадцятиліття. Однак, реальних прикладів відхильної поведінки преса уникала довго. У грудні 1955 р. педагоги Дніпропетровського ДПІ іноземних мов всього лише звернулася до громадськості не проходити повз, коли освітянська молодь порушувала правила громадського життя, бо це була справа не лише міліції [11]. Проступків же, що викликали такі рекомендації до життя, освітяни не назвали.

Напевне, це можна пояснити тим, що злочинна поведінка майбутнього учителя, як і девіації, пов'язані з алкоголем, тютюном та статевим життям, могли підмочити репутацією усієї галузі освіти. Тому їхнє оприлюднення було рівноцінно самогубству системи підготовки «сіячів розумного, доброго, вічного». Простіша ситуація була з такою формою девіації як груба поведінка в суспільстві. У цій розвідці ми не вдаємося до з'ясування причин її появи, що часом були цікавішими за самі факти відхильності. Тут лише констатуємо приклади, що самими освітянами виносилися на широкий осуд, аби «іншим не повадно було».

Перша така історія була присвячена доценту Вінницького ДПІ Григорію Федоровичу Бушку. Студенти вишу у 1959 р. написали листа до редакції «Радянської освіти», у якому зауважили, що їхній викладач «не любить людей, він черствий, грубий, навіть жорстокий. Він кривдить студентів, не поважає колектив». Молодь звертала увагу на його звичку не вітатися зі студентами не лише по коридорах, а й навіть під час появи в аудиторії на пари. Але більше за все майбутніх освітян обурювали словесні образи, що лунали з вуст їхнього старшого колеги. Його не влаштовувало, здавалося, все: зовнішній вигляд молоді, їхні поведінка, успіхи... Студентка 4 курсу Г. Т. Кіловата почула образу за свій одяг: «дочка колгоспника... Ви, Кіловата, наче з Бродвею. Вам би ще ридикюльчик...». Студент I курсу Борис Кашук був вигнаний з аудиторії, коли під ним у цілковитій тиші раптово скрипнув стілець із ремаркою: «І як тебе в школі терпіли? І яким чином ти до інституту потрапив?» Молодь зауважувала, що були в його лексиконі вислови, що і на папері відтворити не наважишся. Натомість лектор гордо заявляв: «Це моя мова! Соковита! Не те, що штамп якийсь». А на зауваження додавав: «Мене, доцента, повчати?» [12].

Поява цієї публікації однозначно мала б виформувати ситуацію «ми-вони», у якій «ми» були вихованою більшістю, а «вони» – грубіянською маргінальною групою. Станом на 1962 р. поняття девіантної поведінки тісно переплелася із моральним вихованням. Українському освітянину розказували про окрему студентську честь. Це поняття презентувалося як неймовірно широке і всеохоплююче, таке, що його не виміряти, не обмежити ніякими рамками. Прикметно, що студентська мораль для хлопців та дівчат чомусь різнилася. Так, для юнака високо тримати звання радянського студента означало

із захопленням оволодівати знаннями. А для дівчини – не рахуючись з часом, з головою поринати в громадське життя колективу: «І про неї кажуть: ця не згнєбить нашої честі студента» [13].

Список використаних джерел

1. Дмитренко Л., Коваленко Л. Громадські начала в життя // Радянська освіта. – 2 грудня 1961. – №96. – С.3.
2. Мордань В. Вершини долаються в наступі // Радянська освіта. – 3 квітня 1963. – №26. – С.2.
3. Липнер С. Хто сказав «периферія»? // Радянська освіта. – 6 травня 1964. – №36. – С.2.
4. Рижило С. Нянки не потрібні // Радянська освіта. – 23 травня 1964. – №41. – С.2.
5. Багатотиражна газета Київського педінституту // Радянська освіта. – 8 вересня 1956. – №37. – С.4.
6. Більше уваги житлово-побутовим умовам вчителів! // Радянська освіта. – 4 липня 1953. – №27. – С.4.
7. Екзамени в педвузах // Радянська освіта. – 1 червня 1954. – №23. – С.3.
8. Міста і села комуністичного завтра // Радянська освіта. – 9 грудня 1961. – №97. – С.4.
9. Бабич І. Дешево, зручно, красиво! // Радянська освіта. – 28 червня 1961. – №51. – С.2.
10. Студентський дім // Радянська освіта. – 9 березня 1963. – №19. – С.1.
11. Голованівський З. Збори партійного активу // Радянська освіта. – 10 грудня 1955. – №50. – С.2.
12. Єромницький П. Доцента повчати // Радянська освіта. – 11 липня 1959. – №28. – С.4.
13. Честь студента, честь викладача // Радянська освіта. – 10 жовтня 1962. – №80. – С.2.

References

1. Dmytrenko L., Kovalenko L. Hromads'ki nachala v zhyttya // Radyans'ka osvita. – 2 hrudnya 1961. – №96. – С.3.
2. Mordan' V. Vershyny dolayut'sya v nastupi // Radyans'ka osvita. – 3 kvitnya 1963. – №26. – С.2.
3. Lipner S. Khto skazav «peryeriyya»? // Radyans'ka osvita. – 6 travnya 1964. – №36. – С.2.
4. Ryzhylo Ye. Nyan'ky ne potrebnі // Radyans'ka osvita. – 23 travnya 1964. – №41. – С.2.
5. Bahatotyrazhna hazeta Kyuyivs'koho pedinstytutu // Radyans'ka osvita. – 8 veresnya 1956. – №37. – С.4.
6. Bil'she uvahy zhytlovo-pobutovym umovam vchyteliv! // Radyans'ka osvita. – 4 lypnya 1953. – №27. – С.4.
7. Ekzameni v pedvuzakh // Radyans'ka osvita. – 1 chervnya 1954. – №23. – С.3.
8. Mista i sela komunistychnoho zavtra // Radyans'ka osvita. – 9 hrudnya 1961. – №97. – С.4.
9. Babych I. Deshevo, zrucho, krasivo! // Radyans'ka osvita. – 28 chervnya 1961. – №51. – С.2.
10. Student-s'kyu dim // Radyans'ka osvita. – 9 bereznya 1963. – №19. – С.1.
11. Holovaniv's'kyi Z. Zbory partiynoho aktyvu // Radyans'ka osvita. – 10 hrudnya 1955. – №50. – С.2.
12. Yeromyts'kyi P. Dotsenta povchaty // Radyans'ka osvita. – 11 lypnya 1959. – №28. – С.4.
13. Chest' studenta, chest' vykladacha // Radyans'ka osvita. – 10 zhovtnya 1962. – №80. – С.2.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

The display of the daily life of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» in the periodical press of the epoch (P.1)

The article shows the changes in the character of the description of the individual elements of the everyday life of students and teachers of pedagogical universities of Ukraine in the period of de-Stalinization (1953–1964) in the newspaper «Soviet education». The application of content analysis has allowed to make interpretations of teachers of the role of self-catering in the universities; to reveal attitudes to living conditions, health and the pricing policies; to compare interpretation of deviant behavior; to clarify approaches to the formation of aesthetic tastes and fashion.

Keywords: everyday, higher pedagogical school, de-Stalinization, fashion, self-catering, deviations, health.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

Отражение повседневной жизни коллективов пединститутов УССР времен «оттепели» в периодике эпохи (Ч.1)

Иллюстрируются изменения в характере описания отдельных элементов повседневности студентов и преподавателей педагогических вузов Украины периода десталинизации (1953–1964 гг.) на страницах газеты «Советское образование». Применение метода контент-анализа позволило показать толкование преподавателями вузов роли самообслуживания в вузах; выявить отношение к условиям проживания, здоровью и к ценовой политике, сравнить толкования девиантного поведения; выявить подходы к формированию эстетических вкусов и моды.

Ключевые слова: повседневность, высшая педагогическая школа, десталинизация, мода, самообслуживание, девиации, здоровье.

* * *

УДК 930.23

Китиченко Т. С.,
аспірантка, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), tskitichenko@gmail.com

КРИТИКА ПОЗИТИВІСТСЬКОЇ МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ РАДЯНСЬКИМИ НАУКОВЦЯМИ

Подані оцінки істориків радянського періоду відносно позитивістської методики виявлення, вивчення та використання історичних джерел у наукових дослідженнях. Показано еволюцію оцінок від часткового збереження у 1920-х рр. позитивістської джерелознавчої методики, її озвучної критики за часів сталінізму до прийняття, визнання наукової актуальності дослідницької методики істориків-позитивістів та подальшої розробки їх ідей.

Ключові слова: позитивізм, «буржуазні історики», радянські науковці, методика, методологія, критика історичних джерел.

Ідеї позитивізму справили суттєвий вплив на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства. Нашу увагу привернули ті праці радянських істориків, в яких містилися оцінки джерелознавчої методики науковців переважно підросійської України дореволюційного часу.

Дана тема є актуальною і має широкую джерельну базу. Оцінки радянських дослідників методики джерелознавства другої половини XIX – початку XX ст. побіжно розглядали такі сучасні дослідники, як Ю. М. Афанасьєв [1, с. 46–147], О. М. Богдашина [6, с. 30–33, 321 та ін.], В. Г. Косміна [15]. Проте у науковій літературі, зокрема у працях вищевказаних дослідників, спеціально обрана тема не вивчалася.

До кінця 1920-х років в історичній науці Радянського Союзу у цілому зберігається дореволюційна історіографічна ситуація. Запропоновані позитивістами правила роботи з історичними джерелами вважаються канонами методики джерелознавства.

Перший ректор Білоруського державного університету В. І. Пічета у праці «Введение в русскую историю (Источники и историография)» (1922 р.) високо оцінював дослідницьку методику В. Б. Антоновича та його учнів. Зокрема, він наголосував: «Кожен рядок, кожна замітка Антоновича дорожчезні. Вони проливають світло на багато темних питань минулого українського народу. Документи, які він видав, являються основними джерелами для вивчення минулого українського народу. Без них жоден дослідник обійтися не в змозі» [18, с. 195]. В. І. Пічета називав праці М. С. Грушевського, «блискучими екскурсами критико-методологічного характеру» з залученням «величезної кількості джерел» [18, с. 198].

Показово, що науковець за недотримання позитивістських правил у роботі з історичними джерелами більш критично ставився до праць А. О. Скальковського, а особливо неоромантика Д. І. Яворницького. Характеризуючи науковий доробок А. О. Скальковського, В. І. Пічета наголошував, що «автор не завжди розбірливий у виборі методу, внаслідок чого він позбавлений можливості провести демаркаційну лінію між джерелами, якими він користується, але яких не піддає ретельній критиці. Завдяки відсутності виразності в методі історичний конкретний матеріал для автора має таку ж цінність, як усний переказ чи розповіді старих» [18, с. 199]. Д. І. Яворницького В. І. Пічета критикував за відсутність будь-якої джерелознавчої методики. Він стверджував, що «у працях Еварницького не має ніякого методу. Цікавий оповідач, Еварницький – поганий дослідник, який не усвідомив собі завдань і методів історичного дослідження. Він погано розбирається у джерелах, не проводить між ними різниці, не піддає критиці, змішуючи в одну купу документальні дані з розповідями, споминами, переказами і подібним матеріалом, який має самостійну наукову цінність і вимагає для свого вивчення власних методологічних прийомів» [18, с. 199–200].

У 20–х рр. XX ст. відбувається певна трансформація поглядів багатьох дореволюційних дослідників. Зокрема, Д. І. Багалій змінював свої погляди на завдання та здобутки історичної науки. У «Нарисі української історіографії» (1923 р.) він називав розроблену позитивістами джерелознавчу методуку (за термінологією того часу «історичну критику») «цінним здобутком історіографії XIX і XX ст.» [2, с. 34]. У статті «Академік М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис)» (1927 р.) Д. І. Багалій високо оцінив методуку роботи з історичними джерелами М. С. Грушевського [2].

Прикладом проявів суперечностей між старими і новими поглядами на методологію та методуку історичних досліджень стала гостра полеміка між Д. І. Багалієм та М. І. Яворським (1923–1925 рр.). Дискусії з приводу проблем джерелознавчої методи відбувалися спочатку, за свідченням М. І. Яворського, в усній формі на засіданнях Харківської науково-дослідної кафедри історії України [28, с. 169] (пізніша, більш відома назва: кафедра (інститут) історії української культури). Згодом Д. І. Багалій у відгуку на працю «Нарис історії України» М. І. Яворського питанням методології та методуки присвятив 12 сторінок [3, с. 149]. Рецензент відмігив «відсутність критичного досліджування й обговорення тих питань, для яких бракує певних історичних джерел» [3, с. 146] та «переважання дедуктивного методу» [3, с. 150]. У відповідь М. І. Яворський назвав академіка «закопанним в архівній старовині «джерелознавцем»» [28, с. 169]. Професор стверджував, що «історія, як суспільна наука, не може й не має обмежитися одним тільки голим констатуванням «факту», а ще й мусить зайнятися виявленням та поясненням його» [28, с. 175]. Д. І. Багалій у статті «З приводу антикритики М. І. Яворського» зробив висновок, що автор вище зазначеного твору «не дав, як я вияснив, та й не міг дати такого синтетичного твору» [4, с. 149].

Вже у «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928 р.) Д. І. Багалій під впливом політичної ситуації характеризував «позитивну школу»,

тобто школу В. Б. Антоновича як стару [2, с. 205]. У переробленому на початку 1930–х років «Нарисі української історіографії» Д. І. Багалій занадто критично характеризує школу В. Б. Антоновича, до якої відносилися і М. С. Грушевський, і сам харківський учений [2, с. 501–507].

Московський дослідник С. М. Биковський активно критикував (до свого арешту у 1936 р.) буржуазних істориків за використання розроблених позитивістами формально-порівняльного (тобто історико-порівняльного) та формально-типологічного (тобто історико-типологічного) методів [8, с. 20; 9, с. 4].

С. М. Биковський у передмові до «Методики исторического исследования» критикував «Опыт русской историографии» В. С. Иконникова, «Об элементарной методике истории» Д. І. Багалія, «Вопросы методологии истории» Є. М. Щепкіна, а також праці інших науковців дореволюційного часу за недостатню розробку теорії історичного джерелознавства. На його думку роботи авторів другої половини XIX – початку XX ст. не мали «прямого зв'язку з методологією історії» та являли собою «посібники з техніки історичного дослідження» [7, с. 2].

Більшість наукових досліджень 30–х рр. – першої половини 50–х рр. XX ст. були спрямовані на звинувачення дореволюційних істориків у буржуазному націоналізмі фактографізмі, фальсифікаціях минулого та невідповідності новій ідеології з обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму та вищого партійного керівництва СРСР. І. В. Сталін неодноразово гостро критикував дослідницьку методуку науковців XIX – початку XX ст. [21, с. 33]. Він у листі до редакції журналу «Пролетарская революция» прихильників документального пояснення історії більшовицької партії назвав «безнадійними бюрократами» та «архівними крисами» [Пролетарская революция. – 1931. – №6. – С.9], піддавши таким чином, запереченню головні принципи дослідницької роботи істориків-позитивістів: культ об'єктивності та пояснення будь-якого історичного факту вірогідними джерелами (краще актовими).

Директор Інституту історії матеріальної культури ВУАН у 1934–1936 рр. Ф. А. Козубовський у праці «Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму» піддав критиці методологію археологічних досліджень Ф. К. Вовка та його «палеоетнологічної школи» [14, с. 25]. Він стверджував, що «теорія безбуржуазності українського народу, іманентної культурно-націоналістичної української ідеї, надкласової та аполітичної, формалізм, документалізм та порівняльництво – це не окремі помилки, а типова буржуазна ідеалістична система» [14, с. 66].

Академік М. М. Покровський у рецензії під назвою «Новый труд по экономической истории России (о книге М. В. Довнар-Запольского – «История русского народного хозяйства» Т.1)» ще у 1913 році піддав критиці використання археологічних джерел під час вивчення господарства держави [17, с. 62; або с. 272].

Після XX з'їзду КПРС (1956 р.) відбулася часткова десталінізація багатьох сфер політичного життя, зокрема гуманітаристики. Дослідники більш обережно, інколи і позитивно, ніж у сталінські часи, оцінюють надбання джерелознавців минулого.

В. О. Дмитрієнко у праці «Введение в историографию и источниковедение исторической науки» стверджував, що роботи «буржуазних істориків», до яких він відносив

О. О. Шахматова, С. М. Соловйова, О. С. Лаппо–Данилевського, В. О. Ключевського та інших учених, мали ряд методологічних недоліків [11, с. 143]. За його оцінкою праці неокантіанців – це «інтерпретації з суб'єктивних і психологічних позицій» [11, с. 143]. Роботи ж позитивістів, на думку В. О. Дмитрієнка, мають такі недоліки: фактографізм, документалізм і т.п.

Г. М. Иванов у монографії «Исторический источник и историческое познание (Методологические аспекты)» наголошував на тому, що позитивісти «намагалися уникати постановки теоретико–методологічних питань джерелознавства і зосереджували свої зусилля переважно на розробці конкретної методики вивчення історичних джерел» [13, с. 17].

О. П. Пронштейн одним з досягнень істориків другої половини XIX ст. вважав «розробку прийомів та методів історичної критики» [19, с. 6]. Професор Ростовського університету на відміну від попередників не критикував притаманний позитивістам культ історичного факту. Оскільки «історики–позитивісти вважали, що історичний факт простий, стабільний, незмінний, об'єктивний» тому достатньо було «встановити достовірність джерела», щоб отримати об'єктивне знання про минуле [19, с. 6]. В іншій праці відомий радянський джерелознавець наголошував на недостатній увазі вчених дорадянських часів до питання соціальної обумовленості появи історичних джерел. О. П. Пронштейн підкреслив, що більшість «буржуазних вчених» другої половини XIX – початку XX ст. «вважали правомірним проводити юридичний аналіз актів, незалежно від реальних умов, в яких вони виникли» [20, с. 80].

В. В. Иванов використання багатьма істориками–позитивістами, в тому числі М. М. Ковалевським, І. В. Лучицьким, історико–порівняльного методу важливим надбанням наукових досліджень [12, с. 100]. У той ж час казанський професор у праці «Методология исторической науки» вважав, що «пізнавальні функції цього методу буржуазні вчені в основному зводять до опису порівнюваних явищ, до пошуку у них рис подібності та відмінності» [12, с. 100]. Такий підхід В. В. Иванова є обмеженим. Одна з праць М. М. Ковалевського, наприклад, [Ковалевский М. М. Историко–сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории права. – М.: тип. Ф. Б. Миллера, 1880. – 72 с.] присвячена правилам використання історико–порівняльного методу для дослідження та порівняння державних інститутів, звичаїв, норм права різних народів.

О. В. Гутнова у навчальному посібнику «Историография истории средних веков. Середина XIX в. – 1917 г.» присвятила окремий розділ розвитку історичної науки часів панування позитивістської доктрини та дисциплінарного оформлення соціології як науки. Дослідниця у висновках щодо розвитку позитивістської методики дослідження історичних джерел не лише повторила оцінки, прийняті у радянському суспільствознавстві 1970–х – 1980–х рр. За її оцінкою «за своїми загальними методологічними принципами» позитивізм виявився «неспроможним перетворити історію на справжню науку» і «вороже протиставляло історичному матеріалізму разом з усією буржуазною історіографією» [10, с. 65]. Важливішим був інший висновок авторки: «У рамках буржуазної історичної науки позитивістська течія в останнє десятиліття XIX ст. займало у ряді питань більш передові позиції, ніж інші її

напрямки, і в ці роки створили на практично нові, хоча і обмежені можливості для подальшого накопичення історичних знань, розширення проблематики досліджень, удосконалення їх методики, розширення джерелознавчої бази» [10, с. 65].

О. В. Гутнова охарактеризувала окремо погляди таких відомих науковців підросійської України, як Ф. Я. Фортинський [10, с. 267], М. Н. Петров [10, с. 268–269], І. В. Лучицький [10, с. 272–276], М. М. Ковалевський [10, с. 280–288]. Вона називала історико–порівняльний головним методом при написанні праць І. В. Лучицьким [10, с. 273]. О. В. Гутнова підкреслила, що у 80–х р. XIX ст. «у своїх конкретних дослідженнях Лучицький робить акцент на економічній стороні історії, яка більш всього задовольняла його прагнення до точного емпіричного знання, і на використання статистичного методу, проте він ніколи не виходив за рамки плюралістичної позитивістської методології» [10, с. 273].

П. С. Шкуринов у праці «Позитивизм в России XIX века» виділяв три основні періоди поширення ідей позитивізму у країнах Західної Європи та Росії. За його оцінкою у наукових працях другого (60–ті – 70–ті рр. XIX ст.) та третього (80–ті – 90–ті рр. XIX ст.) періодів активно застосовуються позитивістські методологічні підходи до вивчення різних суспільних явищ [27, с. 312]. На його думку теоретико–методологічним підґрунтям наукових праць другої половини XIX ст. став емпіризм [27, с. 313–314]. П. С. Шкуринов відмічав активне використання істориками–позитивістами історико–порівняльного методу [27, с. 323] та використання «різноманітних методик соціологічних досліджень» [27, с. 323].

Професор Московського державного історико–архівного інституту О. М. Медушевська у статті «Теоретические проблемы в современном источниковедении» відносила остаточне формування позитивістської джерелознавчої методики на кінець XIX ст. і пов'язувала це «з появою узагальнюючих робіт з методології історії наприкінці XIX – на початку XX ст.» [16, с. 8]. Дослідниця підкреслювала, що подальше використання цих праць «у практиці дослідження і викладання виявило суттєві недоліки позитивістської методології історичного вивчення, відсутність конструктивних ідей історичного синтезу, розрив між виявленням приватних фактів і їх узагальненням, вузькість джерелознавчої бази» [16, с. 8]. О. М. Медушевська прийшла до наступного висновку: «Джерелознавство історичної науки вимагало більш систематичного вивчення» [16, с. 8].

О. М. Медушевська також піддала критиці неокантіанську «теоретико–пізнавальну концепцію» О. С. Лаппо–Данилевського, наголошуючи на неможливості «створення науки про джерела без урахування їх соціальної природи» [16, с. 9]. Дослідниця стверджувала, що «позитивістська методологія історії виявила свою неспроможність перед обличчям нових завдань, які постали перед історичною наукою. Критиці піддалися такі її сторони, як вузькість проблематики, слабкість теоретичного мислення, зведення завдань дослідження до фактографізму і опису, штучне обмеження кола джерел, спрощення уявлень про співвідношення джерела та історичного факту» [16, с. 9].

Л. М. Хмільов у праці «Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – начала XX вв.» підкреслював важливість позитивістської критики джерел для історичних досліджень [25, с. 141].

Він підкреслював, що «методи інтерпретації і критики джерел, які були звільнені від ідеалістичної обмеженості, можуть мати певне наукове значення» [25, с. 141].

В. І. Стрельський у роботі «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» критикував так звані «схеми буржуазних джерелознавців, які виявляються формальними і побудовані на глибоко ідеалістичному розумінні історії» [24, с. 52]. В іншій праці «Источниковедение истории СССР» київський дослідник вказав на специфіку позитивістської джерелознавчої методики. Зокрема, він зазначав: «Навіть великі буржуазні історики під джерелом розуміли в основному вивчення форм історичних пам'яток, тому і історичний аналіз підмінявся ними аналізом філологічним, текстологічним або юридичним» [23, с. 33–34]. На думку радянського науковця «аналіз тільки форми джерела у відриві від його змісту заважає правильному його розумінню, оцінці його класової суті і політичної орієнтації. Тому буржуазні джерелознавці, які стверджують існування незмінних методів дослідження різноманітних «типів» джерел, що відносяться за походженням до різних епох, неісторично» [23, с. 33–34].

На думку ленінградського професора О. Л. Шапіро дореволюційні історики не прагнули до певної єдності у дослідницькій методиці, «нерідко виступали противниками моністичного погляду на історію і були поборниками плюралістичної, еkleктичної теорії факторів» [26, с. 15–16]. У праці «Русская историография в период империализма» учений називав головною причиною недостатньо глибокого, на його думку, аналізу історичних джерел науковцями початку ХХ ст. відсутність «класового розуміння джерел» [26, с. 112]. Професор критикував розвиток позитивістської джерелознавчої методики «у бік більшого агностицизму» [26, с. 130], а «визнання деякими російськими істориками теорії емпіріокритицизму» розцінював «як явище, яке свідчить про деградацію і занепад буржуазної науки» [26, с. 130]. Головними недоліками буржуазного історіописання він визначав фактографізм та відмова від узагальнень: «Для історичної науки епохи імперіалізму характерно посилення тенденцій до фактографічності і дрібнотема, до перебільшення обережності у висновках та узагальненнях, а інколи і до відмови від всяких загальних схем історичного процесу, від всяких широких концепцій» [26, с. 131].

Отже, більшість науковців радянського періоду критично оцінювали методику дореволюційних істориків з історичними джерелами.

Список використаних джерел

1. Афанасьев Ю. Н. Советская историография / Ю. Н. Афанасьев // Отечественная история. – 1996. – №5. – С.146–168.
2. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. / Д. І. Багалій. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.
3. Багалій Д. І. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму / Д. І. Багалій // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С.145–161.
4. Багалій Д. І. З приводу антикритики М. І. Яворського / Д. І. Багалій // Червоний шлях. – 1924. – №6. – С.149–160.
5. Багалій Д. І. Академік М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) / Д. І. Багалій // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217.
6. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60–ті рр. ХІХ – 20–ті рр. ХХ ст.) / О. М. Богдашина. – Х.: Вид-во ун-ту, 2013. – 560 с.

7. Быковский С. Н. Методика исторического исследования / С. Н. Быковский. – Л.: ГАИМК, 1931. – 204 с.
8. Быковский С. Н. Какие цели преследуются некоторыми археологическими исследованиями / С. Н. Быковский // Сообщения ГАИМК. – 1931. – №4–5. – С.20–22.
9. Быковский С. Н. О классовых корнях старой археологии / С. Н. Быковский // Сообщения ГАИМК – 1931. – №9–10. – С.2–5.
10. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. Середина ХІХ в. – 1917 г.: уч. пособие / Е. В. Гутнова. – М.: Высш. школа, 1974. – 399 с.
11. Дмитриенко В. А. Введение в историографию и источниковедение исторической науки / В. А. Дмитриенко. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1988. – 190 с.
12. Иванов В. В. Методология исторической науки: уч. пособие / В. В. Иванов. – М.: Высш. школа, 1985. – 168 с.
13. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание: (Методологический аспект) / Г. М. Иванов. – Томск: Изд-во ун-та, 1973. – 224 с.
14. Козубовський Ф. А. Буржуазна історія матеріальної культури на послугах фашизму / Ф. А. Козубовський. – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – 100 с.
15. Космина В. Г. Радянська методологія історії й офіційна ідеологія / В. Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. ХVІІІ. – С.279–286.
16. Медушевская О. М. Теоретические проблемы в современном источниковедении / О. М. Медушевская // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Межвуз. сб. – М., 1985. – С.5–26.
17. Покровский М. Н. Новый труд по экономической истории России / М. Н. Покровский // Голос минувшего. – 1913. – №6. – С.270–282; Покровский М. Н. Новый труд по экономической истории России: [Рец. на кн.: Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. – Киев, 1911. – Т.1] // или Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов: (Историогр. очерки, крит. ст. и заметки) / Сб. подгот. к печ. Ин-том истории Комкадемии. – М.; Л., 1933. – Вып.2. – С.59–76.
18. Пичета В. И. Введение в русскую историю (Источники и историография) / В. И. Пичета. – М.: Госиздат, 1922. – 209 с.
19. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования: уч. пособие / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М.: Высш. школа, 1986. – 208 с.
20. Пронштейн А. П. Истолкование исторических источников / А. П. Пронштейн // Вопросы истории. – 1969. – №10. – С.69–86.
21. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма / И. Сталин // Пролетарская революция. – 1931. – №6. – С.3–12 или Сталин И. Сочинения: В 13 т. – М., 1951. – Т.13. – С.84–102.
22. Сталин И. Относительно марксизма в языкознании / И. Сталин // Марксизм и вопросы языкознания. – М., 1955. – С.5–34.
23. Стрельский В. И. Источниковедение истории СССР / В. И. Стрельский. – М.: Изд-во соц-эк. л-ры, 1962. – 603 с.
24. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР / В. И. Стрельский. – К.: Изд-во ун-та, 1961. – 133 с.
25. Хмыль Л. Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца ХІХ – начала ХХ вв. / Л. Н. Хмыль. – Томск: Изд-во ун-та, 1978. – 172 с.
26. Шапіро А. Л. Русская историография в период империализма / А. Л. Шапіро. – Л.: Изд-во ун-та, 1962. – 253 с.
27. Шкуринов П. С. Позитивизм в России / П. С. Шкуринов. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 416 с.
28. Яворський М. І. Де-що про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й бабусину спідницю / М. І. Яворський // Червоний шлях. – 1924. – №3. – С.167–182.

References

1. Afanas'ev Ju. N. Sovetskaja istoriografija / Ju. N. Afanas'ev // Otechestvennaja istorija. – 1996. – №5. – S.146–168.
2. Bagalij D. I. Vybrani praci: U 6 t. / D. I. Bagalij. – T.2: Dzhhereloznavstvo ta istoriografija istorii' Ukrai'ny. – H.: Zoloti storinky, 2001. – 662 s.
3. Bagalij D. I. Persha sprobha nacherku istorii' Ukrai'ny na tli istorichnogo materializmu / D. I. Bagalij // Chervonyj shljah. – 1923. – №9. – S.145–161.
4. Bagalij D. I. Z pryvodu antykytryky M. I. Javors'kogo / D. I. Bagalij // Chervonyj shljah. – 1924. – №6. – S.149–160.

5. Bagalij D. I. Akademik M. S. Grushevs'kyj i jogo misce v ukrai'ns'kij istoriografii' (istoryko-krytychnyj narys) / D. I. Bagalij // Chervonyj shljah. – 1927. – №1. – S.160–217.

6. Bogdashyna O. M. Pozytyvizm v istorychnij nauki v Ukrai'ni (60–ti rr. XIX – 20–ti rr. XX st.) / O. M. Bogdashyna. – H.: Vyd–vo un–tu, 2013. – 560 s.

7. Bykovskij S. N. Metodika istoricheskogo issledovanija / S. N. Bykovskij. – L.: GAIMK, 1931. – 204 s.

8. Bykovskij S. N. Kakie celi presledujutsja nekotorymi arheologicheskimi issledovanijami / S. N. Bykovskij // Soobshhenija GAIMK. – 1931. – №4–5. – S.20–22.

9. Bykovskij S. N. O klassovyh kornjah staroj arheologii / S. N. Bykovskij // Soobshhenija GAIMK – 1931. – №9–10. – S.2–5.

10. Gutnova E. V. Istoriografija istorii srednih vekov. Seredina XIX v. – 1917 g.: uch. posobie / E. V. Gutnova. – M.: Vyssh. shkola, 1974. – 399 s.

11. Dmitrienko V. A. Vvedenie v istoriografiju i istochnikovedenie istoricheskoi nauki / V. A. Dmitrienko. – Tomsk: Izd–vo Tom. un–ta, 1988. – 190 s.

12. Ivanov V. V. Metodologija istoricheskoi nauki: uch. posobie / V. V. Ivanov. – M.: Vyssh. shkola, 1985. – 168 s.

13. Ivanov G. M. Istoričeskij istochnik i istoričeskoe poznanie: (Metodologičeskij aspekt) / G. M. Ivanov. – Tomsk: Izd–vo un–ta, 1973. – 224 s.

14. Kozubov's'kyj F. A. Burzhuazna istorija material'noi kul'tury na poslugah fashyizmu / F. A. Kozubov's'kyj. – K.: Vyd–vo VUAN, 1934. – 100 s.

15. Kosmyna V. G. Radjans'ka metodologija istorii' j oficijna ideologija / V. G. Kosmyna // Naukovi pracj istoričnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhja, 2004. – Vyp. XVIII. – S.279–286.

16. Medushevskaja O. M. Teoreticheskie problemy v sovremennom istochnikovedenii / O. M. Medushevskaja // Teorija i metody istochnikovedenija i vspomogatel'nyh istoricheskikh disciplin. Mezhdvuz. sb. – M., 1985. – S.5–26.

17. Pokrovskij M. N. Novyj trud po jekonomičeskoi istorii Rossii / M. N. Pokrovskij // Golos minuvshego. – 1913. – №6. – S.270–282; Pokrovskij M. N. Novyj trud po jekonomičeskoi istorii Rossii: [Rec. na kn.: Dvornar–Zapol'skij M. V. Istoriija russkogo narodnogo hozjajstva. – Kiev, 1911. – T.1] // ili Pokrovskij M. N. Istoričeskaja nauka i bor'ba klassov: (Istoriogr. očerki, krit. st. i zametki) / Sb. podgot. k peč. In–tom istorii Komakademii. – M.; L., 1933. – Vyp.2. – S.59–76.

18. Picheta V. I. Vvedenie v russkiju istoriju (Istochniki i istoriografija) / V. I. Picheta. – M.: Gosizdat, 1922. – 209 s.

19. Pronshtejn A. P. Voprosy teorii i metodiki istoricheskogo issledovanija: uch. posobie / A. P. Pronshtejn, I. N. Danilevskij. – M.: Vyssh. shkola, 1986. – 208 s.

20. Pronshtejn A. P. Istolkovanie istoricheskikh istočnikov / A. P. Pronshtejn // Voprosy istorii. – 1969. – №10. – S.69–86.

21. Stalin I. O nekotoryh voprosah istorii bol'shevizma / I. Stalin // Proletarskaja revoljucija. – 1931. – №6. – S.3–12 ili Stalin I. Sochinenija: V 13 t. – M., 1951. – T.13. – S.84–102.

22. Stalin I. Otnositel'no marksizma v jazykoznanii / I. Stalin // Marksizm i voprosy jazykoznanija. – M., 1955. – S.5–34.

23. Strel'skij V. I. Istochnikovedenie istorii SSSR / V. I. Strel'skij. – M.: Izd–vo soc–jek. l–ry, 1962. – 603 s.

24. Strel'skij V. I. Osnovnye principy nauchnoj kritiki istočnikov po istorii SSSR / V. I. Strel'skij. – K.: Izd–vo un–ta, 1961. – 133 s.

25. Hmyljov L. N. Problemy metodologii istorii v ruskoj burzhuaznoj istoriografii konca XIX – nachala XX vv. / L. N. Hmyljov. – Tomsk: Izd–vo un–ta, 1978. – 172 s.

26. Shapiro A. L. Russkaja istoriografija v period imperializma / A. L. Shapiro. – L.: Izd–vo un–ta, 1962. – 253 s.

27. Shkurinov P. S. Pozitivizm v Rossii / P. S. Shkurinov. – M.: Izd–vo MGU, 1980. – 416 s.

28. Javors'kyj M. I. De–shho pro «krytyčnu» krytyku, pro «ob'jektivnu» istoriju ta shhe j babusynu spidnycu / M. I. Javors'kyj // Chervonyj shljah. – 1924. – №3. – S.167–182.

Kitichenko T. S., postgraduate student, Kharkiv National Pedagogical University G. S. Skovoroda (Ukraine, Kharkov), tskitichenko@gmail.com

Criticism positivist methodology study of historical sources by Soviet scientists

This article evaluates the historians of the Soviet period positivist methodology regarding the identification, study and use of historical sources in research. Estimates show the evolution of partial preservation in 1920. Source–positivist methodology, its

indiscriminate criticism of Stalinism in the days before the adoption, the recognition of scientific relevance of research methods positivist historians and further develop their ideas.

Keywords: positivism, «bourgeois historians», Soviet scientists, technique, methodology, critique historical sources.

Kitichenko T. S., аспирантка, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков), tskitichenko@gmail.com

Критика позитивистской методики изучения исторических источников советскими учеными

Представлены оценки историков советского периода относительно позитивистской методики выявления, изучения и использования исторических источников в научных исследованиях. Показано эволюцию оценок от частичного сохранения в 1920-х гг. позитивистской источниковедческой методики, ее огульной критики во времена сталинизма к принятию, признанию научной актуальности исследовательской методики историков–позитивистов и дальнейшей разработке их идей.

Ключевые слова: позитивизм, «буржуазные историки», советские ученые, методика, методология, критика исторических источников.

* * *

УДК 94(477.83)

Буковський І. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України та етнокомунікації,
Національний університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), ivan.armia@gmail.com

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКСПОНУВАННЯ ЗБРОЇ: ІСТОРИКО–КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Зброя завжди була не тільки засобом ведення війни, а й культурною спадщиною лобі нації, важливою складовою характеристикою будь-якої епохи та її культури.

Колекції зброї набули громадсько–державний статус науково–історичного і культурно–просвітницького закладу, адаптувалися до дії економічних, політичних, соціальних, духовно–ідеологічних чинників. Музейне експонування зброї стало об'єктом державної політики та управління, слугуючи меті об'єднання, виховання і самопізнання суспільств, орієнтуючи особистість у світі цінностей, формуючи і розширюючи уявлення про ідеали, норми, канони через вибірковість матеріалу і оціночне до нього ставлення, діючи на людську свідомість і думки, сприяючи їх регуляції, формуючи світосприйняття і світобачення.

Зброя акумулює досягнення науки, культури і мистецтва, набуваючи значення, ознаки або символи, що несе в собі закодовану інформацію і створює сильний вплив на розум і почуття людини. Зброя несе на собі відбиток соціальних, історичних і культурних значень. Щоб створити зброю як історико–культурний феномен, необхідно розглядати її у розвитку і у взаємозв'язку з іншими явищами.

Ключові слова: зброя, музей, експозиція, музеєзнавство, концепція, колекція.

Історико–культурологічне вивчення зброї є одним із найперспективніших напрямків сучасної науки в розвинених країнах світу. Протягом останніх десятиліть значно зросла кількість зброєзнавчих досліджень та розвідок. Музеї ведуть політику збільшення кількості тимчасових виставок. Реорганізуються старі та відкриваються нові експозиції та музеї зброї, зростає число колекціонерів, зброєзнавців та любителів зброї. Зброя стає все більш значимою ланкою історичних реконструкцій, освітньо–виховних програм і туризму.

Перетворити зброю в об'єкт музейного показу з метою максимального збереження, з'ясування її історико–культурної, наукової, естетичної, освітньо–виховної цінності, активного включення в сучасну культуру дозволяє експозиційна діяльність музеїв. На шляху дослідження музейного експонування зброї головною проблемою виступає майже повна відсутність фундаментальних праць, що узагальнюють і аналізують досвід розвитку цієї сфери діяльності музеїв в цілому

світі і в Україні, зокрема. Основними джерелами, що висвітлюють історію зібрань зброї являються каталоги цих зібрань, складені провідними істориками, зброєзнавцями і творцями колекцій: Арсеналу Тауера в Лондоні А. Дафті, К. Блера; Колекції Уолеса в Лондоні Дж. Манна; Музею Штіберта в Болоньї Л. Бочія; Арсеналу замку Розенборг (Данія) А. Харфа; Арсеналу в Вартбурзі (Німеччина) Х. Мюллера; Замків Швеції К. Венберга; Арсеналу Метрополітен-музею в Нью-Йорку (США) Д. Босфорда та цілого ряду інших. Ці каталоги містять живописні, графічні зображення і фотоматеріали, що дозволяють охарактеризувати експонування зброї в конкретних арсеналах і проілюструвати висновки в аналізах [1, с. 10].

Грунтовні роботи по історії музеїв зброї і питання експозиційної діяльності були написані істориками і зброєзнавцями Великої Британії, Канади, Польщі, Чехії, Франції, Німеччини і США. Більшість видань практично не представлені в бібліотеках України і не перекладено на українську мову.

Історіям конкретних музеїв зброї і колекціям присвячені роботи провідних світових зброєзнавців: в США – Ф. Тайлор, Г. Стойнс, Р. Булл, П. Крен, В. Карческі, Г. Раймер; в Великобританії – Дж. Манн, Г. Ф. Старкі, Б. Руссель, Г. Ж. Раймер, Р. Клефан, Р. Форрер; в Італії – Л. Боччіа, Г. Р. Робінсон, Р. Братті, Е. Колхо, М. Скаліні; в Німеччині – О. В. Потір, Е. Шалкшадер, Р. Ульман, К. Колтман, Ф. Россі, К. Шалк, Х. Шалкерт; в Швейцарії – Х. Шнайдер; в Польщі – Ж. Жигульський. Дослідження цих фахівців дозволяють скласти загальну картину розвитку і стану музеїв зброї і в загальних рисах проілюструвати еволюцію музейного ставлення до зброї: від утилітарних сховищ зброї до багатофункціонального експонування.

Яскравим прикладом може слугувати робота В. Блейхама «Енциклопедія зброї». Він визначає характер, мету і основоположні принципи зброї. Автор торкається питання формування експозиції зброї, виділяє хронологічний, розслухово-синхронологічний і декоративний принципи розстановки експонатів, обґрунтовує необхідність визначати характер та цілі, які ми очікуємо при створенні і формуванні образу експозиції, викладає принципи експонування зброї [2, с. 15–17].

Не менш важливими для розуміння теми є праці С. В. Гренгсея, Г. Мюллера в дослідженні колекції Арсеналу Вартбурга, А. Роусе у виданні, присвяченому історії Арсеналу Тауера в Лондоні, Р. Матужевського по висвітленню історії та еволюції експозиції Військового музею в Варшаві, А. Гоффа. Цікавою є і праця хранителя колекції зброї Палацу великих магістрів в Ла-Валетті Г. Ф. Лейкіна про історію формування експозиції музею і підтверджує свої висновки фотографіями XIX століття [3, с. 10].

В сучасному зарубіжному і вітчизняному музеєзнавстві активно розробляються дві концепції музею: а) інформаційно-комунікативна і б) інформаційно-семіотична. Роботи представників цих двох напрямків скеровані на дослідження музейної експозиції як початку музейної комунікації, аналіз природи музейної експозиції в цілому без відносно до конкретного типу музею. Детальне вивчення праць, присвячених історії і діяльності музеїв зброї, дозволяє стверджувати, що фундаментальних праць по питанню музейного експонування зброї на сьогоднішній день майже немає.

При наявності ґрунтовних робіт по історії зброярського мистецтва, конкретних колекцій зброї, історіографія питання музейного експонування зброї обмежується тільки спорадичними спробами висвітлити стан справ і вузьким по спеціалізації питанням експозиційної роботи і, частіше за все, носить описовий характер.

Для того, щоб покращити ситуацію з експонуванням зброї в наших музеях, слід вирішити ряд теоретичних завдань:

- детально вивчити генезу музейного експонування зброї в історико-культурному аспекті;
- ретельно проаналізувати властивості і функції музейного експонування зброї;
- визначити концептуальні основи організації і художньо-образного оформлення музейного експонування зброї на базі українських музеїв;
- охарактеризувати сучасні тенденції і перспективи розвитку музейного експонування зброї.

В якості часткової відповіді на ці питання слід винести наступні положення:

– Музейне експонування зброї є самодостатньою, цілісною, багатофункціональною системою, що відзеркалює культурні реалії конкретної історичної епохи, що відіграє власну роль в процесі культурного та ідеологічного життя суспільства, вивчення функцій, завдань і тенденцій розвитку якого не можливе за межами історико-культурологічного аспекту. Витоки і еволюція музейного ставлення до зброї обумовлені соціокультурними передумовами і є наслідками закономірного розвитку потреб і культури суспільства [4, с. 11].

– Зброя – це історико-культурна спадщина нації, втілюючи різноманітні грані політичної, художньої культури і культури суспільства загалом. Зброя – це музейний предмет, що володіє конкретним смисловим навантаженням, значною інформативною, документальною, культурною і символічною цінністю, що визначають значимість зброї для колекції, її задачі і функції в системі музейного експонування. Концентруючи в єдине ціле технічні досягнення, конструкторський замисел, художній стиль, дух і культури епохи, зброя являється ємким і багатограним символом самого народу.

– Музейне експонування зброї здійснює ціннісне ставлення до зброї як до самодостатнього феномену культури, відзеркалюючи всю багатоманітність її наукових, освітніх, ідеологічних та рекреаційних аспектів. Іншими словами – музейне експонування зброї – це концептуально продуманий, функціонально насичений, цілісний, естетично виразний твір. Єдність художньо-образного, функціонального, конструктивно-технологічного начал: триєдиний союз мистецтва, науки і техніки, – забезпечують ефективність основної форми музейної комунікації [4, с. 12].

– Образно-художня структура, архітектурний і експозиційний простір музею знаходяться в складних функціональних стилістичних, естетичних і емоційних зв'язках. Основна задача художнього проектування – допомога розкриттю концептуального рішення експозиції, підсиленню емоційної дії і забезпеченню ефективного контакту відвідувача зі зброєю, автентичними музейними предметами. Розуміння експозиції – активний вольовий процес, цілеспрямоване сприйняття.

Протягом усієї історії формування колекцій зброї в музейні зібрання проходила планомірна розробка

системи музейного експонування зброї: від утилітарного, формального, до естетичного, концептуального, художнього, інформаційно-насиченого, сюжетно-драматичного образу, візуально-вібральної діючої системи [5, с. 32].

– Музейне експонування – новаторство, створення оригінальних уявлень, що не дозволяє традиціям перетворитися у мертвий багаж, освоює нові, шойно відкриті можливості, що виходять за межі загальноприйнятого, вносить у скарбницю культурної спадщини нові цінності, збагачує культуру суспільства, бере участь у вдосконаленні світу та людських стосунків. Сьогодні музейне експонування зброї орієнтоване на динамічну, образну, смислово передачу інформації і, прямим чином, пов'язане з характером і законами сприйняття сучасним глядачем масових видів культурної комунікації. Експозиція повинна сприяти більш глибокому зануренню глядача в питання історії, мистецтва і культури, створювати певний ціннісний вектор і гуманізувати науково-освітній процес [5, с. 33].

Мотиви колекціонування зброї у різні епохи були різними: необхідність створювати потужні арсенали в цілях безпеки, магічна симатика, позначення і підтвердження соціальної ролі власника, престижу і влади, декор інтер'єру, елемент пізнання і класифікації, естетична насолода тощо.

Арсенали з'явилися в зв'язку з необхідністю зберігання зброї для військових цілей. В процесі історичного розвитку вони еволюціонували від утилітарних до протомузейних зібрань, які стали відображати культуру і потреби епохи, виражати естетичні смаки свого власника, намітивши принципи експонування зброї, визначаючи норми зберігання і реставрації як культурної спадщини нації.

В ході генези колекції зброї стали виконувати соціально-культурні функції сучасного музею, залучили зброю в окремий візуально-концептуальний ряд і дійство. Зброя набула статус музейного предмету, що володіє документальними, інформаційними, репрезентативними і культурними властивостями. Зброя – пам'ятник матеріальної та духовної культури своєї епохи, втілення усіх граней життя суспільства, політичної культури і художнього стилю. Її інформативна, документальна і комунікативна функції дозволяють розглядати зброєзнавство як музеезнавчу дисципліну, що знаходиться на стику різних областей наукових знань, які вивчають зброю як історико-культурне явище у всьому його різноманітті [6, с. 311].

Експозиційна діяльність музеїв зброї знаходиться у постійному контакті з людиною, формуючи громадську свідомість, виявляючи специфіку і властивості зброї як музейного предмету, беручи участь в освітньо-виховній роботі музею. Набуваючи на експозиції певне смислове навантаження, зброя викликає конкретні історичні, культурні, географічні, символічні і т.д. асоціації. Головна риса зброї – надзвичайна узгодженість художнього замислу і технічного виконання. Зброя володіє документальним, інформативним, культурним і символічним значенням. Вона несе у собі меморіальну, міфологічну, філософську, ідеологічну, церемоніальну, соціальну, релігійну і політичну цінність [7, с. 330].

Музейне експонування витворів зброярського мистецтва – це комплексне створення концептуально обумовленого середовища, що органічно включає в

себе певне співвідношення цілого ряду компонентів: експонатів, тематики, архітектури, предметно-просторової стилістики, дидактичного матеріалу і технологічних режимів. Цей ряд об'єднується загальним концептуально-художнім замислом у цілісну предметно-просторову, виразну, багатофункціональну систему. Експонування зброї – це узагальнена, систематизована, чітко сформульована і аргументована ілюстративна розповідь про специфіку і властивості зброї як музейного предмета, історико-культурного об'єкту і зв'язках цієї матеріальної і духовної діяльності людини з історією і людьми, котрі нею користувалися, створювали, вдосконалювали і колекціонували. Художнє оформлення експозиції несе смислове навантаження, що ґрунтується на знаннях, емоційному сприйнятті і практичному досвіді [8, с. 102].

Дослідження показують, що процес еволюції музейного експонування зброї вимагає розгляду історичних, культурологічних, психологічних, художніх і науково-технічних аспектів.

Експозиція дає можливість суттєво змінити традиційне усвідомлення зброї як «збраряддя смерті» в бік усвідомлення її історико-культурного потенціалу, представлення як витвору декоративно-прикладного мистецтва, унікальної майстерності зброярів. В музеї сприйняття і розуміння експозиції можливе тільки при активізації дизайнером, що створив експозицію, активного вольового процесу у відвідувачів музею.

На підставі аналізу музейної практики можна констатувати, що експозиційна практика вирішує декілька важливих завдань музейної діяльності загалом:

– створення художнього образу експозиції (конструктивна художньо-образна характеристика, емоційна форма, технологія проектування);

– об'ємно-просторова організація виставкового простору (зонування, організація маршруту, освоєння експозиційного об'єму, організація простору музейного предмету);

– визначення, проектування і ефективне використання функціональних характеристик експозиції за допомогою необхідних архітектурно-художніх і технічних засобів: масштабність, спів розмірність, пропорції, принципи архітектоніки і естетики;

– організація, узагальнення і систематизація властивостей і функцій музейних предметів, виявлення їх музейної цінності та історико-культурної значимості.

Сучасне музейне експонування – це підсумок спланованої, науково-обґрунтованої, багатогранної творчої роботи хранителів колекції, дизайнера, архітектора і конструктора, педагогів (в деяких випадках театральних режисерів і сценаристів), а також багатьох інших фахівців самих різноманітних галузей знань. Віртуозність виконання експозиції робить її твором мистецтва. В іншому випадку – це одноманітне, сухе розташування мертвого, беззмістовного арсеналу, викладеного на огляд у визначеному обмеженому просторі [9, с. 28].

Позитивна дія музейного експонування зброї на загальну життєдіяльність людини давно стала предметом вивчення психологів і фізіологів. Практика довела, що естетичне переживання сприяє покращенню та оптимізації хімічних і фізіологічних процесів, підвищує можливість людини, витісняє негативні емоції, пом'якшує психологічну напруженість. Крім іншого, музейне експонування зброї дозволяє здійснювати пізнавальну

функцію культури, поглибити знання світової історії, усвідомити певні аспекти політики держав, культури суспільств, долучитися до культурної спадщини цих суспільств, активізувати творчі здібності особи. Експозиція розкриває особливості і традиції історії зброярського мистецтва, військової справи. Зброя як музейний предмет демонструє досягнення в області науки і техніки, прогрес людської думки. Також експонування спрямоване на формування системи цінностей, що впливає на життєве самовизначення підростаючого покоління [1, с. 10].

Оволодіння музейною культурою і мовою музейної експозиції розвиває фантазію, дає можливість побачити багатство світу і людської діяльності, доторкнутися до видатних художніх творів. Естетичне усвідомлення дійсності здатне розвинути в людині його власні почуття, які стають більш тонкими і глибокими, вчить виокремлювати найменші нюанси почуттів і ставлення інших людей, приводить до думки, що головною цінністю являється саме життя, спонукає до творчості і наукового освоєння дійсності [10, с. 31].

На сьогодні завдання формування духовної культури людини, її пізнавальних потреб стає не менш важливим, ніж освітні завдання. При успішному вирішенні перших, ефективно реалізуються другі умови. Значну роль в цьому процесі відіграє музей зброї, специфіка якого втілена у його демократичності та можливості виховного впливу на всі категорії населення, незалежно від віку та освіти.

Музейна експозиція є завершеною і повноцінною лише тоді, коли всі її окремі елементи поєднані в експозиційному просторі і в часі як зовнішнім зв'язком, так і просякнуті внутрішньою єдністю смислу, коли наука, техніка і мистецтво долучені до своєї єдності не механічним, а усвідомленим функціональним інформативним зв'язком. Колекціонування зброї – це захоплення, яке буде існувати віками, незалежно від зміни державних кордонів, політичних катаклізмів і культурних метаморфоз.

Сьогодні очевидно, що завдання державних чинників – надання музеям і приватним колекціонерам необхідної посильної допомоги, бо зброя, як культурна цінність – це надбання світової історії і прийдешніх поколінь [11, с. 174].

Висновки. Збільшення обсягу глядацької інформації, комп'ютерні технології сильно вплинули на сприйняття людини ХХІ століття. Сучасна соціокультурна ситуація спонукає музеї до пошуку особливої своєрідності, створенню нових концепцій музейного експонування зброї, необхідності генерувати нові знання та ідеї. Важливим стає не одностороннє трактування, а різноманітність інтерпретації музейної інформації. Зростає роль науково-художнього проектування експозиційного дизайну. Міняються принципи та завдання музейного експонування зброї. Створюється надзвичайно складний синтетичний жанр концептуально-художньої творчості в галузі середовищного дизайну, обумовлений профільними науковими і культурологічними параметрами.

З інституту, що фіксує досягнутий рівень громадської свідомості, музей зброї перетворюється у явище культури, яке надає цьому рівню поступальну динаміку. Сучасні музеї зброї повинні стати не лише місцем естетичної насолоди красою форм, вишуканістю художнього оформлення, історичної значимості зброї, але й культурним, освітницьким центром, діяльність

якого спрямована на задоволення освітніх та творчих інтересів особистості, пов'язаних з освоєнням і пізнанням культурної спадщини минулого та нинішнього.

Список використаних джерел

1. Эфрос А. М. Экспозиция / А. М. Эфрос // Музей. Художественные собрания. – 1987. – №7. – С.9–11.
2. Блейхам В. Энциклопедия оружия / В. Блейхам. – Санкт-Петербург: Оркестр, 1995. – 574 с.
3. Будко А. Про ставлення музеїв до дійсності / А. Будко // The world of museum. – 2007. – №8 (240). – С.10–16.
4. Акулич Е. М. Музей як соціокультурне явище / Е. М. Акулич // Социс. – 2004. – №10. – С.10–13.
5. Гнедовский М. Проектирование экспозиций / М. Гнедовский // Советский музей. – 1988. – №1. – С.32–34.
6. Банкути И. Венгерский национальный музей / И. Банкути. – Будапешт: Изд-во «Корвина», 1978. – 350 с.
7. Романчук О. Идентификация музейных предметов техническими засобами / О. Романчук // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодні, перспективи. – Дніпропетровськ: Наука, 1993. – 349 с.
8. Ананьїн В. О. Словник–довідник воєнних понять та категорій / В. О. Ананьїн. – К.: Суспільні науки, 2001. – 129 с.
9. Шнейерсон Н. А. Музейная экспозиция или театральная постановка? / Н. А. Шнейерсон // Советский музей. – 1982. – №4. – С.27–32.
10. Бережинський В. Г. Методологія військово-історичного дослідження / В. Г. Бережинський. – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗСУ, 2001. – 33 с.
11. Аксенова М. Ножи мира. Самые красивые и знаменитые / М. Аксенова. – М.: Мир энциклопедий Аванта–Астрель, 2007. – 182 с.

References

1. Efras A. M. Ekspoziciya / A. M. Efras // Muzei. Chudogesvennue sobraniya. – 1987. – №7. – S.9–11.
2. Bleycham V. Enciklopediya orugiya / V. Bleycham. – Sankt-Peterbyrg: Orkestr, 1995. – 574 s.
3. Budko A. Pro stavlennya muzeiv do diysnosti / A. Budko // The world of museum. – 2007. – №8 (240). – S.10–16.
4. Akulych E. M. Muzey yak sociokulturne yavuche / E. M. Akulych // Socus. – 2004. – №10. – S.10–13.
5. Gnedovskiy M. Proektirovanie ekspozitsiy / M. Gnedovskiy // Sovetskiy muzey. – 1988. – №1. – S.32–34.
6. Bankuti I. Vengerskiy nacionalnuy muzey / I. Bankuti. – Budapecht: Korvina, 1978. – 350 s.
7. Romanchuk O. Identifikaciya muzeinuch predmetiv tehnicnumu zasobamu / O. Romanchuk // Muzey na megi tusyacholit: munyle, sogodennya, perspektivu. – Dnipropetrovsk: Nauka, 1993. – 349 s.
8. Ananin V. O. Slovnuk–dovidnik voennuh ponyat ta kategoriy / V. O. Ananin. – K.: Sypilni nauku, 2001. – 129 s.
9. Chneerson N. A. Muzeynaya ekspoziciya ili teatralnaya postanovka? / N. A. Chneerson // Sovetskiy muzey. – 1982. – №4. – S.27–32.
10. Bereganskuy V. G. Metodologiya viyskovo–istorichnogo doslidgennya / V. G. Bereganskuy. – K.: Naykovo–doslidnyy centr gymanitarnag problem ZSU, 2001. – 33 s.
11. Akseanova M. Nogi mira. Samie krasivie i znamenitue / M. Akseanova. – M.: Mir enciklopediy Avanta–Astrel, 2007. – 182 s.

Bukovskiy I. V., Ph.D., assistant professor of history Ukraine and etnokomunikatsiyi National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), ivan.armia@gmail.com

Conceptual framework exhibiting weapons: historical-cultural aspects

The weapon has always been not only a means of warfare, but also the cultural heritage of any nation, an important part of the characteristics of any era and its culture.

Collections of the weapons get the public and official status of scientific and historical, cultural and educational institutions, adapted to the action of economic, political, social, spiritual and ideological factors. The museum exhibitions of weapons became the object of public policy and administration, serving to unite, education and self-knowledge societies, directing personality in the world of values, shaping and expanding the notion of ideals, norms, canons through selective material and evaluative attitude to it, acting human consciousness and thought, contributing to their regulation, forming a world view and outlook.

Weapons accumulates achievements of science, culture and art, gaining value, signs or symbols that carry coded information and creates a strong impact on the human mind and senses. The weapon bears the imprint of social, historical and

cultural values. To create weapons as a historical and cultural phenomenon, it should be considered in the development and in conjunction with other events.

Keywords: weapons, museum, exhibition, museum concept collection.

Буковський І. В., кандидат історических наук,
доцент кафедри історії України і етнокомунікацій,
Національний університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), ivan.armia@gmail.com

Концептуальные основы экспонирования оружия: историко-культурологический аспект

Оружие всегда было не только средством ведения войны, но и культурным наследием любой нации, важной составляющей характеристики любой эпохи и ее культуры.

Коллекции оружия приобрели общественно-государственный статус научно-исторического и культурно-просветительского учреждения, адаптировались к действию экономических, политических, социальных, духовно-идеологических факторов. Музейное экспонирование оружия стало объектом государственной политики и управления, служа цели объединения, воспитания и самопознания обществ, ориентируя личность в мире ценностей, формируя и расширяя представление об идеалах, нормах, канонах через избирательность материала и оценочное к нему отношение, действуя на человеческое сознание и мысли, способствуя их регуляции, формируя мировоззрение и миропонимание.

Оружие аккумулирует достижения науки, культуры и искусства, приобретает значение, признаки или символы, несет в себе закодированную информацию и создает сильное влияние на умы и чувства человека. Оружие несет на себе отпечаток социальных, исторических и культурных значений. Чтобы создать оружие как историко-культурный феномен, необходимо рассматривать его в развитии и во взаимосвязи с другими явлениями.

Ключевые слова: оружие, музей, экспозиция, музееведение, концепция, коллекция.

* * *

УДК 172:355.1(477)

Голик М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
гуманітарних наук, Академія сухопутних військ
ім. гетьмана П. Сагайдачного (Україна, Львів),
gvvvvg68@ukr.net

КОДЕКС ЧЕСТИ ОФІЦЕРА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ

Аналізується формування етичних основ корпоративної культури в офіцерському середовищі Збройних сил України.

Ключові слова: Збройні сили України, морально-психологічний стан, корпоративна культура, честь, совість, мораль.

Офіцерський корпус завжди був і буде провідником і захисником цілісності й суверенності нашої країни. В наш час всі розуміють важливість армії, відбувається переоцінка її значення. Розглядаються питання, щодо її комплектації та посилення боєздатності. Сьогодні, як ніколи армії потрібні згуртовані та боєздатні колективи на чолі з професійно підготовленими офіцерами. Збройні Сили України мають бути здатні швидко реагувати на реальні і потенційні загрози національній безпеці у воєнній сфері, ефективно стримати та гарантовано ліквідувати (локалізувати, нейтралізувати) збройний конфлікт на ранній стадії його виникнення, та спроможні брати активну участь у міжнародних заходах з підтримання миру і безпеки. В переліку пріоритетних напрямів реформування і розвитку Збройних Сил, напрям удосконалення систем управління, є одним з першочергових.

Дослідження управлінської діяльності показують, що проблема ефективності управління тісно пов'язана не тільки з керівником (його управлінськими здібностями, професіоналізмом чи стилем керівництва), а й у великій мірі, з особливостями корпоративної культури та з особливостями управління цим феноменом. Офіцерський склад впроваджує та регулює цей феномен у військових

колективах. Тому формування корпоративної культури офіцера, як військового педагога є однією з актуальних проблем сучасної педагогіки, психології, етики та інших гуманітарних наук, які зумовлюють успішність вирішення завдань, що стоять перед системою військового управління. Особливо це стосується підрозділів і частин, які зараз виконують бойові завдання в зоні АТО на сході нашої країни. Цим зумовлюється важливість дослідження суті та особливостей корпоративної культури, принципів і способів її формування, особливостей впровадження її у військовому середовищі, тому що вона підвищує ефективність управління повсякденною діяльністю.

Уявлення про культуру відображали в своїх працях античні мислителі: Цицерон, Вергілій, Сенека; учені Середньовіччя: Аврелій, Августин і ін.; мислителі європейського Відродження: Ф. Петрарка, М. Монтень; філософи Нового часу: Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Б. Віко. Величезний вклад до систематизації обґрунтування загальної теорії культури внесли такі учені, як Ф. Гегель, О. Шпенглер, З. Фрейд, Л. Уайт, Е. Тейлор, А. Кребер, К. Клакхон і багато інших. У вітчизняній науці виникли два підходи до осмислення загальної природи культури. Один з них виразився в розумінні культури як процесу творчої діяльності (А. І. Арнольдов, Е. А. Баллер, Н. С. Злобін, Л. Н. Коган, і ін.), інший як специфічний спосіб людської діяльності (В. Е. Давидович, М. С. Каган, Е. С. Маркарян, З. І. Файнбург, В. В. Трушков і ін.). У роботах зарубіжних учених Д. Бела, Дж. Гелбрайта, П. Дракера, Ф. Тоффлера, Р. Гэлзгер [16], а також вітчизняних – Ю. Д. Красовського, О. С. Віханського, А. І. Наумова, О. Н. Антіпінової, С. Л. Іноземцева, А. І. Субетто, розглянуті інноваційні основи розвитку суспільства, нові критерії праці, що породжують сучасні креативні корпорації і адекватну нову форму культури – корпоративну культуру [12; 18; 19]. До проблеми корпоративної культури звернулися менеджери, соціологи, психологи, фахівці із загальної культурології, менеджменту. Серед них можна виділити А. А. Радугіна [18], Г. А. Дмитренко [13], Г. С. Колеснікова [14], Г. О. Балл [7], В. В. Ягупова, О. В. Бойка, А. М. Романишина, Г. М. Шевкун та ін. [8; 9; 20; 21].

Дана стаття має на меті розкрити концептуальні основи етики корпоративної культури офіцерського корпусу як чинника морально-психологічного забезпечення бойової діяльності військ.

Завдання статті полягає в аналізі сутності поняття «корпоративна культура» що висвітлюються в Кодексі честі офіцера; дослідити вплив моральних цінностей офіцерів на розвиток їхньої корпоративної культури.

В різних організаціях, у тому числі у військових, які також є різновидами організацій, формується і розвивається деяка особлива субкультура, яка впливає на поведінку, ставлення до своїх обов'язків та діяльність персоналу (особового складу). Така культура дістала назву «корпоративної». Останнім часом питання корпоративної культури, особливо у великих організаціях, дедалі більше привертає увагу теоретиків та практиків управління. Воно відносно нове й недостатньо висвітлене з наукової точки зору як у нашій країні, так і за кордоном. Перш ніж дати визначення корпоративної культури, доцільно почати з визначення культури взагалі, хоча зробити це непросто. Розкриття сутності корпоративної культури повинне базуватися на визначенні поняття «культура». Існують

різні підходи до розуміння цієї сторони соціальної реальності, яка стоїть за поняттям культура, що налічує 500 визначень. «Культура» (лат. *cultura* – обробка) – соціально–прогресивна, творча діяльність людства у всіх сферах буття і свідомості, що є діалектичною єдністю процесів створення цінностей, норм, знакових систем та освоєння культурної спадщини. Вона спрямована на зміну дійсності, на перетворення багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості, на всемірне виявлення і розвиток сутнісних сил людини [10].

В контексті визначення поняття корпоративна культура, слід також звернутись до поняття «корпорація» (лат. *corporatio* – об'єднання, співтовариство), яке у словнику тлумачиться, як група осіб, об'єднана спільністю професійних інтересів [10].

Корпорація сьогодні є поширеною організаційно–правовою формою комерційних організацій. Теоретично, до корпорацій ми можемо віднести і органи управління, зокрема військового, так як державні службовці (військовослужбовці) дійсно об'єднані спільними професійними інтересами та принципами визначеними Законом України «Про державну службу», а саме: служіння народу України, демократизму і законності, гуманізму і соціальної справедливості, пріоритету прав людини і громадянина, професіоналізму, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни [2].

Історія українського офіцерського корпусу вельми багата прикладами проявів офіцерської честі, слави і героїзму, і дає привід визнати категорію «честь українського офіцера» як відображення цілком самостійного соціального явища в житті українського суспільства. Історично сформовані непорушні правила поведінки, які передаються з покоління в покоління, оберігаються і підтримуються, їх ми зазвичай називаємо традиціями. За словами видатного педагога Антона Макаренка, традиції – це своєрідний «соціальний клей», який поєднує розрізнені територіально, але однорідні за своїм складом та соціальним призначенням одиниці. Значення корпоративних традицій важко переоцінити. Крім сприяння єдності й згуртованості, вони спонукають нових членів корпорації добровільно дотримуватися встановлених правил і норм поведінки, і навпаки, обумовлюють очищення рядів від тих, хто їх не дотримується або порушує [15].

Традиції, як правило, є синтезом усього найкращого, що є в корпорації. Основою честі офіцерів завжди були вікові традиції офіцерського корпусу, сконцентровані в духовному кодексі:

- захист рідної землі, служба своєму народові;
- повага до законів держави;
- мужнє подолання всіх труднощів і перешкод у службі та житті;
- розбірливість у виборі друзів, знайомих, визначенні кола спілкування – офіцер повинен відвідувати лише такі місця, де панують добрі звичаї;
- шанування військової форми одягу, ввічливість, тактовність, порядність, батьківська турбота про солдата, повага до колег та шанування пам'яті тих, хто на полі бою поклав своє життя за Батьківщину.

Однак навіть усталені традиції слід розвивати, примножувати реальними справами і виховувати молоде покоління на кращих прикладах служіння своєму

народові. Це і є шлях зміцнення корпоративної єдності й порозуміння.

Традиції офіцерського корпусу сучасного українського війська втілює Кодекс честі офіцера Збройних Сил України. Як нормативний документ морального регулювання взаємовідносин в офіцерській спільноті, він базується і на вимогах Конституції України, Військової присяги, статутів Збройних Сил України, і на стандартах гуманітарного права [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Тому за своїм змістом він є оптимальним поєднанням морального і правового у військовій діяльності й спрямований на захист честі та гідності кожного офіцера, підвищення єдності офіцерського корпусу, піднесення його авторитету. Кодекс честі офіцера Збройних Сил України – це сукупність морально–етичних норм, які визначають ціннісну орієнтацію світогляду офіцера і принципово регламентують його стосунки з соціальним оточенням, службову та громадську діяльність [5].

На відміну від Статутів Збройних Сил України, в основі Кодексу лежить принцип рівності всіх офіцерів, незалежно від звання і посади, перед військовою честю. Головною його ідею можна сформулювати кількома словами: офіцер Збройних Сил України повинен бути прикладом чесного й сумлінного виконання своїх службових обов'язків, служіння Батьківщині, незважаючи на власні погляди з тих чи інших питань суспільного життя. Принциповим є те, що Кодекс визначає саме норми поведінки, а не відповідальність за їх порушення і не є механізмом розв'язання конкретних ситуацій. Разом з тим, важливими його функціями є: орієнтація офіцера на певний спосіб життя, стиль поведінки; впровадження в життя загальнолюдських, військових цінностей та формування на їх основі людини ХХІ століття як патріота, професіонала; утвердження поваги, довіри, відповідальності у взаєминах офіцерів. Кодекс честі офіцера, введений у дію Наказом Міністра оборони України №412 від 31.12.1999 р. [5]. Значення ролі Кодексу можна розкрити через розгляд його функцій. До основних функцій Кодексу честі офіцера належать:

по–перше, орієнтовно–регулятивна. Моральні норми і приписи, які містить у собі Кодекс честі, орієнтують офіцера на певний образ життя, стиль діяльності, лінію поведінки, і тим самим значною мірою регулюють його життєдіяльність, взаємовідносини з начальниками та підлеглими, старшими і молодшими. Це регулювання без примусу, базується на основі переконань, через засвоєння, повне сприйняття моральних вимог, які перетворюються на чітку внутрішню позицію офіцера;

по–друге, пізнавально–виховна. Засвоєння положень Кодексу честі є процесом пізнання світу морального, знань етики, що у свою чергу виступає важливою передумовою виховання у офіцерів необхідних моральних якостей. Вся система виховної роботи спрямована на те, щоб етичні знання стали глибокими моральними переконаннями офіцерів. Тут велике значення має позиція військового керівника, сила його впливу на підлеглих. Важко очікувати від підлеглих самовідданості, якщо керівник цю вимогу повсякденно декларує, проголошує, але сам нею не керується;

по–третє, комунікативно–об'єднувальна. Якщо офіцери засвоюють, сприймають душою вимоги Кодексу честі, то між ними складаються певні зв'язки, перш за все взаємоповаги, взаємодовіри, єдиної для всіх

відповідальності за справу оборони країни. Це буде сприяти згуртуванню військових колективів, формуванню здорової морально-психологічної атмосфери. Якщо правила стають єдиними для всіх офіцерів, то без сумніву, можна стверджувати про єдність офіцерського корпусу. І це запорука успіху. Кодекс честі офіцера ґрунтується на таких фундаментальних цінностях:

- гуманізм, людяність, повага особистості і піклування про неї;
- любов до Батьківщини, самовіддане служіння їй, українському народові;
- вірність Військовій присязі;
- військово-офіцерське братство;
- чесність і порядність.

Кодекс честі офіцера Збройних Сил України тісно переплітається з військовим етикетом, основою якого є вимоги моралі, проведені крізь призму військової служби, Військову присягу, військові Статуту, накази, постанови, директиви. Тому слід визначити основні моральні засади Кодексу честі офіцера Збройних Сил України.

Батьківщина. Офіцер є представником Збройних Сил держави. Суспільство очікує від нього найвищого взірця особистої та офіційної поведінки і діяльності. Кожен офіцер – патріот, що ставить безпеку та добробут українського народу вище власних інтересів і робить все можливе для захисту рідного краю.

Обов'язок. Бездоганне виконання обов'язку це найважливіша ознака поведінки офіцера. Накази виконуються сумлінно, точно та у встановлений термін.

Вірність та відданість. Офіцер – взірець вірності Вітчизні. Шлях жертовності, самовідданості народів, військовій справі – добровільний вибір кожного офіцера. Покласти своє життя заради перемоги над ворогом, за друга свого – це справа честі українського офіцера, його святиня. Офіцери – це люди честі, для яких гідність і самопожертва – не порожні слова, а життєве кредо.

Чесність – провідна ознака офіцерської поведінки, внутрішні моральні якості, гідність офіцера, що характеризує його ставлення до колективу, до виконання військового обов'язку. Кожне слово офіцера, написане чи сказане, сприймається без застережень. Офіцер веде життя порядної людини: не обманює, не краде, не порушує загальнолюдських моральних норм. Він ніколи не опуститься до дрібних інтриг, чіплянь, несправедливих дій, шахрайства. Чесність, як етична категорія, розкриває ставлення до особи, до самого себе та ставлення до людини з боку суспільства.

Чесність – безкорисливе виконання своїх обов'язків заради забезпечення національних інтересів України у мирний та воєнний час. Офіцер присвячує свою службу суспільству. Він несе велику відповідальність перед законом і людьми за рішення, що ним приймаються, результатом яких може бути перемога чи поразка, життя або смерть.

Чесність мундира – правила Кодексу честі однакові для всіх офіцерів, незалежно від військового звання, посади, терміну служби та обставин. Ставлення до виконання завдань жодною мірою не повинно залежати від того, чи це молодий офіцер, щойно призначений на посаду, чи більш досвідчений. Взірець чесної поведінки та діяльності має давати вище керівництво. Старші командири та начальники – приклад для молодших та менш досвідчених.

Кодекс також нагадує, що офіцер ніколи неповинний використовувати службове становища з корисливою метою – це суперечить нормам військової честі. Також офіцер має уникати втручання у політику. Він підтримує національну політику держави та її інтереси, незалежно від того, яка політична партія (сила) перебуває при владі [5].

Отже, Кодекс честі офіцера Збройних Сил України – це важливий засіб виховання, згуртування офіцерського корпусу, формування в офіцерів високої морально-психологічної готовності до виконання завдань щодо забезпечення оборони України. Він буде удосконалюватися, збагачуватися новим змістом, але в усі часи і за будь-яких умов служіння Батьківщині, було і залишається джерелом гідної офіцерської поведінки, і як з'ясувалось, сталим елементом корпоративної культури офіцера. З огляду на викладений вище матеріал, доцільно взяти на озброєння певні принципи, тобто вимоги – правила, які впливають з розгляду корпоративної культури що висвітлюються в Кодексі честі офіцера. Дотримання цих правил офіцерським складом сприятиме втіленню в життя Кодексу честі офіцера, зміцненню морально-психологічного стану війська та підвищенню рівня корпоративної культури у військовому колективі.

Список використаних джерел

1. Конституція України.
2. Закон України «Про державну службу» // ВВР України. – 1993. – №52. – С.38–56.
3. Закон України «Про статут внутрішньої служби Збройних Сил України» ст. 11, 59, 128 // ВР України. – 1999. – №548. – 467 с.
4. Наказ Міністерства оборони України від 05.02.2013 №78 «Про затвердження Концепції ідеологічної роботи у Збройних Силах України».
5. Наказ Міністерства оборони України від 31.12.1999 року №412 «Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України».
6. Концепція морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення операцій (бойових дій) Збройних Сил України. Затверджена наказом Міністра оборони України від 05.05.99 р. №142.
7. Балл Г. О. Про психологічні засади формування готовності до професійної праці // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти / Під ред. І. А. Зязюна. – К., 1994. – 384 с.
8. Бойко О. В. Теоретико-методичні проблеми формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів Збройних сил України: Монографія / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2014. – 544 с.
9. Військове навчання і виховання: навчально-методичний посібник / [Бойко О. В., Голик М. М., Романишин А. М. та інші]. – Львів: ЛІСВ, 2007. – 153 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
11. Військовослужбовцю про культуру поведінки: навчальний посібник / [Г. М. Шевкун, Т. Л. Грицевич, І. М. Гузенко та інші]. – Львів: АСВ, 2014. – 135 с.
12. Гэлзгер Р. Душа организации. Как создать успешную корпоративную культуру / Р. Гэлзгер. – М.: Добрая книга, 2006.
13. Дмитренко Г. А. Стратегический менеджмент: целевое управление персоналом организации / Дмитренко Г. А. учеб. пособие. – К.: МАУП, 1998. – 187 с.
14. Колесников Г. Стратегическое управление и организационная культура / Колесников Г. // Персонал. – 2000. – №3. – С.40–46.
15. Макаренко А. С. Методика виховної роботи / Макаренко А. С. – К.: Рад. шк., 1990. – 366 с.
16. Овчаренко М. І. Підходи до визначення характеристик елементів корпоративної культури / М. І. Овчаренко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2011. – Вип.5. – С.47–52.
17. Основи військового управління: навчально-методичний посібник / [Вишневський Ю. В., Торочин Д. Г., Чепур О. М. та інші]. – Львів: ЛІСВ НУ «ЛП», 2009. – 287 с.

18. Радугин А. А. Введение в менеджмент: социология организаций и управление / Радугин А. А., Радигин К. А. – Воронеж: Гос. Арх.: Стронт акад.: Высш. Шк. предприним., 1995. – 194 с.
19. Спивак В. А. Корпоративная культура / Спивак В. А. – СПб.: Питер, 1995. – 318 с.
20. Шевкун Г. М. Військовий етикет / Шевкун Г. М. – Навчально-методичний посібник. – Львів: ЛВІ, 2006. – 82 с.
21. Ягупов В. Військове виховання: історія, теорія та методика / Ягупов В. – К., 2002.

References

1. Konstytucija Ukrai'ny.
2. Zakon Ukrai'ny «Pro derzhavnu sluzhbu» // VVR Ukrai'ny. – 1993. – №52. – S.38–56.
3. Zakon Ukrai'ny «Pro statut vnutrishn'oi' sluzhby Zbrojnyh Syl Ukrai'ny» st. 11, 59, 128 // VR Ukrai'ny. – 1999. – №548. – 467 s.
4. Nakaz Ministerstva obrony Ukrai'ny vid 05.02.2013 №78 «Pro zatverdzhennja Konceptii' ideologichnoi' roboty u Zbrojnyh Sylah Ukrai'ny».
5. Nakaz Ministerstva obrony Ukrai'ny vid 31.12.1999 roku №412 «Pro Kodeks chesti oficera Zbrojnyh Syl Ukrai'ny».
6. Konceptija moral'no-psychologichnogo zabezpechennja pidgotovky ta vedennja operacij (bojovyh dij) Zbrojnyh Syl Ukrai'ny. Zatverdzhena nakazom Ministra obrony Ukrai'ny vid 05.05.99 r. №142.
7. Ball G. O. Pro psihologichni zasady formuvannja gotovnosti do profesijnoi' praci // Psihologo-pedagogichni problemy profesijnoi' osvity / Pid red. I. A. Zjazjuna. – K., 1994. – 384 s.
8. Bojko O. V. Teoretyko-metodychni problemy formuvannja lider's'koi' kompetentnosti majbutnih oficeriv Zbrojnyh syl Ukrai'ny: Monografija / O. V. Bojko. – Dnipropetrovs'k: IMA-pres, 2014. – 544 s.
9. Vijs'kove navchannja i vyhovannja: navchal'no-metodychnyj posibnyk / [Bojko O. V., Golyk M. M., Romanushyn A. M. ta inshi]. – L'viv: LISV, 2007. – 153 s.
10. Velykij tlumachnyj slovnyk suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i golov. red. V. T. Busel. – K.; Irpin': VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
11. Vijs'kovosluzhbovcju pro kul'turu povedinky: navchal'nyj posibnyk / [G. M. Shevkun, T. L. Grycevyh, I. M. Guzenko ta inshi]. – L'viv: ASV, 2014. – 135 s.
12. Gjeljeger R. Dusha organizacii. Kak sozdat' uspeshnuju korporativnuju kul'turu / R. Gjeljeger. – M.: Dobraja kniga, 2006.
13. Dmitrenko G. A. Strategicheskij menedzhment: celevoe upravlenie personalom organizacii / Dmitrenko G. A. ucheb. posobie. – K.: MAUP, 1998. – 187 s.
14. Kolesnikov G. Strategicheskoe upravlenie i organizacionnaja kul'tura / Kolesnikov G. // Personal. – 2000. – №3. – S.40–46.
15. Makarenko A. S. Metodyka vyhovnoi' roboty / Makarenko A. S. – K.: Rad. shk., 1990. – 366 s.
16. Ovcharenko M. I. Pidhody do vyznachennja charakterystyk elementiv korporatyvnoi' kul'tury / M. I. Ovcharenko // Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija «Ekonomika». – 2011. – Vyp.5. – S.47–52.
17. Osnovy vijs'kovogo upravlinnja: navchal'no-metodychnyj posibnyk / [Vyshnevs'kyj Ju. V., Toropchyn D. G., Chepur O. M. ta inshi]. – L'viv: LISV NU «LP», 2009. – 287 s.
18. Radugin A. A. Vvedenie v menedzhment: sociologija organizacij i upravlenie / Radugin A. A., Radigin K. A. – Voronezh: Gos. Arh.: Stroit akad.: Vyssh. Shk. predprinim., 1995. – 194 s.
19. Spivak V. A. Korporativnaja kul'tura / Spivak V. A. – SPb.: Piter, 1995. – 318 s.
20. Shevkun G. M. Vijs'kovyj etyket / Shevkun G. M. – Navchal'no-metodychnyj posibnyk. – L'viv: LVI, 2006. – 82 s.
21. Jagupov V. Vijs'kove vyhovannja: istorija, teorija ta metodyka / Jagupov V. – K., 2002.

Golik M. M., Ph.D., Associate Professor, Department of Human Sciences, the Academy of Land Forces named after Hetman Sahaidachny (Ukraine, Lvov), gvvvvg68@ukr.net

Code of Honor officer of the Armed forces of Ukraine as a factor in the formation of corporate culture

The article is devoted to the formation of the ethical aspects of corporate culture among the officers of the Armed forces of Ukraine.

Keywords: Armed forces of Ukraine, the morale, corporate culture, honor, conscience, morality.

Golik N. M., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных наук, Академия сухопутных войск им. гетмана П. Сагайдачного (Украина, Львов), gvvvvg68@ukr.net

Кодекс чести офицера Вооруженных сил Украины как фактор формирования корпоративной культуры

Анализируется формирование этических основ корпоративной культуры в офицерской среде Вооруженных сил Украины.

Ключевые слова: Вооруженные силы Украины, морально-психологическое состояние, корпоративная культура, честь, совесть, мораль.

* * *

УДК 37.016:82:94(477)(092)

Васильюк О. С.,

аспірантка кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), milawe4ka_08@mail.ru

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ БІНАРНИХ УРОКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В УЧНІВ 8–Х КЛАСІВ НА ПРИКЛАДІ ДОЛІ ЖІНКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVI СТ. (ЗА ТВОРОМ О. НАЗРУКА «РОКСОЛАНА»)

Репрезентовано методику проведення бінарного уроку, взаємодію міжпредметних зв'язків історії України з українською літературою, ефективність та результативність проведення уроків такого типу. Охарактеризовано постать української жінки в історії XVI століття на основі досліджень іноземних та українських науковців та письменників. На прикладі твору О. Назарука «Роксолана» показано неоднозначність постаті Роксолани, як єдиної жінки в мусульманській державі, яка користувалась авторитетом та пошаною у правителя могутньої держави. Наведено основні аргументи на користь того, що твір може описати конкретні історичні події та бути задіяним на уроках історії України та української літератури. Описано постать української жінки, яка залишила слід у всесвітній історії. Розкрито поняття бінарного уроку та можливості його застосування у викладанні історії України та української літератури.

Ключові слова: бінарний урок, міжпредметні зв'язки, структура уроку, методика проведення бінарного уроку, інтеграція.

Так склалося, що в українській історії видатні жінки зазвичай поставали як незалежні особистості. Особливо це помітно в період козацької доби в XVI–XVIII століттях. Саме в цей період починається формування національної самосвідомості, поширення ідей гуманізму, освіти збереження національної культури та звичаїв. Характерними в цей час були дух свободи і волі, а також майже рівні права чоловіка і жінки. Вивчення жіночого фактору в тогочасній історії нашої країни, свідчення історичних постатей видатних українських жінок сприятиме усвідомленню глибинних зв'язків між минулим і сьогоденням, розумінню основ української ментальності.

Впродовж XIV – XVIII ст. сім'я в Україні, як і в усіх навколишніх сусідніх країнах, залишалась патріархальною. Головою сім'ї, мав бути чоловік, якому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому покірно. Жінка була наче напівповноправною особою, що весь час перебувала під чиєсь опікою: доки не вийде заміж – нею опікувалися батьки, чи, якщо вони помирали, найближчі родичі, а коли дівчина виходила заміж, переходила під опіку свого чоловіка. Жінка повдовіє – у неї та її дітей мали з'явитися й нові опікуни – «нарочиті». Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося спеціальними настановами Литовського статуту, які застерігали, що дівчина, яка посміє вийти заміж «без волі отцовської і матчиної», а

дівчина–сирота – без волі родичів–опікунів, позбавлялася права на одержання приданого і втрачала, якщо дівчина з заможної сім'ї, спадкове майно. Те саме чекало дівчину (чи удову) з вищих станів суспільства, яка вирішувала вийти заміж: за людину «простого стану»: тоді й діти її, коли народяться, ставали людьми «простого стану». Правда, Статут також зазначав, що «простої породи» дівчина, коли вийде за шляхтича, одержує шляхетство.

Проте, як свідчать тогочасні документи, в реальному житті, у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище. Той самий Литовський статут, з одного боку, обмежував громадянські права жінки, а з другого – визнавав за нею всі особисті права. Визначний історик Орест Левицький підкреслював, спираючись на документи, що жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно; вона вступала в юридичні зобов'язання; вела судові позови, нерідко добре знала Статут та інші закони, особисто з'являлася в суд і виступала в залі судових засідань, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів судової казуїстики. Коли жінка виходила заміж, то брала прізвище чоловіка, а могла зберігати і своє, й нерідко в документах заміжні жінки підписувалися лише своїм дівочим прізвищем.

Однією із найяскравіших постатей тієї доби була Роксолана. Уявлення про те, якою була Роксолана, у масовій свідомості складаються винятково на основі легенд та художніх творів, що не відображають справжні, тобто історичні реалії. Фактично єдиними першоджерелами залишаються повідомлення тогочасних послів у Стамбулі, передусім венеціанських. Серед наших дослідників найбільше попрацював у цій царині видатний український тюрколог і сходознавець Агатангел Кримський, котрий у 1924 році видав книгу «Історія Туреччини».

Про Роксолану і Сулеймана Пишного писали французи – Мармантель, Расін, Ламартін, Фавар. Німці – Лессінг, Наммер. Румун – Йорго. Українці – Куліш, Кримський, Назарук, Плачинда, Загребельний, Козула.

За одноіменною повістю Осипа Назарука «Роксоляна» створено телефільм, який демонструється періодично на телебаченні України. Скульптор, Роман Романишин, зі Львова, створив цій прекрасній жінці–легенді чудовий пам'ятник, завдяки чому Анастасія Лісовська – Роксолана повернулася в рідні краї через більше аніж пів тисячоліття...

Якою ж змалює цю жінку Осип Назарук?

Повість «Роксоляна» розпочинається розповіддю про підготовку до весілля Насті Лісовської і Степана, сина львівського купця. Але на містечко напали турки і багатьох українців взяли в полон. Серед них була й Настуся... Дівчину потім тричі перепродавали на невільничих базарах, аж поки вона потрапила до гарему Сулеймана. Тут вона виконувала різну роботу: прибирала, сиділа як сторожа в передпокоях. Саме тоді, як говорить автор, «надійшов пам'ятний день і таємнича година її долі». Стоячи біля дверей султанської одаліски, вона, яка не мала права піднімати очі на султана, один–єдиний раз боязко глянула на нього. Цей погляд вирішив її подальшу долю [8].

Важливим епізодом для характеристики Роксолани буде розповідь автора про другий джигат Сулеймана. У відповідальний момент вона переконала мужа не йти в наступ проти німців. Свої дії пояснила так: султан може

бути переможеним і померкне його зоря, а ще жоден із синів «не годен усісти на престолі султанів, ні піднести меча проти бунту» [8].

До Роксолани жодна дружина султана не брала участі у військових походах. Вона єдина з турецьких султанш не носила чадри. Від народження християнка, Настя не лише перейшла у мусульманство, але, як свідчать її вірші і листи, стала мислити як мусульманка.

У всіх життєвих перипетіях Роксолана не забувала своєї Батьківщини. Деякі джерела стверджують, що на її прохання Сулейман дав слово не грабувати Україну і дотримувався його протягом сорока одного року.

Для Роксолани кохання до Сулеймана стало проблемою, адже закохалася вона в людину, яка була ворогом її народу. Але, за словами О. Назарука, «ставши жінкою султана, виключно своїм блискучим умом і волею стала необмеженою панєю двора і великої держави. Була безоглядна, як її час. Але серце мала добре і скарбів свого мужа часто уживала на зменшення людського терпіння. Була благородна, скромна і велика, мимо своїх гріхів, котрі тяжко спокутувала сама і її потомство». Все це й зробило її суперечливу постать настільки цікавою, що багато митців відтворили її образ у своїх творах [8].

Постать Роксолани, що вивчається згідно з програмою на уроках української літератури у 8 класі, можна пов'язати з історичним контекстом і вивчати на уроках історії України з теми «Українські землі в XVI ст.», забезпечивши реалізацію міжпредметних зв'язків, міжпредметної координації формування в учнів предметних компетенцій, патріотичного виховання, власне, на бінарних уроках [3].

Необхідно зазначити, що саме бінарний урок з даної тематики дозволить найкраще подати історичний матеріал, який в основному ґрунтується на літературних творах та спогадах очевидців. Пропонуємо розглянути методику проведення бінарного уроку.

Бінарний урок – це заняття, яке побудоване на тісних міжпредметних зв'язках, яке проводиться спільно двома викладачами відповідних дисциплін. [7].

Бінарні уроки – це одна з форм реалізації міжпредметних зв'язків та інтеграції предметів за змістовим наповненням [2]. У сучасному тлумаченні бінарний урок повинен бути побудований на активному використанні комп'ютерної техніки на уроках із спеціальних або загальноосвітніх дисциплін. Міжпредметна інтеграція може бути повною або частковою. Саме часткова інтеграція полягає в поєднанні матеріалу з різних предметів, підпорядкованого одній темі. На її основі будуються інтегровані уроки.

Метою бінарного уроку є створення умов умотивованого практичного використання знань, умінь і навичок; розвиток інтелекту учнів; емоційне та моральне виховання особистості; надання учням можливості самостійно проаналізувати факти й події та явища, що вивчаються та побачити результати своєї праці й отримати від неї радість і задоволення [3].

Бінарна модель навчання полягає у взаємодії двох педагогів – викладача з викладачем (як правило, загальноосвітніх предметів) з визначених навчальних предметів.

Методика бінарного заняття відрізняється від методики традиційного тим, що вчитель з одного навчального предмету й вчитель з іншого одночасно запланували проведення бінарного уроку або серії таких уроків у календарно–тематичному плануванні з підсумкових тем.

Педагогічна сутність такого уроку полягає в розробленні власної концепції бінарного уроку, що має зреалізуватися як синтез сучасного уроку з історії та сучасного уроку з української літератури з порушеної тематики боротьби українського народу за незалежність шляхом вибудовування логіки й стилю, завдяки міжпредметним зв'язкам взаємопов'язаних змістовим контентом, а також із попереднім і наступним матеріалом вивчення та передбачає ускладнення навчально-пізнавальної діяльності учнів [3].

У бінарній структурі заняття, органічно поєднуються особистості викладачів та учнів, їх взаємодія один з одним і взаємообумовлена діяльність викладання й учіння. При проведенні бінарного заняття досягаються наступні основні цілі: дотримання єдиного підходу до розгляду виникаючих проблем і єдності вимог до учнів у процесі їх навчально-виробничої діяльності [7].

Найбільш ефективно проводити бінарний урок при завершенні теми, як узагальнюючий, що закріплює систему знань з певної теми. При спільній роботі вчителі наочно бачать переваги та ступінь опанування матеріалом і його засвоєння учнями та прогалини в їхніх знаннях.

Досвід показує, що такі уроки сприяють глибшому і якісному засвоєнню навчального матеріалу в порівнянні з традиційними формами. Бінарні уроки допомагають учням по-новому поглянути на події української історії. Учні мають змогу провести паралель між тодішнім і сучасним, порівняти літературні та історичні аспекти показу героїчного славного минулого, відстоювання волі і правди. Вони можуть усвідомити поняття гендерної нерівності та оцінити роль жінки в історії. Проведення таких уроків необхідне для кращого самоаналізу та саморозвитку учнів, їхньої рефлексії щодо засвоєного матеріалу. Бінарні уроки сприяють кращому формуванню предметних компетенцій, зокрема логічній, аксіологічній, мовленнєвій, адже під час заняття учні можуть вільно висловлювати свою думку від прочитаного чи почутого, оскільки їм надається можливість проаналізувати події, зробити власні висновки. Такі уроки відрізняються наочністю при узагальненні вивченої теми й на них приділяється більше часу патріотичному вихованню учнів, що є дуже актуальним в наш час [5].

Міжпредметна інтеграція може бути повною або частковою. Повна інтеграція, являючись органічним поєднанням в одному курсі різних навчальних предметів, дає змогу нівелювати деякі недоліки предметної системи навчання, якими є розрізнення і фрагментарність викладу, та залучити потрібні відомості із суміжних предметів, що сприяє різнобічному і цілісному засвоєнню знань. Часткова інтеграція полягає в поєднанні матеріалу з різних предметів, підпорядкованого одній темі. На її основі будуються інтегровані уроки [5].

У дидактиці і авторських методиках учених і практиків існують різні підходи до типізації уроків: за ведучим методом, за ланкою процесу навчання, за цільовою ознакою, за завданнями уроку та інші [7].

Зокрема, типологія уроків з літератури – це класифікація уроків, яка враховує найістотніші структурні й функціональні особливості літератури як мистецтва слова, виокремлює, порівнює й узагальнює дидактичні ознаки уроку загалом [4, с. 229].

З усіх типологій нами обрано у цій статті за предмет розгляду – бінарний урок, пов'язаний з історією

України та українською літературою. У бінарних уроках, власне, незалежно від різних авторських класифікацій розроблених різними дидактами, завжди пов'язані дві гілки предметів – історія України та українська література в нашому випадку чи два інших загальноосвітніх предмета у будь-якій іншій варіації. Бінарний урок щодо постаті жінки в українській історії XVI століття може бути використаний як на уроках історії України, так і української літератури, оскільки даний матеріал поєднує в собі свідчення очевидців, історичні твори, народні оповідання. Це дає змогу кращого засвоєння учнями вивченого матеріалу та його якісного відтворення на уроках суміжних дисциплін.

Першим етапом у підготовці бінарних занять має бути аналіз навчальних програм з предметів. Викладачі предметів відмічають, по яких темах можна провести урок в комп'ютерному класі, який тип занять можна використати при цьому. Отже, на першому етапі відбираються теми, де можливі варіанти бінарних занять у комп'ютерному класі, намічається тип і мета заняття, час його проведення. Другим етапом буде спільна робота викладачів по розробці плану – конспекту уроку, по підготовці матеріалів заняття. На цьому етапі ставляться задачі по кожному з предметів, визначається мета. При необхідності розробляється навчально-контролюючий або навчально-розрахунковий пакет. Третій етап – це контрольний огляд і коректування розроблених матеріалів до уроку. Цей етап важливий тому, що на цьому етапі викладачі, які готувались до бінарного заняття, повинні об'єднати свої розробки уроку. На другому етапі кожен працював над своїми задачами й проблемами, а на третьому проходить співставлення розробок кожного. Уточнюється, як і що на уроці викласти, які питання поставити, яка послідовність проведення заняття. Визначаються функції кожного викладача. На цьому ж етапі коригуються домашні завдання учням напередодні бінарного заняття по кожному з предметів. Четвертий етап – планування бінарного заняття в розкладі занять. Це дуже важливий етап і тут можливі варіанти. Розглянемо їх. Перший варіант – на бінарний урок планується два уроки підряд (дві академічні години). Без різниці в якому порядку по одному уроку на кожний із предметів планується в розкладі занять, але заняття повинні бути одне за одним. Другий варіант – з урахуванням типу заняття і підготовчої самостійної роботи учнів, можливе планування одного уроку по двох предметах одночасно [5].

Вивчаючи життєві обставини легендарної жінки в українській історії, ми допоможемо учням відчутти таємниці відчайдушною жінки, яка захищала рідні землі, а також зрозуміти життя в Османській імперії та постать султана Сулеймана, якого називали Володарем світу. Учневі легше буде зрозуміти історичні реалії того часу. Співставлення цих двох ліній з сучасними реаліями сьогодення й вся ця конструкція в єдності може бути реалізована на бінарних уроках.

За структурою бінарні уроки різняться залежно від наявних у дидактиці та методиці викладання сучасної історії та української літератури авторських класифікацій, зокрема структура бінарного уроку (на прикладі історії та літератури) може бути такою:

1. Організаційний момент.
2. Мотивація навчальної діяльності учнів.

3. Оголошення теми й мети уроку, очікуваних результатів.

4. Актуалізація знань учнів у роботі з матеріалом теми.

5. Вступне слово–звернення вчителя до учнів з порушеної проблематики.

6. Перегляд інтерактивного фрагменту.

7. Вирішення історичних/літературних задач (робота з художнім текстом та історичними документами).

8. Виконання практичної роботи (літературно–історичний тест), зокрема й різні вправи з цих тем (літературно–історична вікторина, кросворди, ребуси і т.д.).

9. Контроль засвоєння знань.

10. Підведення підсумків уроку. Рефлексія.

11. Домашнє завдання [15].

Як приклад елементу структури бінарного уроку історії України з українською літературою з теми «Роль жінки в історії України XVI ст.» презентуємо вступне слово вчителів до учнів з порушеної проблематики.

Вступне слово вчителя.

На цьому уроці ми будемо говорити про цікавого письменника – Осипа Назарука та надзвичайну жінку – дружину турецького султана Сулеймана Пишного Роксолану. Постає Роксолани неоднозначна. Дослідники або засуджують деякі її вчинки, або широким захоплюються ними. Роксолана поважала звичаї народу, часткою якого вона стала, широким шанувала свого чоловіка. Але не забувала й рідної землі. Щоб забезпечити своїм дітям право спадку, вона прийняла іслам і мусила змиритися з другорядною роллю жінки в мусульманському суспільстві. Вона стала радником та ідеологічним натхненником свого чоловіка–падишаха, і завдяки цьому багато років Україна не знала нападів із боку Туреччини.

У будь–якому випадку Роксолана заслуговує на пошану і пам'ять нащадків, адже її життя є яскравою ілюстрацією, як в умовах невідомого чужого світу людина не тільки не втратила оптимізму, але й досягла певних висот. Напевно, хтось скаже: «Фатум! Доля!» Можливо, але згадаймо, скільки зусиль доклала Настя, приміром, щоб здобути освіту, як виявила кмітливість у найскладніших розмовах (хоча б із монахом–відступником чи з мусульманськими мудрецами), скільки сміливості показала перед підданими падишаха, йдучи до його палат, скільки патріотизму виявила, відстоюючи своє право на віру тощо.

Тож пам'ятаймо історію й учимося з неї найкращого. А історія Роксолани учить нас бути цілеспрямованими, однак, зважати, що не завжди мета виправдовує засоби.

Роксолана була могутньою султаншею східної країни й палкою патріоткою України. Ця жінка змогла об'єднати в собі дві ролі: дружини «володаря світу» і жінки, яка любила свою Батьківщину, робила усе можливе, щоб її захистити.

Список використаних джерел

1. Ахдар Б. Отец турок – Атаджурк: Турция в лицах. Роксолана // Всемирный следопыт. – 2005. – №7. – С.52.
2. Бинарный урок как одна из форм реализации межпредметных связей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.profobrazovanie.org/t859-topic>.
3. Булда А. А. Развитие творческих способностей старшоклассников в процессе изучения обществоведческих дисциплин: Навч.–метод. посіб. / А. А. Булда, М. М. Роговенко; Нац. пед. ун–т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 236 с.
4. Калініна Л. М. Урок під мікроскопом / Л. М. Калініна, Н. М. Островерхова // Газета «Сільська школа: Україна». – травень, 2001. – №13.

5. Методика бінарного уроку [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://geografijagd.at.ua/Samoosvita/Geografija/metodichni_rekomendacii_po_binarnikh_urokakh.pdf.

6. Електронна бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.iitta.gov.ua/1405/>.

7. Методика бінарного уроку [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/articles/619215/>.

8. Назарук О. Роксолана, жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця: Іст. повість з 16–го століття. – Репринт. вид. з 1930 р. – К.: Політвидав України, 1990. – 302 с.

9. Музичка І. Рогатин і Роксолана // Голос Опілля. – 1996. – 6 травня.

10. Перед нею схилився світ // Голос Опілля. – 1999. – 21 квітня.

11. Питлюк М. П'ять століть у пам'яті народній // Освіта України. – 2005. – 22 лютого.

12. Озгурель А. Історія заметила ee... // Да (Диалог. Евразія). – 2005. – №16. – С.23–27.

13. Роксолана: Кохана дружина османського султана Сулеймана II Кануні // Історія України. – 2002. – №13. – С.1–2.

14. Федунь М. Урок української літератури у 8–му класі. Позакласне читання. Осип Назарук «Роксолана» // Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука. – Брошнів, 2000. – С.122–129.

15. Шуляр В. І. Сучасний урок української літератури: теорія, методика, технологія: монографія / Василь Іванович Шуляр. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 876 с.

References

1. Ahdar B. Otec turok – Ataturk: Turcija v licah. Roksolana // Vsemirnyj sledopyt. – 2005. – №7. – S.52.
2. Bynarnyj urok kak odna iz form realizacii mezhpredmetnyh svyazej [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.profobrazovanie.org/t859-topic>.
3. Bulda A. A. Rozvytok tvorchyh zdibnostej starshoklasnykiv u procesi vyvchennja suspil'stvoznavych dyscyplin: Navch.–metod. posib. / A. A. Bulda, M. M. Rogovenko; Nac. ped. un–t im. M. P. Dragomanova. – K., 2006. – 236 s.
4. Kalinina L. M. Urok pid mikroskopom / L. M. Kalinina, N. M. Ostroverhova // Gazeta «Sil's'ka shkola: Ukrai'ny». – traven', 2001. – №13.
5. Metodika binarnogo uroka [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://geografijagd.at.ua/Samoosvita/Geografija/metodichni_rekomendacii_po_binarnikh_urokakh.pdf.
6. Elektronna biblioteka [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://lib.iitta.gov.ua/1405/>.
7. Metodika binarnogo uroka [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://festival.1september.ru/articles/619215/>.
8. Nazaruk O. Roksolana, zhinka halifa j padysyaha Sulejmama Velykogo, zavojevnyka i zakonodavca: Ist. povist' z 16–go stolittja. – Reprynt. vyd. z 1930 r. – K.: Polityvdav Ukrai'ny, 1990. – 302 s.
9. Muzychka I. Rogatyn i Roksoljana // Golos Opillja. – 1996. – 6 travnja.
10. Pered neju shylyavsja svit // Golos Opillja. – 1999. – 21 kvitnja.
11. Pytljuk M. P'jat' stolit' u pam'jati narodnij // Osvita Ukrai'ny. – 2005. – 22 ljutogo.
12. Ozgurel' A. Istorija zametila ee... // Da (Dialog. Evrazija). – 2005. – №16. – S.23–27.
13. Roksolana: Kohana druzhyna osmans'kogo sultana Sulejmama II Kanuni // Istorija Ukrai'ny. – 2002. – №13. – S.1–2.
14. Fedun' M. Urok ukrai'ns'koi' literatury u 8–mu klasi. Pozaklasne chytannja. Osyp Nazaruk «Roksoljana» // Fedun' M. Memuarna spadshhyna Osypa Nazaruka. – Broshniv, 2000. – S.122–129.
15. Shuljar V. I. Suchasnyj urok ukrai'ns'koi' literatury: teorija, metodyka, tehnologija: monografija / Vasyly' Ivanovyč Shuljar. – Mykolaj'v: Iliion, 2012. – 876 s.

Vasylyuk O. S., post-graduate student of the department of social sciences methodology training and gender education, the Institute of History Education National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), milawe4ka_08@mail.ru

The methodology of the binary classes in Ukrainian literature and the history of the Ukrainian students 8th grade as an example the fate of women in the history of Ukraine of the sixteenth century (according to the work A. Nazaruk «Roksolana»)

The article represented a binary method of lesson interaction of interdisciplinary connections with the history of Ukraine Ukrainian literature, efficiency and effectiveness of the lessons of this type. Characterized Ukrainian women figure in the history of the sixteenth century, based on studies of foreign and Ukrainian scientists

and writers. On the example of the work A. Nazaruk «Roksolana» shows Roksolany ambiguity figures as the only woman in a Muslim country that enjoyed prestige and honor of the ruler of a mighty state. The basic arguments in favor of that work can describe specific historical events and be involved in lessons of history of Ukraine and Ukrainian literature. Described figure Ukrainian woman who left a mark in world history. The concept of a binary lesson and the possibility of its use in teaching the history of Ukraine and Ukrainian literature.

Keywords: binary lesson, interdisciplinary communication, the structure of the lesson, the lesson binary methods of integration.

Василіук О. С., аспірантка кафедри методики обучения общественных дисциплин и гендерного образования, Институт исторического образования Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), milawe4ka_08@mail.ru

Методика проведення бінарних уроків по українській літературі і історії України у учасників 8-х класів на прикладі судби жінки в історії України XVI в. (по произведенню О. Назарука «Роксолана»)

Представлены методика проведения бинарного урока, взаимодействие междисциплинарных связей истории Украины с украинской литературой, эффективность и результативность проведения уроков такого типа. Охарактеризована фигура украинской женщины в истории XVI века на основе исследований иностранных и украинских ученых и писателей. На примере произведения О. Назарука «Роксолана» показано неоднозначность фигуры Роксоланы, как единственной женщины в мусульманском государстве, которая пользовалась авторитетом и уважением у правителя могущественного государства. Приведены основные аргументы в пользу того, что произведение может описать конкретные исторические события и быть задействованным на уроках истории Украины и украинской литературы. Описана фигура украинской женщины, которая оставила след во всемирной истории. Раскрыто понятие бинарного урока и возможности его применения в преподавании истории Украины и украинской литературы.

Ключевые слова: бинарный урок, междисциплинарные связи, структура урока, методика проведения бинарного урока, интеграция.

* * *

УДК 338.482(4)+338.482(477):«20»

Корсак Р. В., доктор історичних наук, професор кафедри туристичної інфраструктури і сервісу, факультет «Туризм», Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Берець А. В., магістр фаху «Туризмознавство», Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), nberets93@mail.ru

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Розглянуто політику Європейського союзу в туристичній індустрії. Аналізуються законодавчі акти, що регламентують туристську діяльність країн-учасниць та практика створення національних туристських адміністрацій, які сприяють розвитку туристичної галузі країн. Особливо оцінено можливість співпраці, використання досвіду Європейського союзу Україною.

Ключові слова: туризм, Європейський союз, політика в галузі туризму, національні туристські адміністрації, співробітництво.

Європейський союз (ЄС) є найбільшим в світі економічним і політичним інтеграційним об'єднанням і займає позиції одного з лідерів міжнародного туризму. Він створює та впроваджує програми щодо розвитку туристичної галузі, тим самим збагачуючи себе у сфері економіки. Зокрема, пріоритетами в країнах ЄС є поліпшення соціальних умов та зайнятості населення, підвищення якості наданих туристичних послуг, захист прав споживачів. Особливо було взято курс на європейському ринку щодо туристського продукту, який повинен не лише відповідати високій якості, але й бути екологічно безпечним. Можна перерахувати ще безліч

позитивних впроваджень в сферу туризму в країнах ЄС, які будуть характеризувати цей союз як яскравий приклад розвитку туризму для країн світу. Відносно України, то навіть близьке сусідство з країнами ЄС допомогло лише декілька років назад взяти чіткий курс на розвиток туристичної індустрії. Хоча тут зосереджені потужні джерела для формування і становлення туризму як до прикладу багата історія, природна спадщина, етнічні особливості, культура, традиції, кухня. Найбільшою проблемою все ж таки в Україні є відсутність та формування адекватної туристичної політики, зважаючи на те, що туризм є пріоритетною сферою нашої країни, саме його розвиток визначає спеціалізацію країни у майбутньому. І взагалі співпраця з країнами Європейського Союзу та використання їхнього досвіду у галузі туризму сприятиме успіху та допоможе Україні сформувати свою політику у сфері туризму, розробити законодавчо-нормативну базу які б відповідали нормам та стандартам ЄС.

Протягом багатьох років чимало вчених досліджували й удосконалювали як загальні принципи розвитку туризму, так і розвиток туристичної галузі країн Європейського Союзу й використання їх досвіду для інших країн. Вивченню теорії і впровадженню основних принципів організації туризму, співпраці у даній сфері між країнами загалом, присвячено праці таких вітчизняних вчених В. Кифяка [8], П. Масляка [9], Б. Дубовика [7], В. Воскресенського [3], Н. Василюха [1], С. Волков і О. Попкова [2], Ю. Дмитрієвський [6] та інші. Отже, метою статті є розкрити і показати сучасні тенденції розвитку туризму в країнах ЄС, дослідити співпрацю та оцінити використання досвіду ЄС Україною.

Туризм являє собою таку галузь, яка зазнає все більше динамічного розвитку на міжнародному рівні. На сьогоднішній день він став невід'ємною частиною світової економічної системи або так званим економічним феноменом сучасності. Основну роль у становленні та розвитку світового туризму, його вплив на національну економіку слід відзначити у країнах Європейського союзу. Тут зароджувалися перші спроби щодо розвитку туризму у стародавні часи, виник організований туризм у 19 ст., найбільш відвідувані держави світу теж тут знаходяться. Це першочергово пов'язано з просторовою концентрацією природного, культурного, історичного й етнічного розмаїття. Традиційними лідерами за кількістю відвідувань в Європі є західні країни, а саме Франція, Іспанія, Італія, Велика Британія.

Однак, слід зазначити, що незважаючи на всю важливість індустрії туризму для європейської економіки, у межах Європейського союзу не існує офіційного інституту, що займається окремо питаннями розвитку туризму в країнах-учасниках. Це виконує вищий орган виконавчої влади Європейського союзу – Європейська комісія. Вона у свою чергу через діяльність структурних фондів здійснює діяльність по розвитку туризму в країнах ЄС. Дані структурні фонди є джерелом інвестування в індустрію туризму найменш розвинених європейських регіонів, до яких належить група країн Центральної та Східної Європи. До основних структурних фондів Європейського союзу, що надають активну допомогу в розвитку туризму слід віднести наступні:

- Європейський фонд регіонального розвитку;
- Європейський соціальний фонд;

– Європейський фонд управління сільським господарством;

- Європейська комісія подорожей;
- Європейський інвестиційний банк та ін.

Європейський фонд регіонального розвитку фінансує проекти з розвитку інфраструктури, вкладає інвестиції у створення нових робочих місць та реалізацію проектів розвитку окремих територій, надає фінансову допомогу малим підприємствам. Його діяльність охоплює багато сфер: транспорт, комунікаційні технології, дослідження та інновації, соціальну інфраструктуру, професійну підготовку, структурний перепрофілювання економіки міст та сільської місцевості та ін. [12, с. 21].

У реалізації політики зайнятості населення у туристській сфері важливу роль відіграє Європейський соціальний фонд. Він фінансує проекти, спрямовані на підвищення кваліфікації і перепідготовку кадрів, з метою зростання продуктивності праці. В рамках діяльності цього фонду здійснюється також стимулювання діяльності малих туристичних підприємств у країнах Європейського союзу. Ці дії, сприятливо позначаються на підвищенні економічної активності та збільшенні рівня зайнятості населення [4, с. 39].

Європейський фонд управління сільським господарством фінансує заходи з розвитку сільської місцевості та здійснює допомогу населенню, зайнятого у натуральному виробництві, в тому числі сприяє розвитку агро- та екотуризму [4, с. 40].

Окремо потрібно згадати таку некомерційну організацію, як Європейська комісія подорожей, членами якої є 39 національних туристських організацій країн Європи. Основна роль Європейської комісії подорожей полягає у розвитку туризму як в окремих регіонах континенту, так і у всій Європі.

Основними законодавчими актами, що регулюють питання європейської політики в області туризму, є:

- резолюція конференції «Майбутнє європейського туризму», прийнята у травні 2002 р. в Брюсселі;
- Лісабонська стратегія в області розвитку туризму і збільшення зайнятості (лютий 2005 р.);
- прикінцеві положення Конференції зі сталого розвитку європейського туризму та оновлення туристської політики (квітень 2005 р., Брюссель);
- доповідь Групи сталого розвитку туризму (2006 р., Брюссель);
- прикінцеві положення Конференції міністрів туризму, що проходила в Потсдамі в травні 2007 р.;
- Повістка з питань сталого розвитку та конкурентоспроможності європейського туризму, прийнята Європейською комісією у жовтні 2007 р. на Європейському туристичному форумі у Алгарве, Португалія [12, с. 34–67; 4, с. 41].

Перераховані вище документи відіграють координуючу роль у процесі розвитку туризму у країнах ЄС. Таким чином, це означає, що ЄС активно координуючи туристську діяльність, не втручається у національну політику кожної з країн-учасниць, залишаючи останнім повну свободу дій у процесі створення і просування своїх національних туристських продуктів на міжнародний ринок туристських товарів і послуг.

Союз визначає основні принципи вирішення проблем для забезпечення рівня росту туризму в цих країнах:

- захист туристів і їхнього вільного пересування, що включає в себе: спрощення поліцейського і митного

контролю на границях; підвищення безпеки туристів і захист їх від несумлінної реклами; гармонізація політики страхування туристів; інформування про їхні соціальні права;

- гармонізація правил діяльності в індустрії туризму; гармонізації податкової політики у різних країнах ЄС;
- взаємного визнання рівня кваліфікації і дипломів професійної підготовки;
- регіональний розвиток туризму з метою його просування у менш розвинені регіони союзу, що мають туристський потенціал [2, с. 8–16].

Взагалі туристський успіх країн-учасниць ЄС на міжнародному туристському ринку можна пояснити не скільки успішною політикою на загальноєвропейському рівні, скільки грамотною політикою країн-учасниць у галузі розвитку і просування національних турпродуктів на місцевому рівні. У більшості країн-учасниць ЄС, за рідкісним винятком, сформувалася практика створення Національних Туристських Адміністрацій (НТА), які займаються розробкою національних програм розвитку туризму. Дані туристські адміністрації можуть по-різному називатися (Turespana – в Іспанії, British Tourist Authority – у Великобританії, ENIT – в Італії, Maison de la France – у Франції тощо), але характер і сутність функціонування даних національних інститутів досить схожа. Саме НТА займаються розробкою і просуванням нових туристських продуктів на міжнародний туристський ринок.

До прикладу діяльність у сфері туризму для країн ЄС можна охарактеризувати детальніше через так звані і вище згадувані законодавчі акти. Зокрема у лютому 2005 року Європейська комісія розпочала реалізацію так званої Лісабонської стратегії, яка зосереджена на вирішенні двох найважливіших завдань: забезпечення стійких темпів зростання туризму та підвищення рівня зайнятості в туристичній сфері. Також дана стратегія означала те, що створюються нові умови для подальшої інтеграції ЄС, спрощуються механізми прийняття рішень всередині ЄС, вперше в історії створюється повноцінна єдина європейська (в рамках ЄС) дипломатична служба, розширюються повноваження Європейського парламенту [10].

Лісабонський договір вносить зміни в діючі угоди про ЄС (Римський договір 1957 р.; Маастрихтська угода 1992 р.; Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії 1957 р. з метою реформування системи управління ЄС, спрощує систему колективних органів управління ЄС, принципи і порядок їх роботи, робить їхню діяльність більш прозорою. Важливим елементом Лісабонського договору є те, що набула юридичної сили Хартія прав європейських громадян (з деякими застереженнями).

Стратегією були визначені основні цілі, згідно з якими повинна розвиватися туристська індустрія європейського співтовариства:

- забезпечення стійкості туризму;
- громадська освіта;
- забезпечення зайнятості населення;
- соціальна орієнтація туризму.

Під стійким туризмом Європейський економічний і соціальний комітет передбачає безпечний туризм, який забезпечує довгостроковий економічний розвиток приймаючих країн.

Однак вже в 2005 р. Рада Європи розглянула результати «Лісабонської стратегії» за 5 років і констатувала невиконання намічених цілей. Тому «Лісабонську стратегію» – 2000-го року згодом замінила нова програма розвитку «Європа – 2020», що забезпечить високий рівень зростання та зайнятості в ЄС. Як зазначив українські спеціалісти, то основними складовими «Європи 2020» є такі: перше – створення так званого «інноваційного союзу», що відчинить двері науці та новим технологіям. Друге – покращення системи освіти, третє – розвиток цифрового ринку та інтернету, четверте – перехід на ресурси відновлюваної енергії, п'яте – покращення підприємницького середовища Євросоюзу. Останні два стосуються з одного боку – модернізації ринку праці, а з іншого – європейської платформи по боротьбі з бідністю [10].

Програма розвитку «Європа – 2020» має на меті забезпечити стабільність європейської економічної моделі у трьох вимірах. Найперше, в економічній площині: програма закладає у підвалини майбутньої економічної стратегії Європи принципи конкурентоздатності, інноваційності та економіки знань.

По-друге, «Європа – 2020» спрямована на соціальну стабільність. Її мета – забезпечити європейців робочими місцями, для чого будуть розроблені спеціальні навчальні програми, а також досягнуто повної трудової рівності між жінками і чоловіками.

Нарешті, програма «Європа – 2020» має на меті забезпечити екологічну стабільність. Для цього слід здійснити перехід до нової екологічної економічної моделі, що матиме низький рівень викидів CO₂.

Під час закриття засідання міністрів Державний Секретар Іспанії Дієго Лопес Гаррідо визначив головні риси нової програми, які мають відрізнити її від попередньої «Лісабонської стратегії». За його словами, стратегія «Європа – 2020» має бути менш бюрократизованою, а також ставити чіткі й реалістичні цілі [10].

Європейський союз надає всіляку допомогу, в тому числі і фінансову, в розвитку туристської інфраструктури країн-учасниць. Незважаючи на це, політика ЄС у галузі розвитку туризму будується на принципі повної самостійності самих країн-учасниць у питанні вибору вектора розвитку національної індустрії туризму. Численні програми міжрегіональної кооперації між країнами-учасниками ЄС з різним рівнем розвитку туристської інфраструктури допомагають країнам, які мають менш розвинену інфраструктуру, впроваджувати нові технології для підвищення конкурентоздатності їхнього туристського продукту, що позитивним чином позначається на динаміці туристських прибуттів у країни Європейського союзу [2, с. 8–16].

Відносно України, то її владі необхідно приділити більше уваги розвитку співпраці з країнами ЄС у галузі туризму, це дасть можливість просунути вітчизняні туристичні послуги на європейський ринок та підвищити їх конкурентоспроможність, залучитися до міжнародного інформаційного простору, отримати досвід туристичної діяльності успішних підприємств країн ЄС. Україна має всі можливості стати одним з провідних європейських туристичних центрів Європи, оскільки має відповідний туристично-рекреаційний потенціал [1, с. 160–165].

Співробітництво України з країнами ЄС надасть можливість підвищити економічну ефективність національної туристичної сфери.

Пропонується вирішити такі питання, які сприяли б співпраці України з Європейським Союзом у туристичній галузі:

- спростити прикордонні та митні формальності в оформленні документів;

- сприяти підвищенню якості та вдосконалення туристичних послуг, розробити системи стандартизації та сертифікації підприємств туристичної сфери в Україні, які могли б відповідати міжнародним стандартам та нормам Європейського Союзу;

- здійснювати інвестиційну діяльність та надавати технічну допомогу з боку держав Європейського Союзу;

- створити відповідну систему підготовки, перепідготовки, підбору персоналу та підвищення їх кваліфікації, який зайнятий у туристичній сфері України, шляхом навчання і стажування у країнах Європейського Союзу;

- популяризація позитивного туристичного іміджу України на європейському ринку [5, с. 48–71; 11, с. 106–137].

У сучасних умовах функціонування для туристичної галузі важливо розширювати та зміцнювати співробітництво з країнами-членами Європейського Союзу, що сприяло б різноманітності туристичних послуг, підвищило конкурентоспроможність туристичних підприємств. В цьому аспекті головним завданням є допомога з боку Європейського Союзу щодо залучення інвестицій в розширення та покращення туристичної та курортної інфраструктури України.

Співпраці України з ЄС у туристичній галузі можуть сприяти міжнародні семінари та наукові конференції з участю іноземних колег, вивчення досвіду організації туристичної діяльності від країн ЄС, розробка новачій у наданні туристичних послуг, сформувати відповідні до ЄС стандарти та норми обслуговування туристів.

Необхідно налагодити систему обміну досвідом на постійній основі з відповідними структурами ЄС, адаптувати вітчизняне законодавство у сфері туризму до відповідних норм ЄС, організувати систему сертифікації у туристичній галузі, розробити механізм запровадження міжнародних стандартів якості туристичних послуг на українському ринку туристичних послуг.

Отже, сьогодні туризм в ЄС є однією з найбільш успішних галузей світового господарства. Як і будь-яка інша сфера господарської діяльності, індустрія туризму в ЄС є дуже складною системою, ступінь розвитку якої залежить від ступеня розвитку економіки країни в цілому. У даний час на промислово розвинені країни ЄС припадає 60% всіх прибуттів іноземних туристів і 70–75% здійснених у світі поїздок і 40% валютних надходжень.

Питання розвитку галузі туризму в Україні є і завжди буде актуальним питанням, оскільки саме на нього виділяються кошти до місцевих бюджетів, відбувається створення робочих місць, розвиваються сектори економіки, які пов'язані з наданням туристичних послуг, розбудовується соціальна та виробнича інфраструктура у туристичних центрах, збільшується надходження валюти.

Враховуючи це уряд має сприяти співпраці України з країнами ЄС – що зробить туристичну галузь високоприбутковою, яка задовольнить попит як внутрішнього, так і міжнародного туризму якісними послугами.

Список використаних джерел

1. Василюха Н. В. Розвиток ринку туристичних послуг у контексті розвитку транскордонного співробітництва / Н. В. Василюха // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – 2010. – Вип. 3. – С. 160–165.
2. Волков С. К., Попкова О. Г. Сучасна економіка: проблеми та рішення. Єдина політика Європейського союзу в галузі туризму. – 2010. – №9 (9). – С. 8–16.
3. Воскресенський В. Ю. Міжнародний туризм: Навчальний посібник. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2006. – 255 с.
4. Гайдукевич Л. Туристська політика в розширеному Європейському союзу / Л. Гайдукевич // Журнал міжнародного права і міжнародних відносин. – 2008. – №4. – С. 39–40.
5. Гонтаржевська Л. І. Ринок туристичних послуг в Україні / Л. І. Гонтаржевська. – Д.: Східний Видавничий дім, 2008. – 180 с.
6. Дмитрівський Ю. Д. Туристські райони світу: Навчальний посібник. – Смоленськ: СГУ, 2000. – 224 с.
7. Дубовик Б. Досвід міжнародної співпраці в рамках євро-регіонів. Перспективи України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uspishnaukraina.com.ua/uk/analitics/4/31.html>. – Дата звернення: 05.08.2005.
8. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2003. – 300 с.
9. Масляк П. О. Рекреаційна географія. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2008. – 343 с.
10. «Лісабонську стратегію» має змінити нова програма розвитку «Європа 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/view/238694.html>. – Дата звернення: 18.01.2010.
11. Розвиток туристичного бізнесу регіону: Навчальний посібник / За ред. доктора економічних наук, професора Школи І. М. – Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 292 с.
12. Європейський Союз: політика, економіка, право: навч. посіб. / за ред. Н. В. Антонюк, М. М. Микієвича. – Львів, 2005. – 532 с.

References

1. Vasylykha N. V. Rozvytok rynku turystychnykh posluh u konteksti rozvytku transkordnonno spivrobitnytstva / N. V. Vasylykha // Visnyk Chernivets'koho torhovel'no-ekonomichnoho instytutu. – 2010. – Vyp. 3. – S. 160–165.
2. Volkov S. K., Popkova O. H. Suchasna ekonomika: problemy ta rishennya. – 2010. – №9 (9). – S. 8–16.
3. Voskresens'kyi V. Yu. Mizhnarodnyy turizm: Navchal'nyy posibnyk. – M.: YuNYTY – DANA, 2006. – 255 s.
4. Haydukevych L. Turyst-s'ka polityka v rozshyrenomu Yevropeys'komu soyuzu / L. Haydukevych // Zhurnal mizhnarodnoho prava i mizhnarodnykh vidnosyn. – 2008. – №4. – S. 39–40.
5. Hontarzhivs'ka L. I. Rynok turystychnykh posluh v Ukraini / L. I. Hontarzhivs'ka. – D.: Skhidnyy Vydavnychyy dim, 2008. – 180 s.
6. Dmytriyevs'kyi Yu. D. Turyst-s'ki rayony svitu: Navchal'nyy posibnyk. – Smolens'k: SHU, 2000. – 224 s.
7. Dubovyk B. Dosvid mizhnarodnoyi spivpratsi v ramkakh yevrorehioniv. Perspektyvy Ukrainy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.uspishnaukraina.com.ua>. – Data zvernennja: 05.08.2005.
8. Kyfyak V. F. Orhanizatsiya turystychnoyi diyal'nosti v Ukraini. Navchal'nyy posibnyk. – Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2003. – 300 s.
9. Maslyak P. O. Rekreatsivna heohrafiya. Navchal'nyy posibnyk. – K.: Znannya, 2008. – 343 s.
10. Lisabons'ku stratehiyu мае zminyty nova prohrama rozvytku «Yevropa 2020» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eu.prostir.ua/view/238694.html>. – Data zvernennja: 18.01.2010.
11. Rozvytok turystychnoho biznesu rehionu: Navchal'nyy posibnyk / Za red. doktora ekonomichnykh nauk, profesora Shkoly I. M. – Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2007. – 292 s.
12. Yevropeys'kyi Soyuz: polityka, ekonomika, pravo: navch. posib. / za red. N. V. Antonyuk, M. M. Mykivvycha. – L'viv, 2005. – 532 s.

Korsak R. V., *doctor of historical sciences, professor, Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru*

Berets A. V., *master specialty «Turizmovedenie», Uzhhorod National University (Ukraine, Uzhgorod), nberets93@mail.ru*

Development of tourism in The European Union and its experience for Ukraine in the early XXI st century

The article deals with EU policy in the tourism. Analyzed legislation governing tourist activities of the participating countries, the practice of creating national

tourism administrations that promote the development of the tourism industry. Separately, estimated to collaborate, using the experience of the European Union by Ukraine.

Keywords: tourism The European Union tourist industry, policy, national tourist administrations, collaboration.

Korsak R. V., *doctor of historical sciences, professor of the department of tourism infrastructure and services, faculty of «Tourism», Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru*

Berets A. V., *master specialty «Turizmovedenie», Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), nberets93@mail.ru*

Развитие туризма в странах Европейского союза и опыт организации для Украины в начале XXI века

Рассмотрено политику Европейского союза в туристической индустрии. Анализируются законодательные акты, регламентирующие туристскую деятельность стран-участниц и практика создания национальных туристских администраций, которые способствуют развитию туристической отрасли стран. Отдельно оценены возможности сотрудничества, использования опыта Европейского союза для Украины.

Ключевые слова: туризм, Европейский союз, политика в области туризма, национальные туристские администрации, сотрудничество.

УДК 635.655(091)(477)«20»

Муханов В. М.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри історії України та філософії,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), muhan2004@mail.ru

ІСТОРИКО–ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОЩУВАННЯ ТА ПЕРЕРОБКИ СОЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Мета статті полягає у проведенні історико-економічного аналізу розвитку галузі промислового вирощування та переробки сої в Україні на початку третього тисячоліття, а також дослідженню короткострокових перспектив цієї галузі сільського господарства.

В процесі дослідження було використано загальнонаукові методи: порівняльно-історичного і системного аналізу та спеціальний метод історичного дослідження – аналіз нормативно-правових документів.

В статті проаналізовано основні напрями становлення вітчизняної галузі промислового вирощування та переробки сої в Україні на сучасному етапі, розглянуто основні проблеми та перспективи подальшого розвитку промислових зон вирощування культури, прослідковано генезу галузевих та національних програм, безпосередньо пов'язаних з розвитком вітчизняного сільництва у ХХІ ст.

Ключові слова: соя, промислове виробництво сої, вирощування сої, галузева програма, національна програма.

Протягом останніх десятиліть соя зарекомендувала себе в якості однієї з провідних культур світового землеробства, яка до того ж поєднує в собі унікальні кормові та харчові властивості. Стабільне зростання ролі посівів сої в структурі світового землеробства, позитивна динаміка попиту на соєві боби та продукти їх переробки на світовому ринку дозволяють оптимістично оцінювати перспективи подальшого розвитку галузі промислового виробництва цієї культури в контексті поступу світової економіки.

Проблема історичного-економічного аналізу розвитку галузі промислового вирощування та переробки сої в Україні на початку ХХІ ст. у вітчизняній науковій літературі та періодиці комплексно не досліджена. Окремі аспекти, що стосуються розвитку промислового вирощування сої, перспективних напрямів використання соєвого білка, подаються в працях А. О. Бабича [1; 5], В. Н. Тимченко [2], О. М. Білоусова [3], В. Ф. Петриченко

[6; 9], О. А. Бойко [4] та інших. Проте, спеціальних окремих досліджень, що дозволили б прослідкувати розвиток та особливості становлення галузі вітчизняного соєсіяння не проводилося. Завданням цієї статті є комплексний історико-економічний аналіз розвитку промислового вирощування та переробки сої в Україні на початку XXI ст.

Зважаючи на провідне місце сої в світовому фонді харчового білку, за своїм значенням ця рослина є культурою XXI ст. За 1961–2010 рр. площа посіву сої в світі збільшилася з 23,8 млн. га до 102 млн. га, її вирощували більше 90 країн в основних землеробських регіонах планети Земля. Її урожайність за цей час зросла – з 11,28 до 25,5 ц/га, виробництво – з 26,9 млн. т до 260,8 млн. т [1, с. 11]. Найбільш високими темпами зростає виробництво цієї культури в країнах з давніми традиціями соєсіяння – США, Бразилії, Аргентині, Канаді, Китаї та Індії. Поступово розширюються посіви сої й в країнах Центральної та Східної Європи, зокрема у Болгарії, Румунії Угорщині, Росії.

Зважаючи на активну державну підтримку української галузі промислового виробництва сої, що відбувається в контексті реалізації низки національних програм з розвитку вітчизняного рослинництва та тваринництва, в 2009 р. Україна вийшла на перше місце серед країн Європи за показником валового збору культури, а в 2010 р. посіла 8 місце серед 75 соєсіючих країн світу [2, с. 27].

Однак, аналізуючи основні віхи в процесі становлення та розвитку вітчизняної галузі соєвиробництва, слід відзначити стрибкоподібне коливання інтересу до культури з боку державних інституцій та внутрішнього споживчого ринку. Позитивна динаміка у розвитку української галузі промислового вирощування сої як складового компоненту АПК намітилася лише в останні десять років. Така тенденція зумовлена швидкими темпами розвитку вітчизняного тваринництва, зокрема, птахівництва, яке є основним споживачем сої на внутрішньому ринку, а також широкими експортними перспективами, викликаними, в основному, бурхливим розвитком європейської харчової галузі, можливостями застосування культури у інноваційних технологіях виготовлення екологічно чистого палива [3, с. 7].

Актуальність збільшення виробництва рослинного білка в Україні в останні десятиріччя поставлена надзвичайно гостро в зв'язку з загальним подорожанням продуктів галузі тваринництва на внутрішньому українському ринку та, відповідно, зменшенням білкових продуктів в щоденному раціоні пересічного українця. В умовах перманентної економічної кризи та уповільненого зростання добробуту населення, подолати проблему білкового дефіциту можна лише за рахунок активного використання альтернативних джерел білкової сировини, зокрема рослинного білку сої.

Окрім того, варто відзначити, що площі посіву основної для України олійної культури – соняшнику, останніми роками почали зменшуватися, що обумовлено щорічним зниженням рівня рентабельності виробництва цієї культури через багаторічне недотримання сівозміни і, як наслідок, зниження врожайності через виснаження ґрунту [4].

Природно-кліматичні умови та агропромисловий потенціал України дозволяє з оптимізмом оцінювати перспективи галузі промислового вирощування сої. Для

виробництва цієї стратегічної культури на українських територіях існують всі необхідні природні ресурси: сприятливий помірний клімат, високопродуктивні ґрунти, достатній рівень вологозабезпеченості, вегетаційний період для дозрівання повної стиглості, широкий асортимент вітчизняних сортів різних напрямів використання, пристосованих для отримання високих урожаїв практично у всіх природних зонах країни, сортова технологія вирощування культури, сучасні методи первинної та вторинної переробки, визначені напрями використання [5, с. 187].

Так, згідно з положеннями Галузевої Програми «Олійні культури», розробленої Міністерством аграрної політики і продовольства України та Національною академією аграрних наук України на 2015 р., для забезпечення потреб внутрішнього ринку та експорту країна повинна виробляти до 15 млн. т насіння олійних культур, в тому числі сої – 3,0–3,5 млн. т. Загальні площі сої в структурі посівних площ олійних культур України зросли з 1990 по 2011 рр. до 15%, проте, для ефективного використання цієї культури та забезпечення запланованих показників продуктивності тваринницької галузі її частка в структурі олійних культур повинна збільшитися утричі – до 30–35% до 2015 р., що стимулюватиме збільшення валового виробництва насіння сої до 2,5 млн. т у 2015 році та досягнення середньої врожайності в 22 ц/га [6, с. 3–4].

Збільшення виробництва високоякісних кормів для вітчизняного тваринництва в найближчій перспективі дозволить значно збільшити рентабельність продукції цієї галузі. За підрахунками аналітики, Україна щороку потребує 2,5–3,0 млн. т високобілкових культур, що сприяє зниженню витрат кормових одиниць з 10–15 до 6,5 та забезпечить загальну економію в розмірі 1,5–2,0 млрд. грн. [3, с. 49].

Розширення промислового виробництва сої в Україні гарантує збільшення валютних надходжень за рахунок продажу сої та продуктів її переробки в країні Західної Європи, Близького і Далекого Сходу. Зокрема, експорт сої і соєпродуктів на Європейський ринок на сьогоднішній день сягає 30 млн. т на суму понад 7 млрд. доларів США.

Ще одним вагомим аргументом за розширення посівних площ сої є властивість цієї культури збагачувати ґрунти легкодоступним азотом, що позитивно позначається на врожайності культур-наступників, зокрема зернових. Так, за рахунок збільшення урожайності зернових культур після попередника-сої можливо щорічно отримувати додатково 1,4–3,0 млн. т зерна, що еквівалентно 1,12–2,4 млн. грн. [3].

Проте, незважаючи на значні успіхи у розвитку галузі промислового вирощування сої в Україні, існує низка проблем, які об'єктивно уповільнюють її становлення та перешкоджають подальшому розширенню посівів. Передусім, слід відзначити, що валовий збір цієї культури збільшується винятково екстенсивним шляхом, тобто за рахунок розширення площ посівів, а не врожайності. Середня врожайність сої на українських землях становить близько 15 ц/га [7], коли в передових соєсіючих країнах світу – 24,9 ц/га [8]. Таким чином, з метою подальшого розвитку конкурентоспроможної галузі, важливим напрямком у науково-теоретичній та практичній роботі з культурою є вдосконалення технології її вирощування на основі досягнень біотехнології та систем точного

землеробства. Характерно, що на полях України, не дивлячись на відсутність законодавчих актів, обсяги використання таких технологій зростають. Використання біотехнологій у промисловому вирощуванні сої є дискусійним питанням, однак, світові лідери з виробництва цієї культури успішно використовують їх протягом останніх двох десятиріч. Сорти сої, виведені за допомогою новітніх біотехнологічних розробок, дозволяють значно збільшити врожайність насіння, а технології їх вирощування завдяки застосуванню гербіцидів на основі гліфосату мають значну перевагу в системі догляду за посівами [9, с. 7]. Провідниками інноваційних технологій, в першу чергу, є великі агрохолдинги, які мають достатньо коштів на їх придбання. Це дає можливість їм не лише отримувати високі врожаї, а й значно скорочувати використання працівників, що, в свою чергу, позначається на рентабельності виробництва. Лідерські позиції у створенні високопродуктивних ГМ-сортів у галузі соєсіяння належать зарубіжним дослідникам. Вітчизняні селекціонери, на превеликий жаль, поки що не в змозі отримати сорти, які б за основними характеристиками успішно конкурували з досягненнями закордонних шкіл біологічних технологій. Проте, для стабілізації та захисту власного ринку, вкрай необхідно шукати шляхи до налагодження компромісу та тісної співпраці з науковими центрами та транснаціональними компаніями.

Іншим напрямом розвитку вітчизняного соєсіяння може стати вирощування культури за методикою так званого «органічного землеробства», що передбачає виробництво екологічно чистої сільгосппродукції без застосування агрохімічних засобів, генетично модифікованих організмів, та з мінімальною обробкою ґрунту без перевертання пласта. Ця технологія дозволяє значно збільшити рентабельність продукції за рахунок зменшення витрат на паливо та гербіциди. Окрім того, екологічно чиста продукція, що є результатом використання системи органічного землеробства, на європейських продовольчих ринках реалізується за цінами, що в декілька разів перевищують середньоринкові [10].

В зв'язку з розширенням виробництва сої практично в усіх регіонах України особливої гостроти набуває питання селекції нових високопродуктивних сортів різних груп стиглості, які б задовольняли вимогам основних природно-кліматичних зон. Умови помірного клімату потребують сортів нового типу, які б успішно дозрівали при короткому періоду вегетації, порівняно невеликій кількості тепла і світла, витримували б весняне похолодання та ранні заморозки. Зважаючи на необхідність розв'язання вищеперерахованих завдань, Національною академією аграрних наук України було розроблено програму наукових досліджень по сої, що передбачає роботу у таких напрямках [5, с. 190–191]: визначення відповідності природних ресурсів біологічним вимогам культури сої; встановлення можливих обсягів її вирощування в регіонах помірного клімату, забезпечення поповнення вихідного матеріалу; виділення нових генетичних джерел сої з підвищеним вмістом білка і жиру та високими харчовими якостями; виділення нових генетичних джерел сої з високою продуктивністю, скоростиглістю, стійкістю до несприятливих факторів середовища, удосконалення селекційних, генетичних і біотехнологічних методів виведення сортів, освоєння і

використання їх при створенні сортів нового покоління; створення високопродуктивних сортів сої нового покоління різних груп стиглості, що перевищують стандарти по урожайності і якості: для зони Полісся – з вегетаційним періодом 90–110 днів, Лісостепу – 100–130, Степу – 120–140 днів; створення адаптованих до умов Полісся сортів сої з урожайністю 25–28 ц/га, Лісостепу – 28–30 ц/га, Степу – 25–28 ц/га, для умов зрошення – 35–40 ц/га; створення холодостійких сортів сої для умов помірного клімату, які б дозволили в північних областях вирощувати культуру, здатну проростати при температурі 8–10°C, витримувати повернення холодів у весняний період після сівби; виявлення високоефективних штамів ризобій сої з високим азотофіксуючим потенціалом у посівах, розробка прийомів оптимізації умов симбіотичної діяльності, поліпшення азотного живлення рослин і азотного балансу ґрунту; розробка теоретичних основ і створення екологічно безпечних сортових технологій вирощування для сортів сої різних груп стиглості з метою прояву їх продуктивного потенціалу в регіонах виробництва; на основі методів гібридизації та біотехнологій створити сорти нового покоління, стійкі проти посухи, хвороб, шкідників, які б не пошкоджувалися гербіцидами та мали високу азотофіксуючу здатність; вивчити економіку вирощування, розробити організаційно-економічні засоби зменшення витрат задля підвищення економічної ефективності розвитку її виробництва, зберігання, переробки та розширення ринку сої та соєвих продуктів; розробка рецептів комбікормів для збалансованої годівлі птиці, свиней і худоби з використанням соєвого шроту та інших кормових продуктів на соєвій основі.

На початку XXI ст. з метою подолання проблеми білкового дефіциту та забезпечення вітчизняних галузей тваринництва та птахівництва високоякісною кормовою сировиною Міністерством аграрної політики та продовольства України спільно з Національною академією аграрних наук України було розроблено та затверджено відповідними наказами галузеві програми «Сою України 2004» «Сою України 2005–2010», «Сою України 2008–2015», в процесі реалізації яких було передбачено поступове збільшення площ посіву сої з 272 тис. га в 2004 р. до 1,3–2,5 млн. га в 2015 р. В 2000–2011 рр. виробництво сої в Україні виросло майже в 36 разів та склало 2283,2 тис. т. Україна вперше в 2009 р. пододала мільйонний рубіж за валовим збором сої і вийшла на перше місце серед країн Європи та СНД, а в 2010 році посіла 8 місце серед 75 соєсіючих країн світу.

Зважаючи на широкі перспективи подальшого розвитку вітчизняної галузі промислового виробництва сої та продуктів її переробки, особливої важливості набувають науково-теоретичні та практичні дослідження у напрямках селекції нових високопродуктивних сортів різних груп стиглості на основі гібридизації та біотехнологій, розробці нових методик та вдосконалення агроприймів вирощування культури в усіх природно-кліматичних зонах країни, економічного обґрунтування ефективності та рентабельності виробництва сої.

Успішна реалізація наукових досліджень за вищеперерахованими напрямками дозволить вивести вітчизняну галузь промислового вирощування сої на принципово новий рівень, що в перспективі введе Україну у число світових лідерів-виробників високоякісної білкової сировини.

Список використаних джерел

1. Бабич А. О. Стратегічна роль сої в розв'язанні глобальної продовольчої проблеми / А. О. Бабич, А. А. Бабич-Побережна // Корми і кормовиробництво. – 2011. – Вип.69. – С.11–20.
2. Тимченко В. Н. Розвиток виробництва сої в Україні та ефективне свинарство [Електронний документ] / В. Н. Тимченко. – Режим доступу: <http://svynarstvo.in.ua/teoriya/tehnologii/687-perspektyvy-rozvytku-soyi-v-ukraini>.
3. Білоусов О. М. Організаційно-економічні засади формування та розвитку соєвого підкомплексу / Білоусов О. М. – Херсон: Наддніпряночка, 2011. – 267 с.
4. Бойко О. А. Тенденції і перспективи ринку сої [Електронний ресурс] / О. А. Бойко. – Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1564>.
5. Бабич А. О. Селекція і розміщення виробництва сої в Україні / А. О. Бабич, А. А. Бабич-Побережна. – К.: Данилюк В. Г., 2008. – 216 с.
6. Петриченко В. Ф. Наукові основи сталого соєсіяння в Україні / В. Ф. Петриченко // Корми і кормовиробництво. – 2011. – Вип.69. – С.3–10.
7. Галиш Ф. С. Агротехніка – проти бур'янів: [соє] / Ф. С. Галиш // Карантин і захист рослин. – 2007. – №10. – С.13–14.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agro-business.com.ua/component/content/article/24-agromarketing/226-2011-01-21-10-28-17.html>.
9. Петриченко В. Ф. Наукові основи виробництва та використання сої у тваринництві / В. Ф. Петриченко // Корми і кормовиробництво. – 2012. – Вип.71. – С.3–11.
10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/jee/ua/2010_2/jee-2-ua/02K_ua.pdf.

References

1. Babych A. O. Stratehichna rol' soyi v rozv'yazanni hlobal'noyi prodovol'choyi problemy / A. O. Babych, A. A. Babych-Poberezhna // Kormy i kormovyrobnystvo. – 2011. – Vyp.69. – S.11–20.
2. Tymchenko V. N. Rozvytok vyrobnytstva soyi v Ukraini ta efektyvne svynarstvo [Elektronnyy dokument] / V. N. Tymchenko. – Rezhym dostupu: <http://svynarstvo.in.ua/teoriya/tehnologii/687-perspektyvy-rozvytku-soyi-v-ukraini>.
3. Bilousov O. M. Orhanizatsiyno-ekonomichni zasady formuvannya ta rozvytku soyevoho pidkompleksu / Bilousov O. M. – Kherson: Naddnipryanochka, 2011. – 267 s.
4. Boyko O. A. Tendentsiyi i perspektyvy rynku soyi [Elektronnyy resurs] / O. A. Boyko. – Rezhym dostupu: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1564>.
5. Babych A. O. Seleksiya i rozmishchennya vyrobnytstva soyi v Ukraini / A. O. Babych, A. A. Babych-Poberezhna. – K.: Danylyuk V. H., 2008. – 216 s.
6. Petrychenko V. F. Naukovi osnovy staloho soyesiyannya v Ukraini / V. F. Petrychenko // Kormy i kormovyrobnystvo. – 2011. – Vyp.69. – S.3–10.
7. Halysh F. S. Ahrotehnikha – proty bur'yanyv: [coya] / F. S. Halysh // Karantyn i zakhyst roslin. – 2007. – №10. – S.13–14.
8. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.agro-business.com.ua/component/content/article/24-agromarketing/226-2011-01-21-10-28-17.html>.
9. Petrychenko V. F. Naukovi osnovy vyrobnytstva ta vykorystannya soyi u tvarynnytsvi / V. F. Petrychenko // Kormy i kormovyrobnystvo. – 2012. – Vyp.71. – S.3–11.
10. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/jee/ua/2010_2/jee-2-ua/02K_ua.pdf.

Mukhanov V. M., Ph.D., senior lecturer in history and philosophy of Ukraine Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), muhan2004@mail.ru

Historical and economic analysis of the development of the industry growing and processing of soy in the Ukraine at the beginning of the XXI century

The purpose of the article is to conduct historical and economic analysis of the industrial sector growing and processing soybeans in Ukraine at the beginning of the third millennium, as well as short term research of agriculture.

The study used general scientific methods, historical and comparative system analysis and special methods of historical research – analysis of legal documents.

In the article the basic directions of formation of the national industrial sector growing and processing soybeans in Ukraine at the present stage, the basic problems and prospects of further development of industrial zones of cultivation, followed

genesis sectoral and national programs directly related to the development of domestic soybean in the XXI century.

Keywords: soybean, industrial production of soybean, soybean, sectoral program, a national program.

Муханов В. Н., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры истории Украины и философии, Винницкий национальный аграрный университет (Украина, Винница), muhan2004@mail.ru

Историко-экономический анализ развития отрасли промышленного выращивания и переработки сои в Украине в начале XXI века

Цель статьи заключается в проведении историко-экономического анализа развития отрасли промышленного выращивания и переработки сои в Украине в начале третьего тысячелетия, а также исследовании краткосрочных перспектив этой отрасли сельского хозяйства.

В процессе исследования были использованы общенаучные методы: сравнительно-исторического и системного анализа и специальный метод исторического исследования – анализ нормативно-правовых документов.

В статье проанализированы основные направления становления отечественной отрасли промышленного выращивания и переработки сои в Украине на современном этапе, рассмотрены основные проблемы и перспективы дальнейшего развития промышленных зон выращивания культуры, прослежен генезис отраслевых и национальных программ, непосредственно связанных с развитием отечественного соєсіяння в XXI веке.

Ключевые слова: соя, промышленное производство сои, выращивание сои, отраслевая программа, национальная программа.

* * *

УДК 636.082:009:001

Апостол М. В.,
кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (Україна, Київ), apostolmv@online.ua

НАУКОВА ШКОЛА «СЕЛЕКЦІЯ М'ЯСНОЇ ХУДОБИ»

Вісвітлено основні напрями діяльності наукової школи, заснованої доктором сільськогосподарських наук, професором, академіком НААН М. В. Зубцем. Узагальнено внесок у розроблення концепції породотворення у скотарстві, реалізацію методик виведення спеціалізованих порід великої рогатої худоби молочного та м'ясного напрямів продуктивності, організацію комплексу досліджень з генетики, селекції і біотехнології у тваринництві, обґрунтування сучасної методології оцінки генотипу та прогнозування продуктивності сільськогосподарських тварин, опрацювання ефективних методів і форм збереження генофонду вітчизняних порід тощо. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: скотарство, селекція, племінна справа, порода сільськогосподарських тварин, теорія породотворення, наукова школа.

Прогресивний розвиток науки неможливий без накопичення та синтезу системи знань, забезпечення сприятливих умов для подальшої наукової творчості вчених, здатних розгорнути ефективну пошукову діяльність. Продукування наукової інформації, першочергово, здійснюється завдяки діяльності дослідницьких груп, які заведено називати науковими школами. У їхньому розвитку прослідковується генезис основних наукових теорій та концепцій, традиції наукової творчості, спадкоємність поколінь. Наукова школа є неформально творчою співдружністю дослідників різних поколінь високої наукової кваліфікації на чолі з науковим лідером у межах певного наукового напрямку, об'єднаних спільними підходами до розв'язання проблеми, стилем роботи та мислення, оригінальністю ідей і методів реалізації своєї наукової програми, що одержала значні результати та завоювала авторитет та суспільне визнання в окремій галузі знання.

Окремі питання становлення і діяльності наукових шкіл у галузі тваринництва знайшли відображення в

наукових працях В. П. Бурката, Ю. Д. Рубана, І. С. Бородай та ін. [1–5; 7]. Однак до цього часу не проведено ґрунтового узагальнення напрямів діяльності та здобутків наукової школи з селекції м'ясної худоби, заснованої доктором сільськогосподарських наук, професором, академіком НААН М. В. Зубцем. З огляду на зазначене, це завдання висувалося на перший план при проведенні даного дослідження. Автором використано історичні (порівняльно–історичний, предметно–хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) та джерелознавчий методи. Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на застосуванні системно–історичного підходу.

За результатами дослідження, об'єктивною передумовою виникнення наукових шкіл в Україні стала організація сільськогосподарської дослідної справи та вищої галузевої освіти. Основними осередками створення наукових шкіл стали кафедри вищих навчальних закладів, лабораторії науково–дослідних інститутів, наукові центри, які відігравали роль головних підрозділів накопичення, примноження, збереження та розповсюдження фундаментальних і прикладних знань.

Одну із визнаних наукових шкіл з селекції м'ясної худоби засновано на базі Інституту розведення і генетики тварин НААН у 80–х роках ХХ ст. академіком М. В. Зубцем, який продовжив розвивати наукові традиції, закладені його вчителем М. А. Кравченком. Зокрема, вчений своїми науковими працями розвинув теоретичні й практичні питання породотворного процесу у молочному та м'ясному скотарстві. Висунув принципово нову гіпотезу генезису порід, у якій на новий методологічний рівень поставив осмислення проблеми схрещування, гетерозису та інбредної депресії, проміжного типу успадкування, які він розглядав як основні форми реалізації спадковості та мінливості тварин. Він є співавтором високопродуктивних спеціалізованих порід великої рогатої худоби: українських червоно– і чорно–рябої та червоної молочних; української, волинської і поліської м'ясних [2].

М. В. Зубцем опубліковано біля 700 наукових праць, у тому числі 139 монографій, підручників, книг, брошур і програм з питань селекції та генетики тварин. Серед них слід першочергово відмітити такі: «Преобразование генофонда пород», «М'ясне скотарство», «Довідник по м'ясному скотарству», «Довідник зооінженерних термінів», «Племінна робота», «Генетика, селекція і біотехнологія в скотарстві», «Племінні ресурси України», «Напрями економічного зростання агропромислового комплексу України» та ін. [6].

Основна проблема, що піднімалася науковою школою, – виведення спеціалізованих м'ясних порід великої рогатої худоби. Однак програма діяльності наукової школи включала низку інших актуальних питань, а саме обґрунтування теоретичних, методологічних і практичних аспектів процесу породотворення в молочному скотарстві; організація комплексу досліджень з проблем генетики, селекції і біотехнології у тваринництві; обґрунтування сучасної методології оцінки генотипу та прогнозування продуктивності сільськогосподарських тварин; опрацювання та апробація ефективних методів та форм збереження генофонду сільськогосподарських тварин тощо.

Зокрема, регіональні основи ведення галузі м'ясного скотарства розвинули: Л. О. Тимченко, С. Б. Васильківський, Н. П. Свириденко, О. В. Чуприна,

В. М. Бочков, В. М. Вишневський. Екологічні засади виробництва яловичини та механізми формування м'ясної продуктивності великої рогатої худоби для різних природно–кліматичних зон України розроблено О. М. Жуковським. Селекційно–генетичні фактори формування м'ясної продуктивності великої рогатої худоби розкрито В. О. Паботом та Н. П. Свириденко. Для зростання рентабельності галузі спеціалізованого м'ясного скотарства представляє інтерес аналіз енергозберігаючих технологій утримання м'ясної худоби, запропонований А. М. Мирошніковим. С. С. Спекою, Л. В. Шкрядо, А. П. Козловим запропоновано ефективні селекційно–генетичні методи виведення поліської; Г. Т. Шкуриним – симентальської м'ясних порід великої рогатої худоби, які відповідають рівню європейських стандартів [4].

Науковою школою проведено низку досліджень з розроблення теоретичних і методологічних основ селекційно–генетичного вдосконалення великої рогатої худоби молочного напрямку продуктивності. Зокрема, Ю. П. Полупан визначив онтогенетичні, популяційно–генетичні та селекційні закономірності формування господарські корисних ознак молочної худоби, можливості їх прогнозування з метою підвищення генетичного потенціалу продуктивності тварин, рентабельності галузі, створення високопродуктивних стад і виведення нових конкурентоспроможних порід і внутрішньопородних селекційних формувань. З. Є. Щербатим розроблено методи консолідації західного внутрішньопородного типу української чорно–рябої молочної породи. І. О. Супрун узагальнено генотипові та паратипові фактори формування високопродуктивного стада в процесі створення української червоно–рябої молочної породи. І. В. Гончаром обґрунтовано схеми використання світових ресурсів великої рогатої худоби для поліпшення червоної степової породи. Представляє інтерес система добору самок при формуванні високопродуктивного товарного молочного стада, запропонована В. В. Торчинським. Закономірності росту й розвитку особливості помісних телиць бурої карпатської породи дослідив Й. С. Височанський, тоді як селекційно–генетичні аспекти проблеми підбору пар на замовлення молочної худоби – А. Г. Костюк [5].

Оригінальні дослідження проведено І. П. Петренком, які спрямовувалися на розроблення принципово нових методичних підходів теоретичного аналізу і наукового розуміння генетико–популяційних процесів у тваринництві при інбридингу, відтворному схрещуванні, консолідації спадковості помісних тварин, структури генофонду породи за адитивним генетичним потенціалом продуктивності тощо.

Незважаючи на те, що основні розробки наукової школи спрямовувалися на теоретичні дослідження у галузі селекції і розведення тварин, її представниками виконано комплексні наукові дослідження з проблем генетики та біотехнології у тваринництві. Так, К. В. Копилов теоретично обґрунтував і експериментально відпрацював методологію визначення поліморфізму ДНК за локусами кількісних ознак для генетичної оцінки порід великої рогатої худоби і застосування отриманої молекулярно–генетичної інформації у селекційно–племінній роботі. Можливості застосування молекулярно–генетичних маркерів в системі збереження біорізноманіття сільськогосподарських тварин визначено К. В. Копиловим. Представляє значний інтерес розроблена І. В. Гузевим

науково обґрунтована та уніфікована з вітчизняним і міжнародним досвідом методологія збереження біорізноманіття генетичних ресурсів тваринництва України, а також основи селекційно-генетичної оцінки та раннього прогнозування резистентності молочної худоби. Біотехнологічні методи раціонального використання бугаїв-поліпшувачів запропоновано П. А. Круляком, тоді як цитогенетичні методи запліднення *in vitro* ооцитів корів – І. Б. Слізаровою [2].

Учнями академіка М. В. Зубця проведено низку досліджень з розроблення теоретичних і методологічних аспектів розведення та селекції сільськогосподарської птиці. Так, теоретичне обґрунтування і практичну реалізацію програм удосконалення птиці м'ясних кросів здійснив В. П. Бородай. Адаптаційну реакцію яєчних курей різних генотипів вивчено Ю. А. Глебовою та розроблено основи прогнозування їх природної резистентності в ранньому онтогенезі [4].

Представниками наукової школи виконано дослідження з історії сільськогосподарської науки. Зокрема, В. А. Вергуновим реконструйовано картину створення та особливості становлення й розвитку науково-освітньої меліоративної справи в Україні у контексті еволюції світової сільськогосподарської дослідної справи для потреб адаптивного землеробства. Здійснено періодизацію цього процесу, встановлено роль окремих українських учених і галузевих дослідницьких інституцій у запровадженні наукових засад природоохоронного адаптивно-ландшафтного меліоративного землеробства. Окреме дослідження з вивчення діяльності академіка УААН В. П. Бурката у контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи у тваринництві України проведено В. М. Башенком [2].

Теоретико-методологічні засади формування наукоємного ринку науково-технологічної продукції сформульовано С. А. Володіним. Розроблено системну основу механізму ринкових нововведень – «інноваційний провайдинг», який передбачає створення нових знань, трансформацію їх у ринково привабливий продукт і консалтинговий супровід його на ринок, венчурну апробацію і підприємницьке впровадження у вигляді інновацій. Запропоновано логіку інноваційної творчості як метод наукового пізнання, методологічного аналізу та опису результатів науково-інноваційної діяльності, спрямованих на отримання економічного ефекту, що забезпечує створення логістичного інструментарію управління науково-інноваційним процесом. Створено науково-методологічні засади дослідження та передбачення економічного розвитку – «прогресивний інновінг» як науковий метод побудови результативної науково-творчої діяльності, що забезпечує оновлення суспільства через ринковий механізм науково-технічного прогресу [2].

Таким чином, доктором сільськогосподарських наук, професором, академіком М. В. Зубцем засновано власну наукову школу, програма діяльності якої охоплювала широкий комплекс питань: обґрунтування теоретичних, методологічних і практичних аспектів процесу породотворення в молочному та м'ясному скотарстві; реалізація методик виведення спеціалізованих порід великої рогатої худоби молочного та м'ясного напрямів продуктивності; організація комплексу досліджень з проблем генетики, селекції і біотехнології у тваринництві; обґрунтування сучасної методології оцінки генотипу та прогнозування продуктивності сільськогосподарських тварин; розробка

ефективних методів та форм збереження генофонду сільськогосподарських тварин тощо. Найбільший внесок зроблено науковою школою у розроблення проблем становлення і розвитку галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні.

На перспективу представляється необхідним проведення порівняльного аналізу діяльності наукової школи «Селекція м'ясної худоби», заснованої академіком М. В. Зубцем, з іншими неформальними творчими об'єднаннями, у програмі діяльності яких знаходилися питання виведення і удосконалення порід великої рогатої худоби м'ясного напрямку продуктивності.

Список використаних джерел

1. Бородай І. С. Вклад наукових шкіл у розвиток селекційної науки у скотарстві України / І. С. Бородай // Науковий вісник Львівської національної академії ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького. – Л., 2006. – Т.8. – №3 (30). – Ч.3. – С.15–19.
2. Бородай І. С. Наукова школа академіка М. В. Зубця: програма діяльності та здобутки / І. С. Бородай // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. / ІРГТ ім. М. В. Зубця НААН, НААН. – К., 2015. – Вип.49. – С.13–19.
3. Бородай І. С. Наукові школи – інституту / І. С. Бородай // Тваринництво України. – 2007. – №2. – С.14–16.
4. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки: монографія / І. С. Бородай; НААН, ДНСГБ. – Вінниця, 2012. – 416 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 59).
5. Буркат В. П. Нариси з історії інституту: монографія / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К.: Аграрна наука, 2008. – 556 с.
6. Зубець Михайло Васильович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1966–2012 роки / НААН, ННСГБ, ІРГТ; уклад. В. А. Вергунов, М. М. Зубець, Т. Ф. Дерлеменко та ін.; наук. ред. В. А. Вергунов. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К., 2014. – 372 с. – (Біобібліогр. сер. «Академіки Нац. акад. аграр. наук України» / НААН, ННСГБ).
7. Рубан Ю. Д. Образование и развитие научной школы П. Н. Кулешова – Н. Д. Потемкина – Ю. Д. Рубана / Ю. Д. Рубан. – К., 2009. – 540 с.

References

1. Boroday I. S. Vklad naukovykh shkil u rozvytok selektsiynoyi nauky u skotarstvi Ukrayiny / I. S. Boroday // Naukovyy visnyk L'vivs'koyi natsional'noyi akademiyi veterynarnoyi medytyny im. S. Z. Hzyts'koho. – L., 2006. – T.8. – №3 (30). – Ch.3. – S.15–19.
2. Boroday I. S. Naukova shkola akademika M. V. Zubtsya: prohrama diyal'nosti ta zdobutky / I. S. Boroday // Rozvedennya i henetyka tvaryn: mizhvid. tem. nauk. zb. / IRHT im. M. V. Zubtsya NAAN, NAAN. – K., 2015. – Vyp.49. – S.13–19.
3. Boroday I. S. Naukovi shkoly – instytutu / I. S. Boroday // Tvarynystvo Ukrainy. – 2007. – №2. – S.14–16.
4. Boroday I. S. Teoretyko-metodolohichni osnovy stanovlennya ta rozvytku vitchyznyanoi zootekhnichnoyi nauky: monohrafiya / I. S. Boroday; NAAN, DNSHB. – Vinnytsya, 2012. – 416 s. – (Istoryko-bibliografichna seriya «Ahrarna nauka Ukrayiny v osobakh, dokumentakh, bibliografiyi»; kn. 59).
5. Burkat V. P. Narysy z istoriyi instytutu: monohrafiya / V. P. Burkat, I. S. Boroday. – K.: Ahrarna nauka, 2008. – 556 s.
6. Zubets' Mykhaylo Vasylyovych: biobibliogr. pokazhch. nauk. pr. za 1966–2012 roky / NAAN, NNS-HB, IRHT; uklad. V. A. Verhunov, M. M. Zubets', T. F. Derlemenko ta in.; nauk. red. V. A. Verhunov. – 3-tye vyd., pererob. i dop. – K., 2014. – 372 s. – (Biobibliogr. ser. «Akademiky Nats. akad. ahrar. nauk Ukrayiny» / NAAN, NNS-HB).
7. Ruban Yu. D. Obrazovanie i razvitie nauchnoj shkoly P. N. Kuleshova – N. D. Potemkina – Yu. D. Rubana / Yu. D. Ruban. – K., 2009. – 540 s.

Apostol M. V., Candidate of Historical Sciences, doctoral student, National Scientific Agricultural Library (Ukraine, Kyiv), apostolmv@online.ua

The scientific school «Beef cattle breeding»

The basic directional of activities of the scientific school based by doctor of agricultural sciences, professor, academican NAAS M. V. Zubets were highlighted. Contribution to the development of the concept of breed forming in cattle breeding

and implementation techniques of creation of specialized breeds of cattle for dairy and beef cattle productivity, organization of complex research in genetics, breeding and biotechnology in animal husbandry, founding of modern methodology for assessing genotype and predicting of farm animal productivity, development of effective methods and forms of preservation of the gene pool of domestic breeds and other issues was generalized. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods.

Keywords: cattle breeding, selection, breeding work, breed of farm animals, the theory of breed creation, scientific school.

Апостол М. В., кандидат исторических наук, докторант, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека (Украина, Киев), apostolmv@online.ua

Научная школа «Селекция мясного скота»

Освещены основные направления деятельности научной школы, основанной доктором сельскохозяйственных наук, профессором, академиком НААН М. В. Зубцом. Обобщен вклад в разработку концепции пороодообразования в скотоводстве, реализацию методик выведения специализированных пород большого рогатого скота молочного и мясного направлений продуктивности, организацию комплекса исследований по генетике, селекции и биотехнологии в животноводстве, обоснование современной методологии оценки генотипа и прогнозирование продуктивности сельскохозяйственных животных; разработку эффективных методов и форм сохранения генофонда отечественных пород и др. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов.

Ключевые слова: скотоводство, селекция, племенное дело, порода сельскохозяйственных животных, теория пороодообразования, научная школа.

* * *

УДК 94(100):94(430):330.342.146

Джус Ю. Я.,
аспірант кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет
ім. В. Стефаника (Україна, Івано-Франківськ),
Ura_juice@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РИНКОВОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА (1948–1970–ті рр.)

Робота присвячена становленню соціальної ринкової економіки в Західній Німеччині у 1948 – на початку 1970-х рр. Надається короткий огляд виникнення та становлення ідеї нового типу економіки. Розглядаються причини впровадження саме цієї моделі у Федеральній Республіці, а також формування її визначальних рис.

Основна увага приділяється шляхам вирішення ключових питань, які постали при становленні нового типу економіки. Передусім розглядається питання меж втручання держави в економічне життя, тобто створення нової системи контролюючих органів, які б забезпечували стандарти продукції та зберігали можливість розвитку нових підприємств в умовах конкуренції. Іншим важливим аспектом є створення нової системи захисту робітників та безробітних, яка базувалась на вільних профспілках та системі широкої державної підтримки соціальних програм для безробітних.

Також у статті розглянуто державні заходи, які дали змогу створити основу для постійного технічного оновлення виробничої сфери держави та дозволили ФРН зайняти одне з провідних місць серед економік світу.

Ключові слова: соціальна ринкова економіка, фрайбурзька школа, регуляція економіки, центральний банк.

Успіх реформ у Західній Німеччині привертав увагу багатьох дослідників протягом тривалого часу, що дозволяє говорити про широку історіографічну базу дослідження. Радянські автори, попри заідеологізованість праць, визнавали переваги ФРН, зокрема наводячи статичні дані, в тому числі й у загальних працях [10], при цьому процес впровадження змін часто зводився до кількох фраз про вплив США. Натомість сьогодні доступні праці зарубіжних авторів, які акцентуються на способах вирішення ключових економічних питань в соціальній ринковій економіці [7; 8]. Наявність таких праць та доступ до законодавчої бази ФРН [11; 12] є важливими джерелами, в умовах пошуку покращення соціальної структури та державного управління в

сфері реформування постсоціалістичних країн, а тому стаття, яка подає короткий огляд запровадження соціальної ринкової економіки в Німеччині є актуальним дослідженням, яке перебуває в полі зацікавлення широкого кола науковців (істориків, соціологів, економістів).

Метою цієї роботи є виокремлення основних підходів до початку реформування економіки в умовах її застою та певного технологічного відставання, а також аналіз способів вирішення основних проблем, пов'язаних із запровадженням нової системи економіки, які мали місце при переході ФРН до ринкових відносин у 1940–1970-х роках.

Створення ефективної економічної моделі на базі розбитої війною, розділеною між різними економічними світоглядами Німеччиною, вимагало від уряду країни значних зусиль в плані проведення економічних реформ та перетворень. Це викликає постійний інтерес до втілення на території ФРН нової економічної моделі – соціальної ринкової економіки, яка стала основою не лише відродження країни, але й становлення її як однієї з найпотужніших економік світу.

На час відновлення держави, на базі західних окупаційних зон, не існувало єдиної думки щодо обрання економічної моделі розвитку країни. Ряд партій схилились до неможливості створення ринкових відносин на території Німеччини. Так Християнсько-демократична спілка виступала за поступовий перехід до ринкової економіки, частково зберігаючи планову систему нацистів, зокрема щодо контролю над імпортом та експортом. Соціал-демократична партія Німеччини виступала за націоналізацію великих підприємств та планову економіку в цілому [6, с. 58]. При цьому не існувало партій, які в певній мірі виступали проти приватної власності взагалі, зокрема в плані існування дрібних підприємств. Саме можливість приватної власності, зокрема на засоби виробництва і є головною необхідною умовою існування ринкової економіки [6, с. 31]. Право на приватну власність мало спиратись на верховенство закону, а створення правової держави підтримувалось усіма партіями (розбіжності стосувались власності на великі підприємства, а не приватної власності взагалі). Таким чином саме ринкова модель економіки була основним варіантом для Німеччини.

Протиріччя між прихильниками та противниками ринкової моделі полягали передусім у недоліках економічних систем у чистому їх вигляді:

– соціальне планування є неможливим у довгостроковій перспективі, через те, що не включає особисті побажання окремих людей, проте є необхідним у певних умовах (зокрема залучення до роботи в певні екстремальні періоди, які вимагають швидкої мобілізації ресурсів і людей – війни, стихійні лиха).

– капіталістичний (ринковий) розподіл не здатен забезпечити потреби населення під час економічного спаду та являє собою надто нерівномірну систему розподілу матеріальних благ [8, с. 14].

Завдання уряду полягало в тому, щоб знайти систему, яка б забезпечувала прийнятний розподіл матеріальних благ і при цьому зберігала основи ринкового механізму регулювання економіки. Теоретично така система була обгрунтована А. Мюллером-Армаком і мала назву соціальної ринкової економіки.

Розвиток теорії відбувався на базі так званої Фрайбурзької економічної школи, засновником якої вважають Вальтера Ойкена (1891–1950 рр.). Представник цієї школи – Альфред Мюллер–Армак (1901–1978 рр.) у роботі «Регулювання економіки і ринкове господарство» (1947 р.) вперше використав термін «соціальне ринкове господарство», під чим автор розумів соціально–економічну систему, в межах якої «принцип свободи ринку поєднується з принципом соціальної компенсації». Неодмінними складовими «соціальної ринкової економіки» А. Мюллер–Армак вважав поєднання двох провідних сил – конкурентної ринкової економіки на основі приватної власності та держави, яка з допомогою притаманних їй механізмів впливає на розподіл і перерозподіл національного доходу з метою забезпечення соціальної справедливості [2, с. 46]. Важливим моментом є ідея «справедливого розподілу багатств», яка базується на потужній системі соціального забезпечення, вона була основою соціальної ринкової економіки, а не відповіддю на сусідство з СРСР, як намагались переконати радянські автори.

Загалом модель не мала аналогів, а тому її впровадження в поєднанні з необхідністю відбудови держави було досить складним завданням. Основні економічні питання, які потребували негайного урядового вирішення, полягали:

- у визначенні меж втручання держави в економіку (створення системи регулювання економічних процесів з метою уникнення негативних проявів господарювання) [1, с. 16];

- у створенні ефективної системи захисту робітників та безробітних;

- виокремленні пріоритетів розвитку виробничої сфери та створення умов для постійного оновлення засобів виробництва, а також збереження конкурентоспроможності економіки.

Протягом перших повоєнних років економіка Західних окупаційних зон по суті була плановою. Обмеження, встановлені владою Рейху, залишились в основних рисах і за окупаційної адміністрації. Регулювання, яке мало місце в останні роки існування влади націонал–соціалістів, включало до себе:

1. Розподіл по картковій системі найважливіших продуктів споживання і іншої продукції першої необхідності: одягу, білизни, взуття і ін.

2. Нормування і розподіл всіх основних матеріалів і сировини, а також всіх виробничих матеріалів (вугілля, заліза, сталі, нафти, палива, шкіри і т.д.).

3. Положення про замороження цін і заробітної плати.

4. Державний контроль над імпортом і експортом, фіксація цін на предмети зовнішньої торгівлі і контроль над валютою.

5. Інструкції щодо виробництва і обов'язкова здача продуктів, які підлягають нормуванню [5, с. 59].

Крім того, існували обмеження щодо об'єднань працівників та підприємців, профспілки були націоналізовані. Швидкий відхід від цих норм відбувся лише після проведення фінансової та грошової реформ 1948 року. Ряд обмежень, які все ж залишились, існували у вигляді спеціальних інструкцій і стосувались становлення цін на певні види продукції та обмеження імпорту певних товарів. Втім, ці обмеження (близько 400 інструкцій, які регулювали окремі види продукції [3, с. 136]) існували

не довго і стосувались передусім продукції, яка могла виготовлятися в Німеччині (по суті частина інструкцій була протекціоністським заходом для виходу з застою власного виробництва).

Регулювання економіки, після впровадження перших реформ, відбувалось передусім міністерством економіки, шляхом отримання Людвігом Ерхардом надзвичайних повноважень. Такі повноваження використовувались для певного стримування цін на продукти першої необхідності та стимулювання легкої промисловості.

Іншим важливим засобом регулювання економічних процесів був центральний банк. Забезпечення стабільності валюти було одним з факторів постійного високого капіталовкладення в економіку ФРН з боку іноземних компаній та підприємців. Для довготривалого збереження фінансової системи, Центральний банк ФРН був наділений широкою автономією в складі управління держави. Згідно закону про центральний банк ні канцлер, ні будь–хто інший з уряду не мав прямого впливу на банк, що не дозволяло створити передумови для високої інфляції [10]. Федеральний банк випускав в обіг гроші (німецьку марку) відповідно ситуації на ринку, а не виходячи з бажань уряду, що стримувало інфляцію (уряд не міг змусити банк випустити кошти для певних потреб, що змушувало постійно утримувати певні резерви в бюджеті країни). Стабільність фінансової системи дозволила утвердитись великій кількості приватних банків, які стали основними кредиторами промисловості. Політична структура Федеративної Республіки дозволяла створити багаторівневу систему розподілу коштів, яка базувалась на значному отриманні податків на місцях, що дозволяло досить швидко відновлювати інфраструктуру по всій країні.

Загалом система регулювання економічними процесами спиралась на ринкові механізми, при цьому держава залишала за собою право на встановлення певних заходів для забезпечення стабільності системи та регулювання цін на певні товари. Протягом кількох років з'явилась необхідність також у створенні законодавчої бази щодо охорони конкуренції на ринку (закон про контроль над злиттям компаній та монополій [12], прийнятий 1957 року). В основному такі заходи мали місце для збереження можливостей розвитку дрібних і середніх компаній при конкуренції з великими виробниками.

Система контролю над економічними процесами не була надто громіздкою, проте зуміла встановити стабільні та зрозумілі умови на ринку, що дозволило залучити значну кількість капіталу для створення ефективної промисловості, як шляхом кредитних коштів так і залучення іноземних інвестицій.

Створення системи захисту робітників базувалось на двох принципах – залучення працівників до розподілу чистого прибутку підприємства та системи захисту робітників в разі втрати робочого місця, чи здатності працювати.

Перша проблема, пов'язана з протидією підприємців (які несли всі економічні ризики), була вирішена шляхом зміни підпорядкування профспілок – замість державних почали формуватись добровільні профспілки, які після реформування за зразком британських стали ефективнішими від них [5, с. 1118]. Важливу роль

відіграло також впровадження тарифних угод, право укладати які, відповідно до закону 1949 р. [13], мали лише профспілки. Загалом більша частина робітників таким чином опинилась у профспілках (винятки становили лише зайняті на дрібних підприємствах, чи спеціалісти, які виконували короткострокові роботи за контрактом). Профспілки в свою чергу, опираючись на знання про підприємство, вимагали покращення умов праці, чи підвищення зарплат виходячи не лише з умов договорів (де була зазначена мінімальна частка в прибутку, яка повинна була виділятися на оплату праці працівників), але й становища самого підприємства. Система виявилась доволі ефективною, проте саме страйки залишалися основною формою боротьби, замість домовленостей з роботодавцями, як у США [4, с. 428], що приносило значні економічні збитки.

Забезпечення безробітних було більш складним питанням і вимагало більш широких законодавчих змін. Передусім питання полягало у формі забезпечення (грошова чи шляхом надання пільг на оплату послуг), розмірі грошового забезпечення тощо.

На перших етапах відбувалось забезпечення шляхом розрахунку споживчого кошика, разом з наданням певних пільг при оплаті послуг. Пізніше система стала змінюватись в бік забезпечення життя на рівні середньостатистичного. Крім державної підтримки, робітники, які були звільнені через скорочення, чи реорганізацію підприємств, тривалий час отримували забезпечення від компанії, на яку вони працювали. Крім того, існували додаткові виплати в разі втрати працездатності, закриття підприємств тощо. Така система потребувала значного грошового забезпечення, яке отримувалось від значних соціальних податків. У період повної зайнятості (1965–1970 рр.) такі збори вважались непотрібними та приводили до протидії профспілок, часом навіть до страйків, проте вже під час кризи 1972–1973 рр. така система показала свою перевагу [7, с. 103].

Постійний притік капіталів та розвиток фінансової системи стимулювали відповідний розвиток виробничої сфери. Проте необхідно було створити умови для постійного підтримання цього процесу. Це було можливе лише в умовах створення системи постійного залучення нових технологій та розвитку системи науково–дослідних та дослідно–конструкторських робіт.

Забезпечення процесу постійного оновлення та розвитку виробничої сфери потрібно розглядати в кількох взаємопов'язаних факторах. Перш за все, створення системи виробництва замкнутого циклу – процес виробництва, за якого все виробництво від ідеї до кінцевого продукту може здійснюватись на одному заводі, чи групі підприємств, які об'єднуються договірною системою у різні форми корпорацій. На території Німеччини ця проблема була вирішена шляхом розвитку взаємопов'язаних підприємств, які розташовувались на обмеженій території (такі утворення сьогодні називають кластерами). Така система створила спеціалізацію регіонів, які стали відігравати значну роль не лише в економіці, але й соціальних аспектах політики.

Важливою складовою постійного зростання стала наявність ринків збуту для продукції. При цьому окрім зовнішніх ринків (для ФРН основним став Південноамериканський ринок) важливе значення мало внутрішнє споживання. Саме сильний внутрішній ринок

міг постійно стимулювати розвиток промисловості в країні. Якщо в перші повоєнні роки внутрішній ринок стимулювався передусім відкладеним попитом на товари першої необхідності, то вже з 1950–х років зріс попит на дорогі товари промислового виробництва – автомобілі та обладнання для дрібного виробництва, який стимулювався зростанням прибутків громадян.

Однією з головних умов сталого зростання була також система освіти. Висока повага до робітничих професій та унікальна дворівнева система підготовки робітників [7, с. 143] дозволили створити умови для високоякісного виробництва. Проте освоєння нових видів продукції відбувався передусім завдяки постійному поступу науки. Окрім широкого застосування технологій військового призначення (наприклад чайний пакетик, чи їжа швидкого приготування) важливе значення мав доступ до американських технологій. Загалом освоєння нових технологій відбувалось передусім новими підприємствами. Почали створюватись спеціальні підприємства для проведення досліджень (венчурні підприємства).

Саме створення умов для відкриття нових підприємств та підтримка розвитку наукової бази університетів дозволила створити умови для розвитку економіки ФРН. Не зважаючи на дещо невдалу політику фінансування наукових досліджень (передусім гроші йшли на фундаментальні дослідження, які не мали ринкового застосування [9, с. 117]), в цілому політика орієнтована на полегшення науково–дослідної діяльності дала позитивний результат. Розвиток наукової бази відбувався як шляхом підтримки власних досліджень, так і закупівлею патентів.

Таким чином, завдяки вдалим рішенням та ставці на новітні технології було створено не просто передумови для постійного технологічного оновлення виробничої бази, але цілу галузь економіки, яка базувалась на інтелектуальній власності. Купівля патентів майже щороку перевищувала їх продаж приблизно в два рази (637 млн. марок було витрачено на закупівлю патентів, проти 217 млн. прибутків від їх продажу у 1963 р., 1261 млн. проти 466 у 1970 [10, с. 226]), що свідчило про постійну зацікавленість німецької промисловості в новітніх розробках, впровадження яких дозволило ФРН стати однією з найбільш технологічно та промислово розвинених держав світу на рівні з Японією і США.

Соціальна ринкова економіка була розроблена як окрема модель економічної системи, що повинна була забезпечити умови соціально збалансованого розподілу ресурсів, в умовах вільного ринку. Обмежені можливості держави щодо впливу на ринок та недоторканість приватної власності дозволяють вважати таку економіку капіталістичною, а високі соціальні стандарти встановились саме завдяки вільним ринковим відносинам та конкуренції, що говорить про винятковий успіх такої системи. Створення та втілення нової системи відбувалось разом з розвитком інтеграційних процесів в Європі, що дозволило посилити ефект від економічних реформ уряду, проте саме впровадження нової моделі дозволило німецькій економіці стати взірцем для реформ в інших країнах. Успіх нової системи, яка була створена та втілена провідними німецькими економістами став успіхом для німецького народу, та прикладом для наслідування в Європі, що робить дану тему цікавою для подальшого всестороннього дослідження.

Список використаних джерел

1. Башкинян Г. І. Ефективність дерегуляції економічних систем перехідного типу / Г. І. Башкинян. – Львів, 2008. – 502 с.
2. Беляев О. О., Дыба М. І., Кириченко В. І., Коляков О. М., Сі-нелник О. В. Соціальна економіка / О. О. Беляев, М. І. Дыба, В. І. Кириченко, О. М. Коляков, О. В. Сі-нелник. – Київ: КНЕУ, 2003. – 244 с.
3. Ватлін А. Ю. Германия в XX веке / А. Ю. Ватлін. – М.: РОССПЕН, 2005. – 336 с.
4. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки / В. П. Газін, С. А. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – 621 с.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс. – К., 2001. – 1456 с.
6. Ламперт Х. Соціальна ринкова економіка. Германський шлях / Хайнц Ламперт. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 224 с.
7. Складові демократії / Переклад з німецької М. Даріабегі, Г. Дембовські. – К.: Либідь, 1993. – 210 с.
8. Соціальна ринкова економіка: Основні орієнтири для України / Під редакцію Р. Кляпгама; Інститут реформ. – К., 2003. – 119 с.
9. Хауч Г. І. Империя «АЕГ – Телефонен» / Г. И. Хауч. – Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1982. – 328 с.
10. Федеративная республика Германия / Отв. ред. В. Н. Шенаев, М. Шмидт, Д. Е. Мельников. – М.: Мысль, 1983. – 431 с.
11. Gesetz über die Deutsche Bundesbank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bundesbank.de/Redaktion/DE/Downloads/Bundesbank/Aufgaben_und_Organisation/gesetz_ueber_die_deutsche_bundesbank.pdf?__blob=publicationFile Сайт відвідано: 24.03.2015.
12. Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (GWB <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gwb/gesamt.pdf>) Сайт відвідано: 24.03.2015.
13. Tarifvertragsgesetz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/tvg/gesamt.pdf> Сайт відвідано: 07.04.2015.

References

1. Bashkynyan H. I. Efektivnist' derehulyatsiyi ekonomichnykh system perekhidnoho typu / H. I. Bashkynyan. – L'viv, 2008. – 502 s.
2. Belyayev O. O., Dyba M. I., Kyryyenko V. I., Kolyakov O. M., Sinel'nyk O. V. Sotsial'na ekonomika / O. O. Belyayev, M. I. Dyba, V. I. Kyryyenko, O. M. Kolyakov, O. V. Sinel'nyk. – Kyiv: KNEU, 2003. – 244 s.
3. Vatlin A. Ju. Germanija v XX veke / A. Ju. Vatlin. – M.: ROSSPEN, 2005. – 336 s.
4. Hazin V. P., Kopylov S. A. Novitnyia istoriya krayin Yevropy ta Ameriky / V. P. Hazin, S. A. Kopylov. – K.: Lybid', 2004. – 621 s.
5. Deyvis N. Yevropa: Istoriya / Norman Devis. – K., 2001. – 1456 s.
6. Lampert H. Social'naja rynochnaja ekonomika. Germanskij put' / Hajnc Lampert. – M.: Delo LTD, 1994. – 224 s.
7. Skladovi demokratiji / Pereklad z nimets'koyi M. Dariabehi, H. Dembovski. – K.: Lybid', 1993. – 210 s.
8. Sotsial'na rynkova ekonomika: Osnovni oriyentyry dlya Ukrayiny / Pid redaktsiyu R. Klaphama; Instytut reform. – K., 2003. – 119 s.
9. Hauch G. I. Imperija «AEG – Telefunken» / G. I. Hauch. – Per. s nem. – M.: Progress, 1982. – 328 s.
10. Federativnaja respublika Germanija / Otв. red. V. N. Shenaev, M. Shmidt, D. E. Mel'nikov. – M.: Mysl', 1983. – 431 s.
11. Gesetz über die Deutsche Bundesbank [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.bundesbank.de/Redaktion/DE/Downloads/Bundesbank/Aufgaben_und_Organisation/gesetz_ueber_die_deutsche_bundesbank.pdf?__blob=publicationFile Sayt vidvidano: 24.03.2015.
12. Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: (GWB <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gwb/gesamt.pdf>) Sayt vidvidano: 24.03.2015.
13. Tarifvertragsgesetz [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/tvg/gesamt.pdf> Sayt vidvidano: 07.04.2015.

Dzhus Yu. Ya., graduate student of study Chair of World History, Precarpathian National University named after V. Stefaniuk (Ukraine, Ivano-Frankivsk), Ura_juice@ukr.net

Formation of a social market economy in the Federal Republic of Germany (1948–1970-ies)

This research paper is dedicated to formation of a social market economy in West Germany in 1948–early 1970s. It provides a brief review of the origin and formation of the idea of a social market economy. It describes the reasons of this model

implementation in the Federal Republic, as well as formation and ascertainment of its crucial features.

The focus lies on the ways of solving the key issues, which emerged in the course of formation of this new type of economy. First of all, the article considers the limits of government intervention in economic life, that is, creation of a new system of control authorities, which would ensure the product standards and make it possible to support new enterprises in a competitive environment. Creation of a new system of protection of the employed and unemployed, based on free trade unions and system of broad state support of social programs for the unemployed, is another important aspect.

The article also provides an overview of governmental activities that helped to create the basis for constant technical upgrading of the state production area and allowed Germany to occupy one of the leading places among the world economies.

Keywords: social market economy, Freiburg School, the regulation of the economy, the central bank.

Дзюс Ю. Я., аспирант кафедри всемирної історії, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаники (Україна, Івано-Франківськ), Ura_juice@ukr.net

Становление социальной рыночной модели экономики в Федеративной Республике Германия (1948–1970-е гг.)

Работа посвящена становлению социальной рыночной экономики в Западной Германии в 1948 – в начале 1970-х гг. Предоставляется краткий обзор возникновения и становления идеи нового типа экономики. Рассматриваются причины внедрения именно этой модели в Федеративной Республике, а также формирования ее отличительных черт.

Основное внимание уделяется путям решения ключевых вопросов, возникших при становлении нового типа экономики. Прежде всего, рассматривается вопрос границ вмешательства государства в экономическую жизнь, то есть создание новой системы контролирующих органов, обеспечивающих стандарты продукции и сохраняющих возможность развития новых предприятий в условиях конкуренции. Другим важным аспектом является создание новой системы защиты рабочих и безработных, которая основана на свободных профсоюзах и системе широкой государственной поддержки социальных программ для безработных.

Также в статье приводится обзор государственных мероприятий, которые дали возможность создать основу для постоянного технического обновления производственной сферы государства и позволили ФРГ занять одно из ведущих мест среди экономик мира.

Ключевые слова: социальная рыночная экономика, фрайбургская школа, регуляция экономики, центральный банк.

* * *

УДК 39:572.9

Гулузаде Т. Н.,
научный сотрудник, Институт Археологии
и Этнографии НАН Азербайджанской Республики
(Азербайджан), matlabm@yandex.com

ПРОБЛЕМЫ СЕМЬИ И СЕМЕЙНО-БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В ГЕРОИЧЕСКИХ ДАСТАНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

На примере героических дастанов «Кёроглу», «Гачаг Неби», эпосов «Гурбан и дастаны», «Китаби Деде-Коркуд» этнографически изучены проблемы семьи и семейно-бытовых отношений в древности и в средние века.

Показаны зарождение большой семьи, её распад и создание малой семьи. Отмечено, что пережитки большой семьи в Азербайджане сохранились ещё в начале XX века.

Автором отмечено, что почитая величие матери, огузы преклонялись перед ней. Символом чести женщины считался её головной платок.

В заключении отмечено, что для торков женщина-мать во все времена была превыше всего.

Ключевые слова: семья, быт, эпос, огузы.

(статья друкується мовою оригіналу)

Этнографическое изучение семьи и семейно-бытовых отношений имеет большое значение. Являясь ячейкой общества, семья представляет собой историческую общность. Поэтому любые перемены в обществе сказываются на семье и семейно-бытовых отношениях, отражая историю и самого общества.

Недостаточность достоверных источников не позволяет в должной степени изучить проблемы семьи и семейно-бытовых отношений в древности и в средние

века. Их заменяют сведения, почерпнутые из устного и письменного народного творчества. Накопленные в народных эпосах (дастанах) сведения позволяют эволюцию семейных и семейно-бытовых отношений проследить этнографически.

Семья – это коллектив людей, имеющих одинаковые бытовые условия и образ жизни, основывающиеся на кровном и брачном родстве [13, с. 297].

Этнографы определяют две формы семьи: большую и малую [5, с. 84]. В этнографической литературе семейная община, патриархальная семья, представляют большую семью, состоящую из представителей нескольких поколений: отца, сына, внука, правнука и семей братьев, объединённых в одной общине ведением общего хозяйства [10, с. 298].

Отсутствие точной информации о времени распада семейной общины осложняет её исследование. С. Толстов датирует разложение больших семей в Средней Азии [12, с. 132], а М. Дьяконов в Иране V веком нашей эры. Азербайджанский этнолог [9, с. 19]. Г. Гейбуллаев, основываясь на их выводах, этим же временем датирует распад больших семей в Азербайджане [5, с. 88]. Однако, некоторые пережитки патриархальных семей ещё долго сохранялись в Азербайджане. Некоторую информацию можно получить из творчества азербайджанских поэтов и писателей, а также из средневековых эпосов [2, с. 70]. Обратим внимание на один эпизод из эпоса «Гурбани дастаны».

«... Между мостом Худаферин и перекрестом Куры и Аракса вдоль Аракса было семьсот семьдесят два дома. Земля и крестьяне этой территории принадлежали Дирили – Гусейнали-хану. Гусейнали-хан был очень сильным и богатым. У него был родной брат Мирзали. Мирзали хан был мягким человеком с приятным характером. У Мирзали хана не было детей. Пока их отец был жив, они жили вместе. Когда умер отец, Гусейнали-хан, с помощью своих сыновей выгнал брата Мирзали хана из дома» [7, с. 204]. Этот небольшой отрывок из дастана является доказательством существования большой семьи и процесса его распада.

Исследование азербайджанских героических дастанов доказывает, что и в ранний и в поздний средние века имели место большие и малые семьи. Если в эпосе «Китаби Деде-Коркуд» (Книга моего отца Коркуда) семья Дирсе-хана состоит из трёх [12, с. 35], семья Газан хана из четырёх [12, с. 48], семья братьев Гарагюне и Байбиджан-беков из трёх [12, с. 52], семья Дали Домрула из четырёх человек, то семья Гамборана состояла из 10 человек, а семья его жены – сына Бейрака и семерых дочерей [12, с. 67].

В эпосе «Кёроглу» семьи не многочисленны. А в дастане «Гагач Неби», наряду с малыми семьями, упоминаются и большие семьи: «К вашему сведению, в деревне Нижний Моллу Зенгезурского уезда жил один очень бедный человек. У него не было одной большой козы и одного большого одеяла для того, чтобы ночью укрываться, зато было так много детей, что трудно было сосчитать» [4, с. 3].

Как пережиток прошлого большая семья в Азербайджане сохранялась до конца XIX – начала XX веков. В больших семьях не женатые, и женатые сыновья жили вместе с родителями. Главным в семье считался отец. Согласно этикету он пользовался большим уважением, и советы отца были законом для каждого члена семьи.

Самые трудные задачи решались с его участием. Материальным состоянием семьи также руководил отец. Он прощал мелкие ошибки, за серьёзные нарушения семейного уклада отец мог лишить права на собственность или выгнать из дома [1, с. 313]. После смерти отца право управлять семьёй переходило к старшему сыну.

Этнографические исследования семейных отношений показали, что формирование и длительное существование больших семей, взаимоотношения в семье традиционно опирались на принципы демократии.

Распад больших семей и отделение женатых сыновей можно считать основой создания малой семьи. Процесс распада большой семьи сопровождался разделом имущества. Раздел общего имущества происходил по правилам шариата. Оно делилось между братьями поровну, сёстрам – в размере половины имущества братьев, а матери доставалась одна восьмая часть, поскольку она уже владела собственным приданным и имуществом подаренным мужем и родственниками. Предусматривалась дополнительная форма дележа пожилым родителям, «на женитьбу» не женатым сыновьям, «на приданое» не замужним дочерям [5, с. 100–102]. Традиционно семья во все времена выполняла три функции: продолжение рода, хозяйственная деятельность и воспитание детей [5, с. 111].

По общетюркскому представлению, священным долгом каждой семьи является продолжение рода. К бездетным семьям отношение было негативным. Эта традиция ярко прослеживается в части «Бугадж сына Дирсе хана» в дастане «Китаби Деде-Коркуд»: великий хан Баяндыр раз в году устраивал пир и приглашал всех ханов и беков. В очередной раз он устроил пир. По его указу были построены белая, красная и чёрная палатки. Он приказал: «У кого нет детей, их посадите в чёрную палатку на чёрные валенки, положите им на стол жареную чёрную баранину. Если хотя бы кто-то съест, если нет, пусть уходят». «У кого нет детей – их бог проклял, и мы проклинаем, пусть знают «говорил он» [12, с. 132]. Великий хан Баяндыр, размещая отцов мальчиков в белой, девочек в красной, а бездетных в чёрной палатке, стыдил тех, кто не заботился о детях; придавал большое значение продолжению рода считают исследователи дастанов [16, с. 386].

В героических эпосах бездетность прослеживается как безысходное горе и женщины и мужчины. В дастане «Кёроглу» читаем: «В один из прекрасных дней в Ченлибеле было устроено веселье. Все веселились, кроме Нигяр ханум. Она была расстроена. Заметив это, Кёроглу спросил: – Эй Нигяр ханум, веселье, богатство у нас, ты почему такая грустная? В ответ вдохнула Нигяр ханум ... и сказал в стихах, что не могу смотреть на пустой дом и в пустую колыбель, от чего душе холодно. Стихами она выражает своё горе: никакое горе меня не сломало бы кроме бездетности и того, что в очаге Кёроглу не останется наследника» [10, с. 85–87].

Испокон веков люди проводили разные ритуалы, молились, ходили в храмы, раздавали милостыни бедным и просили бога уберечь их от бездетности и от упреков по этому поводу.

В разделе «Бугадж сын Дирсе хана» в дастане «Деде Коркуд» после пира Баяндыр хана Дирсе хан причину своего несчастья и позора видит в жене и, разозлившись,

угрожает жене тяжёлым наказанием. «В ответ на угрозы Дирсе хана, жена отвечает: Ты не злись, лучше устрой пир, покорми и одень нуждающихся, прости долги бедных, может быть, бог услышит их молитвы и даст нам ребёнка. Дирсе хан, послушав жену, устроил пир, принёс в жертву лошадь, верблюда и овцу, собрал всех огузов, накормил и одел бедных, простил им долги, собрал гору мяса и озеро кумыса, поднял руки и молился богу. И бог одарил его ребёнком. Жена забеременела и родила сына» [12, с. 133–134]. Таким образом, послушав жену, Дирсе хан молитвами бедных стал отцом.

В некоторых эпосах даётся информация об усыновлении детей бездетными людьми. В эпосе «Кёроглы» читаем: «Я тот Кёроглы, который не даёт спокойной жизни знатным и богатым. У меня нет детей. Я пришёл забрать Эйваза и сделать его полководцем сами тысяча семисот семидесяти семи джигитов, не позорь меня перед женщинами и джигитами. Не отбирай у меня Эйваза, от меня тебе только польза будет. Эйваз придёт к тебе, когда захочет» [10, с. 99]. После таких, разбивающих сердце, слов мясник согласился отдать своего сына Эйваза в сыновья Кёроглы.

По народным обычаям усыновление ребёнка бездетной женщиной сопровождалось церемонией проведения ребёнка под её рубашкой. В эпосе «Кёроглы» это церемония описывается так: «По словам Нигяр ханум, семь тысяч семьсот семь джигитов, сели на коней, взяли коня, меч, подарки и пышно встретили Кёроглы и Эйваза. Встретились, поговорили и устроили веселье. Порезали баранов, раздробили мясо, поели кабабы, пили напитки. Посмеялись, танцевали, пели, подняли настроение. Нигяр поцеловала Эйваза и, пропустив через свою рубашку, объявила его своим сыном» [10, с. 104].

Этнологические исследования показывают, что семейно-брачные отношения основываются на племенных обычаях и традициях [8, с. 189]. Женщины участвуют в общественной и хозяйственной жизни рода наряду с мужчинами. Также женщины не отстают от мужчин в боевом искусстве в стрельбе из лука, верховой езде и борьбе. В разделе «Бугадж хан сын Дирсе хана» читали: «...Жена–Дирсе хана, вместе с сорока нежными девушками села на лошадь и пошла, искать сына. Добралась до горы Гарлыг, где не было ни снега, ни льда. Поискав на подножье, поскакала к вершинам» [12, с. 136–137]. Или «В разделе Байбура Бамсы Бейрек»: «Богатырь, откуда идёшь? Бейрек сказал: «из Внутреннего Огуза». Кем ты приходишься Внутренним Огузам? Я Бамсы Бейрек сын Байбуры. Девушка спросила: с какой целью пожаловал? Бейрек ответил: я пришёл повидать дочь Байбужана. Девушка сказала: Она не такая девушка, чтобы показаться тебе! Я её няня, давай мы с тобой выйдем на охоту. Если твой конь опередит моего, значит, опередит и её коня. Постреляем из лука. Если победишь меня, то и её победишь. Давай поборемся с тобой, если меня победишь, значит и её, победишь. Вышли на площадь на конях. Поскакали. Бейрек опередил. Стреляли из лука. Бейрек стрелял дальше. Девушка сказала: Богатырь, ещё никто меня не опережал на лошади и в стрельбе из лука. Давай поборемся. Бейрек слез с лошади. Начали бороться, как два богатыря переплелись друг с другом. То он её превосходил, то она его превосходила. Бейрек, расстроившись, подумал, что если проиграю ей, это будет поводом для издевательства надо мной. Собрав силы,

поднял её и, покрутив, положил её спиной на землю» [12, с. 152–153].

Также в разделе «Пленение Уруз бека сына Газан хана»: «жена Газан хана Бурла хатун вместе с 40 нежными девушками села на свою чёрную лошадь, сказал «свет моих очей Гасан не вернулся» и отправилась по его следу. Догнав своего мужа, вместе с ним боролась мечом против врага» [12, с. 174].

Такие описания встречаются и в эпосах «Кёроглы» и «Гачаг Наби». В эпосе «Кёроглы» в отсутствие Кёроглы, Нигяр заменяла его, мудро руководила бойцами, распределяла кого в бой, кого в тыл. В самый сложный момент, вооружив женщин Ченлибеля, шла с ними на окопы [8, с. 73]. Зарнишан ханум вместе со своим женихом Гасаном боролась против отца Кара паша и братьев [10, с. 346]. В эпосе «Гачаг Неби» Неби сравнивал свою жену Хаджар с тигром, считая её храбрее себя [4, с. 125]. В героических эпосах в основе семейных отношений стояло не имущество, а любовь и уважение к женщине [14]. В семье азербайджанских огузов женщину возвышали до уровня Танры (бога) [12, с. 143].

Почитая величие и святость матери, огузы преклонялись перед ней. В разделе «Грабеж дома Газан хана» говорится, что Газан–хан потребовал от своего врага Шеклю Мелик вернуть не богатство, не сына с 40 храбрецами, не жену Бурла хатун с 40 девочками, а именно мать [12, с. 146–147]. Во всех героических эпосах уважение к матери или к любой другой женщине выводится на передний план. Так, в эпосе «Гачаг Неби» в одном из эпизодов говорится: «Неби сильно разозлился, потянул узду лошади, хотел убить беков, но жена Расим бека Натаван ханум бросила свой платок к ногам Неби и сказала плача: «Братец Неби, если ты храбрый, то не пачкай мой платок кровью, прости этих грешников на этот раз ради меня». У Неби руки ослабли и зло прошло. Поднял платок Натаван ханум и отдал ей [4, с. 269].

Известно, что головной платок женщины является символом её чести и достоинства. Растоптать женскую честь и достоинство чуждо тюркским традициям. Именно потому Неби не растоптал платок.

В дастанах, параллельно с уважением и почётом к женщине, прослеживается также и чувство ревности к мужеству и героизму женщин. Чувствуя это, женщины придерживались феодально-патриархальных, семейно-бытовых традиций. Обратное мы находим в «Китаби Деде Коркуд», в разделе «Гантуралы сын Ганлы Коджа», где Селджан ханум говорит Гантуралы, что хвастаться своей силой для женщин позор, пусть мужья хвалят свои силы. Сколько бы ни хвалили женщин, они не будут такими сильными, как мужчины [3, с. 130].

Этнологические исследования азербайджанских героических эпосов показывают, что в средние века в Азербайджане существовали две формы семьи: большая и малая. Дастаны свидетельствуют о том, что и в больших, и в малых семьях бездетность была не допустима. Что касается положения женщин в семье, для тюрков женщина – мать во все времена была превыше всего.

Список использованных источников

1. Бунятова Ш. Т. Низами и Этнография. – Баку: Элм, 199 (на азерб. языке).
2. Дадашзаде М. Некоторые материалы по Этнографии Азербайджана в дастане «Деде Коркуд» (на азерб. языке) //

Азербайджанский Этнографический сборник. – Баку: Элм, 1977. – №3.

3. Алиев А. Т. О большой семье Грузинских азербайджанцев (конец XIX – начало XX вв.) // Археология и Этнография Азербайджана. – Баку: Изд-во Нафта-пресс, 2008. – №2 (на азерб. языке).

4. «Книга Деде Коркуда» / Состав, транскрипция, упрощенный вариант и оглавление Ф. Зейналова и С. Ализаде. – Баку: Язычы, 1988 (на азерб. языке).

5. «Кёроглы» / Составители: И. Аббаслы и Б. Абдулла. – Баку: Изд-во Лидер, 2005 (на азерб. языке).

6. «Гачак Неби» / Составитель: А. Ахундов. – Баку: Азернешр, 1961 (на азерб. языке).

7. «Гурбани» // Азербайджанские любовные дастаны. – Баку: Элм, 1979 (на азерб. языке).

8. Гейбуллаев Г. А. Семья и брак у азербайджанцев. В 2-х частях. Ч.1. – Баку: Элм, 1994 (на азерб. языке).

9. Гейбуллаев Г. А. К вопросу больших семей в Азербайджане в XIX веке // Вопросы истории Азербайджана. – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966 (на азерб. языке).

10. Раджабов Г. Семья // Этнография Азербайджана. В 3-х томах. Т.2. – Баку: Изд-во Восток-Запад, 2007 (на азерб. языке).

11. Раджабли Г. О семейно-бытовых отношениях у огузов «Деде Коркуда» // Газета «Элм». – 11 октября 2000. – №33–34 (554–555) (на азерб. языке).

12. Садиг И. Кто был Кёроглы. – Баку: Азернешр, 1998 (на азерб. языке).

13. Тахмасиб М. И. Несколько слов // Азербайджанские дастаны. В 5-ти томах. Т.1. – Баку, 1965 (на азерб. языке).

14. Вейсалова М. А. Азербайджанские любовные дастаны как этнографические источники. – Баку: Изд-во Нурлан, 2002 (на азерб. языке).

15. Дьяконов М. М. Очерки истории Ирана. – Москва: Наука, 1961.

16. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969.

17. Толстов С. П. Древний Хорезм. – Москва: Наука, 1948.

References

1. Bunjatova Sh. T. Nizami i Jetnografija. – Baku: Jelm, 199 (на азерб. языке).

2. Dadashzade M. Nekotorye materialy po Jetnografii Azerbajdzhana v dastane «Dede Korkud» (на азерб. языке) // Azerbajdzhanskij Jetnograficheskij sbornik. – Baku: Jelm, 1977. – №3.

3. Aliev A. T. O bol'shoj sem'e Gruzinskih azerbajdzhancev (konec XIX – nachalo XX vv.) // Arheologija i Jetnografija Azerbajdzhana. – Baku: Izd-vo Nafta-press, 2008. – №2 (на азерб. языке).

4. «Kniga Dede Korkuda» / Sostav, transkripcija, uprosennyj variant i oglaвление F. Zeynalova i S. Alizade. – Baku: Jazychy, 1988 (на азерб. языке).

5. «Kjorogly» / Sostaviteli: I. Abbasly i B. Abdulla. – Baku: Izd-vo Lider, 2005 (на азерб. языке).

6. «Gachak Nebi» / Sostavitel': A. Ahundov. – Baku: Azerneshr, 1961 (на азерб. языке).

7. «Gurbani» // Azerbajdzhanskije ljubovnye dastany. – Baku: Jelm, 1979 (на азерб. языке).

8. Gejbulloev G. A. Sem'ja i brak u azerbajdzhancev. V 2-h chastjakh. Ch.1. – Baku: Jelm, 1994 (на азерб. языке).

9. Gejbulloev G. A. K voprosu bol'shijh semej v Azerbajdzhane v XIX veke // Voprosy istorii Azerbajdzhana. – Baku: Izd-vo AN Azerb. SSR, 1966 (на азерб. языке).

10. Radzhabov G. Sem'ja // Jetnografija Azerbajdzhana. V 3-h tomah. T.2. – Baku: Izd-vo Vostok-Zapad, 2007 (на азерб. языке).

11. Radzhabli G. O semejno-bytovykh otnoshenija u oguzov «Dede Korkuda» // Gazeta «Jelm». – 11 oktjabrja 2000. – №33–34 (554–555) (на азерб. языке).

12. Sadig I. Kto byl Kjorogly. – Baku: Azerneshr, 1998 (на азерб. языке).

13. Tahmasib M. I. Neskol'ko slov // Azerbajdzhanskije dastany. V 5-ti tomah. T.1. – Baku, 1965 (на азерб. языке).

14. Vejsalova M. A. Azerbajdzhanskije ljubovnye dastany kak jetnograficheskie istochniki. – Baku: Izd-vo Nurlan, 2002 (на азерб. языке).

15. D'jakonov M. M. Oчерки istorii Irana. – Moskva: Nauka, 1961.

16. Kisljakov N. A. Oчерки po istorii sem'i i braka u narodov Srednej Azii i Kazahstana. – L.: Nauka, 1969.

17. Tolstov S. P. Drevnij Horezm. – Moskva: Nauka, 1948.

Guluzadeh T. N., researcher, Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic (Azerbaijan), matlabm@yandex.com

Family problems and family-domestic relations in the heroic epos of Azerbaijan

The family problems and family-domestic relations in antiquity and the middle ages have ethnographically been studied in the article on the example of the heroic epos such as «Koroglu», «Gachag Nabi» and epics «Gurban and dastans», «Kitabi-Dede Gorgud».

The nucleation of large family, its disintegration and the creation of small family are shown. It is noted that the survivals of large family in Azerbaijan continued exist in the early twentieth century.

The author pointed out that honoring the greatness of mother Oguz bowed in front of her. The symbol of woman honor was considered her headscarf.

In conclusion, it is noted that for the Turks woman-mother has always been paramount.

Keywords: family, welfare, epos, Oguz.

Гулүзаде Т. Н., науковий співробітник, Інститут Археології та Етнографії НАН Азербайджанської Республіки (Азербайджан), matlabm@yandex.com

Проблеми сім'ї і сімейно-побутових відносин в героїчних дастанах Азербайджану

На прикладі героїчних дастанів «Кьороглу», «Гачак Небі», епосів «Гурбан і дастан», «Кітабі Деде-Коркуд» етнографічно вивчені проблеми сім'ї і сімейно-побутових відносин в давнину і в середині віку.

Показані зародження великої родини, її розпад і створення малої сім'ї. Відзначено, що пережитки великої родини в Азербайджані зберігалися ще на початку XX століття.

Автором зазначено, що шануючи велич матері, огузи схилилися перед нею. Символом честі жінки вважалася її головна хустка.

У висновку зазначено, що для турків жінка-мати в усі часи була понад усе.

Ключові слова: сім'я, побут, епос, огузи.

* * *

УДК 39

Гусейн Г. П.,
докторант, Інститут історії
ім. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан),
matlabm@yandex.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАКИНСКОГО МОРСКОГО ПОРТА КАК МЕЖДУНАРОДНОГО ПОРТА В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Освещается деятельность Бакинского морского порта и его превращение в порт международного значения в годы Второй мировой войны. В этот период потребность в Бакинском морском порте вновь выявила его международное политическое, экономическое и военно-стратегическое значение. Растущие требования военного времени обусловили реорганизацию работы Бакинского морского порта и начало нового этапа его деятельности. Именно посредством Бакинского морского порта оказанная союзными державами Советскому Союзу помощь была доставлена на фронт и сыграла важную роль в достижении победы над фашизмом.

Ключевые слова: Бакинский морской порт, Вторая мировая война, международное значение порта, СССР, союзные державы.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Бакинский морской порт сыграл исключительную роль в деле перевозки стратегических грузов между СССР, союзными государствами и Ираном в годы войны 1941–1945 годов. В этот период транспортные коммуникации между СССР и другими странами антигитлеровской коалиции осуществлялись тремя путями: через Тихий океан посредством дальневосточных портов; через Персидский залив посредством территории Ирана и бассейна Каспийского моря; через Северную Атлантику посредством северных портов СССР. Через водные торговые пути Каспийского моря СССР поддерживал связи с Ираном и регионом Персидского залива, обеспечивая себе этим путем выход в мировой океан.

Несомненно, превращение Бакинского морского порта в порт международного значения в период Второй мировой войны было обеспечено за счет его прямых торговых связей с иранскими портами. В этот период Бакинский морской порт и Баладжарская железнодорожная станция стали играть роль основных пунктов, соединявших Кавказ и Среднюю Азию с линией Каспийское море – Персидский залив. В конкретный момент войны, а именно в 1942 году международное значение Бакинского морского порта еще более возросло. Поскольку порты Балтийского и Черного морей были взяты в блокаду, а на Дальнем Востоке также сложилось тяжелое военное положение. Был поврежден Северный железнодорожный путь, по которому обычно перевозились нефть и нефтепродукты из Азербайджана, оказался закрытым Волжско–Каспийский путь. В тот период Бакинский морской порт был единственным морским портом, действовавшим в СССР. Несмотря на все трудности, благодаря усилиям коллектива Бакинского морского порта и каспийских моряков началась отправка необходимых для фронта и оборонной промышленности стратегических грузов. Тем самым, порт стал играть роль «советского» моста между Ираном и другими государствами.

Следует отметить, что до войны политика советского правительства, направленная на изоляцию страны от внешнего мира «железным занавесом», препятствовала развитию Бакинского морского порта и превращению его в порт международного значения. Кроме того, руководство СССР не было заинтересовано в налаживании политических, торговых и культурных связей между Севером и Югом Азербайджана. Лишь с июня 1941 года, то есть с началом войны, функционирование порта приняло совершенно иной характер, по сравнению с довоенным периодом. Потребность в Бакинском морском порте вновь выявила его стратегическое, политическое, экономическое и военное значение. Растущие требования военного времени обусловили реорганизацию работы Бакинского морского порта, способствовав новому этапу его развития.

Еще до войны между портами Ирана и СССР на Каспийском море осуществлялись торговые связи. Они велись в основном посредством Бакинского морского порта. В 1923 году Народный комиссариат СССР по внешней торговле принял решение об утверждении города Баку основной базой в торговле с Ираном и, в соответствии с этим, о размещении здесь всех трестов и представительств организаций, заинтересованных в данной торговле [6, с. 13].

Самым значительным фактом истории Азербайджана того периода, касающимся системы советско–иранских экономических отношений, были проводившиеся в Баку в 1922–1929 годах торговые ярмарки [11, с. 11]. Несмотря на то, что в конце 1920–х годов связям подобного типа был положен конец, все же посредством Бакинского морского порта осуществлялись некоторые импортно–экспортные операции. Накануне войны грузооборот между Бакинским морским портом с портами Ирана продолжал расти. Наблюдался рост грузооборота с 269,3 тысяч тонн в 1937 году до 11,1 тысяч тонн в 1939 году, 115,2 тысяч тонн в 1940 году, 144,8 тысяч тонн в 1941 году [4, с. 13].

Несомненно, рост международного значения Бакинского морского порта был связан с размещением военных сил СССР и союзных держав на территории Ирана.

В 1939–1945 годах территория Ирана находилась в центре внимания великих держав. Хотя Иран и объявил 4 октября 1939 года о своем нейтралитете в войне, он безостановочно развивал связи с фашистской Германией. Последняя занимала второе место во внешней торговле Ирана, основная роль в которой отводилась нефти и нефтепродуктам. Из Ирана нефть нелегальными путями доставлялась в Германию [1, с. 90]. Правящие круги Германии уделяли особое значение союзническим отношениям с Ираном, к которому после поражения СССР в войне они планировали даже присоединить «16 городов Кавказа и Средней Азии» [8, с. 36–37].

Правительства Советского Союза и Великобритании 26 июня, 19 июля и 16 августа 1941 года предупреждали иранское государство о недопустимости осуществления на его территории деятельности немецкой разведки, направленной против СССР и союзных ему держав [7, с. 51]. В тот период между советским и британским правительствами шло горячее обсуждение вопроса об отправке войск в Иран. Советский Союз тщательно собирал стратегически значимые сведения военного, политического, экономического характера об Иране и Южном Азербайджане. В 1940 году 5–е управление Красной армии подготовило «Военно–географическое описание Иранского Азербайджана». В январе 1941 года в Москве был подготовлен «Технико–экономический обзор по Южному Азербайджану» [9, с. 48–49]. В этих двух документах, наряду с другими сферами, было подробно описано и состояние водного транспорта Южного Азербайджана.

Отправляя войска в Иран, Советский Союз мотивировал этот шаг следованию условиям договора между РСФСР и Ираном от 1921 года. Согласно им, если какая–либо третья страна превратит территорию Ирана в зону военного наступления на Россию, то Советское правительство в целях защиты своих оборонных интересов оставляет за собой право принятия необходимых мер, включая ввод войск в Иран [7, с. 51]. Военная операция на территории Ирана представляла для СССР важное военно–стратегическое значение. Этим шагом, во–первых, ликвидировалась реальная угроза советским интересам в южной части Каспийского моря. Действительно, вводом войск в Иран СССР предотвратил реализацию плана широкомасштабного вторжения германских войск на Кавказ через территорию Ирана летом 1942 года. Во–вторых, посредством иранской территории стала возможной транзитная перевозка стратегических грузов, как морем, так и по суше.

23 августа 1941 года в Бакинском морском порту были собраны транспортные суда «Советский Дагестан», «Осетин», «Куйбышев», «Коминтерн», «Баксовет», «Азербайджан», «Спартак», семь больших шаланд, четыре парохода–буксира и ряд других кораблей. Сюда были доставлены также корабли Каспийской военной флотилии, пограничные корабли и два транспортных судна [7, с. 52]. 24 августа началась погрузка на корабли кавалерийских частей, артиллерии, различной военной техники. В два часа ночи корабли начали прием десантных частей. Бойцы были размещены на палубе и в каютах [13, с. 25]. Военными операциями руководил адмирал Федор Седельников. 24 августа 1941 года на иранское побережье высадились 2500 десантников [12, с. 47]. Иранское государство сдалось почти без сопротивления.

Взятием советскими властями под контроль северной части Ирана была предотвращена угроза югу Кавказа и обретаена возможность для доставки в СССР стратегических грузов из западных стран через территорию Ирана. В годы II мировой войны торговые пути Каспийского моря занимали второе место по перевозке оружия, боеприпасов, других грузов военного назначения, а также по перевозке различных грузов, доставляемых из США и Великобритании. Грузы доставлялись через Персидский залив в Иран, затем через иранскую территорию – на побережье Каспия и отсюда направлялись в СССР. Уже к концу 1941 года в Советский Союз были отправлены десятки тысяч тонн различных грузов из США, Англии, Юго-Восточной Азии и Австралии. В целом, в начальные два года Великой Отечественной войны в СССР через Иран было доставлено из США, Англии и Канады 3 миллиона тонн грузов, или пятая часть зарубежной помощи по ленд-лизу [7, с. 54].

Доставка стратегических грузов из иранских портов началась в октябре 1941 года. Речь идет о такой импортной продукции как каучук, мед, химические вещества, ткани и др. Однако экономические связи не носили односторонний характер. Так, не только из иранских портов поступали импортные товары в Бакинский морской порт, но в то же время и из Бакинского морского порта в иранские порты отправлялись экспортные товары. До конца 1941 года из Баку в Иран были отправлены 2548 тонн сахара, 1371 тонн муки, 1494 тысяч метров ткани и других товаров на сумму в 2 миллиона рублей [8, с. 50].

26 мая 1942 года в Лондоне был подписан «Договор между СССР и Великобританией о союзе в войне против гитлеровской Германии и её сообщников в Европе и о сотрудничестве и взаимной помощи после войны». 11 июня 1942 года аналогичный договор был подписан между США и СССР. Из Соединенных Штатов и Англии через территорию Ирана в СССР посредством Бакинского морского порта начали поступать новые партии экономической помощи.

Численность товаров, поступающих из Ирана напрямую в СССР, ежегодно возрастала. В страну из Ирана было импортировано в 1940 году 47453, в 1941 году – 75521, в 1942 году – 75941, в 1943 году – 385776 тысяч тонн продукции [2, с. 52]. Из цифр отчетливо видно, что после вступления войск союзников в Иран грузоперевозки многократно возросли. В апреле 1944 года в Бакинский морской порт ежедневно поступало из Ирана и Красноводска в среднем 2500 – 3000 тонн груза. В июле 1944 года из Ирана в Бакинский морской порт были доставлены части железнодорожного транспорта (американские платформы и вагоны). Порт не выдерживал столь тяжелых грузоперевозок. Вдобавок, в иранском порту Бендершах сотни таких вагонов ожидали своей очереди для отправки в Бакинский морской порт. В связи со сложившейся ситуацией начальник Бакинского морского порта Савинов обратился к первому секретарю ЦК Коммунистической партии Азербайджанской ССР Мирджафару Багирову с просьбой поручить железнодорожному управлению освободить вагоны [3, с. 29].

Несмотря на трудности, грузоперевозки в СССР и союзные державы через территорию Ирана возрастали. С 1942 по май 1945 года руководство управления Каспийское пароходство сухих грузоперевозок (Каспфлот) добилося

доставки из иранских портов 2,8 миллионов тонн импортных грузов [10, с. 24].

Согласно заключенному 29 января 1942 года союзному договору между Советским Союзом, Великобританией и Ираном, срок пребывания советских войск в Иране завершился 2 марта 1946 года [1, с. 99]. 28 ноября – 1 декабря 1943 года состоялась Тегеранская конференция глав США, СССР и Великобритании, на которой была принята «Декларация об Иране», поддерживавшая территориальную целостность этой страны [1, с. 93]. Советские войска окончательно покинули территорию Ирана 26 мая 1946 года. Тем самым, пришли к концу и широкие торговые связи между Азербайджаном и Ираном посредством Бакинского морского порта. Анализ событий дает основание утверждать, что связи СССР с Иранским государством в годы Второй мировой войны осуществлялись лишь посредством Бакинского морского порта. Хотя эти связи были основаны на силе оружия, они сыграли большую роль в достижении победы. Была ликвидирована угроза германского нападения на СССР через иранскую территорию и появления вражеских судов в Каспийском море. Тот факт, что военные корабли направлялись в иранские порты лишь из Бакинского морского порта, еще раз доказывает военное значение этого порта. Обеспечивая грузоперевозки из соседней страны в третьи страны, он превратился в порт международного значения. В годы войны Бакинский порт с честью выполнил миссию международного порта. Доставка многочисленных грузов самого разного назначения из стран Запада в СССР через территорию Ирана стала одним из наиболее важных факторов, обеспечивших победу над фашизмом.

Вторая мировая война вновь вывела в повестку дня мировой политики вопрос разделенного в начале XIX века Азербайджана. Кроме того, Бакинский морской порт сыграл роль транзитного пути в создании новых культурных и политических связей между северной и южной частями Азербайджана, входившими в состав двух разных государств.

Список использованных источников

1. Azərbaycan tarixi: 7 cilddə, VII c. – Bakı, 2003.
2. Государственный архив политических документов при Управлении делами Президента Азербайджанской Республики (ГАПДУДПАР). – Ф.1. – Оп.169. – Д.9. – 1943.
3. Там же. – Ф.1. – Оп.29. – 1944.
4. Там же. – Ф.2. – Оп.53. – Д.24. – 1942.
5. Əbdülsəlimzadə Q. Y. Ölkə və Respublikanın xalq təsərrüfatı cəbhənin xidmətində // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. – 1985. – №1. – S.3–16.
6. Əlibəyli H. C., Tarverdiyev L. Q. SSRİ-nin Əfqanıstan, İran və Türkiyə ilə məhrəban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində Sovet Azərbaycanının rolu. – Sovet Azərbaycanı və Xarici Şərq. – Bakı, 1980.
7. Əliyev N. A. Azərbaycanın hərbi-dənizçilik tarixi. II hissə. – Bakı, 2005.
8. Həsəni C. P. Güney Azərbaycan: Tehran–Bakı–Moskva arasında (1939–1945). – Bakı, 1998.
9. Həsəni C. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939–1945). – Bakı, 2015.
10. Orucov Ş. O. Azərbaycan nəqliyyatı müharibə illərində // Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı. – 1985. – №5. – S.17–25.
11. Vəkilov C. M. Azərbaycan Respublikası və İran 40-cı illər. – Bakı, 1991.
12. Аббасов М. Г., Гритченко А., Зейналов Р. Азербайджан в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Баку, 1990.
13. Эдлинский С. Ф. Каспийский транспортный флот в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Москва: Морской транспорт, 1963.

References

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, VII c. – Bakı, 2003.
2. Gosudarstvennyj arhiv politicheskix dokumentov pri Upravlenii delami Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki (GAPDUDPAR). – F.1. – Op.169. – D.9. – 1943.
3. Tam zhe. – F.1. – Op.29. – 1944.
4. Tam zhe. – F.2. – Op.53. – D.24. – 1942.
5. Əbdülsəlimzadə Q. Y. Ölkə və Respublikanın xalq təsərrüfatı cəbhənin xidmətində // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. – 1985. – №1. – S.3–16.
6. Əlibəyli H. C., Tarverdiyev L. Q. SSRİ-nin Əfqanıstan, İran və Türkiyə ilə məhrəban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsində Sovet Azərbaycanının rolu. – Sovet Azərbaycanı və Xarici Şərq. – Bakı, 1980.
7. Əliyev N. A. Azərbaycanın hərbi-dənizçilik tarixi. II hissə. – Bakı, 2005.
8. Həsənlı C. P. Güney Azərbaycan: Tehran–Bakı–Moskva arasında (1939–1945). – Bakı, 1998.
9. Həsənlı C. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Azərbaycan hərbi, siyasi və diplomatik münasibətlərdə (1939–1945). – Bakı, 2015.
10. Orucov Ş. O. Azərbaycan nəqliyyatı müharibə illərində // Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı. – 1985. – №5. – S.17–25.
11. Vəkilov C. M. Azərbaycan Respublikası və İran 40-cı illər. – Bakı, 1991.
12. Abbasov M. G., Gritchenko A., Zejnalov R. Azerbajdzhan v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945 gg.). – Baku, 1990.
13. Jedlinskij S. F. Kaspijskij transportnyj flot v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Sojuza 1941–1945 gg. – Moskva: Morskoj transport, 1963.

Hussein G. P., doctoral student, Institute of History named after A. Bakikhanov of ANAS (Azerbaijan),
matlabm@yandex.com

Activity of the Baku seaport as international port in the years of World War II

Activity of the Baku seaport and its transformation into port of the international value in the years of World War II is covered in article. During this period the need for the Baku seaport has revealed its international political, economic and strategic value again. The growing requirements of a wartime have caused reorganization of work of the Baku seaport and the beginning of a new stage of his activity. By means of the Baku seaport aid given by allied powers to the Soviet Union has been delivered on the front and has played an important role in achievement of a victory over fascism.

Keywords: Baku seaport, World War II, international value of port, USSR, allied powers.

Гусейн Г. П., докторант, Институт истории им. А. Бакиханова НАНА (Азербайджан),
matlabm@yandex.com

Діяльність Бакинського морського порту як міжнародного порту в роки Другої світової війни

Висвітлюється діяльність Бакинського морського порту і його перетворення в порт міжнародного значення в роки Другої світової війни. У цей період потреба в Бакинському морському порту знову виявила його міжнародне політичне, економічне і військово-стратегічне значення. Зростаючі вимоги військового часу зумовили реорганізацію роботи Бакинського морського порту і початок нового етапу його діяльності. Саме за допомогою Бакинського морського порту надана союзними державами Радянському Союзу допомога була доставлена на фронт і зіграла важливу роль в досягненні перемоги над фашизмом.

Ключові слова: Бакинський морський порт, Друга світова війна, міжнародне значення порту, СРСР, союзні держави.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 009

Вашкевич В. М.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ МІФІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В ІСТОРИЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

В ході дослідження проблеми становлення наукової картини світу були виявлені зв'язки між трьома основними функціями наукової картини світу: евристичною (функціонування як дослідницької програми), систематизуючою та функцією об'єктивування знання та включення їх в культуру. Ці функції були виявлені на матеріалах з історії фізики та астрономії, деякі дослідники тільки цим і обмежились. Але виникло завдання вияснити наскільки універсальні ці функції та наскільки може бути універсальною сама наукова картина світу стосовно дисциплінарних онтологій. Шлях вирішення цього питання лежав через постановку проблеми щодо історичності наукової картини світу як форми знання. Майже всі міфи намагаються дати відповідь про початок всього існуючого. Це змінює світоглядні настанови вченого: пізнати людину, природу, всесвіт, минуле і майбутнє. Для цього потрібні знання, які дозволяють впливати на об'єкт дослідження у власних інтересах.

Ключові слова: міфічний світогляд, еволюції наукової картини світу, онтологія.

На перетині XIX - XX століть у системі природничих та гуманітарних наук відбувалися зміни, що радикально позначилися на всій структурі науки. Розпочавшись з фізичної теорії, вони поступово перейшли в хімічну, біологічну та гуманітарну галузі.

В ході дослідження проблеми становлення наукової картини світу були виявлені зв'язки між трьома основними функціями наукової картини світу: евристичною (функціонування як дослідницької програми), систематизуючою та функцією об'єктивування знання та включення їх в культуру [1, с. 149]. Ці функції були виявлені на матеріалах з історії фізики та астрономії, деякі дослідники тільки цим і обмежились. Але виникло завдання вияснити наскільки універсальні ці функції та наскільки може бути універсальною сама наукова картина світу стосовно дисциплінарних онтологій – спеціальних наукових картин світу. Шлях вирішення цього питання лежав через постановку проблеми щодо історичності наукової картини світу як форми знання. «Мова йшла про те, – пише Л. В. Кузнецова, – що наукова картина світу розвивається не тільки з появою в ній нового змісту, але вона міняється і як форма наукового знання. В зв'язку з цим виникла принципово нова ідея, а саме, що спеціальна наукова картина світу як форма наукового знання існувала не на всіх етапах історичного розвитку науки і що проблему співвідношення між загальнонауковою та спеціальними науковими картинами світу неможливо вирішити поза історичного підходу» [1, с. 152]. Внаслідок цього В. С. Стьопіним було запропоновано вирізняти наступні етапи динаміки наукової картини світу: становлення наукової картини світу, її функціонування на етапі дисциплінарної організації науки та розвиток сучасної, постнекласичної наукової картини світу.

Однак більш глибоке ознайомлення з історією формування наукової картини світу ставить перед нами декілька фундаментальних проблем. По-перше, коли і за яких умов виникає наукова картина світу? По-друге, чи формується наукова картина світу одночасно із власним поняттям, тобто як вона співвідноситься з філософією та світоглядом? По-третє, як співвідноситься наукова картина світу та фізична картина світу? По-четверте, які складові сучасної наукової картини світу?

Логіка вирішення вищезазначених проблем налаштовує наше дослідження на прояснення питання про становлення теоретичного знання і донаукових картин світу. Наступним питанням постає виникнення науки як способу теоретичного освоєння дійсності та утворення перших наукових картин світу. Це дозволить виявити сутнісні взаємозв'язки наукової картини світу з фізичною картиною світу в період науково-технічного прогресу. І таким чином ми підійдемо до найскладнішого питання – проблеми побудови сучасної наукової картини світу.

«Деякі вчені малюють наукову картину світу як таку, – зазначав О. Тоффлер, – що рухається власною внутрішньою логікою та розвивається згідно власних законів в повній ізоляції від зовнішнього світу» [2, с. 13]. І хоч О. Тоффлер не проводить жорстку паралель між науковою парадигмою та економічним і політичним ладом, він визнає науку залежною від культурного та соціального контексту її існування. Адже наука є відкритою системою, залежною від суспільства і особливо від сприйнятливості культури стосовно наукових ідей.

Після того, як Курт Хюбнер застосував методи та результати сучасної філософії науки в дослідженні міфологічної форми свідомості, стало можливим систематичне порівняння наукових форм мислення та мислення в рамках міфу та порівняльна оцінка їх пізнавальних можливостей та настанов [3]. Тож ми вважаємо за доцільне виокремлення сутнісних рис міфічного світогляду, які вплинули на античну філософію та науку.

Найважливіша риса міфічного світосприйняття, як зазначає І. С. Дмитрієв, – отожднення генези і сутності. Майже всі міфи намагаються дати відповідь про початок всього існуючого, містять інформацію про «...послідовне, стадіальне утворення елементів світобудови, причому процес цей має сувору спрямованість – від загального, космічного (небо, земля, зорі) до окремого (рослини, тварини, люди, будинки і т.п.)» [4, с. 12]. Кожен об'єкт в міфі визначений через породжуючу дію, він описаний через обставини, причини і спосіб його появи в світі. Таким чином пояснюється прецедентом, або образом (архетипом) з первозданих часів і що зрозуміти світ, міф описує утворення речей і явищ, їх генезу.

Дослідники відзначають, що заслуга міфічного мислення полягала у виробленні навичок співвіднесення прецеденту з певною подією, тобто вміння визначити, образом чого є ця подія. Таке мислення вмів отожднювати

різні предмети і явища (наприклад, Сонце і золото за їх блиском та впливом на людину). Правильно помічено, що вірне виконання ототожнення потребує володіння двома наступними логічними операціями: «по-перше, навчитись виділяти в тій чи іншій події, предметі, герої істотні ознаки, а по-друге, вміти переходити від одного явища (події, предмету) до іншого, постійно спів ставляючи їх по виділеним істотним ознакам» [4, с. 13].

Ці особливості міфічного світогляду в подальшому справили вплив на розвиток наукової методології, адже вони націлювали пізнання на виявлення «причин» явищ та предметів. Недарма уявлення про елементи-стихії (воду, землю, повітря та вогонь) наявні вже в міфах, а за кожним з цих елементів – велика кількість їх феноменів у докільті та житті людини, які міфічна свідомість навчилася розрізняти і певним чином класифікувати. Міф також привчає людську думку до ідеї певного («священного») порядку, який встановлено в сакральний спосіб і в сакральні часи. Інша заслуга – у виокремленні періодичності часу, який проходить певні етапи (пори року чи періоди в житті людини) і засвідчує порядок речей і явищ в світі та суспільстві та гарантує проходження природних та життєвих циклів.

Вищенаведені особливості міфологічного світогляду говорять про суттєвий вплив цієї історично першої картини світу на формування наступних її форм. І все ж таки більш суттєвий вплив на їх становлення справила антична наука та філософія. Для розуміння всієї значущості повороту до наукової картини світу в давній Греції варто порівняти східну та давньогрецьку математику. Як зазначають дослідники в галузі філософії та історії науки, в давньому Вавилоні мистецтво арифметичних обчислень ще за 1000 років до Піфагора досягло рівня, якого давні греки не досягли і через 2000 років потому. Давні вавилонські математики вираховували співвідношення довжини діагоналі квадрата до його сторін (тобто число $\sqrt{2}$) з точністю, яка була досягнута лише в II столітті н.е. Вони вирішували рівняння 5, 6 та 8-го ступенів. Тим не менш, з наукової точки зору, давньогрецька математика перевершує вавилонську, оскільки остання мала суто прикладний, «інструктивно-рецептурний» характер [4, с. 24]. Вавилонські математичні тексти не містять доказів тих чи інших положень, вони дають готові варіанти для практики обчислення.

Давні греки стали розглядати числа та числові відношення як ключ розуміння буття і структури космосу, вони пішли далі за прості обчислення. Піфагорійці спочатку вчили про числа як божественні начала, але згодом математика стала дедуктивно-теоретичною системою істин, які потребують доведення. «Самі слова «аксіома», «лема», «теорема», – відзначає І.С. Дмитрієв, – грецького походження. Греки розрізняли логістику – мистецтво обчислень та математику. Вінцем майже двохсотлітнього розвитку дедуктивного методу в математиці стали «Начала» Евкліда (III ст. до н.е.)» [4, с. 25].

Для вичерпного розуміння картини світу в античності потрібно розглянути також філософські погляди греків на природу. По визначенню Аристотеля «природою в першому і основному сенсі є сутність – саме сутність речей, які мають початок руху в собі як таких». Подібне розуміння природи започатковувало заміну зовнішніх («божественних») причин явищ та процесів на пошук причин в самій природі. Отже, давньогрецька картина

світу містила в собі науку про причини виникнення та побудову світу в цілому та окремих його речей. Науку цю Аристотель назвав «фізикою», а тих, хто нею займається – «фізіологами» (фізиками). В цьому аспекті картина природи дала людству концепції елементів та атомів як субстанційної основи природи.

Атомістика намагалась подолати метафізичну картину світу, запропоновану Елейською школою. Парменід (бл. 540 – 450 р. до н.е.) вчив про істинне буття як єдине, незмінне, вічне і нерухоме, емпірично недоступне і досягне тільки в умоспогляданні. Левкіпп (V ст. до н.е.) та Демокріт (460 – 370 р. до н.е.) захищали погляд про множинність і безкінечність частинок, з яких складається все суще – атомів. Вони також мислились неподільними («атомос» – неподільний), вічними, але рухомими в порожнечі, в якій утворювали безкінечну кількість існуючих речей. Співвідношення різних по формі атомів пояснює якісну багатоманітність існуючого, хоча самі атоми позбавлені будь-яких якісних характеристик. «Таким чином, – пише І. С. Дмитрієв, – замість якісної визначеності атомісти поставили його кількісну визначеність. В цьому полягала колосальна евристична сила атомістики» [4, с. 28].

Значний вплив на формування античної картини світу справило вчення Емпедокла (490 – 430 р. до н.е.), яке Аристотель шанував і зробив частиною своєї фізики. Космос у Емпедокла визначається напівміфічними началами «любові та ворожнечі», які Аристотель замінив «нусом» (розумом з атрибутами Бога) – категорією Анаксимандра. Елементи-стихії, з яких складається космос: вода, повітря, земля та вогонь був доповнений Аристотелем елементом «ефір», що утворює основу небесних тіл. Подібне тлумачення фізичної картини світу проіснувало близько двох тисяч років і було переосмислене тільки в науці Нового часу.

Донаукова картина світу, сформована в античності, відзначалась низкою параметрів: доказовість обґрунтувань; оформлення методології пізнання, формування категоріального апарату із співвіднесеністю загальних та спеціальних понять; систематизація наук, обґрунтування значущості заняття теорією для духовного вдосконалення індивіда; обґрунтування особливої ролі освіченої людини (філософа) в суспільстві та поява «відкритих» (неезотеричних) освітньо-наукових закладів – Академії та Лікею.

Слабкі сторони донаукової картини світу полягали у недостатній відстороненості від міфологічних уявлень про світ, метафізичний характер більшості понять, що було зумовлено обмеженою емпіричною базою та переважанням філософського типу мислення та світорозуміння над науковим.

Враховуючи вищесказане, можна цілком чітко провести кордони між античною наукою та давньою східною «мудрістю», що робить їх «історично відмінними формами пізнавальної діяльності» [5, с. 46]. Як вірно помітила І. І. Литовка, різниця між ними полягає не в домінуванні міфу на сході, а науки в Греції, а в тому, що до греків суб'єкт пізнання намагався вписатись в релігійно-міфологічний канон, тоді як в давній Греції мислитель намагався виступити з альтернативною, новою картиною світу. Власне можна стверджувати, що Платон і Аристотель створили власні картини світу, які підтримувались системою теоретичних понять та

методів, заснованих на доказовості за допомогою розуму. В подальшому елементи цих картин були запозичені християнством і стали основою теології – релігійної науки, що на певному етапі свого розвитку створила умови для появи нового типу науки.

Аналіз історії становлення новоєвропейської науки був проведений у низці праць П. П. Гайденко [6; 7]. Її наукові розвідки засвідчують, що християнська теологія внесла значні зміни в розуміння принципів античної онтології та логіки, підготувавши перехід до нового типу мислення та світорозуміння, які і склали основу новоєвропейської науки та донаукової картини світу. Історично цей період обмежується XIV–XVI століттями, під час якого відбулось переосмислення античної спадщини під впливом ідей та поглядів номіналізму [6, с. 7].

Номіналісти, продовжуючи лінію Дунса Скота, намагались елімінувати всякий детермінізм, характерний для грецької та арабської думки, але насамперед аристотелівське поняття Бога як актуального мислення. «Детермінізму грецької філософії Д. Скот протиставив індетермінізм як божественної, так і людської волі, з якого витікала випадковість тих божих дій, якими твориться та підтримується в своєму існуванні світ» [6, с. 8]. Оккам доводив, що Бог не терпить ніякої детермінації, навіть від ідей власного розуму. Згідно Оккаму Бог спочатку створив світ та всі речі в ньому і лише згодом в нього виникли ідеї як репрезентації речей. Відповідно номіналісти налаштували на пізнання окремих речей, а не субстанцій (як це здійснювала антична думка).

Номіналізм створив специфічну концепцію пізнання, в якій статус розуму поставав рівноправним статусу уяви. В ній розум вже не розглядається як вище в ієрархії творинь, «він – не буття, а спрямованість на буття» [6, с. 11]. Отже згідно аналізу, проведеного П. П. Гайденко, можна узагальнити, що номіналізм здійснив радикальний поворот в історії думки з часів Платона і Аристотеля. Цей напрямок християнської теології перетворив засади античної та середньовічної онтології, в центрі якої були поняття буття та сутності, що осягаються споглядалю. Антисубстанційність номіналізму вплинула на формування нового типу світогляду – емпіричного, який спостерігається у Фр. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, – в якому розум розглядається не як вища форма буття, а як суб'єктивне начало, як суб'єкт, що протистоїть об'єктам (світу).

Серед інших чинників, що підготували становлення новоєвропейської науки, П. П. Гайденко вирізняє становлення суб'єктивно-антропологічного сприйняття, яке утвердилось в європейському живописі. Художники XIV–XVI віків розглядали перспективу не лише як миттєвий прийом, а як науку. Значна кількість живописців того часу писали трактати про живописну перспективу, в яких досліджували закони побудови зорової ілюзії (перспективи) з використанням досягнень новітньої математики [6, с. 13-16].

Також значний вплив на трансформацію світогляду в рамках європейської культури справила проективна геометрія. В ній особливо яскраво проявилась тенденція «міняти предмет на свій розсуд, утворюючи при цьому дещо неприродне та протиприродне» [6, с. 22]. Проективна геометрія, до створення якої долучився і Блез Паскаль, продовжила експерименти з перспективою, внесла серйозний вклад у вивчення перетинів площин

та конусів, ввела поняття безкінечно віддалених точок (чого не існувало в античній математиці). На думку П. П. Гайденко, всі ці експерименти у проективній геометрії сприяли становленню уяви як центральної категорії культури та науки нового часу. З цього приводу ще Лейбніц говорив: «Універсальна математика – це, так би мовити, логіка уяви; її предметом є все, що в області уяви піддається точному визначенню» [6, с. 24]. Таке значення продуктивної уяви характеризує математику як основу нового типу науки, яка почала формуватись з XVII століття в Західній Європі.

На основі здійсненого аналізу можна зробити наступні узагальнення. Донаукові картини світу відзначались цілісністю світобачення, наглядністю та певним типом онтології (міфічного, метафізичного чи релігійного характеру). Оскільки вони були характерні для ієрархічних суспільств з незначним рівнем соціальних змін, в яких соціальні потреби в науковому знанні були обмеженими, ці картини світу містили незначну кількість наукових елементів, які підпорядковувались міфічним чи релігійним настановам.

Успіхи перших наук в новий час мали не тільки світоглядні, але й цілком визначені соціально-історичні фактори, які сприяли формуванню наукової картини світу в ХУП ст.

Технічна революція, започаткована наприкінці XV ст. Розвиток торгівлі в Європі стимулював будівництво шлюзів та каналів. Поява мануфактур дала розвиток багатьом новим типам механізмів, особливо в ХУП ст. розвиток техніки призвів до значного поширення майстерень, рудників та металургійних заводів та необхідності пошуків нових видів рушійної сили. З'являються дослідження динаміки газів, зумовлені вивченням проблем вентиляції в шахтах, механічні двигуни для дроблення руди та інше.

Поширювались школи механічних та математичних знань, де готуються архітектори, артилеристи, фортифікатори, будівельники, конструктори науково-технічна література. Вони збирались при дворах монархів, споруджують фортеці, палаци, канали, водопроводи та мануфактурні виробництва, з'являлись придворні наукові товариства та академії. Механіку просувала вперед також військова справа. Наприклад, проблема вільно кинутого тіла першопочатково була поставлена в балістиці XVII століття.

Великі географічні відкриття і світова торгівля. Якщо раніше європейці запозичували численні технологічні прийоми та знання про природу на Сході, то завдяки подорожам вони засвоїли набагато більше нового географічного, геологічного, фізичного, біологічного знання, яке вже не вкладалось в тісні рамки середньовічної схоластики. Великі географічні відкриття стимулювали розвиток кораблебудування. Морський та океанський транспорт стрімко мінявся: нові типи суден сприяли технічному прогресу та стимулювали розвиток кораблебудівельної теорії, яка враховувала теоретичні закони механіки. Запити мореплавства сприяли конструюванню технічних приладів: підзорних труб, секстантів, годинників, астрономічних приладів.

Політичні та культурні фактори Реформації, що сприяли антиклерикальним тенденціям в західноєвропейських країнах. Ідейна та політична боротьба протестантзму та католицизму розколола ідейно-світоглядну єдність європейської культури. Монополія на контроль над

вірянами, втрачена католицькою церквою, сприяла вивільненню також і теоретичної сфери: філософії та науки. Все більше науковців знаходили підтримку у світських правителів, які підтримували їх наукові розвідки та забезпечували політичну підтримку (тобто імунітет від втручання церкви).

Поява вчених товариств – академій наук. Академії наук як товариства дослідників природи з'явилися разом з народженням нової науки і стали основною формою її організації. Становлення нової науки було пов'язано з утвердженням експериментального методу та усвідомленням органічного зв'язку експерименту і теорії. Багато перших наукових гуртків ХУП століття виникли з потреби кооперації для проведення дослідів, що вимагало дорогого обладнання, коштів та роботи. Ю. Х. Копелевич [8] показала, що на перших порах наукові академії підтримували саме потреби в проведенні експериментальних досліджень. Згодом визначні вчені почали працювати у власних лабораторіях, спираючись на допомогу учнів і матеріальну допомогу можновладців (зокрема і через бюджет академій). Академії стали перетворюватись на інстанції, що дозволяла вченим здійснювати наукові комунікації: читати доповіді про результати досліджень та проводити дискусії, обговорювати наукові публікації. Таким чином, вони стають соціальною інституцією (що проявлялось в «заснуванні» академії монархом і забезпечувало принаймні формальну повагу до вчених – членів академії), яка стає органом організації наукової діяльності. Важливо також відмітити, що всі європейські академії мали інтернаціональний склад, багато вчених отримували освіту в інших країнах і це сприяло формуванню солідарності вчених («корпоративної солідарності» в термінології сучасної соціології науки).

Можна висунути припущення, що саме академії сприяли утворенню наукової картини світу, адже в спільній науковій діяльності потрібна більша ступінь однотайності, конвенцій, норм та принципів. Це і дає наукова (фізична) картина світу як спільне бачення науковцями того, чим є природа. Окремий вчений здатен висунути і обґрунтувати окрему (нехай і геніальну) концепцію чи теорію, але тільки колективна наукова діяльність породжує феномен наукової картини світу. Варто нагадати, що європейська наука існувала в християнському соціально-культурному оточенні і науковці свідомо не конфліктували з церквою, яку держава підтримувала значно більше, ніж молоду в соціальному відношенні науку. Тому перші наукові картини світу були невідомі широкій публіці – вони слугували для самих наукових спільнот. Так було до часів, поки завдяки науково-технічному прогресу, наука як соціальна інституція не завоювала підтримки і держави, і суспільства (в першу чергу підприємництва, що почало фінансувати науку заради отримання прибутку).

Поряд із соціально-історичними факторами сприяння розвитку нової науки та наукової картини світу на її поступ впливали норми та ідеали наукового пізнання. Дослідники відзначають «необмежений оптимізм» перших наукових картин світу стосовно можливостей науки в пізнанні природи і людини та перетворенні світу, що стимулювався першими визначними успіхами в експериментальному дослідженні природи в ХУП столітті. Історія науки свідчить, що засновники і перші діячі наукових академій вірили в швидке і радикальне покращення життя своїх країн завдяки розквіту наук. Згодом місяцьський

порив академій дещо ослаб, але основна мета науки як колективної діяльності залишилась – слугувати покращенню життя людини і суспільства практичними результатами.

Мислителі протонаукового гатунку перебували під впливом ідеалу людини як бога земного, як титана (титанізм Відродження), здатного на значні досягнення. XVII століття охарактеризувалось очищенням наукового світогляду від езотерики та герметизму, ці явища критикували П. Бейль та Й. Кеплер, Ф. Бекон та І. Ньютон. Дослідники відзначають [7, с. 80], що механістична картина природи протистоїть магічно-окультній, тому Декарт заперечував не тільки одушевленість природи, але і окремих істот. Тільки розумна душа, властива мислячій субстанції (людині) володіє активністю та діяльною природою. П. П. Гайденок стверджує, що витоки наукової картини світу лежать в християнстві та герметизмі (окультизмі). Цю двоїстість не пододала навіть сучасна наука яка орієнтується на любов до істини (вплив античності та християнства) та прагнення осягнути всі закони всесвіту (запозиченого з окультизму) за допомогою впливу на природу [7, с. 81]. Остання тенденція проявляється у вчених які не визнають жодних (ні моральних, ні екологічних) обмежень у прагненні зробити наукові відкриття, що здатні навіть знищити людство.

Під час становлення класичної механіки в Європі XVII століття доволі суттєво змінюється власне поняття природи, яке існувало до того майже незмінно приблизно два тисячоліття. Аристотель обґрунтував фізику як науку про природу, а в природі вбачав джерело руху. «Оскільки природа, – пише Аристотель, – є початком руху та змін, а предметом нашого дослідження є природа, то неможливо залишити не проясненим, що таке рух: адже незнання руху має наслідком незнання природи» [9, с. 77]. У Декарта спостерігаємо інше розуміння природи і руху. Декарт написав чимало наукових праць природничого характеру: «Трактат про світло», «Діоптрика», «Про людину», «Метеори», «Пристрасті душі» та інші. Ідея творіння виявляється у Декарта ключем до розуміння природи. Бог є для нього першопричиною руху, що складає найважливіше визначення природи. Бог не тільки створив матерію, а й надав їй певну кількість руху, що є константною. Рух не може ні зникнути, ні з'явитись, так що кожне тіло зберігає свій стан руху доти, поки жодне інше тіло не впливає на нього. Цей погляд виражено в законі інерції, який Декарт вперше ясно сформулював. «Мені здається очевидним, – вказує Декарт на причину існування руху, – що вона може бути тільки Богом, чия могутність створила матерію разом з рухом і спокоєм, та своїм звичайним наслідком зберігає у всесвіті стільки ж руху та спокою, скільки вкладено при його творенні» [10, с. 485]. Поштовх до руху, що походить від Бога, надалі веде до утворення вирів матерії, в центрі яких концентрується щільніша матерія. Сонячна система виглядає як вир, де центром є сонце, оточене частковими вирами (планетами). Тому в картині світу Декарта знімається протиставлення природного та штучного.

Творці нового математично-експериментального природознавства помічали відмінності між природними явищами та продуктами людської діяльності; парадокс в тому, що всупереч очевидному розрізненню між само сушим та сконструйованим вони наполягали на

можливості їх принципового ототожнення – в цілях пізнання природи. В цьому зближенні, в прагненні до майже повного ототожнення природного та штучного полягає, на думку П. П. Гайдено [7, с. 85], сама глибока відмінність новоевропейського розуміння природи від античного її тлумачення. Декарт тематизував парадигму природничих наук XVII століття в порівнянні природи з годинником. Оскільки різні годинники мають різну внутрішню будову, то і в природі не варто шукати внутрішніх причин. Важливо, щоб сконструйовані речі функціонували природно. В такому погляді відчувається дух техніки, оскільки винахідництво машин і приладів ставало все більш популярним в Європі. Декарт таким чином підводить до думки, що ми пізнаємо те, що створюємо самі і в основі такого положення лежить ототожнення природного і штучного, наукового знання і технічного конструювання. Це ототожнення плідно слугує новоевропейській теорії у вивченні природи. Б. Спіноза і Ф. Бекон вслід за Декартом теж виключали пізнання цілі в природі. «Як бачимо, – пише П. П. Гайдено, – саме християнська теологія, і насамперед догмати про творіння та боговтілення, здійснили істотний вплив на становлення нової науки. Завдяки цьому впливу було подолано характерний для античної науки поділ всього суцього на природне і штучне, а також подолано розподіл на небесний та земний світи» [7, с. 87].

Подібну точку зору зустрічаємо і у французького філософа А. Кожева, який вважав ідею боговтілення головним джерелом науки нового часу. Коперніканська революція XVII ст. зрівняла небо і землю, Кеплер, Галілей, Декарт і Ньютон остаточно зняли бар'єр між природним і штучним, наукою і технікою, завдяки застосуванню математичного знання стосовно реальної природи (а не ідеального світу Платона). Ідея боговтілення стала плідною для росту науки завдяки вилученню відчуття гріховності з протонаукового світогляду XV–XVI століть. Найбільшу роль в цьому зіграла захопленість європейських вчених магією, особливо це стосується Дж. Бруно, М. Фічіно, П. Делла Мірандола, Г. К. Агріппи та Парацельса. Герметизм – містико-окултне вчення, що походило, згідно його adeptам від напівміфічної фігури жерця і мага Гермеса Трисмегіста, викладене в так званому «Герметичному корпусі». Езотерично-окултні вчення доводили, що людина має божественну сутність, магія може допомогти людині відчувати цей стан могутності людини. Наприклад, Парацельс вважав що людина здатна здобути владу над природою і розкрити всі її таємниці. За допомогою науки людина може зрозуміти небесні явища і земні, подолає всі хвороби.

В філософії П. Делла Мірандоли захищається гідність людини з позиції антропоцентризму. В традиції ренесансного антропоцентризму відчувається вплив герметизму, гностики і каббали, він визнає людину Адамом небесним, здатною розкрити всі таємниці світу. З цим пов'язано переорієнтація новоевропейської теорії: протонаука підірвала ідеали Аристотеля про знання, яке не повинно приносити конкретної вигоди. В науці постає ідеал знання, що слугує конкретним цілям (Маківеллі розробляє науку про принципи політичного правління, розвивається астрологія з метою уточнення календаря, алхімія шукає нові шляхи отримання золота). Це змінює світоглядні настанови вченого: пізнати людину, природу, всесвіт, минуле і майбутнє. Для цього потрібні знання, які

дозволяють впливати на об'єкт дослідження у власних інтересах.

Список використаних джерел

1. Кузнецова Л. Ф. Научная картина мира в структуре и динамике знания / Л. Ф. Кузнецова // *Философия, наука, цивилизация*; под ред. В. В. Казютинского. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – С. 145–157.
2. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова]. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
3. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер; [пер. с нем.]. – М.: Республика, 1996. – 448 с.
4. Дмитриев И. С. История науки в контексте культуры / И. С. Дмитриев – СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т пед. мастерства, 1995. – Вып. 1. – 62 с.
5. Литовка И. И. История протонауки и теоретические модели развития науки / И. И. Литовка // *Философия науки*. – 2008. – № 4 (39). – С. 31–48.
6. Гайдено П. П. К предистории становления новоевропейской науки / П. П. Гайдено // *Философия, наука, цивилизация*; [под ред. В. В. Казютинского]. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – С. 6–30.
7. Гайдено П. П. К проблеме становления новоевропейской науки / П. П. Гайдено // *Вопросы философии*. – 2009. – № 5. – С. 80–92.
8. Копелевич Ю. Х. Возникновение научных академий (сер. XVII – сер. XVIII в.) / Ю. Х. Копелевич. – Л.: Наука, 1974. – 268 с.
9. Аристотель. *Метафизика* / Аристотель; [пер. с греч. А. В. Кубицкого]. – М.: Эксмо, 2006. – 604 с.
10. Декарт Р. *Избранные произведения* / Р. Декарт; [пер. з нім.]. – М.: Политическая литература, 1950. – 712 с.

References

1. Kuznetsova L. F. Nauchnaya kartyna myra v strukture y dynamyke znanyya / L. F. Kuznetsova // *Fylosofyya, nauka, tsyvylyzatsyya*; pod red. V. V. Kazutyynskoho. – M.: Эдыторыал URSS, 1999. – S. 145–157.
2. Pryhozhyn Y. Poryadok yz khaosa: Novyy dyalog cheloveka s pryrodoy / Y. Pryhozhyn, Y. Stenher, [per. s anhl.]; obshch. red. V. I. Arshynova, Yu. L. Klymontovycha, Yu. V. Sachkova]. – M.: Prohress, 1986. – 432 s.
3. Khyubner K. Ystyna myfa / K. Khyubner; [per. s nem.]. – M.: Respublyka, 1996. – 448 s.
4. Dmytryev Y. S. Ystoryya nauky v kontekste kul'tury / Y. S. Dmytryev – SPb.: Sankt-Peterburhskyy hos. un-t ped. masterstva, 1995. – Вып. 1. – 62 s.
5. Lytovka Y. Y. Ystoryya protonauky y teoretycheskye modely razvytyya nauky / Y. Y. Lytovka // *Fylosofyya nauky*. – 2008. – № 4 (39). – S. 31–48.
6. Haydenko P. P. K predystoryy stanovlenyya novoeuropeyskoy nauky / P. P. Haydenko // *Fylosofyya, nauka, tsyvylyzatsyya*; [pod red. V. V. Kazutyynskoho]. – M.: Эдыторыал URSS, 1999. – S. 6–30.
7. Haydenko P. P. K probleme stanovlenyya novoeuropeyskoy nauky / P. P. Haydenko // *Voprosy fylosofyy*. – 2009. – № 5. – S. 80–92.
8. Kopelevych Yu. Kh. Voznyknovenye nauchnykh akademyy (ser. XVII – ser. XVIII v.) / Yu. Kh. Kopelevych. – L.: Nauka, 1974. – 268 s.
9. Arystotel'. *Metafyzyka* / Arystotel'; [per. s hrech. A. V. Kubyt'skoho]. – M.: Эkсмо, 2006. – 604 s.
10. Dekart R. *Yzbrannyye proyzvedenyia* / R. Dekart; [per. z nim.]. – M.: Polytycheskaya lyteratura, 1950. – 712 s.

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophy, Professor, Head of Department, National Pedagogical University, Drahomanov (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

Features of the mythical world of historical evolution in scientific world

During the research of a scientific world were discovered links between the three main functions of the scientific world: heuristic (functioning as a research program) systematizing knowledge and function of objectification and include them in culture. These features were found on materials on the history of physics and astronomy, some researchers and limited only to this. But the problem arises explain how universal and how these functions can be very versatile scientific world regarding disciplinary ontologies. The way to address this issue was through posing problems with historicity scientific world as a form of knowledge. Almost all myths are trying to answer the beginning of all existence. This changes the worldview scientist: to know the person, nature, universe, past and future. This requires knowledge that can affect the object of study in its own interests.

Keywords: mythical world, the evolution of scientific world, ontology.

Вашкевич В. Н., доктор философских наук, профессор, заведуючий кафедрой, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Киев, Украина), gileya.org.ua@gmail.com

Особенности мифического мировоззрения в исторической эволюции научной картины мира

В ходе исследования проблемы становления научной картины мира были выявлены связи между тремя основными функциями научной картины мира: эвристической (функционирование как исследовательской программы), систематизирующей и функцией объективации знания и включения их в культуру. Эти функции были обнаружены на материалах по истории физики и астрономии, некоторые исследователи только этим и ограничились. Но возникла задача выяснить насколько универсальны эти функции и насколько может быть универсальной сама научная картина мира по дисциплинарным онтологиям. Путь решения этого вопроса лежал через постановку проблемы по историчности научной картины мира как формы знания. Почти все мифы пытаются дать ответ о начале всего существующего. Это меняет мировоззренческие установки ученого: познать человека, природу, вселенную, прошлое и будущее. Для этого нужны знания, которые позволяют воздействовать на объект исследования в собственных интересах.

Ключевые слова: мифический мировоззрение, эволюция научной картины мира, онтология.

* * *

УДК 141.132:17.034.2

Іванова Н. В., кандидат філософських наук, доцент, завідувач відділення «Дошкільне виховання», Луцький педагогічний коледж (Україна, Луцьк), iva_chumbas@mail.ru

ГЕНЕЗА МИСЛЕННЯ В МОДАЛЬНОСТІ МОЖЛИВОСТІ САМОЗДІЙСНЕННЯ ЛЮДИНИ: СОЦІОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Досліджується проблема формування мислення людини в генезі соціокультурного розвитку. Автор акцентує увагу на проблемі взаємозв'язку наукового і філософського знання, що виокремлює рефлексію як спосіб продуктивного соціального пізнання. Показано можливості і перспективи самореалізації людини в процесі мисленнєвої діяльності, яка є умовою становлення особистісної ідентичності в суспільстві.

Ключові слова: діалог, софія, мислення, рефлексія, соціальність, наука, раціональність, культура.

Розвиток цивілізації обумовлений фактором присутності людини, продуктивна діяльність якої в інтелектуально-мисленнєвій сфері дозволила реалізувати духовні енергії в суспільстві, культурі та науці. Впродовж всього суспільного поступу людина презентувала відмінний від природного буття тип існування, що концептуалізувало проблему її соціокультурної сутності. Однак вирішити вказану проблему виявилось непросто, оскільки визначення реального стану людини в природному і соціальному світі дається через культуру мислення, яке демонструє поліфонію різних підходів. В результаті постає завдання в'яснити взаємозв'язок людини та її пізнавальної діяльності з саморефлексією, творчістю, що і визначає продуктивну самість її соціального та культурного буття.

Вивченню ролі і значення мислення як основної умови розвитку цивілізації, суспільства, культури і самої людини присвячені роботи видатних представників філософії та психології, зокрема Платона, Р. Декарта, І. Канта, Г. Гегеля, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера та ін. Пошукам соціокультурної сутності людини в контексті розвитку інтелектуальних рефлексій присвячені розвідки Т. В. Васильєвої, С. Б. Кримського, А. Ф. Лосева, С. В. Пролєєва, А. М. Фоменко, А. В. Сакун та ряду інших дослідників.

В процесі формування і становлення мисленнєвої діяльності людини та її впливу на соціум та культуру вироблено ряд концепцій і принципів положень, які

розкривають широку картину уявлення про вказану проблему. Однак поза увагою дослідників залишилося питання стосовно генези мисленнєвої рефлексії людини, що показує процес її соціального самоздійснення.

Метою статті є аналіз та констатація характерних рис та особливостей рефлексивного мислення, яке визначає суспільну сутність людини та основні засади її соціокультурного існування та розвитку.

Аналізуючи творчість і діяльність тієї чи іншої видатної особистості в історії науки та культури, ми в кожному конкретному випадку переконуємося в неціненному значенні мислення для її формування і ствердження. І навпаки: всі негаразди, всі втрати, які відбувалися в процесі економічного, соціокультурного і політичного життя, пов'язані з неправильно побудованою мисленнєвою стратегією, або, ще гірше, відсутністю належної культури мислення. У філософії, психології, художній літературі, культурології обґрунтована роль мислення для пізнання практичної діяльності. Одночасно потрібно підкреслити значення та роль особистості для процесу мислення. Так, знаменитий Сократ, реалізуючи свої уявлення про цінності і смисл життя, породжує унікальний тип мислення. Сократівське «Я знаю, що я нічого не знаю» відкрило нові стратегії мислення для пізнання і самоусвідомлення. Не сума тих чи інших знань, інформації, а концептуальна позиція з визначення місця людини в житті, а також ролі філософії як школи мислення в практиці суспільного життя.

В античності питання полягало у в'ясненні специфічно платонівської проблеми: до якої межі можна вважати філософію заняттям, яке гідне вільної від народження людини (вчити мудрості за гроші, як це робили софісти, вільному афінянину було ганебно і образливо), де та міра, дотримуючись якої філософія може претендувати на досягнення шанованої і освяченої божественним авторитетом «Софії», а переступивши яку, неминуче перетвориться в не варту поваги «ремесло» [1, с. 58]. Власне, це і є постановкою проблеми мислення як пізнання та діяльності. Про це свідчить те, що, не досягнувши відповіді, Сократ переводить питання в іншу площину: якщо ми не знаємо міри вченості, то чи можемо ми уявити, якою вона повинна бути? Тобто, ставиться питання: якою повинна бути специфіка філософського знання і в чому вона повинна полягати? Але його опонент робить зауваження: в кожній спеціальній справі, мистецтві, або «ремеслі» («професії»), є дві сторони: власне ремесло, практичні робочі навички, і те, що можна назвати його теоретичною стороною, або його «розумовим аспектом» (Платон). Оволодіти ремеслом, тобто професією, нелегко: спеціальності удосконалюються; ремісник, досягнувши майстерності, професійності, авторитету, тепер нічого не встигає помітити довкола; його судження навіть про свою професію неминуче тепер самовпевнені, вузькі і обмежені. В свою чергу, філософія, проводячи поверхневе знайомство з багатьма професіями і мистецтвами, одержує тим самим підставу для порівняння, співставлення і узагальнень. Горизонт філософії ширший, а висновки глибші, те ж саме ремесло вона розуміє більш витончено, ніж вузький спеціаліст. І все-таки повне знання професії (ремесла) більш важливе, ніж самоспоглядання, прагнення до «вищих» сфер. Філософ може краще за лікаря розумітися в проблемах медицини, але до хворого всі запрошують все-таки лікаря [5, с. 409–410].

В платонівському діалозі «Суперники» діючі особи, які виступали в якості опонентів, прийшли до розуміння того, що не у всіх областях людського життя філософ може задовольнятися другим місцем: в судженнях про громадянські блага і доблесті філософ не повинен поступатися першістю нікому. В діалозі «Феаг» місце філософії визначається в співмірності з діяльністю деміургів (творців). Мудрість серед інших людських спеціальностей (професій) визначається як наука управляти людьми з доброю волею, і особливість цієї науки в тому, що вона перебуває під покровительством і захистом божества. Головне призначення філософії – підготувати душу до періоду нового вибору, і тому найперше філософське знання – це знання справедливості і несправедливості. Разом з тим, Сократ, демонструючи високі зразки майевтичного мислення (античної діалектики), зазначає, що мудрою людину робить той «внутрішній бог» («даймоніон»), котрий допомагає вилучити уроки з досвіду пройденого життя. Проте потрібно зважати, що досвід сам по собі навчити не може, і різні люди зі схожих поворотів долі роблять для себе різні висновки. Таку божественну милість істинної мудрості можна передати близькій людині, колезі, товаришу скоріше всього в тісному і дружному спілкуванні, в процесі обміну думками. Власне, це і являє процес мислення [1, с. 84].

Отже, прагнучи виявити, що є головним для людини – «техне» (професійне вміння, мистецтво робити, виробляти) чи «епістеме» (наукове знання пізнання), Платон через Сократа виокремлює особистість філософа, тобто мислителя, який перебуває під покровительством божественної мудрості. «Покровительство» обумовлено самим поняттям «філософія», котре, як відомо, означає «любов до мудрості». Але слово «філео» означає не просто «любов», а любов взаємну. Отже, мало любити мудрість; вона, в свою чергу, повинна «звернути» увагу, «полюбити» того, хто прагне до неї, тобто взяти його під своє покровительство. В результаті, саме завдяки мудрій мисленнєвій діяльності філософа людина зможе стати кращою.

Прагнення зробити людей кращими знаходили своє подальше виявлення в подальшому розвитку суспільства. Достатньо згадати знамените кредо римського письменника Теренція: «Я – людина, і ніщо людське мені не чуже». Як мислитель Теренцій натякає на те, що такі виключно людські якості, як розум і моральні співчуття, займають більш високе місце, чим прагнення до могутності та насильства. Письменник-мислитель говорить про єдність і солідарність людей, виступаючи проти природної, з його точки зору, схильності людини до ксенофобії і клановим розмежуванням. Мислителі такого спрямування розділяють з іншими «не ненависть, а любов», вони зводять терпимість в абсолют, в неписаний божественний закон, в принцип морального і гуманістичного співчуття. «В нашій західній цивілізації, – говорить М. Тізон-Браун, – був період, коли з'явилася істинно гуманістичне мислення: йому ми зобов'язані десятима заповідями і першими міфами, що пояснювали світ. Герой месопотамських міфів Гільгамеш, який спочатку жив у злагоді з тваринами і всією природою, втрачає контакт з ними, коли долучається до людського знання і мислення. Він стає надзвичайно розумним, але перестає розуміти мову тварин, як і ті не розуміють його мови. Потім людина забуває про своє тваринне походження, і найбільш ранні тексти нашої цивілізації,

починаючи від Книги Буття до «Іліади» та «Одісеї», коли вони не описують сцен битв, зображують образи цивілізованих істот» [8, с. 184]. Не просто істот, а мислячих індивідів, діяльність яких постає рушійною силою соціокультурного розвитку.

Найбільш яскраво в стародавню епоху виявила себе мисляча особистість в процесі інтелектуальної революції, здійсненої в древній Елладі, причому це в досократівській період. В Іонії, де формується Мілетська школа, а пізніше в епоху Піфагора, Геракліта, Парменіда формується справжнє наукове мислення і дійсний раціоналізм. Різні уявлення про першооснову буття («архе») – «вода», «повітря», «апейрон», «логос-вогонь», «нус», «атом», «число», «ідея» тощо були не просто пропозиціями, а проявом високої, інтелектуальної, причому не лише для того часу, культури мислення. Адже кожний мислитель, який обґрунтував і пропонував свою позицію, повинен був відстоювати її в нелегких дискусіях, суперечках, котрі, як відомо, відкривають дорогу пізнанню, метою якого є досягнення істини. Все більшого і більшого авторитету набуває людський розум, особливо після звільнення від персидського насилля, коли Греція починає усвідомлювати власний геній, тобто свій інтелект і мислення. Пройде кілька століть, від Сократа до стоїків, щоб сформулювати поняття «класичного розуму». Воно дійшло до нас в двозначному вигляді: «як пізнання світу в уявленнях іонійської точної науки, а з іншого боку – як розмисел про сутність людини, її можливості, її моральні добродетельності. Усвідомлення свого «Я», самодостатність, збереження гідності перед лицем Долі; такий змісл послання стародавніх греків, які гармонічно поєднують щасливу посмішку на устах і трагічну свідомість» [8, с. 185]. З цього унікального поєднання і починає формуватися власне мисляча особистість, завдяки якій здійснюється «одісея духу» (П. В. Копнін).

Філософські пошуки людської сутності кожного з видатних учених в контекстах можливості пізнавати, думати, мислити привели до взаємно суперечливих, несумісних тверджень. Це дало можливість М. Фуко заперечувати будь-які розмови про зміст «людського», надаючи перевагу міркуванням про спосіб конструювання предмета (об'єкта) «людина» за допомогою різних дискурсів. І саме тут у нього знайшлося багато послідовників, які прийняли його позицію. Окрім філософії, сам факт багатоманітності дисциплін, кожна з яких претендувала на знання про людину як мислячий феномен, як суб'єкт мислення, творчу особистість, свідчив про силу намагання дати єдину відповідь на кантівське питання про сутність людини.

Отже, розвиток культури мислення є фактично розвитком людини в якості особистості. Саме завдяки мисленню, його рефлексіям про існуюче, знанням про людину та її сенс життя ми одержуємо можливість вийти за рамки суперечностей між філософською антропологією та природничими науками, а також іншими підходами до людської сутності. Зокрема, своє «Есе про людину» Е. Кассіер починає із твердження: «Загально визнано, що самопізнання – вища мета філософського дослідження» [2]. Розуміння того, що здатність до саморефлексії, до свідомого перетворення індивідом власної діяльності в об'єкт своєї уваги, свого мислення займає центральне місце у визначенні особистості як особистості. Декартівське визначення індивіда як мислячої істоти («Я мислю,

отже, я існую»), покладає начало сучасним підходам до рефлексивності як процесу мислення в множині його інтенцій. Нагадаємо, що поняття «рефлексивність» формується в епоху Нового часу, коли виникає необхідність провести різницю між зовнішнім (чуттєвим) пізнанням і внутрішнім, яке полягало у зверненні пізнавальної діяльності розуму на осмислення і розуміння самого себе. Останній вид мисленнєво-пізнавальної діяльності Д. Локк назвав рефлексією, описуючи її як те спостереження, під яке розум підводить свою діяльність [3].

Пізніше, в епоху Просвітництва, І. Кант в своїх антропологічних роботах констатував, що не поняття, а здатність до рефлексії є вродженою. В іншому місці він говорить про те, що лише здатність до мислення робить людину розумною, одночасно застерігає і оберігає від глупоти. Далі він здійснив аналіз логічної форми, якою володіє розум, завдяки якій реально здійснювана рефлексія являє собою умову взаємопов'язаності знань. Звідси відкривався прямий шлях до творів представників німецької класичної філософії, які також бачили в рефлексії головним чином «осаяння розуму», що супроводжується знаходженням логічних та онтологічних умов можливості мислення. З такого «перетворення рефлексії в суб'єкт саморефлексії, тобто власного мисленнєвого самоаналізу, і ведуть своє начало сучасні дискусії» [7, с. 94–95]. Мова йде про дискусії стосовно ролі значення людини мислячої як в культурі, так і в науковому пізнанні.

Послідовники вчення сенсуаліста Д. Локка поставили в центр своєї уваги формування знання і осмислення його людиною на основі чуттєвого досвіду. Цей напрямок теоретичного мислення схильний уподібнювати мислення дзеркалу, яке відображає світ; в цьому випадку самопізнання також постає різновидністю відображення. Філософи ж уподібною дзеркалу розум, і ця метафора продовжує зберігатися в складі теоретичного пізнання і мисленнєвого аналізу до теперішнього часу, як це ми спостерігаємо у Р. Рорті [6]. Таке розуміння не було позбавлене труднощів, зокрема, стосовно самого поняття «Я» (самосвідомості). Якщо знання являє собою відображення світу, то чи не слідує з цього, що «Я» постає не більше, як означенням тієї послідовності, в якій оприявлює себе особистісний досвід? Друга трудність витікає з позиції, що мисленнєва саморефлексія, що здійснюється в свідомості, має право претендувати на одержання також об'єктивного знання, яке ми одержуємо про фізичний світ. Багато вчених і філософів, зокрема, такі як О. Конт, були переконані прямо в протилежному: на таку об'єктивність самосвідомість претендувати не може. В силу чого вони заперечували рефлексію, яку мислення може використовувати в тому числі як джерело знання. Однак, побудовані на цьому припущенні суто емпіричні епістемологи зазнали поразки, з чого витікає, що в складі теорії пізнання так чи інакше повинна бути наявною, присутньою рефлексія [7, с. 95]. Отже, разом з нею і мисляча особистість, для якої рефлексія є не тільки і не стільки джерелом знання, скільки умовою самовизначення. Причому різного роду припущення і думки, які входять в кожний акт рефлексії, самі можуть стати об'єктом уваги рефлексії.

В німецькій класичній філософії поняття «рефлексія», «рефлексивний» застосовуються значно ширше. Її представники (І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шеллінг) користувалися дієсловом «рефлексувати» для означення

активних, продуктивних, конструктивних процесів, які не мають нічого спільного із дзеркальним відображенням; такі процеси завжди являють собою вибір однієї із ряду наявних можливостей. «Процес, в якому свідомість рефлексує про себе саму, – говорить Ю. Габермас, – відкриваючи побудову свідомості та її об'єкти, також дозволяє звільнитися від наївного або догматичного погляду на об'єкти, котрі таким чином до-рефлексовуються в свідомості» [9, с. 98]. Згідно такому розумінню, мисляча людина, яка саморефлексує, породжує знання про сутність того, що є свідомість, усвідомлення, осмислення. Завдяки такій ситуації мислячий індивід постає суб'єктом, який рефлексує над об'єктом – науковим, культурним, соціальним, історичним тощо.

Дослідники, які представляють природничі, соціальні науки, історики і гуманітарії – всі вони існують в межах своїх дисциплінарних світів, які потрібно досліджувати і описувати згідно із заданими контекстуальними рамками. Вказані рамки виглядають цілком відповідними, навіть природними з точки зору тих цілей, яким слугує та чи інша дисципліна, яка їх приймає і застосовує. В цих умовах дехто буде постійно задаватися питанням про дійсний смисл цих рамок, тобто обмежень, хоча в періоди духовних і матеріальних криз, трансформацій інтерес до таких питань може підвищуватися. Однак, потенційно ці питання існують завжди – факт, який використовується в останні роки деякими філософами та соціологами. Тепер навіть існує дисципліна, репрезентована постмодернізмом Ж. Дерріда – дисципліна, яка використовує рефлексивність для переорієнтації вихідних позицій мислення як систем самореференції в мові.

Необхідно зазначити, що в контексті даних обставин сучасне інтелектуальне життя несе в собі жорстку альтернативу: або проігнорувати рефлексію, триматися в рамках своєї стратегії мислення і своєї дисципліни (що і робить більшість представників природничих, філософських і соціальних наук), або стояти на позиціях сократівської іронії, стверджуючи щось певне, конкретне і одночасно піддаючи ці твердження універсальному сумніву, запропонованому Р. Декартом. Він «не повірив не об'єктивному буттю, а своєму власному суб'єкту, – вказує А. Ф. Лосев, – але оскільки людський суб'єкт, взятий сам по собі, ненадійний і хиткий, то Декарт знайшов свою основну вихідну точку зору у власному людському сумніві. Потрібно, говорив він, рішуче у всьому сумніватися. Але сумніватися означає мислити, а мислити – означає існувати» [4, с. 26]. Тому виходить, що все існуюче допускається або викликає інтерес лише в міру своєї здатності до мислення або мисленню. Окрім того, у рефлексивного мислення існує ще один аспект – матеріальна культура життя індивіда в сучасну епоху, для якої характерні властиві для неї технологічні перетворення і зміни.

Сьогодні позиціонування людства і технологій як полярних протилежностей фактично означає спробу позбавлення людини здатності мислити. Нові репродуктивні технології перетворили форми життєдіяльності людей, їх свідомість і мислення. Змінюється спосіб життя, що, в свою чергу, обумовлює зміну саморозуміння, самоусвідомлення і самопрезентацію, в результаті чого виникає нова самоідентифікація, яка, зрозуміло, змінює образ «Я» і соціальної діяльності. Якщо раніше вважалось, що людська природа перетворює оточуючий світ, при цьому залишаючись незмінною, то тепер є очевидним, що

технологічна діяльність змінює саму людську ідентичність. Отже, змінюється роль і значення як мислення, так і мислячої особистості. Інтелігент поступається місцем інтелектуалу, мислення якого характеризується раціональністю і креативністю. Проте мисленнева рефлексія залишається головною можливістю самореалізації людини в соціумі.

Список використаних джерел

1. Васильева Т. В. Поэтика античной философии / Т. В. Васильева. – М.: Академический проект, 2008. – 733 с.
2. Кассирер Э. Философия Просвещения / Э. Кассирер. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 400 с.
3. Локк Д. Собр. соч. В 3-х т. / Д. Локк. – М.: Мысль, 1985. – Т.2. – 560 с.
4. Лосев А. Ф. Держание духа / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1988. – 366 с.
5. Платон. Диалоги / Платон. – М.: Мысль, 1986. – 607 с.
6. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти. – М.: Русское феноменологическое общество, 1996. – 280 с.
7. Смит Р. Быть человеком: историческое знание и сотворение человеческой природы / Р. Смит. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2014. – 367 с.
8. Тизон-Браун М. Завещание гуманиста / М. Тизон-Браун // Звезда. – 2001. – №12. – С.182-193.
9. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 416 с.

References

1. Vasil'eva T. V. Poetika antichnoj filosofii / T. V. Vasil'eva. – M.: Akademicheskij proekt, 2008. – 733 s.
2. Kassirer Je. Filosofija Prosvshhenija / Je. Kassirer. – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija, 2004. – 400 s.
3. Lokk D. Sobr. soch. V 3-h t. / D. Lokk. – M.: Mysl', 1985. – T.2. – 560 s.
4. Losev A. F. Derzanie duha / A. F. Losev. – M.: Politizdat, 1988. – 366 s.
5. Platon. Dialogi / Platon. – M.: Mysl', 1986. – 607 s.
6. Rorti R. Sluchajnost', ironija i solidarnost' / R. Rorti. – M.: Russkoe fenomenologicheskoe obshhestvo, 1996. – 280 s.
7. Smit R. Byt' chelovekom: istoricheskoe znanie i sotvorenje chelovecheskoj prirody / R. Smit. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2014. – 367 s.
8. Tizon-Braun M. Zaveshhanie gumanista / M. Tizon-Braun // Zvezda. – 2001. – №12. – S.182-193.
9. Habermas Ju. Filosofskij diskurs o moderne / Ju. Habermas. – M.: Izd-vo «Ves' mir», 2003. – 416 s.

Ivanova N. V., PhD in Philosophical Sciences, associate professor, Head of Department «Preschool education», Lutsk pedagogical college (Ukraine, Lutsk), iva_chumbas@mail.ru

Genesis of thinjgin human self-realization modalities: socio-philosophical context

The problem of forming of human thinking in the genesis of socio-cultural development is investigated in the article. The author focuses on the problem of the relationship of scientific and philosophical knowledge that distinguishes the reflection as the way of productive social cognition. The possibilities and prospects for personal realization in the process of thinking activity are shown as a condition of individual identity in a society.

Keywords: dialogue, sofia, thinking, reflection, sociality, science, rationality, culture.

Иванова Н. В., кандидат философских наук, доцент, заведующая отделением «Дошкольное воспитание», Луцкий педагогический колледж (Украина, Луцк), iva_chumbas@mail.ru

Генезис мышления в модальности возможности самореализации человека: социософский контекст

Исследуется проблема формирования мышления человека в генезисе социокультурного развития. Автор акцентирует внимание на проблеме взаимосвязи научного и философского знания, что выделяет рефлексию как способ продуктивного социального познания. Показаны возможности и перспективы самореализации человека в процессе мыслительной деятельности, это и является условием становления личностной идентичности в обществе.

Ключевые слова: диалог, софия, мышление, рефлексия, социальность, наука, рациональность, культура.

УДК 11:159.955.4

Бондар О. В.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
olegbondarb581@gmail.com

ПРИНЦИП СУБ'ЄКТИВНОСТІ І ПРОБЛЕМА САМООБГРУНТУВАННЯ

Розглянуто проблему онтологічного статусу чистої суб'єктивності, а саме знання про знання. Демонструється, що предметне знання, коли його приймають за універсальну структуру будь-якого знання взагалі, призводить до апорій в спробі самообґрунтування. Досліджуючи основні положення емпіричної і трансцендентальної стратегій обґрунтування суб'єктивності, автор виявляє аргументативні хитби цих спроб, що пов'язані з неможливістю, з одного боку, обґрунтувати сутність знання самого по собі, а з іншого – сутність предмета знання. Висновок, до якого приходять автор, полягає в необхідності розглядати предмет знання як самовідрізання самого знання.

Ключові слова: знання, предмет, самообґрунтування, суб'єктивність.

Що ми знаємо, знаючи щось? Знаючи щось, ми водночас знаємо те, що (was) ми знаємо, і те, що (dass) ми знаємо, тобто знання, будучи устосованим до певного предмета, заразом устосоване і щодо самого себе, оскільки знанневий стосунок, що імплікує форму предметного знання, очевидно, неможливий без устосування цього знання до суб'єкта самого стосунку (самосвідомості, Я), адже принцип предметного знання («Я знаю щось») безумовно передбачає наявність суб'єкта, як інстанції цього устосування, тобто того, хто володіє цим знанням («Я знаю, що це я знаю щось»). Подібне знання, звернене на самого себе, тобто знання про знання, Д. Генріх називає «суб'єктивністю як принципом»¹ [2, с. 41]. На перший погляд видається, що знання про знання є умовою, що уможливило знання про «щось» (предмет), тому, знаючи виключно про «щось», ми не знаємо нічого, позаяк для того, аби знати це «щось», необхідно заразом мати знання і про «щось», і про саме знання, що імпліцитно входить до складу знання про предмет. Такий стан справ увиразнив Гегель: «Наше буденне знання є лише предметом, який воно знає, в той же час не знаючи саме себе, тобто самого знання. Ціле ж, наявне в знанні, це не лише предмет, але й Я, що знає, а також стосунок між мною і предметом – свідомість» [1, с. 79]. Звідси виникає закономірне питання: до якого роду знання належить самознання і чи можемо ми знати про знання на підставі знання про щось, іншими словами, чи є самознання певним «щось», що протистоїть знанню як особливий предмет? Удокладнюючи зміст цього питання, спробуємо сформулювати ще одну ключову в контексті цього дослідження проблему. Якщо будь-яке знання, що знає щось, водночас являє собою єдність знання предмета (стосування до певного «щось») і самознання (самостосування), то природно запитати, як можуть в рамках предметного знання бути об'єднані ці моменти? Чи є знання устосованим до самого себе постільки, поскільки воно устосоване до предмета, чи навпаки – воно є устосованим до предмета, оскільки устосоване до себе? Як бачимо, за такої постановки питання можливі принаймні дві альтернативні стратегії обґрунтування природи знання (чистої суб'єктивності), які

¹ Суб'єктивність, за Д. Генріхом, є знанням, «завдяки якому ми початково перебуваємо у певному відношенні до нас самих. Про таке знання можна говорити як про самосвідомість» [2, с. 41]. Таке визначення суб'єктивності є ключовим і в контексті даного дослідження.

можна умовно ідентифікувати як а) предметне (емпіричне) обґрунтування і б) трансцендентальне обґрунтування.

Розгляньмо спочатку першу альтернативу, а саме спробу емпіричного обґрунтування суб'єктивності. В найбільш комплексному вигляді ця стратегія представлена Е. Фольратом, який формулює її у наступний спосіб: «Будь-яке знання визначається тим, що воно знає. Дійсне знання – це знання дійсного» [12, s. 163]. Як бачимо, ця точка зору увиразнює, що а) предмет, що завжди перебуває поза межами самого знання, вже відпочатково є дійсним предметом, і б) знання, аби бути «дійсним знанням», має лише адекватно відображати цей зовнішній незалежний предмет. Таким чином, критерієм істинності будь-якого знання має бути його адекватне узгодження із предметом; а втім, у положенні а) увиразнюється, що дійсність є характеристикою предмета, а тому критерієм істинності усілякого знання мав би бути предмет, а не його узгодження із знанням, оскільки таке узгодження є характеристикою самого знання, але аж ніяк не предмета. З такого ракурсу вбачається двозначність критерію істинності знання, що ґрунтується в двозначності самого поняття «дійсності»: дійсність одночасно виступає і як характеристика предмета, і як характеристика знання, тому а) знання може бути дійсним лише тоді, коли дійсним є його предмет, але б) визначити певний предмет як дійсний можна лише через знання. Таким чином, спроба емпіричного обґрунтування знання призводить до кола в обґрунтуванні. Г. Ріккерт упрозорює його так: «Відповідь, що предмет пізнання мав би бути лише дійсним фактичним матеріалом, може бути достатньою з точки зору точних наук, проте не робить ніякого внеску у теорію пізнання. Це призводить до того, що мірою форми пізнання дійсності стає те, що пізнається як дійсне» [9, s. 145]. Відповідно, аби довести, що певний предмет є дійсним предметом, предмет вже до всякого обґрунтування мав би покладатися як дійсний.

Зрештою, ця позиція призводить до висновку, що має суто негативне значення, а саме – неможливості висувати знання про предмет виключно з самого предмета. Спробуймо унаочнити цей результат в інакший спосіб. Принцип предметного знання передбачає устосування знання до його предмета. Чи можна вважати, що характер буття цього предмета є посутньо незалежним від самого знання, а отже, знання і предмет є відпочатково різними сутностями? Якби знання не мало б власної визначеності, то устосування знання до предмета в предметному знанні не могло б утворити знаннєвого стосунку, адже знання у своєму устосуванні до предмета цілком би розчинилося у предметі, а отже, саме стало б предметом. Але, очевидно, що знання, окрім того, що воно є онтологічним стосунком самого себе до предмета, має утворювати ще й пізнавальний стосунок до предмета; але утворити подібний зв'язок знання може лише на підставі того, що, будучи устосованим до певного предмета, воно водночас знає цей предмет, тобто відрізняє цей предмет від власного знання про нього. Таке відрізнєння, вочевидь, можливе лише за тої умови, коли знання має власний зміст, незалежний від предмета цього знання, інакше кажучи, якщо воно відпочатково є самознанням. Але якщо будь-яке знання є знанням про предмет, то чим є самознання, позаяк знання, про яке знається у цьому знанні, саме, очевидно, предметом не є? Таким чином, емпіричне обґрунтування суб'єктивності водночас унеможливило самообґрунтування.

Іншу стратегію предметного обґрунтування суб'єктивності представляє Ж. П. Сартр у праці «Трансцендентність Еґо». Ключовий аргумент Сартра полягає в наступному: не існує самосвідомості як окремої сутності, натомість самосвідомість цілком співпадає із свідомістю об'єкта, і саме об'єкт є джерелом єдності свідомості: «Об'єкт є трансцендентним щодо свідомостей, що схоплюють його, і саме в ньому міститься принцип їхньої єдності» [6, с. 89]. Знаючи про щось, я імпліцитно присутній у цьому знанні, проте знання про себе у предметному знанні цілком співпадає із знанням предмета; водночас таке знання не здатне увиразнити саме себе в якості певного особливого предмета («коли я реалізую акт Cogito, моя свідомість, що рефлектує, ще зовсім не сприймає себе саму в якості об'єкта» [6, с. 92]). Цю свідомість, що в необ'єктивувальний спосіб стосується самої себе у предметному знанні, Сартр називає «непозиційною свідомістю» [6, с. 92]. Якщо ж подібна свідомість стає об'єктом додаткової рефлексії, вона перетворюється в позиційну свідомість самої себе, що спричинює виникнення Я (Je) – «центра непрозорості»¹. Відповідно, основна проблема, що пов'язана із з'ясуванням онтологічного статусу Я, формулюється Сартром так: «чи дійсно можна казати, що рефлексивним актом однаково і в той самий спосіб охоплюються як Я (Je), так і свідомість, що мислить?» [6, с. 94]. Втім, якщо рефлексивний акт є причиною виникнення позиційної свідомості (тобто свідомості, що стосується до себе як до певного об'єкта), то позиційною свідомістю у рефлексивному акті стає свідомість, яка сама по собі (до того, як стала об'єктом додаткової рефлексії) *позиційною не була*. Звідси Сартр висновує ключовий аргументативний крок: «та свідомість, що промовляє «Я мислю», не є точно тією ж свідомістю, що здійснює акт мислення» [6, с. 92], що призводить до парадоксального висновку: те, що свідомість мислить щодо самої себе, не є мисленням самої свідомості. У рефлексії щодо самої себе свідомість є трансцендентною собі.

Аби продемонструвати, що Я є продуктом рефлексії, Сартр наводить приклад з читанням книги: «доки я читав, існувала свідомість книги, героя роману, проте в цій свідомості зовсім не містилося Я (Je), ця свідомість була лише свідомістю об'єкта і заразом непозиційною свідомістю самого себе» [6, с. 93], підкріплюючи власне міркування додатковим аргументом: неможливості згадати про позиційну свідомість («я читав») поза контекстом згадки про свідомість непозиційну («свідомість книги», «героя роману»). Проте яким чином можливо сформулювати положення «я читав»? Якщо усяка свідомість є свідомістю предмета і є настільки, наскільки є предмет, то свідомість себе самої неможлива не лише як позиційна свідомість, – вона є неможливою в принципі. Нарешті, якщо положення «Я читав» нетематично і непозиційно було присутнім у предметному акті читання книги, а отже, про нього нічого не можна було знати, то на підставі чого може ґрунтуватися впевненість, що а) цю книгу читав **Я**; б) що я читав саме **книгу**, а не щось

¹ Як роз'яснює це положення Д. Захаві, «коли Сартр говорить, що кожна позиційна свідомість об'єкта є водночас непозиційною свідомістю самої себе і наполягає на існуванні тісного зв'язку між феноменами досвіду і їхньою даністю від першої особи (first-personal givenness), то це посутньо підкреслює той факт, що дорефлексивну (pre-reflexive) самосвідомість не можна збагнути як інтенційний чи об'єктивований стан» [13, p. 22].

інше, іншими словами, як я можу відрізнити зміст книги від змісту того Я, що читає цю книгу!¹ Окрім того, якщо джерело знання про предмет суцільно знаходиться в самому предметі, то яким чином можливі різні теоретичні описи одного й того ж предмета?

Таким чином, перший варіант цієї стратегії виразносе положення, згідно якого свідомість предмета не може бути висунува з самого предмета, в той час як другий (вчення Сартра) імплікує неможливість висунувати самосвідомість (Я) із предметної свідомості. Якщо у знанні про щось знання має водночас і бути тотожним цьому «щось» (інакше таке знання не буде істинним знанням), і відрізнятися від цього щось як свого предмета (інакше не може бути мови про знанневий стосунок), то умова (1), завдяки якій знання має стосуватися до певного предмета, витворюючи уявлення (*Vorstellung*) чогось, має бути цілком ідентична умові (2), завдяки якій знання про щось водночас стосується суб'єкта цього знання, витворюючи уявлення про предмет як про *мій предмет*, тобто предмет, що є предметом виключно у самому знанні, позаяк мова іде про *одне й те саме знання*. Вочевидь, проте, що ці умови є не просто відмінними одна від одної, а навіть протилежними, позаяк умова (1) наголошує на тому, що зміст такого знання утворюється через предметну афекцію знання, в той час як згідно до умови (2) таке знання витворюється через обертання саме на себе, тобто через *самоафекцію*. Чи може бути в свою чергу упредметнена ця друга умова? Так, якщо мова йде про самознання виключно як про *умову* предметного знання (тобто знання себе у знанні певного предмета); ні, якщо мова ведеться про самознання як самосвідомість, тотожність, що зберігає свою ідентичність цілком незалежно від усякого предмета і навіть предметності взагалі². А втім, якщо самостосування Я (чистої самосвідомості) є визначеним, тобто Я уже є певним знанням, відрізненим від знання предмета, то чи не є те Я, до якого стосується Я як суб'єкт цього стосування у власному самостосовуванні, в свою чергу певним предметом, позаяк у іншому випадку (а саме, якщо між цими двома Я (стосувальним і стосовним) не має відмінності)) незрозуміло, як в такому випадку між ними взагалі може виникнути стосунок³? Але якщо завдяки власному самостосовуванню, як було виявлено вище, знання не лише стосується предмета, але й відрізняється від нього, то це відрізнення, а саме відрізнення знання від предмета знання, повинне бути дією самого знання і не може бути віднесене на рахунок предмета, зарозум не призводячи до кола в обгрунтуванні. І водночас ця самовідрізняльна дія знання має бути предметною дією, оскільки вона відрізняє від себе цілком конкретний зміст –

предметне знання, що цілком визначене предметом; здається, узгодити між собою ці два описи можливо лише за тієї умови, що сам предмет має бути не лише «чимось для знання», але й **самовідрізнанням самого знання**, що допомогло б пояснити той факт, що (а) знання може бути узгодженим не лише із *певним* предметом, але і з будь-яким предметом взагалі а (б) знання в цьому узгодженні не перетворюється цілковито у предмет, позаяк воно не лише відрізняється від себе, але й стосується себе. Отже, яким чином можливо виразити стосунок Я (чистої суб'єктивності, самостосунку) до його предметного устосування з огляду на викладені міркування? На перший погляд видається, що основна проблема полягає в тому, аби довести можливість існування знання, що зберігає свою самототожність в актах предметного знання, тим самим дозволяючи ідентифікувати це знання як *своє знання*. Засновник трансцендентальної філософії І. Кант формулює цю проблему наступним чином: «має бути можливим⁴, аби «я мислю» **супроводжувало** усі мої уявлення; в іншому випадку в мені уявлялося б щось таке, чого не можна було б мислити» [4, с. 191], адже «багатоманіття уявлень, що дані у певному спогляданні, не були б усі разом моїми уявленнями, якби вони усі разом не належали одній самосвідомості» [4, с. 192]. Емпірична свідомість, що цілком співпадає з усвідомлюваним об'єктом, не здатна витворити принцип пов'язання об'єктів в одній (*einem*) свідомості, позаяк така свідомість змінюється кожного разу, як змінюється її об'єкт, і імплікує парадокс, за якого «я мав би настільки ж багатоманітне Я, скільки в мені є усвідомлюваних мною уявлень» [4, с. 193]. Трансцендентальна аперцепція, що витворює поняття «я мислю», опиняється не лише принципом пов'язання уявлень, але й умовою їх конституювання: «лише завдяки тому, що я можу пов'язати багатоманіття даних уявлень в одній свідомості, міститься можливість того, аби я уявляв собі тотожність свідомості в самих уявленнях» [4, с. 193].

Аби унеможливити спробу емпіричного обгрунтування чистої самосвідомості, Кант наголошує на тому, що чиста аперцепція є умовою мислимості споглядань: «вище основоположення щодо можливості споглядань полягає в тому, що усе багатоманіття в них підкоряється умовам першопочатково-синтетичної єдності аперцепції» [4, с. 193], а оскільки споглядання без понять є «сліпими», то і умовою всякого пізнання взагалі⁵. А втім, звідси виникає логічне питання: що можна знати про «я мислю» і чи може воно взагалі стати об'єктом пізнання? Аби

⁴ Це положення Канта спричинило жваву дискусію щодо онтологічного статусу суб'єктивності, сенс якої полягає в наступному: чи варто розуміти тезу «має бути можливим, аби «я мислю» супроводжувало...» таким чином, що «я мислю» має дійсно супроводжувати «усі мої уявлення»? Проти такого трактування Канта виступають, зокрема, Ж. П. Сартр («чи варто робити з цього такий висновок, що деяке Я (Je) фактично є наявним у всіх станах нашої свідомості і реально здійснює верховний синтез нашого досвіду? Здається, що такий висновок був би насильям над кантовою думкою» [6, с. 86], а також К. Крамер («у першій засаді свого вчення про науку – положенні, що «Я мислю» має бути у змозі супроводжувати всі мої уявлення, Кант не стверджував і не хотів стверджувати, що «Я мислю» супроводжує або навіть має супроводжувати всі мої уявлення» [5, с. 45]; навпаки, прихильником такого прочитання Канта є О. Хьоффе [7, с. 137–139].

⁵ Зокрема, Г. Маркузе вказує на те, що «першопочатково-синтетична єдність аперцепції є для Канта останньою умовою можливості людського пізнання взагалі» (*die letzte Bedingung der Moeglichkeit von menschlicher Erkenntnis ueberhaupt*) [8, с. 30].

¹ С. Шомейкер дещо парадоксально стверджує, що наявні в нас ментальні стани існують абсолютно незалежно від того, що ми про них знаємо з позиції першої особи [11, р. 224].

² Дж. Шир виразносе що відмінність через розрізнення «епістемічного самостосунку» («знання того, що я роблю у робленні того, що я роблю») («knowing what I am doing in doing what I am doing») та «феноменологічного самостосунку» («удосвідчення самого себе як того, що робить те, що він робить у робленні того, що він робить») («experiencing myself doing what I am doing in doing what I am doing») [10].

³ Навіть якщо розглядати Я, або чисте самознання, як різновид предметного стосунку, то очевидно, що Я не є зовнішнім предметом стосовно самого себе. Цей висновок, в свою чергу, може провокувати уявлення про Я як не про зовнішній, а про внутрішній предмет, що пізнається не у певному стосунку, а безпосередньо. Утім, ця позиція також обтяжена парадоксами, які виявив І. Івашенко [3, с. 8].

удокладнити цю проблему, Кант формулює питання так: «яким чином Я, що мислить себе, відрізняється від Я, що себе споглядає, і тим не менш, співпадає з ним, будучи одним і тим самим суб'єктом? Яким чином, отже, я можу сказати, що Я як мислячий суб'єкт пізнаю себе як мислимий суб'єкт, оскільки Я, понад те, даний собі у спогляданні...?» [4, с. 211]. Задля цього «необхідне споглядання самого себе, в основі якого а пріогі лежить дана форма, тобто час, що має чуттєвий характер», і «моє існування завжди залишається лише чуттєво визначуваним» [4, с. 209], а це значить, що Я осягає самого себе лише так, як воно перед собою постає, а не так, як воно існує. А втім, якщо через споглядання може бути даним лише множинне, то навіть наявність можливості для Я споглядати себе не вирішує ключової проблеми мислимості Я – його єдності, оскільки в подібному разі теза Канта звучала б так: Я як мислячий, що є одним (eine), пізнаю себе як мислимий суб'єкт, оскільки понад те даний у спогляданні як множинний. Відповідно, згідно з термінологією самого Канта, цей умовивід був би паралогізмом, оскільки поняття Я в першому (мислячий / один) і в другому (даний у спогляданні / множинний) засновках вживається у різних значеннях, тому висновок є неможливим. Але звідси випливає надзвичайно важливе положення: мислити самознання лише як **умову** предметного знання недостатньо. Відповідно, предмет самої інтелігенції (матеріал чуттєвості) повинен бути утвореним самим знанням, а не бути даним йому, а тому Я має не лише **супроводжувати** власні уявлення, але й **вितворювати** їх.

Список використаних джерел

1. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.1 / Г. В. Ф. Гегель; Сост., общая ред. и вступит. статья А. В. Гулыги. – М.: «Мысль», 1970. – 668 с.
2. Генрих Д. Свідоме життя. Дослідження співвідношення суб'єктивності та метафізики / Генрих Дитер; [пер. з нім. та післямова Віталія Терлецького]. – К.: Курс, 2006. – 188 с. – (Серія наукових перекладів «ZETEΣΣ»).
3. Івашенко І. Сингулярність і досвід. Міркування щодо Гегелевої теорії суб'єктивності / Іван Івашенко // Філософська думка. – 2011. – №5. – С.6–20.
4. Кант Иммануил. Критика чистого разума / СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ. [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: «Мысль», 1964. – Т.3. – 798 с.
5. Крамер К. Кантове «Я мислю» та Фіхтеве «Я є» [пер. з нім. І. Івашенка] // Sententiae. – 2014. – №2 (XXI). – С.25–51.
6. Сартр Ж. П. Трансцендентность Эго // Логос. – 2003. – №2 (37). – С.87–121.
7. Hoffe O. Kants Kritik der reinen Vernunft. Die Grundlegung der modernen Philosophie / Otfried Höffe // Verlag C.H.Beck oHG. – München, 2003. – 378 s.
8. Marcuse H. Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit / Herbert Marcuse. – Frankfurt am Main: Klostermann, 1932. – 367 s.
9. Rickert H. Der Gegenstand der Erkenntnis. Einführung in die Transzendentalphilosophie / Heinrich Rickert // Aufl. 6. – Tübingen, 1928. – 256 s.
10. Shear J. K. Experience and self-consciousness [Elektronnyj resurs] / Joseph K. Shear. – Режим доступа: http://www.philosophy.ox.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/28645/Phil_Studies_Final.pdf. – Назва з екрана.
11. Shoemaker S. The First-Person Perspective and Other Essays / Sydney Shoemaker. – Cambridge Studies of Philosophy, 1996. – 300 p.
12. Vollrath E. Die These der Metaphysik. Zur Gestalt der Metaphysik bei Aristoteles, Kant und Hegel / Ernst Vollrath. – Wuppertal-Ratingen: Alois Henn Verlag, 1969. – 272 s.
13. Zahavi D. Subjectivity and selfhood: Investigating the first-person / Dan Zahavi. – Cambridge, Mass: MIT Press, 2006. – 265 p.

References

1. Gegel G. V. F. Raboty raznyh let. V dvuh tomah. T.1 / G. V. F. Gegel; Sost., obschaya red. i vstup. statya A. V. Gulygi. – M.: Mysl, 1970. – 668 s.
2. Genrych D. Svidome zhyttya. Doslidzhennya spivvidnoshennya subiektyvnosti ta metafizyky / Genrych Diter; [per. z nim. ta pislyamova Vitaliya Terlets'kogo]. – K.: Kurs, 2006. – 188 s.
3. Ivashchenko I. Syngulyarnist i dosvid. Mirkuvannya shchodo Gegelevoyi teoriyi subyektivnosti / Ivan Ivashchenko // Filosofska dumka. – 2011. – №5. – S.6–20.
4. Kant Immanuel. Kritika chistogo razuma / SOCHINENIYA V SHESTI TOMAH. [Pod obshch. red. V. F. Asmusa i ost.]. – M.: Mysl, 1964. – T.3. – 798 s.
5. Kramer K. Kantove «Ya myslju» ta Fichteve «Ya ye» [per. z nim. I. Ivashchenka] // Sententiae. – 2014. – №2 (XXI). – S.25–51.
6. Sartre J. P. Transsendentnost Ego // Logos. – 2003. – №2 (37). – S.87–121.
7. Hoffe O. Kants Kritik der reinen Vernunft. Die Grundlegung der modernen Philosophie / Otfried Höffe // Verlag C.H.Beck oHG. – München, 2003. – 378 s.
8. Marcuse H. Hegels Ontologie und die Grundlegung einer Theorie der Geschichtlichkeit / Herbert Marcuse. – Frankfurt am Main: Klostermann, 1932. – 367 s.
9. Rickert H. Der Gegenstand der Erkenntnis. Einführung in die Transzendentalphilosophie / Heinrich Rickert // Aufl. 6. – Tübingen, 1928. – 256 s.
10. Shear J. K. Experience and self-consciousness [Elektronnyj resurs] / Joseph K. Shear. – Rezhym dostupu: http://www.philosophy.ox.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/28645/Phil_Studies_Final.pdf. – Nazva z ekrana.
11. Shoemaker S. The First-Person Perspective and Other Essays / Sydney Shoemaker. – Cambridge Studies of Philosophy, 1996. – 300 p.
12. Vollrath E. Die These der Metaphysik. Zur Gestalt der Metaphysik bei Aristoteles, Kant und Hegel / Ernst Vollrath. – Wuppertal-Ratingen: Alois Henn Verlag, 1969. – 272 s.
13. Zahavi D. Subjectivity and selfhood: Investigating the first-person / Dan Zahavi. – Cambridge, Mass: MIT Press, 2006. – 265 p.

Bondar O. V., graduate student, department of theoretical and practical philosophy, Kyiv national University named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), olegondarb581@gmail.com

Principle of subjectivity and the problem of self-justification

The article deals with the problem of ontological status of pure subjectivity (knowledge about knowledge). An author demonstrates that objective knowledge when it is taken as universal structure of any knowledge at all, leading to paradoxes in an attempt of self-justification. Exploring the main provisions of transcendental and empirical strategies of justifications of pure subjectivity, an author reveals argumentative fallacies of these attempts associated with the inability, on the one hand, to prove the essence of knowledge itself, and the other – the essence of the subject knowledge. An author comes to the conclusion that we need to consider an object of knowledge as selfdistinction of knowledge itself.

Keywords: knowledge, object, self-justification, subjectivity.

Бондарь О. В., аспирант кафедры теоретической и практической философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), olegondarb581@gmail.com

Принцип субъективности и проблема самообоснования

Рассмотрено проблему онтологического статуса чистой субъективности, а именно знания о знании. Демонстрируется, что предметное знание, если его принимают за универсальную структуру всякого знания вообще, приводит к возникновению апорий в попытках самообоснования. Исследуя основные положения эмпирической и трансцендентальной стратегий обоснования субъективности, автор выявляет аргументативные недостатки этих попыток, которые заключаются, с одной стороны, в невозможности обосновать сущность знания самого по себе, а с другой – сущность предмета знания. Автор приходит к умозаключению, согласно которому предмет знания должен рассматриваться как самоотличение самого знания.

Ключевые слова: знание, предмет, самообоснование, субъективность.

* * *

УДК 280:2

Гудима І. П.,
кандидат філософських наук,
професор кафедри філософії, Черкаський
державний технологічний університет
(Україна, Черкаси), gudima67@mail.ru

ВІРА В ЧУДО: ОКРЕМІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивченню піддається релігія та такий важливий її елемент, як віра в чудо, з'ясовуються умови та підстави внесення онтологічної ясності в питання презентативності релігії та рівнів адекватного в ній. Автор ставив собі за мету сформулювати основні ідеї та принципи, які виявлятимуть свою продуктивність в дослідженні релігії та її складових, а також вимушено торкався питання умов та критеріїв науковості знань про релігію і її феномени. У статті використовувалися наступні методи пізнання: загальнофілософські, спеціальні загальнонаукові теоретичні методи. Автор слідував принципу об'єктивності, історизму, застосовував каузальний аналіз. В результаті опрацювання теми автор формулює думку про необхідність пошуку рівнодіючої в формуванні об'єктивних знань про релігію та чудо. Вона, за переконанням автора, має перебувати на межі частково перевірених та підтверджених досвідом положень та тими висловлюваннями щодо реальності, які практично не підпадають під перевірку, проте можуть бути такими ж достовірними, як і емпірично підтвержені судження.

Ключові слова: Бог, теологія, наука, методологія, чудо.

Огляд взаємодії теології і науки дозволяє зробити висновок про винятково неспокійну історію їх стосунків, які або розгорталися в площині відвертого протистояння та принципових незгод, або зводились до спроб примирення віри та розуму, релігії та науки. Досвід їх взаємин вказує на те, що для теології практично не залишилося поля, яке б не перебувало під прицілом критики науковців. Намагаючись крокувати «в ногу з часом» та не розгубити довіру віруючих, теологія, якщо вона має або хоч мати своє майбутнє, нині вимушена позитивно реагувати на могутні виклики епохи. В оцінці нинішніх стосунків теології та науки, безпомилковим показником їх дійсного характеру і змісту виступає якість новацій, внесених богословами в доктрину чуда. В цьому плані слід зауважити, що для самого наукового дослідження чудо постає доволі незвичним і складним об'єктом, адже воно не є «річчю» цього світу та не вписується в «звичайну» фактуальну реальність. Видатний французький сходознавець і історик Ернст Ренан, в передмові до своєї відомої праці «Життя Ісуса», категорично заявив: «Якщо чудо якоюсь мірою можливе, то вся моя книга є суцільною оманомою» [1, с. 6]. Зважаючи на вказану проблему наукового студіювання віри в чудо, в даній статті здавалося цілком доречним торкнутися загальних принципів організації дослідження релігійного феномену взагалі та чуда, як його найважливішого елементу, зокрема.

Поміж праць, якими послуговувався автор та які дозволили йому визначитись щодо тих пізнавальних прийомів та принципів організації дослідження, які б сприяли ефективному й адекватному вивченню названої вище наукової проблеми, слід виокремити роботи закордонних та вітчизняних вчених і мислителів: Алвіна Платтінгі, Чарльза Хаммея, Арнольда Грюнбаума, Ієна Барбура, Сергія Аверінцева, Дмитра Угриновича, Юрія Кімельова, Григорія Габінського, Михайла Шахова, Анатолія Колодного та інших. І все ж, у сучасній вітчизняній релігієзнавчій та філософській літературі спостерігається брак досліджень присвячених вивченню умов та підстав внесення онтологічної ясності в питання презентативності релігії та рівнів адекватного в ній. А відтак, автор ставив собі за мету сформулювати основні

ідеї та принципи, які виявлятимуть свою продуктивність в дослідженні релігії та її складових, а також вимушено торкався питання умов та критеріїв науковості знань про релігію і її феномени.

Сама унікальність та неповторність кожного окремого чуда (звісно в тлумаченні богословів), також, як і його закритість та явність, конечність і невичерпність, трансцендентність та іманентність, унеможливило його неупереджене вивчення і оцінку. Окрім того, людське пізнання в принципі не може охопити всю сукупність існуючих явищ та процесів, в їх взаємозв'язках і взаємовідносинах, а людський розум не спромагається піддати дедукції всі факти дійсності та розглянути їх згодом, з точки зору певного підпорядковуючого принципу. «Як вірно те, що ми ніколи не охоплюємо все суще в його абсолютній сукупності, – відгукнувся на це Мартін Гайдеггер, – так безсумнівно і те, що ми все–таки опиняємося посеред сукупності сущого, яка так чи інакше трохи відкривається для нас. Охоплення сукупності сущого кінець кінцем за своєю природою відмінне від відчуття себе посеред сущого в цілому. Перше в принципі неможливе. Друге постійно відбувається в нашому бутті» [2, с. 83]. Звідси людина ж не може бути остаточно впевнена у тому, що увесь доступний їй досвід підтвердить натуралістичні узагальнення щодо надприродних явищ чи, навпаки, дозволить витлумачити їх з позицій теїзму, оскільки вона не має доступу до усього цього можливого досвіду, тим більш до майбутнього. А тому рішення щодо питання чуда, які приймаються поспіль, без врахування сказаного, є наслідком, висловлюючись мовою логіки, занадто поспішного узагальнення (індуктивного за характером), себто фактично є рішеннями узагальнено хибними.

Тут, насамперед, слід зауважити, що часи панування ідей беззасновкового знання в науці, де жодне вихідне положення не може бути цариною суб'єктивної впевненості, а неодмінно потребує ретельної практичної перевірки або теоретичного доведення, здається, давно відійшли у минуле й поступилися місцем іншому ідеалу наукової раціональності, що передбачає обов'язкову наявність концептуальних підвалин та припущень для дослідження. Відомо, що абсолютизація повністю доведених засновків в процесі пізнання та спроби позбавити знання недоведених положень виявилися невдалими.

Сучасна система прийомів та операцій здобуття нового знання надто різноманітна, так само, як і сама наука. А відтак, вивчення феномену чуда, що на терені релігієзнавчої науки пов'язано з цілою низкою пізнавальних перепон та конче потребує адекватних гносеологічних актів, повинно розпочинатися із з'ясування вихідних теоретико–методологічних уявлень та заходів. Останні будуть джерелом тих онтологічних предикатів, що будуть згодом вноситися в витлумачення масиву широкого фактичного матеріалу та різноманітних емпіричних даних. Їх дієвість, далєбі, повинна проявити себе, насамперед, в з'ясуванні питанні онтологічного статусу самої релігії та виявленні рівнів адекватного в царині релігійного знання. З огляду на вказані особливості наукового опрацювання теми в статті перш за все поставало завдання здійснювати дистинкцію між пізнавальним статусом тих або інших висловлювань, сформульованих в межах релігійного світорозуміння щодо способу буття відповідної реальності та оцінкою

змісту таких висловлювань на предмет їх відповідності об'єктивній реальності [3, с. 68–69]. Позаяк у суспільній практиці та в формуванні об'єктивних знань про релігію часом відбувається підміна відповідних понять, внаслідок їх неправомірного отождолення, що зумовлює неправильні висновки, омани та викривлене розуміння релігії та її складових.

Гносеологічний статус конфесійно зумовленого висловлювання щодо буттєвості світу може і не прийматися ідейними опонентами того, хто висуває таке судження, про це не повинно заважати неупередженому підходу до з'ясування вірогідної міри істинності даного судження, його змістовної відповідності реальному стану справ. «В цьому, – звертає свою увагу на дану ситуацію дослідник М. О. Шахов, – необхідна інтелектуальна правдивість дослідника, яка вимагає в випадку несумісності теорії та фактів дійсності не робити спроб витлумачити ситуацію шляхом штучно створених пояснень *ad hoc*. Матеріаліст не повинен в ситуації зустрічі з не пояснюваним ухилитися від визнання того, що в такому випадку факт може фальсифікувати атеїстичний засновок або що матеріалістична теорія не володіє необхідним пояснювальним потенціалом. Натомість, теологу не личить поспіль та некритично знаходити свідчення «чуда» там, де наявне природне пояснення феномену» [3, с. 79].

Ще більшим непорозумінням є ситуація, коли ті чи інші релігійні свідчення не оцінюються за їх якістю, а лише витлумачуються з точки зору законів статистики. Звідси віра в чудо оголошується вкрай невірогідною, а тому й безглуздою оскільки, мовляв, людина повинна покладатися на найбільш вірогідне, тобто вибрати найбільш високі шанси. Непорозуміння в даній ситуації виявляє себе у тому, що критик чудес тут не оцінює свідчення на користь чуда, а лише складає (додає) свідчення супротив останнього. Та й людський досвід і практика здорового глузду давно зробили очевидним те, що інколи шанси супротив якої-небудь події доволі значущі, однак свідчення на користь неї можуть бути доволі переконливі, а будь-яка розважлива людина в свої намірах враховує не тільки вірогідність, проте й факти.

Непорозуміння тут виникає ще й з-за того, що поняття «вірогідність», в академічно-науковому його змісті, коли вірогідність використовується при формулюванні наукових законів, починає прикладатися до деяких історичних подій. Як відомо, специфіка останніх, а до них умовно відносять і чудеса, унікальна і неповторна, одна історична подія несхожа і неподібна із іншою. Формулювання ж наукового закону передбачає повторюваність подій, їх регулярність прив'язується до частоти випадку – чим частіше спостерігається досліджуване явище за схожих умов, тим значніше вірогідність припущення, що виражає закон. Отже, в такій ситуації специфіка студіювання історичних подій фахівцем-істориком ігнорується та оцінюється винятково з точки зору законів статистики та вірогідності повторюваних подій, а це не що інше, як викривлене розуміння вірогідності та неправомірна екстраполяція ознак та принципів однієї пізнавальної практики на іншу.

З огляду на те, що в сучасній логіці й методології науки особливо наголошується на предметі дослідження, який не збігається з об'єктом та не зводиться до нього, бо предмет дослідження відповідними фахівцями, як правило, витлумачується як той бік об'єкта, що

розглядається в конкретному дослідженні [4, с. 505], то в нашому випадку існує потреба сказати окремо про кожен з них. Так феномен чуда, як об'єкт дослідження з точки зору методології його студіювання може знайти своє з'ясування через надприродне походження в теїстичній системі суджень про буття, а може в своєму предметі пояснюватися виключно природними причинами, скажімо, – як елемент свідомості людини, в залежності від світоглядних орієнтацій дослідників. Довести чи спростувати наявні його інтерпретації, так само, як і їх заперечення – неможливо, в силу того, що людина не в змозі піддати дедукції всі факти дійсності та, відповідно, довести правомірність власних основоположних припущень. Пояснюючи чудо, система альтернативних релігій витлумачень може зосередитися на винятково природних об'єктах, «в природі яких, можливо, – за переконанням знавців, – має місце й надприродність» [3, с. 71].

Процес дослідження, за нашою думкою, також повинен постійно примусово корелювати також ще на одне положення – хоча надприродне саме по собі як таке не є об'єктом вивчення науки, про докладно йшлося вище, оскільки це царина прямої зацікавленості релігії та її інтелектуального супутника теології, однак зміст відношення «Бог–світ», судження про процес божественного світо правління, свідчення щодо проявів надприродної каузальності, можуть певною мірою стосуватися як релігійного знання, так і науки. «Пояснюючи який-небудь феномен, що має ознаки чуда, науковець повинен, – звертає увагу на дане принципове питання методолог науки та релігієзнавець М. О. Шахов, – або виключити, або ігнорувати, або ж прийняти як прийнятне надприродне пояснення. В будь-якому випадку з трьох варіантів в явному чи неявному вигляді мають місце висловлювання про надприродне як частину досліджуваного об'єкту» [3, с. 71].

Оскільки, як свідчить історія науки, вихідні засновки щодо онтологічного статусу досліджуваного явища можуть виявитися хибними, хоча й зовні правдоподібними, це зумовлює появу хибних ланцюжків подальших умовиводів. Дослідники звернули увагу на те, що не прийняття, через особисті переконання або ж через суб'єктивну впевненість, в якості істинного частковостверджувального судження типу «В деяких випадках в світі виявляє себе діяльність Бога» за правилами «логічного квадрату» зумовлює істинним контрадикторне судження – «В жодному випадку в світі не виявляє себе діяльність Бога» [3, с. 71]. Проте істинність даного судження – позірна з-за відсутності онтологічної ясності щодо вихідного судження («В деяких випадках...»), оскільки його достовірність ґрунтується виключно на вірі в відсутності Бога та, відповідно, запереченні його впливу на світ, чуда тощо. З іншого боку – перевірка достовірності висновку в наведеному безпосередньому умовиводі також неможлива в силу нездійсненності повної індукції щодо всіх подій, які коли-небудь траплялися та ще будуть відбуватися у Всесвіті. Можна погодитися із висловлюванням католицького кардинала Вальтера Каспера, котрий з цього приводу твердив наступне: «...Природознавство сьогодні ясно усвідомлює те, що воно в принципі не спроможне охопити сукупність всіх умов». А тому «природничо-наукове розв'язання питання... може виявитися нескінченним, тобто це питання може бути

визначене як принципово не вирішуване з природничо-наукової точки зору» [5, с. 110].

В питанні співвіднесеності релігійного знання, об'єктивного знання про релігію та науки автор солідаризувався з думкою дослідника М. О. Шахова, який, беручи до уваги складність чистої демаркації наукового та поза наукового знання, правомірно зосереджується не тільки й не стільки на кількості такого знання в тій або іншій пізнавальній практиці, а на, насамперед, мірі відповідності такого знання реальному стану справ [3, с. 71]. В своїй статті щодо когнітивного змісту релігії [3, с. 65–80] він аргументовано доводить – стосовно віри в істинність неперевіряваних суджень, які за будь-яких умов не можуть перетворитися в достовірно істинні знання слід визнати наступне – вони можуть містити уявлення, які відповідають дійсності і в цьому плані збігатися зі знанням, а, відтак, проблема істинності знання ... може збігатися з проблемою істинності віри [3, с. 70]. В царині осягнення релігії в будь-якому випадку, певен автор, неодмінно слід утримуватися від оман та продукування надуманих та безпідставних гіпотез, які примусово скеровуються сумнівним методологічним принципом «будь-що, проте тільки не чудо» [3, с. 80].

Намагаючись окреслити мінімум теоретичних засновків опрацювання проблеми, автор виходив з переконаності в тому, що вибір пізнавальних прийомів та побудова власної концепції повинні неодмінно корелювати на необхідність внесення онтологічної ясності в питання презентативності релігії та рівнів адекватного в ній. В процесі студіювання питання автор волів уникати тих онтологічних засновків, серед яких домінуючим постулатом було суження про небуттєвість Бога, заперечувався його вплив на світ та долю людини. Звідси методологія студіювання теми була зорієнтована на неупередженість стосовно предмета думки, яка сполучалася з критицизмом щодо підходів про влаштування світу, де апріорно й категорично заперечувалася буттєвість надприродного. У силу неможливості достовірних індуктивних узагальнень щодо всіх подій, які коли-небудь траплялися в історії, сформувати повне та завершене знання в цій царині виявляється неможливим; воно завжди буде мати ймовірнісний характер. З іншого боку, за безумовну істину за умовами методологічної конвенції вирішено не приймати ті висловлювання щодо основоположень буття, які формулювалися в межах релігійного світорозуміння та мали віросповідний характер та мету. Звідси в царині методології вираженням стало намагання додержуватися рівнодіючої в пошуках об'єктивного знання про чудо, яка, як здається, перебуває на межі частково перевірених та підтверджених досвідом положень та тими висловлюваннями щодо реальності, які практично не підпадають під перевірку, проте можуть бути такими ж достовірними, як і емпірично підтверджені судження.

Список використаних джерел

1. Ренан Эрнст. Жизнь Иисуса / Пер. с франц. Е. Святловского. – Москва: Издательство предприятия «Обновление», 1991. – 336 с.
2. Хайдеггер М. Что такое метафизика. Переклад В. Бурлачука // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г. І. Волинки. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія XX ст. / Під ред. Г. І. Волинки. – С. 83–100.
3. Шахов О. М. Религиозное знание, объективное знание о религии и наука // Вопросы философии. – 2004. – №11. – С. 65–80.
4. Предмет // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – С. 505.

5. Каспер В. Иисус Христос / Пер. с нем. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 420 с.

References

1. Renan Jernst. Zhizn' Iisusa / Per. s franc. E. Svatlovskogo. – Moskva: Izdatel'stvo predpriyatija «Obnovlenie», 1991. – 336 s.
2. Khaidegger M. Scho take metafizyka. Pereklad V. Burlachuka // Chytanka z istorii filosofii: U 6 kn. / Pid red. H. I. Volynky. – K.: Firma «Dovira», 1993. – Kn.6.: Zarubizhna filosofia XX st. / Pid red. H. I. Volynky. – S.83–100.
3. Shahov O. M. Religioznoe znanie, ob'ektivnoe znanie o religii i nauka // Voprosy filosofii. – 2004. – №11. – S.65–80.
4. Predmet // Filosofskij jenciklopedicheskiy slovar' / Redkol.: S. S. Averincev, Je. A. Arab-Ogly, L. F. Il'ichev i dr. – 2-e izd. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1989. – S.505.
5. Kasper V. Iisus Hristos / Per. s nem. – M.: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 2005. – 420 s.

Gudima I. P., PhD, Professor of Department of Philosophy, Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), gudima67@mail.ru

The belief in a miracle: some issues of research methodology

The article is subject to study religion, and it is such an important element, as the belief in a miracle, it turns out the conditions and grounds make ontological clarity on the question of religion representativeness and adequate levels of it. The author aimed to form the basic ideas and principles that reveal their productivity in the study of religion and its components, as well as internally addressed the issue of conditions and criteria of scientific knowledge about the religion and its phenomena. The article used the following methods of cognition: general philosophical, general scientific special theoretical methods. The author followed the principle of objectivity, historicism, applied the causal analysis. As a result of study of the subject the author formulates the thought of having to search for the resultant in the formation of objective knowledge of the religion and the miracle. It is, in the opinion of the author, should be on the verge of partially verified and confirmed by the provisions of the experiences and statements about reality that virtually no checks are subject, however, can be just as reliable as the empirical evidence judgment.

Keywords: God, theology, science, methodology, a miracle.

Гудыма И. П., кандидат философских наук, профессор кафедры философии, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), gudima67@mail.ru

Вера в чудо: отдельные вопросы методологии исследования

Изучению подвергается религия и такой важный ее элемент, как вера в чудо, выясняются условия и основания внесения онтологической ясности в вопрос презентативности религии и уровней адекватного в ней. Автор ставил своей целью сформировать основные идеи и принципы, выявляющие свою продуктивность в исследовании религии и ее составляющих, а также вынужденно касался вопроса условий и критериев научности знаний о религии и ее феноменов. В статье использовались следующие методы познания: общифлософские, специальные общенаучные теоретические методы. Автор следовал принципу объективности, историзма, применял каузальный анализ. В результате проработки темы автор формулирует мысль о необходимости поиска равнодействующей в формировании объективных знаний о религии и чуде. Она, по убеждению автора, должна находиться на грани частично проверенных и подтвержденных опытом положений и теми высказываниями относительно реальности, которые практически не попадают под проверку, однако могут быть такими же достоверными, как и эмпирически подтвержденные суждения.

Ключевые слова: Бог, теология, наука, методология, чудо.

* * *

УДК 316.77:316.37

Джалілова О. М.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), aledzha@gmail.com

Роль личности в теории социальных коммуникаций

Розглянуто роль особистості в теорії соціальних комунікацій, проаналізовано зв'язок «особистість–суспільство». Розкрито основні характеристики методологічних підходів до вивчення соціальної комунікації. Наголошено, що людський потенціал має структуру і функції, завдяки яким створюються умови для здійснення нормальної життєдіяльності в суспільстві, що сприятиме розвитку теорії соціальної комунікації. Виділені характерні особливості поняття «комунікації» в концепціях Дж. Міда, Т. Парсона, К. Ясперса,

Ю. Габермаса. Проаналізована система соціокультурного сполучення особистості і суспільства. Це дозволяє вивести особистість з елементного складу соціальної структури і розглядати її як джерело флуктуації. Автор статті приходить до висновку, що такий підхід вимагає уточнити розуміння особистісного потенціалу і соціального статусу.

Ключові слова: особистість, соціальна комунікація, потенціал, суспільство.

У концептуальних моделях багатьох дослідників ХХ ст. теорія комунікації стає основною методологічною базою для вивчення соціальних явищ і процесів. Суспільство при цьому стає самовідтворюваною структурою, що носить цілісний характер в силу комунікативних зв'язків своїх членів. «Суспільство тільки здається статичною сумою соціальних інститутів: насправді воно день у день відроджується або творчо відтворюється за допомогою певних актів комунікативного характеру, що мають місце між його членами» [8, с. 25]. Написані Е. Сепіром в 30-і рр. ХХ ст. рядки стають основою для сучасної теорії соціальних комунікацій.

Вивчення соціальної комунікації спирається на різні напрями, наукові школи, теорії які умовно можна об'єднати в три групи комунікації, сформовані на соціальній, мовній та власне комунікативній основі. Соціальна комунікація збирає в себе всі три тлумачення поняття «комунікація». Але все ж такі існує неоднозначність визначення соціальної комунікації, яка розглядається як процес встановлення соціальних зв'язків, як механізм передачі смислів, як рух смислів в соціальному часі і просторі, як основа процесу суспільного обміну, як взаємообмін не тільки смислами, але і як речовинний і енергетичний обмін, як обмін, який породжує взаємозв'язок і саму спільність.

На початку ХХ ст. соціальна комунікація розглядалася в контексті загальнотеоретичних визначень біхевіоризму, символічного інтеракціонізму, персоналізму, екзистенціалізму. Засновник біхевіоризму (Д. Уотсон) в основу комунікації ставив не мову, як конструкцію, систему, а самі мовні сигнали, маніпулювання якими дає можливість впливати на людину. Представник символічного інтеракціонізму Д. Мід вважав, що в результаті міжособистісного спілкування впорядковується, формується соціальна структура, а процес розвитку комунікативних форм являє собою соціальний розвиток. У соціальній психології Міда центральним є поняття міжіндивідуальної взаємодії. Сукупність процесів взаємодії конституює суспільство і соціального індивіда одночасно. Дія індивіда сприймається іншими людьми, будучи опосередкованим значенням. Д. Мід писав, що світ конструюється в сукупності процесів соціальної взаємодії як актів комунікації.

Як внутрішню метафізичну здатність особистості відкривати в собі почуття «іншого» розглядають комунікацію «персоналісти». К. Ясперс стверджував, що існує можливість загальнолюдської комунікації в просторі та часі. Ю. Габермас в теорії комунікативної дії виділяє сферу комунікацій в якості особливого онтологічного об'єкта. Також вивчення соціальних комунікацій вимагає інших дослідницьких методів: герменевтична інтерпретація смислів, раціональна реконструкція та критична рефлексія.

Комунікація є невід'ємною частиною системи дій – лише досягаючи розуміння щодо ситуації дії. У цьому випадку комунікація орієнтована на досягнення, збереження або оновлення консенсусу як основного фактора солідарності та стабільності суспільства. Розу-

міння являє собою механізм координації дій, значною мірою спирається на багаторівневу систему знань.

Прагнучи до розуміння, учасник комунікації докладає інтерпретаційні зусилля, виявляючи сенс (смисли) повідомлення в контексті ситуації. Сукупність смислів структурується в процесі культурного виробництва і становить «життєвий світ» учасників комунікації, цілісне імпліцитне знання, яке представляє собою безліч культурних зразків тлумачення світу. Відповідно до трактування дії через розуміння Габермас визначає поняття культури, суспільства й особистості. «Культурою я називаю запас знання, з якого учасники інтеракції, прагнучи досягти розуміння щодо чого–небудь у світі, черпають інтерпретації. Суспільство я називаю легітимними порядками, через які учасники комунікації встановлюють свою приналежність до соціальних груп і тим самим забезпечують солідарність. Під особистістю я розумію компетенції, що роблять суб'єкта здатним до володіння мови і до дії, тобто дозволяють їй брати участі в досягненні розуміння і тим самим стверджувати свою ідентичність» [9, с. 123].

Варто звернути увагу на здатність комунікацій до самоопису суспільства і його самовідтворення (принципи самореферентності і аутопойезис Н. Лумана). Н. Луман, зокрема, навмисно розрізняє комунікацію і систему дій, вважаючи, що комунікація є елементарною соціальною операцією, яка конституює суспільство як систему. Суспільство як самовідтворювана, аутопойезисна система утворюється і відмежовується від зовнішнього середовища шляхом відбору певних способів дії. Відбір відбувається в результаті міжсуб'єктної взаємодії. Комунікація являє собою смислове відтворення суспільства. Семантичне структурування соціальної системи забезпечує необхідний зв'язок, а через неї і цілісність суспільства. «Під соціальною системою тут слід розуміти смисловий зв'язок соціальних дій, які співвідносяться одна з одною і можуть бути відмежовані від середовища дій, що не відносяться до них» [10, с. 180]. Особистість же в даному випадку розуміється як носій смислів.

Але, незважаючи на різницю в методологічних підходах, в будь-якому випадку вказується безсумнівна роль соціальної комунікації у формуванні соціальної структури суспільства як результату вертикальних і горизонтальних соціальних взаємодій індивідів. Сама теорія соціальних комунікацій в більшій мірі спирається на те, що соціальна мережа здатна існувати тільки за певних правил соціального обміну (інтерфейсу), яким повинна підкорятися особистість. Але особистість – це, насамперед, активний соціальний суб'єкт, що володіє певним потенціалом дії.

Головне завдання, яке стоїть перед теорією соціальної комунікації – розкрити конкретний механізм «вплетення» індивідуального в тканину соціальної реальності. Необхідність у цьому існує, так як треба зрозуміти результат взаємодії соціокультурної системи та діяльності особистості. Але не можна спочатку вивчити особистість, а потім вписати її в систему соціальних зв'язків. Сама особистість, з одного боку, вже «продукт» цих соціальних зв'язків, а з іншого – їх творець, причому нерідко не мимовільний, а свідомий творець.

Адже, якщо можливо сформулювати ключові моменти проблеми досить в узагальненому вигляді, то методологічний аналіз повинен опинитися в рівній

мірі релевантним в обох напрямках. Отже, він повинен внести вклад в інтеграцію теорії особистості та теорії соціальної системи, а тим самим і в подальший розвиток концептуальної схеми, яка є спільною для них обох.

Необхідною відправною точкою в спробі зв'язати ці теорії є аналіз взаємодії, сполучення «особистість–суспільство», при якому сам процес взаємодії розуміється як соціокультурна система. Як тільки з'ясується основні риси такої інтерактивної системи, висновки з аналізу можуть бути зроблені в обох напрямках: вивчення структури і функціонування особистості як системи; вивчення функціонування суспільства як системи комунікацій.

Свого часу одну зі спроб зробив Т. Парсонс, який проаналізував концепції З. Фрейда і Е. Дюркгайма на предмет виявлення загального евристичного начала. На його думку, З. Фрейд, зосередивши увагу на одиничній особистості, не зміг адекватно врахувати те, що з взаємодії індивіда з іншими особистостями випливає формування системи, а Дюркгайм та інші дослідники, зосередившись на соціальній системі як системі, не змогли систематично розглянути імплікації того факту, що саме взаємодія особистостей конституює соціальну систему. Парсонс в якості системи сполучення особистості і суспільства запропонував символічний світ культури.

Але, на наш погляд, перш ніж аналізувати систему соціокультурного сполучення особистості і суспільства, необхідно змінити наше розуміння їх зв'язку. Згідно традиційної моделі П. Бергера, суспільство формує індивіда, який творить суспільство, або, іншими словами, суспільство виробляє індивідів, які виробляють суспільство, і це в безперервному діалектичному процесі. За цією моделлю суспільство утворюється в результаті об'єктивації індивідів. А останні стають соціальними суб'єктами в процесі інтеріоризації у своїй свідомості суспільства. Але Р. Бхаскар вважає, «що дана модель веде до серйозних помилок. Бо, з одного боку, вона заохочує волонтаристський ідеалізм в нашому розумінні соціальної структури, а з іншого – механістичний детермінізм в нашому розумінні людей ... люди і суспільство не пов'язані «діалектично». Вони не складають два моменти одного і того ж процесу. Швидше вони відносяться до абсолютно різних областях явищ» [3, с. 225].

Людину і суспільство необхідно розглядати як дві системи, які автономні по відношенню одна до одної. Але завдяки своїй відкритості між ними виникає взаємопроникнення, яке «живить» інформацією їх обох. Людина і суспільство утворюють сукупну метасистему – антропосоціосистему. Таку систему необхідно розглядати подібно до того, як в астрономії розглядається система «Місяць–Земля», а в нейрофізіології «мозок і кровоносна система», яка його живить. Для даної метасистеми сама наявність міжсистемного зв'язку є визначальним, тобто не стільки процесів, що протікають в одній системі, впливають на іншу, скільки можливе їх спільне існування. Наприклад, припливи на Землі є не результатом процесів, що протікають на Місяці, а саме результатом наявності зв'язків між ними.

Це дозволяє вивести особистість з елементного складу соціальної структури і розглядати її як джерело флуктуацій. Але одночасно породжує проблему сполучення (інтерфейсу) автономних систем «особистість» і «суспільство». На наш погляд, таким інтерфейсом (зведенням правил комунікаційної взаємодії) буде з

боку особистості – особистісний потенціал, а з боку суспільства – система соціальних статусів.

Але такий підхід вимагає уточнити розуміння особистісного потенціалу і соціального статусу.

Теорія комунікації дозволяє визначити соціальну структуру суспільства як результат об'єктивації та локалізації в певних ділянках соціального простору соціального комунікаційного процесу. Для позначення місця розташування індивіда в суспільстві традиційно використовується поняття соціального статусу, під яким розуміється відносне положення індивіда в соціальній системі, обумовлене соціальними функціями, які виконуються, правилами і обов'язками, які впливають з цих функцій. Соціальні статуси здійснюють квантування соціокультурного простору, тобто поняття соціального статусу характеризує не тільки місце особистості в системі суспільних відносин, а й певну позицію в комунікативній мережі. Треба розуміти, що певні характеристики не належать окремому індивіду, а, за великим рахунком, належать тому соціальному статусу, який він займає. І якщо підприємець подарував свої капітали або ж, то фактично йдеться про передачу соціального статусу в економічній сфері. Такі приклади наводив Бурдьє, коли пояснював поняття соціального капіталу у своїй статті «Форми капіталу». За Бурдьє, соціальний капітал є продуктом суспільного виробництва, матеріальних і тим самим класових практик, засобом досягнення групової солідарності. Зв'язки між економічним розвитком суспільства і розміром сукупного соціального капіталу опосередковані політичним ладом, релігійними традиціями, домінуючими цінностями.

Особистість же постає як соціальний конструкт, в якому закладена, з одного боку, можливість збереження індивідом своєї автономності і стійкості в соціальному житті, а з іншого боку, можливо самостійної активності і перетворення навколишньої дійсності. Реалізація цих можливостей здійсненна лише за наявності відповідного рівня особистісного потенціалу, що дозволяє протистояти циркулюючим інформаційним потокам, знаходити найбільш адекватні методи реагування, реалізувати свої соціальні потреби і забезпечити саморозвиток.

Взагалі, потенціал являє собою сукупність придбаних у процесі соціального розвитку можливостей для існування особистості в суспільстві. Сам потенціал являє собою складний конструкт, що має певну структуру, елементи якої виконують певні функції. Застосовуючи функціональний аналіз Парсонса до особистості, можна виділити чотири основні функції, що забезпечують її життєдіяльність як системного утворення: 1) адаптація: пристосування особистості як соціальної системи як до внутрішньої ситуації, так і до змін зовнішнього середовища; 2) цілепокладання і ціледосягнення: завдання і досягнення цілей, ведучих до саморозвитку особистості як соціальної системи; 3) інтеграція: об'єднання всіх компонентів системи, а також і трьох вищезазначених функцій; 4) підтримання стійкості: збереження і вдосконалення внутрішніх зв'язків особистості як соціальної системи. Перша і друга функції забезпечують стійке існування і розвиток особистості в навколишньому соціальному світі; третя і четверта функції забезпечують те ж саме, але вже у внутрішньому світі особистості.

Спіраючись на перераховані функції потенціалу особистості, в його структурі слід виділити наступні

складові елементи: інтелектуальний потенціал; творчий потенціал; духовний потенціал; психофізіологічний потенціал. Інтелектуальний потенціал забезпечує аналіз наявної інформації і інформації, яка знову надходить з метою забезпечити особистості соціальну адаптацію, адекватну конкретному соціальному оточенню.

Творчий потенціал задає людську активність в напрямку саморозвитку та самореалізації його індивідуальності (самості). Він дозволяє не тільки зайняти певне місце в соціальній структурі, але і перебудувати останню в своїх інтересах. На духовний потенціал покладено функцію інтеграції, об'єднання внутрішнього світу смислів із зовнішнім. На основі засвоєних цінностей, що лежать в його основі, людина вибирає цілі і завдання, способи і засоби для діяльності. Функцією ж психофізіологічного потенціалу є забезпечення стійкості особистості в стресових ситуаціях, захист людського організму від інформаційних перевантажень.

Таким чином, особистість є своєрідним природно-індивідуальним комплексом, який походить як від біологічних особливостей людини, так і від соціального, що бере початок в існуючому різноманітті соціальних статусів. У процесі соціалізації на основі природної індивідуальності відбувається формування особистості як соціального суб'єкта з певним рівнем потенціалу, який дозволяє їй займати певний соціальний статус у суспільстві. При цьому суспільство як сприяє, так і перешкоджає розвитку особистості.

З одного боку, особистість формується і існує в певній точці комунікативного простору, який характеризується визначеним соціальним статусом і покладеним на нього рольовим набором. Виникнення ж нових соціальних статусів пов'язано з суспільними потребами в тому чи іншому виді діяльності. Саме цим визначається вимога формування особистості з новими індивідуальними особливостями її особистісного потенціалу, тобто суспільство виступає як «замовник» певних типів особистості виходячи з вимог ситуації, що складається. Ці вимоги на людину покладаються у вигляді визначених соціальних статусів, функцій, які їй пропонуються виконувати.

З іншого боку, суспільство, точніше, його соціальна структура, стоїть на шляху прояву індивідуальності людини, оскільки не кожна індивідуальність може знайти застосування в наявній соціальній структурі. І чим більш жорсткіша структура суспільства, чим більш обмежений простір соціальної комунікації, тим менше в людини шансів розвинути ті неповторні індивідуальні властивості, які дозволили б їй самореалізуватися як особистості.

Комунікації в соціокультурному просторі сучасного суспільства перестають бути серією послідовних актів, вони переходять у стан одночасності. Це означає, що учасники комунікації одночасно знаходяться в декількох комунікативних сферах, пов'язаних або не пов'язаних між собою. В результаті соціокультурна система розпадається на безліч комунікаційних підсистем, що володіють власною субкультурою.

В значній мірі цьому сприяє розвиток засобів комунікації. Саме інформаційно-телекомунікаційні засоби створюють технічну можливість для створення наднасиченого інформаційного поля, яке практично повсюди оточує сучасну людину, але при всій його розповсюдженості, його вплив носить адресний харак-

тер. З одного боку, електронні технології забезпечують необхідний об'єм соціальної пам'яті, в якій зберігаються вироблені смисли, а також дозволяють продовжувати нарощувати систему комунікацій. З іншої – встановлюються все нові і нові соціальні зв'язки, оскільки збільшується число способів включення в комунікацію. Кожен новий технічний засіб (лист, телеграф, телефон, електронні мережі) не тільки трансформує характер повідомлень, але й породжує нові смислові конфігурації, нові повідомлення.

Вплив інформаційних і телекомунікаційних технологій в дробленні суспільства на безліч різних соціальних груп полягає в тому, що завдяки цьому особистість може знаходитися в тому «фрагменті» інформаційного простору, який їй найбільш цікавий.

Особистість включається в локальні мережі комунікативних відносин, синергетична відкритість яких полягає саме в наявності каналів зв'язку із зовнішнім світом, з наявністю входів і виходів для інформаційного обміну з іншими собі подібними системами, а також системами більш високого і більш низького рівня. При цьому в рамках кожної локальної мережі існують свої набори соціальних статусів, в яких переважають економічні, політичні, культурні чи соціальні ролі. Особистість може здійснювати життєдіяльність в даному випадку, якщо її потенціал має здатність до поліфункціональності.

Особистість в сучасному суспільстві виконує роль інформаційного «витоку» соціокультурної системи, яка здійснює розмежування об'єктів культури, надає їм певне смислове значення і вносить його в соціокультурний комунікаційний простір, і творить щось нове в актах своєї самореалізації, тобто вона породжує в суспільстві як ентропійні, так і інформаційні процеси.

Процес структурування комунікаційного простору здійснюється саме через творчість особистості. Якщо підходити до творчості з синергетичних позицій, то воно постає як інформаційно-ентропійний процес. Дійсно, творчість є процесом, яка породжує інше, в певній мірі нове, у сфері культури, і тим самим зменшує рівень невизначеності нашого знання про навколишній світ. Одночасно з цим творчість призводить до дестабілізації соціальних структур соціуму через руйнування прийнятих у ньому традиційних правил і норм взаємодії. Однак, ця нестійкість соціальних структур є лише тимчасовим явищем. У кінцевому рахунку соціальна система стабілізується, але вже на якісно іншому рівні. Таким чином, особистість є джерелом процесу структурування суспільства. Величина ентропії, що виникає в процесі діяльності, буде прямо залежати від рівня розвитку творчого потенціалу, оскільки останній виражає міру перетворюючої сутності людини.

Породжувані особистістю творчі процеси мають на соціокультурну систему нелінійний вплив. Але дуже часто нелінійність у свідомості гуманітаріїв пов'язана з «зигзагоподібним» розвитком об'єкта при його русі до мети. Хоча таке трактування справедливо лише частково: нелінійність швидше за все є джерелом різноманіття складності соціальної динаміки, ніж джерело випадкових збурень або відхилень. А оскільки головне при дослідженні нелінійних процесів – аналіз можливих альтернатив в точках біфуркації (ділення процесу), то важливо визначити роль особистості в цих процесах.

Можна вказати ряд аспектів структурування соціальної системи, в яких особистість відіграє велику роль.

За певних умов нелінійний процес є дуже чутливим навіть до малих флуктуацій: мала подія може мати істотні наслідки. Однак, не можна забувати, що вплив малих збурень, які може внести особистість, залежить не тільки від стадії розвитку соціального процесу, а й місця розташування «порушника» щодо центральної частини структури. Як кажуть, необхідна людина повинна опинитися в необхідному місці в необхідний час. Тільки в такому випадку можлива кардинальна зміна напрямку процесу.

Нелінійність породжує квантовий ефект – дискретність шляхів еволюції соціальних систем. З точки зору І. Пригожина: «Нелінійна система не слідує «запропонованим» їй шляхам розвитку, а блуканочи по полю можливих шляхів розвитку, актуалізує лише один з цих шляхів» [7, с. 49]. Якщо прийємо гегельянське розуміння ролі самосвідомості у історичному процесі, тоді можливий висновок, що у соціальних системах припустимий свідомий вибір альтернатив (соціальне проектування) в точках біфуркації. Для цього необхідно передусім адекватне визначення особистістю такої точки, що і є по суті гегелівським історичним оптимізмом. При цьому необхідно враховувати «макро-ціль» даного соціального процесу, загальні тенденції розгортання інших соціальних процесів і ідеалу, який переслідує людина. Усе це вимагає припущень, які постмодерн вважає метанаративами. Таким чином, прийняття синергетичної позиції у соціальних поясненнях потребує кількох світоглядно-методологічних припущень, які ще треба виправдати.

Тільки за виконання таких умов можна обережно стверджувати, що саме особистість через свою свідому діяльність здатна вибрати напрямок переходу в точках біфуркації, тобто задавати певний вектор процесу розвитку. В даному випадку на перше місце виходить духовна складова її потенціалу, розвиненість, яка визначає вибір напрямку подальшого соціального розвитку. Втім, те, що не потребує припущень гегельянського та анти-постмодерністського характеру – це те, що якими би не були синергетичні процеси у соціальній реальності, вони неможливі без участі людської свідомості – чи адекватно чи ні, чи повною мірою, чи частково, чи вчасно чи з випередженням або запізно особистість приймає рішення, у кожному разі можна бути впевненим, що воно буде мати вплив на синергетичні процеси соціального характеру, можливо навіть вирішальні. Відкритим залишається все ж питання, якою мірою особистість може врахувати коректно своє місце у цих процесах. Усе це варто оцінювати вже у термінах теорії суспільства ризиків та ролі у такому суспільстві рефлексії ризиків, яку запропонував Ульріх Бек.

Таким чином, особистість можна визначити як інтенціональне джерело розвитку соціокультурної системи, рівень впливу якого залежить не лише від її соціального статусу і ступеня розвиненості особистісного потенціалу, але й від конкретних рішень, які нею приймаються.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Пер. с англ. под ред. Г. С. Батыгина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 168 с.

2. Бурдьє П. Формы капитала / Пер. с англ. М. С. Добряковой; Бурдьє П. Различение: социальная критика суждения (фрагменты книги) // Западная экономическая социология: хрестоматия современной классики. – М.: РОССПЕН, 2004. – 680 с.

3. Бхаскар Р. Общества // Социологос. – 1993. – №1. – С.219–239.

4. Луман Н. Что такое коммуникация / Пер. с нем. Д. В. Озирченко // Социологический журнал. – 1995. – №3. – С.114–125.

5. Парсонс Т., Бейлз Р. Ф., Шилз З. А. Рабочие тетради по теории действия // Вопросы социальной теории. – 2008. – Т.2. – №1 (2). – 87 с.

6. Парсонс Т. Социальная структура и индивидуальность / Пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе. – Дух і Літера, 2011. – 338 с.

7. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С.46–52.

8. Сепир Э. Коммуникация / Сепир Э. // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – С.209–215.

9. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.

10. Филиппов А. Ф. Социально-философские концепции Никласа Лумана // Социологические исследования. – 1983. – №2. – С.177–184.

References

1. Berger P. L. Priglasenie v sociologiyu: Gumanisticheskaya perspektiva / Per. s angl. pod red. G. S. Baty'gina. – M.: Aspekt Press, 1996. – 168 s.

2. Burd'e P. Formy' kapitala / Per. s angl. M. S. Dobryakovo; Burd'e P. Razlichenie: social'naya kritika suzheniya (fragmenty' knigi) // Zapadnaya e'konomicheskaya sociologiya: xrestomatiya sovremennoj klassiki. – M.: ROSSPEN, 2004. – 680 s.

3. Bxaskar R. Obshhestva // SocioLogos. – 1993. – №1. – S.219–239.

4. Luman N. Chto takoe kommunikaciya / Per. s nem. D. V. Ozirchenko // Sociologicheskij zhurnal. – 1995. – №3. – S.114–125.

5. Parsons T., Bejls R. F., Shilz Z. A. Rabochie tetradi po teorii dejstviya // Voprosy' social'noj teorii. – 2008. – Т.2. – №1 (2). – 87 s.

6. Parsons T. Social'na struktura i osobistist' / Per. z angl. V. Verloki i V. Kebuladze. – Dux i Litera, 2011. – 338 s.

7. Prigozhin I. Filosofiya nestabil'nosti // Voprosy' filosofii. – 1991. – №6. – S.46–52.

8. Sepir E'. Kommunikaciya / Sepir E'. // Izbranny'e trudy' po yazy'koznaniiyu i kul'turologii. – M.: Progress, 1993. – S.209–215.

9. Habermas Yu. Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie / Per. s nem. pod red. D. V. Sklyadneva, poslesl. B. V. Markova. – SPb.: Nauka, 2000. – 380 s.

10. Filippov A. F. Social'no-filosofskie koncepcii Niklasy Lumana // Sociologicheskie issledovaniya. – 1983. – №2. – S.177–184.

Dzhaliлова О. М., graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), aledzha@gmail.com

The role of personality in the theory of social communications

The article is considered to the role of personality in the theory of social communications, analyzed the relationship «personality–society». It is opened the basic characteristics of methodological approaches to the study of social communication. It is emphasized that human resources is the structure and function that make create conditions for normal life in society, promote the development of the theory of social communications. It is highlighted characteristics of the concept of «communication» in the concepts G. Mead, T. Parsons, K. Jaspers, Y. Habermas. It is analyzed the system of social and cultural connections of the individual and society. This allows to deduce the identity of the elemental composition of the social structure and see it as a source of fluctuation. The author concludes that this approach requires understanding clarify personal capacity and social status.

Keywords: personality, social communication, potential, society.

Джалилова А. Н., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), aledzha@gmail.com

Роль личности в теории социальных коммуникаций

Рассмотрена роль личности в теории социальных коммуникаций, проанализирована связь «личность–общество». Раскрыты основные характеристики методологических подходов к изучению социальной коммуникации. Отмечено, что человеческий потенциал имеет структуру и функцию, благодаря которым создаются условия для осуществления нормальной жизнедеятельности в обществе, способствовать развитию теории социальной коммуникации. Выделены характерные особенности понятия «коммуникация» в концепциях Дж. Мюда, Т. Парсонса, К. Ясперса, Ю. Хабермаса. Проанализирована система

соціокультурного сообщення личности и общества. Это позволяет вывести личность из элементарного состава социальной структуры и рассматривать ее как источник флукуаций. Автор статьи приходит к выводу, что такой подход требует уточнить понимание личностного потенциала и социального статуса.

Ключевые слова: личность, социальная коммуникация, потенциал, общество.

УДК 1:62+167.7+168.5

Зюганов А. П.,
аспірант кафедри соціології, філософії та права,
Одеська національна академія харчових технологій
(Україна, Одеса), filosofonapt@mail.ru

НАУКОВО–ТЕХНІЧНИЙ РОЗВИТОК В КОНТЕКСТІ КОНВЕРГЕНТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Виникаючі гострі соціальні та технологічні проблеми повинна вирішувати філософія, так як саме вона має когнітивними інструментами, які дозволяють не тільки осмислити проблеми сучасного розвитку суспільства, а і конструювати майбутнє, оскільки воно іманентно присутнє в сьогоденні. Тому метою даного дослідження є філософське осмислення концепції науково–технічного розвитку в контексті конвергентних технологій.

Людство постійно співвідносить потік інноваційних технологій зі своєю шкалою цінностей і норм. Всі складності даного процесу складаються в безіччї і різноманітності субкультур народів, що населяють нашу планету. В таких умовах виробити єдину шкалу загальнолюдських цінностей можливо. Але розробити систему механізмів і заходів адекватного розвитку технологій, яка, з одного боку, відповідала б менталітету та світогляду представників різних культур, а з іншого боку, мала б приблизно однаковий рівень результативності щодо адаптації до технологічного руху з боку субкультур, вкрай складно.

Ключові слова: науково–технічний розвиток, конвергентні технології, розвиток технологій, прогрес.

Технологія, як музика, представляє собою вираження сутності людини даного часу і, як образно помічає Т. Адорно, «хто зміг би заглушити у Бетховена думки про революційну буржуазію, у Вагнера – думки про експансіоністський імперіалізм, у Штрауса – думки про пізній лібералізм» [1, с. 367], так і питання про лик технології являє собою проблему внутрішнього змісту сучасної їй людини. Як лейбніцевська монада репрезентує ціле, так сучасна технологія являє собою спосіб виявлення необхідної та бажаної для окремої людини і людського суспільства в цілому.

Стародавні технології більш прагнули до природи, але з плином часу людина все активніше збільшувала тотожність технологічних функцій своїм власним. Частина своєї сутності, свої сильні і слабкі риси, свої знання, вміння і неосвіченість, уявлення про мораль і цінності індивід закладає в технологію, і через систему суспільних відносин вона, як бумеранг, впливає на світогляд, спосіб життя і, в кінцевому підсумку, – культуру людства. Криза афінської демократії змусила Сократа поставити питання: «Що є благо?» Всеохоплююча, і в першу чергу, – духовна криза нашого часу призводить до необхідності вивчення проблеми цінності технології, як однієї з культууроутворюючих і життєво важливих.

Негативна сторона впливу технологічного процесу на духовно–психологічні процеси сприймається менш гостро і болісно, ніж очевидні екологічні наслідки. Людина, стаючи все більш псевдонезалежною в своїх взаминах з природою, технологізуючись, не помічає своєї повної залежності від технічних ритмів і систем забезпечення, появи нових потреб, детермінуючих технологічними інноваціями. В результаті виявлення негативних наслідків НТП, індивід як у дзеркалі може побачити відображення своєї сутності у виготовлених ним знаряддях, машинах і

процесах, про що Ф. Рапп зауважує: «Наскільки тісним виявляється зв'язок між технікою і індивідуальним, а також колективним автопортретом людини, показує ... декартівське пояснення людей як автоматів, механістична теорія держави Гоббса, фрейдівський енергетичний баланс психіки і теорія комунікації, орієнтована на модель передавача і приймача, а також когнітивна психологія, інспірована інформаційною технікою» [1, с. 80]. Представляється, що сукупність сформованих ціннісних орієнтацій в технології, спрямованих на досягнення підкорення природи будь–якою ціною, утворили свого роду вісь свідомості сучасної людини, що забезпечує спадкоємність певного типу поведінки і діяльності, виражену в технологічних парадигмах культури. І головна небезпека тут може вбачатися в нездатності людини оцінити в найвищому сенсі технологічний рух до моменту усвідомлення його глибокого впливу на власну сутність [2].

В епоху глобальних змін змінюється специфікація науково–технічного розвитку людства, яка вимагає переосмислення та переоцінки. Виникаючі гострі соціальні проблеми, такі як загроза техногенних катастроф, забруднення навколишнього середовища, ситуація в сфері освіти, енергетична безпека та ін. має вирішувати філософія, тому що саме вона володіє когнітивними інструментами, які дозволяють не тільки осмислити проблеми сучасного розвитку суспільства, а й конструювати майбутнє, оскільки воно іманентно присутнє в сьогоденні. Тому метою даного дослідження є філософське осмислення концепції науково–технічного розвитку в контексті конвергентних технологій.

Сучасне суспільство може стати свідком зміни парадигми науково–технічного розвитку та його пізнання на новому етапі. Цим ми багато в чому зобов'язані науково–технічному прогресу і його впливу, який кардинально змінив навколишній світ. Новітні досягнення в області науки, техніки і освіти та їх взаємодія породжують абсолютно нову науково–технічну парадигму конвергенції науки, технології, суспільства. Значена конвергенція – це новий потужний, але поки мало досліджений технологічний комплекс, що охоплює практично всі сфери життя і діяльності людини. З одного боку, це свого роду «технологія» пізнання нового світу, а з іншого – кумулятивний продукт науково–технічних революцій. Тому роль філософії тут полягає в тому, що вона володіє методологією і можливістю грамотного підходу до будь–якої ситуації, що склалася в суспільстві, дозволяє знайти правильні шляхи розвитку людства. З впровадженням в усі сфери суспільного життя і навіть в людський організм продуктів конвергентних технологій на новий виток свого розвитку виходить і проблематика їх філософського осмислення [3].

Ідея конвергенції на сучасному етапі розвитку суспільства виникає як концентрація взаємопов'язаних технологічних, організаційних, менеджерських інновацій. Їх переваги полягають не тільки у виробництві нових продуктів і систем, але більш за все в динаміці регуляції структури систем різного роду в результаті їх синергетичної взаємодії з отриманням нового синергетичного ефекту. «Ключовим фактором» розвитку стає не конкретне вкладення дешевої енергії або дешевої інформації, почерпнутих з успіхів енергетики або мікроелектроніки і телекомунікаційної технології, як було

в попередніх технологічних парадигмах, а колективна дія сукупності деяких систем. В результаті такої дії виходить новий науково-технологічний результат, який незмінно призведе до падіння відносних витрат і універсальної доступності виробництва, а також до супутніх соціальних трансформацій.

Проаналізуємо основні характеристики парадигми науково-технічного розвитку в контексті конвергенції, сукупність яких може бути покладена в основу процесів і тенденцій розвитку сучасного суспільства.

Перша характеристика полягає в тому, що її сировиною є технології, як було у випадку попередніх технологічних революцій: тільки не продуктивні технології, а регулятивні технології злиття – конвергенції, які представляють інструментарій науково-технологічного розвитку суспільства.

Друга характеристика полягає в універсальності і всеосяжності конвергенцією систем і ефектів різного роду. Оскільки в основі конвергенції лежать універсальні принципи діалектики і синергетики будь-якої людської діяльності, то і всі процеси розвитку цієї діяльності на певних етапах безпосередньо формуються новим регулятивним і конфігуративним способом. На це вказують виникаючі в сучасному суспільстві процеси конвергенції в економіці, культурології, телекомунікації, засобах масової комунікації та ін.

Третя характеристика полягає в мережевій логіці конвергенції будь-яких систем або сукупності відносин, в основі яких лежить наука і технології. «Морфологія мережі добре пристосована до зростаючої складності взаємодій і до непередбачуваних моделей розвитку, що виникають з творчої потужності таких взаємодій», – стверджує соціолог Мануель Кастельс [4]. К. Келлі розвиває властивості мережевої логіки наступним чином: «Атом – це минуле. Символом науки для наступного століття є динамічна мережа ... Мережевий рій весь складається з країв, і тому відкритий для будь-якого шляху, яким ви до нього підходите. Справді, мережа є найменш структурована організація, про яку можна сказати, що вона має структуру взагалі ... Фактично, безліч воістину розбіжних компонентів може залишатися когерентним тільки в мережі. Ніяка інша розстановка – ланцюг, піраміда, дерево, коло, колесо з маточиною – не може містити справжнє розмаїття, яке працює як ціле» [5].

Четверта характеристика полягає в гнучкості, що дає можливість перегрупування компонентів системи, що забезпечує модифікацію, фундаментальні зміни і навіть можливість обігу процесів розвитку, їх реконфігурацію. Однак гнучкість може бути як позитивною прогресивною силою, так і регресивною. У зв'язку з цим, не слід обмежуватися тільки позитивними сторонами нових форм і процесів, що виникають в процесі конвергенції, але варто її розглянути потенційні наслідки таких подій для суспільства. Необхідні конкретні дослідження і аналіз результатів взаємодії між технологіями і виникаючими соціальними формами.

П'ята характеристика – «це зростаюча конвергенція конкретних технологій в високоінтегрованій системі, в якій старі, ізольовані технологічні траєкторії стають буквально непомітними» [5].

Шоста характеристика полягає у властивій їй «складності» (complexity). Під складністю розуміється в основному епістемологічний підхід, який виник

в 1980–х рр. з дискусій навколо «теорії хаосу». Його суть полягає в представленні виникнення самоорганізованих структур як створення складності з простоти і вищій порядок з хаосу через кілька рівнів інтерактивності між базовими елементами походження процесу.

Представлені характеристики дають можливість застосовувати їх до всіх відкритих систем, що обмінюються потоками енергії, речовини, інформації. Парадигма розвитку, що володіє такими характеристиками, буде всеосяжна, складнісна, гнучка, підкорятися мережевій логіці, адаптивна до процесів конвергенції, описуючих процеси розвитку. Причому, розвитку не тільки науково-технологічного, а й соціального. Отже, вона підпорядковується закону відносин між технологією і суспільством Мелвіна Кранцберга: «Перший Закон Кранцберга говорить: технологія не хороша, не погана і не нейтральна» [6].

Філософське осмислення феномена конвергенції призводить до того, що «мікрореволюції» всередині кожної конкретної технології, знаходячи спільні риси і схожі характеристики, породжують нове технологічне знання. І виходячи на новий рівень, технічне пізнання вимагає глибокого філософського дискурсу. Володіючи досить потужним комплексом дефініцій, воно виступає в формі панівної системи поглядів.

Однак розвиток технологій неможливий поза розвитком науки. Сучасна наука відкриває все більше можливостей підкорення світу людиною. Історично склалося так, що розвиток науки в цілому відрізняється від розвитку технологій. Розвиток науки починається з появи розрізнених і не пов'язаних між собою областей знання. Пізніше почало відбуватися сполучення цих областей в більш і в міру їх розширення спеціалізовані кластери. Технології розвивалися більш гармонійно по відношенню один до одного. При цьому розвиток технологій, як правило, визначався протягом тривалих періодів будь-яким одним ключовим відкриттям або прогресом в якій-небудь області. Але сьогодні, завдяки прискоренню науково-технічного прогресу, можна спостерігати перетин в часі цілого ряду хвиль науково-технічної революції. Тому можна сміливо сказати, що конвергенція самих технологій, а також конвергенція науки і технологій – це продукт нинішніх науково-технологічних революцій, що дозволяє їй виступати в ролі відокремленого предмета філософського дослідження.

Наукове знання стає все більш складним, а цілісне сприйняття науки практично неможливо, вона неосяжна для окремого вченого або дослідницької групи. Проте, спостерігається стрімке зростання міждисциплінарних проєктів та активне запозичення методів і підходів, категорій або окремих інженерних і технічних рішень різними науковими галузями. Виділяються загальні пізнавальні орієнтири, провідні концепції – синергетика, зокрема, самоорганізація динамічних систем. За їх допомогою всякий пізнаваний предмет, незалежно від складності організації або дисциплінарної приналежності його опису, може бути зрозумілий як цілісна самоорганізовуюча динамічна система. Це дозволяє розглядати і саму науку як динамічний потік пізнавальних практик, оскільки її об'єктом стають унікальні розвиваючі системи. При такій побудові і організації наукового знання змінюються й принципи дослідницької та перетворювальної діяльності науки: інженерні та технологічні практики.

Розвиток технологій і інженерної діяльності відображає загальні закономірності наукового мислення. Розділення окремих пізнавальних сегментів і подальша спеціалізація науки другого етапу призводить до галузевого виробництва. У той же час розвиток конвергентних тенденцій наукового знання у «відновленні» натурфілософського знання здатне заново представити базові технології, але вже на «надгалузевому рівні». Порівняння першого і останнього етапів науково-технологічного розвитку демонструє формальну схожість: кожен орієнтований на ресурсно-базове виробництво, конструктивне «наслідування» природним об'єктам, єдність знання і ідеал вченого як натураліста.

Розвиток інноваційних технологій, нової науки і їх широке впровадження в усі сфери буття людини ставить перед дослідниками принципово нові класи когнітивних завдань, для вирішення яких необхідно осмислення конвергентних або зближувачих технологій, здійснюючих зближення і взаємопроникнення науки, технології і людини. В основі сучасного комплексу технологій лежить нанотехнологія, що обумовлено її основною ідеєю, полягаючою в наступному твердженні: практично будь-яку хімічно стабільну структуру, яку можна описати, насправді можна і побудувати. Ця ідея бере свій початок з виступу Річарда Фейнмана в 1959 р. «Там внизу повно місця»: «Принципи фізики, оскільки я це бачу, не говорять проти можливості маневрування речовиною атом за атомом» [7].

Розвитком цієї ідеї стала молекулярна нанотехнологія, основи якої розробив Ерік Дрекслер в своїй роботі «Машини творення» [8]. Вона дозволяє створювати механічні конструкції: нанопідшипник, наноманіпулятор і ін. Такі конструкції ще не створені і, більш того, йдуть великі дебати про принципову можливість їх створення. Однак біологи вже виявили природні наноприлади у вигляді бактерій і мікроорганізмів, які представляють собою електромотори і електрогенератори і більш складні молекулярні машини, наприклад, АТФ-синтаза.

Важливу роль в науково-технічному розвитку грає зближення «нових базових» технологій, в середовищі яких створюються умови глобального «перетину» наукових знань – цю технологічну єдність позначають як NBIC, NBIC-конвергенція, або NBIC-кластер. Змістом його є нанотехнології, біотехнології, інформаційні та когнітивні технології. У їхньому середовищі створюється новий пізнавальний простір, формально розкритий синергетичною парадигмою. Синергетика представлена в цьому ключі через реалізацію завдань: побудова особливої картини досліджуваної реальності; формування ідеалів і норм досліджень; розробка методологічних установок і філософських підстав науки.

Нові технологічні сфери здатні виступати платформою, на якій може бути реалізована нова наукова онтологія. Тому їх розуміння як чергового міждисциплінарного проекту невірне, тому що на матеріальній, теоретичній і методологічній підставі інформаційних та нанотехнологій розвиваються всі вироблені раніше галузеві та інтегровані технології [9]. Інформаційне середовище створює нове ставлення до ресурсу знань, не тільки в контексті збільшення обсягу зберігання і швидкості обробки і передачі інформаційних даних, а й як технологія подання та оптимізації великого обсягу складних і багаторівневих знанневих систем. Сьогодні можна позначити подібний

підхід до знання як «дизайн знання», як його своєрідна оптимізація до застосовності й інтерпретації, а самі ці формовані знанневі комплекси – поняттям «інтерфейсу». Йдеться про комплексний процес перетворення подачі і сприйняття інформації, даючи нові комунікативні ефекти і пропонуючи для їх реалізації і нові пізнавальні простори. Якісно змінюючи рівні людського сприйняття, інформаційна культура утворює нові онтологічні горизонти застосування та інтерпретації як утворюючихся, так і колишніх науково-технологічних галузей. З'являються дистанційне навчання, інформаційний уряд і управління, автоматичні системи пілотування, просторово-безмежні можливості комунікації та багато іншого.

Поява кілька десятиліть назад інформаційних технологій істотно вплинула на розвиток всіх інших технологій і галузей знань. Об'єднавшись за допомогою конвергентних технологій, інформаційні та нанотехнології повертають нас до єдності картини світу, до природознавства. Вони дають можливість перетворити будь-яку технологію в інформацію і навпаки. Рецепт будь-якої речі може бути переданий по Інтернету, після чого дана річ може бути виготовлена аналогічно тому, як принтер друкує інформацію, отриману через Інтернет.

Характерні риси наукового дослідження, інженерного конструювання і технонаука дуже близькі за своїм змістом. Відмінності в сприйнятті змін пізнавального простору не призводять до чіткого розмежування сфер наукового знання на технологічну або науково-дослідницьку. Можна представляти наукове дослідження як інженерне конструювання, при цьому специфічні риси науково-дослідницької роботи будуть збережені. Технонаука, інженерне конструювання та наукове дослідження ізоморфні: «опис поведінки газу еквівалентно проектним завданням. Ми знаємо, що при розширенні газ охолоджується ... Нам треба відповісти на питання, як газ влаштований. І ось ми конструємо газ на базі атомістичних уявлень, припускаючи, що він складається з безлічі частинок, що безладно рухаються» [10], а атомістика тоді розуміється системним теоретичним конструюванням природознавства. Тобто, пізнавальний простір конвергентних технологій виробляє і нове пізнавальне сприйняття як єдиний пізнавальний акт: наукове дослідження – технонаука – інженерне конструювання. Його пізнавальний результат можна описати як особливе втілення знання – наукомістке інженерно-технологічне рішення, відкрите, таким чином, до широкої інтерпретації та численним застосуванням. Осмислення наукових досягнень і використання інженерно-технічних конструкцій і систем стає пізнавальним процесом: складність системи передбачає її частиною інтерфейсу освоєння як інтерактивне пізнавальне сприйняття її можливостей і функцій. Використання починається зі створення єдиного комунікативного простору, в середовищі якого будуть модельовані і запущені конкретні практичні завдання. Розвиток пізнавальних творчих здібностей людини, його індивідуальних пізнавальних здібностей стає спільною відмінною рисою технонауково-інженерно-дослідного пізнання, оскільки кожен пізнавальний акт передбачає, що знання починається з встановлення комунікативної, діалогічної пізнавальної реальності – простору між суб'єктом знання і об'єктом, зрозумілим як суб'єкт виробленої комунікації. Проте, мова не йде про формування принципово іншої, нічого не маючої з

колишніми досягненнями науки, NBIC–технології відкривають можливість нового переосмислення наукового досвіду і актуалізації його в контексті нових матеріально–технічних можливостей.

Науково–технічний розвиток в контексті конвергентних технологій, і їх широке впровадження в усі сфери буття людини не тільки дозволяє вирішувати принципово нові класи конвергентних завдань і конвергентних технологій, а й привносить в суспільство нове світобачення і світорозуміння: в реальному світі не існує чітких меж між багатьма явищами, які вважались раніше дихотомічними (перш за все, в світлі останніх досліджень, втрачає свій сенс звична відмінність між живим і неживим); стає можливою «інформаційна» інтерпретація життя; стирається різниця між мислячою системою, яка має розумом і свободою волі і жорстко запрограмованою; переглядається природа самої людини; чільним фактором стає не діяльність, не технологія, а людина, яка вигадує, виробляє і споживає вироблене, а також виробляє безпеки, ризики і катастрофи в результаті своєї діяльності.

Людство постійно співвідносить потік інноваційних технологій зі своєю шкалою цінностей і норм. Всі складності даного процесу полягають в безлічі та різноманітності субкультур народів, що населяють нашу планету. В таких умовах виробити єдину шкалу загальнолюдських цінностей можливо. Але розробити систему механізмів та заходів адекватного розвитку технології, яка, з одного боку, відповідала б менталітету і світогляду представників різних культур, а з іншого боку, мала б приблизно однаковий рівень результативності щодо адаптації до технологічного руху з боку субкультур, вкрай складно.

З іншого боку, розвиток технологій призвів до досягнення тієї межі радикального впливу технології на людство, при якій може настати якісна зміна і навіть загибель людства. І формуючий, і деформуючий вплив конвергентних технологій досягнув критичної маси, за якої бачиться або сутнісна зміна людства, або свідоме управління взаємодією людини і технології.

Список використаних джерел

1. Философия техники в ФРГ: Пер. с нем. и англ. – М.: Прогресс, 1989.
2. Шевченко Г. А. Инженерна діяльність та соціотехнічне проектування як чинники трансформації культури / Г. А. Шевченко // Вісті Академії інженерних наук України. – 2002. – №1 (14). – С.89–92.
3. Мельник Ю. М. Тенденції розвитку конвергентних технологій та трансформація свідомості / Ю. М. Мельник // Актуальні проблеми філософії та соціології. – Одеса, 2015. – Вип.4. – С.89–93.
4. Кастельс М. Информационная эпоха, экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С.491–513.
5. Келли К. (Kelly 1995: 25–27). – Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/kastels_inform/01.aspx.
6. Кранцберг М. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Melvin_Kranzberg
7. Фейнман Р. Ф. Там, внизу, полно места. – Режим доступу: <http://www.zyvex.com/nanotech/feynman.html>
8. K. Eric Drexler. Molecular Engineering: An approach to the development of general capabilities for molecular manipulation. – Режим доступу: <http://www.pnas.org/content/78/9/5275.full.pdf>
9. Ковальчук М. В. Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее / М. В. Ковальчук // Российские нанотехнологии. – 2011. – Т.6, №1–2. – С.13–23.
10. Розов М. А. Инженерное конструирование в научном познании / М. А. Розов // Философский журнал. – М.: ИФ РАН, 2008. – №1. – С.54–67.

References

1. Fylosofiyya tekhniky v FRH: Per. s nem. y anhl. – M.: Prohress, 1989.
2. Shevchenko H. A. Inzhenerna diyal'nist' ta sotsiotekhnichne proektuvannya yak chynnyky transformatsiyi kul'tury / H. A. Shevchenko // Visti Akademiyi inzhenernykh nauk Ukrainy. – 2002. – №1 (14). – С.89–92.
3. Mel'nyk Yu. M. Tendentsiyi rozvytku konverhentnykh tekhnolohiy ta transformatsiya svidomosti / Yu. M. Mel'nyk // Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiolohiyi. – Odesa, 2015. – Vyp.4. – С.89–93.
4. Kastel's M. Informacionnaja jepoha, jekonomika, obshhestvo i kul'tura / M. Kastel's. – M.: GU VShJe, 2000. – С.491–513.
5. Kelly K. (Kelly 1995: 25–27). – Rezhym dostupu: http://sbiblio.com/biblio/archive/kastels_inform/01.aspx.
6. Krantsberh M. – Rezhym dostupu: https://en.wikipedia.org/wiki/Melvin_Kranzberg
7. Feynman R. F. Tam, vnyzu, polno mesta. – Rezhym dostupa: <http://www.zyvex.com/nanotech/feynman.html>
8. K. Eric Drexler. Molecular Engineering: An approach to the development of general capabilities for molecular manipulation. – Rezhym dostupa: <http://www.pnas.org/content/78/9/5275.full.pdf>
9. Koval'chuk M. V. Konvergencija nauk i tehnologij – proryv v budushhee / M. V. Koval'chuk // Rossijskie nanotehnologii. – 2011. – Т.6, №1–2. – С.13–23.
10. Rozov M. A. Inzhenernoe konstruirovanie v nauchnom poznanii / M. A. Rozov // Filosofskij zhurnal. – M.: IF RAN, 2008. – №1. – С.54–67.

Zyuganov A. P., PhD student, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), filosofonapt@mail.ru

Scientific and technological development in the context of convergent technologies

Acute social and technological challenges must be solved philosophy, which are occur, must be solved by philosophy, since it was she who has the cognitive tools that allow not only understanding the problems of modern society development, but also to design the future, because it is immanent in the present. Therefore, the aim of this study is the philosophical understanding of the concept of scientific and technological development in the context of convergent technologies.

Humankind is constantly relates the flow of innovative technologies with their scale of values and norms. All the complexity of this process consists in the set and a variety of sub–cultures of the peoples that inhabit our planet. It is still possible in such circumstances, develop a common scale of human values. But it is extremely difficult to develop a system of mechanisms and adequate development of measures of technology, which, on the one hand, would be consistent with the mentality and outlook of representatives of different cultures, and on the other hand, would have about the same level of performance to adapt to technological movement on the part of subcultures.

Keywords: scientific and technical development, convergence technologies, technology development, progress.

Zyuganov A. P., аспирант кафедры социологии, философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), filosofonapt@mail.ru

Научно–техническое развитие в контексте конвергентных технологий

Возникающие острые социальные и технологические проблемы должна решать философия, так как именно она обладает когнитивными инструментами, которые позволяют не только осмыслить проблемы современного развития общества, но и конструировать будущее, поскольку оно имманентно присутствует в настоящем. Поэтому целью данного исследования является философское осмысление концепции научно–технического развития в контексте конвергентных технологий.

Человечество постоянно соотносит поток инновационных технологий со своей шкалой ценностей и норм. Все сложности данного процесса состоят в множестве и разнообразии субкультур народов, населяющих нашу планету. В таких условиях выработать единую шкалу общечеловеческих ценностей возможно. Но разработать систему механизмов и мер адекватного развития технологии, которая, с одной стороны, соответствовала бы менталитету и мировоззрению представителей различных культур, а с другой стороны, имела бы примерно одинаковый уровень результативности по адаптации к технологическому движению со стороны субкультур, крайне сложно.

Ключевые слова: научно–техническое развитие, конвергентные технологии, развитие технологий, прогресс.

* * *

УДК 1.101.3

Коцюба М. П.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
maximkotsyba@gmail.com

ФУНДАМЕНТАЛЬНА ЕТИКО–АНТРОПОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ: ІНАКШІСТЬ ІНШОГО

Здійснюється спроба прояснення фундаментальної етико–антропологічної ситуації, що визначається як ситуація зустрічі з Іншим. Попередньо виявлені «онтологічні» засади філософії Іншого (на прикладах феноменології, екзистенціалізму, герменевтики) та показано їх незавершеність, неповноту. Це пояснюється тим, що такі філософії не запитують про досвід етичного саме як про стосунок (ставлення) до інакшості Іншого. Переживання цієї інакшості і тлумачиться як етико–антропологічна ситуація, що має фундаментальний характер для людського світу.

Ключові слова: Інший, інакшість, фундаментальна етико–антропологічна ситуація, досвід етичного, близькість.

Сучасна культура захоплена ідеєю «виробництва та продукування іншого (чужого)». Таке захоплення доходить аж до «параної» – чим більше ми (нібито) створюємо «іншого», тим менше (насправді) його є. Здається, що «множення іншого» забезпечує наше існування, створює завісу, яка ховає від жаху сучасної культури. Але як не парадоксально, ховає ця завіса від зустрічі зі справжнім «іншим», «чужим», натомість показує його як нашого двійника, який і створений нами ж. Оцей створений дублікат породжує нерозрізнення та спрощення «свого» та «чужого», спотворюючи сенс «людського»: ««Справжнє життя відсутнє». Однак ми існуємо в світі. Метафізика виникає та тримається на цьому алібі. Вона звернена на «інше місце», на «інакше» та до «іншого»» [8, с. 73].

Дослідження Іншого та чужого є візитівкою неокласичної (у найзагальнішому розумінні) філософії та гуманітаристики, яка виходить з настанови на ревізію класичної онтології у зв'язку з антропологічним поворотом у ХХ столітті. Тому відтоді філософія вимагає і включає антропологію до своїх запитань. А запитує вона про роль Іншого та чужого для нашого досвіду, межі та границі їх конституювання у ньому, а також про міру сприйняття, розуміння і, як наслідок, характер ставлення до нього. На наш погляд, плідними та актуальними є студії, що порушують поняття «інакшості» у стосунку до фундаментальної людської ситуації, яку попередньо можна експлікувати як ситуацію зустрічі з Іншим. Питання про «радикально інше», а саме так можна визначити Іншого не просто одним із ключових моментів сучасного гуманітарного мислення, а формує простір для деконструкції традиційних засад філософування, що вже скомпрометували себе, «знищивши» інакшість, редукуючи все суще до певної картини світу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що воно є кроком до студій генеалогії «інакшого» в їх сучасному вигляді: відкриття та освоєння альтернативних шляхів запитування про його сутність та вирішення питання стосунку до власне людського світу. З огляду на це, ми можемо наш проект назвати (умовно) як антропологічні студії інакшого.

Слід розуміти деяку дослідницьку умовність такого проекту. По–перше, такі розвідки можуть позначати певну стратегію по–мислення інакшого, що висновує із себе самого та, всього лише, втрачає власні основоположення («по–мислене» стає вже «своїм», «пережитим» та «усвідомленим»), тобто хибує, оскільки позірно схоплює лише

стратегію та логіку реалізації, але втрачає безпосередній та очевидний факт його існування. Про такі стратегії мова й піде далі. По–друге, проблемним видається побудова мови таких розвідок, оскільки вона є «дискурсом тотожного», і показує лише культурно–історично зумовлену академічну «моду» на такого типу студії та у природній настанові показує те, що вже є тематизовано, узагальнено, підведено під єдиний Логос.

Отож, беручи до уваги ці передсуди та зауваги, можна сформулювати завдання нашого дослідження, які полягатимуть в наступному – спершу здійснити філософсько–антропологічну реконструкцію онтологічного («метафізичного») ґрунту філософії Іншого, аби по тому показати їх незавершеність, оскільки вони не переходять (деякі свідомо цього не роблять, що на нашу думку є хибним) до питання про стосунок, ставлення до цього Інакшого, тобто не запитують як нам ужитися з ним. Потому нам слід наголосити на тому, що тілесність як умова сприйняття Іншого не показує всієї повноти та глибини стосунку з Іншим, якщо не брати до уваги (хоча б теоретично) настанову, що етичне передує онтологічному, і тому можливим є дослідження фундаментального досвіду етичного. І в самому кінці ми маємо висновити, що ситуація «зустрічі з Іншим» має фундаментальний характер для людського існування.

Для реалізації першого завдання ми маємо окреслити та зіставити різні стратегії розуміння інакшості у філософії: феноменологічну, екзистенціалістську та герменевтичну. Головним застереженням є не просто виявити основні схеми опису досвіду іншого, а реконструювати підстави такого досвіду. Для втілення другого і третього завдання нам при нагоді стане концепція етичної феноменології Е. Левінаса, що виступає як деконструкція попередніх варіантів з'яви у досвіді Іншого та наполягає на «етичному» прочитанні фундаментальної людської ситуації.

Зазвичай питання про Іншого філософи редукують до запитування про його сутність. Зостаючись лише в такому горизонті запитування, втрачається можливість дослідження Іншого у всій повноті його інакшості, і у наслідку отримуємо проблеми та передсуди у його розумінні. В залежності від того про що ми запитуємо, таку отримуємо і філософську стратегію подальшого дослідження сутності Іншого.

Перший аспект чи мотив є питання про те, чим же власне є «інакше», який його образ? Цю версію запитування можна назвати естетичною, вона оскільки зводиться до пошуку стосунку інакшого до буття, і показує неможливість та неспроможність редукувати його до буття. Слід шукати «щось іще», шпарину, невідповідність, які й відкривається нам Інший.

Другий аспект полягає в питанні про стосунок чи краще сказати ставлення до Іншого. Це питання про можливість досвіду інакшого та як Інший може бути даний мені? У загальному вигляді це питання можна назвати антропологічним або етичним.

Щодо першого аспекту, то певна методологічна згуртованість присутня майже у всіх тих, хто запитує про інакше (принаймні в загальному вигляді і на перший погляд). Можна говорити про певну філософію Іншого, навіть беручи до уваги те, що гуртуючий для них елемент, тобто «інакшість», різниться навіть сам із собою. Такі розвідки можливі лише як множинність різних версій та стратегій, в яких, тим не менш, можна простежити

подібні філософські інтенції та шляхи. Загалом можна накреслити наступні шляхи до проблеми інакшості (Іншого): феноменологічний, екзистенціалістський та герменевтичний.

Виразними представниками феноменологічного способу є Е. Гусерль, М. Мело–Понті, які питання про сутність інакшості Іншого редукують до «як конститується інакшість?» або «як нам даний Інший в досвіді?».

На думку Е. Гусерля це є гносеологічною проблемою, оскільки феноменологія має запитувати про те, як з'являється щось чуже в свідомості Я. Безпосереднім вказівником існування Іншого стає феноменально очевидне тіло («живе тіло»), яке виступає посередником між Я та Іншим. Конститування Іншого відбувається завдяки аналогії мого тіла з його тілом, яке аппрезентує для мене іншу живу сутність: «Інший, згідно сенсу свого конститування, відсилає до мене самого, інший є відображення мене самого...» [2, с. 122]. Я переносить «сене» власного тіла на інше тіло, тим самим перетворюючи його на живе тіло. Але при сприйнятті тіла Іншого аппрезентація не дає всієї повноти пізнання психічного життя Іншого. Більшою мірою постає питання автентичності Іншого: скільки в ньому лишається інакшості для розрізнення його з–поміж іншого феноменального світу? Чи можливе схоплення Іншого без усіляких його модифікацій? За допомогою аппрезентації, яка сконтекстована асоціацією? Нам видається, що ні. Хоча феноменологія й була покликана показати «короткозорість» суб'єкт–об'єктного способу мислення і звільнити розум від таких кайданів, все ж втрапляє до них: «не моє тіло» є спочатку темою чи предметом, що з необхідністю перетворюється на об'єкт мислення Я, тобто втрачається безпосередній зв'язок зі світом життя.

Більшість послідовників Гусерля – М. Гайдегер, М. Мерло–Понті, вважають, що аппрезентація не забезпечує очевидності того, чому Інший схоплюється як Інший, а не «річ серед речей». Та унікальність, що дозволяє розрізнення «свого» і «чужого» нівелюється в аналогічних процедурах. Феноменологи «після Гусерля» наполягають, що Інший даний нам не в досвіді пізнання, а безпосередньо в досвіді існування – фундаментальному чуттєвому досвіді світу. Тілесність – це досвід власного тіла, що відсилає до Іншого, та уможлиблює досвід етичного.

М. Мерло–Понті визнає за основу сприйняття тіло, що є «рух в бік світу». Він наполягає на неможливості конечної редукації до «чужого», і говорить про сферу «живого досвіду» (життєсвіту), де і з'являється нам Інший [5]. Тіло – це спосіб присутності в світі. Воно є не просто річчю серед інших речей світу, а є фактом співіснування зі світом. Воно забезпечує переплетіння зовнішнього (Іншого) і внутрішнього (Я). Моє тіло – це умова сприйняття Іншого, як певної поведінки, що схоплюється в його феноменальному тілі. Тіло Іншого виступає не просто як фрагмент світу, а спосіб переживання цього світу.

Ж.–П. Сартра як представника екзистенційної філософії цікавить конкретна людина, оскільки «Іншого зустрічають, його не конституують» [6, с. 273], тим самим наголошуючи на ситуативності та начебто випадковості зустрічі Іншого, а не «гносеологічній» необхідності та причинності. Інший не просто концепт, що його ми надибуємо в теорії як об'єкт–в–собі, а той з ким повсякчас

стикаємось у реальному житті, той з ким маємо певні та реальні взаємини. Цілковита недетермінованість Іншого змушує говорити Сартра про нього як про «пекло», що кожного моменту нависає над Я, володіє ним. Конфлікт є способом існування буття–для–Іншого. І цього не можна уникнути, оскільки Інший для мене є «одночасно крадієм мого буття і той, завдяки якому «є» буття, що є моїм буттям» [9, с. 207]. Я належить Іншому, проте прагне стати джерелом його буття, тому виходом з під такої влади є привласнення його свободи. Це є «поглинання» Іншого, проте зі збереженням його інакшості – постійне заперечення Я, що Я – це Інший. Тобто Сартр пропонує «сховатися» у своїй суб'єктивності, що призводить до повного відчаю, а з ним провокує і нову спробу асиміляції Іншого. І так стається постійно і кожного разу, що змушує Сартра говорити про певний мазохізм, а не любов до Іншого. Погодьтеся, не дуже радісно чи оптимістично змальовується співіснування з Іншим! Як тоді бути з ідеалом гуманізму, про який весь час пише Сартр, мало не надаючи їм імперативного статусу? Що ж таке відкривається Сартру, що це одразу не виражається та не схоплюється іншими філософами, полишаючи француза у статусі цілковитого маргінала в академічних колах? Почасті спробуємо відповісти на це далі та в майбутніх дослідженнях.

З відмінних позицій до розуміння «інакшості» підходить герменевтична традиція, що представлена Г. Гадамером, П. Рикером. Для них інакшість Іншого представлена не в тілі («не моему»), а в знаках, які полишаються (і певним чином упорядковуються) ним у світі. До таких «слідів» можна віднести текст (мова, мовлення), тілесні рухи та позиції і т.д., які слід ідентифікувати, інтерпретувати та знати, наділяти їх сенсом. Всі вони виступають як онтологічні медіатори між Я та Іншим. В цьому випадку, інакшість Іншого постає як щось незрозуміле, як те, чому ми не в змозі надати сенс, тим самим наблизитися до нього. Виникає, за словами Рикера «конфлікт інтерпретацій», який можна спробувати подолати через комунікацію, і це єдиний вихід. Діалог дозволяє втрапити на спільний горизонт сенсу, до сфери «між», тоді далекий Інший стає для мене близьким, зрозумілим. На думку герменевтів будь–яке звернення до Іншого вже виказує структуру мови, того, до кого звертаються. І тому Гадамер говорить про те, що Я поступово зливається з Ти, оскільки знаходять в безперервному діалогічному стосунку. Але як тоді бути з інакшністю, оскільки вона і тільки вона уможлиблює будь–які розрізнення? Виходить, що все сповзає у «діалогічне болото» з вічним рухом по колу у пошуках сенсу, який можна тлумачити як найбільш успішну інтерпретацію? Розрізнення можливе лише структурою мови та правилами граматики?

Всі ці тренди новітньої філософії виходять з настанови про тілесність як умову розрізнення сушого, яка в той же час не тільки розділяє все, а й зв'язує: «Тіло – це щось, на що ми можемо вказати пальцем, тому що воно саме і є цим вказуванням» [1, с. 383]. І це є важливим, оскільки це дозволяє не тільки будь–яке розрізнення взагалі, а й залишає можливість Іншому бути інакшим, проте будучи певною втіленою самістю. Тілесність дозволяє побачити в цій «інакшості» певну суб'єктивність – іншу людину. Існування людини неможливе без іншої людини, тому з необхідністю виникає питання про досвід етичного як

переживання ситуації зустрічі з Іншим. Чи «тілесність» є тією основою, що дозволить описати такий досвід? На наш погляд видається що так, якщо вказати на певну настановчу заувагу. Сформулювати її можна так – етичне передує онтологічному. Багато кому вона може видатись наївною, обумовленою лише теоретичною вигодою або позірним манівцем для виходу із «пастки етики», в яку трапляє дослідник.

Зрозуміти буття як таке не означає дослідити дійсний (справжній) стан духу, який пізнає. По-справжньому його зрозуміти означає *існувати тут*. Це ««тут» не має онтологічного привілею ні від аскези, яку допускає, ні від цивілізації, якої вимагає» [3, с. 6]. Вже в самому промовлянні по складах «буття» розкривається його справжня сутність, яка полягає в особливій напрузі. Тому діємо ми в світі від самої цієї напруги, кожна дія має невірний характер, і за неї ми відповідальні. Перебування з Іншим означає не *розуміння* його, а *ставлення* до нього: «Людина – це єдина істота, яку я не можу зустріти, не виражаючи, водночас ставлення до цієї зустрічі» [3, с. 11]. Розуміння є вторинним у стосунку до ставлення. Ставлення як звертання до Іншого передує розумінню, тобто до репрезентації його інакшості. От оце «звертання» і є етикою, тому взаємини з Іншим не є фундаментальною онтологією. Фундаментальною постає етика, яка показує ставлення до сущого ще до будь-якої участі з цим сущим.

Тепер видається логічним перехід до другого аспекту запитання про Іншого. Його можна спостерігати у явній та неявній формі. Що тут мається на увазі? Включення досвіду етичного до філософії у явній формі присутнє у Е. Левінаса (чим він власне нам і цікавий найбільше), а от певні елементи опису такого досвіду, сам спосіб запитання про статус його існування має суттєву розпорошеність та розчиненість і наявний у багатьох філософів. До таких можна віднести М. Гайдегера, М. Бланшо, Ж. Багая, Ж. Деріда, М. Бахтіна і може при більш детальному розгляді у ще багатьох філософів. Наразі нас цікавить Левінасів досвід запитання про статус етичного у зв'язку із фундаментальною етико-антропологічною ситуацією.

Концепція Іншого як абсолютно (радикально) інакшого у Левінаса виростає на тлі філософій Е. Гусерля та М. Гайдегера, але в етико-антропологічному вимірі набагато перевершує їх. Левінас зазначає, що Гусерлева феноменологія лише прочинила «стосунок з Іншим», показала як ми можемо про нього запитувати. Як і Гусерль, Левінас розглядає іншу людину як абсолютний полюс інакшості, але зміщує акцент від недоступності для мене актів свідомості Іншого до його вразливості, смертності, тим самим показує, що такі переживання є досвідом етичного.

У своїх розвідках Левінас висновує те, що всі попередні і сучасні йому філософії постулюють (кожна у свій унікальний спосіб) насильницьке ставлення до Іншого та є «філософією онтології», що позбавляє його інакшості [4, с. 260]. Французький мислитель говорить про можливість та необхідність побудови нової філософії, яка б відкинула цей логос Тотожності. Наслідками цієї традиції були теоретичні пошуки закономірностей як фактів, що підтверджують таку тотожність. «Свідомства» такого ставлення Левінас віднаходить, наприклад, у пошуку «єдиного», «першоджерела», «архе», до певного

фундаменту на якому все тримається та від якого все походить та започатковується. Такі начала уніфікують, нехтують інакшістю та розчиняють все у єдиному горизонті нерозрізнених силуетів та сенсів. В такому горизонті непевності людина шукає опори і знаходить її у собі та у своїй силі судження, що дозволяє йому множити сутності, які цієї «сутності» і не мають, а є лиш ілюзіями, привидами нас. Людина сприймає Іншого як подібне до себе Я. Левінас, на відміну від Е. Гусерля, відмовляється розуміти Іншого як *alter ego*, що є результатом інтенційних актів свідомості.

Потужну критику інтенційності (як її тлумачив Е. Гусерль) можна надібати ще у М. Гайдегера. На його думку, прийнята в феноменології характеристика інтенційності є поверховою та побіжною. Слід відмовитись від розуміння інтенційності як просто «спрямованості на...», і слід тлумачити інтенційність як структуру стосунків Dasein. «Звичайне розуміння інтенційності випускає з поля зору те, на що сприйняття спрямоване» [7, с. 81]. Отже, за Гайдегером, слід запитувати про те, яким чином внутрішнє інтенційне переживання виходить назовні, тобто до Іншого? Йдеться про пошуки виходу до буття як до чогось, що є відмінним від нашої суб'єктивності, сутнісно відмінним від Я.

Левінас підхоплює ці моменти критики та зауважує, що ініціатива, присутня в інтенційності у вигляді телеології чи волі, зумовлює свого роду насилля над Іншим. Вона дає нам ілюзію пізнаваності Іншого, перетворюючи Іншого в об'єкт теоретичних аналізів, тим самим об'єктивуючи його до «порожнього поняття», яке позбавлене самості. Слід наповнити інтенційність етичним змістом, що полягає у сприйнятті Іншого як безмежної духовної реальності, яка виходить далеко за межі теоретичних тематизувань. Левінас пропонує мислити стосунок до Іншого як «близькість» (*la proximité*). Близькість – це ані відтворення (ре-презентація) чи тематизація, ані думка про Іншого. Таке ставлення до Іншого є абсолютно безпосереднім – «... близькість Іншого, близькість ближнього є необхідним моментом одкровення (тобто звільнення від будь-яких стосунків), абсолютної присутності...» [8, с. 76]. Така близькість означає не просту дистанційну наближеність або присутність тут Іншого, натомість він наближається до мене сутнісно, і в цьому проявляється наша відповідальність за нього. Наблизитись означає прийняти Іншого за принципом «один для іншого», тобто передбачає і відповідальність за нього. А цьому і полягає сенс фундаментальної етико-антропологічної ситуації.

Для Левінаса є принциповим зміщення сенсу від «стосунку з Іншим» до «стосунку (ставлення) до Іншого». При чому тут принциповим є формулювання «стосунок до Іншого», а не, приміром, «з Іншим» чи «для Іншого». Між Я і Ти панує взаємність (при чому позірна взаємність), що поступово трансформується в тотальність Ми. «Між нами» є фундаментальною людською ситуацією, яка одразу передбачає асиметричність ставлення до Іншого. Ставлення Я до Іншого принципово не-подібне ставленню Іншого до Я. Доступ до іншої людини як такої не може бути здійснено ні шляхом вчування, ні за аналогією до власного Я, ні, тим більше, шляхом пізнання. Інший проголошується Левінасом абсолютно неприступним та непроникним, його інакшість полягає в його «святості», що для французького філософа означає радикальну відокремленість чи трансцендентність. Сенс радикальної

інакшості Іншого полягає не в тому, що він має свою тілесність та внутрішнє (психічне) життя, які недоступні для мене, а в тому, що він етично нерівний мені – він просто інший! Тут йдеться не про якийсь містичний досвід, для переживання якого ми маємо дотримуватись особливих практик та медитацій, а про прості речі, що доступні кожному.

Проголошуючи принципово етичний характер ситуації зустрічі з Іншим, Левінас, здавалося б, оминає питання міри с–прийняття Іншого. Згадати хоча б наше несприйняття та нетерпимість до інакодумців та, що ще більш гнітить, – до різноманітних расових утисків, шовінізму і т. д. Чи маємо приймати Іншого, тільки якщо він – наш добрий товариш чи громадянин? Звісно, ми поважаємо інакшість Іншого! Але якщо він, наприклад, добре вихований, має хорошу освіту і має гарну зовнішність можна запитати і наступне: чи не чинить Інший насилля наді мною? Якщо так, то як мені уникнути чи усунути таке насилля без того, щоб завдати шкоди Іншому? Такі питання є наріжними для Левінаса і їх вирішення видається неможливим, але необхідним.

Погляди Левінаса стосуються «дива» визнання та прийняття Іншого, аж до порятунку та підтримання його життя: «Супротив Іншого не є насиллям у стосунку до мене, це – не заперечення: він має позитивну структуру – етику» [8, с. 215]. Він намагається надати етиці статус першої філософії, яка вирізняється спрямованістю на «абсолютно інше». Ставлення до Іншого – поза всякою повинністю. Етика перевершує закон, але разом з тим і фундує його. У такий спосіб французький філософ здавалося би знімає цю проблему, проте не вирішує її (як це багатьом здається). Будь–які прагматичні раціоналізації цієї міри призводять до руйнування дива моральності та етичного стосунку між Я та Іншим. Інший встановлює «розумний порядок» через зверненість до мене. У його присутності конститується і моя ідентичність: вона отримує завершеність, але позбавляється скінченності. Це відбувається в сфері «чистої присутності», в якій людина ніколи не подібна самій собі. Підтримання ж моєї ідентичності є її «перманентним оскарженням», тобто домаганням відповіді Іншого. Інший постає переді мною обличчям–до–обличчя і ставить мене під питання, зобов'язуючи мене всією своєю сутністю нескінченного (оце і є та напруга про яку була мова трохи раніше).

Інший є не чимось, на що спрямовані наші заклики та дії, натомість він є тим, із чого вони походять. Вимога Іншого, з одного боку, перевершує будь–яку інтенцію чи яке–небудь регулювання сенсу, а з іншого – ця вимога не має жодного сенсу і не підводиться під жодне з правил. Інший радше провокує сенс внаслідок того, що порушує наявні сенсові та причинові зв'язки.

Саме так і в такий спосіб відбувається зустріч з Іншим, де він показує себе справжнього. Інший вже завжди є, навіть до «народження» якоїсь суб'єктивності, але спосіб його існування є відчуженість та ізольованість. Способом же буття суб'єктивності Я є наближення чи долання відчуженості Іншого. Ця наша «метафізична жага» може набувати різних форм. Лиш полишаючи межі власної суб'єктивності, екзистуючи, ми не тільки бачимо ілюзорність власного Я, а й надибуємо Іншого. Він і в змозі встановити нашу, але вже не ілюзорну, цілісність. Принаймні на мить. Відбувається це у мові, адже промовляння передбачає того, до кого воно промовляється.

Мова завжди передбачає Іншого. Саме тут «метафізичне» зустрічається та зливається з антропологічним. Мислити абстрактну людину вже не можна, оскільки це пусті медитації. Людина завжди перебуває у світі як реальна і конкретна. Вона обживає певний простір, поділяючи його з Іншим, тому світ є неможливий без Іншого. Не можна потрапити у ситуацію цілковитої втрати суб'єктивності, тобто набуття абсолютної самотождності, бо це є ситуація смерті.

Отже, зверненість до інакшого, Іншого є однією з головних медитацій сучасної філософії. Проте запитання про його сутність має з необхідністю продовжуватися питанням про наше до нього ставлення. Людський спосіб життя є ситуаційний, тобто як зустріч з Іншим, що має фундаментальний для нас характер. Досвідчення Іншого є етичним, тому вона збігається з антропологією. Переживання інакшості уможливорює обживання та облаштування нами в світі, відтворення та перетворення його на людський світ.

Список використаних джерел

1. Вальденфельс Б. Ключевая роль тела в феноменологии Мориса Мело–Понти / Б. Вальденфельс; [пер. с нем. О. Шпараги] // Мерло–Понти М. Видимое и невидимое. – Мн.: Логвинов, 2006. – С.379–399.
2. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль; [пер. с нем. В. И. Молчанова]. – М.: Академический Проект, 2010. – 229 с.
3. Левінас Е. Чи є онтологія фундаментальною? / Е. Левінас // Левінас Е. Між нами: Дослідження думки–про–іншого / Е. Левінас; [пер. з фр. В. Куринського]. – К.: Дух і Літера: Задруга, 1999. – С.5–16.
4. Маркітян Г. Еммануель Левінас о феноменологии: опыт этического переосмысления / Г. Маркітян // Δόξα / Докса: Зб. наук. пр. з філософії та філології; вип.14: Німецька феноменологічна традиція у філософії, гуманітаристиці та культурі. – 2009. – С.259–268.
5. Мерло–Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло–Понти; [пер. с фр. И. С. Вдовиной]. – СПб.: «Наука», 1999. – 606 с.
6. Сартр Ж.–П. Бытие и Ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.–П. Сартр; [пер. с фр. В. И. Колядко]. – М.: «Республика», 2000. – 639 с.
7. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер; [пер. с нем. А. Г. Чернякова]. – СПб.: Высшая религиозно–философская школа, 2001. – 445 с.
8. Lévinas E. Totalité et infini. Essai sur l'extériorité / E. Lévinas. – Paris, LGF, Le Livre de poche, coll. «Biblio–essais», 1990. – 352 p.
9. Sartre J.–P. La premiere attitude envers sutrui: l'amour, le laiiagac, le masochisme / Sartre J.–P. L'être et Le Néant: essai d'ontologie phénoménologique. – P.: Callimard, 1966. – P.404–418.

References

1. Val'denfel's B. Ključevaja rol' tela v fenomenologii Morisa Melo–Ponti / B. Val'denfel's; [per. s nem. O. Shparagi] // Merlo–Ponti M. Vidimoe i nevidimoe. – Mn.: Logvinov, 2006. – S.379–399.
2. Gusserl' Je. Kartezijskie razmyshlenija / Je. Gusserl'; [per. s nem. V. I. Molchanova]. – M.: Akademicheskij Proekt, 2010. – 229 s.
3. Levinas E. Chy je ontologija fundamental'noju? / E. Levinas // Levinas E. Mizh namy: Doslidzhennja dumky–pro–inshogo / E. Levinas; [per. z fr. V. Kuryns'kogo]. – K.: Duh i Litera: Zadruga, 1999. – S.5–16.
4. Markitjan G. Jemmanuel' Levinas o fenomenologii: opyt jeticheskogo pereosmyslenija / G. Markitjan // Δόξα / Doksa: Zb. nauk. pr. z filosofii' ta filologii'; vyp.14: Nimec'ka fenomenologichna tradycija u filosofii', humanitarystyici ta kul'turi. – 2009. – S.259–268.
5. Merlo–Ponti M. Fenomenologija vosprijatija / M. Merlo–Ponti; [per. s fr. I. S. Vdovinoj]. – SPb.: « Nauka», 1999. – 606 s.
6. Sartr Zh.–P. Bytie i Nichto. Opyt fenomenologicheskoy ontologii / Zh.–P. Sartr; [per. s fr. V. I. Koljadko]. – M.: «Respublika», 2000. – 639 s.
7. Hajdegger M. Osnovnye problemy fenomenologii / M. Hajdegger; [per. s nem. A. G. Chernjakova]. – SPb.: Vysshaja religiozno–filosofskaja shkola, 2001. – 445 s.
8. Lévinas E. Totalité et infini. Essai sur l'extériorité / E. Lévinas. – Paris, LGF, Le Livre de poche, coll. «Biblio–essais», 1990. – 352 p.
9. Sartre J.–P. La premiere attitude envers sutrui: l'amour, le laiiagac, le masochisme / Sartre J.–P. L'être et Le Néant: essai d'ontologie phénoménologique. – P.: Callimard, 1966. – P.404–418.

Kotsiuba M. P., postgraduate, Theoretical and practical philosophy department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), maximkotsyba@gmail.com

The fundamental ethical–anthropological situation: otherness of the Other

In this article the author attempts to clarify the fundamental ethical–anthropological situation which can be defined as the situation meeting the Other. The author provides the basic principles of the phenomenology, existentialism, hermeneutics for to show their incompleteness. This is so because such philosophies do not ask about ethical experience as the relation to otherness of the Other. Experience of this otherness can be interpreted as the ethical–anthropological situation which is fundamental to the human world.

Keywords: Other, otherness, fundamental ethical–anthropological situation, ethical experience, closeness.

Коцюба М. П., аспірант кафедри теоретическої і практичної філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), maximkotsyba@gmail.com

Фундаментальная этико–антропологическая ситуация: инаковость Другого

Осуществляется попытка прояснения фундаментальной этико–антропологической ситуации, которую можно определить как ситуацию встречи с Другим. Предварительно выявлены «онтологические» основы философии Другого (на примерах феноменологии, экзистенциализма, герменевтики) и показана их незавершенность, неполнота. Это объясняется тем, что такие философии не вопрошают об опыте этического именно как об отношении к инаковости Другого. Переживание этой инаковости можно истолковать как этико–антропологическая ситуация, которая имеет фундаментальный характер для человеческого мира.

Ключевые слова: Другой, инаковость, фундаментальная этико–антропологическая ситуация, опыт этического, близость.

* * *

УДК 141:17.023.34

Савицька І. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), lsavitskaya@gmail.com

Каменська І. В., студентка економічного факультету, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), kamenska21443@ukr.net

Поняття щастя та шляхи його досягнення у філософських пошуках Григорія Сковороди

Проаналізовано принцип самопізнання як шлях досягнення істинного щастя у філософії Г. С. Сковороди. Мета дослідження – проаналізувати поцінування щастя в контексті морально–етичної філософії Г. С. Сковороди. Досягнення зазначеної мети передбачає дослідження системи філософських поглядів Г. Сковороди, вивчення сутності вчення про людину, з'ясування ролі ідеї «внутрішньої» людини у філософській системі Сковороди. Актуальність даного дослідження полягає у пошуку відповіді на питання про сенс життя та щастя у ньому. Для Сковороди мета філософії – практична, – показати шлях до щастя. Зазначається, що за мислителем, щастя полягало у свободі, у виконанні улюбленої роботи (спорідненої праці) і в суспільному щасті, коли люди живуть у злагоді і доброті. Отже, центральною ідеєю філософії Г. Сковороди є проблема пізнання дійсної людини. Для філософа щастя – це внутрішній стан світу, веселоцями, і довіру, яку досягається за рахунок всіх. Філософські погляди Г. С. Сковороди на проблему щастя людини як важливу категорію її суспільного буття мають актуальність і сьогодні, зокрема, в контексті духовного вдосконалення суспільства.

Ключові слова: щастя, самопізнання, свобода, людина, макрокосм, мікркосм, матерія, дух.

Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами... Це – сонячне світло; процини тільки двері у свою душу...

Г. С. Сковорода

Філософські погляди Г. С. Сковороди, є не лише самобутніми та оригінальними, а й повчальними для людей сучасних. Великий філософ, понад усе, хотів бачити український народ щасливим. І все своє життя

і талант присвятив пошуку формули щастя, розробці філософського вчення про щастя, як головної суті людського існування. Осмислення філософії Г. С. Сковороди наближає нас до розуміння не тільки світу, а перш за все, самих себе. Недарма, саме цього філософа вважають символом української духовності. Український мислитель зазначав, що прагнення людини до щастя загальне і що право на щастя мають усі люди без винятку: «Премилосерднейшее естетство всем без выбора душам открыло путь к счастью...» [5, с. 212].

Проблему щастя людини досліджували філософи усіх часів і народів. Кожен із мислителів намагався дати відповідь на споконвічне питання: в чому полягає істинне щастя людини? Досліджуючи дане питання і відповіді на нього, бачимо, що вони залишаються актуальними і сьогодні. Поняття «щастя» є одним із найважливіших понять філософії Г. Сковороди, воно досліджувалося цілою плеядою науковців, серед яких Д. Багалій, Ю. Барабаш, Г. Верба, В. Горський, І. Гузар, В. Ерн, І. Іванько, М. Кашуба, Б. Крива, І. Куташ, А. Пашук, Ф. Поліщук, М. Попович, В. Роменець, О. Ткаченко, Ю. Семчук, Я. Стратій, Д. Чижевський та ін. Людина, сенс її буття, умови досягнення людського щастя – ось те ядро філософії Сковороди, що цікавило і буде цікавити дослідників філософської спадщини всіх поколінь.

Метою даного дослідження є аналіз концепції щастя у філософській спадщині Григорія Сковороди.

Кожна людина народжується на цей світ для щасливого життя. Але чи кожен знаходить це таке оманливе, загадкове щастя? Ще з часів Сократа філософи досліджували природу щастя та шляхи його досягності. Так, послідовники гедонізму розглядали насолоду як єдине благо й справжню мету людського життя. Арістотель виокремлював у понятті щастя дві складові: внутрішню (духовну) досконалість – те, що залежить від самої людини, і зовнішню (матеріальну) благополуччя – те, що від людини не залежить. Сенека стверджував, що добродесність є достатньою для щастя. Поняття щастя та шляхи його досягнення у філософських пошуках Сковороди займає провідне місце, але на відміну від інших мислителів, які тільки міркували про те, що ж таке щастя, філософ у своїх творах давав практичні поради щодо його досягнення. На думку Сковороди, щастя доступне всім, бо природа нікого не обділила, варто лише з'ясувати, хто до чого народжений. Спадщина письменника–філософа складається з філософських трактатів, поезій, байок в яких відображаються його філософські погляди: життя людини – це постійне самопізнання, самовдосконалення; світ можна зробити цілісним, лише віднайшовши себе, пізнавши сутність свого «Я». У своїх філософських роздумах, Сковорода зосереджувався на пошуку істинного шляху до щастя і блаженства, вважаючи, що найважливішим у людині є її емоційно–вольове начало – «серце», випливають думка, прагнення, почуття. Справжня, дійсна людина, народжується тоді, коли вона осягає невидиме і стає не тільки тілесною, а й духовною людиною. За своєю сутністю, своїм серцем людина тотожна Богу. Пізнаючи себе, людина пізнає Бога. Служіння Богу, любов до нього є одночасно і любов'ю до себе. Людина є центром світу, в якому сходяться всі проблеми життя, пізнання і діяльності, саме тому принцип «Пізнай себе» пронизує всі його твори. Самопізнання є ключем до розкриття всіх таємниць світу і людини.

Ідея людського щастя розв'язується Г. Сковородою в єдності трьох основних координат існування всього суцього: макрокосмосу – навколишнього всесвіту, мікрокосмосу – світу людини та світу символів – світу Біблії, а також світу концентрації духовних здобутків людської цивілізації, презентованих у міфології та фольклорі. Кожен із цих світів є двонатурним, тобто має дві природи – внутрішню (духовну) та зовнішню (матеріальну). Першопричиною руху світів виступає природа внутрішня [2, с. 65]. Сковорода ділить світ надвоє тобто він пропонує систему, розглядає дві натури, а саме: одна – видима (твар), а друга – невидима (Бог). Сковорода взаємовідносить духовне та тілесне. Розділяючи Всесвіт на дві натури – видиму й невидиму, тобто світ матеріальний і духовний, – Г. Сковорода надає перевагу невидимій як у макро – (Вселенських), так і в мікромасштабах (людських). Г. Сковорода стверджує: «Чим вище в поняття невидимості ввійду, тим міцніша віра моя» [6, с. 99]. У людини є можливість піднятися без віри до найвищих вершин, але відчувши потім прозоріння, здобувши віру, вона опиняється перед усвідомленням того, наскільки все це є мізерним. Таким чином віра починається там, де кінчаються межі розуму. На першій погляд здається, що вчення Сковороди про самопізнання не було оригінальним, а повторювало концепції інших античних та європейських філософів. «Скрізь любов та віру людина пізнає себе», – пише він, та утверджує, що заклик «Пізнай себе» – є не лише поняттям зрозуміти самого себе, а й вказівка основного цього шляху, пізнання. Для Сковороди людина є окремий світ, зі своїми законами існування. Головним є – воля людини та її моральність при обранні життєвого шляху. Сам процес самопізнання має три ступені: пізнання себе, тобто самоідентифікація; пізнання себе як суспільної істоти; це пізнання себе як буття, а саме що створене по божому образу. Третій етап є найважливішим, так як він надає зрозуміти загальне з усім людським буттям. Г. Сковорода вважав, що знання мусить відкрити суть щастя і вказати шляхи його здійснення. Але щасливе життя може бути лише за умови поєднання знання і доброчесності, які мислитель образно назвав двома крилами, без допомоги яких людина не зможе досягнути завітної мети.

На відміну від Сократа, який наголошує на пізнанні людської природи, Григорій Сковорода, звертає увагу і на чинники формування людської душі: віри, надії, любові. Г. Сковорода, для якого «віра була філософією, а філософія – вірою», вважав: «бути щасливим – [пізнати], знайти самого себе» [6, с. 145]. Мислитель розглядає віру і любов як органічний прояв самої духовності людини, він пояснює цим причини такі як природні людські прагнення. Протилежним до любові та віри, за своєю дією на людину, є поняття нудьги, туги, суму, страху. Григорій Сковорода вважає, що вони роблять людську душу приреченою на розслаблення, та лишать її здоров'я. І саме тому він стверджує, що запорука здоров'я душі – це її радість. Не в насолоді щастя, а у чистоті серця, в духовній рівновазі, в радості. Отже, філософ конструює життєвий простір людини не лише за допомогою раціонально визначених філософських понять, а ще і за допомогою того, з чим людина повсякденно зіштовхується і те, що має вирішальне значення для неї. Якщо ж з'єднати категоріальні сутності любові, віри та самопізнанням людської душі, то можна отримати розуміння головної

категорії – щастя, яке знаходиться в нас самих. Можливість досягнути щастя велика, якщо людина йде стежкою віри та любові. Мислитель вважає, що кожна людина створена на те, щоб отримати щастя, але не всі досягають цієї мети.

Щоб реалізувати всі свої можливості, людина повинна бути вільною. Для Сковороди свобода передусім асоційована з духовною незалежністю людини від мирських спокус і марнот цього світу («Всякому місту – звичай і права») і водночас залежністю від Бога як осердя вселенської свободи й любові. «О дірво! О свободо! Я в тобі почав мудріть...», – пише філософ [7]. Свобода – це вищий дар і благо людини, вони притаманні їй самій за самою природою речей, але через злу волю відняті в неї гнобителями. Сковорода називає свободу «головною мірою» у своєму житті; вважає це основною метою, до якої повинні прагнути трудящі люди, кожен мусить бути гідним свого справжнього призначення – творити своє власне і загальне щастя. Свобода у філософа – це найвищий дар і благо людини, притаманні їй за самою природою. Наявність чи відсутність її є головним показником життя людини чи суспільства. Несвобода неминуче веде до несправедливості, панування антилюдських цінностей, зла, аморальності та розладу самого суспільства. Свобода – це головна мета до якої мають прагнути люди, вона є головною мірою в житті. «Що є свобода? Добро в ній яке? Кажуть, неначе воно золотее? Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото, Проти свободи воно лиш болото...» [7]. Умовою досягнення свободи, за Г. Сковородою, виступає усвідомлення в собі Бога (Божественної природи, Духа Божого), «істинної», «невидимої» природи, яке у свою чергу пов'язане з розумінням мислителем свободи як особливого душевного стану [8, с. 136].

Беззаперечно, зі щастям, мудрістю, свободою тісно пов'язана й ідея «сродності» Г. Сковороди, яка є однією з основних його філософських тем: «Сродність», пояснює Сковорода, – це закарбована в кожному серці галузка Божого промислу, тобто не що інше, як «вроджена Божа воля і його таємний закон, котрому підлягає все твориво». Тож мудрим чоловіком є той, хто збагнув спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вона прагне». «Сродна праця» є однією з найважливіших категорій в системі філософських і соціологічних поглядів Сковороди в розумінні людини, її діяльності та сенсу життя. Вона дає можливість розкрити розуміння Сковородою індивідуального та загального блага і щастя, систему виховання, своєрідність його інтерпретації соціальної рівності й нерівності між людьми тощо. «Щаслив, хто сопряг сродную себе частую должность с общею, Сія есть истинная жизнь...» («Зозуля и Косик») [7]. Сковорода наполягає, що праця повинна виступати як творчість. І завдання людини обрати собі заняття не тільки не шкідливе суспільству, а й яке приносить задоволення самою людині, яке задовольняє внутрішні потреби, та приносить душевний спокій. Свобода і щастя, у розумінні філософа, передбачає можливість вибору способу діяльності й соціального статусу. У філософії Сковороди «людина стає особистістю, якщо вона сама свідомо, за власним вибором і під власну відповідальність тче «симфонію свого життя» з різних даних їй її природою ниток» [8, с. 250]. Григорій Сковорода закликає усвідомити своє покликання, спорідненість і наслідувати за нею в житті, бо сама людина носить в собі своє щастя і сама творець його, а тому: «Не шукай щастя за морем,

не проси його у людини, не породжуй по планетах, не волочись по палацах, не повзай по кулі земній, не броди по Єрусалимах... Златом можеш купити село, річ важку, але неважливу, а щастя, як найнеобхідніша необхідність, та не завжди і не скрізь дарується щастя ні від небес, ні від землі, не залежить» [7].

Отже, формула щастя, запропонована Г. С. Сковородою: «Бути щасливим – се значить пізнати себе чи то свою природу, взятись за свою долю і робити своє діло» носить інтегральний характер і містить в собі бездоганні рекомендації для вироблення життєвої стратегії: самопізнання (пізнати себе чи свою природу); самовдосконалення (взятись за свою долю), самореалізація (робити своє діло) [7]. Всі ці три процеси повинні здійснюватися в нерозривності і у взаємовпливі. Пропонуючи свою формулу щастя, Г. С. Сковорода говорить і про те, чого не слід робити: «А що нас вводить у пагубу, так се от сі чотири речі: А. Братися за те, що тобі не підходить. Б. Неси обов'язок, противний твоїй природі. В. Обучатися, до чого не родився. Г. Дружити, з ким не рожденний дружити». І для того, щоб людина не шкодувала про марно прожиті життя, вона повинна знати цілі свого існування, шукати та знаходити сенс свого життя.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Філософія щастя Г. С. Сковороди буде актуальна завжди, на якому б етапі розвитку не знаходилося суспільство, бо прагнення людини до щастя – вічне. Духовне зцілення суспільства й особистості можна долати різними шляхами, одним з яких є виховання на засадах вчення Сковороди – християнської моралі. На думку філософа, щастя не залежить від зовнішніх змін людського буття, його не потрібно шукати ніде. Щоб бути щасливою, людина повинна жити в гармонії зі своїм внутрішнім світом. Філософ стверджує, що «немає солодшого для людини і немає потрібнішого, як щастя; немає і легшого за це» [5, с. 76]. Недарма Григорій Сковорода так пишався тим, що «світ ловив мене, але не впіймав», бо поборюючи численні спокуси нашого життя, він отримав Свободу. Знайшов він і Щастя. «Численні тілесні потреби очікують тебе, та не в них щастя, – бо серцю твоєму потрібне лише одне, і там Бог і щастя, воно недалеко. Близько. У серці та в душі твоїй» [4, с. 54]. Отже, проблема щастя для Г. Сковороди була не абстрактною істиною, а питанням всього життя. Г. Сковорода дійшов висновку, що щастя потрібно шукати в нас самих. Усякий мусить пізнати свою натуру, свої нахили. Щастя можна знайти, але тільки будуючи життя на вічному, а не на тлінному. Проблема може критись в тому, що, знайшовши своє щастя в житті, людина не зможе ним скористатися, бо не вистачить їй розуміння того, що вона його знайшла.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – 2 вид. випр. – К.: Обрій, 1992. – 472 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996. – 376 с.
3. Сковорода Г. Твори: у 2-х т. / Григорій Сковорода; [2-е вид., виправ. / НАНУ. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка]. – Т.1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – К.: Обереги, 2005. – 528 с.
4. Сковорода Г. С. Вхідні двері до християнського добродія // Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба. – Львів: Світ, 1995. – 262 с.
5. Сковорода Григорій. Твори: В 2 т. – Т.2. – К.: Обереги, 1994. – 417 с.
6. Сковорода Г. С. Розмова про істинне щастя / Пер. укр. мовою, прим. В. О. Шевчука. – Харків: Прапор, 2002. – 280 с.

7. Життя і творчість Григорія Савича Сковороди. Філософські трактати. [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: <http://scovoroda.info/ft.php>

8. Попович М. В. Григорій Сковорода: філософія свободи / Попович М. В.; [монографія]. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

References

1. Bahaliy D. Ukrain's'kyj mandrovanyj filosof Hryhorij Skovoroda. – 2 vyd. vypr. – K.: Obrij, 1992. – 472 s.
2. Hors'kyj V. S. Istoriia ukrains'koi filosofii / V. S. Hors'kyj. – K.: Naukova dumka, 1996. – 376 s.
3. Skovoroda H. Tvory: u 2-kh t. / Hryhorij Skovoroda; [2-e vyd., vyprav. / NANU. In-t literatury im. T. H. Shevchenka]. – T.1: Poezii. Bajky. Traktaty. Dialohy. – K.: Oberehy, 2005. – 528 s.
4. Skovoroda H. S. Vkhidni dveri do khrystyians'koho dobrochastia // Skovoroda H. S. Piznaj v sobi liudynu / Per. M. Kashuba. – L'viv: Svit, 1995. – 262 s.
5. Skovoroda Hryhorij. Tvory: V 2 t. – T.2. – K.: Oberehy, 1994. – 417 s.
6. Skovoroda H. S. Rozmova pro istynne schastia / Per. ukr. movoiu, prym. V. O. Shevchuka. – Kharkiv: Prapor, 2002. – 280 s.
7. Zhyttia i tvorchist' Hryhorii Savycha Skovorody. Filosofov'ki traktaty. [Elektronnyj resurs]. – Resurs dostupu: <http://stovoroda.info/ft.php>
8. Popovych M. V. Hryhorij Skovoroda: filosofija svobody / Popovych M. V.; [monohrafiia]. – K.: Majsteria Bilets'kykh, 2007. – 256 s.

Savitska I. M., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), isavitskaya@gmail.com

Kamenska I. V., student of economic faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kamenska21443@ukr.net

Concept of happiness and the ways of its achievements of philosophical searches of Hryhorij Skovoroda

In the article principle of self-knowledge as way of achievement of veritable happiness is analyzed in philosophy of G. S. Skovoroda. Aim of our research – to analyze happiness in the context of moral and ethical philosophy of G. S. Skovoroda. The achievement of the marked aim provides for to investigate the system of philosophical looks of G. S. Skovoroda, learn essence of studies about a man, to find out the role of idea of «internal» man in the philosophical system of Skovoroda. Actuality of this research consists in the search of answer for a question about sense of life and happiness in him. For Skovoroda the purpose of philosophy is practical – to show the way to happiness. Marked, that after a thinker, happiness consisted in freedom, in execution favorite work (family labor) and in public happiness, when people live in accordance and kindness. Thus, the central idea of philosophy of G. S. Skovoroda is a problem of cognition of actual man. Philosophical looks of G. S. Skovoroda on the problem of happiness of man as important category her public existence have actuality today, in particular in the context of spiritual perfection of society.

Keywords: happiness, self-knowledge, freedom, person, macrocosm, microcosm, substance, spirit.

Савицкая И. М., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), isavitskaya@gmail.com

Каменская И. В., студентка экономического факультета, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), kamenska21443@ukr.net

Понятие счастья и пути его достижения в философских поисках Григория Сковороды

Проанализирован принцип самопознания как путь достижения истинного счастья в философии Г. С. Сковороды. Цель нашего исследования – оценить счастье в контексте морально-этической философии Г. С. Сковороды. Достижение указанной цели предусматривает исследовать систему философских взглядов Сковороды, изучить сущность учения о человеке, выяснить роль идеи «внутреннего» человека в философской системе Сковороды. Актуальность данного исследования заключается в поиске ответа на вопрос о смысле жизни и счастье в нем. Отмечается, что, по мнению мыслителя, счастье заключается в свободе (личной и социальной), в исполнении любимой работы (родственного труда) и в общественном счастье, когда люди живут в согласии и доброте. Итак, центральной идеей философии Сковороды есть проблема познания настоящего человека. Философские взгляды Г. С. Сковороды на проблему счастья человека как важную категорию ее общественного бытия имеют актуальность сегодня, в частности в контексте духовного совершенствования общества.

Ключевые слова: счастье, самопознание, свобода, человек, макрокосм, микрокосм, материя, дух.

* * *

УДК 174:339.9(045)

Красніцька Г. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
філософії та економічної теорії,
Вінницький торговельно-економічний інститут
(Україна, Вінниця), krasnitska-am@ukr.net

ЕТИКЕТ У МІЖНАРОДНИХ ДІЛОВИХ СТОСУНКАХ

Проаналізовано загальний огляд етикету як багатоаспектну складову міжнародного ділового спілкування. Досліджується його вплив на ведення бізнесової діяльності. Визначено роль ділового етикету у міжнародних ділових стосунках. Наводиться послідовність етикету як фактора, який сприяє створенню належного психологічного клімату в процесі спілкування.

Ключові слова: етикет, міжнародний діловий етикет, міжнародний бізнес, етика і діловий етикет, службовий етикет, принципи ділового етикету.

Кожна людина в своєму житті стикалася з тим, що прийнято називати діловим спілкуванням. Як правильно скласти офіційний лист або запрошення, прийняти партнера й провести переговори з ним, розв'язати спірне питання й налагодити взаємовигідне співробітництво. Всім цим питанням у багатьох країнах приділяється дуже велика увага. Однією з найважливіших складових вашого ділового образу є етикет. Досвідчені ділові партнери обов'язково звертають увагу на цей аспект вашої поведінки. Якщо спілкування у родині чи у колі друзів має переважно безпосередній характер і орієнтоване на гармонізацію стосунків заради них самих, то ділове спілкування опосередковане певною справою – професійним чи комерційним інтересом (інтересами) тощо.

Тому оволодіння нормативною базою ділової культури (культури ділового спілкування) є необхідною умовою продуктивного співробітництва у будь-якій сфері професійної діяльності.

Дослідженням ділового етикету займався багато українських та зарубіжних вчених. Ще в 30–ті роки минулого століття Дейл Карнегі зауважив, що успіхи тієї чи іншої людини в його фінансових справах відсотків на п'ятнадцять залежать від його професійних знань і відсотків на вісімдесят п'ять – від його вміння спілкуватися з людьми. У цьому контексті легко пояснюються спроби багатьох дослідників обґрунтувати основні принципи етики ділового спілкування або, як їх частіше називають на Заході, заповіді *personal public relation* (приблизно можна перекласти як «діловий етикет»).

Джен Ягер у книзі «Діловий етикет: як вижити і досягти успіху у світі бізнесу», зауважує, що кожна проблема, пов'язана з етикетом, починаючи від хвастощів і закінчуючи обміном подарунками, повинна вирішуватися у світлі етичних норм. На основі цього він сформував шість принципів [5].

1. *Робіть все вчасно.*

Запізнення не тільки заважають роботі, але і є першою ознакою того, що на людину не можна покластися. Принцип «вчасно» поширюється на звіти і будь-які інші доручені вам завдання.

2. *Не базікайте зайво.*

Сенс цього принципу в тому, що ви зобов'язані зберігати секрети установи або конкретної угоди так само дбайливо, як і таємниці особистого характеру. Ніколи нікому не переказуйте того, що вам доводиться інколи почути від товариша по службі, керівника або підлеглого про їхнє особисте життя.

3. *Будьте люб'язні, доброзичливі і привітні.*

Ваші клієнти, замовники, покупці, товариші по службі або підлеглі можуть скільки завгодно звертатися до вас, все одно ви зобов'язані вести себе чемно, привітно і доброзичливо.

4. *Думайте про інших, а не тільки про себе.*

Увага повинна виявлятися не тільки щодо клієнтів або покупців, вона поширюється на товаришів по службі, начальства і підлеглих.

5. *Одягайтесь, як належить.*

6. *Говоріть і пишіть гарною мовою.*

Цим питанням займався білоруський психолог І. Браїм, який досліджував взаємозв'язок між світським і діловим етикетом.

Варто зазначити вислів Конфуція, який сказав, що «надто багато талантів і чеснот потрібно мати, щоб замінити ними етикет...». Отже, діловий етикет є невід'ємною частиною ділових стосунків і відіграє важливу роль у подальшому їх розвитку.

Етикет (від фр. *Étiquette* – етикетка, напис) – норми й правила, які відображають уявлення про гідну поведінку людей у суспільстві. У сучасному вигляді та значенні слово вперше було вжито при дворі короля Франції Людовіка XIV – гостям роздали картки (етикетки) з викладенням того, як вони мають поводитись. Етикет – складова частина зовнішньої культури. До нього відносяться всі ті вимоги, які набувають характер церемоніалу і в дотриманні яких має особливе значення форма поведінки. Хоча етикет в кінцевому рахунку виражає зміст тих чи інших принципів моральності, поваги до людини, в класовому суспільстві він, як правило, стає умовним ритуалом, має чисто зовнішню, відірвану від свого змісту форму [6].

Інтернаціоналізація економіки, перетворення її в єдину взаємозалежну систему – реальність ХХІ ст. Здійснилося передбачення російського філософа С. Н. Булагова про єдине світове господарство, сформульоване ним ще на початку ХХ ст. Сьогодні вже близько 40% продукції виробляється спільними підприємствами.

Сильним імпульсом до цього послужило зміцнення контактів, прискорення темпу спілкування і комунікації. Бізнесменам, представникам різних професій усе частіше доводиться взаємодіяти з компаніями, зарубіжними колегами.

Для встановлення в майбутньому гармонійних відносин між Україною й іншими країнами, істотне значення буде мати поширення культури ділового спілкування, це дозволить налагодити інтелектуальні й ділові стосунки у сфері бізнесу.

Культурна розмаїтість не зникне завтра. Увага до культурних коренів, національних особливостей представників сфери бізнесу дозволяє побачити і точно прорахувати те, як партнери будуть реагувати на пропозиції. Більше того, можна передбачити їхнє ставлення, перебороти труднощі спілкування.

Міжнародний діловий етикет – сукупність узвичаєних правил і норм поведінки як в офіційній, так і в неофіційній обстановці.

Міжнародний бізнес – діяльність, що пов'язана з багатьма проблемами. Особливо це стосується спільних підприємств. Крім практичних і технічних питань (вирішення яких знайти легко) на організаційному рівні часто доводиться стикатися з такими особливостями національної психології, поведінки, які становлять певні

проблеми для менеджерів, бухгалтерів тощо. Навіть в одній країні існують компанії з різними корпоративними культурами. Наприклад, у японо-американському спільному підприємстві американців цікавить насамперед прибуток, японці ж стурбовані поділом сфер впливу. На що варто орієнтуватися в такому випадку?

У підприємницькій та комерційній діяльності службовий етикет і професійна етика представлені корпоративною (лат. *corporatio* – зв'язок) етикою – етичним кодексом поведінки і спілкування, який гармонізує відносини між працівниками підприємств, фірм, організацій і передбачає моральну відповідальність суб'єктів підприємницької (комерційної) діяльності перед суспільством [6].

Неодмінною вимогою ділового етикету є бездоганна зовнішність, яка забезпечує представницьке сприймання ділової людини і є виявом поваги до інших. Тому недоречною є особлива екстравагантність, надмір прикрас, яскравий макіяж, що привертає надмірну увагу. Манера одягатись підкреслює стиль поведінки, індивідуальність людини, її внутрішній зміст. Соціологічні дослідження твердять, що у 85 випадках зі 100 перше враження про людей складається на основі зовнішнього вигляду. Зовнішнє враження про людину залежить від вміння триматися, від постави, ходи, жестикуляції.

Діловий етикет стосується культури мови, яка є першоосновою спілкування. Правильна вимова, чітка дикція, приємний тембр голосу, прийнятний темп мови дозволяють підкреслити освіченість і професійність бізнесмена. Літературність і чистота мови не допускають використання слів-паразитів, нецензурних виразів. Мова завжди має відповідати ситуації, культурному і професійному рівню слухачів. Її варто збагачувати дотепними висловами, афоризмами, прислів'ями, образними порівняннями. Ділова мова передбачає лаконізм, точність і чіткість думки.

У діловій розмові велику роль відіграють невербальні засоби, тобто мова тіла, безсловесне мовлення.

Невербальна культура ділового спілкування включає такі компоненти, як:

дистанція – розрізняють близьку – інтимна, особиста, і далеку – соціальну і офіційну;

рукоштовання – при зустрічі, прощанні, досягненні домовленості (може бути байдуже, мляве, неохоче, зацікавлене, привітне);

погляд – відображає настрій – сумний, веселий, уважний, прискіпливий, здивований, глибокий, колочий тощо;

усмішка – знімає напругу, але може бути підлабузницькою, іронічною, зневажливою, а також награною і артистичною. Чеський соціолог Іржі Томас сказав, що усмішка – це «найдієвіша зброя, за допомогою якої найлегше проникнути крізь панцир інших «Я» [3]. Усміхнена людина додає настрою іншим.

У бізнесі, як і в спілкуванні в цілому, поведяться відповідно, поважають лише рівних собі. Тому етикет у підприємстві – це основа рівності, передумова вигідної співпраці. Бізнес, хоча і діє за своїми принципами, але опирається на культуру і моральність.

У ділових людей всього світу є розуміння значення ділового етикету, обов'язковості його функціонування. Якщо ділові партнери порушують етикетні вимоги, з ними ніхто не буде вести справи, ніхто не буде заключати

угоду з тими, хто з першої ж зустрічі повівся не за правилами.

Вимоги етикету не є абсолютними – їх дотримання залежить від соціальної групи і конкретної ситуації, в якій відбувається комунікація. Оскільки за допомогою ділових комунікацій ініціюються і здійснюються всі управлінські функції, то поняття ділового етикету та етикету ділових комунікацій практично зростається.

Сучасна ділова людина має усвідомлювати свою місію, а тому повинна дбати про виховання таких якостей, як порядність, надійність, компетентність. У цій справі допоможе засвоєння усіх норм ділового етикету. Добре вихований функціонер не підведе свою фірму, коли все зробить вчасно і правильно: відповідь на дзвінок, не зірве зустріч, не забуде послати терміново факс, не виявить неввічливості, грубості, розсіяності тощо. Увесь персонал фірми несе відповідальність за отриманий прибуток, тому кожен має відчувати свою причетність до загальної справи. Закордонний бізнес розвивається за чіткими правилами, які визначені діловим етикетом.

Таким чином, дотримання принципів ділового етикету дає можливість підтримувати порядність і престиж фірми, сприяє створенню сприятливого психологічного клімату в процесі спілкування, що впливає на успішне вирішення справи та закладення основи для взаємовигідних ділових стосунків в подальшому.

Для тих, хто часто буває у ділових поїздках у різних регіонах/країнах, знання ділового етикету допоможе зрозуміти, яка поведінка є прийнятною в одному місці (культури) і водночас може бути образливою, а інколи може стати викликом для представників іншої культури.

Навіть якщо ви працюєте в установі/фірмі, де атмосфера дуже проста, неформальна, вам знадобляться хороші манери. Дружнє, ввічливе ставлення до інших завжди є вагомим додатком до професійного іміджу співробітника і ціниться в будь-яких ділових ситуаціях.

Справедливо відзначив швейцарський письменник І. Лафатер: «Хочеш бути розумним – навчись розумно питати, уважно слухати, спокійно відповідати й переставати говорити, коли нема чого більше сказати».

Список використаних джерел

1. Гриценко Т. Б. Етика ділового спілкування: навч. посібник / Т. Б. Гриценко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 344 с.
2. Палеха Ю. І. Етика ділових відносин: навч. посібник / Ю. І. Палеха. – К.: Кондор, 2008. – 356 с.
3. Гордін Л. Я. Соціальна процедура як механізм упорядкування та інституалізації стосунків / Л. Я. Гордін. – Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2014. – №3. – С.96–102.
4. Моїсєєва Ф. А. Мовний етикет у практиці переговорного процесу / Ф. А. Моїсєєва, В. А. Усачов // Вісник ДонНУЕТ. – Донецьк: ДонНУЕТ, 2013. – №2 (58). – С.160–166.
5. Юрків Я. І. Сутність та зміст ділового етикету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://конференция.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_3_3_05.pdf
6. Етика ділових відносин / А. Я. Кибанов, Д. М. Захаров, У. Р. Коновалова. – Москва: ИНФРА-М, 2002.

References

1. Grycenko T. B. Etyka dilovogo spilkuvannja: navch. posibnyk / T. B. Grycenko. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2007. – 344 s.
2. Paleha Ju. I. Etyka dilovyh vidnosyn: navch. posibnyk / Ju. I. Paleha. – K.: Kondor, 2008. – 356 s.
3. Gordin L. Ja. Social'na procedura jak mehanizm uporjadkovuvannja ta instytualizacii' stosunkiv / L. Ja. Gordin. – Gumanitarnyj chasopys: Zbirnyk naukovykh prac'. – Harkiv: HAI, 2014. – №3. – S.96–102.

4. Moisejeva F. A. Movnyj etyket u praktyci peregovornogo procesu / F. A. Moisejeva, V. A. Usachov // Visnyk DonNUET. – Donec'k: DonNUET, 2013. – №2 (58). – S.160–166.

5. Jurkiv Ja. I. Sutnist' ta zmist dilovogo etyketu [Elektronnyj resurs]. – Rezhyim dostupu: http://konferencyja.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_3_3_05.pdf

6. Etyka dilovyh vidnosyn / A. Ja. Kybanov, D. M. Zaharov, U. R. Konovalova. – Moskva: YNFRA–M, 2002.

Krasnitska G. M., candidate of historical sciences, assistant professor of philosophy and economic theory, Vinnitsia Trade and Economic Institute (Ukraine, Vinnitsia), krasnitska-am@ukr.net

Etiquette in international business

The article analyzes a General overview of etiquette as a multidimensional component of international business communication. Studied its impact on the conduct of business activities. Defines the role of business etiquette in international business dealings. Shows the sequence of etiquette as a factor which contributes to the creation of proper psychological climate in the process of communication.

Keywords: etiquette, international business etiquette, international business, ethics and business etiquette, office etiquette, principles of business etiquette.

Красницкая А. Н., кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и экономической теории, Винницкий торгово-экономический институт (Украина, Винница), krasnitska-am@ukr.net

Этикет в международных деловых отношениях

Проанализировано обций обзор этикета как многоаспектную составляющую международного делового общения. Исследуется его влияние на ведение бизнес-деятельности. Определена роль делового этикета в международных деловых отношениях. Приводится последовательность этикета как фактора, который способствует созданию надлежащего психологического климата в процессе общения.

Ключевые слова: этикет, международный деловой этикет, международный бизнес, этика и деловой этикет, служебный этикет, принципы делового этикета.

* * *

УДК 316.77

Кубко В. П., кандидат философских наук, доцент кафедры документознания та інформаційної діяльності гуманітарного факультету, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), kubko_valentina@ukr.net

Діордієва І. В., бакалавр кафедри документознання та інформаційної діяльності гуманітарного факультету, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), dior242008@yandex.ua

Удосконалення корпоративного іміджу організації шляхом застосування ребрендингу

Аналізується ребрендинг як інструмент удосконалення корпоративного іміджу. Підкреслюються передумови проведення ребрендингу та розглядається процедура ребрендингу.

Мета дослідження: ребрендинг як один з інструментів удосконалення корпоративного іміджу організації.

Висновки: Ребрендинг, по суті, це створення нового бренду на основі старого, його зміцнення і успішне донесення до всіх необхідних груп цільової аудиторії бренду. Корпоративний імідж – це імідж організації в цілому, що посприятиме її престижу, репутації, успіху і стабільності. Вдалий ребрендинг, як спосіб удосконалення корпоративного іміджу, дає можливість організації вийти на новий рівень розвитку, привернути увагу нових клієнтів і збільшити розташування (прихильність) існуючих. Але, як і будь-яке інше рішення в бізнесі, ребрендинг має бути стратегічно важливим, ефективним і своєчасним.

Ключові слова: бренд, ребрендинг, корпоративний імідж.

Актуальність теми зумовлена тим, що ребрендинг є найбільш ефективним засобом підвищення ступеня лояльності споживачів до бренду, а отже, до обсягу продажів і отримання прибутку.

Метою є дослідження ребрендингу як одного з інструментів удосконалення корпоративного іміджу організації.

З огляду на те, що наше дослідження присвячене проблемі ребрендингу варто зазначити праці таких вчених як І. Березін [1], О. Машковцев [6], О. Г. Овчиннікова [7], В. Ф. Шарков [10], О. Б. Письменська [9] та ін., які розглядали підходи та алгоритми проведення ребрендингу та його основні інструменти.

Основними завданнями є:

- уточнення сутності ребрендингу та поняття «корпоративний імідж»;
- розглянути причини та помилки впровадження ребрендингу;
- розглянути позитивні та негативні аспекти ребрендингу;
- вивчення основних інструментів та прийомів ребрендингу для компаній в сучасних ринкових умовах та оцінка його ефективності (результативності).

Ребрендинг – це перетворення бренду з метою стимулювання зміни до нього споживчих відносин, завданням якого є створення довгострокової позитивної тенденції зростання бренду на ринку [11, с. 252].

Незважаючи на зростаючий інтерес фахівців різного профілю до феномену та процедури ребрендингу, серед яких переважають маркетологи, бренд-менеджери і PR-фахівці, заявлена тема залишається недостатньо вивченою. Причини полягають в незначному обсязі інформації, відсутності належної практики і досвіду в галузі ребрендингу – немає ні загального алгоритму комплексної акції, ні апробованих критеріїв її аналізу. У спеціалізованих періодичних виданнях переважає описовий підхід, але констатація факту мало чим допомагає самій спробі корекції бренду. Тим часом тут необхідні як знання з галузі маркетингу, так і з брендингу, соціології, психології та PR-технологій [3, с. 228].

Створення бренду – справа дуже серйозна і вимагає високої кваліфікації та наявності багатого практичного досвіду. Але є ще більш важливе – це бажання отримати об'єктивний результат і вміння абстрагуватися від наявної ситуації, що вкрай складно. Після створення бренду потрібні значні вкладення в його просування, але результати не завжди можуть потішити. Це, швидше за все, через те, що цільова аудиторія не зовсім задоволена створеним брендом або він не повністю виправдав її очікування. Можливо, були помилки в розробці та втіленні в життя стратегії просування бренду або в ньому просто немає унікальності.

Організація може вдатися до зміни різних складових бренду: назви, логотипу, графічного стилю, слоганів, відмітних знаків, символів, кольорів на товарах або транспорті компанії, уніформи працівників і т.д.

Корпоративний імідж – це цілеспрямовано сформований образ організації, (фірми, підприємства), що покликаний здійснювати емоційно-психологічний вплив на громадськість, клієнтів, споживачів з метою своєї популяризації і реклами.

Корпоративний імідж виникає в результаті сприйняття споживачами комплексу комунікаційних повідомлень, що створюються організацією. Корпоративний імідж може бути позитивним, негативним і нечітким. Зазвичай різні групи неоднозначно, по-різному сприймають організацію. Досягнення сприятливого корпоративного іміджу і лояльності споживачів – основна мета управління корпоративною ідентичністю.

Формування образу, своєрідного «обличчя» організації – справа не тільки фахівців цієї області

(рекламистів / маркетологів). Імідж організації формується не тільки спрямованими на це акціями і заходами. Якість вироблених товарів і послуг, ставлення персоналу до свого роботодавця, клієнтури і власної діяльності має не менш важливе значення для іміджу, ніж реклама і презентації.

Сприятливий образ-імідж має бути адекватним, пластичним, оригінальним і мати точну адресу. Бути адекватним означає відповідати специфіці фірми або реально існуючому образу. Бути оригінальним – це відрізнятися від образів інших фірм (товарів), особливо однотипних. Бути пластичним означає не застарівати, не виходити з моди, змінюючись, здаватися незмінним. Мати точну адресу – значить бути привабливим для визначеної цільової аудиторії, тобто для справжніх і потенційних замовників.

«Корпоративний імідж, – пише Г. Почепцов, – простежується в усьому – в імені, в емблемі чи символі, в уніформі працівників, у зовнішньому вигляді вироблених продуктів, в архітектурному стилі будівель, у публікаціях фірми і багато у чому іншому».

Ребрендинг залишається досить дорогим задоволенням, оскільки необхідна тверда впевненість керівництва організації в підтримці позитивного корпоративного іміджу та в рентабельності проведення цієї процедури. Жорстка конкуренція на внутрішньому і зовнішньому ринку диктує свої суворі умови природного відбору [7, с. 4–5].

Загалом, ребрендинг має ряд завдань, що є обов'язковими до виконання, а саме: підсилення бренду, підсилення його унікальності та збільшення цільової аудиторії з метою залучення нових споживачів. Попри те, що ребрендинг є досить дорогим з фінансової точки зору, проте при вдалому застосуванні він стає ефективним способом підвищення продуктивності організації, тобто торкається ще й, безпосередньо, корпоративного іміджу.

Основними причинами проведення ребрендингу організації є:

- істотні зміни в конкурентному середовищі;
- бренд виглядає непривабливо для цільової аудиторії і компанія починає втрачати постійних клієнтів;
- зміни в довгострокових планах розвитку компанії;
- невідповідність між реальним змістом бренду і уявленням про нього потенційних споживачів.
- проблеми управління;
- «креативний голод»;
- надлишок або нестача коштів;
- висока швидкість впровадження технологічних інновацій;
- швидкі непередбачувані зміни установок споживачів;
- загострення глобальної і регіональної конкуренції;
- посилення конкуренції між працівниками.

Найбільший ризик з яким може стикнутися компанія при проведенні ребрендингу – це репутаційний ризик, адже від початку своєї роботи вона працює на бренд, його репутацію та конкурентоспроможність. Після ребрендингу, що являє собою радикальну зміну бренду за всіма його аспектами, виникає ризик втратити в іміджі і репутації, а, отже, і в клієнтській базі, і в позиції на ринку [11, с. 257].

Позитивні аспекти ребрендингу:

1. Збереження давно відомої на ринку торговельної марки.

2. Проведення масованої рекламної кампанії.
3. Витрати на ребрендинг значно нижчі, ніж на запуск нової марки.

Недоліки ребрендингу:

1. Має тенденцію перетворюватися в самоціль.
2. Немає скільки-небудь точних інструментів вимірювання його ефективності.

Через недостатню розробленість повної процедури проведення ребрендингу його вважають дуже ризикованим заходом, обґрунтовуючи цю позицію тим, що значні витрати на його проведення часто не виправдовують себе. Таким чином організації зустрічаються з такими помилками ребрендингу:

- логотип і назва компанії не відповідають сучасним тенденціям розвитку ринку;
- відсутній чіткий план дій в процесі ребрендингу;
- проведення ребрендингу необґрунтоване;
- під час ребрендингу можлива втрата лояльної аудиторії [2, с. 47].

Громадська репутація, імідж організації – це такий же ресурс в бізнесі, як і матеріальні активи, і ті ж інвестиції. Конструювання іміджу направлено на створення сприятливого і доброзичливого сприйняття організації, її продукту і завоювання розуміння з боку громадськості.

Звідси випливає необхідність займатися плануванням, формуванням і корекцією способу, який вона хотіла б мати, а також контролем за його станом. За імідж організації відповідають керівник та всі зайняті в ній особи. Однак PR-фахівці в розробці і впровадженні керованого іміджу ретельно визначають слабкі і сильні сторони об'єкта, а потім використовують різні спеціальні технології, домагаючись потрібного ефекту у впливі на громадськість.

У цьому сенсі конструювання корпоративного іміджу – це цілеспрямований процес, розрахований на перспективу.

В якості типових можна подати такі процедури проведення ребрендингу, що удосконалюють корпоративний імідж:

1. Виявлення переваг організації, їх якісних відмінностей від конкурентів, аналогів і клієнтоорієнтованість (надійність, чесність, відповідальність тощо).
2. Визначення бюджетних і матеріально-технічних засобів для розробки іміджу.
3. Розробка комплексної вербальної і візуальної концепції фірмових стандартів, стилю і їх рецензування.
4. Конструювання кількох взаємоузгоджених іміджів (розстановка акцентів), що враховують різні особливості цільових аудиторій.
5. Реалізація стратегічних і оперативних планів: переклад моделі в реальність [11].

Таким чином, перед початком впровадження ребрендингу, необхідно проаналізувати всі аспекти діяльності організації, щоб не допустити низки помилок. А саме: виявити переваги і недоліки, порівняти свої можливості із можливостями конкурентів на ринку, розробити медіа-план роботи, об'єктивно поглянути на спроможність організації втілити свої ідеї і, найголовніше, виділити бюджетні та потрібні матеріально-технічні засоби для початку впровадження ребрендингу.

Підтримка корпоративного іміджу організації – це щоденна робота, яка потребує ретельної уваги та конкретних дій. Організація (компанія) має «піклуватися» про

свій імідж, постійно удосконалюючи його. Сприятливий образ-імідж має бути адекватним, пластичним, оригінальним і мати точну адресу.

Ребрендинг – це створення нового бренду на основі старого, його зміцнення і успішне донесення до всіх необхідних груп цільової аудиторії бренду. Корпоративний імідж – це імідж організації в цілому, що поєднує її престиж, репутацію, успіхи і стабільність.

Вдалим ребрендинг, як спосіб удосконалення корпоративного іміджу, дає можливість організації вийти на новий рівень розвитку, привернути увагу нових клієнтів і збільшити розташування (прихильність) існуючих. Але, як і будь-яке інше рішення в бізнесі, ребрендинг має бути стратегічно важливим, ефективним і своєчасним.

Список використаних джерел

1. Березин И. Пять ступеней от названия к бренду [Текст] / И. Березин // Практический маркетинг. – 2004. – №3 (85). – С.13–21.
2. Буланов А. Зачем нужны ребрендинги? [Текст] / А. Буланов // Индустрия рекламы. – 2007. – №7. – С.45–47.
3. Капитонов Э. А. Корпоративная культура: теория и практика [Текст] / Э. А. Капитонов, Г. П. Зинченко, А. Э. Капитонов. – М.: Альфа-Пресс, 2005. – 352 с.
4. Кубко В. П. Гендерні аспекти корпоративної культури організації [Текст] // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех.; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип.120. – С.19–26. – Режим доступу: <http://www.novaradigma.org.ua/>
5. Линник К. Реанимация бренда [Текст] / Реклама. Теория и практика. – 2007. – №6. – С.54–61.
6. Mashkovcev A. Plody rebrendinga [Текст] / А. Mashkovcev // Реклама. Теория и практика. – 2006. – №5. – С.21–27.
7. Овчинникова О. Г. Ребрендинг [Текст] / О. Г. Овчинникова. – М.: Альфа-Пресс, 2007. – 325 с.
8. Патуева В. В. Кампания ребрендинга как инструмент управления жизненным циклом бренда [Текст]: автореф. дис. ... канд. эконом. наук: 14.01.05, 14.03.03 / В. В. Патуева. – Волгоград, 2011. – 28 с.
9. Письменская Е. Б. Развитие бренда во времени. Проблемы ребрендинга [Текст] / Е. Б. Письменская // Маркетинговые исследования. – 2006. – №5. – С.34–38.
10. Шарков В. Ф. Магия бренда: Брендинг как маркетинговая коммуникация [Текст] / В. Ф. Шарков. – М.: Альфа-Пресс, 2006. – 268 с.
11. Шияновская В. Ребрендинг: с чем его едят [Текст] / В. Шияновская // Маркетинговые коммуникации. – 2008. – №5. – С.30–33.

References

1. Berezin I. Pjat' stupenej ot nazvanija k brendu [Текст] / I. Berezin // Prakticheskij marketing. – 2004. – №3 (85). – S.13–21.
2. Bulanov A. Zachem nuzhny rebrendingi? [Текст] / A. Bulanov // Industrija reklamy. – 2007. – №7. – S.45–47.
3. Kapitonov Je. A. Korporativnaja kul'tura: teorija i praktika [Текст] / Je. A. Kapitonov, G. P. Zinchenko, A. Je. Kapitonov. – M.: Al'fa-Press, 2005. – 352 s.
4. Kubko V. P. Genderni aspekty korporativnoi kul'tury organizacij [Текст] // Nova paradygma: [zhurnal naukovykh prac'] / golov. red. V. P. Beh.; Nac. ped. un-t imeni M. P. Dragomanova; tvorche ob'jednannja «Nova paradygma». – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – Vyp.120. – S.19–26. – Rezhym dostupu: <http://www.novaradigma.org.ua/>
5. Linnik K. Reanimacija brenda [Текст] / Reklama. Teorija i praktika. – 2007. – №6. – S.54–61.
6. Mashkovcev A. Plody rebrendinga [Текст] / A. Mashkovcev // Reklama. Teorija i praktika. – 2006. – №5. – S.21–27.
7. Ovchinnikova O. G. Rebranding [Текст] / O. G. Ovchinnikova. – M.: Al'fa-Press, 2007. – 325 s.
8. Patueva V. V. Kampanija rebrendinga kak instrument upravlenija zhiznennym ciklom brenda [Текст]: avto-ref. dis. ... kand. jekonom. nauk: 14.01.05, 14.03.03 / V. V. Patueva. – Volgograd, 2011. – 28 s.
9. Pis'menskaja E. B. Razvitie brenda vo vremeni. Problemy rebrendinga [Текст] / E. B. Pis'menskaja // Marketingovye issledovanija. – 2006. – №5. – S.34–38.

10. Sharkov V. F. Magija brenda: Brending kak marketingovaja kommunikacija [Текст] / V. F. Sharkov. – M.: Al'fa-Press, 2006. – 268 s.

11. Shijanovskaja V. Rebranding: s chem ego edjat [Текст] / V. Shijanovskaja // Marketingovye kommunikacii. – 2008. – №5. – S.30–33.

Kubko V. P., candidate of philosophical sciences, associate Professor of the Department of documentation and information activities of the Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), kubko_valentina@ukr.net

Diordiieva I. V., bachelor of the Department of documentation and information activities of the Odessa National Polytechnic University (Ukraine, Odessa), dior242008@yandex.ru

Improvement of corporate image of organization by means of branding

Branding is analysed as an instrument of improvement of corporate image. Pre-conditions of realization of branding are underlined and procedure of branding is examined.

Objective: Branding as one of instruments of perfection of corporate image of organization.

Conclusions: Branding, in fact, this creation of new brand on the basis of old, his strengthening and successful report to all necessary groups of target audience of brand. A corporate image is an image of organization on the whole, that unites her prestige, reputation, successes and stability. Successful, branding, as method of improvement of corporate image, gives an opportunity of organization to go out on the new level of development, attract attention new clients to increase of location (attachment) of existing. But, as well as any other decision in business, branding must be strategically important, effective and timely.

Keywords: brand, branding, corporate image.

Кубко В. П., кандидат філософських наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності гуманітарного факультета, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), kubko_valentina@ukr.net

Диордиева И. В., бакалавр кафедри документознавства та інформаційної діяльності гуманітарного факультета, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), dior242008@yandex.ru

Усовершенствование корпоративного имиджа организации с помощью ребрендинга

Анализируется ребрендинг как инструмент усовершенствования корпоративного имиджа. Подчеркиваются предпосылки проведения ребрендинга и рассматривается процедура ребрендинга.

Цель исследования: ребрендинг как один из инструментов усовершенствования корпоративного имиджа организации.

Выводы: Ребрендинг, по сути, это создание нового бренда на основе старого, его укрепления и успешное донесение до всех необходимых групп целевой аудитории бренда. Корпоративный имидж – это имидж организации в целом, что объединяет ее престиж, репутацию, успехи и стабильность. Удачный ребрендинг, как способ усовершенствования корпоративного имиджа, дает возможность организации выйти на новый уровень развития, привлечь внимание новых клиентов и увеличить расположения (привязанность) существующих. Но, как и любое другое решение в бизнесе, ребрендинг должен быть стратегически важным, эффективным и своевременным.

Ключевые слова: бренд, ребрендинг, корпоративный имидж.

УДК 165.5:001.3:316.422.44:124.5:141.201.1

Лар'яновський І. С., старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), laryanovsky@ukr.net

АКСІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОСТНЕКЛАСИЧНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ЗНАННЯ НА ОСНОВІ ІНТЕГРАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЦІННОСТІ

Розглянуто проблему комплексної аксіологічної оцінки цінностей постнекласичного науково-технічного знання. Запропоновано інтегральну концепцію цінності, у відповідності до якої цінність науково-технічного знання то є складноорганізований матеріально-ідеальний комплекс, здатний функціонувати в якості соціокультурного інваріанту та, тим самим, орієнтувати технологічний та соціальний розвиток у бік стрижневої магистралі універсальної еволюції. Комплексний аксіологічний аналіз науково-технічного

знання набуває сьогодні першочергового значення у зв'язку з конвергентними процесами, що стрімко розгортаються у наукоємних технологічних галузях, а також внаслідок потреби у гармонізації цінностей науково-технічного розвитку у контексті антикризових принципів стійкого розвитку.

Ключові слова: аксіологічний аналіз, інжиніринг, інтегральна концепція, постнекласична методологія, науково-технічне знання, соціокультурний інваріант, цінність.

Перехід до постнекласичної інженерно-технічної практики є корінною трансформацією принципів та цілей техніко-технологічної діяльності. У формі новітніх конвергентних технологій людство крокує до нового етапу свого розвитку, пов'язаного з наукоємним конструюванням та цілеспрямованим еволюційно-мутагенним стимулюванням надскладних людиномірних систем, що мають штучно-природну побудову. Принципова відмінність конвергентних технологій від усіх раніше створюваних людством – це безпосереднє проникнення техніко-технологічного процесу у матеріальний субстрат людського буття та інженерно-практичне маніпулювання цим субстратом на квантово-атомарному рівні [1; 2, с. 72–98; 3]. Та оскільки, сучасна інженерно-технічна діяльність розгортається в умовах системної цивілізаційної кризи, вона повинна мати за мету концептуальний синтез та практичне запровадження позаекономічних інноваційних цінностей глобального масштабу, тобто таких загальнозначущих цінностей, які здатні поставати у якості соціокультурного підґрунтя задля реалізації антикризової стратегії стійкого розвитку з ймовірним подальшим здобуттям людством ноосферогенетичної буттєвої перспективи.

З цього випливає необхідність позаекономічної (непрагматичної) оцінки науково-технічного знання з позиції з'ясування його соціокультурної місткості, еволюційно-мутагенного потенціалу та концептуальної адекватності щодо рецепції та технологічного упредметнення масштабних культурних цінностей.

Постнекласичне науково-технічне знання знаходить найбільш ефективне застосування при пошуковому створенні, оптимізованій експлуатації, інноваційній модернізації та екологічно безпечній утилізації складно-організованих соціотехнічних комплексів [14; 15; 16]. Оцінка їхньої загальної доцільності та економіко-екологічної ефективності обов'язково має бути усебічною, з акцентовано вираженою соціально-гуманітарною складовою. Це означає, що достовірне і релевантне проведення подібної експертної оцінки не є вже можливим без розширеного, інтегративного філософсько-аксіологічного аналізу постнекласичного науково-технічного знання. Тобто, конче потрібним у сучасних умовах глобального запровадження антикризового регулювання інженерно-технічної діяльності є такий аксіологічно акцентований експертний аналіз, який не обмежувався б лише визначенням і порівнянням економічних та екологічних параметрів знання, але був би комплексним і спрямовував експертів до багатогранного виявлення та філософської інтерпретації властивих цьому знанню ціннісно-оцінних вимірів [2, с. 48–71; 9, с. 31–55].

Традиційна експертна оцінка техніко-технологічних проєктів і програм, що призначені для забезпечення оптимально-дієвого функціонування складноорганізованих людиномірних комплексів, ґрунтується на аналізі властивих їм когнітивно-інформаційних, соціально-економічних та економіко-екологічних показників [10, с. 100–107; 11, с. 169–170, 270; 16]. Але сьогодні, як вже

вказалося, задля по-справжньому глибокої та всебічної соціально-гуманітарної експертизи цього вже аж ніяк не достатньо. Від вузько-прагматичних, цілком залежних від поточної соціально-економічної кон'юнктури та орієнтованих на найближчу історичну перспективу оцінок необхідно переходити до оцінок істотно більш містких – ціннісно-інтегративних, тобто таких, щоб вони були здатні багатогранно відображати соціокультурне значення оцінюваного знання [17, с. 132–134].

Мета статті – висвітлення філософсько-методологічних основ інтегрального аксіологічного аналізу постнекласичного науково-технічного знання.

Нестримність поширення конвергентних технологій та прогнозоване експоненціальне нарощування штучно-гібридного субстрату цивілізації, в якому мають зустрітися природний та штучний еволюційні потоки, вимагають філософсько-методологічної реінтерпретації змісту традиційної проблеми цінностей: замість пошуку загальнозначущого блага та трансцендентального морального імперативу доцільно перейти до постнекласичного філософського тлумачення, відповідно до якого проблема цінностей то є проблема визначення та інтерпретації еволюційно-позитивних соціокультурних інваріантів стійкого розвитку [3; 5, с. 102–103; 7; 8].

У зв'язку з тим, що постнекласична інженерно-технічна діяльність здатна у найближчій перспективі набути вирішального значення для формування глобальної антикризової стратегії стійкого розвитку, вона вже сьогодні конче потребує, позаекономічного, неупереджено-критичного та конструктивного соціогуманітарного експертного супроводу, в основу якого має бути покладений комплексний аксіологічний аналіз, що спирається на інтегральний підхід до розуміння цінностей науково-технічного знання.

Філософсько-аксіологічна інтегральна концепція цінності, що була розроблена автором статті [4, с. 69–73], відповідає означеній вимози та дозволяє ідентифікувати реальні цінності постнекласичного науково-технічного знання в їхній змістовній та формальній багатогранності.

Задля розширеного аксіологічного аналізу техніко-технологічної діяльності слід застосовувати комплексний критерій оцінки цінностей, адекватний багатовимірній специфіці постнекласичного знання та придатний для здійсненні наступних методологічних процедур: по-перше, ідентифікації та інтерпретації цінностей постнекласичного науково-технічного знання в їхній інтегративній цілісності та конкретній соціокультурній еволюційній спрямованості; по-друге, визначення, порівняння та ранжирування масштабу сукупного еволюційного потенціалу постнекласичного науково-технічного знання. Тим самим, призначення розширеного (непрагматичного) аксіологічного аналізу має полягати у визначенні загальної еволюційної спрямованості аналізованого постнекласичного науково-технічного знання та встановленні його сукупної соціокультурної місткості (глибини, багатовимірності, симетрії, інваріантності).

Відповідно до комплексного критерію справжнім ціннісно-творчим потенціалом володіє таке постнекласичне науково-технічне знання, яке здатне в умовах широкої варіативності соціально-економічних, культурно-антропологічних, морально-етичних, естетичних, психологічних та інших чинників, які впливають на зміст і характер його функціонування, гарантовано орієнтувати

науково–пізнавальну та інженерно–технічну людську активність у бік антикризового, коеволюційного, ноосферо–генетичного розвитку. Тобто, дійсно цінне постнекласичне науково–технічне знання відзначене тим, що воно у процесі свого соціокультурного функціонування відтворює, знов і знов, творчо–надлишкову змістовну місткість властивого йому не–об’єктивованого духовно–екзистенціального ядра, тим самим, повертаючи ірраціонально–хаотичному та банально–сплощеному перебігу повсякденної людської життєдіяльності інваріантну трансцендентальну вертикаль.

Комплексний критерій соціокультурної місткості постнекласичного науково–технічного знання дає можливість підходити до ідентифікації, інтерпретації та ранжирування цінностей сучасного знання в їхній змістовній багатомірності. Тобто, цінність постнекласичного знання є тим більшою (значущою), чим масштабнішим (глибшим) є репрезентований цим знанням соціокультурний інваріант та потужнішим є його еволюційно–мутагенний потенціал. Тим самим, критерій соціокультурної місткості орієнтує експертизу на встановлення сукупного позитивного еволюційного потенціалу оцінюваного знання, його здатності до акумуляції та соціокультурної репрезентації глибинних екзистенціальних інваріантів людського способу буття, пізнання та творчості, які в умовах широкої варіативності соціальних, політичних, економічних, культурних, психологічних та інших параметрів техніко–технологічної діяльності виявляють себе як інтегральні (базові) постнекласичні цінності [4, с. 69–73; 5, с. 102–106].

Розширений аксіологічний аналіз на основі інтегральної концепції цінності може розглядатися як узагальнений метод експертної діагностики тих позитивних соціокультурних мутацій, які у найближчій перспективі здатні викристалізуватися у нові постнекласичні цінності. Також аксіологічний аналіз може стати сполучною концептуальною ланкою у переході від еволюційної епістемології, тобто такої, що бачить у науково–пізнавальній діяльності специфічний спосіб постбіологічної адаптації homo sapiens, до футурістично–пошукової, еволюційно–конструктивної епістемології [12, с. 218–236]. Для останньої, мета людського пізнання та техніко–технологічного розвитку міститься у конструюванні принципово нових, надбіологічних, ноосферо–генетичних еволюційних інваріантів, завдяки яким онтологічний кордон між природною та штучно–гібридною еволюцією, між живим та неживим може бути нетривіально усунено [13, с. 29–35].

При проведенні інтегрального аксіологічного експертного аналізу слід, у першу чергу, виявляти пункти позитивної культуротворчої мутагенності оцінюваної постнекласичної діяльності та з’ясувати еволюційний характер і соціокультурний масштаб конкретних видів науково–технічних проєктів і програм. Результати аксіологічного аналізу доцільно використовувати для корегування та оптимізації техніко–технологічної політики, а також для ідентифікації та інтерпретації інноваційних цінностей нової історичної епохи, що створюються у процесі проєктування, експлуатації, модернізації та утилізації складних соціотехнічних комплексів. Ефективне вивчення подібних комплексів, означених тим, що їм притаманна атрибутивна властивість до еволюційного саморозвитку, не є вже можливим без

внесення в їхній структурний та функціональний склад суттєвих змін, характер яких корелятивний змісту певних інтегральних цінностей. У той же час, спричинені новітніми процесами постнекласичного пізнання структурні та функціональні зміни, стимулюють генезис інноваційних ціннісно–оцінних імпульсів, що спричиняють стрімкі зміни у ціннісно–смісловому універсумі людства. Таким чином, постнекласичні за своєю природою соціотехнічні комплекси, суб’єкти постнекласичного пізнання та культурні цінності приходять у тісну взаємодію, поєднуються прямими та зворотними зв’язками, внаслідок чого утворюються нелінійні еволюційні мережі. У такій надскладній багатофакторній постнекласичній ціннісно–оцінній різнобарвності особливого значення для аксіологічної експертизи техніко–технологічної діяльності набувають специфічні науково–пізнавальні та інженерно–технічні процеси підвищеної соціокультурної мутагенності, в яких віддалені до цих пір сфери знання зближуються та починають потужно вивільняти прихований у них соціально–позитивний еволюційний потенціал. Саме тут, на думку автора статті, слід очікувати появи масштабних, вселюдських культурних цінностей нової історичної епохи. І тому, одним з головних завдань інтегрального аксіологічного аналізу має стати своєчасне виявлення ціннісно–перспективних сфер конвергенції соціокультурних і технологічних інновацій з подальшим філософсько–методологічним забезпеченням їхньої гармонійно–збалансованої рецепції сучасним суспільством.

Інтегральна цінність постнекласичного науково–технічного знання має вивчатися як складносистемний комплекс, який об’єднує в єдине функціональне ціле матеріально–речовинні артефакти, трансцендентальні ціннісні об’єкти та суб’єктивно–ментальні ціннісні кореляти. Притім, об’єднує таким чином, що матеріально–ідеальна складносистемна функціональна цілісність набуває властивості стійкої соціально–онтологічної інваріантності, тобто вона є такою, що завдяки людським творчим зусиллям у змозі перманентно відтворювати свій глибинний, наповнений екзистенціальними смислами зміст, виводячи науково–пізнавальні та інженерно–технічні практики сучасної цивілізації на позитивну еволюційну траєкторію збалансованого розвитку.

Отже, постнекласичне знання, яке володіє дійсним ціннісним достоїнством, то є таке знання, що орієнтує цивілізацію у бік універсальної еволюційної траєкторії всесвітнього розвитку, тобто такої траєкторії, позитивний еволюційний рух по якій є сходженням людства по синергетичним «спалахам неймовірності» та утвердженням свого неповторно–унікального місця у буттєвій тотальності вселенської світобудови.

Висновки:

1. Загальна проблема аксіологічного аналізу постнекласичного науково–технічного знання то є проблема ідентифікації, визначення, порівняння та інтерпретації сукупного позитивного еволюційного потенціалу масштабних соціокультурних інваріантів людського способу буття, творчості та пізнання, що їх генерує сучасна пізнавальна та інженерна практика. Саме у таких інваріантах аксіологічні складові постнекласичного науково–технічного знання виявляють себе найзмістовніше та практично–дієво. Основна атрибутивна властивість подібних інваріантів – це здатність зберігати

незмінність свого глибинного екзистенціального змісту в умовах широкої варіативності різномірних по генезі та специфіці впливу на спосіб людського буття, творчості та пізнання об'єктивних і суб'єктивних чинників.

2. Дійсно цінне постнекласичне науково-технічне знання відзначене тим, що у процесі свого функціонування відтворює, знов і знов, творчо-надлишкову глибину властивого йому не-об'єктивованого екзистенціального ядра, тим самим, повертаючи ірраціонально-хаотичному та банально-сплощеному перебігу повсякденної людської життєдіяльності інваріантну, спрямовану у «метафізичну височінь» трансцендентальну вертикаль.

3. Ціннісно-значущим потенціалом володіє таке і лише таке науково-технічне знання, яке здатне в умовах широкої варіативності соціально-економічних, культурно-антропологічних, морально-етичних, естетичних, психологічних та інших чинників, що впливають на зміст і характер його функціонування, гарантовано орієнтувати техніко-технологічну людську діяльність у бік коєволюційного, гармонійно-збалансованого, ноосферо-генетичного розвитку.

4. Інтегральний аксіологічний аналіз має бути зорієнтований на комплексну оцінку конвергентних науково-технічних процесів та може розглядатися як узагальнений метод експертної діагностики тих позитивних соціокультурних мутацій, які у найближчій перспективі здатні викристалізуватися у нові постнекласичні цінності. Результати аксіологічного аналізу доцільно використовувати для оптимізованого управління техніко-технологічною діяльністю, а також для ідентифікації інноваційних цінностей нової епохи, що мають свої генетичні витоки у царині постнекласичного науково-технічного знання.

Список використаних джерел

1. Авдулов А. Н., Кулькин А. М. Парадигма современного научно-технического развития / А. Н. Авдулов, А. М. Кулькин. – М.: РАН ИНИОН, 2010. – 304 с.
2. Грунвальд А. Техника и общество: западноевропейский опыт исследования социальных последствий научно-технического развития / Армин Грунвальд; [пер. с нем.]. – М.: Логос, 2011. – 160 с.
3. Котенко В. П. История и философия технической реальности / В. П. Котенко. – М.: Академический проект, 2009. – 623 с.
4. Лар'яновський І. С. Інтегральна концепція цінності / І. С. Лар'яновський // Перспективи. – 2013. – №3. – С.69–73.
5. Лар'яновський І. С. Постнекласичне знання та проблема цінностей / І. С. Лар'яновський // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2013. – Вип.2. – С.102–106.
6. Лар'яновський І. С. Специфіка аксіологічного аналізу постнекласичного науково-технічного знання / І. С. Лар'яновський // Філософсько-гуманітарні читання. – Дніпропетровськ, 2015. – [Вип.2, 2015]. – С.246–250.
7. Мамчур Е. А. Образы науки в современной культуре / Е. А. Мамчур. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. – 400 с.
8. Маркова Л. А. Наука на грани с ненаукой / Л. А. Маркова. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 336 с.
9. Стасинопулос П. Проектирование систем как единого целого: Интегральный подход к проектированию для устойчивого развития / Питер Стасинопулос, Майкл Х. Смит, Карлсон Харгроувс, Черил Деша; [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, 2012. – 288 с.
10. Татаринов Ю. Б. Проблемы оценки эффективности фундаментальных исследований: логико-методологические аспекты / Ю. Б. Татаринов. – М.: «Наука», 1986. – 230 с.
11. Томпсон М. Философия науки / Мел Томпсон; [пер. с англ.]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.
12. Урсул А. Д. Феномен ноосферы: Глобальная эволюция и ноосферогенез / А. Д. Урсул. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 336 с.
13. Человек и его будущее: Новые технологии и возможности человека / [Аршинов В. И., Ленк Х., Моисеев Н. Н., Фролов И. Т. и др.]. – М.: ЛЕНАНД, 2012. – 496 с.

14. Adcock R. Principles and practice of systems engineering: presentation, Cranfield University, UK [Електронний ресурс] / R. Adcock. – Режим доступу: www.incose.org/Downloads/AA01.1.4_principles%20&%20practices%20of%20SE.pdf [18.06/14].

15. An identification of pragmatic principles: Final report [Електронний ресурс] / [International Council on Systems Engineering]. – Режим доступу: www.incose.org/ProductsPubs/pdf/techdata/PITC/PrinciplesPragmaticDefoe_1993-0123_PrinWG.pdf [18.06.14].

16. Honour E. C. Understanding the Value of Systems Engineering: proceedings of the Fourteenth Annual Symposium of the International Council on Systems Engineering, Toulouse, France [Електронний ресурс] / E. C. Honour. – Режим доступу: www.incose.org/secoue/0103/ValueSE-INCOSSE04.pdf [18.06.14].

17. Larianovskiy I. S. The problem of values of post non-classical knowledge / I. S. Larianovskiy // European applied sciences (ORT Publishing, Stuttgart, Germany). – 2014. – №2. – P.132–134.

References

1. Avdulov A. N., Kulkin A. M. Paradigma sovremennogo nauchno-technicheskogo razvitiya / A. N. Avdulov, A. M. Kulkin. – M.: RAN INION, 2010. – 304 s.
2. Grunvald A. Tehnika i obschestvo: zapadnoevropeyskiy opyt issledovaniya sotsialnyih posledstviy nauchno-technicheskogo razvitiya / A. Grunvald. – M.: Logos, 2011. – 160 s.
3. Kotenko V. P. Istoriya i filosofiya tehnicheckoy realnosti / V. P. Kotenko. – M.: Akademicheskii projekt, 2009. – 623 s.
4. Larianovskiy I. S. Intehral'na kontseptsiya tsinnosti / I. S. Larianovskiy // Perspektivy. – 2013. – №3. – S.69–73.
5. Larianovskiy I. S. Postneklasychnye znannya ta problema tsinnostey / I. S. Larianovskiy // Naukove piznannya: metodolohiya ta tekhnolohiya. – 2013. – Vyp.2. – S.102–106.
6. Larianovskiy I. S. Spetsyfyka aksiolohichnoho analizu postneklasychno naukovy-tekhnichnoho znannya / I. S. Larianovskiy // Filosofs'ko-humanitarni chytannia. – Dnipropetrovsk, 2015. – [Vyp.2, 2015]. – S.246–250.
7. Mamchur E. A. Obrazy nauki v sovremennoy culture / E. A. Mamchur. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitatsiya», 2008. – 400 s.
8. Markova L. A. Nauka na grani s nenaukoy / L. A. Markova. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitatsiya», 2013. – 336 s.
9. Stasinopulos P. Proektirovanie sistem kak edinogo tselogo: Integralnyi podhod k proektirovaniyu dlya ustoychivogo razvitiya / P. Stasinopulos. – M.: Eksmo, 2012. – 288 s.
10. Tatarinov Yu. B. Problemy otsenki effektivnosti fundamentalnyih issledovaniy: logiko-metodologicheskie aspekty / Yu. B. Tatarinov. – M.: Nauka, 1986. – 230 s.
11. Thompson M. Filosofiya nauki / M. Thompson. – M.: FAIR-PRESS, 2003. – 304 s.
12. Ursul A. D. Fenomen noosfery: Globalnaya evolyutsiya i noosferogenez / A. D. Ursul. – M.: LENAND, 2015. – 336 s.
13. Chelovek i ego buduschee: Novyye tehnologii i vozmozhnosti cheloveka / [V. I. Arshinov, K. H. Lenk, N. N. Moiseev, I. T. Frolov i dr.]. – M.: LENAND, 2012. – 496 s.
14. Adcock R. Principles and practice of systems engineering: presentation, Cranfield University, UK [Elektronnyj resurs] / R. Adcock. – Rezhym dostupu: www.incose.org/Downloads/AA01.1.4_principles%20&%20practices%20of%20SE.pdf [18.06/14].
15. An identification of pragmatic principles: Final report [Elektronnyj resurs] / [International Council on Systems Engineering]. – Rezhym dostupu: www.incose.org/ProductsPubs/pdf/techdata/PITC/PrinciplesPragmaticDefoe_1993-0123_PrinWG.pdf [18.06.14].
16. Honour E. C. Understanding the Value of Systems Engineering: proceedings of the Fourteenth Annual Symposium of the International Council on Systems Engineering, Toulouse, France [Elektronnyj resurs] / E. C. Honour. – Rezhym dostupu: www.incose.org/secoue/0103/ValueSE-INCOSSE04.pdf [18.06.14].
17. Larianovskiy I. S. The problem of values of post non-classical knowledge / I. S. Larianovskiy // European applied sciences. – Stuttgart: ORT Publishing, 2014. – №2. – P.132–134.

Larianovskiy I. S., senior lecturer, Department of philosophy, sociology and science of law, The Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), laryanovskiy@ukr.net

Axiological analysis of post non-classical of scientific and technologic knowledge on the basis of an integral concept of values

The problem of integrated axiological values assessment of post non-classical scientific and technical knowledge is considered in the article. The integrated concept of value, according to which the scientific and technical knowledge is an elaborated

material and perfect complex capable of functioning as a socio-cultural invariants and thereby to orient the technological and social development in the direction of anti-entropy line of universal evolution has been put forward. Comprehensive axiological analysis of scientific and technological knowledge on the basis of the integral value concept becomes of paramount importance today due to the rapidly unfolding convergent processes in science technologies, as well as due to the need for a harmonious coordination of the scientific and technological development values with anti-crisis principles of sustainable development.

Keywords: axiological analysis, engineering, integral concept, post non-classical methodology, scientific and technological knowledge, socio-cultural invariant, value.

Ларьяновский И. С., старший преподаватель кафедры социологии, философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), laryanovsky@ukr.net

Аксиологический анализ постнеклассического научно-технического знания на основе интегральной концепции ценностей

Рассмотрена проблема комплексной аксиологической оценки ценностей постнеклассического научно-технического знания. Предложена интегральная концепция ценности, в соответствии с которой ценность научно-технического знания есть сложноорганизованный материально-идеальный комплекс, способный функционировать в качестве социокультурного инварианта и, тем самым, ориентировать технологическое и социальное развитие в направлении антиэнтропийной магистрали универсальной эволюции. Комплексный аксиологический анализ научно-технического знания на основе интегральной концепции ценности приобретает сегодня первостепенное значение в связи со стремительно разворачивающимися конвергентными процессами в наукоемких технологиях, а также в силу необходимости гармоничного согласования ценностей научно-технического развития с антикризисными принципами устойчивого развития.

Ключевые слова: аксиологический анализ, инжиниринг, интегральная концепция, постнеклассическая методология, научно-техническое знание, социокультурный инвариант, ценность.

* * *

УДК 008:312.421

Легенький І. Ю.,
аспірант, Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського (Україна, Київ), Y.Legenkiy1949@yandex.ua

ПОЕТИКА МУЗИЧНОГО НОНКОНФОРМІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Субкультури протесту на Заході дуже швидко локалізувалися в сфері комерційного мистецтва. Нічого подібного не відбулося в рамках СРСР. Нонконформізм залишався міфом, інтелігібельним, особистісним, орієнтованим на самостояння в світі окремої особистості, яка на свій страх і ризик здійснювала опір всьому на світі – зовнішньому тиску, внутрішнім спонукам. 60-ті роки або «хрущовська відлига» має назву «другого відродження», яке було своєрідною новою стадією відродження Відродження, розстріляного в 20–30-ті роки. Можна зазначити, що в саме ці часи формувалася надзвичайно потужний рух самосвідомості митця. Митці згуртувалися в групи, а також шукали своє «Я» в контексті метакультурних, трансцендентальних явищ і національної самосвідомості.

Ключові слова: культура, субкультури, нонконформізм, художній гурт, особистість митця.

Протестантська логіка відкладеного задоволення вже не задовольняє молодь Заходу. Виникає нова течія шукачів невідкладеного задоволення – це хіппі, панки, навіть весь неофольклорний рух, включаючи рок-музику і весь контекст рок-, панк-сценізму музики в широкому плані, яка характеризує молодіжну культуру, протестні культури. Все свідчить про те, що формується молодий ювенальний опір в культурі, яка начебто вже застаріла.

Нічого подібного, звичайно, не відбувається в рамках СРСР, і саме тут ми можемо констатувати, що нонконформізм формується в зовсім інших обставинах. Поняття «нонконформізм», «неофіційне мистецтво», «андеграунд» «шістдесятництво», «дисидентство» є суміжними, близькими за змістом, однак, з нюансами різних значень. Поняття «нонконформізм», на наш погляд,

більш універсальне, багатогранне і частіше вживається в мистецтві, культурології, соціології.

Проблема ролі поезики в творчому процесі композитора досліджувалася в роботах Б. Асаф'єва, О. Зінкевич, В. Лобанової, Ю. Холопова та ін. [1; 2; 4; 6], адже мало визначені соціокультурні аспекти формування поетичної функції в музиці.

Мета статті – визначити соціокультурні детермінанти формування поезики нонконформізму в музиці.

Коли ми говоримо про еволюцію творчості Л. Дичко, то легко помітити, що в 60-ті роки вона пише кантату – «Ленін», 1964 рік. Зараз сором'язливо уникають цього факту, а факт досить непростий. Л. Дичко, з одного боку, як майстер постмодерністської лінії в українській музичній культурі, а, з іншого боку, вона начебто перекроковує через стадію трансавангарду.

Вона начебто роздвоювалася, шукає себе в царині образотворчого мистецтва, засвоює мову живопису, архітектури і інших видів мистецтва. Її захоплення пов'язані з тим, що вона також захоплюється етнографічними пошуками. Ще в студентські роки Дичко у фольклорних експедиціях з Сильвестровим, Губою, Годзянським, Іщенко записують народні мелодії, а також звертаються до етнологічного обр'ю української народної культури. Перший етап музичного нонконформізму – фольклорно-інтонаційних розшуків. Твори Л. Дичко, особливо її кантата «Червона калина», «Золотослов» та ін., роботи Ю. Алжнева, Є. Станковича в тій чи іншій мірі несуть в собі занурення в протокультурні глибини. Опера «Цвіт папороті», де звичайно багато хорових партій, – саме і є таким пошуком праатьківського «золотого віку», за допомогою якого людина може бути широкою, вільною.

М. Кречко пише: «Я розпочав роботу над кантатою Л. Дичко «Червона калина». Прекрасна музика, але складна для хору, що зріс на класичних традиціях. Подолати сучасне композиторське письмо коштувало співакам неймовірних зусиль. Прем'єру кантати у супроводі невеликого оркестру прийшлося диригувати самому. Капела вороже настроєна до музики, але хоче виручити і себе, і мене. Адже слухачі влаштували стоячу овацію. Композиторку і сцену засипали квітами та кетягами червоної калини. Народ наш тямущий. Усі розуміли, що «Червона калина» – символ України. У залі творилось щось неймовірне. Я був змушений повторити хоча б останню частину кантати. От вам Леся Дичко, от вам і «Думка»... Співаки остовпіли, вони щодня доводили мені, що ця музика налякає усіх слухачів. То був такий успіх, що вже не без гордості чмокали язиками думчани. Я тихо святкував, зламано опір співаків, подолано труднощі нового, небувалого для нас музичного матеріалу. Тепер можна замовляти нові сучасні твори вибраним авторам. Братися за крупні полотна світової класики» [3, с. 7].

Втім другий авангард нонконформізму нібито «грається» у традицію. О. Соколов пише: «Зона пересічення понять традиція, новаторство може бути в ряді випадків визначена як «новаторство в грі з традицією». Прикладів тому теж немало. Залучення до нового контексту традиції як до хорошого забутого, або традиції іншокультурної, яка сприймається як яскраве новаторство, саме так можна оцінювати відоме звернення О. Мессіана в своєму творчості до принципів формування в середньовічній музиці або до традицій неєвропейських

культур. І не випадково, що в книзі О. Мессіана «Техніка моєї музичної мови» існують розділи про григоріанський хорал і індійську рагу» [5, с. 9].

Полістилістика стає головним нервом насиченого алюзіями музичного простору. А. Шнітке пише: «Я посилаюся на авторів деметрально протилежних естетично:

1. Д. Шостакович, Тріо – тема неокласицистських пассакалій з цитатами стилю музики XVIII століття, з тоніко доміантними послідовностями і зменшенням септаккордів. 2) А. Берг. Скрипковий концерт – цитування бахівського хорала (інтонаційно пов'язаного з музичним матеріалом твору). Борис Чайковський. Друга симфонія – цитата із «Пристрастей за Матвієм». І. С. Баха». Пендеревський. «Stabat mater» з «Пристраств за Лукою» – секундний мотив–псевдоцитата із григоріанського хоралу як інтонаційна засада будь-якого твору. К. Штокгаузен. «Гімни» – суперколажна мозаїка сучасного світу. А. Пярт. «Pro et contra» – парадійна опора на кадансні формули бароко, що регулюють форму твору» [7, с. 146].

Всі інновації не просто входили в життя. Проте найбільш гостро приходилося протистояти ідеологічному диктату в хоровому виконавстві. Звернемося до нотатків М. М. Кречка, зокрема «Думкою окрилені літа», які є невіданими рукописами і зберігаються в архіві його доньки Н. Кречко [3].

«Викликали мене вкотре на цей раз у Печерський райком партії. Бесіда проходила двомовною Господар кабінету по–партійному, а я по–своєму:

- Що ви маєте на увазі, коли закликали капелу до одностовтства?
- А хіба існують протоколи моїх репетицій?
- Відповідайте по суті.
- Щоб шука, рак і лебідь не тягли воза в різні боки.
- А може ви запрошуєте усіх у православ'є через церковну музику.
- А у нас свобода совісті. Кожен вірить у своє.
- А чому ви вважаєте, що «Думці» і її слухачам потрібна церковщина?
- А це я пояснив ЦК Партії і де, як ви знаєте, дали згоду на такий концерт.

(Йдеться про те, що проходив концерт церковно–слов'янської музики, і саме в колонному залі ім. М. В. Лисенка, і згодом була забезпечена санкція оперативних органів).

- А може у ЦК вам дали дозвіл грати в Ленінграді на Фінському вокзалі «Алілуя! Амінь!»
- Уточнюю. У Ленінграді на Фінському вокзалі знаходиться концертний зал у, якому «Думка» на замовлення місцевої філармонії співала давню українську музику для іноземних гостей. До речі, Ленінградською філармонією керують перевірені комуністи. А в день народження Леніна «Думка» співала в Києві біля пам'ятника вождю зовсім інший репертуар. Отож ваші стукачі міцно грішать проти протоколу.
- Як ви говорите? Де ви знаходитеся?
- А ви вважаєте, що ваш партбилет червоніший за мій?
- Ми з вами зустрінемося в іншому місці.

Грізно закінчив розмову господар кабінету. І зустрілись. Довго з багатьма і безліч разів. Але з роботи мене не зняли, отож продовжувати їти наміченим шляхом. У 1973 році мені вивесли лямку сформульовану партійну догану, яку я мав гордо носити до 1976 року» [3, с. 6–7].

В композиторській творчості рятівним був шлях тотальної суб'єктизації творчості. Тут музичні тексти В. Сильвестрова і Л. Дичко наближуються до своєрідного палімпсесту. Тобто ми бачимо, що відповідь ідеологічному диктату була досить різною.

Є. Станкович завжди тяжив до монументальної форми. Його твори завжди є програмними. Так, О. Зінкевич пише: «Є. Станкович не конструював свої твори, вони виливалися із живого людського почуття. В той же час в них відчувається кріпкий професіоналізм, що не боїться найскладніших парадоксальних технологічних примхів. Як поєднати лексику Баха, Малера, Прокоф'єва, нагадати і про Бетховена – і в той же час залишитись самим собою? Не кожен, навіть композитор з досвідом, ризикне на це – надзвичайно великою є можливість «підпасти під чужу інтонацію як під поїзд» (К. Вакшенкін). Але Станкович лише почав прокладувати своє симфонічне русло, не убоюючись цього. У Симфоніетті (1971 р.), одуривши спочатку грою у версифікацію, він раптом – після перших двох бадьорих і безпечно–щасливих частин – скидає маску лицедія, примушує слухача відчути себе в натовпі тривожних життєвих питань. Веселий жарт обертається драмою, гра чужими стилями – прогнозом власних симфонічних звершень» [2, с. 9].

Проте сіфонічні форми доповнюються оперно–фольклорними, які можна уявити як антитезу симфонізму. Так, фольк–опера «Цвіт папороті» – це своєрідний палімпсест, нашарування різних картин, лейтмотивів, що створює своєрідний вибух історизму в тотальному просторі позбуття пам'яті. Слід сказати, що лексема «вибух» щодо творчості Є. Станковича приводить О. Зінкевич [2]. Логікою «вибуху» в культурі цікавився Ю. Лотман.

Отже, семіосфера «вибуху» в музичному неконформізмі України неможлива без творчості Є. Станковича. Мова його фонізму вибухова як неконформний вчинок митця. На жаль, фольк опера так і залишилася суто «семіотичним феноменом» в культурі України, її майже не ставили. У 1982 році відбувся ювілей Кирила Стенка. Л. Дичко повертає в культуру це ім'я «розстріляного відродження» і пише твір–варіацію духовного твору «Панахіда», що Стеценко написав пам'яті Лисенка. Важливо, що це цілком новітня річ, але вона її називає «обробкою». Фактично ми маємо тут своєрідні упанішади, де Л. Дичко переформатувала гармонію і здійснила своєрідний тріхчастний концерт, поєднаний з прекрасним глибоким словом Дмитра Павличка. Тобто вже у 80–ті роки формується сакральний шлях розвитку творчості Лесі Дичко. У 1980 році вона пише «Першу літургію святого Іоанна Златоуста», а в 1990 році пише «Другу літургію для мішаного хору», яка потім переросла або шляхом синтезування першої і другої в так звану «Урочисту літургію», що стала надзвичайно монументальним, яскравим і разом пісено–декламаційним простором інкрування. Ці твори фактично зробили Л. Дичко, якщо не харизматичним лідером, то у всякому разі містагогом сакрального хорового дійства.

Втім 70–ті роки, на відміну від 60–х, були абсолютно протилежними, вже відбулася легітимація опору і легітимація західного досвіду другого авангарду. Можна стверджувати, однак, що Є. Станкович та Л. Дичко були «над бар'єрами», засвоюючи всі принципи і всі новації постмодерністичної поезики, естетики вони не втягувались в ідеологічне протистояння і не була рупором,

носієм авангардних течій нонконформістського руху. Аналізуючи відповідь ідеологічному тиску в «Червоній калині» та в «Порах року», «Пастелях» можна сказати, що цей тип творчості носить назву інтровертного, а не екстровевертного.

Мистецький нонконформізм 60–70-х рр. виник в СРСР як антитеза ідеологізованому міфу соцреалізму, що актуалізувало міфотворчість митців як своєрідну антитезу культу реальності, завданої згори. Міфопоетика музичного нонконформізму наслідує широкий спектр модерних, авангардних, постмодерністських інтенцій, що створює своєрідне еклектичне (полістилістичне) ціле художніх інновацій.

Нонконформізм як явище культури ХХ століття сформувався у посттоталітарному просторі як певний протестний рух репресованої інтелігенції, митців, що не хотіли підкоритися вимогам соціалістичного реалізму. В контексті андеграунду, тобто підпільного мистецтва, виникає творча настанова перебудови суспільства засобами мистецтва. Формотворчі тенденції, що виявилися в першому і другому авангарді, в музичному нонконформізмі корелюють з традиціоналізмом, новою фольклорною хвилею. Час відкриття афроамериканського фольклору був й часом набуття національної самосвідомості українських нонконформістів.

Наприкінці ХХ століття, з набуттям незалежності України, відбуваються складні процеси легітимації нонконформного руху та утворення нового мейнстріму, який формується в умовах постмодерністської культури. Загальні тенденції культуротворення позначаються як виникнення пост-культури. Пост-культура, за В. Бичковим, виводить на арену мистецтва арт-практики, тобто новітні синтети візуальних мистецтв, мас-медіа, шоу-бізнесу та ін.

Знов виникає почуття трагічного, новий есхатологізм та постсучасна міфологема «втраченої людини», тотального самознищення Духу. Вся продукція арт-практик різко поділяється на гламур-культуру та треш-культуру. Проте в пострадянському просторі відбувається інерційна фаза нонконформного руху, який вже можна означити як «пост-нонконформний». Тобто настанови міфологізму, національного волевиявлення переходять у формат постмодерної плюральності, яку з часів А. Шнітке стали називати «полістилістикою». Феномен «полі» не охоплюється всіма предикатами «пост». Якщо Великий Інший, за В. Бичковим, усувається з арени культуротворення, то це не можна інтерпретувати як тотальну втрату духовності в цілому.

Нонконформізм як «постнонконформізм» існує в різних форматах: інерційної фази змагання за духовні пріоритети, як симулятивний протестний феномен (чорний реп, рок-сцена, панк-сцена та ін.), арт-практики (енвайронмент, перформанс, хеппенінг, бодіарт, ленд-арт), як електронна музика, етноверсії музичної культури, політичний флешмоб з використанням відомих діячів мистецтв та ін. Звичайно, ми не можемо навіть коректно описати всі ці напрями. В наше завдання входить лише прослідкувати феномен плюралізації нонконформного руху 60–80-х рр.

В музиці пострадянських країн діапазон пошуків мімікрує між тоталізацією авангардних інтенцій та ретроархаїзуючими альянсами. Так, М. Лобанова пише про актуалізацію поетикою переходних періодів культуро-

творчості риторики бароко: «Якщо старі поліфоністи відверто демонстрували блискучу контрпунктинічну роботу, всі звукові можливості, що пропонувалась їм величезним складом музичних форм в самому просторі, у котрому вони розміщалися, то сучасні майстри більше зацікавленні чисто сонористичними ефектами. Проте і в тому, і в іншому випадках можна говорити про підвищене уявлення і направлення до тембророзфарбованості, до багатоплановості або розшарування матеріалу гри крупними плямами, розфарбованими мазками» [4, с. 86].

Важливим також стає стиль ретро, історизм. Тобто ситуація полістилістики – це розмаїття напрямків, розмаїття засобів і розмаїття орієнтацій на близьке і далеке оточення простору. Формується нова система художньої комунікації, або своєрідної доповнювальності стильових, жанрових і інших артефактів. Тобто можна зазначити, що полістилістика, еклектика в певній мірі є близькими реаліями, а надсистема як своєрідна надеклектика – це вже новітній етап, який починає розшукувати свої архітипі, більше того маньєристичні конструкції.

Полістилізм є тотально-еклектична реальність, або середовище, в якому можна визначити більш-менш структурні або автентичні осі альянзів і цитувань в комунікативному просторі алеаторики та експресивному багатоголосі сонорики. Втім ми бачимо потреби створення відкритого розчиненого простору, що орієнтований на музичну комунікацію.

Символічна метафорика відсувається, хоча вона є бажаною і потребує свого носія, протагоніста драматизованого середовища. Так, можна стверджувати, що всі ефекти полістилістики поступово переходять в ту надпрограму динамічного, відкритого середовища, яке в музиці характеризує добу «нового бароко» ХХ століття.

А. Шнітке надзвичайно гостро проводить демаркацію між постсучасною композиторською творчістю та класичною: «І тут нам стає зрозумілим весь трагізм музики Стравінського, який витікає з принципової неможливості повторити сьогодні класичну форму, не впадаючи при цьому в абсурд. Найважливіша глибокомисленість і риторична філософічність класичного музичного минулого не можуть відродитися сьогодні в минулих монументальних формах. Можливе лише пародування великих форм або пошуки нових» [7, с. 116].

Почуття трагічного герою доби українського бароко і вже новітнього переходу із небуття тоталітаризму в небуття бездуховності новітньої «прагматики» автохтонного капіталізму гостро відчувається в творчості С. Станковича кінця ХХ століття. Це вже постнонконформістська поетика, що так гостро відбиває історичне тло української історії з її голодомором, Бабиним Яром, Чорнобилем. Всі трагічні нотатції тоталітаризму ніби повернулися наприкінці століття. У 1993 році Станкович пише «Ектенію заупокійну», присвячену голодомору. «Ектенія», «Каддіш-реквієм», «Чорна елегія», «Панахида заупокійна» – це велетневі музичні форми – українські плачі. Це мистецький вибух, відповідь на «плюральність» інтерпретації та бачення української історії протягом століття. Відчувається внутрішнє заперечення постмодерної естетики та поетики, яке відбувалося в надрах українського музичного постнонконформізму.

Висновки. В просторі музичного нонконформізму утворюється інша музична граматики, граматики метатекстів, контекстів різних альянзів, які дають необмежені

можливості для композиційних трансформацій творчості. Важливо, що постмодерніська поетика акумулює майже весь спектр образних засобів, передусім, – це колаж як зіткнення всіх модальностей (вербальних, нотаційних, інструментальних, комунікативних) монтажного тексту, де монтується абсолютно різномодні елементи поетичних засобів. Втім колаж плавно переходить в бриколаж, тобто іронічне використання аплікативного колажного методу, де починає домінувати іронія, навіть абсурд, а художнє мислення переходить в план інтонаційного наслідування, мімесису, сонорики. Колаж як підвищено метафоричний метатекст будується на підставі гри різних сенсів, елементів парадоксальності і завжди тяжіє до гротеску, алогізму, абсурду.

Трансформація звучної матерії у всіх означених контекстах моделюється поетичними засобами (метаболами) як деконструкція, тобто руйнування і інтеграція образних предикацій музичного тексту на межі деструктивних та інтегративних моментів, що стає надзвичайно важливим як визначення свого власного інструментарію compositio. Так, активне включенням дисонансів і активне розшарування музичного простору, який утворює складну і навіть строкату діалогізуючу тканину, стає формальною ознакою постмодерністського музичного тексту. Можна стверджувати, що виникає той ефект, який в постмодерністській культурі визначається як «артефакт».

Список використаних джерел

1. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс / Б. В. Асафьев. – Л.: Музыка, 1971. – 376 с.
2. Зинкевич Е. Симфонические гиперболы. О музыке Е. Станковича / Е. С. Зинкевич. – Ужгород: Лира, 2002. – 208 с.
3. Кречко М. Думкою окрилені літа / М. Кречко. – Рукопис // Архів Н. М. Кречко. – К. – 10 с.
4. Лобанова М. Музыкальный стиль и жанр: история и современность. – М.: Сов. Композитор, 1990. – 321 с.
5. Соколов А. С. Введение в музыкальную композицию XX века / А. С. Соколов. – М.: Центр ВЛАДОС, 2004. – 231 с.
6. Холопов Ю. Булез Пьер / Ю. Холопов // Лексикон неклассики. Художественно-эстетическая культура XX века / под ред. В. В. Бычкова. – М.: РОССПЭН, 2003. – С.97–99.
7. Шнитке А. Полистилистические тенденции в современной музыке / А. Шнитке // Соколов А. С. Введение в музыкальную композицию XX века: Учеб. Пособие для вузов. – М.: Владос, 2004. – С.146–150.

References

1. Asafev B. V. Muzyikalnaya forma kak protsess / B. V. Asafev. – L.: Muzyka, 1971. – 376 s.
2. Zinkevich E. Simfonicheskie giperbolyi. O muzike E. Stankovicha / E. S. Zinkevich. – Uzhgorod: Lira, 2002. – 208 s.
3. Krechko M. Dumkoiu okryleni lita / M. Krechko. – Rukopys // Arkhiv N. M. Krechko. – K. – 10 s.
4. Lobanova M. Muzyikalnyi stil i zhanr: istoriya i sovremennost. – M.: Sov. Kompozitor, 1990. – 321 s.
5. Sokolov A. S. Vvedenie v muzyikalnuyu kompozitsiyu XX veka / A. S. Sokolov. – M.: Tsentr VLADOS, 2004. – 231 s.
6. Holopov Yu. Bulez Per / Yu. Holopov // Leksikon nonklassiki. Hudozhestvenno-esteticheskaya kultura XX veka / pod red. V. V. Bychkova. – M.: ROSSPEN, 2003. – S.97–99.
7. Shnitke A. Polistilisticheskie tendentsii v sovremennoy muzyke / A. Shnitke // Sokolov A. S. Vvedenie v muzyikalnuyu kompozitsiyu XX veka: Ucheb. Posobie dlya vuzov. – M.: Vlados, 2004. – S.146–150.

Lehenkiy I. Yu., graduate student National Music Academy of Ukraine named be half P. I. Chaykavsky (Ukraine, Kyiv), Y.Legenkiy1949@yandex.ua

Poetics of musical nonconformism are in the Ukrainian culture

Subculture of protest in the west very quickly localized in the sphere of commercial art. Nothing of the kind took place within the framework of the USSR. Nonconformist remained a myth, intellectual, by personality, oriented to independent

stand in the world of individual that on the fear and risk carried out resistance to all in the world – to external pressure, internal motives. 60th or a «Khrushchev thaw» has the name «the second revival», which was the original new stage of proceeding in the Revival shot up in 20–30th. It is possible to mark that in exactly these times extraordinarily powerful motion of consciousness of art was formed. Artists gathered in groups, and also searched the «I» in the context of cultural, transcendental phenomena and national consciousness.

Keywords: culture, subculture, nonconformist, artistic group, personality artist.

Легенький І. Ю., аспірант, Національна музичальна академія України ім. П. І. Чайковського (Україна, Київ), Y.Legenkiy1949@yandex.ua

Поэтика музыкального неконформизма в украинской культуре

Субкультура протеста на Западе очень быстро локализовалась в сфере коммерческого искусства. Ничего подобного не произошло в рамках культуры СССР. Неконформизм оставался мифом, интеллигентным, личностным, ориентированным на самостояние в мире отдельной личности, которая на свой страх и риск осуществляла сопротивление всему на свете, – внешнему давлению, внутренним побуждениям. 60-е годы или «хрущевская оттепель» имеет название «второе возрождения», которое было своеобразной новой стадией возобновления Возрождения, расстрелянного в 20–30-е годы. Можно отметить, что в именно эти времена сформировалось чрезвычайно мощное движение конформизма. Художники собирались в группы, а также искали свое «Я» в контексте метакультурных, трансцендентальных явлений и национального самосознания.

Ключевые слова: культура, субкультура, неконформизм, художественная группировка, личность художника.

* * *

УДК 165.722:111.1

Ліпін М. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), pinli@ukr.net

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ ЯК ОНТОЛОГІЧНА КРАДІЖКА

Одним з найбільш розповсюджених варіантів загальної орієнтації освіти виступає принцип антропоцентризму, згідно якому метою освітньої діяльності постає людина. Але принцип антропоцентризму поставлений сьогодні під сумнів. Історія свідчить, що піднесення у центр будь-яких атрибутів людського не гарантує людині положення самоцілі. На противагу «диктатурі інтелекту», в центр світобудови можуть бути покладені інші людські здібності. Втім, воля, несвідоме, відчуття так само виявляють схильність до «диктатури». Людина опиняється у положенні засобу, основи, на якій стверджується її однобічна здібність. У підсумку подібний однобічний антропоцентризм призводить до дегуманізації всієї людської дійсності. Антропологічно орієнтована освіта передбачає піднесення до статусу мети та центру світобудови усієї повноти людського. Ігноруючи багатоманітність людського буття антропоцентризм обертається своєю протилежністю, а сподівання на звільнення людини – новим поневоленням.

Ключові слова: антропоцентризм, суб'єктивізм, діалогізм, онтологізм, всезагальне.

Сучасна освіта знаходиться на роздоріжжі. Необхідність її реформування за останні роки стала загальноприйнятою, однак до цього часу невизначеними залишаються орієнтири, принципи та ідеали. Одним з найбільш розповсюджених варіантів виступає принцип антропоцентризму, згідно якому метою освітньої діяльності постає людина. Але принцип антропоцентризму поставлений сьогодні під сумнів, стало очевидним, що Просвітництво центром світобудови вважало не стільки людину, скільки один з її атрибутів, а саме її інтелект. «Диктатура» останнього спричинила безліч трагічних подій. Внаслідок чого, на противагу «диктатурі інтелекту», в центр світобудови поклалися інші людські здібності. Втім, воля, несвідоме, відчуття виявилися так само схильні до «диктатури», як і однобічний інтелект. Історія свідчить, що піднесення у центр будь-яких атрибутів людського ще не гарантує людині положення самоцілі.

Навпаки, вона опиняється у положенні засобу, основи, на якій стверджується її однобічна здібність. А у підсумку подібний однобічний антропоцентризм призводить до дегуманізації всієї людської дійсності.

Проблематизація принципів гуманізму та антропоцентризму здійснена в першу чергу реформаційними мислителями (М. Лютер, Ж. Кальвін, У. Цвінглі, Ф. Мелактон), які досить негативно ставляться до піднесення людини. Але на ґрунті критичного ставлення до антропоцентризму можливі концепції різноманітної антропологічної спрямованості. М. Бердяєв вважає основною хобою гуманітаризму ідею самодостатності людини, самообожнення її, що принижує людину, підпорядковуючи її діяльність цілям влади над земним світом. Для М. Фуко людина як така є історично обмеженим феноменом, звідси шокуюча теза «смерть людини». Для нашого дослідження особливо значущими є розвідки М. Гайдеггера, який пов'язує антропоцентризм з суб'єктивізмом. Присвоєння людині звання «суб'єкта» одночасно є позбавленням суб'єктності світу. З точки зору М. Гайдеггера, поняття суб'єкта є ніщо інше, як редукція поняття субстанції до людини [6, с. 299]. Таким чином, антропоцентризм постає як проект встановлення панування індивіда над усім сущим. Наслідком такого піднесення виступає те, що індивід перестає рахуватися зі світом як з рівноправним та самоцінним. Подібна позиція є «своєцентризмом», тобто зведенням світу до рівня засобу для вдоволення потреб людини.

Існує велика спокуса під маскою антропоцентризму контрабандою прилаштувати дещо протилежне йому. Антропоцентризм передбачає піднесення до статусу мети та центру світобудови усієї повноти людського. Ігноруючи багатоманітність людського буття антропоцентризм обертається своєю протилежністю, а сподівання на звільнення людини – новим поневоленням.

Однак постає питання, чи можливий антропоцентризм як піднесення до рівня мети та центру всієї людини як цілого? Адже недарма час піднесення антропоцентризму є часом «повстання мас». Чи випадково звільнення людини та проголошення її центром світобудови співпадає із перетворенням її на безликий екземпляр, що кількісно вимірюється?

Постійні рецидиви антропоцентризму до піднесення одного з людських атрибутів за рахунок усієї повноти людського кориняється у іманентному йому конституюванні новоєвропейської людини за рахунок світу. Цей механізм спрацьовує, незважаючи на свідомі побажання людини. Піднесення своєї власної суб'єктивності за рахунок суб'єктивності іншого поширюється і на міжособистісні відносини. Звідси витікає прихованість у антропоцентризмі владних інтенцій. Влада виявляється незмінним супутником людини, що проголошує себе єдиним центром та метою усієї світобудови.

Антропоцентризм спокушає перспективами опанування об'єктивованого світу. У такому світовідношенні, яке перетворює світ на утилітарний об'єкт, приховується пастка для справжнього звільнення людини. Ми можемо побачити, як протягом останніх сторіч історії людина постійно потрапляє у цю пастку нового поневолення. Справа у тому, що індивід потрапляє у поневолення до самого себе, або, іншими словами, до результатів власної діяльності, до «свого-іншого» покладеного у зовнішній світ. У центр світобудови підноситься, як ми

вже зазначали, не повнота людського, а лише наявний стан людини, притаманний тій чи іншій епосі. Таким чином, центром світобудови стає не людина взагалі, а її наявний стан, який не може не бути однобічним. Проте ця абстракція людини починає претендувати на всезагальність та монологічність. Вона критично ставиться до усього оточуючого. Її активність спрямована на перетворення світу відповідно до своїх цілей, однак непорушним залишається центр цієї активності, сама однобічна людина. Внаслідок цього людина потрапляє у залежність від свого наявного існування. Для неї закриваються усі можливості для креативної самозміни. Вона починає відтворювати свій наявний стан, переносючи його у центр світобудови. Суть проблеми у тому, що логіка її наявного існування визначає розвиток сутності людини.

Разом із консервацією наявного стану людини, консервується і наявний соціальний стан. За допомогою «однобічного антропоцентризму» в реальності здійснюється піднесення у центр пануючих принципів наявного соціального порядку, який для свого збереження із необхідністю є ворожим дійсному розвитку повноти людського у людині. Тобто всебічний розвиток людини вступає у суперечність з потребами наявних соціальних інститутів. Покладання абстрактної людини у центр світобудови спочатку призводить до відчуження індивіда від світу, а потім і від суспільства. Зрозуміло, що цей ланцюг відчуження завершується відчуженням від своєї родової сутності. Людина в кінцевому рахунку втрачає саму себе та розчиняється у масі.

Недостатньо проголосити людину центром та метою освіти. Подібні гасла страждають нічим іншим як «абстрактністю». Для того, щоб дійсно ввести потребу в людському розвитку в освітній процес, необхідно визначитись із всезагальною логікою становлення людини як такої істоти, котра є творчо співпричетною розвитку буття. Поки питання «Що таке людина?» не буде поставлене із усією серйозністю у центр освітнього простору, до тих пір залишається спокуса покласти в центр світобудови ворожу людині абстракцію, яка може навіть іменуватися «людиноцентризмом».

Відмова від універсально-всезагального певною мірою визначає траєкторію розвитку сучасної філософії. В ХХ столітті ціле, всезагальне виступають загальним «пугалом». Людина самостверджується за рахунок Цілого. Наслідуючи інтенцію процесу секуляризації, сучасна філософія знеособлює універсально-всезагальне. Бог-абсолют, який постає в добу Середньовіччя особистістю, з часом перестає бути нею. Вже доба Відродження розчиняє Бога в природі, перетворюючи останню на його безособове та анонімне тіло. Проте, з часом і вона втрачає сакральні обриси, трансформуючись у бездушний об'єкт. Віднині універсально-всезагальне позбувається онтологічних рис та постає у вигляді абстрактної гносеологічної категорії. А це значить, що світ не містить в собі універсального, воно стає прерогативою суб'єкта. Він починає уявляти себе Цілим. Однак вперте всезагальне (ціле) ніяк не бажає підпорядковуватись нашим бажанням, та постійно вириває у філософських конструкціях сучасної філософії, але вже як ворожа сила інстинктивного чи соціального несвідомого. Ціле уявляється як таке, що тисне на людину та позбавляє її центрального місця у сущому. Боротьба проти універсально-всезагального не призвела до його

викорінення. Наслідки виявилися непередбачуваними – воно постало дегуманізованим, позбавленим людських прикмет і через це невпізнаним.

Нагадаємо, що Новоевропейський гуманізм звеличує людину шляхом надання їй ознак субстанції. Проте, не викликає сумніву, що «велич людської суті коріниться звичайно ж не у тому, що людина стає субстанцією суцього в якості «суб'єкта», щоб на правах володаря буття втопити буттєвість суцього у «об'єктивності», яка дуже голосно розтеревенила про себе» [8, с. 201–202]. Такий «гуманізм» своєю зворотною стороною має «волю до влади». Звільнення людини обертається пануванням над світом. Проте, що це за гуманізм, що звеличує людину за рахунок приниження світу? І чи можливе насправді подібне звеличування?

Проблема світу взятого як ціле тісно взаємопов'язана з проблемою істини: вона конкретно–всезагальна. Її конкретність означає не протиставленість тотальності всезагального одиничному чи особливому, а їх діалектичну єдність. Адже відомо, що всезагальне може проявитися тільки через одиничне. Міра всезагального в одиничному визначає його як особливе. Якщо світ не містить в собі універсального, тоді цілком логічно і істину викоренити із надр світу. Тим самим вона передається у юрисдикцію індивіда. Істина стає правильністю, тобто відповідністю наших уявлень дійсності. «Істина перетворюється в $\alpha\theta\eta\tau\eta\varsigma$, правильність сприйняття та висловлювання» [9, с. 357]. На неправомірність ототожнення істини та правильності вказували представники різних філософських напрямків, зокрема, Г. В. Ф. Гегель та М. Ліфшиц, П. Флоренський та М. Гайдеггер. Цікавим є той факт, що саме ті філософські традиції, які представляють вищезазначені прізвиська, піддаються звинуваченням у так званому «онтологізмі», тобто у розчиненні одиничного суб'єкта у тотальності буття. При цьому, в силу антиуніверсальських тенденцій, повністю ігнорується у їх філософії акцентуація відкритості як необхідного моменту зустрічі з істинною буття. Відкритість є важливим моментом як істини, так і буття людини. Для М. Гайдеггера істина постає як «алетейя» – «неприхованість» та «невтаємничиність». Так само і людина у цього філософа мислиться як спосіб ек–зистенції, відкритості [7, с. 19].

Особливо гостро «онтологізму» протистоїть сучасна комунікативна філософія. Ця тенденція властива і філософії освіти з притаманним їй прагненням перейти від «суб'єкт–об'єктних» відносин до «суб'єкт–суб'єктних». Представники цього напрямку вважають, що «бути – значить самоутверджуватися: підступна логіка саме цього імперативу зіграла злий жарт над Гегелем, який змушений був увінчати свій грандіозний філософський огляд комічно недолугим звеличуванням прусського status quo; та над гуманістом Марксом, який був приречений до кінця своїх днів спостерігати змагання своїх фанатичних послідовників» [3, с. 92]. Основний докір, що висувається – це надмірна акцентуація необхідності буттєвої вкоріненості людського індивіда. У такому способі самоутвердження індивіда представники комунікативної філософії вбачають тенденцію до розчинення окремої особистості у тотальності буття, нації, землі та ігнорування конституюючої присутності «Іншого».

Проте, уявляється сумнівним таке різке заперечення діалогічності в межах «онтологізму». Адже, наприклад,

вбачаючи у фундаментальній онтології М. Гайдеггера інтенції до знеособлення людини, яка «одержима буттям», разом із водою виплескують і дитину, тобто відкидають іманентну цій філософії спрямованість на «відкритість до іншого». Отже, постає проблема визначення природи «Іншого», який передуватиме буттю. Здається, більш доречним буде припущення, що ні «Інший», ні буття не є чимось жорстко протиставленим одне одному. Через «Іншого» до людини промовляє буття, так само як і буття відкривається людині тільки у спів–бутті з «Іншим».

В даному контексті доцільною є позиція М. Гайдеггера, згідно якої світ постає як дещо таке, що зустрічається. «Феномен – себе–в–собі–самому–показування – означає особливий рід зустрічі» [4, с. 48]. Зустріч зі світом є зустріччю із тим, що «себе–саме–по–собі–каже». Запитання про буття постає запитанням про буття людини. Іншими словами, це запитання, що значить бути людиною, що значить бути присутнім. І це запитання породжене зовсім не простою зацікавленістю кабінетного вченого, а тими трагічними подіями, які розтривожили долю світу і людини на початку ХХ століття. Одночасно це спроба поставити під питання абстрактний гуманізм, тобто спроба наново помислити, що в людині є власне людським.

Присутність людського в людині не дана автоматично, вона проблематична за своєю суттю. Тепер ми можемо стверджувати, що не тільки початок, а і все минуле сторіччя виявилися випробуванням людської «мужності бути». Історія свідчить, що дуже часто замість людського в людині присутнє чуже їй, місце людини займає анонімна сила. Тоді не людина є, а щось безособове викрадає та займає її місце, щось інше узурпує її право бути присутньою, паразитує на її існуванні.

Парадоксальним чином новоевропейський гуманізм та антропоцентризм призводять до того, що людина у якості суб'єкта не тільки світ перетворює на утилітарну річ, а і себе зводить до точно такого ж засобу. Відірвані від Цілого антропоцентризм та новоевропейський гуманізм закріплюють втрату людиною самої себе. Чим більше індивід наполягає на самостверженні, тим більше він втрачає себе. Логіка подібного самоствердження та самозбереження перетворює його на власну протилежність, на процес самознищення. Тотальна трансформація кожної сфери буття в засіб, вважав М. Горькаймер, веде до ліквідації суб'єкта, який мав ними послуговуватися. Це надає сучасному суспільству нігілістичний характер. Суб'єктивізація, яка підносить суб'єкт, одночасно прирікає його [2, с. 195]. Та ж сама тема звучить у працях М. Гайдеггера, який стверджував, що перетворення світу на об'єкт, супроводжується заміною світу «картиною світу». Останній постає як наявне. Але світ постає як дещо наявне тільки тоді, коли людина, ще раніше, постала як дещо наявне. Це перетворення у дещо наявне має руйнівні наслідки. «Насправді з самою собою, тобто зі своєю суттю, людина сьогодні якраз ніде вже не зустрічається» [5, с. 233]. Поза світом як Цілим, людина під гаслами гуманізму та антропоцентризму звеличує сурогати самої себе.

Питання про людину є невід'ємним від питання про світ. Адже ґрунтовною ознакою «людського в людині» є «буття–у–світі». Поза світом як Цілим, поза «буттям–у–світі» немає людини. Тому самоствердження людини

за рахунок онтологічної крадіжки не має реальних підстав для свого здійснення. Тому подібне безпідставне самоствердження обертається самовтрапою. Гуманізм, що відволікається від світу, приречений постійно надувати пусті одежі людської сутності та видавати їх звеличання за піднесення самої людини. Адаже без світу, що мислиться як «просвіт буття, в який людина вступає своїм закинутим еством» [8, с. 212], немає і людини. Покірність смислу речей, а не панування над ними є справжньою основою гуманізму. Людське буття є безцільним без Цілого. Без цього останнього людина не може бути присутньою, тобто не може бути при суті. А суть свою людина конститує, спираючись не на індивідуальну чи колективну сваволю, а прислуховуючись до універсально-всезагальних основ буття. І тоді вона творить не свою частково партикулярну волю, а волю світу.

Висновки. Яким же чином можливий гуманізм? Що ми повинні робити, щоб він отримав можливість здійснитися? По-перше, ми повинні відкинути претензії людини на «своєцентризм». Тобто відкинути антропоцентризм як підґрунтя нашого світовідношення. Дуже часто гуманістичний антропоцентризм насправді перетворювався на реалізацію групового еґо за рахунок не тільки світу, а і інших людей. По-друге, необхідно припинити квапливі пошуки «гуманістичних цінностей», якими ми намагаємося компенсувати суцільну дегуманізованість та аксіологічну порожнечу нашої повсякденної життєдіяльності. Натомість необхідно віддатися справі думки. Остання не є «нашою думкою», вона не належить нам, скоріш ми належимо їй. Тому дійсна думка не може бути викликана за нашим бажанням. Ми не керуємо нею, не наказуємо їй, а тільки уважно прислуховуємось до її голосу. Звідси витікає припущення, що за своєю природою думка є надлишковою для життя, вона не зацікавлена нашими повсякденними справами, їх проблемами та потребами. Розуміння, народжене в думці це, як підкреслює В. Бібіхін, посилаючись на В. Розанова: «дещо замкнуте в собі та глибоко самостійне, не людина володіє ним, але воно живе в людині, підкорюючи собі його волю та бажання, але не підкорюючись їй» [1, с. 141]. Розуміння вкидає людину у простір незабезпеченості, та неготовності, а це вже дещо протилежне антропоцентризмові з його готовністю та боротьбою за самоствердження людини.

Список використаних джерел

1. Бибихин В. В. Голос Розанова / В. В. Бибихин // Другое начало. – СПб.: Наука, 2003. – С.129–146.
2. Култаева Мария. Праця М. Горькаймера «Критика інструментального розуму» та її значення для філософії освіти / М. Култаева // Філософія освіти. – 2006. – №2. – С.187–198.
3. Малахов В. А. Этос философии / В. А. Малахов // Уязвимость любви. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – С.59–108.
4. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихин]. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.
5. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихин] // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.221–237.
6. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихин] // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.261–313.
7. Хайдеггер М. О сущности и истины / М. Хайдеггер; [пер. с нем. З. Н. Зайцев] // Разговор на проселочной дороге. – М.: Высшая школа, 1991. – С.8–27.
8. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихин] // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.192–220.

9. Хайдеггер М. Учение Платона об истине / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихин] // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С.345–360.

References

1. Bibihin V. V. Golos Rozanova / V. V. Bibihin // Drugoe nachalo. – SPb.: Nauka, 2003. – S.129–146.
2. Kultajeva Marija. Pracija M. Gorkgajmera «Krytyka instrumental'nogo rozumu» ta i'i' znachennja dlja filosofii' osvity / M. Kultajeva // Filosofija osvity. – 2006. – №2. – S.187–198.
3. Malahov V. A. Jetos filosofii' / V. A. Malahov // Ujazvymost' ljubvi. – K.: DUX I LITERA, 2005. – S.59–108.
4. Hajdegger M. Bytie i vremja / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihin]. – Har'kov: Folio, 2003. – 503 s.
5. Hajdegger M. Vopros o tehnike / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihin] // Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija. – M.: Respublika, 1993. – S.221–237.
6. Hajdegger M. Evropejskij nigilizm / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihin] // Problema cheloveka v zapadnoj filosofii. – M.: Progress, 1988. – S.261–313.
7. Hajdegger M. O sushhnosti i istiny / M. Hajdegger; [per. s nem. Z. N. Zajcev] // Razgovor na proselochnoj doroge. – M.: Vysshaja shkola, 1991. – S.8–27.
8. Hajdegger M. Pis'mo o gumanizme / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihin] // Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija. – M.: Respublika, 1993. – S.192–220.
9. Hajdegger M. Uchenie Platona ob istine / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihin] // Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija. – M.: Respublika, 1993. – S.345–360.

Lipin N. V., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of philosophy and social sciences, Kyiv National university of trade and economics (Ukraine, Kyiv), pinli@ukr.net

Antropocentrism as an ontological theft

One of the most common variants of the overall orientation of education is a principle of anthropocentrism, according to which the goal of education appears to be a person. At the same time the principle of anthropocentrism is questioned today. History demonstrates that setting in the center of any attributes of human being does not guarantee them the position of an end in itself. As opposed to «Dictatorship intelligence», other human abilities can be assigned in the center of the universe. However, the will, unconscious, feeling show the tendency to «dictatorship» in the similar way. There is a great temptation to attach something contrary to anthropocentrism under the mask of one. Anthropocentrism involves elevation of the completeness of humanity to the status of a purpose and center of the universe. Ignoring human diversity, anthropocentrism turns up its opposite, and hope for liberation of a person turns up a new enslavement.

Keywords: anthropocentrism, subjectivism, dialogism, anthropologism, universal.

Липин Н. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философских и социальных наук, Киевский национальный торгово-экономический университет (Украина, Киев), pinli@ukr.net

Антропоцентризм как онтологическая кража

Одним из самых распространенных вариантов общей ориентации образования выступает принцип антропоцентризма, в соответствии с которым целью образовательной деятельности становится человек. Но принцип антропоцентризма поставлен сегодня под сомнение. История свидетельствует, что постановка в центр любых атрибутов человеческого не гарантирует человеку положения самоцели. В противовес «диктатуре интеллекта», в центр мироздания могут быть возведены иные человеческие способности. Впрочем, воля, бессознательное, ощущение так же проявляют склонность к «диктатуре». Человек оказывается в положении средства, основы, на которой утверждается его односторонняя способность. В итоге подобный односторонний антропоцентризм приводит к дегуманизации всей человеческой действительности. Антропологически ориентированное образование предполагает возведение в статус цели и центра мироздания всей полноты человеческого. Игнорируя многообразие человеческого бытия, антропоцентризм оборачивается своей противоположностью, а надежды на освобождение человека – новым порабощением.

Ключевые слова: антропоцентризм, субъективизм, диалогизм, онтологизм, всеобщее.

* * *

УДК 1(091):115.4

Дронт С. П.,
аспірантка кафедри історії філософії філософського
факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
mia.solomiya@gmail.com

ТРАДИЦІЯ АНТРОПОВИМІРНОГО ОСМИСЛЕННЯ ЧАСУ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Розглянута проблема часу в антроповимірній інтерпретації. Підкреслено актуальність даної тематики. Автор зосереджує увагу на ключових темпорологічних концепціях, котрі сформували підстави для антропологічного тлумачення часу. Проаналізовано концепції Августина, Локка, Канта та Бергсона та їх вплив на розвиток і вирішення парадоксів часу. У статті представлено філософське осмислення часу в якості головного ресурсу людського життя та людини як мірила цього часу.

Ключові слова: час, тривалість, душа, тяглість, пам'ять, модуси часу.

Проблема часу має особливе значення для людини і є однією з центральних тем філософської рефлексії. Питання про те, що таке час, яка його структура, спосіб існування його модусів, чи реальним є потік часу, чи це всього-на-всього ілюзія розуму, первинною чи вторинною сутністю він являється, постають перед метафізикою, антропологією, теорією пізнання, методологією науки і залишаються без відповідей. На даний момент навіть складно окреслити необхідні кінцеві умови для можливості вирішення парадоксів темпоральності, адже таємниця часу в філософсько-духовному вимірі взагалі не може бути вичерпаною. Навіть максимально широке охоплення матеріалу в цій темі не дає гарантії досягнення конкретики. Кожна наука чи галузь знання дотримується власного бачення у визначенні часу, проте, плюралізм цих концептуалізацій не допомагає у синтезі і редукції до якоїсь універсальної теорії.

Метою даної статті є дослідити та проаналізувати ті філософські концепції, які стали наріжними каменями в традиції антроповимірної інтерпретації часу. Оскільки темпоральність є необхідною ознакою і умовою в першу чергу людського буття, то на нашу думку, доцільно прояснити аспект антроповимірності часу. Зважаючи на те, що для людини час – це головний ресурс її життя, дослідити його сутність і природу неможливо поза сферами людського буття і пізнання; інакше це призведе до побудови викривленої і неповноцінної картини світу. В історії філософії до антропологічного виміру цієї теми зверталися майже всі мислителі, хто намагався розгадати загадку часу, серед яких Арістотель, Августин, Боецій, Р. Декарт, Дж. Локк, Д. Юм, І. Кант, Н. Аббаньяно, М. Бердяєв, М. Гайдеггер, Е. Гуссерль, А. Камю, М. Мерло-Понті, Ж. П. Сартр, М. Бубер, С. К'єрк'єгор, К. Ясперс, М. Шелер, П. Тілліх, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, Т. Еріксен та інші.

Отже, темою часу цікавились і досліджували майже всі «причетні» до філософування. Але першим, хто звернув увагу і пов'язав тему темпоральності з людиною і властивостями її душі був Августин. Хоча варто зауважити, що час як життя душі розглядав ще Плотін, але у нього мова йшла про світову космічну Душу. Час у світовій душі, яка включає в себе кожен індивідуальну душу. Саме Плотін був першим в античній філософській традиції, хто осмислив вічність як Бога. «Плотін перший, хто сформулював не темпоральне, а онтологічне поняття вічності. Вічність – це повнота буття»[4, с. 118].

Також про конститутивну роль людської душі стосовно часу говорив Арістотель. Для нього час представлений

рухом або зміною речей, однак, ототожнити час із рухом в жодному разі не можна. Події, що відбуваються в житті людини мають свій особливий порядок «минання». Сприймаючи цей порядок, ми сприймаємо час. «Час для Арістотеля не існує без свого змістовного наповнення, і являє собою розрізнення в подіях моментів «до» і «після» [5, с. 63]. «Знаходиться у часі» – для Арістотеля означає вимірювати рух або спостерігати його відсутність. Оскільки вимірювати може лише душа, то і час, можливий лише там, де є душа. Власною душею ми сприймаємо потік часу, при цьому, не спостерігаючи ніяких змін у просторі, але, помічаючи зміни, що відбуваються у самій душі. Тим самим душа ніби ділить час на частини, помічаючи різні моменти «тепер». Момент «тепер» – це найважливіша ланка в концерці часу Арістотеля, це та реальність, яка доступна лише людині. «Тепер» Арістотель уявляє у вигляді атома часу, характеризуючи його як неподільний. Ця неподільність має суперечливу природу: в ній немає ніякого руху, але немає і спокою. Цей момент «тепер» не являється частиною часу, навіть якимось мінімальним відрізком, – це межа. Тому, оскільки «тепер» є і початком, і кінцем, час для людини являється нескінченним в обидва боки – і в минуле, і в майбутнє. «Тепер», виступаючи водночас початком майбутнього й кінцем минулого, не тільки розділяє, але й являється умовою єдності часу. А відчуття потоку часу з'являється внаслідок того, що ми рухаємося разом із «тепер», яке в даний момент відкриває окремий зріз подій. З огляду на це бачимо, що ще в античній філософії були закладені підвалини в розумінні того, що за відсутності розумної душі час, здається, стояв би осторонь від людини, не було б того, хто зміг би зафіксувати його плин.

Фундатором антроповимірної інтерпретації часу в історії західноєвропейської філософії справедливо можна назвати Августина, який розглянув час як невід'ємний феномен і властивість виключно людського буття. Для нього розгадка таємниці часу не десь у світі, а в самій людині.

Концепція часу Августина являє собою синтез платонізму з християнським віровченням. Існує справжнє буття у своїй абсолютній повноті, в ньому відразу актуалізовані всі можливості, а неможливого немає взагалі. Таким абсолютним буттям володіє лише Бог. А є ще неповноцінне відображення цього буття, або його тінь – це божі творіння. Все створене Богом лиш більшою або меншою мірою наближене до повноти божественного буття. Тобто ця повнота не доступна вся відразу і одночасно, тому реальність людської природи триває в часі. «Тривалий час робить тривалими безліч плінних моментів, які не можуть не змінювати один одного; у вічності ж ніщо не минає, все перебуває як теперішнє у всій повноті; час же у всій повноті одночасно перебувати не може» [1]. Таким чином для Августина час – це не стільки властивість буття, скільки його нестачі. Час – це ніби відбиток небуття в бутті світу, створений Богом з нічого. На цьому ґрунтується парадоксальність часу, зауважена Августином. Адже теперішній час «стає собою» тільки тоді, коли втрачає своє буття. «Теперішнє стає часом тільки через те, що переходить в минуле. Як ми можемо говорити про те, що він є, коли і причина його виникнення в тому, що його не буде!» [1]. Також наше теперішнє не має тривалості, що знову підтверджує його устремління перетворитись в ніщо: «...І навіть

та сама година складається з минулих часточок: ті, що промайнули – в минулому, котрі залишилися – в майбутньому. Теперішнім можна назвати момент, який неможливо розділити на менші частки, але й він стрімко летить з майбутнього в минуле. Тривалості в ньому немає. Теперішнє не триває» [1].

Проте, не можна сказати, що позиція Августина близька до маніхейства з протиставленням буття і небуття, так як для нього час – це не стільки боротьба, а більше характеристика способу існування людини в світі. Час – це виключно

людська властивість існування, бо ангели володіють такою повнотою буття, яка перевершує людські здатності до сприйняття тривалості. Августин вперше говорить про людину як про особистість, котра веде внутрішній діалог з Богом та здатна до самоусвідомлення через переживання конкретних станів власної душі.

Запитуючи про джерело появи часу, Августин міркує: «Час, перетворюючись з майбутнього на теперішнє, з'являється з якоїсь схованки, перетворившись на минуле, знову ховається у сховку» [1]. І мислитель дає собі відповідь: «Час – це тяглість. Можливо, навіть самої душі» [1]. Людська душа здатна сприймати і зберігати образи свого сприйняття, але не всі відразу, а у деякій послідовності, частинами, ніби розтягуючись і зміщуючи вісь сприйняття від однієї ланки до іншої. Перебуваючи в сфері актуального сприйняття, людина може розтягувати його межі.

Августин чітко локалізував витoki часу в людському способі існування. У світі немає часу – ні в земному, ні в небесному. Час з'являється тоді, коли людина, позбавлена райської досконалості, здобуває чуттєву обмеженість своєї тілесності і починає сприймати реалії земного світу. Час стає проявом трагічної розірваності людського буття в земному світі, яку можна буде подолати в світі Божому, після переходу з часу у Вічність.

Ця лінія антроповимірності часу була продовжена в епоху Модерну через теорію суб'єктів в різних формах психологізму та сенсуалізму. Представники британського емпіризму – Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм звели об'єктивну тривалість до суб'єктивного сприйняття часу. Так, наприклад, Локк вбачає джерело походження поняття часу в ідеї «послідовності» ідей та станів, що змінюються в нашій душі. Життя душі стає прихистком для часу. В цьому моменті Локк близький до Августина, проте, якщо у Августина «внутрішня людина» визначена теологічним контекстом, то психологія Локка позбавлена цього контексту і є основою гносеології. Спостереження за змінами, що відбуваються в душі є тими первинними чинниками, що впливають на формування нашого уявлення про час і тривалість. Локк описує тривалість як «мінливу тяглість», частини якої зникають і з'являються безперервно змінюючи одна одну. «Ідею тривалості маємо від рефлексії над рухливим ланцюгом наших ідей» [7, с. 159]. Тобто ідея тривалості виникає внаслідок рефлексії над внутрішніми станами душі, а потік часу рухається не десь ззовні, а у внутрішньому світі людини.

Трансценденталізм Канта також закладає «цеглинку» у побудову антроповимірної інтерпретації часу. У розділах «Трансцендентальної естетики» Кант деталізує і поглиблює вчення Августина про те, що час не володіє самостійним буттям, вбудовуючи його в загальну теорію трансцендентального суб'єкта. Так само як людина

відокремлена від світу і робить про нього висновки лиш на основі чуттєвих сприйнятів та вражень, так і природа часу не має реального субстанційного існування. Час – це спосіб, яким «Я» являє себе світу і засіб для опису того, що відбувається у свідомості. Його більше цікавить не те, як ми усвідомлюємо час, а те, які функції час відіграє в структурі пізнавальної діяльності. Переживання часу – це аж ніяк не досвід сприйняття деякої автономної реальності, це умова можливості будь-якого сприйняття.

Каркас пізнавальної діяльності побудований з абстрактій, кожна з яких пронизана часом. Будь-яке пізнання відбувається на темпоральному фоні, який необхідний для утворення довшеної структури свідомості. Для Канта час – це перш все умова пізнання та основа будь-якого розуміння. Недоречно визначати минуле, теперішнє і майбутнє як моменти часу, або сам час як їх єдність; потрібно спершу вказати і довести темпоральність цих модусів, виявивши сенс їх єдності в контексті конкретних проблем. Врешті виявлення цих смислів темпоралізує минуле, теперішнє і майбутнє і перетворює їх на моменти часу.

Кант сформулював фундамент методології, яку згодом розвинув Гусерль: «...свідомість розкривається через темпоральні характеристики, а час завдяки функціям свідомості» [8, с. 35]. Помістивши час в структуру людського існування, Кант зробив значний внесок у створення суб'єктивної теорії часу. Поряд з тим концепція про трансцендентального суб'єкта створила передумови для звільнення проблеми часу від пут внутрішнього світу людини і проявлення онтологічного виміру часу. Навіть як апіорна форма чуттєвого сприйняття час має значення лише в контексті сприйняття кимось реального буття: «змінюється не сам час, а щось у часі. Отже, для цього [поняття] потрібне сприйняття якогось існування і послідовності його визначень, себто досвід» [6, с. 68]. Для Канта час – це спосіб входження буття в людське існування і пізнання. Ми приходимо до висновку, що в межах антропологічного виміру інтерпретації темпоральності, Канту вдалося віднайти шляхи подолання прірви між суб'єктивним та онтологічним способами визначення часу.

Наступним мислителем, кого на нашу думку, варто внести до творців антроповимірного тлумачення часу є Анрі Бергсон. Проблема часу і свободи стали ключовими темами ранньої філософії А. Бергсона. Наслідуючи Декарта Бергсон чітко розмежував внутрішній світ психічної тривалості і зовнішній світ фізичної тяглісті, внаслідок чого, час виявляється не принципом буття загалом, а штучним суб'єктивним витвором людської психіки.

В «Досвіді про безпосередні дані свідомості» він сформулював концепцію тривалості, яка перевернула традиційні філософські уявлення про час і свідчила про суттєві зрушення у філософському осмисленні і описі реальності. Бергсона не задовільняє фізикалістське розуміння часу, яке на його думку занадто механістичне і не відповідає нашим внутрішнім уявленням про темпоральність. Тому він рухається шляхом Декарта і намагається побудувати свою концепцію, шляхом аналізу власного внутрішнього досвіду, зануренням у глибини свідомості з наголосом на саморефлексії. Бо саме власний досвід підказує нам, що плин часу безперервний, тоді як наукові теорії і класична філософія репрезентують час

як однорідне середовище, яке складається з дискретних елементів.

Час для Бергсона не є чимось абстрактним, що «протікає» незалежно від нас; час складає внутрішню суть нашої свідомості, живе і звучить в нас як «неперервна мелодія нашого внутрішнього життя». Цю мелодію не можна розбити на окремі моменти, так само як не буває ізольованих станів душі: в душі все переплетено, все перебуває в динамічно-напруженому синтезі, в процесі постійної творчості та змін. В людській душі немає нічого просторового, протяжного, нічого кількісного: є лише чиста якість, - реальний час. Власне кажучи, тривалість, творчість, свобода, становлення – все це для Бергсона синоніми, які говорять про якісну неповторність, невичерпність і цілісність індивідуальної свідомості, яка не піддається традиційним інтелектуальним методам дослідження і досягається за допомогою особливої здатності – інтуїції.

А. Бергсон фіксує наявність внутрішнього емоційно-зabarвленого часу, відрізняючи його від математичного часу. Він говорить про реальний час – це тривалість, та умовний час – винайдений наукою і побутовим мисленням з практичною метою – виміряти його. Реальний час не піддається вимірюванню, бо він неподільний та неперервний, тому всі операції з вимірюванням часу є умовностями. Бергсон вважає, що час це не той феномен, який можна описати ззовні, тому що це перетворює час у просторовість, тоді час стає неперервною лінією, яка рухається у два боки і складається з нескінченної кількості миттєвостей. Час можна пережити тільки внутрішньо. Тільки свідомість може вловити незавершену плінність часу.

Плин внутрішнього часу людини це об'єктивний процес, який від неї абсолютно не залежить, проте, і тут помітний слід Августина, - людина може зосередити увагу на внутрішньому Я і відчуті цей потік. «Тільки всередині мене є процес організації і взаємопроникнення, який формує реальну тривалість часу. Лише завдяки могому внутрішньому маятнику, що відмірює коливання минулого, я можу відчуті ритм теперішнього часу» [3, с. 92].

Головною методологічною помилкою в науці та філософії, що перешкоджає дістатися до суті часу є просторування часу. Оскільки тривалість неможливо локалізувати і вона залишається невидимою для людини, то виникає її постійна підміна на просторові образи, зафіксовані у ній як у дзеркалі. Спостерігаючи за кількісною однорідністю простору, людина проєктує її на тривалість власного життя і потрапляє у пізнавальну пастку. Але внутрішній досвід підказує нам, що час – це досвід якісних змін. Адже час не можна розглядати так як простір, а саме як однорідне середовище однакових елементів. Час – це нелокалізована єдність якісно різних станів. Цей внутрішній час-якість Бергсон називає тривалістю. В тривалості стани свідомості не настають один після одного, а взаємопроникають, забезпечуючи неперервність.

Тривалість є найглибшим шаром психічної реальності та найбільш адекватним вираженням життя. Конкретний час – це життєвий потік з елементами новизни в кожній миті. Бергсон порівнює час з клубком ниток, який збільшуючись, не втрачає надбаного. «Тривалість, за своєю суттю, – це продовження того, чого більше немає

у тому, що є» [2, с. 87]. В протяжному потоці свідомості моменти часу взаємопроникають, нанизуються один на одного і укріплюють один одного. Це взаємопроникнення моментів часу здійснюється завдяки пам'яті, яка перетворює час в цілісну структуру. Пам'ять не лише зберігає минуле, а й впорядковує сучасне. Вона вміщує мережу образів, що виникають при взаємодії зі світом і допомагає класифікувати події теперішнього: організовує потік свідомості, виокремлюючи в ньому моменти «до» і «після», тим самим забезпечує цілісність людської особистості.

На думку А. Бергсона, пам'ять не можна лінійно виміряти; в своєму актуальному теперішньому можна повернутися до будь якого епізоду пам'яті, і зробити його першим. В неактуалізованому вигляді все наше минуле обростає все новими і новими даними. Епізоди, які викликає пам'ять, завжди обумовлені раціональними цілями повсякденного життя; і чим потужніша пам'ять, чим вона витонченіша і багатша, тим складніші і тонші епізоди викликає. Оскільки пам'ять постійно ускладнюється, самозаглиблюється і саморозвивається ми вириваємось із детермінізму. Людина до потоку нових вражень додає пам'ять і використовує її для прийняття рішень.

Наше актуальне існування, по мірі того, як воно розгортається в часі, подвоюється існуванням віртуальним, так званим «зображенням в дзеркалі». Кожна мить нашого життя дає дві сторони: вона актуальна і віртуальна: сприйняття з одного боку, і спогад – з іншого. Мить розщеплюється зі своїм настанням, власне час і полягає в цьому розщепленні. Мить теперішнього – це завжди перехід, невловима межа між минулим і майбутнім, могла б перетворитися у звичайну абстракцію, якби не це рухоме дзеркало, яке постійно відбиває сприйняття у вигляді спогадів. Коли це розщеплення, яке стосується всього, що ми бачимо, чуємо, відчуваємо, переживаємо, доходить до свідомості, то вибудовується схема переживання нами часу: сприйняття, які переходять у спогади. Для Бергсона немає «Я», що стоїть на роздоріжжі часу, є «Я» на шляху вічного перетворення, що подорожує різними станами душі.

Інтерпретація часу А. Бергсоном цікава ще й тим, що час він наділяє лише двома модусами – минулим і теперішнім, і не згадує про майбутнє. Майбутнє – є тією ще незаповненою порожнечою, це та область діяльності людини, яка пов'язана з творчістю, це те чого немає, тому він і не може його категоріально пов'язати з уже існуючим. Майбутнє в структурі тривалості Бергсона не має власного статусу тому не впливає на формування сенсів.

Час – це не річ, це безпосереднє переживання, сприйняття і усвідомлення буття. Таким чином, ми бачимо, що Бергсон пропонує розглядіти особливу форму темпорального буття, яке фундаментально відрізняється від буття фізичного світу. По-іншому, час – це особлива форма не фізичного, а віртуального збереження буття, шляхом накопичення інтенсивних і нематеріальних результатів існування в тривалості.

Коли мова заходить про темпоральне буття Всесвіту та про тривалість існування фізичного світу, то, на думку Бергсона, це можливо лише за умови усвідомленого буття світу та знання про наявність глобального спостерігача, котрий накопичує цю тривалість. Тут можна розглядіти релятивістський доказ буття Бога, хоча Бергсон і не дає однозначної відповіді на це питання.

Отже, не претендуючи на повне і вичерпне дослідження антроповимірного осмислення часу в історії філософії, ми проаналізували ключові темпорологічні концепції, які на нашу думку здійснили вирішальну роль у формуванні антроповимірної перспективи тематизації проблеми часу. Появу такого напрямку інтерпретації ми пов'язуємо з іменем Августина. Саме він послідовно розглянув час як властивість виключно людського буття, поєднавши його з життям індивідуальної душі, яка і забезпечує темпоральний спосіб сприйняття світу. В епоху Модерну антропологічна лінія темпоральності розвинулась в рамках теорії суб'єкта в різних формах психологізму та сенсуалізму. За ними А. Бергсон відродив трактування якісного характеру часу, як потоку самого життя; часу, в якому можна діяти вільно. Така ідея зустрічалась у концепціях Локка, Берклі та Юма і на ній Бергсон збудував фундамент темпоральності для феноменології Гуссерля і фундаментальної онтології Гайдеггера.

Список використаних джерела

1. Августин Бл. Исповедь. [електронне джерело]. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/avgus01/index.htm>
2. Бергсон А. Длительность и одновременность. – М.: «Добросвет», «Издательство „КДУ“», 2013. — 160 с.
3. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания. / [пер.Б.С. Бычковского]. – Собр. соч. в 4 т., Т. 1, – М.: Московский клуб, 1992. – 336 с.
4. Бородай Т. Ю. О вечности мира // Антропология культуры. Вып. 1. М.: ОГИ, 2002. С. 111–150.
5. Гайденок П.П.Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
6. Кант И. Критика чистого разума / Кант Имануель; [пер. з нім., примітки та післямова І.Бурковського]. – К.: Юніверс, 2004. – 240 с. (Філософська думка)
7. Локк Джон. Розвідка про людське розуміння у 4-х книгах // Книга 2 – Про ідеї. «Акта», 2002. – 607 с.
8. Молчанов В. И. Время и сознание. Критика феноменологической философии: Моногр. – М.: Высш. шк., 1998. – 144 с.
9. Судьба европейского проекта времени. Сборник статей. Отв. ред. О.К. Румянцев. – М.: Прогресс-Традиция. – 2009. – 720 с

References

1. Avgustin Bl. Ispoved. [elektronne dzerelo]. – Rezhym dostupu: <http://psylib.org.ua/books/avgus01/index.htm>
2. Bergson A. Dlitelnost i odnovremennost. – M.: «Dobrosvet», «Izdatelstvo KDU», 2013. — 160 s.
3. Bergson A. Opyt o neposredstvennyh dannyh soznaniya. / [per. B.S. Bychkovskogo]. – Sobr.soch. v 4 t.,T.1, – M.: Moskovskii klub, 1992. – 336 s.
4. Borodai T.U. O vechnosti mira // Antropogiya kul'tury. Vyp.1. M.: OGI, 2002. S. 111–150.
5. Gaidenko P.P. Vremia. Dlitelnost. Vechnost. Problema vremeni v evropeiskoi filosofii i nauke. – M.: Progress-Traditsiya, 2006. – 464 s.
6. Kant I. Krytyka chystogo rozumu / Kant Imanuel; [per. z nim., prymitky ta pislyamova I.Burkovskogo]. – K.:Univer, 2004. – 240 s. (Philosophska dumka)
7. Lokk Dzhon. Rozvidka pro lyudskoe rozuminnia u 4-h knyгах // Knuga 2 – Pro idei. «Akta», – 2002. – 607 s.
8. Molchanov V.I. Vremia i soznaniye. Kritika fenomenologicheskoy filosofii: Monogr. – M.: Vyssh.shk., 1998. – 144 s.
9. Sudba evropeiskogo proekta vremeni. Sbornik stattej. Otv.red. O.K. Rumyantsev. – M.: Progress-Traditsiya. – 2009. – 720 s.

Dron S. P., PhD student in philosophy, History of Philosophy Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), mia.solomiya@gmail.com

Tradition of anthropomeasurable time reflection in the history of philosophy

The article examines the problem of time in anthropomeasurable interpretation. Topicality of this theme is underlined. Author focuses on the main temporality conceptions, which formed a basis for anthropological understanding of time. We analyzed Augustine's, Locke's, Kant's and Bergson's time conceptions, their impact on

development and resolving the paradoxes of time. The article presents philosophical reflection of time as a main resource of human life and human being as a measure of this time.

Keywords: time, duration, soul, extension, memory, modes of time.

Dron S. P., аспирантка кафедри історії філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна, Київ), mia.solomiya@gmail.com

Традиція антропомерного осмислення часу в історії філософії

Рассмотрена проблема времени в антропомерной интерпретации. Подчеркнуто актуальность данной тематики. Автор сосредотачивает внимание на ключевых темпорологических концепциях, которые сформировали основания для антропологического истолкования времени. Проанализировано концепции Августина, Локка, Канта и Бергсона и их влияние на развитие и решение парадоксов времени. В статье представлено философское осмысление времени в качестве главного ресурса человеческой жизни и человека как мерила этого времени.

Ключевые слова: время, длительность, душа, протяженность, память, модусы времени.

* * *

УДК 130.2:159.922.4

Марасюк С. С., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Вищий навчальний приватний заклад «Дніпропетровський гуманітарний університет» (Україна, Дніпропетровськ), marasyuk@ukr.net

Український провінціалізм як предмет соціально-філософського дискурсу

Дасться аналіз провінціалізму як складного та багатогранного феномена організації суспільного життя. Автор ставить за мету дослідити український провінціалізм в межах соціально-філософського дискурсу та проаналізувати феномен в контексті процесів національного самовизначення українського народу. Висвітлюються особливості українського провінціалізму в історичному аспекті, малоросійство як комплекс провінціалізму; розглядаються сучасний регіоналізм в контексті функціонування локальних спільнот, локалізм як соціокультурне явище в його проявах і наслідках для нації – та державотворення; з'ясується місце провінціалізму в сучасному глобалізованому світі. Автор робить висновок, що провінціалізм мав значний вплив на формування української нації та національної свідомості населення країни. Сегментація українського суспільства відбувається на основі переваги локального над загальним, актуалізація ролі і впливу локальних спільнот, закріплюючись в регіоналізмі, абсолютизує цінність децентралізації, що позначається на єдності й цілісності країни.

Ключові слова: глобалізація, державотворення, локалізм, малоросійство, національне самовизначення, націєтворення, провінціалізм, регіоналізм.

Проблема провінціалізму має досить багатогранну природу, завдяки чому характеризується проявами в різних сферах громадського життя. В свою чергу суспільна організація відображає особливості формування національної спільноти та процеси консолідації або сегментації. Актуальність феномену провінціалізму на фоні інтеграційних процесів у світі не зменшується з часом, а набирає нових втілень і реалізується якщо не в протилежних тенденціях щодо націєтворення, то принаймні в його альтернативності.

Сучасність показує, що побудова громадського життя має свої національні особливості і спирається на багатовікові традиції. Формування традицій відбувається не завжди синхронно в спільнотах, які раніш розвивались як частини різних політичних утворень. Сегментоване за принципом переваги власного локального життя суспільство наражається на певні проблеми, вирішення яких не можливе в суто політичній площині. Це в першу чергу стосується сприйняття різних об'єднуючих або роз'єднуючих символів та інтерпретації минулого.

Україна в цьому плані приклад домінування в суспільній організації локального над загальним. Хоча не завжди, а лише до певного моменту, в певних умовах актуальність локального (місцевого, провінційного) усвідомлюється як особливий шлях розвитку. Тому дослідження українського провінціалізму може служити основою для розуміння процесів, які відбуваються в сучасному націста державотворенні.

Проблему провінціалізму в тому чи іншому аспекті в різні часи розглядало багато дослідників, зокрема західні науковці Е. Гіденс, Е. Сміт, російські Л. Гумільов, Б. Звоновський, українські В. Гриневич, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, А. Камінський, В. Липинський, Є. Маланюк, М. Міхновський, М. Попович, М. Рябчук, Ю. Шевельов та багато інших. Але дослідження мали переважно фрагментарний (зокрема в контексті вивчення проблем політичної організації українства) або описовий характер, акцентуючи увагу на ментальних особливостях населення України. Також треба відзначити, що висвітлення малоросійства як комплексу провінціалізму займало важливе місце у творчості видатних українських митців М. Гоголя, Г. Данилевського, І. Котляревського, П. Куліша, О. Лазаревського, М. Марковича, М. Хвильового, Т. Шевченка.

У соціокультурному аспекті проблема висвітлювалась в працях А. Андрієвського, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Бакая, П. Дорошенка, С. Єфремова, А. Кистяковського, О. Лугового, М. Максимовича, А. Міллера, В. Науменка, М. Стороженка, М. Сумцова, М. Шапошникова та багатьох інших. Однак до цього часу в науковій літературі відсутній комплексний та системний підхід до феномену українського провінціалізму.

Автор статті ставить за мету дослідити український провінціалізм в межах соціально-філософського дискурсу, проаналізувати феномен в контексті процесів національного самовизначення українського народу.

Свого часу український науковець Ю. Шевельов, аналізуючи проблеми російсько-українських взаємин, виокремив три «вороги» української державності, які актуальні і до цього часу. Це – Москва, кочубейство та провінціалізм. Два останніх, на думку дослідника, пов'язані з вислужування чужим царям і продажністю, шароварщиною і самовихвалянням, неробством та постійним оплакуванням. Але саме провінціалізм є найбільш складним та неоднозначним явищем життя [8, с. 24].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається, що провінціалізм – це, по-перше, «манери, звички, смаки і т. ін., властиві провінціалу, прийняті у провінції», по-друге, «деяка відсталість, обмеженість, пов'язана з проживанням у віддаленні від центру, в провінції» [1, с. 1145]. Подібне розуміння феномену провінціалізму можна зустріти і в інших словниках. Також зміст цього явища пов'язується з обмеженістю інтересів, вузькістю кругозору або місцевими особливостями, тобто з усім тим, що сформувалось в минулому (зокрема в ментальності населення) і справляє вплив на сучасність.

Якщо звернутись до історії, то в українських реаліях провінціалізм мав свій вираз в малоросійстві, тобто в усвідомленні культурної слабкості, відсутності власної національної еліти. Внаслідок різних причин, зокрема браку освіти, колоніального стану люди не усвідомлювали

національних інтересів. Тому цей феномен значно послаблював державотворчі процеси в Україні.

Малоросійство як комплекс провінціалізму, який був поширений, на думку багатьох дослідників, серед частини українського суспільства, зумовлений довгим перебуванням земель України у складі Російської імперії. Малоросійство знаходило свій прояв у байдужому або негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури і великодержавної політики [5, с. 1451].

У політичній науці такий тип культури (патріархальний або провінційний) характеризується обмеженням політичної свідомості людей їх безпосередніми життєвими інтересами, вони не усвідомлюють сенсу і наслідків своєї участі в політиці, своєї політичної ролі, тому в кращому випадку байдужі до політики і скептично ставляться до її учасників, в найгіршому осуджують будь який прояв політичної активності.

В. Липинський визначив малоросійство як «хворобу бездержавності», яка охопила світогляд деяких представників тогочасної західноукраїнської інтелігенції. Є. Маланюк, погоджуючись з В. Липинським, характеризує малоросійство як відсутність національної «духової суверенності», «брак найелементарнішого національного інстинкту й параліч політичної волі», «національне пораженство» [7, с. 12–13].

За визначенням М. Драгоманова носіями малоросійства були саме зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом [2, с. 50].

Аналізуючи державницькі традиції України В. Липинський писав: «Для одних з нас Гетьманство – це вже тільки пуста форма без змісту: шапка, булава і військовий парад – маріонеточна, театральна бутафорія. Для других воно в'яжеться з поняттям якогось напівнаціонального і напівдержавного, провінціального існування, то щось в роді малоросійського генерал-губернаторства в залежності від Москви, – то знов щось в роді комісарства над неслухними польській Річипостолитій козацькими отаманами, в залежності від Польщі. У третій врешті це звичайна літературна романтика, пообідні мрії про старе Запорозьке козацтво, ніжні пахощі давно зівялої квітки, мелянхолійна любов до давно померших форм національного життя – любов без сили екстазу, без здатності творити нове життя» [6, с. 101].

Причину тому В. Липинський бачив у так званих «московських вихованцях», які всі «бунти проти Гетьманів Українських підюжували... підняли весь бруд дейнецький, що приліп до українства, проти всього, що на Україні було рицарського, творчого, честного. І це вони, нинішні Мітьки Щелкоперови, єсть первопричиною і найбільше яскравим виявом провансальства України: єсть тим революційним сміттям московським, яке українською колонію заливає, і яке своїм нищенням всіх творчих українських сил незалежне державне життя України унеможливорює» [6, с. XXII–XXIII].

М. Грушевський також наголошував на ролі іноетнічного чинника у формуванні українства: «Адже те, що ділить Галичину й Україну, в переважній масі зовсім нам чуже: в Галичині се «налетілості» польсько-німецькі, на Україні московські, а народна основа там і тут дуже близька, майже та сама; отже, оборона тих відмін

зовсім не варта провінціального патріотизму. Се треба зрозуміти і не дивитися на другу сторону як на якихсь недоцивілізованих людей, як тепер буває, бо і тут і там ті різниці «цивілізації» і дуже маловажні, і зовсім не наші переважно» [3, с. 450].

Тривалий час в Надніпрянській Україні малоросійство існувало як течія суспільно-політичної думки. Її ідейні прибічники вважали, що ніякого окремого українського народу в історії не існувало, були тільки малороси, тобто жителі Малоросії (територія на півдні Російської імперії), які входили до складу російського народу. Подібні погляди на історію народів Росії активно культивувала імперська державна пропаганда. Пізніше вона мала продовження вже в інших умовах суспільно-політичної реальності, які постали на місці зниклого царату.

Про сучасну актуальність проблеми малоросійства наголошує М. Рябчук: «На жаль, досі так званий комплекс малоросійства розглядався, як правило, в контексті пропаганди, а не науки, в контексті більш-менш проникливої, але незмінно викривальної антиколоніальної публіцистики, а не, скажімо, антропології, соціальної психології чи психоаналізу. Тим часом перед нами типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недомовою, недокультурою, недорелігією і т.д. і т.п. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого self-image (уявлення про себе), нав'язаного колонізаторами, – в даному разі, уявлення про таку собі «співаючу і танцюючу Малоросію» (за Гоголем), котра коли й мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може» [9, с. 224].

Американська дослідниця О. Грабович описала цей процес засвоєння нав'язуваного колонізаторами негативного self-image, інтерналізації негативних проєкцій панівної культури. «Оскільки колонізований народ, – пише вона, – внаслідок своєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проєктувати на нього свої власні негативні якості (колективну тінь), то він змушений проєктувати їх на самого себе. Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою» [9, с. 198–199].

Таким чином проблеми нездатності піднестися над локальними інтересами в ім'я національної солідарності, спрямованість у ментальності й політиці до підлеглості сильнішому, розрахунок тільки на мінімальні власні здобутки і не прагнучи при цьому до максимальної мети, уникнення від домінування і слабкість свого творчого вольового імпульсу поступово стали головними в дискурсі щодо визначення історичних вад українства на шляху до національного самовизначення. До того ж тривалий час національних змагань, за словами М. Сціборського, «провідники були опановані доктринами лібералізму, демократизму і соціалізму, що ставили понад національні інтереси інтереси класові чи індивідуальні, шукаючи всесвітнянських «універсальних правд» замість своєї суверенно-національної правди» [4, с. 9].

В культурно-цивілізаційному аспекті український провінціалізм був зорієнтований на тоталітарно-східний тип людини, патріархально-підданську політичну культуру, але з часом коли вектор напрямку розвитку змінюється у протилежний бік, туди, де світоглядна орієнтація містить ідеал європейської людини-громадянина, творця історії,

відчуття вторинності залишається, актуалізуючи гасла на кшталт «ми – це частина Європи».

Тому сучасний провінціалізм пов'язаний з існуванням у великому суспільстві сегментів, які характеризуються абсолютизацією ролі і впливу локальних спільнот, що звільнює спрацьовує на шкоду єдності і цілісності. Такий локалізм, який змістовно розчиняється в іншій назві – регіоналізм і на певних критичних етапах розвитку суспільства перетворюється на потужний руйнівний чинник, абсолютизує цінність децентралізації. В умовах економічної нерівності регіонів, слабкості культурної інтеграції, нерозвиненості активістської політичної культури локалізм провокує розпад органічної цілісності суспільства, пов'язаної єдністю відтворення, соціальних відносин, культурних зв'язків, руйнує цілісність, протиставляючи частини суспільства одна одній, відкриваючи шлях соціальним, політичним, міжетнічним конфліктам, загальному занепаду держави, а в примітивній формі може зреалізуватися в усвідомленні того, що кожне село може стати державою.

В період самовизначення нації або розбудови державності локальні світи грали подвійну роль: з одного боку, консолідована нація, державність могли формуватися на культурній основі локальних спільнот, тобто перетворенні місцевої (провінційної) культури в національну, ідеали і цінності громади переносилися на загальне співтовариство; з іншого боку, локальний світ був основою для стійкого опору наступу, зміцненню великого суспільства (держави), не давав розвинути авторитаризму, стримував придушення самобутності, зберігаючи локальні осередки культури.

Тому на перехідному етапі розвитку суспільства виникає бажання або звернутися до локальних світів (історичної пам'яті) у пошуках засад модернізації суспільства, або, навпаки, поставити їх під жорсткий адміністративний контроль, придушуючи прагнення до звільнення локальних світів від державної влади. І навпаки, зворотній тиск локальних світів стримує спроби поставити світи в залежність від цілого (особливо коли це стосується вироблення спільного рішення щодо подолання загальнонаціональних проблем), прагне нав'язати всьому суспільству свої суто специфічні цінності, відмовитися від спільного інтересу. Це особливо небезпечно коли загальний інтерес (національна ідея) носить абстрактний (декларативний) характер, а приватний інтерес не інтегрований в ціле в достатній мірі. Потужний прояв локального руйнівний для загальності зв'язку, для розвитку відповідальності за країну. Він досить часто стає предметом романтизації або принаймні останнім «притулком» (психологічним захистом) для окремішності.

Невипадково провінціалізм слугує негативним терміном для визначення регіонів, які заперечують силу впливу загальнонаціональних (глобальних) чинників, а також тих персоналій (політиків, чиновників, громадських діячів), які не бажають відповідати сучасним вимогам, а саме: вмінню охоплювати загальне, сприймати багатогранність світу, наявний плюралізм думок, поглядів та ідей, виносити на критичний розгляд судження про причинність зв'язку суспільних явищ і обґрунтовувати власну позицію науково.

Отже, феномен провінціалізму не зникає в «епоху глобалізму». Навпаки, Е. Гіденс безспідставно вважає, що відродження провінціалізму в сучасних умовах є

наслідком тенденції до глобалізму. Різноманітні сили глобалізації стимулюють прив'язаність до місцевих територій, питань і проблем. Це допомагає пояснити парадокс зростання широкомасштабного наднаціоналізму й роздрібнення етнічного націоналізму – це, з одного боку, поява континентальних співтовариств і спільнот, а з іншого – швидке зростання різного роду центрів від континентальних до регіональних. У постмодерну епоху результатом цього є розшарування політики на три рівні: місцевий етнічний, регіональний, гендерний або екологічний рівень; рівень національної держави; і, зрештою, наднаціональний рівень континентальної (а дехто вважає і всесвітньої) спільноти [10, с. 126].

Висновки. В сучасному світі співвідношення центру і провінції (регіону) означає співвідношення цивілізації і культури, політичної зокрема. Будь-яка культура представляє лише обмежене коло і може апелювати тільки до його учасників. Кожній релігійній конфесії протистоять інші конфесії, одній ментальності, ідеології – інші. Вони займають те семантичне поле, в якому раніше містилося поняття «провінція». Але сьогодні говорять не про «провінціалізм», а про «регіоналізм», хоча універсальне, глобальне стало тим, що раніше називалося «центром». Відносини центру і провінції сьогодні – це відносини глобальної цивілізації та регіональної культури (у широкому розумінні). Тому дослідження феномену провінціалізму потребує нового погляду та застосування комплексного підходу до аналізу проблем глобального світового порядку загалом та національного розвитку зокрема.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпін, ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Горенко Л. І. Культурософська модель малоросійства у творчості М. В. Гоголя (до 200-річчя від дня народження письменника) [Текст] / Л. І. Горенко // Культура і сучасність: [Альманах]. – К.: Міленіум, 2009. – №2. – С.50–56.
3. Грушевський М. Галичина і Україна [Текст] / М. Грушевський // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с. – («Політичні ідеології»).
4. Книш З. Становлення ОУН [Текст] / З. Книш. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – 128 с.
5. Кравців Б. Малоросійство [Текст] / Б. Кравців // Енциклопедія українознавства: у 11 т. – Т.4. / гол. ред. проф. Володимир Кубійович. – Львів: НТШ у Львові, 1994. – 1600 с.
6. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму [Текст] / В. Липинський // Повне зібрання творів, архів, студії під ред. Я. Пеленського. – Т.6. Політологічна секція – Кн.1. – Київ–Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАНУ, Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – 470 с.
7. Маланок С. Малоросійство [Текст] / С. Маланок. – Нью-Йорк: Вид-во «Вісника» ООЧСУ, 1959. – 31 с.
8. Панченко В. Тріада Юрія Шевельова [Текст] / В. Панченко // Український тиждень. – 2010. – №1–2 (114–115). – С.24–25.
9. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення [Текст] / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
10. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія [Текст] / Е. Сміт; пер. з англ. Р. Фешенко. – К.: «К.І.С.», 2004. – 170 с.

References

1. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainiskoi movy [Текст] / uklad. i golov. red. V. T. Busel. – K.: Irpin, VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
2. Gorenko L. I. Kulturosofska model malorosiystva u tvorchosti M. V. Gogolia (do 200-riчchia vid dnia narodzhennia pysmennyka [Текст] / L. I. Gorenko // Kultura i suchasnist: [Almanakh]. – K.: Milenium, 2009. – №2. – S.50–56.

3. Grushevskiy M. Galychyna i Ukraina [Текст] / M. Grushevskiy // Natsionalizm: Antologiya / uporiad. O. Protsenko, V. Lisoviy. – 2-ge vyd. – K.: Smoloskyp, 2006. – 684 s. – («Politychni ideologii»).

4. Knysh Z. Stanovlennya OUN [Текст] / Z. Knysh. – K.: Vyd-vo im. O. Teligy, 1994. – 128 s.

5. Kravtsiv B. Malorosiystvo [Текст] / B. Kravtsiv // Entsyklopediia ukrainoznavstva: u 11 t. – T.4. / gol. red. prof. Volodymyr Kubiyovich. – Lviv: NTSh u Lvovi, 1994. – 1600 s.

6. Lypynskiy V. Lysty do brativ-hliborobiv. Pro ideyu i organizatsiyu ukrainского monarkhizmu [Текст] / V. Lypynskiy // Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii pid red. Ya. Pelenskogo. – T.6. Politologichna sektsiia – Kn.1. – Kiiiv-Filadelfiia: In-t Skhidnoievropeiskyykh doslidzhen NANU, Skhidnoievropeiskiy doslidnyi In.-t im. V. K. Lypynskogo, 1995. – 470 s.

7. Malaniuk Ye. Malorosiystvo [Текст] / Ye. Malaniuk. – Niu-York: Vyd-vo «Visnyka» OОChSU, 1959. – 31 s.

8. Panchenko V. Triada Yuriiia Shevelova [Текст] / V. Panchenko // Ukrainskiy tyzhden. – 2010. – №1–2 (114–115). – S.24–25.

9. Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapiznilogo natsiievтворennia [Текст] / M. Riabchuk. – K.: Krytyka, 2000. – 303 s.

10. Smit E. Natsionalizm: teoriia, ideologiia, istoriia [Текст] / E. Smit; per. z angl. R. Feshchenko. – K.: «K.I.S.», 2004. – 170 s.

Marasyk S. S., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of social and humanitarian subjects Dnipropetrovsk University of the Humanities (Ukraine, Dnipropetrovsk), marasyk@ukr.net

Ukrainian provincialism as a subject of socio-philosophical discourse

The article explores the provincialism as a complex and multi-faceted phenomenon of social organization. This paper intends to describe the Ukrainian provincialism within the socio-philosophical discourse. The author examines the phenomenon in the context of the national self-determination process of the Ukrainian people. The paper focuses on historical features of Ukrainian provincialism and particularly Little Russia identity as a complex of provincialism among some parts of Ukrainian society. The author examines present regionalism in the context of a local communities functioning. The article also views localism as a socio-cultural phenomenon and its influence on the nation-building. The study describes provincialism in the context of contemporary globalization processes. The author concludes that provincialism effected the Ukrainian nation-building and national consciousness formation of the Ukrainian people. The results indicate that impact of local communities (regions) determines the segmentation of the present Ukrainian society.

Keywords: globalization, Little Russia identity, localism, national self-determination, nation-building, provincialism, regionalism, state-building.

Marasyk S. S., кандидат философских наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Высшее учебное частное заведение «Днепропетровский гуманитарный университет» (Украина, Днепропетровск), marasyk@ukr.net

Український провінціалізм як предмет соціально-філософського дискурсу

Анализируется провинциализм как сложный и многогранный феномен организации общественной жизни. Автор ставит цель исследовать украинский провинциализм в рамках социально-философского дискурса и проанализировать феномен в контексте процессов национального самоопределения украинского народа. Освещаются особенности украинского провинциализма в историческом аспекте, малоросийство как комплекс провинциализма; исследуются современный регионализм в контексте функционирования локальных сообществ, локализм как социокультурное явление в его проявлениях и последствиях для национального и государственного строительства; выясняется место провинциализма в современном глобализованном мире. Автор делает вывод, что провинциализм имел значительное влияние на формирование украинской нации и национального сознания населения страны. Сегментация украинского общества происходит на основе доминирования локального над общим, актуализации роли и влияния местных сообществ, закрепляясь в регионализме, абсолютизирует ценность децентрализации, что сказывается на единстве и целостности страны.

Ключевые слова: глобализация, государственное строительство, локализм, малоросийство, национальное самоопределение, национальное строительство, провинциализм, регионализм.

* * *

УДК 165.242/243

Матюшина І. І.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Національний університет
«Одеська юридична академія»
(Україна, Одеса), innamp@mail.ru

РОЗУМІННЯ СМISЛУ ЯК ПІДСИСТЕМА МОВЛЕННЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Розглядаючи комунікацію як цілісну систему, можна виділити в ній дві додаткові одна одній підсистеми: підсистему продукування смислу і підсистему розуміння смислу. У статті запропоновано системний аналіз підсистеми розуміння смислу з точки зору філософських теорій, які вивчають процес розуміння як самостійний процес. Розглянуто субстрат підсистеми розуміння, різні позиції щодо структури процесу розуміння. Відмічені складності в позначенні концепту розуміння. Запропонований аналіз дав можливість показати сильні і слабкі сторони даних філософських підходів, виділити цаблі розуміння смислу; а також продемонструвати нетотожність понять «значення» і «смысл».

Ключові слова: смисл, розуміння, інформація, системний метод.

У філософії, логіці, лінгвістиці ХХ та початку ХІХ століття значне місце займає поняття «смысл». Це пов'язано з багатьма факторами: і з так званим «лінгвістичним поворотом» у філософії, і з активним розвитком сучасної (некласичної) логіки, і з збільшенням значення інформаційних процесів у суспільстві, тощо. Головне, що аналіз поняття «смысл» пов'язаний з аналізом комунікативних мовних процесів у широкому сенсі, і тому мова семіотики, що вивчає ці процеси, може виступати в якості метамови при вивченні основних підходів до розуміння поняття «смысл».

В системі мовної комунікації виділяються дві підсистеми: підсистема мовця (того, хто продукує знаки, смисли) та підсистема інтерпретатора (того, хто слухає, розуміє знаки, смисли) [9], або інакше, підсистеми «смысл → текст» та «текст → смысл». Відповідно, дослідники поняття «смысл» розглядали його або з позиції мовця, і цю парадигму дослідження смислу ми умовно будемо називати парадигмою менталізму; або з позиції інтерпретатора, і цю парадигму ми умовно назвемо лінгвоцентристською парадигмою [5]. Системний аналіз цих двох парадигм дасть можливість більш глибокого розуміння процесів смислоутворення та смислорозуміння, та прояснення поняття «смысл» в цілому.

Метою даного дослідження є системний аналіз процесів розуміння з точки зору лінгвоцентристської парадигми.

Розуміння смислу як підсистеми мовної комунікації є головним предметом спеціального вивчення в лінгвоцентристських підходах. Лінгвоцентристські концепції смислу у філософії ХХ століття можна розділити на три гілки. Одна з них пов'язана з відродженням ідей герменевтики, з їхнім піднесенням на рівень філософських принципів (М. Гайдеггер, Г.–Г. Гадамер, П. Рікер, Е. Бетті та ін.). Інша – зі спробами використати структурні методи, що розроблені на початку ХХ століття в лінгвістиці Ф. де Соссюром, у найрізноманітніших галузях гуманітарного пізнання (К. Леві–Строс, Ж. Лакан та ін.). Третя – з постмодернізмом (Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Ж.–Ф. Ліотар та ін.) [5].

Системну модель процесів розуміння ми будемо будувати, спираючись на параметричну теорію систем А. І. Уьомова [10]. Форма – це завжди сукупність відносин. Тому концептом системи смислорозуміння варто визнати саме відношення. А раз це так, то адекватним для даної

парадигми виявляється те визначення системи із двох двоїстих визначень А. І. Уьомова, у якому присутній реляційний концепт. Тут, як пише А. І. Уьомов, «зміст понять концепт, структура і субстрат перетерплює деякі модифікації. Насамперед концепт системи має реляційний, а не атрибутивний характер, тобто це деяке системоутворююче відношення, а не властивість. Але воно має місце не безпосередньо між елементами субстрату, а між [іх] властивостями... Набір властивостей, що можуть бути зіставлені системоутворюючим відношенням,... може бути названий атрибутивною структурою» [10, с. 128–129].

Важливо усвідомити саме поняття атрибутивна структура: структурою системи є набір властивостей. Властивості субстрату – не всі, а системоутворюючі, несуть у собі інформацію про відносини, які релевантні цим властивостям. Сама фіксація цих властивостей можлива лише при їхньому зіставленні з можливим спектром відносин, які можуть зв'язувати елементи субстрату. І тут детермінація не має лінійного характеру, вона реалізується через зіставлення можливих варіантів.

Специфіка процесу розуміння як системи полягає в тому, що концепт системи не є явно заданим, заздалегідь обраним тим суб'єктом, який розуміє, він будується суб'єктом разом з аналізом субстрату і атрибутивної структури, реконструюється в процесі сприйняття і осмислення готового тексту, його елементів, його структури. Текст – це і є атрибутивна структура: представленні у тексті слова мають величезну кількість властивостей, і із цих властивостей висвітлюються лише ті, які забезпечують зв'язність тексту на різних рівнях: це і лексичні зв'язки, і морфологічні, і синтаксичні, і асоціативні внутрітекстові зв'язки, зв'язки із ситуацією, тощо.

Через установлення зв'язності тексту стає можливою і експлікація концепту, що робить текст цілісним утворенням, тобто системою. При цьому концепт підбирається на підставі зіставлення різних типів зв'язності властивостей слів, фрагментів тексту з тією ієрархією можливих концептів, що існує у свідомості інтерпретатора, складаючи поле передрозуміння, що виникає в досвіді попередніх процедур розуміння. Ось чому порядок побудови цієї моделі такий: спочатку можливий субстрат, потім – можлива атрибутивна структура, потім – концепт, що надає цілісність смислу всього тексту.

Система з'являється лише при фіксованому концепті, але фіксованим, у цьому випадку, не до процесу розуміння, а в його результаті. Розуміння вибудовується разом з побудовою системи і завершується фіксацією концепту – відношення, що надає цілісність і смысл тексту.

Субстрат і атрибутивна структура системи розуміння. Процес переходу від тексту до смислу, на якому зосереджує свою увагу лінгвоцентристська парадигма, починається зі сприйняття тексту як деякого розчленованого об'єкта: в усному тексті це просодичні фрагменти, що утворюють мелодіку і ритміку проголошення цілого тексту, а в письмовому тексті це просторові фрагменти, розділені пробілами різного типу. У кожному випадку ці фрагменти містять у собі слова або словосполучення, побудовані зі значимих слів.

Слово і словосполучення виконує функції мовного знака, з виділення якого починається процес розуміння.

Але фіксація розчленованості, дискретності тексту відразу ж, із самого початку, супроводжується встановленням різних типів зв'язності виділених елементів. Для усного тексту це сприйняття інтонаційного контуру фраз і тексту в цілому, встановлення острівців безперервного звучання та об'єднання їх у деякі послідовності. Для письмового тексту це встановлення просторових меж між словами та сукупностями слів.

І для усного, і для письмового тексту важлива категоризація слів за допомогою знання стандартів побудови слів, порядку слів, прийнятих у даній мові. Категоріальне осмислення слів як елементів тексту – найважливіший етап і необхідна умова для встановлення і субстрату, і атрибутивної структури тексту як системи. Категоріальна приналежність слова визначається різними шляхами: за допомогою визначення в енциклопедіях, тлумачення в словниках [8, с. 86–99], які передують розумінню цілого тексту і включені в мовну компетенцію адресата. Крім того, категорія значення слова визначається по синтаксичних зв'язках, у яких дане слово бере участь, по функціях слів у реченні. У формуванні загального смислу тексту беруть участь елементи субстрату різних мовних рівнів – і смисли слів, і смисли речень.

Смисл речення виражається не тільки взаєморозташуванням елементів, але і формою їхнього подання в мовленні, виражається через тип вживання (Л. Вітгенштейн). Ця ідея отримала розвиток у філософії мови. Розробляються денотативна або референтна концепція, відповідно до якої смисл слова визначається його зв'язком з об'єктом, смисл речення – його зв'язком з фактом, із ситуацією; сигніфікативна концепція, що враховує мовну компетенцію людини – носія енциклопедичних, словникових знань про світ; концепція мовних актів (прагматична), що розрізняє локуцію, іллокуцію та перлокуцію як прояв цілей і намірів автора. Реконструкція цих цілей і намірів відбувається з опорою на структуру, на денотативне і сигніфікативне значення знакових утворень.

Отже, головний дослідницький інтерес лінгвоцентристської парадигми спрямований на механізм взаємозв'язку субстрату та структури розуміння як системи усередині простору деякої мови. Концепт лише згадується, передбачається у формі відсилання до цілей і намірів автора в тих або інших мовних актах, до деякого «життєвому світу», організованому за правилами мови, за правилами мовних ігор.

Методологічні засоби аналізу взаємозв'язку структури і субстрату системи розуміння тексту детально і ретельно розроблені також в численних структуралістських та герменевтичних концепціях. Структуралістські методи засновані на уявленні про мову як внутрішню систему: «мова є система, що підкоряється лише своєму власному порядку» [7, с. 61]. У своїй роботі «Істина та метод» Г.-Г. Гадамер цілком солідарний з основними ідеями «лінгвоцентризму»: методологічні установки, прийняті герменевтикою, бачать вихідним і головним другий компонент у наступних парах категорій: істинність/імовірність, загальне/конкретне, розум/почуття, доказ/переконання, знання/переживання, наука/здоровий глузд тощо [1, с. 44–70].

Інше, скептичне відношення до самої можливості системи розуміння, системності смислу властиво прихильникам постмодерну, що дають самій мові інтерпретацію як явищу безсистемному, як вільній грі, що не піддається

будь-яким раціональним правилам. Тут думка про концепт взагалі не може бути поставлена як проблема дослідження смислу.

Таким чином, ми бачимо, що при всій розмаїтості концепцій усередині парадигми лінгвоцентризму ми в якості загальної методологічної особливості даної парадигми бачимо те, що в ній експліцитно представлено дослідження відношення між можливими варіантами співвідношення субстрату і атрибутивною структурою системи, хоча розуміється це відношення по-різному.

Концепт системи розуміння в лінгвоцентристській парадигмі. Процес переходу «текст→смісл», як ми констатували вище, починається з фіксації розчленованості тексту на елементи і одночасно із цим встановлення зв'язності властивостей цих елементів. Ті властивості, які виявилися корелятами різних видів зв'язності (синтаксичної, семантичної, прагматичної в тому числі) як внутрішньої, так і зовнішньої, є «претендентами» на роль субстрату підсистеми розуміння. Чому тільки «претендентами»? Тому що остаточне встановлення субстрату, релевантного структурі даного тексту, відбувається тільки тоді, коли встановлюється (реконструюється, вибирається з деяких можливих варіантів) концепт системи, що надає цілісність даному тексту.

Реконструкція концепту означає насамперед виявлення структури цілого тексту. Тільки після цього можна говорити про смисл тексту в цілому, про уточнення всіх компонентів системи: концепту, атрибутивної структури і субстрату. Існують різні підходи до розуміння структури цілого тексту. Один пов'язаний із визнанням автономії тексту та орієнтується на внутрішні смисли, їхні зв'язки в тексті (розуміння смислу тут – внутрішня система). Сміслову цілісність тексту при цьому часто зв'язують зі спільністю референціальних значень його елементів, а також з єдністю структурних зв'язків між ними.

Інший підхід пов'язаний із трактуванням процесу розуміння тексту як зовнішньої системи, концепт якого залежить від позатекстових факторів. Наприклад, автори звертають увагу на те, що саме встановлення референціального значення тексту і його елементів може відбуватися по різних канонах [2, с. 22], а для кожного виду (жанру) текстів – свої канони, тобто вибір канонів знов-таки припускає вихід за межі даного тексту.

Для розуміння тексту істотно також установити (угадати) його основні функції, без знання яких текст взагалі неможливо чітко структурувати. Саме функція тексту задає концепт системи розуміння. Велика увага поняттю багатофункціональності текстів приділяв у своїх роботах Ю. М. Лотман. Він звертав увагу на те, що той самий текст може одночасно виконувати кілька функцій, наприклад, релігійну і естетичну, юридичну та публіцистичну і т.д. [4, с. 7]. Крім того, Ю. М. Лотман розрізняє 3 різних рівні функцій тексту, називаючи це видами або групами функцій: 1) передача константної інформації; 2) вироблення нових смислів («текст – генератор нових смислів»); 3) функція пам'яті, конденсація культурної пам'яті соціуму [3].

На нашу думку, висновок Ю. М. Лотмана про поліфункціональність тексту можна сформулювати трохи інакше: інформаційне значення тексту і його смисл – не те саме. Інформація є лише компонентом смислу, а точніше – субстратом і атрибутивною структурою, які, потрапляючи в різні комунікативні ситуації і співвідносячись із

різними «життєвими світами», «значеннєвими полями», модифікуються, переструктуруються під впливом концепту, завжди зовнішнього стосовно них, і стають носіями смислу. Вибір концепту в процесі розуміння тексту відбувається не під впливом тільки елементів і/або структури тексту, а під впливом їхнього співвіднесення із зовнішнім стосовно них життєвим світом комунікантів. Життєвий світ при цьому розуміється досить широко – контекст, ситуація, світогляд, базові концепти культури, цілі тощо. Одне безсумнівно для нас – центруючу роль у кожному випадку виконує біполярне ядро «знання–цінність», що організує і представляє в кожному випадку життєвий світ комунікантів. Іншими словами, система смислорозуміння – завжди зовнішня система. Вона побудована тільки при співвіднесенні елементів тексту, їхній зв'язності по різних властивостях зі знаннями–цінностями, цілями, що домінують у свідомості адресата, у його життєвому світі в момент сприйняття тексту.

Смисл тексту варіативний за багатьма ознаками, він має різні рівні – від ситуативної значимості (ситуативний смисл тексту) до універсальної (культурно–історичний смисл тексту, «базовий текст», що відкриває цілу серію текстів і т.п.).

Необхідно виділити ще одну фундаментальну рису процесів розуміння, що стосується концепту і яка може бути зафіксована, але не може бути пояснена в рамках парадигми лінгвоцентризму. Мова йде про таку характеристику механізму розуміння тексту як прийняття або неприйняття адресатом смислу тексту, вплив тексту на свідомість і поведінку адресата. Деякі автори в роботі адресата з текстом бачать 3 процедури: 1) сприйняття; 2) розуміння; 3) вплив (прийняття або неприйняття смислу) як результат роботи адресата [6].

Нам представляється, однак, що тут мова йде не про три різні процеси, а про різні шаблі розуміння, що послідовно змінюють один одного. Перший шабель – сприйняття тексту, що припускає, у свою чергу, знання мови, знання способів розбивки і з'єднання елементів тексту за законами мови, знання правил структурування і упорядкування фрагментів тексту.

Другий шабель – з'ясування загального значення тексту як цілого, що припускає синтез значень окремих частин тексту і їхнє співвідношення з нормами, традиціями інтерпретації текстів даного виду в мові і у певній культурі.

Третій шабель – вплив тексту на адресата, прийняття або неприйняття їм загального значення тексту відповідно до ядерних знань–цінностей свого життєвого світу. Третій шабель може включати наступні варіанти: 1) прийняття (розуміння + згода); 2) неприйняття, що включає, у свою чергу три можливості: а) розуміння + незгода; б) розуміння + байдужність, байдужість; в) нерозуміння. Прийняття або неприйняття смислу тексту як завершальний етап розуміння може виражатися не тільки вербально, але і емоційно–експресивним супроводом мовлення, а також зміною поведінки адресата, у тому числі його вчинками, діями. У цьому значенні можна говорити про включення процесів розуміння в життєвий світ комунікантів. Так чи інакше, але саме прийняття або неприйняття загального значення тексту адресатом, на наш погляд, перетворює значення тексту в його смисл, а тому є необхідним компонентом системи розуміння.

Отже, проаналізувавши загальні позиції лінгвоцентристської парадигми, ми можемо зробити наступні

висновки. Процес розуміння досить складний; він відбувається на рівні семантики окремих фрагментів тексту, на рівні семантики головних структур тексту, на рівні семантики структури цілого тексту, і, нарешті, на рівні зовнішніх концептів, а саме констант життєвого світу адресата. Система розуміння смислу в дійсності є зовнішньою, а не внутрішньою, як думають прихильники парадигми лінгвоцентризму. Дійсний концепт системи розуміння залишається поза полем зору в парадигмі лінгвоцентризму.

Загальне значення цілого тексту та смисл тексту – не те саме. Значення тексту перетворюється в смисл, коли воно співвіднесено з константами–концептами життєвого світу адресата і коли воно прийнято або не прийнято адресатом, тобто тільки в результаті взаємодії цього значення і цінностей життєвого світу адресата.

Список використаних джерел

1. Гадамер Г.–Г. Истина и метод: Пер. с нем. / Г.–Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 700 с.
2. Колегаева И. М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И. М. Колегаева. – Одесса: Областное управление по печати, 1991. – 121 с.
3. Леута О. Н. Ю. М. Лотман о трех функциях текста / О. Н. Леута // Вопросы философии. – 2002. – №11. – С.165–173.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство–СПБ, 2004. – 704 с.
5. Матюшина И. И. Категория смысла в современной философии / И. И. Матюшина // Перспективы. – 2002. – №3. – С.72–78.
6. Сапрыгина Н. В. Психолінгвістика діалога / Н. В. Сапрыгина. – Одесса: ТЭС, 2003. – 328 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С.31–273.
8. Социально–лінгвістическіе ісследованія. Сб. научн. трудов. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
9. Сумарокова Л. Н. Основы логики / Л. Н. Сумарокова. – Одесса: Юридична література, 2000. – 264 с.
10. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.

References

1. Gadamer G.–G. Istin a i metod: Per. s nem. / G.–G. Gadamer. – M.: Progress, 1988. – 700 s.
2. Kolegaeva I. M. Tekst kak edinica nauchnoj i hudozhestvennoj kommunikacii / I. M. Kolegaeva. – Odessa: Oblastnoe upravlenie po pechati, 1991. – 121 s.
3. Leuta O. N. Y. M. Lotman o trekh funkciyah teksta / O. N. Leuta // Voprosy filosofii. – 2002. – №11. – S.165–173.
4. Lotman Y. M. Semiosfera / Y. M. Lotman. – SPb.: Iskusstvo–SPB, 2004. – 704 s.
5. Matyushyna I. I. Kategoriya smysla v sovremennoj filosofii / I. I. Matyushyna // Perspektivy. – 2002. – №3. – S.72–78.
6. Saprygina N. V. Psiholingvistika dialoga / N. V. Saprygina. – Odessa: TEHS, 2003. – 328 s.
7. Sossyur F. de. Kurs obshchej lingvistiki / F. de Sossyur // Sossyur F. de. Trudy po yazykoznaniiyu. – M.: Progress, 1977. – S.31–273.
8. Social'no–lingvisticheskie issledovaniya. Sb. nauchn. trudov. – M.: Nauka, 1978. – 232 s.
9. Sumarokova L. N. Osnovy logiki / L. N. Sumarokova. – Odessa: Yuridichna literatura, 2000. – 264 s.
10. Uemov A. I. Sistemnyj podhod i obshchaya teoriya sistem / A. I. Uemov. – M.: Mysl', 1978. – 272 s.

Matyushyna I. I., Candidate of Philosophy, Associate Professor of Philosophy Department of National University «Odessa Law Academy» (Ukraine, Odessa), innamp@mail.ru

Sense comprehension as a verbal communication subsystem

Communication as an integral system includes two complementary subsystems: the sense creation subsystem and the sense comprehension subsystem. The paper introduces the system analysis of the sense comprehension subsystem from the point of view of philosophical theories that study the process of comprehension as an independent process. The article considers the substratum of the comprehension subsystem, studies different positions on the structure of the comprehension process

and examines the problems of defining the concept of comprehension. Such analysis made it possible to highlight the strengths and weaknesses of these philosophical approaches, mark out the levels of sense comprehension, and demonstrate non-identity between the concepts of «information» and «sense».

Keywords: sense, comprehension, information, system method.

Матюшина И. И., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет «Одесская юридическая академия» (Украина, Одесса), innamp@mail.ru

Понимание смысла как подсистема речевой коммуникации

Рассматривая коммуникацию как целостную систему, можно выделить в ней две дополнителные друг другу подсистемы: подсистему продуцирования смысла и подсистему понимания смысла. В статье предложен системный анализ подсистемы понимания смысла с точки зрения философских теорий, которые изучают процесс понимания как самостоятельный процесс. Рассмотрены субстрат подсистемы понимания, разные позиции относительно структуры процесса понимания. Отмечены сложности в обозначении концепта понимания. Предложенный анализ дал возможность показать сильные и слабые стороны данных философских подходов, выделить уровни понимания смысла, а также продемонстрировать нетождественность понятий «значение» и «смысл».

Ключевые слова: смысл, понимание, информация, системный метод.

* * *

УДК 167/168:141.113

Омельчук І. В.,
аспірант кафедри філософії, Чернівецький
національний університет ім. Юрія Федьковича
(Україна, Чернівці), i.omelchuk@i.ua

Плюралістичний потенціал принципу доповнюваності

Досліджується філософсько-методологічна програма запропонованою Н. Бором принципу доповнюваності. Показано, що принципи доповнюваності, попервах сформульовані для розв'язання проблем квантової механіки, набув у філософії та методології сучасної науки поширення у різних сферах, зокрема гуманітаристиці. Відображено складності та неоднозначність процесу сприйняття принципу доповнюваності науковим співтовариством. Окремо експлікується поняття «вичерпного опису», у результаті якого розкривається методологічний зміст принципу доповнюваності. Здійснюється спроба обґрунтування плюралістичної інтерпретації принципу доповнюваності. На підставі аналізу передумов становлення неklasичної раціональності доводиться, що витончена аргументація, притаманна принципу доповнюваності, акурат сприяла включенню в процес наукового пізнання таких понять як множинність, складність, альтернативність, діалогічність, іманентних плюралістичному підходу.

Ключові слова: плюралізм, доповнюваність, вичерпний опис, наука, методологія.

Зрушення, які відбуваються в науці на межі XIX – XX століть, тісно пов'язані з усвідомленням вичерпання потенціалу методології класичної науки, можливостей якої виявилось недостатньо для розв'язання нагальних проблем. Дихотомічний характер епістемологічних стратегій класичної науки, репрезентований жорстким протиставленням суб'єкта і об'єкта пізнавальної діяльності починає осмислюватися по-іншому. Трансформації зазнає й розуміння ідеалу об'єктивності наукового знання.

Зміна методологічної свідомості у неklasичній раціональності проходить під гаслом нової картини світу – квантово-релятивістської. Основний зміст нової пізнавальної програми полягав у тому, що в «тіло» науки вводиться суб'єкт пізнання. Інакше кажучи, якщо в класичній науці досліджувана реальність завжди приймалася об'єктною, яка не залежить ні від суб'єкта, ні від засобів і умов його пізнавальних дій, то в неklasичній науці центральною умовою відображення реальності стає експлікація зв'язків між власне об'єктом і засобами його пізнання.

Така система епістемологічних ідей неklasичної науки поєднувалася з особливими уявленнями про специфіку

досліджуваних об'єктів, структурна організація яких зумовлює переосмислення категоріального апарату класичної механіки, яка стає неадекватною новим викликам і потребує серйозних коректив.

Застосування таких типів пояснення і опису, які вочевидь містять посилання на засоби і операції пізнавальної діяльності, найбільш яскраво простежуються в квантовій механіці, де неможливо вивчати природу мікрочасток, не спотворюючи їхніх характеристик. Евристичне значення основних ідей квантової механіки продовжує зростати у сучасній філософії та методології науки. «Досягнення цієї галузі пізнання, – зазначає Б. Починок, – не лише виявили обмеженість принципів класичної методології, але й започаткували формування нової наукової раціональності та картини світу. Характер пізнаваної реальності в її віднесеності до суб'єкта, експериментальних умов, способів вимірювання та інтерпретації отриманих фактів зумовили нове бачення проблем співвідношення спостережуваного і неспостережуваного, точного і неточного, емпіричного і теоретичного у пізнанні» [7, с. 102]. В цілому, усвідомленню нетрадиційності цих проблем, резюмує Б. Починок, значною мірою сприяв сформований Нільсом Бором принцип доповнюваності.

Методологічний потенціал принципу доповнюваності реалізується не лише на базі природничо-наукового знання. Так, Б. Починок зазначає, що очевидно є аналогія між ознаками процесу дослідження мікрочастинок і особливостями осягнення феномену світу людини. «В гуманітарному пізнанні ще більшою є єдність суб'єкта і об'єкта, – пише Б. Починок, – гуманітарій також прагне проникнути до безпосередньо неспостережуваної предметності – ціннісно-сислової основи явищ історії та культури, він також експериментує, але не за допомогою фізико-хімічних засобів (хоча іноді це не виключається), а у формі критики джерел (аналізу текстів, артефактів культури в цілому), нарешті, він також послуговується інтерпретацією фактів заради їх осмислення та розуміння» [7, с. 102].

Відмінність між дослідницькими підходами гуманітаристики та природничо-наукового знання, зумовлює відповідну специфікацію принципу доповнюваності у цих царинах. Гуманітарно-епістемна доповнюваність, пише Б. Починок «є принципово суб'єктна, комунікативно-персоніфікована і плюралістична». І далі: «Вона реалізується як опосередкований досвідом її учасників і соціокультурними цінностями неперервний в історичному просторі та часі діалог між індивідами, культурами, епохами. Цей контекст діалогізує й принцип доповнюваності. При цьому разом з проблемою людських вимірів об'єкта актуалізується й питання про взаємодоповнюваність його предметного змісту і сислової визначеності, пояснення і розуміння, істини і правди, зрештою – науковості гуманітарного знання» [7, с. 102–103].

Власне кажучи, в гуманітаристиці мотиви доповнюваності імпліцитно існували завжди. Послаблення методологічного ригоризму класичної науки, що фактично зумовлювало включення в «тіло» наукового знання ознак плюралістичного прочитання її норм і ідеалів, сприяло утвердженню гуманітарними науками своєї самодостатності та своєрідності.

Як зазначає Ольга Рупташ, принцип доповнюваності, передусім сформульований для квантової механіки, набув

у філософії та методології сучасної науки поширення на різні сфери. «Згідно з цим принципом, однієї логічної системи недостатньо для опису складності досліджуваного об'єкта–системи. Для ефективного вивчення самої науки як системи недостатньо лише внутрішньонаукових методів і засобів. Потрібно доповнити наукову рефлексію зовнішніми соціокультурними дослідженнями, які міститимуть довкола–наукові та поза–наукові інструменти. У такий спосіб відкриваються можливості для розширення меж наукової раціональності» [8, с. 233].

Зазначимо, що евристичний потенціал принципу доповнюваності потребує обґрунтування його значущості та ефективності. Філософське осмислення принципу доповнюваності, як певного способу опису реальності представлено у дослідженнях Дж. Холтона [12], В. Хютта [13], І. Алексеева [1], Л. Столовича [10], Б. Починка [7], В. Поруса [6], В. Бажанова [3] та ін.

Враховуючи це, метою статті є філософсько–методологічний аналіз запропонованого Н. Бором принципу доповнюваності, зокрема спроба плюралістичної інтерпретації його потенціалу.

Попервах, ідея доповнюваності дозволила квантовій механіці філософсько описати «незвичайні» властивості мікрочасток. Зокрема врегулювати суперечку між видатними фізиками XVII століття – І. Ньютоном і К. Гюйгенсом – про природу світла. «Описати це явище так, як це робила класична фізика, – роз'яснює Л. Столович, – було неможливо. Для нового опису і розуміння цього дуалізму в новій пізнавальній ситуації, при якій не можна не враховувати вплив самого приладу дослідження на його об'єкт, і служив принцип доповнюваності» [10, с. 25].

В одній з останніх своїх робіт знаменитий датський фізик визначив принцип доповнюваності наступним чином: «Неможливість об'єднання спостережуваних при різних умовах досвіду явищ в єдину картину веде до розгляду таких, мабуть, суперечливих явищ як доповнюваних, в тому сенсі, що вони – узяті спільно – вичерпують всі доступні визначенню дані про атомні об'єкти» [5].

Основний пафос, згідно якого Альберт Айнштайн і багато інших вчених не могли і не можуть прийняти концепцію доповнюваності, носить фундаментальний філософський характер і апелює до переконань щодо природи фізичної реальності, якого вимагає ідея доповнюваності. Це передусім принципова неможливість отримання знання про атомні об'єкти так би мовити «в чистому вигляді», безвідносно до їх спостережень. У цьому її противники бачать відмову від ідеалів наукового пізнання, очевидно класичного взірця, компроміс суб'єктивізму та ідеалізму [2].

Висловлюючи незадоволення концепцією корпускулярно–хвильового дуалізму, а з іншого боку плекаючи надію на отримання теорії, яка б єдиним чином відображала реальність, А. Айнштайн писав: «Отже, тепер ми маємо дві теорії світла, обидві необхідні і – як доводиться визнати сьогодні – існуючі без будь якого логічного взаємозв'язку, незважаючи на двадцять років колосальних зусиль фізиків–теоретиків» [14, с. 466].

Категорично не приймаючи нових поглядів Н. Бора, щодо природи фізичної реальності, А. Айнштайн відзначав, що «в рамках статистичної квантової теорії таких речей, як вичерпний опис окремої системи, не існує» [15, с. 300]. Проте, якщо дослухатися до коментарів

радянського фізика Володимира Фока, з приводу ролі засобів спостереження як основи квантового способу опису явищ, можна почути, що «такий спосіб опису аж ніяк не означає, що ми приписуємо об'єкту менший ступінь реальності, ніж приладу, або що ми зводимо властивості об'єкта до властивостей приладу. Навпаки, опис на основі поняття відносності до засобів спостереження дає набагато глибшу і тонку об'єктивну характеристику мікрооб'єкту, ніж це було можливо на основі ідеалізації класичної фізики» [11, с. 15].

Ймовірно поняття «вичерпний опис», проголошене принципом доповнюваності, варто тлумачити на філософський лад. Попервах не слід його уподібнювати абсолютній істині класичної науки, що претендує на всезагальність, позаяк сам Н. Бор попереджав проти абсолютизації свого принципу як якоїсь метафізичної догми, а трактувати скоріше в інструменталістському дусі, як найкращий можливий опис явищ, яким, на разі, ми володіємо. Доповнюваність як можливість додати щось інше до вже пізнаного явища не означає, що утворене таким чином нове знання про це явище набуває завершеного, доконечного вигляду. Параметри об'єкту виявляють перманентно непізнаний його характер, у сенсі принципової складності та динамічності природи. Об'єкт це не те, що він представляє «сам собою», а те, як ми його вхоплюємо та розкриваємо, як глибоко ми його прочитуємо. Власне кажучи, плюралізм як доповнюваність, це завжди можливість, можливість інакше розв'язати поставлену задачу, можливість поряд із уже відомою моделлю об'єкта розкрити нове його виявлення. Поняття «вичерпного опису», в контексті принципу доповнюваності, є швидше емпіричним питанням і тлумачиться не як власне ідеальний вичерпний опис, остання інстанція, а як потенційність вичерпного опису, можливість інакшого сприйняття об'єкту. Аналізуючи сутність запропонованого Н. Бором принципу, Джеральд Холтон писав: «Сьогодні ясність створюється не спрощеннями, зведенням всіх явищ до єдиної наочної моделі, а вичерпним взаємонакладанням різних описів, що включають відверто суперечливі один одному поняття» [12, с. 163].

На наш погляд, достатньо точна інтерпретація сутності принципу доповнюваності, належить Леону Розенфельду: «Тут перед нами приклад звичайної діалектики наукового мислення: розв'язання кризи не відбувається до тих пір, поки протиріччя не досягають гранично можливої для них гостроти. Бор (в незнанні цієї філософської премудрості) володів власним витонченим чуттям цієї діалектики» [4, с. 260].

З іншого боку, розглянутий як прояв діалектичного методу, принцип доповнюваності, як відзначають дослідники, не зводиться до гегелівського його розуміння. На думку Володимира Хютта, «концепція доповнюваності змальовує (на прикладі співвідношення класичної і квантової фізики) приклад іншого типу діалектики. Класична фізика в динаміці пізнання не оголошується помилковою або навіть простим наслідком квантової механіки. Вона зберігає свою самостійність повною мірою і навіть закладає квантово–механічне знання. Затим, в методології доповнюваності закладений істотно негегелівський тип діалектики зняття: протиріччя не вирішуються шляхом зняття в синтезі більш вищого порядку прогресуючої конфронтації самостійних

протилежностей. Діалектика доповнюваності на противагу гегелівській реалізує нелінійний характер розвитку, в якому протилежності не позбавляються самостійності шляхом зняття. З логіки доповнюваності випливає можливість такого типу розвитку наукового знання, за якого протилежності розвиваються в своїй самостійності і послідовності шляхом постійної конфронтації («діалогу»), не поглинаючи один одного» [13, с. 164].

Прикладом розвитку такої діалектичної логіки може бути еволюційна концепція типологій наукового пізнання, методів його раціонального сприйняття, сформульована В'ячеславом Стопіним. Аргументом слугуватимуть наступні слова автора: «Кожен новий тип наукової раціональності характеризується особливими, властивими йому засадами науки, які дозволяють виділити в світі і досліджувати відповідні типи системних об'єктів (прості, складні, системи, що здатні саморозвиватися). При цьому виникнення нового типу раціональності і нового образу науки не слід розуміти спрощено в тому сенсі, що кожен новий етап призводить до повного зникнення уявлень і методологічних установок попереднього періоду. Навпаки, між ними існує спадковість. Некласична наука зовсім не знищила класичну раціональність, а тільки обмежила сферу її дії. При вирішенні низки задач некласичні уявлення про світ і пізнання виявлялися надлишковими, і дослідник може орієнтуватися на традиційно класичні зразки (наприклад, при вирішенні низки задач небесної механіки не було потрібно залучати норми квантово-релятивістського опису, а досить було обмежитися класичними нормативами дослідження). Так само становлення постнекласичної науки не призводить до знищення всіх уявлень і пізнавальних установок некласичного і класичного дослідження» [9, с. 635]. Як бачимо загальна методологічна настанова принципу доповнюваності реалізується в контексті плюралістичної інтерпретації досліджуваних явищ. Якісно різні типи системних об'єктів досліджуються відповідно до ідеалів та норм знання, характерних тому чи іншому типу наукової раціональності, при цьому допускається співіснування цих типів.

Своєрідність діалектики принципу доповнюваності, специфічного дуалізму хвильової і корпускулярної природи елементарних часток, відзначає російський популяризатор науки Даниїл Данін: «Хіба можна сказати, що хвилеподібність елементарної частинки бореться з її корпускулярністю? Хіба операція виміру координати змагається з операцією вимірювання швидкості? Філософськи це БОРОТЬБА ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ. Але чудово, що раніше діалектика такого прояву цієї боротьби в природі ще не розкривалась: тут протиставленні початки виходять на арену фізичних взаємодій НЕ РАЗОМ. Між ними не відбувається сутички. І немає переможців або переможених. Мікросвіт до того незвичайний, що в класичному описі цієї його екстраординарності подвоєні образи та операції постають як абсолютно незбійні. Або несумісні. Електрон і світловий квант – це частинки–хвилі за своїми **МОЖЛИВОСТЯМИ**» [4, с. 324–325].

На думку Леоніда Столовича, своєрідність діалектики борівського принципу доповнюваності, дозволяє розглядати його як вид плюралізму. У власній концепції, Л. Столович, іменує його «системним». У книзі «Плюралізм в філософії та філософія плюралізму» Л. Столович пише: «Принцип доповнюваності як прояв принципу системного

плюралізму покликаний враховувати протилежні, однак такі, що доповнюють один одного в єдиній системі властивостей предмету. Підкреслюю: доповнюють один одного в єдиній системі» [10, с. 31].

Потенціал принципу доповнюваності, а відтак потенціал плюралістичної інтерпретації, Л. Столович демонструє на прикладі з формальної логіки. У формальній логіці, говорить Л. Столович, ще Аристотелем сформульований був «закон виключення третього», згідно якого істинним є або саме висловлювання або його заперечення. Третього не дано – *tertium datur*. Однак при цьому слід зазначити, що крім формально-логічної правильності потрібно неодмінно враховувати так звану емпіричну істинність, тобто відповідність судження про властивості предмета тим його реальним властивостям, які виявляються при дослідному експерименті. Так, твердження І. Ньютона про корпускулярну природу світла і К. Гюйгенса про його хвильову природу є взаємопротилежними. Здавалося б, з формально-логічної точки зору одне з них неодмінно повинно бути істинним або ж хибним. Але так як наукове дослідження виявило подвійну природу світла, то неістинними виявилися обидва цих судження.

Цим, на думку Л. Столовича, «закон виключення третього» не спростовується, бо предметна істинність або хибність судження про властивості предмета – поза його компетенцією. Судження саме може констатувати об'єктивне протиріччя, що представляє собою систему протилежних, але таких, що доповнюють один одного властивостей, тобто: світло володіє як корпускулярною, так і хвильовою природою. При цьому, «закон виключення третього» не втрачає своєї сили. Тільки в даному випадку протиставляються не судження: «світло має корпускулярну природу» і «світло має хвильову природу», а судження: «світло є і потоком корпускул, і потоком хвиль» і йому протилежне судження. Істинне з них тільки одне, третього не дано.

Аналогічні проблеми виникають із судженнями в інших галузях. Л. Столович нагадує, що до XIX століття вважалося, що твердження: «геометрія може бути тільки евклідовою» – єдино правильне, і протилежне йому – помилкове. Але після відкриття неевклідової геометрії це твердження втратило свою істинність. Істинним стало судження, яке знову ж таки представляє собою систему протилежних, але таких, що доповнюють один одного властивостей: «геометрія може бути як евклідовою, так і неевклідовою» [див. 10, с. 29–31].

Змальована картина дозволяє засвідчити об'єктивну тенденцію, згідно якої поняття плюралізму актуалізується в системі розвитку наукового знання. Попервах квантово-релятивістська теорія опису фізичної реальності якраз і покликана була осмислити «незвичну» природу поведінки об'єктів мікросвіту. Загалом, усвідомленню та розв'язанню цих проблем значною мірою сприяв сформульований Н. Бором принцип доповнюваності. Витончена аргументація, притаманна принципу доповнюваності, акурат сприяла включенню в процес наукового пізнання таких понять як множинність, складність, альтернативність, діалогічність, іманентних плюралістичному підходу. Принцип доповнюваності не відкрив плюралізму, однак був його доречною демонстрацією, яка відповідала вимогам часу некласичного типу науковості.

Список використаних джерел

1. Алексеев И. С. Концепция дополнителности: историко-методологический анализ / И. С. Алексеев. – М.: Наука, 1978. – 276 с.
2. Алексеев И. С. Принцип дополнителности [Электронный ресурс] / Методологические принципы физики. История и современность / Под ред. Б. М. Кедрова, Н. Ф. Овчинникова. – М.: Наука, 1975. – 512 с. – Режим доступу: <http://www.psyoffice.ru/2760-9-aleki01-index.html>
3. Бажанов В. А. Дополнителности (принцип) / В. А. Бажанов // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – С.210.
4. Данин Д. С. Нильс Бор / Д. С. Данин. – М.: «Молодая гвардия», 1978. – 560 с.
5. Паульман В. Ф. Диалектика и принцип дополнителности [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://lit.lib.ru/p/paulxman_w_f/text_0150.shtml
6. Порус В. Н. Дополнителности принцип / В. Н. Порус // Новая философская энциклопедия: В 4 тт. Т.1 А–Д / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; науч.-ред. совет: В. С. Степин (предс.), А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов [и др.]. – [перезд. с доп.]. – М.: Мысль, 2010. – С.691–692.
7. Починок Б. Гуманитарно-епистемний потенціал принципу доповнюваності / Б. Починок // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 350–351. Філософія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2007. – С.102–107.
8. Рупташ О. В. Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання: монографія / Ольга Рупташ. – Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т, 2015. – 336 с.
9. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: «Прогресс-Традиция», 2000. – 744 с.
10. Столович Л. Плурализм в философии и философия плурализма / Л. Столович. – Tallinn: Ingrid, 2005. – 336 с.
11. Фок В. А. Начала квантовой механики / В. А. Фок. – М.: Наука, 1976. – 376 с.
12. Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон. – М.: Прогресс, 1981. – 383 с.
13. Хютт В. П. Концепция дополнителности и проблема объективности физического знания / Отв. ред. О. А. Подлишевский; Академия наук Эстонской ССР, Институт истории. – Tallinn: Валгус, 1977. – 178 с.
14. Эйнштейн А. Собрание научных трудов в четырех томах. Т.3. Работы по кинетической теории, теории излучения и основам квантовой механики 1901–1955 / А. Эйнштейн. – М.: Издательство «Наука», 1966. – 632 с.
15. Эйнштейн А. Собрание научных трудов в 4 томах. Т.4. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики / А. Эйнштейн. – М.: Издательство «Наука», 1967. – 700 с.

References

1. Alekseev I. S. Konceptija dopolnitel'nosti: istoriko-metodologicheskij analiz / I. S. Alekseev. – M.: Nauka, 1978. – 276 s.
2. Alekseev I. S. Princip dopolnitel'nosti [Elektronnij resurs] / Metodologicheskie principy fiziki. Istorija i sovremennost' / Pod red. B. M. Kedrova, N. F. Ovchinnikova. – M.: Nauka, 1975. – 512 s. – Rezhim dostupu: <http://www.psyoffice.ru/2760-9-aleki01-index.html>
3. Bazhanov V. A. Dopolnitel'nosti (princip) / V. A. Bazhanov // Jenciklopedija jepistemologii i filosofii nauki. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2009. – S.210.
4. Danin D. S. Nil's Bor / D. S. Danin. – M.: «Molodaja gvardija», 1978. – 560 s.
5. Paul'man V. F. Dialektika i princip dopolnitel'nosti [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://lit.lib.ru/p/paulxman_w_f/text_0150.shtml
6. Porus V. N. Dopolnitel'nosti princip / V. N. Porus // Novaja filosofskaja jenciklopedija: V 4 tt. T.1 A–D / In-t filosofii RAN, Naц. obshh.-naуч. fond; naуч.-red. совет: V. S. Stepin (preds.), A. A. Gusejnov, G. Ju. Semigin, A. P. Ogurcov [i dr.]. – [pereizd. s dop.]. – M.: Mysl', 2010. – S.691–692.
7. Pochynok B. Humanitarno-epistemnij potencial prynecyru dopovnyuvanosti / B. Pochynok // Naukovyj visnyk Chernivec'koho universytetu: Zbirnyk naukovyx prac'. Vypusk 350–351. Filosofiya. – Chernivci: Chernivec'kyj nac. un-t, 2007. – S.102–107.
8. Ruptash O. V. Ponyattya smyslu v humanitarnonaukovij paradymhi znannya: monohrafiya / Ol'ha Ruptash. – Chernivci: Chernivec. nac. un-t, 2015. – 336 s.
9. Stepin V. S. Teoreticheskoe znanie / V. S. Stepin. – M.: «Progress-Tradicija», 2000. – 744 s.

10. Stolovich L. Pljuralizm v filosofii i filosofija pljuralizma / L. Stolovich. – Tallinn: Ingrid, 2005. – 336 s.
11. Fok V. A. Nachala kvantovoj mehaniki / V. A. Fok. – M.: Nauka, 1976. – 376 s.
12. Holton Dzh. Tematicheskij analiz nauki / Dzh. Holton. – M.: Progress, 1981. – 383 s.
13. Hjutt V. P. Konceptija dopolnitel'nosti i problema ob'ektivnosti fizicheskogo znaniya / Otv. red. O. A. Podlishevskij; Akademija nauk Jestonskoj SSR, Institut istorii. – Tallinn: Valgus, 1977. – 178 s.
14. Jejnshjtejn A. Sobraie nauchnyh trudov v chetyreh tomah. T.3. Raboty po kineticheskoy teorii, teorii izluchenija i osnovam kvantovoj mehaniki 1901–1955 / A. Jenshtejn. – M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1966. – 632 s.
15. Jejnshjtejn A. Sobraie nauchnyh trudov v 4 tomah. T.4. Stat'i, recenzii, pis'ma. Jevolvucija fiziki / A. Jenshtejn. – M.: Izdatel'stvo «Nauka», 1967. – 700 s.

Omelchuk I. V., postgraduate student of the chair of philosophy of the Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), i.omelchuk@i.ua

Pluralistic potential of complementarity principle

In the article it is examined the philosophical and methodological program of complementarity principle proposed by N. Bohr. It is shown that the principle of complementarity, initially formulated for solving the problems of quantum mechanics, acquired spreading in various fields of the philosophy and methodology of modern science, including humanities. It was reflected the complexity and ambiguity of the process of perception the complementarity principle by scientific community. Separately, it is explicated the concept of «an exhaustive description», as result it is disclosed the methodological meaning of the complementarity principle. It is attempted to justify pluralistic interpretation of the complementarity principle. On the basis of analysis of the prerequisites of forming non-classical rationality it is proved that subtle reasoning, inherent to the complementarity principle, promoted inclusion in the process of scientific cognition of such terms as plurality, complexity, alternative, dialogic inherently pluralistic approach.

Keywords: pluralism, complementarity, an exhaustive description, science, methodology.

Omelchuk I. V., аспирант кафедры философии, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы), i.omelchuk@i.ua

Плуралистический потенциал принципа дополнителности

Исследуется философско-методологическая программа предложенного Н. Бором принципа дополнителности. Показано, что принцип дополнителности, прежде всего, сформулирован для решения проблем квантовой механики, приобрел в философии и методологии современной науки распространение в разных сферах, в частности гуманитаристике. Отражены сложности и неоднозначность процесса принятия принципа дополнителности научным сообществом. Отдельно эксплицируются понятие «исчерывающего описания», в результате которого раскрывается его методологический смысл. Осуществляется попытка обоснования плуралистической интерпретации принципа дополнителности. На основании анализа предпосылок становления неклассической рациональности доказывается, что изысканная аргументация, присущая принципу дополнителности, акkurat способствовала включению в процесс научного познания таких понятий как множественность, сложность, альтернативность, диалогичность, имманентных плуралистическому подходу.

Ключевые слова: плурализм, дополнителность, исчерывающее описание, наука, методология.

* * *

УДК 101.1:17.035.1

Патлайчук О. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет кораблебудування ім. адм. Макарова (Україна, Миколаїв), volnistik@gmail.com

РОЗУМНИЙ ЕГОЇЗМ
ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНА ПОЗИЦІЯ

Зростання популярності поняття «розумний егоїзм» в останні десятиліття у сучасному суспільстві, широке використання його як певної філософсько-етичної позиції у різноманітних соціально-політичних і повсякденних ситуаціях зумовлює доцільність дослідження еволюції значення цього терміну в європейській культурній традиції та розкриття сутності його сучасного трактування.

Розглянуто значення поняття «розумний егоїзм» у різні історичні періоди. Сформульовані риси класичного тлумачення цього терміну, яке домінувало в європейському суспільстві з античних часів до перших десятиліть ХХ ст. Визначено, по-перше, що розумний егоїзм необхідно відрізняти від звичайного людського егоїзму. По-друге, якщо звичайний егоїзм з етичної точки зору є рідко негативною, то вчинки, здійснені відповідно до розумного егоїзму, є безумовно добродесними. По-третє, зміст і етична цінність розумного егоїзму полягають у здійсненні вчинків, які приносять користь усьому суспільству.

Встановлено, що посткласичне, сформоване в останні десятиліття під впливом ідей Ніцше, трактування «розумного егоїзму» принципово відрізняється від його класичного трактування.

Ключові слова: розумний егоїзм, особистий інтерес, суспільний інтерес, Аристотель, Гельвецій, Чернишевський, Ніцше, Айн Ренд.

Термін «розумний егоїзм» в останні десятиліття значно поширився на пострадянському просторі. Як характеристика певної філософсько-етичної позиції, він використовується в найрізноманітніших соціально-політичних і повсякденних ситуаціях. Так, наприклад, російський лікар-психотерапевт Н. Н. Наріцин обґрунтовує необхідність розумного егоїзму для поліпшення психічного стану людини при її контакті з навколишнім соціальним середовищем [8]. Правила поведінки людини в суспільстві формулює у своїй книзі «Карнегі по-російському, або Самовчитель розумного егоїста» А. М. Васютін [2]. Про необхідність узгодження задоволення особистих потреб сучасного роботодавця із суспільним благом говорить у статті «Розумний егоїзм роботодавця» Е. Майорова [6]. Про «правильний» егоїзм розмірковує в онлайн-курсі «Школа керування долею» психолог Г. Павленко [11]. Поради жінкам дає в замітці «Як правильно поводитися з чоловіком: принцип розумного егоїзму» сайт «InMoment» [5]. Ця тематика широко обговорюється у пресі, інтернет-виданнях, блогах. По ній проводяться конференції, семінари, навчальні курси.

У зв'язку з вищевикладеним становить інтерес дослідження еволюції поняття «розумний егоїзм», яке дотепер не може бути визнане повним і завершеним.

Метою роботи є дослідження еволюції поняття «розумний егоїзм» і розкриття сутності його сучасного трактування.

Згідно домінуючим в даний час уявленням, егоїзм (себелюбність) – це поведінка, яка цілком обумовлена думкою про власну користь, перевагу своїх інтересів над інтересами інших людей [14, с. 546]. Вважається, утім, що у турботі про свої інтереси немає нічого негожого. Вона є наслідком природного інстинкту самозбереження і необхідна для усвідомлення і реалізації цінностей, закладених в особистості, для удосконалення власних задатків і здібностей. Егоїзм – це коли людина піклується про себе на шкоду іншим, за рахунок інших, коли в конфліктній ситуації зіткнення особистих інтересів і інтересів інших людей робить вибір на свою користь і на шкоду іншим.

Розглянемо як змінювалися з часом розуміння і ціннісна оцінка егоїзму в європейській культурній традиції.

Античну етику значною мірою формувало укладене ще в передфілософських формах культури уявлення про досконалу (гідну, добродесну) особистість і досконале (гідне, щасливе) життя. Воно було сформульоване вже в перших текстах давньогрецької культури – поемах Гомера, Гесіода, реченнях Семи мудреців. Так, наприклад, прославляючи державне життя, Сім грецьких мудреців визнавали індивіда головним чином в одній якості – як зразкового громадянина. Вище призначення людини, на їхню думку, полягає у підпорядкуванні загальному. Етичною реальністю для них були поліс, закони,

традиції, релігійні святині, але аж ніяк не інтереси окремої особистості. Розпорядження мудреців ждали від індивідів помірності, жертвовності, свідомого обмеження потреб і домагань в ім'я гармонії соціального цілого.

Ситуацію, що створилася в античний період, Аристотель коментував таким чином: «Тим, хто найвищою мірою себе любить, ставлять це в провину й на посоромлення кличуть їх себелюбами, і вважається, що дурна людина усе робить заради самої себе, причому тим більше, чим вона гірше, [...] добрий же [робить вчинки] в ім'я прекрасного і тим більше, чим він краще, причому заради іншого, а своїм зневажає» [1, с. 256].

До Аристотеля сучасні дослідники відносять і **зародження концепції розумного егоїзму** [4]. З його погляду, далеко не всякий егоїзм є явищем негожим. Якщо під себелюбами розуміти людей, які прагнуть привласнити собі велику частку майна, почестей та тілесних задовольень, то таких більшість, і вони безумовно гідні осудження. Вони свекорисливі, «... догоджають своїм потягам і взагалі пристрастям, тобто далекій від розмірковування, [нерозумній] частині душі» [1, с. 257]. Від них необхідно відрізняти людей, яких також можна назвати себелюбами, але тільки в деякому вищому значенні. Вони роблять добродесні, моральні вчинки і дорожать цим, догоджають собі в цьому. Роблячи прекрасні вчинки, вони і самі одержують користь і роблять послуги іншим. Це себелюби іншого роду, ніж колишні. Вони розрізняються настільки, наскільки відрізняється життя по розуму від життя по пристрасті, а прагнення до морально прекрасного – від прагнення до удавано корисного. Себелюби цього роду роблять те, що повинно; адже вони підкоряються розуму, а розум завжди вибирає найкраще [1, с. 258].

Однозначно негативну оцінку одержує егоїзм (себелюбність) у християнській етиці. У ній він рівнозначний поняттю гріховності, пошкодженню людини. Егоїзм розглядається як сукупність пристрастей, які протилежні чеснотам і мають своїм джерелом самолюбство.

У філософії епохи Відродження сувора аскетичність християнської етики стала поступово змінюватися іншими уявленнями про сутність людини та її особистий інтерес. Пануючою залишилася думка, що людина є істотою глибоко егоїстичною. Вважалося, що егоїстичність ця викликана або споконвічною зіпсованістю людської природи (Н. Макіавеллі), або нерозумною організацією суспільства (Т. Мор) [4]. Однак ця людська властивість вперше одержує виправдання – як наслідок прагнення до самозбереження. У роботі «Про дійсне і помилкове благо» (1447) Л. Валла стверджує, що власне життя людину більш цікавить, ніж життя інших людей, і не дивно, що всі її помисли спрямовані на турботу про саму себе. Н. Макіавеллі у творі «Государ» (1513) обґрунтовує егоїстичний інтерес, зокрема нагромадження і збереження власності, як леве не єдиний стимул людської діяльності.

Подальший розвиток даних поглядів в епоху Просвіти призвів до появи теорії розумного егоїзму, обґрунтування якої дав у своїй роботі «Про розум» (1758) французький філософ К. А. Гельвецій. Багато людей, говорив він, неправильно вживають слово «себелюбність» і мають про його значення недостатньо ясні уявлення. Даний термін зовсім не рівнозначний таким негативно оцінюваним поняттям як «марносластво», «жадібність» та ін. Себелюбність, або любов до себе, є ні чим іншим, як відображенням в нас природою почуттям, пов'язаним із

збереженням роду. Це почуття перетворюється в людині в порок або в чесноту залежно від смаків і пристрастей, які її надихали.

Треба розглядати людей такими, якими вони є, стверджував Гельвецій, як би це ні було прикре для нашого марнославства. А оскільки люди люблять тільки самих себе і байдужі до інших і не породжені ні добрими, ні злими, то і «дратуватися наслідками їхньої себелюбності – значить скаржитися на весняні бурі, літню жару, осінні дощі та зиму холоднечу» [3, с. 174].

Себелюбність та особистий інтерес, говорив філософ, є причиною всіх наших дій, як гарних, так і поганих. Критерієм же, за яким варто оцінювати добродійність вчинків, є їхня відповідність суспільному благу (суспільному інтересу). (Необхідно відзначити, що Гельвецій не розділяв поняття «суспільство» і «держава».) Характеризуючи поняття «розумного егоїзму (себелюбності)», він говорив: «Є люди, яким [...] гаряче прагнення до слави і поваги вселяють таку ж любов до справедливості і чесноти, яку звичайні люди мають до величі і багатства. Такі добродійні люди вважають корисними для себе ті вчинки, які справедливі і погоджені з загальним благом, або принаймні йому не суперечать» [3, с. 185]. Утім, таких людей дуже мало. Майже все людство – це люди, які зайняті винятково своїми інтересами і ніколи не думають про інтерес загальний. Вони зосереджені тільки на власному благополуччі.

Керовані особистим інтересом, стверджував Гельвецій, люди бачать речі тільки з тих сторін, з яких їм вигідно їх бачити. Коли ж вони судять згідно із загальним інтересом, то це відбувається не стільки від правильності їхнього розуму чи від уродженої справедливості, скільки завдяки тому, що вони випадково знаходяться в умовах, у яких їм вигідно дивитися так, як дивляться всі люди [3, с. 215]. Звідси філософ робить висновок: особистий інтерес є єдиним мотивом, який може спонукати людину робити суспільно-корисні (тобто добродійні) учинки. Завдання законодавців тому і повинне полягати у розробці законів, які дозволять поєднати особистий інтерес людей з інтересом усієї держави. Необхідно змусити людей бути справедливими один до одного, спираючись на їхню любов до самих себе.

Теорія Гельвеція, доповнена антропологічними поглядами Фейєрбаха, визначила етичні побудови російського мислителя Н. Г. Чернишевського. Практичні висновки зі звичайного життєвого досвіду, говорив він, зовсім суперечать стародавнім гіпотезам, які приписували людині безліч різних безкорисливих прагнень. Люди бачать з досвіду, що кожна людина думає тільки про саму себе, піклується про свої вигоди більше, ніж про чужі, майже завжди приносить вигоди, честь і життя інших у жертву своєму розрахунку. Для кожного є очевидним, що всі люди – егоїсти. Тому в практичних справах усі розважливі люди завжди керуються переконанням, що егоїзм – єдине спонукання, що керує діями кожного, з ким мають вони справу [15, с. 235].

Якби ця думка, писав Чернишевський, щодня підтверджувалася досвідом кожного з нас, не мала проти себе досить великого числа інших життєвих фактів, вона звичайно, незабаром одержала би остаточну перемогу над гіпотезами, які стверджують, що егоїзм є тільки зіпсованість людини, а незіпсована людина керується спонуканнями, протилежними егоїзму: думає про благо

інших, готова жертвувати собою для інших і т.д. Але от саме в тім і утруднення, що гіпотеза про безкорисливе прагнення людини служити чужому благу, спростовувана сотнями щоденних досвідів кожного, підтверджується досить численними фактами безкорисливості, самопожертви і т.д.

Ці явища є протилежними і їх важко підвести під один закон, відзначав філософ. Проте, у спонуканнях людини, як і у всіх сторонах її життя, немає двох різних або протилежних натур. Уся розмаїтість людських спонукань до дії походить з однієї і тієї ж природи. Зосередивши увагу на вчинках, які представляються альтруїстичними, можна прийти до несподіваних результатів: «Потрібно буває тільки вдивитися щільніше у вчинок або почуття, яке представляється безкорисливим, і ми побачимо, що в основі його все-таки лежить та ж думка про власну особисту користь, особисте задоволення, особисте благо, лежить почуття, що зветься егоїзмом. Дуже мало знайдеться випадків, коли ця основа сама не напрошувалася б на зауваження...» [15, с. 236–237].

При уважному дослідженні спонукань, що керують людьми, писав філософ, виявляється, що всі діла, гарні і погані, шляхетні і низькі, геройські і легководухі, відбуваються у всіх людях з одного джерела: людина робить так, як приємніше їй, керується розрахунком, який велить відмовлятися від меншої вигоди або меншого задоволення для одержання більшої вигоди, більшого задоволення. Цим, утім, різниця між гарними і поганими вчинками зовсім не зменшується: «Ми знаємо, що алмаз і вугілля – усі той самий чистий вуглець, але проте алмаз є алмаз, річ надзвичайно дорогоцінна, а вугілля – усе-таки вугілля» [15, с. 239].

При детальному розгляді вчинків, названих добрими, стверджував Чернишевський, ми знаходимо, що в них в усіх є одна спільна риса: «Окрема людина називає добрими вчинками ті справи інших людей, які корисні для неї; у думці суспільства добром визнається те, що корисно для всього суспільства чи для більшості його членів; нарешті, люди взагалі, без розходження націй і станів, називають добром те, що корисно для людини взагалі» [15, с. 240].

У романі «Що робити?» (1863) Чернишевський дав детальну характеристику свого морального ідеалу – «нових людей», прихильників теорії розумного егоїзму. «Бачиш, [...] проникливий читач, – писав він, – які хитруни ті шляхетні люди, і як грає в них егоїзм: не так, як у тобі, государ мій, тому що задоволення знаходять вони не в тім, у чому ти, государ мій; вони, бачиш, вишу свою насолоду знаходять у тім, щоб люди, яких вони поважають, думали про них, як про шляхетних людей, і для цього, государ мій, вони клопочуть і придумують усякі штуки не менш ретельно, ніж ти для своїх цілей, тільки цілі у вас різні, тому і штуки придумуються неоднакові тобою і ними: ти придумуєш погані, шкідливі для інших, а вони придумують чесні, корисні для інших» [16, с. 274].

У розглянутих вище концепціях розумного егоїзму при всьому розходженні підходів **можна виділити деякі спільні риси**. По-перше, розумний егоїзм (розумну себелюбність) необхідно відрізнити від звичайного людського егоїзму. По-друге, якщо звичайний егоїзм з етичної точки зору є річчю безумовно негативною (або, як мінімум, несхвалюваною), то вчинки, здійснювані відповідно до розумного егоїзму, є безумовно добродійними. По-третє, **зміст і етична цінність розумного**

егоїзму полягають у здійсненні вчинків, які приносять користь усьому суспільству.

Ці риси складають класичне трактування розумного егоїзму, яке домінувало в європейському суспільстві з античних часів до перших десятиліть ХХ ст.

Необхідно відзначити, що вже в середині ХІХ ст. стали з'являтися теорії, які принципово відрізнялися від традиційних поглядів на дане питання. У роботі «Єдиний і його власність» (1845) німецький філософ М. Штірнер уперше в європейській філософії дав етичне виправдання сугубо егоїстичної точки зору.

Подальший розвиток ідеї, висловлені Штірнером, одержали тільки через кілька десятиліть у роботах другого німецького мислителя – Ф. Ніцше, з ім'ям якого вони з тих пір і ототожнюються.

Забобон, відповідно до якого «моральний» і «неегоїстичний» суть рівноцінні поняття, вважав філософ, панує в сучасній Європі із силою «нав'язливої ідеї» і психічного розладу. Це питання поставлене в принципі неправильно. Людиною в її житті керують інстинкти (пристрасті, бажання). Усе її свідоме мислення необхідно віднести до діяльності інстинктів. За всією логікою стоять фізіологічні потреби (харчування, виділення, обмін речовин і т.д.). Людський світ є світом реалізації інстинктів окремих індивідів.

На думку Ніцше, усі існуючі системи моралі, і в першу чергу християнська, спрямовані на стримування інстинктів окремої особистості. «Це рецепти проти її пристрастей, проти її гарних і дурних схильностей, [...] просочені затхлим запахом старих домашніх засобів і бабусиною мудрістю. Усі вони дивні за формою і нерозумні» [10, с. 107–108]. Ці системи моралі повинні бути відкинуті.

Задоволення своїх інстинктів, і в першу чергу волі до влади, говорив філософ, є позитивним для індивідуума і людського роду в цілому. Такі поняття, як «провина», «покарання», «справедливість», «чесність», «свобода», «любов» і подібні їм (т.зв. «ідіосинкразія (хворобливі реакції) громадськості»), повинні бути з життя усунуті. Питання «що я повинний» при цьому логічно змінюється на питання «що я можу». Так, відзначав філософ, наслідуючи цим принципам, «незліченна безліч індивідів вищої породи гинуть тепер, але хто вцілів, той сильний, як чорт» [9, с. 94].

Альтруїстична мораль, при якій пропадає егоїзм, говорив Ніцше, залишається при всяких обставинах дурною ознакою. Це відноситься до індивідуума, це відноситься і до народів. Не вистачає найкращого, коли починає не вистачати егоїзму. Інстинктивно обирати шкідливе собі, бути звабленим «безкорисливими» мотивами – це прояв упадка і розкладання. Судження «не шукати своєї користі» є дуже небезпечним, воно діє заразливо.

Під впливом ніцшеанських поглядів у другій половині ХХ ст. відбулася трансформація поняття «розумний егоїзм». Особливу популярність спочатку в Сполучених Штатах Америки, а потім і в багатьох культурно залежних від неї країнах, придбали погляди письменниці і філософа російського походження Айн Ренд (Аліси Розенбаум) (1905–1982). У 1991 р. за результатами дослідження Бібліотеки Конгресу її роман «Атлант розправив плечі» (1957) був визнаний «найбільш впливовою книгою у США після Біблії». Опитування агентства «Zogby International»,

проведене у листопаді 2008 р., показало, що роман прочитали 8,1% дорослих американців, причому 15% з них – люди з річним доходом більше 100 тис. дол. [7].

Дискутуючи з Чернишевським, із творчістю якого вона була прекрасно знайома, Айн Ренд створила свою власну теорію розумного егоїзму. Ні про який суспільний інтерес мова тут уже не йде. Первинними є тільки особисті інтереси, вони ж і повинні бути для людини єдиними. Кожна жива людина, вважала філософ, – це самоціль, а не засіб для досягнення чийось цілей або чийогось блага. Отже, людина – кожна людина – призначена для самої себе. Вона не засіб для існування інших. Вона повинна жити для своєї власної користі, не жертвуючи себе іншим і не приносячи інших у жертву заради себе. Вона повинна трудитися заради свого особистого інтересу, прагнути досягти свого власного щастя як єдину моральну мету свого життя. «Ваше життя належить Вам і благо полягає у тому, щоб прожити його» [12, с. 1178].

На думку Айн Ренд, коли чиесь бажання (у тому числі соціальної групи, більшості і т.п.) має етичний пріоритет, а задоволення цього бажання є етичною метою (приклад – «найвище щастя найбільшого числа людей»), людям залишається лише ненавидіти, боятися і знищувати один одного, оскільки їх бажання та інтереси неминуче зіштовхнуться.

Для досягнення свого щастя людині зовсім не обов'язково ущемляти особисті інтереси інших людей, стверджувала філософ. Моральне людоджерство альтруїстичних доктрин – у передумові, що для щастя однієї людини необхідне страждання іншої. Більшість наших сучасників, писала вона, вважають цю передумову істиною в останній інстанції. Коли хто-небудь говорить про право людини жити заради себе, заради своїх розумних інтересів, майже усі автоматично думають, що мова йде про право приносити інших у жертву.

«Розумний егоїзм», у трактуванні Айн Ренд, – це переслідування своїх особистих інтересів не на шкоду інтересам інших членів суспільства. Розумні люди не роблять як дикуни, що уявляють собі особисті інтереси лише як прагнення урвати шматок. Їхнє існування – це не хвилинка фізичного існування купи м'язів та інстинктів. Вони взаємодіють як торговці, які дають одне замість іншого.

Для чого ж «розумним» людям необхідно враховувати інтереси інших членів суспільства? Може в цьому і полягає який-небудь «суспільний інтерес», проявляється яка-небудь турбота про цих членів суспільства? Нічого подібного. Айн Ренд чітко проясняє свою позицію: «Що таке людство взагалі? Коли ми вимовляємо ці слова, нам уявляється щось велике і значне. Але, фактично, це ті люди, з якими ми зустрічаємося в житті. Подивіться на них. [...] Адже навкруги одні домогосподарки, що торгуються з продавцями, сопливі діти, що пишуть на тротуарах лайки, і п'яниці. [...] Ось воно ваше «людство взагалі!»» [13, с. 321].

Необхідність «розумності» егоїзму пояснюється іншими факторами. Просто, існуючи у суспільстві, людина повинна підкорятися діючим у ньому певним правилам і нормам. Якщо вона для досягнення своїх поточних особистих цілей ці норми і правила буде порушувати, то буде цим суспільством покарана. А отже, для неї проблематичним стане виконання її довгострокових особистих інтересів. «Розумні» люди так

не роблять. («Нехай вона (людина – О. П.) оголосить [...] що завтра збере врожай, з'ївши увесь запас зерна сьогодні, і реальність зітре її в порошок, як вона і заслуговує», говорила Айн Ренд [12, с. 1185].)

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що в трактуванні Айн Ренд «розумний егоїзм» мало чим відрізняється від звичайного егоїзму. Використання ж добавки «розумний» обумовлюється спробою відмежуватися від терміну, якому історично наданий різко негативний значеннєвий відтінок.

В останні десятиліття посилення впливу американської культури привело до поширення теорії розумного егоїзму Айн Ренд на території пострадянських країн. Необхідно при цьому відзначити, що вітчизняними її послідовниками «розумний егоїзм» трактується в найрізноманітніших варіаціях, багато з яких дуже здивували б американську письменницю.

Висновки:

1. З часом поняття «розумний егоїзм» безупинно еволюціонувало.

2. Посткласичне, сформоване в останні десятиліття під впливом ідей Ніцше, тлумачення «розумного егоїзму» принципово відрізняється від його класичного розуміння.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Никомахова етика // Аристотель. Сочинения в 4 т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – С.53–293.
2. Васютин А. М. Карнеги по-русски, или Самоучитель разумного эгоиста / А. М. Васютин. – М.: Феникс, 2005. – 320 с.
3. Гельвеций К. А. Об уме // Гельвеций К. А. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1973. – Т.1. – С.143–603.
4. Гусейнов А. А. Краткая история этики / А. А. Гусейнов, Г. Ирритц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
5. Как правильно вести себя с мужчиной: принцип разумного эгоизма [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: <http://www.inmoment.ru/beauty/love/behave-with-man.html>.
6. Майорова Е. Разумный эгоизм работодателя / Е. Майорова // Управление персоналом. – 2009. – №12. – С.7–12.
7. Минаев С. Образ кризиса в нерусской литературе / С. Минаев, О. Шкурено // Коммерсант–Власть. – 2008. – №45 (798). – С.3–4.
8. Наритсын Н. Н. Разумный эгоизм и альтруизм в разумных пределах [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: <http://www.naritsyn.ru/selfhelp/all/samopozn/egoizm.htm>.
9. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М.: Культурная революция, 2005. – 880 с.
10. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Прелюдия к философии будущего / Ф. Ницше. – СПб.: Азбука–классика, 2006. – 240 с.
11. Павленко Г. О «правильном эгоизме» [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: <http://www.gennadij.pavlenko.name/best-love/pretext-yourself>.
12. Рэнд А. Атлант расправил плечи / А. Рэнд. – М.: Альпина Паблшерс, 2009. – 1364 с.
13. Рэнд А. Источник / А. Рэнд. – М.: Альпина Паблшерс, 2011. – 800 с.
14. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Е. Ф. Губского и др. – М.: ИНФРА–М, 2003. – 576 с.
15. Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии // Чернышевский Н. Г. Избр. филос. сочинения в 4 т. – М.: Госполитиздат, 1951. – Т.3. – С.162–254.
16. Чернышевский Н. Г. Что делать? / Н. Г. Чернышевский. – М.: Дрофа, 2009. – 445 с.

References

1. Aristotel. Nikomakhova etika // Aristotel. Sochineniya v 4 t. – M.: Mysl, 1983. – T.4. – S.53–293.
2. Vasyutin A. M. Karnegi po-russki, ili Samouchitel razumnogo egoista / A. M. Vasyutin. – M.: Feniks, 2005. – 320 s.
3. Gelvetsiy K. A. Ob ume // Gelvetsiy K. A. Sochineniya v 2 t. – M.: Mysl, 1973. – T.1. – S.143–603.
4. Guseynov A. A. Kratkaya istoriya etiki / A. A. Guseynov, G. Irrlits. – M.: Mysl, 1987. – 589 s.

5. Kak pravilno vesti sebya s muzhchinoy: printsip razumnogo egoizma [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.inmoment.ru/beauty/love/behave-with-man.html>.

6. Mayorova Ye. Razumnyy egoizm rabotodatela / Ye. Mayorova // Upravlenie personalom. – 2009. – №12. – S.7–12.

7. Minaev S. Obraz krizisa v nerusskoy literature / S. Minaev, O. Shkurenko // Kommersant–Vlast. – 2008. – №45 (798). – S.3–4.

8. Naritsyn N. N. Razumnyy egoizm i altruizm v razumnykh predelakh [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.naritsyn.ru/selfhelp/all/samopozn/egoizm.htm>.

9. Nitshe F. Volya k vlasti. Opyt pereotsenki vsekh tsennostey / F. Nitshe. – M.: Kulturnaya revolyutsiya, 2005. – 880 s.

10. Nitshe F. Po tu storonu dobra i zla: Preludiya k filosofii budushchego / F. Nitshe. – SPb.: Azbuka–klassika, 2006. – 240 s.

11. Pavlenko G. O «pravilnom egoizme» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.gennadij.pavlenko.name/best-love/pretext-yourself>.

12. Rend A. Atlant raspravil plechi / A. Rend. – M.: Alpina Publishers, 2009. – 1364 s.

13. Rend A. Istochnik / A. Rend. – M.: Alpina Publishers, 2011. – 800 s.

14. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar / Pod red. Ye. F. Gubskogo i dr. – M.: INFRA–M, 2003. – 576 s.

15. Chernyshevskiy N. G. Antropologicheskii printsip v filosofii // Chernyshevskiy N. G. Izbr. fil. sochineniya v 4 t. – M.: Gospolitizdat, 1951. – T.3. – S.162–254.

16. Chernyshevskiy N. G. Chto delat? / N. G. Chernyshevskiy. – M.: Drofa, 2009. – 445 s.

Patlaichuk O. V., PhD, Associate Professor, Department of Philosophy and Cultural studies, Admiral Makarov National University of Shipbuilding (Ukraine, Mykolaiv), volnistik@gmail.com

Rational egoism as a philosophical and ethical position

The growing popularity of the concept of «rational egoism» in recent decades, the widespread use of it as a specific philosophical and ethical position in the most diverse socio-political and everyday situations determines the feasibility studies of the evolution of the values of this term in the European cultural tradition and the discovery of the essence of modern understanding.

The meaning of «rational egoism» in different historical periods have been considered. The features of a classic understanding of this term that has dominated in European society from antiquity until the first decades of the twentieth century, were formulated. It was determined, first, that rational egoism must be distinguished from ordinary human selfishness. Secondly, if the normal egoism from the ethical point of view is a negative thing, the actions carried out in accordance with the reasonable selfishness, are certainly righteous. Thirdly, the content and ethical value of rational egoism consist in doing actions that benefit all of society.

It was found that modern, developed in recent decades under the influence of Nietzsche's understanding of «rational egoism» is fundamentally different from the classical one.

Keywords: rational egoism, self-interest, social interest, Aristotle, Helvetius, Chernyshevsky, Nietzsche, Ayn Rand.

Патлайчук О. В., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии и культурологии, Национальный университет кораблестроения им. адм. Макарова (Украина, Николаев), volnistik@gmail.com

Разумный эгоизм как философско-этическая позиция

Рост популярности понятия «разумный эгоизм» в последние десятилетия в современном обществе, широкое использование его как определенной философско-этической позиции в самых разнообразных социально-политических и повседневных ситуациях определяет целесообразность исследования эволюции значения этого термина в европейской культурной традиции и раскрытие сущности его современного понимания.

Рассмотрено значение понятия «разумный эгоизм» в разные исторические периоды. Сформулированы черты классического понимания этого термина, которое доминировало в европейском обществе с античных времен до первых десятилетий XX ст. Определено, во-первых, что разумный эгоизм необходимо отличать от обычного человеческого эгоизма. Во-вторых, если обычный эгоизм с этической точки зрения является негативной вещью, то поступки, осуществляемые в соответствии с разумным эгоизмом, являются, безусловно, добродетельными. В-третьих, содержание и этическая ценность разумного эгоизма заключаются в совершении поступков, которые приносят пользу всему обществу.

Установлено, что современное, сложившееся в последние десятилетия под влиянием идей Ницше, понимание «разумного эгоизма» принципиально отличается от классического.

Ключевые слова: разумный эгоизм, личный интерес, общественный интерес, Аристотель, Гельвеций, Чернышевский, Ницше, Айн Рэнд.

* * *

УДК 37.011:37.014

Сакун А. В.,
доктор філософських наук, доцент, провідний
науковий співробітник, Інститут обдарованої дитини
Національної академії педагогічних наук України
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК СПОСІБ РОЗУМІННЯ ПРОЦЕСІВ МИСЛЕННЯ

Аналізується проблема культури мислення, на основі якого здійснюється остаточне вирішення питань у всіх сферах соціального життя. Показано роль методологічної рефлексії, що спрямовує принципи людського мислення на розуміння його власних форм і результатів. Розуміння та всі інші інтелектуальні процеси співіснують і розгортаються в просторі мисленнєвої діяльності.

Ключові слова: рефлексія, методологія, розуміння, мислення, парадигма, принцип, пізнання.

Сьогодні людство вступило в стан перманентної кризи, в нову систему цінностей, що обумовило кризу цивілізації та особистості. Вихід з цієї кризи неможливий без участі філософії, до яких би критичних «проектів» вона не приходила. Філософія не може більше претендувати на знаходження «вічних істин», але вона одержала можливість постійного розвитку разом з безперервним оновленням людини і культури. І хоча жодна філософська концепція не може сьогодні дати «остаточного» вирішення філософських проблем, але потреба у філософському осмисленні різних форм культурної, соціальної, економічної, політичної діяльності стала ще більш гострою, чим раніше. В даному аспекті набуває важливості її актуальності проблема культури мислення.

Методологічне оформлення вказаної проблеми завжди пов'язане зі зміною типу практичних завдань, які потрібно вирішувати. В неокласичний період ведучим напрямком досліджень було логіко-епістемологічне проектування наукових дисциплін і методологічних дискурсів. В середині сімдесятих років минулого століття на базі теоретичних уявлень про комунікацію були розгорнуті технології програмування комплексних професійних праць по вирішенню складних проблем. Через деякий час центр інтересів методологічної спільноти змістився в сферу організаційного проектування, розробки концепцій і програм розвитку діяльних колективів та соціокультурних систем. Разом з тим формування корпусу технік і технологій організації мислення пов'язано, безумовно, із змінами більш широкого соціокультурного контексту. Вказані зміни обумовлені рефлексивністю сучасного соціального життя. Рефлексивність полягає у факті, що «соціальні практики постійно досліджуються і реформуються в світлі знову поступаючої інформації про ці ж практики, змінюючись в результаті цього в самих своїх основах, – зазначає Е. Гідденс. – Характерною рисою сучасності є не прийняття нового просто в силу його новизни, а презумпція всезагальної рефлексивності, яка включає, зрозуміло, і рефлексію про природу самої рефлексії» [3, с. 156].

Як відомо, рефлексія є принципом людського мислення, що спрямовує його на усвідомлення і розуміння власних форм, передумов і результатів. На основі рефлексії відбувається перегляд і переосмислення основних принципів соціального та індивідуального життя. Застосування рефлексії в науці обумовлено тим, що динаміка наукового знання і культури мислення – це насамперед перебудова філософських основ наукового

пошуку. Ці основи включають в себе не тільки добре розроблений в науковій літературі такий компонент, як «картина світу», але й ідеали та норми культури мислення, що формуються в процесі наукової діяльності. До останніх відносяться, зокрема, принципи мислення, ідеали організації наукового знання, які називаються «методологічними регулятивами», подібні критеріям простоти, краси, передбачення тощо [6, с. 124].

Таким регулятивом виступає «парадигма», яка причиною переходу від «старої» парадигми до «нової» передбачає їх «зустріч» і взаємодію. Рефлексивна взаємодія «старих» парадигм приводить до конструюванню «гібридних» об'єктів, узагальнення систем цих об'єктів – до створення теоретичних схем глобальної теорії. Так, «зустріч» ньютонівської теорії тяжіння і спеціальної теорії відносності А. Ейнштейна на початку ХХ століття привело до створення загальної теорії відносності.

Разом з тим взаємодія парадигм полягає не лише в переносі методів мислення і методик дослідження з однієї теорії в іншу, але і в залученні висновків та наслідків різних теорій для пояснення старих і нових експериментальних даних. Проте ряд ключових питань не давав можливості раціонального пояснення в рамках теоретичної реконструкції, яка проводиться. Зокрема, залишалась невиясненою генеза цілого блоку компонентів «нової» парадигми, і насамперед блок її філософських основ. Дійсно, якщо нова, глобальна теоретична схема і відповідна їй нова картина реальності закономірно виникли в процесі поступового і послідовного узагальнення систем гібридних об'єктів, то як бути з новими нормами і цінностями, властивими новій парадигмі мислення? [6, с. 125]. Очевидно, вказані теоретичні труднощі виникли із-за того, що за межами дослідження залишалися соціокультурні особливості наукового пізнання і відповідного йому типу мислення. Вказані особливості обумовлені в першу чергу глобальними трансформаціями, які охоплюють всі сфери соціального життя людини. В значній мірі вони впливають і на процес зміни усталених принципів наукового методологічного фундаменталізму.

До числа найважливіших трансформацій потрібно віднести, насамперед, кризу онтологічного монізму і дуалізму в його конкретних версіях і спроби зберегти принципи методологічного монізму в умовах роботи з плюральними (множинними і гібридними) онтологіями. До їх числа можуть бути віднесені всі соціокультурні, культурно-антропологічні, техніко-природні, людино-технологічні та інші уявлення. Також потрібно зміну враховувати традиційних форм інституціалізації мислення, таких як університети і науково-дослідницькі організації академічного характеру. Пошук «нових форм мислення, його інституціалізації вимагає зміни його методологічної платформи» [8, с. 36].

Можна погодитись з думкою, що дана ситуація обумовлена відмінністю сучасної ситуації від «модерного примату» освіченості. Ситуація «суспільства знань» позначає не так ключову роль власне знання, скільки роль інформації для досягнення «соціальної успішності». Масиви інформації, технології їх збереження і відтворення, надзвичайно потужні і безпрецедентні за історичними мірками, «привели до втрати цілісної картини світу, яку продукувала ще донедавна наука. Втратило силу знання, яке дедалі більше інструменталізується» [7, с. 175].

Університет як інститут освіти, орієнтований на підготовку належного фаху, повинен інтегрувати її у процес наукового дослідження і формування досвіду свободи, досвіду гідності інтелектуала і громадянина, досвіду висококваліфікованої праці. А для цього потрібна людина, яка підпорядковує свої дії вимогам розуму, характеризується незаангажованим мисленням. «Мислення – не засіб реалізації соціальних інтересів і прагнень, а цілком самостійний соціальний чинник. Змістом не тільки професійної справи, а й соціальної ролі інтелектуала є саме лише мислення, праця розуму» [7, с. 178], – вказує С. Пролесв.

В розумінні сутності мислення важливе значення має поняття «рамки», яка задає межі певного простору його розгортання і діяльності. Категорія «простору» є ведучою регулятивною категорією європейського філософського мислення, яка прийшла на зміну античній і середньовічній категорії «місця». Поскілки кожне мислення претендує на те, щоб бути мисленням про існування (буття), то виявлення і фіксація «рамок» може розглядатися як ключовий момент будь-якої мисленнєвої (інтелектуальної) роботи, і особливо процесів об'єктивації, онтологізації і реалізації. Можна вважати, що усвідомлення «рамочного» характеру кожної мисленнєвої діяльності, отже, необхідності виявлення і фіксації «рамок» як процедури, що передує аналізу об'єктів і предметів думки, характеризує перехід від докласичної до класичної філософії. Представниками цього перехідного періоду можуть бути названі Д. Юм, Г. Лейбніц та Х. Вольф, котрі підготували «кантивську революцію» у філософії в епоху «самоаналізу мислення» [8, с. 36].

Якщо говорити про «самоаналіз мислення», то вже в пізній схоластичній філософії був усвідомлений той факт, що кожна мисленнєва діяльність завжди передбачає, як мінімум, дві інтенціональності. Перша – так звана «пряма інтенціональність», яка пов'язана з покладанням об'єктів і предметів мислення; друга – з покладанням просторів, в яких ці предмети і об'єкти існують (можуть існувати). Друга інтенціональність має рефлексивний характер і пов'язана з введенням правил предметизації і може опосередковуватися спеціальними понятійними, онтологічними або логічними конструкціями. Наявність двох вказаних інтенціональностей в кожному акті мислення створює «сам феномен мислення і робить його всеоб'ємним процесом по відношенню до інших інтелектуальних процесів» [8, с. 37].

Дані процеси мають перманентно динамічний характер. Боротьба за автономію логіки приводить до ствердження нових інтенцій спочатку богословського, а потім ренесансного мислення. При здійсненні організованої думкою інтелектуальної діяльності мислення (у вузькому сенсі – як заміщення об'єктів і операцій з об'єктами знаками і маніпулювання цими знаковими формами) переплітається з розумінням і рефлексією. В рамках кожного типу мисленнєвої діяльності, а також при здійсненні будь-якого інтелектуального процесу (проблематизації, онтологізації, моделювання тощо), цей образ носить специфічний характер. В реальних системах мисленнєвої діяльності між мисленням, мислєдіяльністю, розумінням і рефлексією виникають компенсаторські відносини: один з названих процесів може виконувати функції іншого, а також витісняти і заміщати інші процеси. Аналогічні відносини компенсації будуть

виникати при реалізації систем мисленнєвої діяльності на антропних і технологічних носіях. В даному контексті потрібно нагадати про два напрямки європейської думки. З одного боку, потрібно згадати лінію аналізу «передрозуміння» у філософській герменевтиці, підсумок якої підвів Г.–Х. Гадамер у своїй праці «Істина і метод» [2]. З іншого боку, мова йде про ідею «фрейма» в соціології, когнітивній науці, соціальній психології. «Фрейми» можуть бути визначені як не матеріалізовані структури, які наявні в даній мовній спільноті, котрі керують як колективними, так і індивідуальними процесами розуміння та комунікації.

Таким чином, і розуміння, і рефлексія, і будь-які інші окремі інтелектуальні процеси співіснують і розгортаються всередині простору мисленнєвої діяльності. Мислення (в широкому сенсі слова) задає принципи і способи з'єднання, самоорганізації цих процесів, їх місця, призначення та ролі в названому просторі. Більше того, самі по собі, окремо від мислення, котре виступає в даному контексті як спосіб і форма мисленнєвої організації, ці процеси не можуть бути взагалі реалізовані (здійснені). Їх буття поза мисленнєвою організацією передбачає іншу форму реалізації в якості «нижчих психічних функцій» [1, с. 38–39]. Рефлексія в цьому випадку існує як пам'ять, розуміння, як сприйняття, – і тільки мисленнєва організація перетворює «нижчі психічні функції» у вищі – в інтелектуальні процеси в точному значенні цього слова.

В «рамочних» техніках (технологіях) методологічної роботи друга інтенціональність, як зазначалося вище, пов'язана з рефлексивним мисленням і рефлексією; саме рефлексія «відповідає» за виявлення фону, контексту, конституювання простору існування. Функція рефлексії є функція проведення контурів та меж; кожна рефлексія є, насамперед, обмеження і наведення контурів. Перша інтенціональність, навпаки, пов'язана з привнесенням смислу як матеріалу мислення і рефлексії, виявленням «п'ятен» об'єктності та предметності (на цьому фоні), конструюванням об'єктів і поєднання з процесами розуміння.

З точки зору методологічного підходу, рефлексія є принципом людського мислення, спрямовуючи його на розуміння себе і результатів своєї діяльності. Предметом мисленнєвої (пізнавальної) діяльності в даному випадку є сам пізнавальний процес і знання як його результат. Рефлексія передбачає критичний аналіз, насамперед передумов і методів пізнання, на основі чого виникає певне тлумачення всього змісту пізнавального процесу та його результатів. В більш широкому розумінні поняття «рефлексії» розуміється як діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і своєрідність духовного світу людини. Сьогодні розуміння того, що всі сфери пізнавальної діяльності людини є рефлексивні системи, стало основоположним і загальноприйнятним. Разом з тим потрібно зазначити: «по-перше, далеко не всі дії, що здійснюються в системах з рефлексією (практиці, науці, мистецтві, управлінні, навчанні тощо), постають в повній мірі рефлексивно осмисленими. Там обов'язково присутні інтуїтивно або наявно варіанти дій, а також прояви несвідомого вибору. По-друге, рівень чіткості, деталізації, послідовності та системності рефлексивного осмислення тієї або іншої сфери діяльності може бути різним» [5, с. 50–51].

Як результат аналізу самої рефлексії виділяються три її основних форми: елементарна рефлексія, спрямована на аналіз повсякденних дій та вчинків і співмірних з ними знань, які уточнюють їх значення та межі; філософська рефлексія як осмислення по межових основ буття і мислення, людської культури в цілому як стану і способу існування соціуму; науково-теоретична рефлексія як критичний аналіз передумов, форм, методів і результатів діяльності людини в будь-якій сфері, заснований на принципах системності, логічної послідовності і доказовості, що найбільш широко застосовуються в науці. Також можна назвати художню, творчу, психологічну, гносеологічну, наукову та інші типи і види рефлексії, котрі виокремлюються частіше всього у відповідності з характером основних елементів її предметної області. В останню входять «суб'єкт діяльності, її процес і результат» [4, с. 266].

В загальному контексті наукового пізнання форми рефлексивного осмислення пізнавальних дій являють собою у функціональному плані якісно самостійний елемент. Їх не можна звести до форм нормативного і тим більше предметного знання. Але якщо звернутися до реальної дослідницької діяльності, то не важко помітити, що деякі засоби регуляції пізнавальних дій (наприклад, методи, принципи, ідеали і норми наукового дослідження) одночасно виконують і рефлексивну функцію – несуть інформацію про основи (передумови) очікуваного від них образу дії. Виникає необхідність відповісти на питання про наявність і специфіку форм та засобів рефлексивного осмислення пізнавальних дій, подібно до того, як це було зроблено по відношенню до форм і засобів предметного і нормативного знання.

Аналіз проблеми «рефлексії» показує, що необхідно розрізняти, по-перше, засоби рефлексивного осмислення пізнавальних дій – це мисленнєві утворення, що відображають їх передумови, форми і прояви продуктивності. Вони слугують осмисленню структури і зв'язків початково добутого знання, можливостей використання пізнавальних заходів, якості одержаного результату (його обґрунтованості та достовірності). По-друге, засоби регуляції пізнавальних дій – це мисленнєві утворення, що визначають їх зміст і послідовність. Створення (розробка) такого роду засобів (способів, методів, прийомів, алгоритмів, принципів, програм тощо), їх застосування і удосконалення складають зміст процесів регуляції пізнавальних дій. В обох випадках осмислюється «необхідність здійснити певну сукупність дій для одержання очікуваного результату, усвідомлюється зміст і послідовність цих дій» [5, с. 54]. Все це приводить до розуміння поставлених пізнавальних завдань та їх результатів.

У відповідності з традицією філософія розглядає феномени розуміння, апелюючи до комплексу герменевтичних технік, що сформувалися в процесах витлумачення та інтерпретації текстів. Очевидно, більша частина існуючих технік розуміння була першонаочно пов'язана з писемними текстами. Разом з тим, можна виокремити клас (вид) інтелектуальних задач, пов'язаних з розумінням складних комунікативних ситуацій і переносом смислів, змістів і методів з одних робочих контекстів в інші. Давньогрецька філософія, зокрема, залишила нам термін «каталенсіс», під яких (на відміну від «герменеїс») потрібно розуміти цілісне схоплення різномірності (не однакового).

Не менш важливим є те, що в системній мисленнєвій діяльності сформований, а також асимільований з других областей діяльності (архітектури, дизайну, художніх практик, комп'ютерної графіки, проектування) комплекс технічних прийомів, пов'язаних з поліекранною організацією простору методологічної роботи. Використання «рамочних» технік в умовах поліекранної організації простору діяльності і наявності складних топик дозволяє співвідносити різні уявлення і змісти із відповідними «екранами», або контекстами, існування і розгортання даних змістів, і як наслідок – співвідносити їх один з одним. Мисленнєва робота постає «пронизаною» розумінням і рефлексією, а також більш окремими техніками – «рефлексивним порівнянням і співставленням, каталепсисом, аперцепцією і фокусуванням, паралельним розгортанням ланок інтерференцій, схематизацією, семіотизацією і додатковим маркеруванням» [8, с. 39].

Таким чином, епоха Постмодерну принесла істотні зміни технік і прийомів мисленнєвої і, ширше, інтелектуальної діяльності. Можна виокремити, по меншій мірі, три принципи, які конституують нову формацію мислення: принцип «рамок» або «рамочної організації» методологічного мислення і мисленнєвої роботи взагалі; принцип подвійної інтенціональності або подвійного покладання (фону, об'єкта і простору для об'єктів типу, предмету і предметної організації). Зазначимо, що тільки співіснування цих інтенціональностей та їх одночасне застосування робить можливим «покладання-як-таке»; принцип поліекранної організації простору інтелектуальної діяльності або принцип топіки, що зближує методологічні версії організації мисленнєвої діяльності з концепціями «комунікаційного простору» і «фрактального розуму» [8, с. 39–40].

Розвиток мислення, обумовлений методологічною роботою в сфері філософії і науки, полягає в тому, що послідовно усвідомлюються, виокремлюються і засвоюються прийоми, способи, техніки роботи з кількома типами «рамок». Для наукового дослідження і навіть філософії класичного періоду характерною була робота з одним і достатньою стійким мисленнєвим процесом (або мисленнєвою діяльністю) «набором» рамок з наступним переходом до змісту заданого простору, до тих об'єктів, які існують або можуть існувати в даному контексті. Навпаки, методологічна робота – це завжди робота з багатьма принципово не сумісними «рамочними контурами», отже – з множиною дійсностей, з множиною об'єктів. Зазначимо, що вихідні уявлення методології наукового пізнання формувалися в руслі внутрішньої наукової рефлексії практично впродовж всього розвитку науки. Однак вирішальними для її теоретичного становлення подіями виявилися процеси філософського осмислення дослідницької діяльності, які здійснювалися на базі категоріально-понятійного апарату теорії пізнання.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М.: Наука, 1982. – 504 с.
2. Гадамер Х.–Г. Истина и метод. Основы филос. герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
3. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитрова]. – М.: «Праксис», 2011. – 352 с.

4. Лекторский В. А. Субъект, объект, познание / В. А. Лекторский. – М.: Наука, 1980. – 358 с.

5. Лукашевич В. К. Философия и методология науки: учеб. пособие / В. К. Лукашевич. – М.: Современная школа, 2000. – 438 с.

6. Нугаев Р. М. Смена развития научных теорий: ценностное измерение / Р. М. Нугаев // Вопросы философии. – 2002. – №11. – С.124–134.

7. Пролесев С. В. Освітній проект модерну та сучасний університет / С. В. Пролесев, В. В. Шамрай // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С.154–178.

8. Щедровицкий П. Г. Изменения в мышлении на рубеже XXI столетия: социокультурные вызовы / П. Г. Щедровицкий // Вопросы философии. – 2007. – №1. – С.36–54.

9. Янков В. А. Эскиз экзистенциальной истории / В. А. Янков // Вопросы философии. – 1998. – №6. – С.3–33.

References

1. Vygotskij L. S. Myshlenie i rech' / L. S. Vygotskij. – М.: Nauka, 1982. – 504 s.

2. Gadamer H.–G. Istina i metod. Osnovy filos. germenoviki: Per. s nem. / Obshh. red. i vstup. st. B. N. Bessonova. – М.: Progress, 1988. – 704 s.

3. Giddens Je. Posledstvija sovremennosti / Je. Giddens; [Per. s angl. G. K. Ol'hovikova; D. A. Kibal'chicha; vstup. stat'ja T. A. Dmitrova]. – М.: «Praksis», 2011. – 352 s.

4. Lektorskiy V. A. Subjekt, ob'ekt, poznanie / V. A. Lektorskiy. – М.: Nauka, 1980. – 358 s.

5. Lukashevich V. K. Filosofija i metodologija nauki: ucheb. posobie / V. K. Lukashevich. – М.: Sovremennaja shkola, 2000. – 438 s.

6. Nugaev R. M. Smena razvitiya nauchnyh teorij: cennostnoe izmerenie / R. M. Nugaev // Voprosy filosofii. – 2002. – №11. – С.124–134.

7. Prolejev S. V. Osvitnij projekt modernu ta suchasnyj universytet / S. V. Prolejev, V. V. Shamraj // Filosofija i metodologija rozvytku vyshhoj osvity Ukraïny v konteksti jevointegracijnyh procesiv: [avt. kol.: V. Andrushenko (kerivnyk), M. Bojchenko, L. Gorbunova, V. Lutaj ta in.]. – К.: Pedagogichna dumka, 2011. – С.154–178.

8. Shhedrovickij P. G. Izmenenija v myshlenii na rubezhe XXI stoletija: sociokul'turnye vyzovy / P. G. Shhedrovickij // Voprosy filosofii. – 2007. – №1. – С.36–54.

9. Jankov V. A. Jeskiz jekzistencial'noj istorii / V. A. Jankov // Voprosy filosofii. – 1998. – №6. – С.3–33.

**Sakun A. V., Doctor of Philosophy, Assoc. Prof.,
Leading Researcher in The Institute of Gifted Child
of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com**

Methodological reflection as a way of understanding the processes of thinking

The paper analyzes the problem of the culture of thinking, based on which the final decision issues in all spheres of social life are made. The role of methodological reflection as a principle of human thought, which sends it to the understanding of natural forms and results, is shown. Understanding and all other intellectual processes co-exist and unfold in the space of mental activity.

Keywords: reflection, methodology, understanding, thinking, paradigm, principles, cognition.

**Сакун А. В., доктор философских наук, доцент,
ведущий научный сотрудник, Институт одаренного ребенка
Национальной академии педагогических наук Украины
(Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com**

Методологическая рефлексия как способ понимания процессов мышления

Анализируется проблема культуры мышления, на основании которой осуществляется окончательное решение вопросов во всех сферах социальной жизни. Показана роль методологической рефлексии как принципа человеческого мышления, которая направляет его на понимание собственных форм и результатов. Понимание и все другие интеллектуальные процессы сосуществуют и разворачиваются в пространстве мыслительной деятельности.

Ключевые слова: рефлексия, методология, понимание, мышление, парадигма, принципы, познание.

* * *

УДК 316.7

Смельяненко Є. О.,
кандидат філософських наук, доцент,
докторант, НІСД (Україна, Київ),
shalimova_eo@mail.ru

РЕЛІГІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ІНТЕГРАТИВНЕ ЯДРО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Досліджується соціокультурна ідентичність особистості взагалі та громадян України зокрема. Висувається гіпотеза про взаємний визначальний зв'язок між різними вимірами та сферами ідентичності людини. Описуються цільні зв'язки між ідентичністю в сфері релігійних уподобань та національною та етнічною ідентичністю. Аналізуються особливості релігійного самовизначення християн України в конфесійному аспекті та в аспекті релігійного досвіду. Наводяться приклади зв'язків релігійної та політично-громадянської ідентичності в контексті автономного та гетерономного релігійного досвіду. Формулюється висновок про вирішальне значення врахування цих взаємозв'язків при формуванні механізмів політики державної безпеки та заходів розбудови національної держави.

Ключові слова: ідентичність, маргінальність, релігія, нація, цінності.

Структура особистості людини трансформується впродовж усього життя і ідентичність, як її невід'ємна компонента, є також динамічною. Розвиток ідентичності як особистісної структури є нелінійним, багатовекторним, завжди стикається з кризами ідентичності, що можуть бути викликані к внутрішніми, екзистенційними та зовнішніми, соціальними чинниками. Зміни людської ідентичності можуть набувати як характеру розвитку, так і занепаду. Так, самовизначення є невід'ємним елементом в життєдіяльності особистості як цілісної системи і завжди пов'язане з пізнавальною, емоційно-вольовою, мотиваційною сферами особистості. Ці сфери інтегруються посередництвом мови, традицій, норм та звичаїв, знаків та символів, ідей та образів, цінностей та смислів в системі культури. Тож ідентичність та маргінальність є взаємопов'язаними динамічними мінливими соціокультурними феноменами, що чинять визначальний вплив на суспільну життєдіяльність і одночасно залежать від неї. Це визначає актуальність дослідження феноменів ідентичності і маргінальності як в загальному, цілісному плані, так і в розрізі різних сфер і взаємодії цих сфер між собою.

Питання ідентичності та як феномену соціокультурних трансформацій маргінальності розглядалися в працях таких закордонних – Т. Веблен, М. Голдберг, А. Керкхофф, Т. МакКормик, Б. Манчіні, Р. Мертон, Е. Нейман, Р. Парк, У. Самнер, Е. Стоунквіст, А. Фарж, Й. Халасінський, Т. Шибутані – та вітчизняних – Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, М. Степико, Є. Головаха – авторів. Коло питань, що стосуються національної та релігійної ідентичності й маргінальності розкриті в роботах Ф. Барта, А. Ватермана, С. Гантінгтона, Б. Геральда, В. Дуза, Е. Дюркгейма, Е. Еріксона, Дж. Колемана, В. Коннора, Г. Кона, Дж. Марсія, Д. Маттесона, М. Міда, С. Московичі, Ю. Хабермаса, Ч. Тейлора З. Фрейда, К. Юнга та ін. Ґрунтовними з цього ж питання є роботи Є. Галкіної, Н. Іванової, Л. Іоніна, Н. Корж, Н. Лебедевої, О. Мачинського, Л. Науменко, а також проведені теоретико-емпіричні дослідження М. Шульги, С. Савоскула, П. Гнатенка і В. Павленко, М. Рябчука, Я. Грицака та багатьох інших. Проте через багатоаспектність, складність та мінливість даних феноменів проблематика ідентичності і маргінальності вичерпаною не є.

Порушення цілісної і стійкої системи ідентифікацій особистості та ідентичності в цілому являє собою явище маргінальності, яка може набувати локальний або системний характер. Так, ідентичність може розглядатись в розрізі різних сфер та вимірів людської життєдіяльності: статеві, вікова, соціальна, релігійна, культурна, моральна, політична, майнова тощо. Так само може виникати статеві, вікова, соціальна, релігійна, культурна, моральна, політична, майнова тощо маргінальність. Взаємодіючи між собою та поєднуючись системними зв'язками різні виміри маргінальності створюють маргіналізовану особистість. Маргінальність особистості може поставати у двох вимірах: об'єктивна – соціальна, структурна; суб'єктивна – екзистенційна, соцієтальна. Відповідно ці типи взаємно обумовлюють один одного.

Екзистенціальна маргінальність визначає внутрішні межі існування людини. Вона контролюється й регулюється людиною й у цьому виявляється її феноменальність. Основним змістом феномена маргінальності є воля і зумовлена нею можливість вибору [2, с. 10].

Тож виміри ідентичності визначають виміри маргінальності і навпаки, а всебічні функціональні зв'язки між ними надають цим феноменам системного характеру.

Таким чином, метою даної роботи є проаналізувати специфіку релігійної ідентичності і маргінальності в Україні сьогодні і їх вплив на інші сфери маргіналізації та ідентифікації.

Розглянемо динаміку соціокультурних ідентифікацій українців як систему. Виходячи з досліджень Т. Воропаєвої, можна відзначити такі аспекти динаміки ідентичності в українському суспільстві. В перші роки після оголошення незалежності в українському суспільстві радянська ідентичність займала першочергові місця, проте відмінності між нею і іншими ідентичностями суттєво скорочувались. В період 1994–2004 років роль пострадянської ідентичності суттєво зменшилась, за виключенням етнічних росіян Півдня і Сходу країни. На тлі цього в усіх групах поступово зростала етнічна ідентичність. Європейська ідентичність на початку цього періоду займала передостанні місця, але її значущість почала зростати наприкінці 1990-х років. В контексті цього варто зазначити, що найбільш потужно європейська ідентичність зростала саме серед населення великих міст. Національна (громадянсько-політична) ідентичність була стабільною на початку 1990-х років, але починаючи з другої половини 1990-х років вона почала стрімко спадати в неукраїнській етнічних групах. Поступове зростання національної ідентичності в групах етнічних українців почало простежуватись з 1997–1998 років, та у період 2004–2005 років. При цьому варто зазначити, що її зростання на Сході та Півдні країни відбувалось повільніше, ні в інших частинах. Релігійна ідентичність почала стрімко зростати на початку 2000-х років, а починаючи з 2005 року в опитуваннях все частіше почали використовувати ідентитети «християнин», «християнка». На тлі цього зрівнялись показники етнічної ідентичності як в групах етнічних українців, так і в групах національних менших, при чому паралельно з цим спостерігається зростання європейської ідентичності, особливо в Північних, Західних та Центральних регіонах. Проте, в частині Східних та південних регіонів спостерігається зростання ностальгії за радянською ідентичністю. У 2006–2007 роках починає зростати регіональна ідентичність пара-

льно зі зростанням майнової ідентичності. Окрім цього з 2008–2010 років починає набирати своєї яскравої значущості європейська ідентичність по всіх регіонах України (не зважаючи на тимчасові анти європейські настрої у владних структурах) [1].

Як видно, між ствердженням етнічної ідентичності, зростанням європейської ідентичності і зміцненням релігійної ідентичності проглядаються прямі кореляційні зв'язки. Звернемось до аналізу впливу цих зв'язків на суспільне життя.

Зростання релігійної ідентичності у 2000-х роках часто називають «релігійним Відродженням». Таке визначення подекуди спирається на трактування релігії як відносно автономної сфери свідомості поряд з правовою, політичною, моральною, етнічною тощо. Проте, наскільки в реальності можлива ця автономність? На практиці наявний постмодерний релігійний плюралізм у поєднанні з «одержавленням» та політизацією релігії. Для того, щоб оцінити місце цих процесів об'єктивній дійсності та особливості впливу їх на процеси маргіналізації, необхідно визначитись з наступним. Якою є автентична релігійність і чи можливим є її відновлення? Як має бути врахований в цьому процесі вплив сучасних релігійних симулякрів або політизованих аналогів вірувань, особливо після тривалого нелегального та прихованого існування церкви за радянського режиму? Яким чином подібна релігійна ідентичність та маргінальність відображаються на формуванні духовних цінностей та національної ідентичності в Україні? Якими можуть бути вектори державної політики та впливу на життєдіяльність конфесійної сфери в напрямку підтримання національної безпеки? Якою є дійсна специфіка функціонування релігії в сучасній Україні? [3, с. 143–146].

Репрезентативними щодо цього є складність і «політизованість» взаємин між греко-католицькою церквою і церквами православних конфесій, розколу між православними церквами Московського і Київського патріархату. Ці конфлікти, поки ще далекі від практичного розв'язання. Важливою проблемою є небезпека непродуманих політичних рішень стосовно запровадження церковної освіти у школах, що мають переважно християнський і православний характер і приховують небезпеку релігійної дискримінації представників інших конфесій та атеїстів (які теж мають право висловлювати свою позицію) [3].

Так, на думку О. Козловського, ідентифікаційні матриці громадян України щодо релігії поділяються на дві групи і мають суттєві відмінності. Представники першої групи, до якої автор відносить осіб з розвинутою європейською та збереженою національною ідентичністю, що ідентифікують себе як християни (і православні, і греко-католики, і римо-католики) виявляють більш раціональну структуру ціннісно-сміслових орієнтацій, для якої характерний вищий рівень патріотизму, аніж для представників другої групи. Представники другої групи згідно з О. Козловським, виявляють домінуючу пострадянську ідентичність та маргінальну національну ідентичність та ідентифікують себе виключно як «православні» (сюди переважно входять православні, переважно парафіяни Московського патріархату).

Звертаючись до рангів ідентичностей можна навести таку низку послідовностей ідентичностей за впливовістю. Перша група: етнічна, громадянсько-політична, релігійна,

європейська, регіональна, мета етнічна, планетарна, пострадянська. Друга група: мета етнічна, етнічна, пострадянська, регіональна, планетарна, громадянсько-політична, європейська.

Подібне ранжування в структурі ідентичності визначає важливі громадянські риси. Так, наприклад, друга група виявляє переважно досуб'єктний тип політичного самовизначення, а також повсякденний та ситуативний типи національно-культурного самовизначення, при низькому рівні екзистенційного та ціннісного типів. Так, етнічна, громадянсько-політична, національна ідентичність є вкрай важливими для розбудови демократичної держави та громадянського суспільства; маргіналізація в цих сферах є прямою загрозою цілісності держави та державній безпеці. І в той самий час ці сфери виявляються «прив'язаними» ціннісно-смысловими зв'язками та соціальними стереотипами до релігійної ідентичності [3].

Релігія є особливою сферою життя людини як важливий елемент та умова духовного розвитку. Проте форми її прояву завжди мають яскраву етнокультурну природу через безпосередні зв'язки між релігійною і етнічною ідентичністю. Ці зв'язки визначають характеристики будь-яких соціально-історичних організацій, тож не можуть бути залишені поза увагою при розробці механізмів державної політики в сфері гуманітарної безпеки. Релігійна та етнічна ідентичності майже завжди накладаються одна на одну, і маргінальність в одній сфері може обумовлювати маргінальність в іншій.

В теперішній час релігійна ідентичність українців є доволі розмитою, можна навіть говорити про пошук нової релігійної ідентичності, умовою віднайдення якої є поліконфесійність, що протидіє фундаменталістським поглядам. Такою новою ідентичністю має стати міжконфесійна, екуменічна християнська ідентичність, що ґрунтуватиметься на інтеграції цінностей, символів, міфів, традицій, що закодовані в обрядових та ритуальних практиках.

Так, як було визначена вище, домінуюча релігійна ідентичність українства є християнською у вимірі православної конфесії. Проте, православна ідентичність взагалі є щільно залежною від тієї ідентичності, що пропонує російська православна церква з її непорушними ідеями «державництва» та «візантизму». Дані ідеологічні позиції, розвиваючись, втілюються в образи «російської ідеї», проекту реставрації «великої держави», ядро якої утворюють «братські слов'янські народи». Так православна церква протиставляє слов'янську ідентичність європейській ідентичності, що в цілому є парадоксальним. Ці ідейні побудови спрямовані заповнити свідомісний вакуум, що виник в наслідок знесення радянської ідеології.

Так виявляється схована фундаменталістська складова, котра може бути використана як рушійна політична технологія і є загрозою національним інтересам і безпеці незалежної Української держави.

Як зазначає О. Шевченко, фундаменталізм є швидше не причиною, а наслідком залучення релігії у політику, перетворення її на політичну технологію, засіб вирішення політичних задач та досягнення політичних цілей. В цьому аспекті будь-яка конфесія здатна породити фундаменталістський сценарій. У випадку російської православної церкви відмінним і визначальним є лише

те, що це послідовно і давно цілеспрямовано реалізується стосовно України в тому числі.

З іншого боку, католицька церква також може постати джерелом фундаменталізму. Так, на думку Т. Кудряшової, для католиків ідеальним типом організації державного правління є «царювання Христа», звісно у соціальному вимірі. Тобто, це означає легалізацію церковних законів як державних у повній мірі, що, звісно, носить також деструктивний характер [4].

В контексті аналізу релігійної ідентичності маргінальності та їх зв'язків з іншими сферами ідентифікації важливим є розглянути питання релігійного досвіду. В процесі набуття суб'єктом власного релігійного самовизначення, особистість залучається до таких суспільних відносин та зв'язків, основою яких є ієрархічні відносини влади. Провідну роль тут відіграє уявлення про вищу владу, що є діалектичним віддзеркаленням досвіду взаємодії з владою взагалі. «Постать «Великого Іншого» як основи Символічного, факт множинності цих постатей і множинності соціальних контекстів, у межах яких ці постаті виникають, побічно засвідчує розмаїття форм входження суб'єкта у владні відносини» [3].

У гетерогенності та переплетінні варіантів такої інклюзії в межах формування ідентичності приховується та частина релігійного сприйняття, за якого «Бог» є не трансцендентною первинною постаттю, а постає замісним суб'єктом, за яким криються уявлення про дійсні сценарії взаємодії владних інститутів і особистості. Так в особі Бога та релігійних практиках проступають проекти громадянської, політичної та соціальної ідентичності.

Так, релігійний досвід доцільно поділяти на автономний та гетерономний, в залежності від того формується він довільно в залежності від власної волі суб'єкта, чи під впливом певної соціальної общини, норм, стереотипів, установок відповідно.

В просторі українських релігійних ідентифікацій велику питому вагу мають не лише продукти особистісних та позацерковних світоглядних орієнтацій, а й апеляції до церков та деномінацій, які мають заповнити порожнечу в пострадянському світогляді у пошуках релігійної ідентичності. Особливої ролі останнім часом тут набувають інституції протестантських та неопротестантських напрямів.

Так, за даними О. Козловського, сьогодні в Україні налічується 48 протестантських напрямків, серед яких переважаючими є баптизм, евангелізм та адвентизм. При цьому релігійна ідентичність цих віруючих може описуватись як первинна, оскільки вони не стільки асоціюють себе з певною конфесією, скільки звертаються у власних ціннісно-смыслових установках до ранніх, автентичних християнських побудов. Так, можна зазначити, що в протестантизмі та католицизмі домінує автономний релігійний досвід. З іншого боку, для православ'я характерним є домінування гетерономного досвіду, що робить його більш підданим до зовнішніх впливів. Так, наприклад, принцип жорсткої ієрархії церков (особливо православних) щодо державної влади засвідчує, що для них типовим є гетерономний релігійний досвід і що релігійна ідентичність часто слугує лише прикриттям для ідентичностей іншого ґатунку.

Так, сутність сценарію «гетерономності», на думку О. Козловського, полягає в тому, що «релігійне» виявляється лише іншобуттям «політичного». Так,

наприклад, розкол між УПЦ МП і УПЦ КП є тут аналогом загальнонаціонального розколу в розумінні своєї ідентичності як цивілізаційної (європейської або «загальнослов'янської»), так і державної (імперія або «національна держава») [3, с. 153–158].

Так, між автономним та гетерономним релігійним досвідом є розрив, що фіксується в межах сучасних релігійних практик. Проте в межах цієї фіксації автономний релігійний досвід починає переважати над традиційними моделями богошукання. Це породжує експансію протестантизму і «новітніх релігій», що пропонують специфічну модель подолання зазначеного розриву і власну схему взаємодії між різними видами релігійного досвіду.

З огляду на це завдання національної розбудови та державної безпеки мають враховувати незадовільність цих моделей, оскільки в переважній кількості нових релігійних груп автономний досвід формує вузьку ідентичність, що маргіналізує групу, витискає її за межі активного політичного аг громадянського життя. З іншого боку протестантизм поєднує автономність у релігійному досвіді з ідентифікаційним форматом космополітичної людини, що більшою мірою відповідає цінностям глобалізованої культури, людини як суб'єкта доби глобалізації. Так релігійна маргінальність може поставити як об'єктивна та суб'єктивна.

Таким чином, релігійна свідомість стає визначальним чинником внутрішньої самоідентифікації особистості; релігійне світосприйняття можна розглядати в якості матриці, яка детермінує створення життєвої позиції. Особистий досвід трансформується, самоідентичність в аспекті релігійної детермінації стає вектором формування цілісної системи ціннісно-сміслових орієнтирів та виборів. Тож, подальшими перспективами досліджень релігійної ідентичності та маргінальності є розробка конкретних заходів політики державної безпеки, що дозволять спрямувати потенціал релігійної свідомості в інтересах консолідації українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993–2010 рр.) [Електронний ресурс] / Тетяна Воропаєва. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107
2. Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства: автореф. ... канд. філос. наук: спец.: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Л. І. Кемалова. – Сімферополь, 2006. – 18 с.
3. Козловський О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу [монографія] / О. Р. Козловський. – К.: Стилюс, 2007. – 192 с.
4. Кудряшова Т. Фундаменталізм в пространстві сучасного мира // Политические исследования. – 2002. – №5. – С.66–77.

References

1. Voropayeva T. Formuvannya natsional'noyi ta relihiynoyi identychnosti hromadyan Ukrainy (1993–2010 rr.) [Elektronnyy resurs] / Tetyana Voropayeva. – Rezhym dostupu: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107
2. Kemalova L. I. Marhinal'nost' v umovakh transformatsiynykh protsesiv suchasnoho suspil'stva: avtoref. ... kand. filoz. nauk: spets.: 09.00.03 – sotsial'na filozofiya ta filozofiya istoriyi / L. I. Kemalova. – Simferopol', 2006. – 18 s.
3. Kozlovskyy O. R. Relihiyna svidomist' i relihiyni praktyky naselennya suchasnoyi Ukrainy yak predmet sotsial'no-filozofskoho analizu [monohrafiya] / O. R. Kozlovskyy. – K.: Stylos, 2007. – 192 s.
4. Kudryashova T. Fundamentalizm v prostranstve sovremennogo mira // Politicheskie issledovaniya. – 2002. – №5. – S.66–77.

Yemelyanenko Ye. O., PhD., Associate Professor, doctoral student NISS (Ukraine, Kyiv), shalimova_eo@mail.ru

Religious identity and marginality like integrative core of national identification in Ukraine

Study is discovered the socio-cultural identity of the individual citizens in general and Ukraine in particular. There is conjecture of determining mutual relationship between different dimensions and spheres of human identity. In study describes tight links between identity in the field of religious preference and national and ethnic identity. Specific features of religious self-determination Christians in Ukraine in confessional aspect and in the aspect of religious experience have been analyzed. There is given examples of religious ties and political and civic identity in the context of autonomous and heteronomous religious experience. At the end critical conclusion about consideration these interactions in formation mechanisms of state security policy and national state building is formulated.

Keywords: identity, marginality, religion, nationality, values.

Емельяненко Е. О., кандидат философских наук, доцент, докторант, НИСД (Украина, Киев), shalimova_eo@mail.ru

Религиозная идентичность и маргинальность как интегративное ядро национального самоопределения в Украине

Исследуется социокультурная идентичность личности вообще и граждан Украины в частности. Выдвигается гипотеза о взаимно определяющей связи между различными измерениями и сферами идентичности человека. Описываются плотные связи между идентичностью в сфере религиозных предпочтений и национальной и этнической идентичностью. Анализируются особенности религиозного самоопределения христиан Украины в конфессиональном аспекте и в аспектов религиозного опыта. Приводятся примеры связей религиозной и политико-гражданской идентичности в контексте автономного и гетерономного религиозного опыта. Формулируется вывод о решающем значении учета этих взаимосвязей при формировании механизмов политики государственной безопасности и мероприятий становления национального государства.

Ключевые слова: идентичность, маргинальность, религия, нация, ценности.

* * *

УДК 82–97

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент,
Вінницький національний медичний університет
ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця),
kvergeles@gmail.com

ПРАВОСЛАВНА РЕЛІГІЯ В ЛІТЕРАТУРІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО, РАДЯНСЬКОГО І ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

Аналізується ставлення до православної релігії, релігійної свідомості та православної церкви у дореволюційній, радянській і пострадянській науковій літературі. Назолюється, що православна релігія до революції розглядалася як основа буття народу, на перше місце виступають поняття «добра», «віри», «надії» та ін. Радянський період характеризується негативним ставленням до православ'я і до релігійної свідомості. Більше того, в деяких працях робиться висновок про відсутність православної віри як такої. Свого об'єктивного розгляду православна релігія, свідомість і віра людини набули в пострадянській науці.

Ключові слова: православ'я, релігія, свідомість, людина, віра, діяльність, психологія, внутрішній світ, традиція.

Православна релігія впродовж століть впливала на матеріальне і духовне життя українського народу. Завдяки ній люди пізнавали та оцінювали власні вчинки, організовували діяльність, особисте життя та побут. Історично складалося так, що релігійність і православ'я постали невід'ємними та визначаючими чинниками формування свідомості людини. Релігійність ще з давнини була джерелом патріотизму народу, для якого синонімами були поняття «Батьківщина» і «віра». З іншого боку, домінантна роль православної релігії у формуванні свідомості була очевидною, тому що згідно традицій у православній родині дитину хрестили в православному храмі, потім віддавали до школи, де виховання та

виклади проводилися з позицій православних канонів. Але, на початку ХХ ст., в тогочасній російській державі складається така ситуація, коли на тлі відносно стабільного економічного розвитку, спостерігається падіння моралі та моральності, негативне ставлення до принципів і норм сумісного життя, яке виховувала православна церква, яка опинилася в цей час у глибинній кризі, що мало принципове значення й для кінця царської імперії. Криза православної церкви другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була не єдиною причиною тих змін, що відбулися у православної свідомості.

У дослідницькій літературі існує достатньо джерел щодо аналізу православ'я, що відносяться до дореволюційного, радянського і пострадянського періодів. Але, перш за все, необхідно визначити, що саме ми розуміємо під поняттям «релігійна свідомість». Свідомість людини, в тому числі й релігійна – це одна з тих важливих проблем, що викликають інтерес у представників філософії, соціології, психології та ін. Початок ХХІ ст. характеризується тим, що ця проблема викликає неабиякий інтерес у представників культурології, історії, літературознавства та ін., що викликало появу нових наукових напрямів – психоісторії, історичної психології, соціальної історії та ін., в зв'язку з цим й існує достатньо велика кількість підходів до визначення свідомості. Окрім того, слід розділити розуміння свідомості людини як світської та релігійної. Якщо звернутися до дефініцій свідомості, що існують у дослідницькій філософській і психологічній літературі, то найбільш поширеним є підхід до свідомості як самосвідомості, як самозвіту «я» у власних діях та вчинках. При такому розумінні свідомість є специфічної реальністю, особливим внутрішнім світом, «який наданий об'єкту безпосередньо і який пізнається з повною безумовністю» [13, Т. 3, с. 589–590]. У такому тлумаченні на перший план виступає тільки «внутрішній світ». В інших підходах наголошується, що хоча «свідомість всіякого індивіда є унікальною, але не довільною – вона обумовлена факторами, що є зовнішніми у відношенні до неї, перш за все, структурами соціальної системи, де існує індивід і завжди має суспільно-історичний характер» [20, с. 756].

Що стосується релігійної інтерпретації релігійної свідомості, то тут слід звернути увагу не стільки на точне визначення цього поняття, оскільки на виділення тих рис, що є головними для православної свідомості як такої. Так, наприклад, відомий російський філософ П. Новгородцев у статті «Сутність російської православної свідомості» виділяє «особливості релігійної психології православної віруючої душі: споглядання, смирення, душевна простота, радість» [14, с. 307–318]; думки про Господа, потребу зовнішнього виразу релігійного почуття, відчуття та очікування Царства Божого [14, с. 313].

В такий спосіб, ми будемо розуміти під свідомістю «стан психічного життя індивіда, який висвітлюється в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і житті самого індивіда, у звіті про ці події» [13, Т. 3, с. 589]. Виходячи з цього, можна побачити, що релігійна свідомість передбачає дві характеристики – внутрішню і зовнішню. З одного боку, релігійна свідомість – це «внутрішній світ», але водночас – це ще й сукупність тих колективних уявлень, принципів та норм, що складаються впродовж століть й які людина повинна сприймати, узгоджувати з ними власні дії, оцінювати власні вчинки

на їх основі. В процесі дослідження релігійної свідомості перед релігієзнавцями виникає велика кількість проблем, головною з яких є наступна – на ґрунті існуючих джерел зрозуміти цей особливий «внутрішній світ» людини або цілої спільноти. В межах нашої проблеми важливо проаналізувати ставлення до православної церкви, через відвідування або невідвідування церковних відправ, участь в обрядах, таїнствах та ін. Отже, в першу чергу, необхідно виявити впливи процесу модернізації, що охопили всі процеси життєдіяльності української спільноти після відміни кріпосного права; показати, який вплив мали події в економічному, політичному і соціальному житті початку ХХ ст. на релігійну свідомість. При цьому слід зазначити, що саме стик двох століть ХІХ і ХХ постав для України таким періодом, коли процеси модернізації торкалися всіх галузей життя українського народу.

Слід зазначити, що наукова значущість проблеми й в тому, що в цілому виріс інтерес до церковної історії Російської держави (до складу якої входила й Україна), а також й до окремих питань – таких, як духовне життя православних, духовна освіта, державно-церковні відносини, церковні православні організації та ін. Проблема взаємовідносин віруючих і православної церкви почала досліджуватися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Саме тоді вчені прагнули відповісти на актуальні питання тогочасного суспільства – у чому полягає причина охолодження до віри, до церкви. Відомий історик православної церкви О. Папков у праці «Занепад православного приходу (ХVІІІ – ХІХ ст.)» [15] аналізує економічний і правничий занепад православного приходу ще від часів Петра І й до правління Миколая І. При цьому вчений наголошує на двох причинах деструкції православного приходу: по-перше, «під впливом кріпосного права», а по-друге, – «цьому ... сприяв і розкол, який відволікав до свого темного середовища більшу частину народонаселення» [15, с. 1].

І хоча виникнення більшості проблем, що пов'язані з життям приходу, автор відносить до часів Петра І, але ж політика по відношенню до церкви, як і діяльність у цій сфері Катерини ІІ, знаходять у тексті О. Папкова своє виправдання: «Уряд Петра Великого і Катерини ІІ, часто одухотворені найкращими намірами перебудови церковного устрою і побуту, мали справу з інертною народною масою, яка без інтересу ставилася до всіх питань про вищі запити життя і духовні потреби» [15, с. 8]. Інший відомий дореволюційний історик І. Айвазов прагнув виправдати діяльність священників та припинити критику духовенства. Слід зазначити, що більшість праць дослідників дореволюційного періоду мали більш публіцистичний характер.

Одним із перших дослідників радянського періоду був М. Нікольський. Перше видання було надруковано у 1930 р. з епіграфом «релігія – дурман для народу» [12]. Під цим гаслом, фактично, викладено було весь матеріал дослідження, яке охоплює період від дохристиянських вірувань і культів до післяреформеної Росії. Жахливий економічний стан і бюрократична політика обер-прокурора К. Победоносцева, на думку автора, привели і російську спільноту, і російську церкву до глибинної кризи, яка стосувалася й взаємовідносин у суспільстві, й взаємовідносин священників та віруючих. При цьому, криза церкви стосується не тільки інтелігенції й робітників, але й «темного забитого села». Впродовж тривалого часу праця

М. Нікольського залишалася, фактично, єдиною працею, яка «розкривала» особливості православної релігії, саме під впливом ідей автора виникли положення про «православ'я – душитель революційних рухів» [21, с. 324], про церкву як оплот проти просвітництва і наука [3, с. 146].

У багатьох працях радянського періоду дослідники прагнули довести негативні риси релігії в цілому і православ'я, зокрема [5; 11; 22; 24].

Тільки розпочинаючи з 80-х років ХХ ст. змінилося ставлення до православної релігії. Так, наприклад, П. Зирянов у праці «Православна церква у боротьбі з революцією 1905–1907 рр.» наголошує, що, навіть, в умовах глибокої кризи, релігія все ж таки зберігала свою силу [7, с. 40]. У цей же час друкуються такі збірки статей, як «Російське православ'я і атеїзм у вітчизняній історії», де автори прагнуть показати нерелігійність народу. Також було видано колективну працю «Російське православ'я: вехи історії» [19], де була розкрита історія православної релігії й церкви від давнини до 1917 р. Матеріал у цій праці викладено за хронологічним і проблемно-тематичним принципами. На думку авторів, єдиний позитив, що існує в діяльності православної церкви – це її настанови в Середні віки: «найбільш значущий внесок у політичну і культурну історію Росії був зроблений Церквою в період Середніх віків. При всій багатоскладності цього періоду не викликає сумнівів, що реальний вплив церкви на економічний, політичний, культурний розвиток був найбільшим за всю її історію» [19, с. 693]. Слід зазначити, що практично всі дослідження наголошували на кризі православної релігії, на кризі царської влади, що й дозволило перемогти революції й ідеології більшовизму.

Окрім такого, суто радянського підходу до православ'я, слід виділити працю російського емігранта А. Карташова «Нариси з історії російської церкви» [9], яка була видана у Парижі (1959 р.) і набагато пізніше в Росії (1991 р.).

Хронологія праці доведена тільки до початку синодального періоду, який автор оцінює неоднозначно. З одного боку, синодальний період в історії російської православної церкви виступає як «секулярний, західний, анти-теократичний», а з іншого – як період піднесення церкви «на значно більшу висоту у всіх характеристиках її життя», коли поширюються духовні школи, залучається світська культура до галузі релігійної культури і православного богослов'я – з'являються праці О. Хомякова, братів Аксакових, Вол. Соловйова [9, Т. 2, с. 248].

Привертає дослідницьку увагу й багатомна «Історія російської церкви», особлива восьма книга, що була написана І. Смоличем [8]. На відміну від А. Карташова, який обрав хронологічний підхід, І. Смолич у першій частині описує церковний устрій, церковні інституції, політику влади у ставленні до церкви (поч. ХVІІІ – поч. ХХ ст.), а друга книга присвячена безпосередньо діяльності цих інституцій. Автор наголошує, що більшість проблем, які загострилися після реформи Петра І, вже існували перед тим, у ранньому періоді історії. Недоліком є, наприклад, неосвіченість духовенства – звідси перенаголошення на ролі культу і обрядів. До недоліків, на думку автора, слід також віднести й розкол, боротьбу з яким церква вважала своїм головним завданням [8, Кн. 8, Ч. 1, с. 23]. Окрім того, розвиток православної релігії заважали й такі чотири наступні фактори: по-перше, територіальне розширення держави; по-друге, зростання кількості населення; по-третє, зміни у соціальній структурі та стані культури, її

традицій; по-четверте, новий характер державної влади та її спрямованість.

До православ'я звертається й інший відомий дослідник І. Поспеловський [16; 17]. Він також наголошує на кризі православ'я на початку ХХ ст. Церква, на його думку, опинилася в ізоляції, а люди боролися за громадянські права і свободи. Окрім того, методи боротьби – пропаганда, ультиматуми та ін., теж «випадали» з православних взаємовідносин. І останнє – російська влада розглядала і церкву, і православ'я як своє «господарство», яке може й почекати [16, с. 33–39].

Серед дослідників православної релігії й православної церкви були й такі, які пов'язували релігійний підйом із інтелігенцією. Так, М. Зернов [6; 27] стверджує, що на початку ХХ ст. до православ'я і церкви звернулася вся інтелектуальна еліта і «відкрила для себе світ російської святості та аскетичну традицію ченців» [6, с. 67].

Проблеми православ'я, віри розглядаються й представниками української діаспори – І. Мірчуком, митрополитом Іларіоном (І. Огієнко), Д. Чижевським та ін. Віра аналізується як така, що ламає всілякі перепони, долає невдачі й розчарування, чинить звитягу в неймовірно важких умовах життя. На думку Д. Чижевського, «релігійне забарвлення яскраво виступає в історії української думки» [23, с. 19], найвідповідальнішим покликанням людини є служіння Богові, здійснення місії провідника й проповідника Божого слова.

Слід також зауважити, що, наприклад, митрополит Іларіон здійснив досконалий і точний переклад Біблії українською мовою, але, як він зазначав, – то тільки частка великого обов'язку, який він поклав на себе. Головним, на його думку, є збереження мови, яке означає збереження культури, збереження нації.

У цьому аспекті слід згадати ім'я українського фундатора «філософії мови» О. Потебні. Український діаспорійний вчений П. Голубенко зазначає: «За редакцією Потебні видано твори Квітки–Основ'яненка, Гулака–Артемовського, Манжури. Сам Потебня став найвідатнішим представником української науки і продовжувачем української традиції в Харківському університеті» [4, с. 181]. Головним для О. Потебні було те, що спроба усвідомити початок людської мови неможлива без зв'язування значення слова для думки і рівня його пов'язаності з духовним життям народу, з релігійним буттям нації. Саме у мові ми розуміємо інших, а одночасно – розуміємо самих себе (О. Потебня [18], І. Кошелівець [10], П. Цимбалістий [26]). Мовні категорії («мова», «думка», «слово») вищезазначені дослідники аналізують виключно у контексті соціокультурного простору, у безпосередньому зв'язку з українським народом, українською нацією. Мовна єдність організовує єдність побуту, єдність звичаїв. На нашу думку, слід додати – очевидно, і єдність релігійних вірувань.

Головними питаннями для П. Біланюка [25], Г. Васьковича [1; 2], П. Цимбалістого [26] були такі: що є смислом життя в діаспорі? як відчуті те, що відбувається в Україні? яким буде майбутнє нашої держави, філософії, релігії, освіти? У статті «День державності і соборності» Г. Васькович зазначає: «Акт державності 22-го січня 1918 року має для цілого українського народу своє глибоке значення в кількох площинах: – він є важливим, як історична подія вікового значення, зроджена природним розвитком в час революції в Україні 1917 року; – він є важливим як

політичний акт внутрішньо-українського і міжнародно – правового значення, що формально започаткував новий державно-правний уклад на сході Європи; – крім того, акт державності має своє велике значення з уваги на рішуче підкреслення принципу національної свободи українського народу в протидію панівним тоді класовим теоріям» [2, с. 3]. Автор робить висновок, що національна свідомість українського народу зростає з кожним роком, що Україна має право на власну державу й її народ (і в самій Україні, і в діаспорі) надає силу новим поколінням безперервно змагатися за здійснення проголошених ідей [2, с. 3]. Український дослідник наголошує: «Між нами на чужині знаходяться активні учасники другої світової війни, які брали особисто участь у визвольній боротьбі. Є ще також учасники подій сімнадцятих і вісімнадцятих років. Їх і нас усіх найпершим завданням є передати нашу любов, досвід і запал нашим дітям, аби вони також включилися в лави борців і були готовими віддати для України свою працю, кров, а в потребі навіть життя» [2, с. 57]. Процеси формування національної свідомості більшість авторів пов'язує з вихованням нових генерацій. Відомий український дослідник О. Потебня наголошує на тому, що «правильна, єдина прикмета, за якою ми пізнаємо народ, і разом з тим єдина, не замінима нічим і неодмінна умова існування народу є єдність мови... Вона є інструментом свідомості й елементарної обробки думки, і, як інструмент, зумовлює прийоми розумової праці...» [18, с. 222]. Такий підхід є важливим у тому плані, що вслякй досвід, у тому числі й релігійний, формується завдяки мові, яка її створює певне світосприйняття.

Висновки. Дослідження православної релігії, її історії, її сутності впродовж радянського періоду мали одержавлений характер, чітке ідеологічне навантаження. Тому православ'я виступало свого роду негативом у житті людей, забороною для «істинно віруючих» в ідеали соціалізму і комунізму. Об'єктивне дослідження основ православної релігії, православної віри можна побачити в працях представників еміграції – української й російської. Саме вони прагнули довести, що єдина релігія, яка може врятувати людей від насилля, аморальності, самогубств та ін. – це православна. При цьому всі вони усвідомлювали недосконалий устрій самої організації православної церкви, недостатню обізнаність священників, переведення віри як вищого сенсу духовності до плану культовості та обрядовості. Тільки після 1991 р. і в Україні, і в Росії, розпочинається принципово новий етап наукового дослідження православної релігії, її значення для формування духовної людини.

Список використаних джерел

1. Васькович Г. Введення у психологію / Григорій Васькович. – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1992. – 145 с.
2. Васькович Г. День державності і соборності / Григорій Васькович // Авангард: наука, знання, література, суспільно-політична думка. – Лондон, 1966. – Ч.1 (81). – С.3–7, 55–57.
3. Геркулов Е. С. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX – начало XX в.) / Е. С. Геркулов. – М.: Наука, 1969. – 183 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. [Надруковано за виданням: Петро Голубенко. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Вид-во «Українське слово». – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1987]. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
5. Емелях Л. И. Критика В. И. Лениным православия / Л. И. Емелях. – Л.: Наука, 1971. – 30 с.
6. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века / Н. Зернов. – Париж: YMCA-Press, 1991.

7. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1984. – 223 с.
8. История русской церкви. – В 9-ти томах. – Т.8. – В 2 кн. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994–1997.
9. Карташёв А. В. Очерки по истории русской церкви: В 2 т. – М., 1991.
10. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР / І. Кошелівець. – Мюнхен: Пролог, 1964.
11. Мартыненко Н. И. Критика православного учения о нравственности. – Воронеж: ВГУ, 1973. – 170 с.
12. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с.
13. Новая философская энциклопедия. В четырех томах. – Т.3 / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2010.
14. Новгородцев П. Сущность русского православного сознания / П. Новгородцев. – Православие: Pro et contra / Сост. В. Ф. Федоров. – СПб.: Русская христианская гуманитарная академия, 2012. (серия: Русский путь).
15. Папков А. А. Упадок православного прихода (XVIII–XIX века) / А. А. Папков. – М.: Т-во типо-литогр. Владимир Чичерин в Москве, 1899. – 162 с.
16. Писпеловский Д. В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР / Д. В. Поспеловский. – М.: Библиейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996. – 408 с.
17. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 306 с.; 1991. – 511 с.
18. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 623 с.
19. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1989. – 719 с.
20. Словарь психолога – практика / Сост. С. Ю. Головин. – Минск, 2001.
21. Титов В. С. Православие / В. С. Титов. – М.: Политиздат, 1974. (Серия: Современные религии).
22. Чертков А. Б. Критика философских основ православия / А. Б. Чертков. – Москва: Знание, 1978. – 64 с. (серия: Новое в жизни, науке, технике. Научный атеизм; №6).
23. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Накладом Ради оборони і допомоги Україні Українського Конгресового комітету Америки. – Нью-Йорк, 1991. – 175 с.
24. Шученко В. А. Критика православной концепции культуры / В. А. Шученко. – Л.: Знание, 1985. – 17 с.
25. Bilaniuk P. T. The Studies of Eastern Christianity / P. T. Bilaniuk. – In 4 Volumes. – Toronto: Catholic University Press, 1987. – V.1. – 243 p.; V.2. – 343 p.; V.3. – 250 p.; V.4. – 234 p.
26. Cymbalysty P. Ukrainian and Russian Languages: Comparative Analyze / P. Cymbalysty. – London: King's College, 1989. – 248 p.
27. Zernov N. M. Eastern Christendom; a study of the origin and development of the Eastern Orthodox Church / N. M. Zernov. – New-York, 1961. – P.123–145.

References

1. Vas'kovych G. Vvedennja u psihologiju / Grygorij Vas'kovych. – Mjunhen: Ukrai'ns'kyj Vil'nyj Universytet, 1992. – 145 s.
2. Vas'kovych G. Den' derzhavnosti i sobornosti / Grygorij Vas'kovych // Avangard: nauka, znannja, literatura, suspil'no-politychna dumka. – London, 1966. – Ch.1 (81). – S.3–7, 55–57.
3. Gerkulov E. S. Cerkov', samodержavie, narod (vtoraja polovina XIX – nachalo XX v.) / E. S. Gerkulov. – M.: Nauka, 1969. – 183 s.
4. Golubenko P. Ukrai'na i Rosija u svitli kul'turnyh vzajemyn / P. Golubenko. [Nadrukovano za vydannjam: Petro Golubenko. Ukrai'na i Rosija u svitli kul'turnyh vzajemyn. Vyd-vo «Ukrai'ns'ke slovo». – N'ju-Jork – Paryzh – Toronto, 1987]. – K.: Dnipro, 1993. – 447 s.
5. Emeljah L. I. Kritika V. I. Leninym pravoslavija / L. I. Emeljah. – L.: Nauka, 1971. – 30 s.
6. Zernov N. Russkoe religioznoe vozrozhdenie XX veka / N. Zernov. – Parizh: YMCA-Press, 1991.
7. Zyrjanov P. N. Pravoslavnaja cerkov' v bor'be s revoluciej 1905–1907 gg. / P. N. Zyrjanov. – M.: Nauka, 1984. – 223 s.
8. Istorija russkoj cerkvi. – V 9-ti tomah. – Т.8. – В 2 кн. – М.: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994–1997.
9. Kartashjov A. V. Ocherki po istorii russkoj cerkvi: V 2 t. – М., 1991.
10. Koshelivec' I. Suchasna literatura v URSR / I. Koshelivec'. – Mjunhen: Prolog, 1964.

11. Martynenko N. I. Kritika pravoslavnogo uchenija o pravstvennosti. – Voronezh: VGU, 1973. – 170 s.

12. Nikol'skij N. M. Istorija ruskoj cerkvi / N. M. Nikol'skij. – M.: Politizdat, 1985. – 448 s.

13. Novaja filosofskaja jenciklopedija. V chetyreh tomah. – T.3 / In-t filosofii RAN. Nauchno-red. sovet: V. S. Stepin, A. A. Gusejnov, G. Ju. Semigin. – M.: Mysl', 2010.

14. Novgorodcev P. Sushhnost' russkogo pravoslavnogo soznaniya / P. Novgorodcev. – Pravoslavie: Rro et contra / Sost. V. F. Fjodorov. – SPb.: Russkaja hristianskaja gumanitarnaja akademija, 2012. (serija: Russkij put').

15. Papkov A. A. Upadok pravoslavnogo prihoda (XVIII–XIX veka) / A. A. Papkov. – M.: T-vo tipo-litogr. Vladimir Chicherin v Moskve, 1899. – 162 s.

16. Pospelovskij D. V. Pravoslavnaia cerkov' v istorii Rusi, Rossii i SSSR / D. V. Pospelovskij. – M.: Biblejsko-Bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 1996. – 408 s.

17. Pospelovskij D. V. Russkaja pravoslavnaia cerkov' v XX veke / D. V. Pospelovskij. – M.: Respublika, 1995. – 306 s.; 1991. – 511 s.

18. Potebnja A. A. Slovo i mif / A. A. Potebnja. – M.: Pravda, 1989. – 623 s.

19. Russkoe pravoslavie: vehi istorii / Nauch. red. A. I. Klibanov. – M.: Nauka, 1989. – 719 s.

20. Slovar' psihologa – praktika / Sost. S. Ju. Golovin. – Minsk, 2001.

21. Titov B. C. Pravoslavie / V. S. Titov. – M.: Politizdat, 1974. (Serija: Sovremennye religii).

22. Chertkov A. B. Kritika filosofskih osnov pravoslavija / A. B. Chertkov. – Moskva: Znanie, 1978. – 64 s. (serija: Novoe v zhizni, nauke, tehnike. Nauchnyj ateizm; №6).

23. Chyzhevs'kyj D. Narysy z istorii' filosofii' na Ukraïni / D. Chyzhevs'kyj. – Nakladom Rady oborony i dopomogy Ukraïni Ukraïns'kogo Kongresovogo komitetu Ameryky. – N'ju-Jork, 1991. – 175 s.

24. Shuchenko V. A. Kritika pravoslavnoj koncepcii kul'tury / V. A. Shuchenko. – L.: Znanie, 1985. – 17 s.

25. Bilaniuk P. T. The Studies of Eastern Christianity / P. T. Bilaniuk. – In 4 Volumes. – Toronto: Catholic University Press, 1987. – V.1. – 243 p.; V.2. – 343 p.; V.3. – 250 p.; V.4. – 234 p.

26. Cymbalyst P. Ukrainian and Russian Languages: Comparative Analyze / P. Cymbalyst. – London: King's College, 1989. – 248 p.

27. Zernov N. M. Eastern Christendom; a study of the origin and development of the Eastern Orthodox Church / N. M. Zernov. – New-York, 1961. – P.123–145.

Vergeles K. M., PhD, Associate Professor, Vinnitsa National Medical University Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com

Orthodox religion in the literature of pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet periods

The article analyzes the attitude to the Orthodox religion, religious consciousness and Orthodox churches in pre-Soviet, Soviet and post-Soviet scientific literature. It is noted that the Orthodox religion before the revolution was seen as the foundation of life of the people in the first place are the concept of «good», «faith», «hopes» and others. The Soviet period is characterized by a negative attitude to the Orthodox Church and the religious consciousness. Moreover, in some works it is concluded that the absence of the Orthodox faith as such. His objective consideration of the Orthodox religion, conscience and belief have acquired rights in post-Soviet science.

Keywords: Orthodoxy, religion, conscience, people, faith, work, psychology, inner peace, tradition.

Вергелес К. Н., кандидат философских наук, доцент, Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com

Православная религия в литературе дореволюционного, советского и постсоветского периодов

Анализируется отношение к православной религии, религиозному сознанию и православной церкви в дореволюционной, советской и постсоветской научной литературе. Следует отметить, что православие до революции рассматривалось как основа жизни людей, в первую очередь, это понятия «добра», «веры», «надежды» и другие. Советский период характеризуется отрицательным отношением к православной церкви и религиозному сознанию. Более того, в некоторых работах делаются выводы про отсутствие православной веры как таковой. Объективное рассмотрение православной религии, сознание и вера человека возникает в постсоветской науке.

Ключевые слова: православие, религия, совесть, человек, вера, деятельность, психология, внутренний мир, традиция.

* * *

УДК 103.2

Гришанов О. М.,
пошукач кафедри філософії, Донецький
національний університет МОН України
(Україна), alexandrdesign1983@gmail.com

САКРАЛЬНА СИМВОЛІКА В РЕЦЕПЦІЇ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Аналізується розвиток філософських уявлень про сутність та функції сакральної символіки. Особлива увага приділена проблемі символу у контексті праць Е. Касирера, С. Лангера, М. Мамардашвілі, С. Аверінцева. Зроблено висновок про те, що у зарубіжній філософській думці осмисленню сутності священного символізму присвячена чимала кількість різнопланових праць. У вітчизняній філософії сучасності проблема символу висвітлювалась у працях І. Паська, В. Попова, В. Токмана та ін.

Ключові слова: символ, знак, свідомість, сакральне, світогляд.

Розвиток філософського знання надав можливість дослідникам приділити увагу цілому спектру важливих теоретичних питань, які раніше або повністю ігнорувалися науковою думкою або ж вивчалися досить однобічно і фрагментарно. Саме до них відноситься й феномен священного (сакрального) символізму як важливої духовної основи людської культури, визначення його ролі у концептуалізації релігії.

Метою даної роботи є комплексний аналіз основних етапів розвитку філософських уявлень про сутність та функції сакральної символіки в соціальному контексті.

Передусім слід зазначити, що загальні характеристики символу описувались та пояснювались багатьма класиками філософії, естетики та психології: Піфагором, Платоном, Аристотелем, Плотіном, Проклом, Августином, Авіценною, Фоомою Аквінським, Б. Паскалем, І. Кантом, Г. Гегелем, Ф. Шеллінгом, Ф. Шиллером, І. Гете, Ч. Пірсом, Ч. Моррісом, Е. Касирером, С. Лангер, З. Фрейдом, К. Леві-Строссом, Б. Расселом, Л. Вітгенштейном, М. Хайдеггером, Е. Фроммом, М. Хессе, Х. Г. Гадамером, Ж. Бодрійяром, А. Менегетті [1, с. 21]. Проте класиком саме семіотики цілком обґрунтовано вважається Е. Касирер, який оголосив символи незмінним атрибутом культури та важливою складовою людської діяльності.

Е. Касирер, німецький філософ-неокантіанець, розробив одну з найвпливовіших в ХХ ст. теорію символу та «символічних форм» моделювання реальності, яка значною мірою вплинула на розвиток символічної проблематики в США та інших країнах.

Характеристика людини як «animal symbolicum», запропонована Е. Касирером, являє собою теорію, згідно якій ключем до природи людини є символ, а саме здатність людини символізувати навколишнє середовище.

«Символічна» філософія Е. Касирера є фундаментом сучасної культурологічної думки в широкому її діапазоні – від фрейдизму до екзистенціалізму [2, с. 42]. Теорія символічної культури справила особливий вплив на літературно-критичну думку США, зокрема на праці американського філософа, культуролога, естетика, С. Лангера яка стала послідовницею касиреровської школи.

Людська здатність до символізації стала розглядатися як основа культурної діяльності. Символічна форма комунікації, що зробила можливим привласнення індивідуального досвіду, перетворення його у загальний, почала усвідомлюватись як основа та умова вироблювання, збереження та ретрансляції культурних цінностей.

Теорія людини як «animal symbolicum» Е. Касирера подала як результат кантівських ідей під впливом

глобальних змін в філософській думці кінця XIX–початку XX ст.ст., що співпало з появою феноменології Е. Гуссерля, онтології М. Хайдеггера, еволюційної теорії Ч. Дарвіна, а також нового філософського напрямку – екзистенціалізму. Е. Касирер зробив спробу зведення в систему наукових досягнень, сформованих до початку XX ст. Символічна теорія людини Е. Касирера постала закономірним переходом еволюції всієї його філософії до антропологічних ідей.

Створення символу відбувається наступним чином: людина створює якусь функцію видимих оточуючих об'єктів, і ця функція становить собою моделі, які вона застосовує у подальшому.

Символ, який розглядається Е. Касирером як здатність речей, образів, дій, явищ передавати ідеальний зміст, визначену ідею, вказувати на щось, відіграє у культурі важливу роль як комунікатора, так і вмістилища значень. Символ є основним засобом культурної діяльності людини. Символічна форма комунікації, що зробила можливим присвоєння індивідуального досвіду, перетворення його у всесвітній, почала усвідомлюватись як основа и умова створення, збереження та ретрансляції культурних цінностей.

Наступницею філософських ідей Е. Касирера є американський філософ С. Лангер, яка розвиває ідеї Е. Касирера про символічну сутність культури та поширює їх до сфери мистецтва, що відбилось у новаторській концепції «презентативного символізму». Також С. Лангер більш докладно виявляє відмінності людини від тварини у використанні знаків, розкриває генезис символів, показує різницю між символом та знаком та їх взаємодію.

Як і для Е. Касирера, так і для С. Лангер проблема пізнання світу перетворилась у проблему конструювання світу за допомогою символічних форм. На відміну від свого вчителя, С. Лангер намагалася поширити сферу використання «символічних форм». Теорії символотворчості впроваджуються нею для сфер живопису, музики, скульптури, архітектури, літератури, сприймаються нею як єдиний художній простір, оскільки «символічні форми» мистецтва, по С. Лангер, відрізняються одна від одної лише матеріалом і тим, що вони символізують.

У своїй концепції людини як «символічної тварини» С. Лангер говорить про здатність людського розуму використовувати знаки та символи. Вона відмічає, що існує відмінність між використанням знаків та символів. Використання знаків є першим проявом розуму «користування знаками поза сумнівом є розумовою функцією. Це початок розуму» [3, с. 30]. У якості прикладу знаків вона звертає увагу на те що «Звук гонгу або свистка, сам по собі абсолютно не пов'язаний з процесом їжі, примушує собаку чекати їжі, якщо в минулому досвіді цей звук завжди передував обіду. Звук – це знак, а не частина собачого корму. Або, наприклад, запах сигаретного диму, який сам по собі не обов'язково є неприємним, говорить дикій тварині про небезпеку і призводить до того, що вона ховається» [3, с. 31]. Розвиток такої знакової мови відбувається паралельно з розвитком фізичних органів почуттів. Таким чином для тварин знаки є безпосередніми вказівками на якість явища або об'єкт, і вслід за цією вказівкою виникає реакція. Тобто розум тварини є найпростішим та безпосереднім передавачем інформації зі світу до моторних центрів. Людина ж обдарована більш широким діапазоном сигналів, які вона здатна сприйняти.

Людина, на відзнаку від тварин, використовує знаки не тільки для вказівки, але й для уявлення. І природа цих знаків у людському уявленні така що «Ми використовуємо їх для того, щоб говорити про якісь речі, не направляючи при цьому на них свої очі, вуха або носи. Ці знаки не повідомляють про речі, а нагадують про них» [3, с. 32].

На відзнаку від тварини, у людини насамперед виступає потреба у символізації, яка характерна саме для неї, і є її базовою потребою. Її механізм полягає у процесі переробки чуттєвого матеріалу в символи, які є елементарними думками. Мова є готовим завершенням символічного перетворення переживань. Для розуміння концепції символу слід більш уважно розглянути, що є знаком у теорії С. Лангер. Знак вказує на існування речі у часі, вказує на об'єкт. Символи ж зображують не самі об'єкти, а є носіями певної концепції про об'єкти і виражають поняття, а не предмет. Існують два типи символіки – дискурсивна та презентативна. Дискурсивному символу С. Лангер приділяє набагато менше уваги ніж презентативному. Дискурсивною символікою відзначається мова та її найменша одиниця – слово. Перевага слова полягає в тому, що у слова немає ніякого значення окрім символічного. Перевагою словесних символів, внаслідок їх буквального значення, є велика готовність створювати сполучення. Виходячи з визначень С. Лангер, про це свідчить наступне: «Мова, в точному значенні цього слова, по суті, дискурсивна; вона має постійні одиниці значення, які можуть поєднуватися з більшими одиницями; вона має фіксовані еквіваленти, які роблять можливими визначення і переклад; її конотації є загальними, так що вона вимагає невербальних актів типу вказівки, погляду або виразних інтонацій голосу, для того, щоб встановити для своїх термінів певні денотати (предмети, які вони означають)» [3, с. 88].

У контексті аналізу розвитку теоретичних уявлень про символ не можна не звернутися до теорії символу М. Мамардашвілі, наскрізною темою філософії якого є феномен свідомості і його значення для становлення людини. У цьому напрямку він спирається на Р. Декарта, а саме у своєму трактуванні мислення як стану свідомості. Також слід зазначити, що М. Мамардашвілі зазнав впливу О. Конта, Пруста, Гуссерля.

У своїй праці «Символ і свідомість. Метафізичний роздум про свідомість у символіці і мові» М. Мамардашвілі більш детально розкриває знакову і символічну структуру свідомості. Початковою буттєвою структурою свідомості у нього є символічна структура. У символічній структурі символ, на відміну від знаку, не передбачає безпосереднього референта і вказує на буттєву структуру свідомості [4, с. 142], але не на її зміст.

Символи – це «органи» або знаряддя свідомості, структури, змінюючи режими свідомого життя, тобто те, за допомогою чого зорганізуються вкрай когеровані стани свідомості (наприклад, символ смерті і т. ін.). Іншим, виділеним ним принципом організації свідомості є її ієрархічність або поліструктурність. Структурою свідомості є деякий просторовий образ існування свідомості. Структура свідомості розум – це те стійке і змістовне розташування «місця свідомості», яке виявляється у зв'язку із станом свідомості з точки зору сфери свідомості. Мамардашвілі говорить про те, що людина не генерує знаки в роботі з речами і подіями, а використовує знаки як готову систему.

Символи відрізняються від знаків тим, що вони є знакоподібними утвореннями. Знакоподібність символів виражається у використанні ними матеріальних побудов, використовуваних знаками. Символи тут являються репрезентаціями не предметів та подій, а творчих посилок і результатів свідомості.

Науковою оригінальністю та глибиною відрізняється розуміння символу у російського філолога і фахівця пізньоантичної і ранньохристиянської епох – С. Аверінцева. Його відомими роботами є: «Поетика ранньовізантійської літератури», «Проблеми літературної теорії у Візантії і латинському середньовіччі», «До глумлення символіки міфу про Едіпа», «Символ» та ін. Символ виступає у Аверінцева як двополосна структура, насичена предметним образом і глибинним сенсом, що нерозривно злігті між собою [5, с. 157]. Структура символу спрямована на те, щоб через кожне окреме явище дати цілісний образ світу. Смысловая структура символу багатозарова і розрахована на активну внутрішню роботу того, хто сприймає.

Окрім згаданих мислителів, помітний вклад в ХХ ст. у вивчення символічного мислення внесли А. Гуревич, В. Кандинський, А. Лосев, А. П'ятигорський та К. Свасьян. Серед сучасних українських мислителів, які внесли важливий вклад в розробку вітчизняної семіотики та винайшли багато оригінальних рішень проблеми символу, слід назвати імена В. Токмана, І. Паська та В. Попова.

В цілому, у зарубіжній філософській думці осмисленню сутності священного символізму присвячена чимала кількість різнопланових праць. Серед найбільш вагомих і авторитетних у ньому розвідок належить вказати праці Р. Отто, Е. Дюркгейма, М. Еліаде, Д. Белла, П. Бергера, в яких має місце глибокий філософський аналіз феномену святого. Зокрема, з'ясовується роль ідеї сакрального у розумінні сутнісної основи релігії, розкривається онтологічна й психологічна природа священного, спосіб його маніфестації у світі людської культури, прослідковується динаміка священного і профанного у різні історичні періоди, а також розглядається аксіологічна значимість сакрального у життєдіяльності традиційного і сучасного суспільств. З доробку пострадянського періоду заслуговують на увагу дослідження В. Токмана, Д. Угриновича, М. Пилаєва та І. Яблокова. Дослідження природи символу та сутності релігійного символічного мислення вимагає аналітичного охоплення широкого кола альтернативних концепцій символу, знаку, їх сенсу і значень. Загальні характеристики символу описувалися та пояснювалися багатьма класиками філософії, естетики і психології: Е. Кассирером, С. Лангер, М. Мамардашвілі, А. П'ятигорським та ін. Помітний внесок в ХХ ст. у вивчення символічного мислення внесли такі російські дослідники, як С. Аверінцев, С. Гудина, В. Кандинський, А. Лосев, Ю. Лотман, І. Іттен, К. Свасьян та В. Топоров.

Список використаних джерел

1. Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л.: Знание, 1989. – 298 с.
2. Почепцов Г. Семіотика / Г. Почепцов. – М.: Рефл–Бук, 2002. – 430 с.
3. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства; [пер. с англ. С. П. Евтушенко, В. П. Шестаков]. – М.: Республика, 2000. – 287 с.
4. Красников А. Н. Методологические проблемы религиоведения / А. Н. Красников. – М.: Академический проект, 2007. – 239 с.
5. Аверинцев С. С. София–Логос. Словарь / Аверинцев С. С. – К.: Дух і Літера, 2001.

References

1. Etnograficheskoye izucheniye znakovykh sredstv kul'tury. – L.: Znaniye, 1989. – 298 s.
2. Pocheptsov G. Semiotika / G. Pochptsov. – M.: Relf–Buk, 2002. – 430 s.
3. Langer S. Filosofiya v novom kluche: Issledovaniya simvoliki razuma, rituala i iskusstva; [per. s angl. S. P. Yevtushenko, V. P. Sheshtakov]. – M.: Respublika, 2000. – 287 s.
4. Krasnikov A. N. Metodologicheskiye problemy religiovedeniya / A. N. Krasnikov. – M.: Akademicheskyy proekt, 2007. – 239 s.
5. Averintsev S. S. Sofia–Logos. Slovar / S. S. Averintsev. – K.: Duh i Litera, 2005.

Grishanov O. M., post-graduate student of the Chair of Philosophy, Donetsk National University of MES of Ukraine (Ukraine), alexandrdesign1983@gmail.com

The sacred symbolism in reflection of the world philosophical thought

The article is devoted to the analysis of the development of philosophical ideas of essence and functions of the sacred. Special attention has been paid to the problem of a symbol in the context of works of E. Cassirer, S. Langer, M. Mamardashvili, S. Averintsev. It was concluded that in the foreign philosophical thought the great deal of different works has been devoted to the problem of sacred symbolism. In Ukrainian philosophical thought of modernity the problem of symbol has been analyzed in the works of I. Pasko, V. Popov, V. Tokman and others.

Keywords: symbol, sign, consciousness, sacred, worldview.

Гришанов А. Н., соискатель кафедры философии, Донецкий национальный университет МОН Украины (Украина), alexandrdesign1983@gmail.com

Сакральная символика в рецепции мировой философской мысли

Анализируется развитие философских представлений о сущности и функциях сакральной символики. Особое внимание уделяется проблеме символа в контексте работ Э. Кассирера, С. Лангера, М. Мамардашвили, С. Аверинцева. Сделан вывод о том, что в зарубежной философской мысли осмыслению сущности священного символизма посвящено множество разноплановых работ. В отечественной философской мысли современности проблема символа освещалась в работах И. Пасько, В. Попова, В. Токмана и др.

Ключевые слова: символ, знак, сознание, сакральное, мировоззрение.

* * *

УДК 246.8:281.9:101.1(045)=161.2

Лещенко А. М.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін,
Херсонська державна морська академія
(Україна, Херсон), alena020114@ukr.net

КОЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ДУХОВНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ МУЗИЦІ

Музика визначається, як один із головних видів християнського сакрального мистецтва, у системі храмового дійства, що містить сакральні сенси. Доводиться значення коєволюційних процесів у духовній православній музиці, що забезпечують сумісний співрозвиток підсистеми «віруючий–сакральна православна музика» у глобальній системі «віруючий – християнська релігія». Відповідно, визначається специфіка духовної православної музики, що і забезпечує реалізацію коєволюційних процесів.

Ключові слова: коєволюція, коєволюційні процеси, духовна православна музика, християнське сакральне мистецтво.

Музика має колосальний вплив на людину: її почуття, емоції, переживання. Говорячи про значення та можливості впливу на людину музики дослідники стверджують, що «музика – це не просто мова душі; це сенсове налаштування свідомості за допомогою звукового налаштування енергії, яка здатна це налаштування нести у собі. Звук виявляється музичним саме тоді, коли в його звуковій енергії виділена сенсонесуча енергія» [8, с. 248].

Класичним видом християнського сакрального мистецтва, у системі православного та католицького

храмового дійства, є музика, зокрема духовна, що містить сакральні сенси. Вона, протягом тисячоліть, займає домінуюче місце у релігійному житті християн, а тому не втрачає своєї актуальності як об'єкт наукового інтересу. Метою дослідження є визначення коеволюційних процесів у духовній православній музиці, що забезпечують сумісний співрозвиток підсистеми «віруючий–сакральна музика» у глобальній системі «віруючий – християнська релігія». Відповідно, головним завданням є визначення специфіки духовної православної музики, що і забезпечує реалізацію коеволюційних процесів.

У поєднанні з іконічністю творів інших видів мистецтва: образотворчого, архітектурного, декоративно-прикладного тощо, музика функціонально забезпечує динаміку та образність усього богослужбового дійства. Доводячи значення музики у православ'ї, І. Харитон кваліфікує, навіть, сам процес богослужіння як процес «співання», «що забезпечується органічною єдністю виконавчих версій: а) кантіляційною формою виголошення богослужбових текстів кліром; б) урочисто-антифонним інтонуванням фрагментів богослужіння, особливо псалмів, церковними півчима або всіма віруючими; в) розмаїттям мелодійно багатих літургійних жанрів – гімнами, тропарями, кондаками, стихирами тощо» [14, с. 5]. Дослідник вказує на результативність сугестивного впливу духовної музики на віруючих, що зумовлюється специфікою організації їх психологічного механізму сприйняття, емоційно-почуттєвим станом, релігійними переживаннями тощо. Разом з цим, відзначимо, що ефективність цього впливу зумовлюється його відповідністю принципам екстраполяції сакрального художнього образу сприйняття. І. Харитон акцентує увагу на результативній складовій процесу сприйняття людиною сакральної музики, яка зумовлюється механізмами резонансу. Так, І. Харитон доводить, що «у суб'єктивному художньому началі індивідуума панують не догми чи обряди, а самовідчуття його співпричетності до Абсолюту. Сила й живучість цих переживань трансцендентуються не сакральними смислами, а генералізуються в єдине ціле і самоусвідомлюються відокремленими від безпосередніх своїх сакральних джерел» [14, с. 5]. Більше того, вчений виходить з того, що «музичний матеріал даної музики не доповнює сакральну образність, створювану словом, а застосовуючи свої специфічні виражальні засоби, творить її сам» [14, с. 8]. Крім того, в обох конфесіях, духовному єднанню людини з Вищими силами на резонансній основі традиційно сприяють і купольні дзвони, а в католицькій Церкві звукова палітра музики органу забезпечує умови формування нумінозного почуття віруючих та відчуття наближення до Бога.

У роботі «Феномен духовної музики в українській православній традиції» І. Харитон підкреслює можливість духовної музики, яка «адаптуючи статику сакрального до постійно мінливого, динамічного світу» значно посилює сакральну сутність богослужіння [14, с. 4]. Треба погодитися, що це дійсно зумовлюється безпосередньою багатофункціональністю музичного мистецтва, яка охоплює експресивну, сугестивну, магічну, сигнально-комунікативну, пізнавальну, суспільно-організаційну, ціннісно-орієнтаційну, виховну та гедоністичну функції [15, с. 388–405]. Таке функціональне різноманіття духовної музики забезпечує і її сакральну особливість.

За І. Харитоном, ця сакральна особливість духовної музики базується на органічній єдності двох основних рівноправних компонентів: а) символіки художньо-релігійної образності; б) жанрової багатоманітності духовної музики. Вчений відзначає те, що «... життєва сила сакрального тут «закодована» на комплементарному рівні, цебто природно-дієвіпараметричного (сакрального) реально взаємодоповнюються цими складовими, віднайдення сакродомінанти в яких – справа безперспективна, оскільки повноцінне функціонування цієї особливості можливе тільки за умови взаємопроникнення й взаємодоповнення обох сакральних сторін, відсоткове співвідношення яких ніхто й ніколи не з'ясує» [14, с. 8–9]. Таким чином, саме ця комплементарність складає підґрунтя для резонансного впливу на віруючого сакральності духовної музики за умови сприйняття ним її сенсу.

Багатофункціональність духовної музики, специфіка її символіки та художньо-релігійної образності, жанрове різноманіття тощо є предметом дослідження вчених з різних галузей наукового знання. Так, вчені розробляють проблеми: духовності (М. Каган, В. Шинкарук, В. Андрущенко, ін.); взаємозв'язку мистецтва та релігії (Д. Угринович, С. Яковлев, ін.); психології мистецтва (С. Рубінштейн, Л. Виготський, В. Вунд); специфіки православного співу (В. Бичков, В. Маслов, П. Сорокін, Б. Яковець); сутності канонічного співу (В. Гілеверя, І. Нікітіна); канону у мистецтві (С. Аверінцев, Б. Бернштейн, О. Лосев, Ю. Лотман); православ'я у контексті сучасної культури (М. Баранов, Д. Гранін, О. Гулига); богослужбового співу у пострадянський період (В. Андрєюк, прот. Дмитрій (Арзуманов), прот. Миколай (Балашов), інше. Вчені звертають увагу на сутність, специфіку та значення української духовної музики (Г. Аскоченський, Д. Долговий, Д. Разумовський, Ю. Келдиш, В. Іванов, Т. Гусарчук). Для дослідження мають значення і роботи, що стосуються специфіки та значення для християнства мистецтва дзвонів, зокрема це роботи «Про дзвони і дзвін: Посібник до вивчення статуту богослужіння православної церкви» О. Неаполітанського [9], «Про дзвони і дзвін: Посібник до вивчення статуту богослужіння православної церкви» К. Нікольського [11], «Дзвіниця на рубежі тисячоліть» [12] та «Російська дзвіниця: Конструктивні особливості та питання виконавства» [13] С. Тосіна тощо.

І. Колесова доводить, що співи, будучи органічною частиною усього богослов'я, виступали «як мелодійне Відображення і споглядання Божественного порядку, здійснюване у процесі аскетичного подвигу» [6, с. 9]. Історично склалося так, що засновники православної духовної музики з тим, щоб не порушувати стан зосередженості людини та налаштованості на духовне єднання з Вищими силами, у процесі сприйняття нею творів сакрального музичного мистецтва, не вважали за доцільне звертатися до яскравих засобів музичної виразності [3, с. 173] Так, ще у IV ст. Клемент Олександрійський повчав, що «треба споживати гармонії скромні і цнотливі, а ніжних гармоній, які пристрасними переливами голосу сприяють життю зніженому і дозвольному, треба наскільки можливо уникати. Тому хроматичні гармонії повинні бути передані безсоромній зухвалості, музиці нецнотливій» [10, с. 40].

В. Андрєєва у дослідженні «Естетичний аналіз темпоральної сутності музики» [1] визначає джерела історичного походження православного духовного багато-

голосного співу. Вона пояснює, що разом із єврейською Біблією, до християнства дійшла відома книга псалмів, які мали виконуватись у стилі співочого речитативу. Саме ця обставина сприяла зародженню вже у самому християнстві псалмодії чи псалмодіювання як своєрідного виконавського релігійного стилю, безпосереднім призначенням якого було підкреслення історичної правдивості біблійних оповідань. В. Андреева пояснює характерне неприйняття «усякого інструментального втручання у церковні співи, яке сприймається як втручання, що порушує прямий зв'язок між людиною (її голосом) і божественним. Багатоголоса традиція православного церковного співу знайшла відображення у народному і світському пісенному виконавстві. ... Біля витоків професійної європейської традиції у середньовічній церкві музика розумілася як спів ангелів» [1, с. 11].

Г. Єрзаулова визначає, що у Київську Русь із Візантії разом з практикою богослужіння була, зрозуміло, запозичена і відповідна співоча традиція. Тож, відповідно до закономірностей коеволюційних процесів, це поступово забезпечило становлення та подальше набуття духовного досвіду реалізації християнської молитви «...з її особливим інтонаційно-мелодичним оформленням, до якого богослови ставилися з особливою увагою як до чогось самоцінного, властивого винятково християнському досвіду, що радикально відрізнявся від інших духовних практик... Тісно взаємодіючи із сирійською, єврейською, коптською та іншими традиціями богослужбовий спів до VIII століття остаточно оформився в новий розмовно-ритмічний лад. Унікальність цього явища полягала в органічному поєднанні молитви, тексту і мелодії» [5, с. 4].

Православ'ям було творчо опановано базові основи візантійської співочої системи, що складалась з осмогласся, центонної техніки співу та невменної інтонації, результатом чого стало народження знаменного розпіву як вже суто православної форми богослужбового співу [6, с. 21]. Це є лише один з характерних прикладів коеволюційного значення, який демонструє ефект пристосування вокальних християнських духовних творів до специфіки сприйняття їх сакрального сенсу віруючими, з урахуванням відповідного менталітету у своєму культурному середовищі. Цей феномен відмічає і Н. Давидова, яка доводить, що «візантизм як традиційний фактор формуючоїся ... православної культури органічно «перетікав» з одного виду мистецтва в інший, при цьому вектор своєрідності художньо-естетичного та художньо-ідеологічного мислення був позначений цілком очевидно» [4].

З моменту зародження специфіку православного церковного співочого канону зумовлювали і його ладова організація, а також принципи циклічності, мелодико-графічної ієрархії, що дозволяло сприймати сакральні співи як ангельський спів. Відповідно, їх мелодіку характеризувала консонансність та рівноваженість, що благодатно впливало на почуття віруючих та сприяло врівноваженню, не лише їх почуттів, а й самої поведінки. Н. Давидова виходить з того, що «давньоруська богослужбово-співоча система висловлює певну концепцію часу і простору, в якій усі художньо-виразальні засоби спрямовані на те, щоб створити відчуття позачасовості і позাপросторовості» [4, с. 15].

Коеволюційні процеси та їх наслідки яскраво виявляються у процесі розвитку та становлення духовної

православної музики. Їх узагальнений сенс виражається у тому, що «структура текстів, система жанрів і принципи побудови форми піснеспівів залишилися візантійськими, а музично-художні засоби – мелодизм, ритміка, прийоми артикуляції склалися національні... Стародавньоруський богослужбовий спів мав унікальну гласову систему і систему позагласового співу, володів оригінальною кроковою нотацією, яскравою своєрідністю мелодики і ритмічною організацією, оригінальною системою розспівів – монодійних і багатоголосних ...» [4, с. 13].

У дослідженні «Співоча культура в традиції східнохристиянської цивілізації» Г. Єрзаулова розглядає співочу культуру в якості органічного елементу духовної традиції, характерні ознаки якої зумовлюються специфікою східнохристиянської цивілізації та спираються на найкращі досягнення попередніх поколінь, що є закономірним процесом, оскільки відповідає природним законам коеволюційного розвитку та співрозвитку живих динамічних систем. Визначаючи період VII–VIII ст. як період становлення співочої богослужбової системи, вчена доводить результативність цього процесу, який проявляється у наступному: 1) сформована та закріплена метафізичність природи та значення музичного звуку, що розкривається у прагненні універсального поєднання людини з космосом; 2) впроваджений в дійсність принцип відповідальності, що має безпосереднє відношення до процесу музичного звуковидобування; наслідування цьому принципу передбачає момент, «коли під час співу звук втрачає самостійність і повністю підпорядковується слову, яке набуває найвищого смислу, що можна вважати гімнастикою душі, здатної вдосконалити людину» [4, с. 12]; 3) відібрані та закріплені як обов'язкові музичні зразки, сакральні образи, стійкі моделі мелодики, що були сформовані на базі прадавніх архетипів та склали канон візантійського мистецтва; 4) відповідно до впровадженого у дійсність принципу канонічності, від кожного церковного співака вимагався не індивідуальний почуттєвий самовираз, а забезпечення піснеспіву, тотожного небесному, тобто з відтворення Першообразу [4, с. 13]. Саме тому музичний християнський канон вимагає від співаків «привчити свої почуття до мовчання й досягти «внутрішньої» тиші» з тим, щоб забезпечити собі уподобання специфічному музичному інструменту, який є спроможним відтворювати досконалі звуки сакрального значення [4, с. 16].

Б. Бахтізіна доводить, що трансцендентальний сенс справжньої музики розкривається у забезпеченні нею ціннісної взаємодії між віруючим та трансцендентним світом [2, с. 14], і з посиланням на Фому Аквінського та Аврелія Августина, додає, що справжня музика це та, «яка, дозволяє досягти особливе знання, тим самим наближаючи людину до Бога» [2, с. 21].

Автор визначає, що музичний канон у своєму становленні пройшов декілька етапів, кожен з яких був зумовлений відповідними релігійними потребами віруючих, їх уявленням про місце кожної людини у всесвіті, необхідністю спільної участі у процесі богослужіння, наслідком чого було виникнення приспівів, а пізніше тропарів, в яких розкривалися та віддзеркалювалися основна мета Церкви та її християнського богослов'я. Безумовно, цей процес був довготривалим та об'єктивно підкорювався закономірностям коеволюційного процесу. Так, до моменту формування певного музичного канону,

органіку якого складають дев'ятипісонець. Цей процес пристосування до специфіки сприйняття його іконічної образної суті людьми проходив етапи: одна чи декілька однопісонець як прості біблійні пісні; двопісонець; трипісонець та далі.

Факт природного пристосування музичного канону як носія виключно сакральних сенсів до рівня світу дольного, тобто побутово-смісловиттєвого, відмічає І. Харитон. Вчений виходить з того, що «усе просторове поле Літургії слід трактувати не як словесну Службу Божу, а саме як Співану Літургію. У ній музика той естетичний феномен, котрий, несучи виключно сакральні смисли, – трансформується поступово у площину смісловиттєвих, і цим самим сягає якісно іншого рівня її побутування – соціокультурного» [14, с. 9]. Більш того, він пов'язує процес формування та становлення усього процесу богослужіння, який вже сам по собі повністю є пронизаним духовною музикою, з природним творчим потенціалом людини. Він відмічає, що «появу духовної музики логічно можна пов'язувати і з існуючими творчими потенціями людини, що розкриваються в обрядовому дійстві. Останнє певною мірою нагадує специфічну гру, забаву, радість у процесі відкриття людиною потойбічного, однак існуючого в художніх образах видимого світу» [14, с. 7].

Досить слушною є теза Д. Бахтізіної щодо істинності музики, оскільки вона фактично висвітлює її природну, суто резонансну, сутність, зокрема: «справжня музика примірює природний і культурний початки в людині, ліквідує розірваність її свідомості. У ній в гармонійній єдності співіснують початки стихійного і логічного, свідомого і несвідомого, духовного і плотського. Синтез даних протилежностей призводить у результаті до надпочуттєвого, тому, що відкривається як осяння і залучає людину до світу трансцендентного» [2, с. 32]. Саме тому є сенс погодитись з позицією І. Корнишевої у тому, що духовний спів у процесі богослужіння – це мистецтво, яке повністю підкорюється закономірностям релігійного світовідчуття. Вчена вважає невірним розглядати богослужбовий спів лише як музичне імітування Вищого, Божого порядку, оскільки призначення духовної музики полягає у донесенні до віруючих високих цінностей Святого Писання [7, с. 70]. Така тенденція у розумінні прослідковується і у інших дослідників, так «у діатонічній мелодії складається (відкривається) простота ліній, що виражає сходження до об'єктивності і простоти Духа і відмова від примхливості трихвиловань душі. Простота діатонічних мелодій аналогічна у цьому сенсі геометричній простоті ліній (ліній першого порядку), які використовуються в іконописі і покликаних передати чітко в своїй єдності і простоті вимірювання горнього світу божественної реальності» [8, с. 250]. У знаменному співі вчені підкреслюють значення його ладофункціональної побудови та ритмічної організації, проводячи пряму паралель з ефектом зворотної перспективи у сакральному християнському живопису: «і там, і тут – завдання особливого способу бачення реальності, в якій смислово панує не переживає суб'єктивність Я, а яку можна опанувати суб'єктивність Іншого – надбуття» [8, с. 250].

Таким чином, виходимо з того, що відчуття віруючими у процесі православного богослужіння ефекту психологічного наближення один до одного (горнього та дольного світів), саме завдяки співочій дії, досягається

завдяки резонансній взаємодії двох взаємозумовлених процесів: а) донесення до віруючих високих цінностей Святого Писання; б) забезпечення специфічних звуко-сакральних просторових коридорів, що створюються завдяки одночасному звучанню духовного співу та дзвону, тобто коли «музика властивими їй засобами сигналізації передає молитовні повідомлення і цим самим доносить сакральні смисли до Бога» [14, с. 9].

Отже, коеволюційний процес, перш за все, демонструє ефект пристосування вокальних християнських духовних творів до специфіки сприйняття їх сакрального сенсу віруючими. Ця специфіка де термінується культурним середовищем віруючого, особливостями його менталітету, суспільними цінностями тощо.

У свою чергу музичний канон, у своєму становленні, пройшов декілька етапів, кожен з яких був зумовлений відповідними релігійними потребами віруючих, їх уявленням про місце людини у всесвіті, необхідністю спільної участі у процесі богослужіння тощо. Це сприяло виникненню приспівів, а пізніше тропарів. Цей процес був та залишається довготривалим та підкорюється закономірностям коеволюційного процесу.

Список використаних джерел

1. Андреева В. А. Эстетический анализ темпоральной сущности музыки: автореф. ... канд. филос. н.: 09.00.04 / Виктория Андреевна Андреева. – М., 2013. – 19 с.
2. Бахтизина Д. И. Философский анализ онтологической истинности музыки: автореф. ... д-ра филос. н.: 09.00.01 / Дильбар Исмаиловна Бахтизина. – Уфа, 2012. – 42 с.
3. Владышевская Т. Ф. Музыка древней Руси / Т. Ф. Владышевская // К. Г. Вагнер, Т. Ф. Владышевская. Искусство древней Руси. – М.: Искусство, 1999. – 256 с.
4. Давыдова Н. А. Традиции православного пения в русской духовной музыке последней четверти XIX – начала XX вв.: автореф. ... канд. культурологи: 24.00.01 / Наталья Алексеевна Давыдова. – Ярославль, 2009. – 22 с.
5. Єрзаулова Г. Г. Співоча культура в традиції східнохристиянської цивілізації: автореф. ... канд. культурології: 26.00.01 / Ганна Геннадівна Єрзаулова. – Сімферополь, 2011. – 23 с.
6. Колесова И. С. Соборность русского православного искусства: автореф. ... канд. филос. н.: 09.00.13 / Ирина Семеновна Колесова. – Екатеринбург, 2002. – 26 с.
7. Корнышева И. Р. Философское осмысление «Музыкальной Литургии» / Ирэн Робертовна Корнышева. – Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2013. – №6. – С.68–70.
8. Ланкин В. Г., Ланкина Е. Е. Смысл и язык духовной музыки православной традиции / В. Г. Ланкин, Е. Е. Ланкина. – Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2011. – №13 (115). – С.247–252.
9. Неаполитанский А. Церковный устав в таблицах, показывающий весь порядок церковных служб рядовых и все особенности праздничных служб в течение времени года: в 3 ч. / Аркадий Неаполитанский. – М.: Изд. А. А. Ступина, 1907. – 124 с.
10. Никольский А. В. Краткий очерк истории церковного пения в период I–X веков / Александр Васильевич Никольский // О церковном пении (сб. ст.) (сост. О. В. Лада). – М.: ЛОДЬЯ, 2001. – 120 с.
11. Никольский К. О колоколах и звоне: Пособие к изучению устава богослужения православной церкви / Константин Никольский. – Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2008. – 902 с.
12. Тосин С. Г. Звонница на рубеже тысячелетий / Сергей Геннадиевич Тосин. – Новосибирск: НИПКИПРО, 2003. – 132 с.
13. Тосин С. Г. Русская звонница: Конструктивные особенности и вопросы исполнительства: автореф. ... канд. искусствовед / Сергей Геннадиевич Тосин. – Новосибирск, 2001. – 26 с.
14. Харитон І. М. Феномен духовної музики в українській православній традиції: автореф. ... канд. філос. н.: 09.00.11 / Ігор Михайлович Харитон. – Київ, 2006. – 15 с.
15. Шип С. В. Знаковая функция и языковая организация музыкальной речи: дис. ... д-ра искусствознания: 17.00.03 / Сергей Васильевич Шип. – Одесса, 2002. – 409 с.

References

1. Andreeva V. A. Jesteticheskij analiz temporal'noj sushhnosti muzyki: avtoref. ... kand. filos. n.: 09.00.04 / Viktorija Andreevna Andreeva. – M., 2013. – 19 s.
2. Bahtizina D. I. Filosofskij analiz ontologicheskoy istinnosti muzyki: avtoref. ... d-ra filos. n.: 09.00.01 / Dil'bjar Ismailovna Bahtizina. – Ufa, 2012. – 42 s.
3. Vladyshevskaja T. F. Muzyka drevnej Rusi / T. F. Vladyshevskaja // K. G. Vagner, T. F. Vladyshevskaja. Iskusstvo drevnej Rusi. – M.: Iskusstvo, 1999. – 256 s.
4. Davydova N. A. Tradicii pravoslavnogo penija v russkoj duhovnoj muzyke poslednej chetverti XIX – nachala XX vv.: avtoref. ... kand. kul'turologi: 24.00.01 / Natal'ja Alekseevna Davydova. – Jaroslavl', 2009. – 22 s.
5. Jerzaulova G. G. Spivocha kul'tura v tradicii' shidnohrystyjans'koi' civilizacii': avtoref. ... kand. kul'turologii': 26.00.01 / Gannja Gennadii'vna Jerzaulova. – Simferopol', 2011. – 23 s.
6. Kolesova I. S. Sobornost' russkogo pravoslavnogo iskusstva: avtoref. ... kand. filos. n.: 09.00.13 / Irina Semenovna Kolesova. – Ekaterinburg, 2002. – 26 s.
7. Kornysheva I. R. Filosofskoe osmyslenie «Muzykal'noj Liturgii» / Irjen Robertovna Kornysheva. – Vestnik KGU im. N. A. Nekrasova. – 2013. – №6. – S.68–70.
8. Lankin V. G., Lankina E. E. Smysl i jazyk duhovnoj muzyki pravoslavnoj tradicii' / V. G. Lankin, E. E. Lankina. – Vestnik TGPU (TSPU Bulletin). – 2011. – №13 (115). – S.247–252.
9. Neapolitanskij A. Cerkovnyj ustav v tablicah, pokazyvajushhij ves' porjadok cerkovnyh sluzhb rjadovyh i vse osobennosti prazdnichnyh sluzhb v techenie vremeni goda: v 3 ch. / Arkadij Neapolitanskij. – M.: Izd. A. A. Stupina, 1907. – 124 s.
10. Nikol'skij A. V. Kratkij ocherk istorii cerkovnoho penija v period I–X vekov / Aleksandr Vasil'evich Nikol'skij // O cerkovnom penii (sb. st.) (sost. O. V. Lada). – M.: LOD'Ja, 2001. – 120 s.
11. Nikol'skij K. O kolokolah i zvone: Posobie k izucheniju ustava bogosluzhenija pravoslavnoj cerkvi / Konstantin Nikol'skij. – Izdatel'skij Sovet Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi, 2008. – 902 s.
12. Tosin S. G. Zvonnica na rubezhe tysjacheletij / Sergej Gennadievich Tosin. – Novosibirsk: NIPKIPRO, 2003. – 132 s.
13. Tosin S. G. Russkaja zvonnica: Konstruktivnye osobennosti i voprosy ispolnitel'stva: avtoref. ... kand. iskusstvoved / Sergej Gennadievich Tosin. – Novosibirsk, 2001. – 26 s.
14. Haryton I. M. Fenomen duhovnoi' muzyky v ukrai'ns'koi' pravoslavnoj tradicii': avtoref. ... kand. filos. n.: 09.00.11 / Igor Mykolajovych Haryton. – Kyi'v, 2006. – 15 s.
15. Ship S. V. Znakovaja funkcija i jazykovaja organizacija muzykal'noj rechi: dis. ... d-ra iskusstvovedeniya: 17.00.03 / Sergej Vasil'evich Ship. – Odessa, 2002. – 409 s.

Leshchenko A. M., PhD, Associate Professor, assistant professor of humanities, Kherson State Maritime Academy (Ukraine, Kherson), alena020114@ukr.net

Co-evolutionary processes in spiritual Orthodox

Music is defined as one of the main types of Christian sacred arts in the system of the temple action containing sacred meaning. The sense of co-evolutionary process in Orthodox music is shown that provides mutual co-development of the subsystem «the believer – sacred Orthodox music» in the global system «the believer – Christian religion». Accordingly, the specificity of spiritual music is defined that ensures co-evolutionary processes.

Keywords: co-evolution, co-evolutionary processes, Orthodox spiritual music, the Christian sacred art.

Лещенко А. М., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных дисциплин, Херсонская государственная морская академия (Украина, Херсон), alena020114@ukr.net

Козволюционные процессы в духовной православной музыке

Музыка определяется, как один из главных видов христианского сакрального искусства в системе храмового действия, содержащий сакральные смыслы. Доказывается значение коэволюционных процессов в духовной православной музыке, которые обеспечивают совместное соразвитие подсистемы «верующий – сакральная православная музыка» в глобальной системе «верующий – христианская религия». Соответственно, определяется специфика духовной православной музыки, которая и обеспечивает реализацию коэволюционных процессов.

Ключевые слова: коэволюция, коэволюционные процессы, духовная православная музыка, христианское сакральное искусство.

* * *

УДК 004.946:21:371

Ломачинська С. В., аспірантка кафедри філософії історичного факультету, Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Україна, Житомир), lomachinskasvitlana@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТ–ТЕХНОЛОГІЙ У РЕЛІГІЙНОМУ ВИХОВАННІ МОЛОДІ (НА ПРИКЛАДІ УПЦ)

Розглянуто особливості використання мережі Інтернет в діяльності Української православної церкви (УПЦ) для реалізації релігійної комунікації. Метою аналізу є основні наукові та теологічні підходи до проблеми релігійного виховання загалом та виховних функцій інтернет–комунікацій зокрема; порівняються релігійна і релігієзнавча освіта, характеризуються функції релігійної освіти. Автором проаналізовано зміст Інтернет–порталів УПЦ, що містять релігійно–освітню інформацію для молоді, визначаються переваги мережі Інтернет для просвітницько–проповідницької і місіонерської діяльності. Особливо уваги заслуговують інтернет–ресурси з православною літературою та сайти, що присвячені паломницькому туризму (особливо серед молоді). Автор підкреслює, що завдання, які виконує конкретний православний сайт, зумовлені масштабістю діяльності його засновників. У висновках підкреслюється, що УПЦ ставить за мету активне використання сучасних інтернет–технологій задля розробки та реалізації просвітницьких, місіонерських і соціальних програм для молоді.

Ключові слова: Інтернет–технології, релігійна пропаганда, релігійне виховання, релігійна освіта, релігієзнавча освіта.

На даному етапі розвитку суспільства значну роль в функціонуванні Української православної церкви (далі – УПЦ) відіграють засоби масової комунікації, адже Інтернет дозволяє прискорити обмін релігійною інформацією, збільшити аудиторію, розширити ареал християнської комунікації за рахунок соціально активної молоді.

Значний внесок в розвиток дослідження віртуальної комунікації зробили провідні зарубіжні (М. Кастельс, М. Маклюен) та вітчизняні (Т. Лугуценко, Г. Борисенко, М. Лукіна) автори. Зокрема, праці Н. Костикової, О. Новоженіної, І. Мазуренка, Г. Рудницького, В. Різуна, А. Бойко присвячені ролі конфесійних електронних ЗМІ в публічному мас–медійному просторі. Загальний аналіз феномену релігієзнавчої освіти представлений у дослідженнях представників сучасної вітчизняної думки (А. Колодного, П. Сауха, О. Поцулко, А. Яворського, О. Шнурової, Н. Гаврілової).

Мета статті – визначення основних підходів у використанні можливостей інтернет–комунікацій УПЦ як задля місійно–пропагандистської діяльності, так і для виховання молоді. Мета дослідження реалізується у наступних завданнях: визначення особливостей та механізмів використання УПЦ Інтернет–технологій для релігійної комунікації; аналіз функціональної спрямованості православних молодіжних Інтернет–ресурсів.

Теоретичним підґрунтям наукового аналізу стали наукові розробки вітчизняних і зарубіжних філософів та релігієзнавців в означеній галузі, а також виступи та публікації представників УПЦ – голови Всеукраїнського православного педагогічного товариства протоієрея Анатолія Затовського; секретаря Комісії з питань інформаційної діяльності церкви і відносин із ЗМІ, священника Павла Великонова; митрополита Полтавського і Миргородського Філіпа; намісника Києво–Печерської Лаври Павла (Лебідя); завідувача бібліотекою Московської духовної академії ігумена Діонісія (Шленова); протоієрея Григорія Коваленко тощо.

В сучасний період розвитку інформаційного суспільства Інтернет – це найбільш затребувана інформаційна мережа, особливо для людей середнього віку і

молоді. Як ефективний засіб комунікації, вона допомагає долати кордони і мовні бар'єри, створювати середовище «корпоративного спілкування». Персональні і корпоративні комп'ютери, сервери і ресурси, об'єднані у світову мережу, є новим простором діалогу і взаємодії, в якому проводять більшу чи меншу частину свого життя десятки мільйонів людей, серед яких і сотні тисяч віруючих.

Як свідчить практика саме УПЦ все частіше виступає суб'єктом виховання молоді, що пояснюється традицією нашого суспільства, а також зростанням у ньому інтересу до релігії, посиленням її впливу на масову свідомість людей. Й це зрозуміло, адже, як справедливо зазначають П. Саух та Ю. Саух: «Сьогодні важливо навчити молоду людину не лише володіти загальною здібністю ставити і вирішувати проблеми, оперувати принципами організації, які дозволяли б «зв'язувати» знання та надавали їм смисл, а й вмінню перетворювати їх в життєву мудрість» [1, с. 92–93].

Доречними є думки російського релігійного філософа Олексія Хомякова, який зазначав, що: «...виховання в широкому сенсі є та дія, за допомогою якого одне покоління готує наступне за ним покоління до його чергової діяльності в історії народу» [2, с. 86].

За визначенням А. Колодного, «релігійна освіта – це навчальний процес, зорієнтований на передачу реципієнту певного обсягу релігійної інформації з метою підвищення рівня його релігійної освіченості, формування навиків усвідомленого сприйняття змісту певного релігійного віровчення. Але релігійна освіта не є позаконфесійною. Для її проведення залучаються конфесійно зорієнтовані особи, а це призводить до однобічно заангажованих оцінок ними інших віровчень, виховання негативного ставлення до них» [3, с. 655].

Серед найбільш важливих функцій, що властиві релігійній освіті, доречно виокремити наступні: 1) природне відтворення релігійності; 2) залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; 3) соціалізація особистості віруючого протягом усього його життя; формування і розвиток духовно–моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед – їхні морально–патріотичні позиції; 4) вдосконалення спеціалізованої релігійної освіти, котра б спиралась на позитивний досвід минулого та сучасні науково–методичні досягнення [4].

Релігієзнавча освіта і виховання розглядаються як дієвий засіб формування духовності народу. Релігієзнавча освіта і виховання повинні здійснюватись на принципах гуманізму, толерантності і дотримання принципу свободи совісті. Вони повинні спрямовуватись в русло нормалізації міжконфесійних відносин і забезпечення стабільності суспільства [5, с. 261].

Так, О. Поцулко зазначає, що «на новому витку української історії (зі здобуттям незалежності України) було зроблено ще один важливий крок на шляху духовності. Виник і почав розвиватися світський гуманізм, що сприяв утвердженню релігійної терпимості та свободи совісті, розвиткові творчих сил людини. Релігійна етика, яка ґрунтується на вірі в Бога, і світська (безрелігійна) етика, яка ґрунтується на принципах світського гуманізму, не перебувають в антагоністичній суперечності. Спільним для них у сучасних умовах є боротьба проти аморалізму, насильства, бездуховності, наркоманії, моральної деградації» [6].

В сучасний період розвитку суспільства представники вітчизняного православ'я через власні Інтернет–ресурси пропагують моральні норми та приписи, які не мають оминати молоде покоління. Відповідно, можемо погодитись із А. Затовським, що «досвід обґрунтованого релігійного виховання показує, що неможна «організувати» духовне життя в людині через розвиток інтелекту, волі або почуттів, хоча духовне життя і опосередковується цим розвитком душевних складових» [7].

В сучасну інформаційну епоху поява Інтернету та розвиток web–сайтів значно полегшили доступ до здобуття, створення, розповсюдження та використання інформації, тому всесвітня мережа виступає не лише джерелом інформації, а також потужним засобом впливу на суспільну думку, зокрема, виховання майбутнього покоління.

Відповідно, християнські церкви об'єднує прагнення використовувати у своїх цілях мас–медіа. Невипадково, Т. Антошевський, директор Релігійно–інформаційної служби України, наголошує: «...ми констатуємо покращення роботи церковних інформаційних служб. Знаємо, що й самі провідники Церков почали до цієї справи ставитися з більшою повагою. І це не було викликано лише тим, що потрібно оперативно реагувати на закиди суспільства, хоча і це вагомий чинник. Мені здається, що Церкви свідомо починають значно конструктивніше ставитись до ЗМІ, вбачають в них силу, яку можна використати на користь місіонерству, євангелізації, особливо в служінні з молоддю, інтелігенцією тощо» [8].

Інтернет – найбільш затребувана інформаційна мережа, особливо для молоді. Як ефективний засіб комунікації, вона допомагає долати кордони і мовні бар'єри, створювати середовище «корпоративного спілкування». Персональні і корпоративні комп'ютери, сервери і ресурси, об'єднані у світову мережу, є новим простором діалогу і взаємодії. В ньому проводять більшу чи меншу частину свого життя десятки мільйонів людей, серед яких і сотні тисяч вірян. Тому однією важливою перевагою Інтернету для просвітницько–проповідницької і місіонерської діяльності Церкви в сучасних умовах є актуалізація роботи з молоддю, адже «...найінтенсивніший період процесу релігійних пошуків особи припадає саме на молодіжні роки. Це – унікальний екзистенційний час, коли закладаються духовно–ціннісні преференції людини, визначається рівень її культури, ступінь включеності до соціуму, міра готовності до суспільнозначимої діяльності. Молодь потенційно є найінтелектуальнішою і найактивнішою частиною соціуму. Саме вона визначатиме перспективу розвитку останнього на десятиліття» [9, с. 90].

Зокрема, секретар ученої ради Московської духовної академії Російської православної церкви священник Павло Великонов заявив, що ще з 1996 року Українська православна церква виконує можливості Інтернету для духовного просвітництва та релігійної освіти.

Ідейною основою діяльності релігійних Інтернет–ЗМІ є апостольська заповідь «проповідуй слово, наполягай вчасно і невчасно, картай, на доумлюй, забороняй, перестерігай з усією терпелістю та наукою» (2 Тим. 4:2), що визначає їх не тільки інформаційну, а, передусім, виховну роль.

Для того, щоб усвідомити масштаб та механізми впливу православної церкви на молодь, вважаємо за необхідне проаналізувати існуючі Інтернет–портали УПЦ, які активно діють в сучасному інформаційному просторі:

По-перше, звертає на себе увагу сайт Відділу релігійної освіти, катехизації та місіонерства при Священному Синоді УПЦ (<http://www.rokim.org.ua/>) своєю метою визначає найбільш повне висвітлення ключових аспектів місіонерської, освітньої та катехізичної діяльності УПЦ, розкриття історії православної місії та духовного просвітництва. Тут можна знайти різні програми викладання дисциплін з релігійним наповненням, скористатися накопиченим досвідом і навіть запропонувати своє бачення проблеми.

В Розділі «Особиста колонка Голови відділу», яку веде митрополит Полтавський і Миргородський Філіп, зазначено, що за результатами сучасних досліджень рівень духовно-морального розвитку українських дітей падає, тому держава робить велику помилку, нехтуючи потенціалом Церкви в питаннях духовно-морального виховання підростаючого покоління. Усунути цю невідповідність можна, скасувавши заборонні норми у відносинах держави і Церкви у сфері освіти, створивши механізми у співпраці двох соціальних інститутів. Саме тому, на переконання голови відділу, у сформованій ситуації Православна Церква у взаємодії з державою може і повинна зіграти вирішальну роль в успішному виході о суспільства з духовної і моральної кризи.

Розділ «Відеоблог» містить відео зорієнтовані на бесіди про православ'я, а також виховання й освіти; фільми про видатних подвижників, які здійснили місіонерський подвиг. Спрямовані для навчання молоді методичні рекомендації, плани – конспекти, навчальні плани, листи, програми, список корисної навчальної літератури та посібники, а також підручники для учнів від 1 до 11 класу – можна знайти в розділі «Офіційні документи» [10].

По-друге, заслуговує на увагу Православний молодіжний Інтернет-проект Мукачівської єпархії «Знайомство під церковним куполом» (<http://kyropol.net/>). Його відвідувачам пропонуються широкі можливості традиційних соціальних Інтернет-спільнот: створення груп за інтересами для знайомства та спілкування, можливість вести персональні блоги, фотоальбоми, додавати відео файли, ставити запитання священнику тощо; а також вперше в єпархії на сайті відкрита рубрика – телефон довіри [11].

Завдання, що виконує конкретний православний сайт, зумовлені масштабністю діяльності його засновників. Так, на сайті Києво-Печерської лаври (<http://www.lavra.ua/>), що виступає ідейним та організаційним центром УПЦ в Україні, знаходиться електронна бібліотека, зібрання якої розподілено за такими фондами: екзегетики (Святе Письмо та його дослідження), святоотцівської літератури, богословської, навчальної та наукової літератури, історії, краєзнавства та географії, богослужбової та церковно-співачької літератури, духовно-повчальної літератури, стародруків, дореволюційних та рідкісних книг, релігієзнавчий фонд, літератури філософського спрямування, періодики, енциклопедичної та довідкової літератури, художньої літератури, літературознавства та мовознавства, мистецтвознавчої та культурологічної літератури, а також представлена музична бібліотека та відеотека [12].

Варто зазначити, що бібліотечна справа у вітчизняній культурній традиції формувалась у межах православного чернецтва, тому в епоху активного розвитку інформаційних

технологій провідні діячі православ'я чітко усвідомлюють, що релігієзнавча освіта є неможливою без бібліотеки, адже прилучення до знання не може здійснюватися без джерела знання. «Епоха цифрових технологій – це також час цифрових бібліотек. У той же час створення цифрового фонду є гарною підмогою для книжкового фонду бібліотеки, оскільки у міру появи електронних книг кількість примірників окремих книг можна буде скоротити» [13], тому з 2008 року облік і каталогізація лаврських бібліотечних фондів здійснюється на базі сучасних інформаційних технологій, що значно полегшує пошук джерел та забезпечує ефективну співпрацю з іншими бібліотеками.

По-третє, останнє десятиліття в Україні активно розвивається паломницький туризм (особливо серед молоді), що зумовлює відповідне його відображення на сторінках релігійних сайтів. Зокрема, Львівське молодіжне православне братство (bratstvolviv.narod.ru) – організує паломницькі поїздки по святинях Львівщини та інших областей України, а також проводить безкоштовні екскурсії по Львову та області для груп молодих людей. Окрім того, на його сайті розглянуто коло питань, присвячених темі дошлюбних відносин, а також міститься електронна версія газети «Церква і молодь», що містить такі рубрики: новини єпархії, розповіді про релігійні свята, сімейна сторінка, листи читачів [14].

По-четверте, динаміка сучасного життя та розвиток інформаційних технологій породжують проблему «інформаційної самотності» – ситуації, коли Інтернет-мережа практично позбавляє людину реального спілкування. Проблема психологічної реабілітації для молоді вирішує Молодіжний православний портал «Притвор» – (prityvor.kiev.ua), на сторінках якого можна звернутися з питанням або домовитися про консультацію психолога, а також поставити питання священнику, який допоможе в складній життєвій ситуації.

Одним із проектів порталу є православний рух «Спаси и сохрани», який виступає за збереження сім'ї та порятунк життя ненароджених дітей. Його метою є відродження значущості традиційних сімейних цінностей як основи благополуччя суспільства [15].

По-п'яте, варто зазначити, що з 2008 року в УПЦ діє Відділ у справах молоді Київської єпархії, діяльність якого відображається на сторінках порталу (sinod-molodost.in.ua). Синодальний відділ у справах молоді має на меті: залучення православних релігійних та інших організацій в діяльність для духовно-морального виховання молоді, координування молодіжного служіння, роботу по організації соціальної роботи та церковного служіння молоді православних релігійних та інших організацій, залучення до виховної, місіонерської та соціальної роботи з молоддю громадян і юридичних осіб, розробка та реалізація просвітницьких, місіонерських і соціальних програм для молоді.

По-шосте, серед проектів єпархіального відділу, ядром якого стало «Братство імені преподобного Іони Київського», варто відмітити: організація і проведення православного фестивалю для молоді «Брати», недільна школа для дітей, молодіжні чаювання, журнал «Отрок», «Іонинський листок», курси читців при Іонинському монастирі, туристичний клуб для дітей, курси для майбутніх батьків, робота з глухими, фестиваль православного кіно «Покров», організація волонтерського руху

«Молодість не байдужа» та багато інших молодіжних проєктів [16].

По-сьоме, сучасні світські Інтернет–ЗМІ представлені значною кількістю видань для молоді, альтернативу яким формують видання релігійного спрямування. Прикладом може слугувати Православний журнал для молоді «Отрок. ua» (otrok-ua.ru/ua/main.html) – місіонерське видання Київського Свято–Троїцького Іонинського монастиря видається з 2003 року творчим молодіжним колективом під керівництвом братії монастиря. Журнал містить три розділи: «Врата безсмертя» (духовне життя, батьківська спадщина, розповіді про святих); «Перехрестя буття» (життєві питання, любов, спілкування, милосердя, інтерв'ю зі знаменитостями і ін.); «Культурний шар» (подорожі, історія, мистецтво, книги, кіно, музика, особистості) [17].

На даний час коло і масштаби завдань по молодіжній роботі в УПЦ розширилися і зросли за рахунок активної місіонерської діяльності. Однак протоієрей Григорій (Коваленко) в статті «Наші діти та сучасний світ очима православних ЗМІ» вказує на те, що за засобами не слід втрачати мету: «проблема полягає не в тому, щоб інтернетизувати Церкву, а в тому, щоб воцерковити користувачів Інтернету» [18].

Активна місієно–пропагандистська діяльність виводить питання релігійної освіти та виховання молоді на особливе місце у електронних публікаціях православних громад.

Відповідно до позиції представників УПЦ, представлений у електронній газеті «Віра і культура», релігійна освіта може здійснюватись двома способами – через релігійні організації (спілкування зі священником, відвідування молитовних зібрань) і через спеціалізовані курси у шкільній програмі. Водночас, автори наголошують, що будь–яка релігійна освіта може здійснюватись тільки у межах українського законодавства, зокрема, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [19].

У публікаціях електронної газети «Світло православ'я» зазначається, що державна школа повинна забезпечити конституційне право громадян отримати початкове уявлення про релігію у відповідності до віровизнання та переконань, які прийняті в сім'ї. Варто раз і назавжди позбутися нав'язування в Україні роздвоєності у свідомості дітей і молоді, коли батьки і діти в родині є християнами, а в школі їх змушують бути атеїстами [20]. Автор статті бачить шлях релігійного виховання не тільки у бесідах священників з молоддю, але й у створенні спеціалізованих гуртків, роботі недільних християнських шкіл та спеціалізованих публікаціях для молоді у електронних православних виданнях.

У зв'язку з цим у окремих єпархіях налагоджено тісну співпрацю з представниками світських освітніх закладів щодо морального виховання молоді на християнських засадах. Так, А. Яворський, викладач Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького у статті, розміщеній електронному журналі «Мгарський дзвін», зазначає, що «найкращим засобом для формування норм християнської моралі, моральних цінностей, є дійсність, життєвий досвід, потім йдуть художні зображення (скульптура і живопис), і найбільш слабо діють слова. У результаті морально–релігійного виховання учнем повинна бути досягнута мета (моральна свобода) тобто можливість дитиною підкоряти свої інстинкти

благородним почуттям і моральним досягненням володарювати собою» [21].

На сайті Православного духовного центру м. Буча Київської області (agnes.in.ua) «Агнець», директор Бучанської школи–інтернату, заслужений вчитель України, Кавалер Ордена Святого Миколи Чудотворця М. Наконечний зазначає, що нові програми, підручники, використання комп'ютерної техніки на належному рівні утримують рівень освіти в Україні. Демократичні процеси, що відбуваються в країні, розвиток малого та середнього бізнесу помітно підняли рівень впевненості молоді в самореалізації. Але, на жаль, за всіма цими позитивними процесами все помітніше стає глибока моральна криза всього суспільства і молодого покоління зокрема. Втрачено споконвічні християнські цінності, тому сьогодні гостро стоїть питання духовно–морального відродження української нації [22].

Висновки. Таким чином, пропагандистська спрямованість електронних видань Української православної церкви виконує не лише місієну, але й виховну функцію, адже спрямована на підвищення етичної культури молоді, уміння протистояти хибній моралі, формування інтересу до історичного минулого нації. Варто відмітити також реалізацію православними ЗМІ функції соціальної адаптації, а саме – формування соціальних якостей, яких вимагає життя у єдиному світовому соціальному та інформаційному просторі.

Список використаних джерел

- Саух П. Ю., Саух Ю. П. Гуманітарна парадигма як життєдайна платформа сучасної освіти // Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів. – К. – С.483–495.
- Хомяков А. Полное собрание сочинений / Хомяков А. – Том 1. – М.: Университетская типография, 1990. – 408 с.
- Колодний А. Академічне релігієзнавство / А. Колодний. – К.: Світ Знань, 2000. – 720 с.
- Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos.at.ua/publ/2–1–0–89> (дата звернення 12.12.2015)
- Шнурова О. Релігієзнавча освіта як фактор формування особистості / О. Шнурова // Українське релігієзнавство. – 2005. – №36. – С.256–262.
- Поцупко О. А. Релігійна освіта і виховання як чинники відродження сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія [Електронний ресурс]: зб. наук. пр. / Республік. вищ. навч. закл. «Кримський гуманітарний університет». – Ялта, 2012. – Вип.35, Ч.1. – Режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/prsp/2012_35_1/Puculko.pdf (дата звернення 10.12.2015)
- Протоієрей Анатолій Затовський. Православ'я і школа в новому тисячолітті: досвід, проблеми, перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravoslavye.org.ua/2006/07/protoierey_anatoly_zatovskiy_pравoslavvya_shkola_v_novomu_tisyacholtl_dosvd_problemi_perspektivi/ (дата звернення 10.12.2015)
- Антошевський Т. «Церкви починають значно конструктивніше ставитись до ЗМІ» [Електронний ресурс] / Т. Антошевський. – Режим доступу: <http://novomedia.org/node/1205>. (дата звернення 03.12.2016)
- Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних процесів України. – К., 2008. – 341 с.
- Відділ релігійної освіти, катехізації та місіонерства при Священному Синоді Української Православної Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rokim.org.ua/> (дата звернення 02.10.2016)
- Знайомство під церковним куполом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kypol.net/> (дата звернення 14.03.2016)
- Історія створення бібліотеки Києво–Печерської Лаври [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kypol.net/> <http://biblioteka.lavra.ua/index.php?lang=rus&topic=about> (дата звернення 08.03.2016)
- Інтерв'ю с заведуючим бібліотекою Московської духовної академії ігуменом Дионисием (Шленовым) [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/675694.html> (дата звернення 15.12.2015)

14. Львівське молодіжне православне братство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bratstvoiviv.narod.ru> (дата звернення 10.12.2015)

15. Молодіжний православний портал «Притвор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prytvor.kiev.ua> (дата звернення 06.12.2015)

16. Синодальный отдел по делам молодежи УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sinod-molodost.in.ua/eparkhialnye-molodezhnye-otdely.html> (дата звернення 13.12.2015)

17. Православний журнал для молоді «Отрок. ua» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otrok-ua.ru/ua> (дата звернення 12.12.2015)

18. Наші діти та сучасний світ очима православних ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://g-vik.narod.ru/2002/n15/02_15s6.htm (дата звернення 10.12.2015)

19. Релігійна освіта і виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://g-vik.narod.ru/2005/n29/05_29s3.htm (дата звернення 14.12.2015)

20. Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: проблема і шляхи розв'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svitlo.orthodox.lviv.ua/2005/n10/05_10s3.htm#1 (дата звернення 14.12.2015)

21. Яворський А. Необхідність виховання і формування норм християнської моралі / моральних цінностей у сучасних школярів [Електронний ресурс] / А. Яворський. – Режим доступу: <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=2394> (дата звернення 13.12.2015)

22. Джерело духовності в школі–інтернаті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agnec.in.ua/index.php/archives/760> (дата звернення 16.03.2016)

References

1. Sauh P. Ju., Sauh Ju. P. Gumanitarna paradygma jak zhyttjedajna platforma suchasnoi' osvity // Konceptual'ni zasady profesijnogo rozvytku osobystosti v umovah jevrintegracijnyh procesiv. – K. – S.483–495.
2. Homjakov A. Polnoe sobranie sochinenij / Homjakov A. – Tom 1. – M.: Universitetskaja tipografija, 1990. – 408 s.
3. Kolodnyj A. Akademichne religijeznavstvo / A. Kolodnyj. – K.: Svit Znan', 2000. – 720 s.
4. Religijna osvita v Ukraini: suchasnyj stan ta perspektivy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://logos.at.ua/publ/2-1-0-89> (дата звернення 12.12.2015)
5. Shnurova O. Religijeznavcha osvita jak faktor formuvannya osobystosti / O. Shnurova // Ukrain's'ke religijeznavstvo. – 2005. – №36. – S.256–262.
6. Puculko O. A. Religijna osvita i vyhovannya jak chynnyky vidrodzhennja suchasnoi' pedagogichnoi' osvity: pedagogika i psihologija [Elektronnyj resurs]: zb. nauk. pr. / Respublik. vyssh. navch. zakl. «Kryms'kyj humanitarnyj universytet». – Jalta, 2012. – Vyp.35, Ch.1. – Rezhym dostupu: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2012_35_1/Puculko.pdf (дата звернення 10.12.2015)
7. Protoierej Anatolij Zatovs'kyj. Pravoslav'ja i shkola v novomu tysjacholitti: dosvid, problemy, perspektivy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pravoslavje.org.ua/2006/07/protoierej-anatoly-zatovskiy-pravoslavja-shkola-v-novomu-tisyacholitt-dosvid-problemi-perspektivi/> (дата звернення 10.12.2015)
8. Antoshevs'kyj T. «Cerkvy pochynajut' znachno konstruktyvnishe stavytys' do ZMI» [Elektronnyj resurs] / T. Antoshevs'kyj. – Rezhym dostupu: <http://novomedia.org/node/1205>. (дата звернення 03.12.2016)
9. Ukrain'a religijna. Kolektyvna monografija. Knyga druga: Prognozy religijnyh procesiv Ukrain'ny. – K., 2008. – 341 s.
10. Viddil religijnoi' osvity, katehizacij ta misionerstva pry Svjashennomu Synodi Ukrain's'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rokim.org.ua/> (дата звернення 02.10.2016)
11. Znajomstvo pid cerkovnym kupolom [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kypol.net/> (дата звернення 14.03.2016)
12. Istorija stozdanija biblioteki Kievo-Pecherskoj Lavry [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kypol.net/> <http://biblioteka.lavra.ua/index.php?lang=rus&topic=about> (дата звернення 08.03.2016)
13. Interv'ju s zavedujushhim bibliotekoj Moskovskoj duhovnoj akademii igumenom Dionisiem (Shlenovym) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.bogoslov.ru/text/675694.html> (дата звернення 15.12.2015)

14. L'vivs'ke molodizhne pravoslavne bratstvo [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://bratstvoiviv.narod.ru> (дата звернення 10.12.2015)

15. Molodizhnyj pravoslavnyj portal «Prytvor» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://prytvor.kiev.ua> (дата звернення 06.12.2015)

16. Sinodal'nyj otdel po delam molodezhi UPC [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://sinod-molodost.in.ua/eparkhialnye-molodezhnye-otdely.html> (дата звернення 13.12.2015)

17. Pravoslavnyj zhurnal dla molodi «Otrok. ua» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://otrok-ua.ru/ua> (дата звернення 12.12.2015)

18. Nashi dity ta suchasnyj svit ochyma pravoslavnyh ZMI [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://g-vik.narod.ru/2002/n15/02_15s6.htm (дата звернення 10.12.2015)

19. Religijna osvita i vyhovannya v Ukraini [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://g-vik.narod.ru/2005/n29/05_29s3.htm (дата звернення 14.12.2015)

20. Religijne navchannya i vyhovannya ditej i molodi v Ukraini: problema i shljahy rozv'jazannya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://svitlo.orthodox.lviv.ua/2005/n10/05_10s3.htm#1 (дата звернення 14.12.2015)

21. Javors'kyj A. Neobhidnist' vyhovannya i formuvannya norm hrytjans'koi' morali i moral'nyh cinnostej u suchasnyh shkolariv [Elektronnyj resurs] / A. Javors'kyj. – Rezhym dostupu: <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=2394> (дата звернення 13.12.2015)

22. Dzherelo duhovnosti v shkoli–internati [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.agnec.in.ua/index.php/archives/760> (дата звернення 16.03.2016)

Lomachynska S. V., graduate student of department of philosophy of historical faculty, Ivan Franko state university in Zhitomir (Ukraine, Zhitomir), lomachinskavitlana@ukr.net

Usage of Internet technologies in the religious education of youth (based on the example of the Ukrainian Orthodox Church (UOC))

This article is dedicated to studying the features of using the Internet in the activities of the Ukrainian Orthodox Church in order to conduct the religious communication. The aim of the study are the main scientific and theological approaches to the problem of the religious education in general and to pedagogical functions of Internet communications in particular; the religious education and the education in religion studies is compared, the functions of the religious education are defined. The Author has analyzed the content of the Web portals of the UOC (Moscow Patriarchate) that contain the religious and educational information for youth, has defined the advantages of using the Internet in conducting the educational, preaching and missionary activity. The Internet resources that contain the Orthodox literature and the websites dedicated to pilgrimage tourism (especially among the youth) require special attention. The author stresses that the tasks which a specific orthodox website solves are stipulated by the scope of the activities of its founders. The conclusions stress that the UOC aims at the active usage of the modern Internet-based technologies in order to develop and implement the educational, missionary and social programs for the youth.

Keywords: Internet-based technologies, Religious propaganda, Religious studies, Religious upbringing, Education in religion studies.

Ломачинская С. В., аспирантка кафедры философии исторического факультета, Житомирский государственный университет им. Ивана Франка (Украина, Житомир), lomachinskavitlana@ukr.net

Использование Интернет-технологий в религиозном воспитании молодежи (на примере УПЦ)

Рассмотрены особенности использования сети Интернет в деятельности Украинской православной церкви (УПЦ) для реализации религиозной коммуникации. Целью анализа являются основные научные и теологические подходы к проблеме религиозного воспитания в целом и воспитательных функций интернет-коммуникаций в частности; сравнивается религиозное и религиозоведческое образование, характеризуются функции религиозного образования. Автором проанализировано содержание Интернет-порталов УПЦ, которые содержат религиозно-образовательную информацию для молодежи, определяются преимущества сети Интернет для просвещенческо-проповеднической и миссионерской деятельности. Особого внимания заслуживают интернет-ресурсы с православной литературой и сайты, которые посвящены туризму паломника (особенно среди молодежи). Автор подчеркивает, что задания, которые выполняет конкретный православный сайт, предопределены масштабностью деятельности его основателей. В выводах подчеркивается, что УПЦ ставит за цель активное использование современных интернет-технологий ради разработки и реализации просвещенческих, миссионерских и социальных программ для молодежи.

Ключевые слова: Интернет-технологии, религиозная пропаганда, религиозное воспитание, религиозное образование, религиозоведческое образование.

* * *

УДК 296.5+296.8

Шепетяк О. М.,
доктор філософських наук, доцент, Київський
університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ),
o.shepetyak@gmail.com

ЮДАЇЗМ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Серед народів, які споконвіку живуть пліч-о-пліч з українцями, є євреї. Загальноєвропейські цінності толерантності та взаємоповаги вимагають знання історії та духовного багатства сусідніх народів. У цьому дослідженні в стислій формі зображені основні віхи історії єврейства як нації та юдаїзму як релігії, виокремлено епохальні події історії юдаїзму і прикладені зусилля для того, щоби зрозуміти сучасні процеси в юдаїзмі. Наголос зроблений на епохах Авраама, Першого Храму, Другого Храму, Римської імперії, Середньовіччя та Сіоністського руху.

Ключові слова: євреї, юдаїзм, Авраам, Єрусалимський Храм.

Українці споконвіку ділили свої землі з різними народами, які приносили сюди свою культуру і духовні скарби. Обмін національними здобутками робить культуру багатшою і цікавішою. Серед народів, які живуть пліч-о-пліч з українцями, є євреї. Загальноєвропейські цінності толерантності та взаємоповаги вимагають знання історії та духовного багатства сусідніх народів. Завданням цього дослідження є у стислій формі зобразити основні віхи історії єврейства як нації та юдаїзму як релігії, виокремити епохальні події історії юдаїзму і прикласти зусилля для того, щоби зрозуміти сучасні процеси в юдаїзмі. Для досягнення цієї цілі ми сягатимемо до творів класиків сіоністського руху та істориків релігії.

Історія юдаїзму настільки ж давня, як і історія єврейського народу. Вона розпочинається поклонанням Авраама, який є батьком єврейського народу і отцем віри. Відповідно до біблійних розповідей, Авраам народився у месопотамському місті Ур. Бог його покликав покинути рідне місто і переселитися в Обіцяну Землю. Авраам покинув Ур та вирушив в далеку дорогу, перейшовши майже весь Благородний Півмісяць та поселившись зі своєю сім'єю в Палестині. Ця подія відбулася найвірогідніше у 1850 році до РХ. В Авраама та його дружини Сари, коли вони були вже похилого віку, народився син Ісаак. Так розпочинається історія євреїв. В Ісаака та його дружини Ревеки народилися двоє синів: Ісав та Яків. Інше ім'я Якова – Ізраїль, яке згодом перенеслося на весь єврейський народ та державу. Авраам, Ісаак та Яків вважаються трьома патріархами єврейського народу, які дали йому початок. В Якова народилися 12 синів. Дванадцять синів Якова дали початок дванадцятьом племенам Ізраїля. Біблія розповідає, що сини Якова, заздрячи своєму брату Йосифу в тому, що він був улюбленцем Якова, продали його в рабство. Йосиф потрапив у Єгипет, де зумів зайняти високе становище при дворі фараона. Голод, який охопив Ханаан, змусив синів Якова відправитися до Єгипту для купівля хліба. Йосиф, щоби врятувати свою родину від голоду, залишив їх у Єгипті, де сини Якова розрослися у великий народ. Внаслідок зміни правлячої династії у Єгипті, євреї були витіснені зі своїх позицій та перетворилися у рабів.

Важливою постаттю в історії Ізраїля став Мойсей. Народившись у єврейській сім'ї та виховуючись при дворі фараона, він став провідником єврейського народу. Саме його Бог покликав вивести євреїв із неволі. Після численних лих, які спіткали єгиптян і які іменуються в біблійній історії «десять єгипетських кар», фараон погодився відпустити євреїв. Вихід євреїв з Єгипту

відбувся в середині XIII століття до РХ. Вихід єврейською Песах. Ця подія дала початок святкування Пасхи, яку юдеї відзначають щороку 15 нісана за єврейським календарем. Мойсей вів народ пустелею сорок років, аж поки народ не перейшов Йордан і ввійшов у Ханаан. За час переходу пустелею Бог з'явився людям на горі Синай, де дав свій закон, відомий як Десять заповідей Божих або Декалог. Впродовж цих років зародився єврейський культ, а брат Мойсея Арон став першим єврейським первосвящеником. Відтоді єврейськими священиками могли бути тільки нащадки Арона. Мойсей не дожив до завершення мандрівки свого народу, який перейшов ріку Йордан та увійшов до Ханаану у бл. 1220 році під проводом соратника Мойсея Ісуса Навина. Поступово завойовуючи Ханаан, євреї розселялися племенами. Нашадки одинадцяти синів Якова розділили між собою нові землі. Землі не отримали тільки нащадки Леві, оскільки їм була призначена місія культового служіння, і жили вони за рахунок пожертв інших племен.

Після осілости в Ханаані євреї довгий час не мали чіткої державної організації. В цей час виділяються постаті, яких називали суддями. Це – люди, які користувалися високим авторитетом серед народу; до них зверталися в пошуках правосуддя; вони очолювали народ в моменти воен. Останнім зі суддів Ізраїля був Самуїл, який жив в XI столітті до РХ. Саме йому було доручено помазати першого ізраїльського царя Саула у бл. 1030 році. Політика Саула не відповідала Закону Божому, і Самуїл отримав наказ від Бога поставити царем Давида з племені Юди. Поступово Давид відвоював владу в Саула і став царем у 1010 році до РХ. Давид розширив кордони держави, переніс столицю до Єрусалиму, став автором низки псалмів тощо. Саме з роду Давида народився Ісус Христос. Після Давида, у 965–928 роках, державою правив його син Соломон, до заслуг якого належить будівництво Єрусалимського Храму – центру давнього юдаїзму. Після смерті Соломона, у 928 році, царем став його син Ровоам. Безталанна політика Ровоама та надмірні податки спричинили протести проти його влади. Внаслідок цих заворушень Ізраїль розпався на дві держави: 1) Південне царство, або Юдея зі столицею в Єрусалимі, яким залишився правити Ровоам, об'єднало лише племена Юди, Симеона і половину племені Веняміна; та 2) Північне царство, або Ізраїль зі столицею в Самарії, опинилося під владою Єровоама I та об'єднало всі інші єврейські племена. Ізраїль (Північне царство) проіснувало до 721 року, коли ассирійські війська знищили Самарію. За цей час в Ізраїлі змінилися дев'ять правлячих династій. Південне царство отримало назву Юдея, оскільки домінуючим тут стало плем'я Юди. Від назви держави походить назва релігії – юдаїзм. В Юдеї незмінно правила династія Давида. У 586 році Юдея прогнала війну вавилонському царю Навуходоносору II. Вавилонські війська знищили Єрусалимський Храм, а багато євреїв переселили до Вавилону. Примусове переселення торкнулося найкращих та найосвіченіших верств єврейського народу.

Вавилонська неволя змусила євреїв переосмислити власну релігійність. Досі їхня історія була постійним розквітом. Вавилонська неволя перекреслила все: більше немає власної держави, народ скитається на чужині, а найгірше – більше немає Храму. Євреї вірили, що лише у Єрусалимському Храмі можна скласти жертву Богові, що

Храм – це місце особливої присутності Бога. Виникло питання: як тепер молитися і служити Богу? Вавилонська неволя змусила переосмислити власну ідентичність. Неволя тривала з 598 до 539 року до РХ. Саме в цей час євреї усвідомили, що їхній Бог – не Бог місця, а особи. За відсутності Храму припиняються жертвоприношення та зникає звичний культ. Центром єврейської духовності стає Священне Писання. Євреї почали збиратися для молитви і читання Писання, оскільки лише в Писанні вони могли знаходити розраду. Поступово євреї у Вавилоні почали будувати спеціальні будинки, в яких відбувалися молитовні зустрічі. Ці будинки почали називати бейт кнесет (будинки зборів), або грецькою – синагога (збори).^{1]} Оскільки центром культу тепер стало Писання, а не жертвоприношення, то й головну роль у цих молитовних зібраннях почали відігравати не священники, а знавці Писання, які могли його тлумачити. Позаяк вони навчали віруючих, то їх почали називати вчителями, наставниками – рабин.

У 539 році перський цар Кир II Великий завоював Вавилон. Щоби заручитися підтримкою народів нової імперії, цар лояльно ставився до всіх, кого пригнічували вавилонські правителі. Спеціальним Едиктом Кир не тільки дозволив євреям повернутися до Палестини, а й профінансував відбудову Єрусалиму і Храму. За час перебування у Вавилоні євреї вжилися в нових умовах; багато з них розбудували свої господарства і навіть стали заможними людьми. Тому не всі євреї погодились повертатися на батьківщину. Проте ті, хто залишився, підтримували Єрусалим. Євреї, які не були депортовані до Вавилону, занедбали релігійні звичаї та розчинилися у водопіллі чужинських культур. Лідером духовного відродження народу став первосвященик Ездра, який повернувся до Єрусалиму з Вавилону. Він приніс із собою новий юдаїзм, переосмислений, в центрі якого стояло Писання. Саме він зумів відродити моральність та звичаї народу на основі Тори, відбудувати Храм, відродити богослужіння. Тепер Тора стала невід'ємним елементом усіх сфер життя народу: її читали щосуботи, а також в понеділок і четвер, коли в Єрусалимі збиралися ярмарки. Саме тому юдеї величають Ездру другим Мойсеєм і батьком юдаїзму. Соратником Ездри був Неемія – єврей, який займав високе становище при дворі перського царя, а згодом за власним бажанням був призначений намісником Юдеї. Якщо Ездра відроджував юдаїзм, звиваючи до людських сердець, то в руках Неемії була влада і армія. Другий Храм був освячений у 516 році до РХ, тобто 70 років після знищення Першого. Відбудова Храму, відродження Єрусалиму та Юдеї, яка щоправда залишалася перською провінцією, – це заслуга передовсім Ездри і Неемії.

Євреї в Персії користувалися вільними правами і могли розвивати власну духовність. У 330 році до РХ Олександр Македонський розбив війська Ахменідів, правлячої в Персії династії, та зруйнував імперію. Ця подія відбулася на історії юдаїзму. Сам Олександр прихильно ставився до всіх завойованих народів та підтверджував усі привілеї, надані їм перськими правителями. Однак у 323 році до РХ Олександр помер. Його імперія розпалася на кілька частин, а Юдея опинилася на межі між Єгиптом, в якому титул фараона отримала династія Птолемеїв, та Східною частиною імперії Олександра, якою почали правити Селевкіді. Обидві династії не тільки боролися

за спадок Олександра, а й нав'язували поневоленням народам еллінську культуру. Новою столицею Єгипту стало місто Олександрія. Фараон Птолемей Сотер, завоювавши Єрусалим на межі III–II століть, переселив до Олександрії тисячі євреїв. Так сформувалася друга, після вавилонської, по величині єврейська діаспора. Необхідно відзначити, що єврейська діаспора в Єгипті існувала й до Птолемея Сотера. Євреї в Олександрії звели найбільшу у світі синагогу, яка вміщала 100 тис. людей. Ця синагога стала одним із центрів юдейської культури. Саме в олександрійській єврейській общині з'явився переклад Писання грецькою мовою під назвою Септуагінта та сформувалися єврейсько–еллінські філософські школи.

У 198 році Юдею завоювали Селевкіді, однак вже у 190 році вони прогнали війну Риму. Наслідком поразки стала величезна контрибуція, яку Сирія, якою правили Селевкіді, мусіла платити Риму. Щоби зібрати потрібні гроші, вони обклали поневолені народи непосильними податками. Серед євреїв почались протести проти політики влади. Для придушення протестів сирійський цар Антіох IV почав переслідування юдаїзму: юдейські обряди були заборонені, а на жертovníку Єрусалимського Храму було встановлено статую Зевса. Зневага святилища викликала повстання, яке очолили священник Мататія та його сини Юда, Іван, Еліазар, Симон і Йонатан. Оскільки Юда мав прозвісько Макавей (молот), то ці повстання називають Макавейськими війнами. У 164 році євреї звільнили Єрусалим від сирійців та заново освятили осквернений Храм. Війна завершилася аж у 145 році повною перемогою євреїв під проводом Симона сина Мататії. Свою незалежність Юдея зберегла до 63 року, коли була завойована Римом. Царями Юдеї стали нащадки Симона, які утворили династію Хасмонеїв. Нові царі, які прийшли до влади під лозунгом боротьби проти еллінізму, поступово й самі захопилися грецькою культурою. Також, Хасмонеї були не тільки царями, а й первосвящениками. Ці два аспекти царської політики викликали багато обурень. Зокрема єврейська діаспора в Єгипті вважала, що отримання Хасмонеями сану первосвященика незаконне. Єврейську общину в Єгипті в той час очолював Оніас, який належав до священничого роду і мав законні права на сан первосвященика Єрусалимського Храму. В знак протесту проти узурпації Єрусалимського Храму Хасмонеями Оніас збудував ідентичний Храм в Леонтополісі (Нижній Єгипет). Храм Оніаса був зруйнований у 73 році за наказом імператора Веспасіана, децю переживши Єрусалимський.

В юдаїзмі епохи Хасмонеїв сформувалися декілька сект, які виражали різні настрої в народі. Садукеї об'єднали єврейську еллінізовану аристократію та були священниками Єрусалимського Храму. У віровченні садукеї відкидали будь–які тексти, окрім ТаНаХу, заперечували віру в ангелів, воскресіння мертвих та посмертної відплати, настільки наголошували на свободі людини, що відкидали віру в участь Бога у людських справах. Опонентами садукеїв були фарисеї, які об'єднували нижчі верстви населення. Фарисеї вели свій початок від синагогальних общин у Вавилоні. Окрім ТаНаХу, фарисеї визнавали усну Тору, тобто усне вчення давніх мудреців. Вони вірили в ангелів і воскресіння мертвих. Між фарисеями і Хасмонеями завжди були напружені відносини. Піком напруження стало повстання фарисеїв та есеїв проти царя Олександра Янная у 90–85 роках до РХ. Цар жорстоко придушив повстання, розп'явши в

один день 800 фарисеїв. Садукеї та фарисеї, а також інші знавці Писання об'єдналися в орган духовної влади. Цей орган отримав назву – єврейською Сангедрін, а грецькою Синедріон [1, с. 64–68]. Вперше про Сангедрін згадував Йосиф Флавій у 57 році до РХ. В кожній юдейській общині був свій малий сангедрін, який налічував 23 члени. На чолі всього юдейства стояв Великий Сангедрін, який мав 71 члена та засідав у Єрусалимі. Сангедрін виконував роль найвищого органу духовної влади та верховного суду.

Завоювання Юдеї Римом у 63 році перетворило Хасмонеїв у римських васалів. У 37 році до РХ римляни змінили династію, поставивши царем Ірода I Великого, сина римського прокуратора Юдеї Антипатра. Ірод правив до 4 року до РХ. Він був не юдеєм, а ідумеєм, що страшенно бентежило юдеїв. Ірод виявився жорстоким правителем, який утискав як народ, так і служителів Храму. Династія Ірода правила в Юдеї до 76 року по РХ, тобто аж до ліквідації титулу царя Юдеї, завжди залишаючись римськими васалами. В часи правління Ірода Великого діяв найбільший мудрець епохи Другого Храму, Гілель (бл.75–бл.10 до РХ), уродженець Вавилону, який досконало вивчивши Писання очолив Синедріон, тобто отримав титул «насі». Всі подальші насі (глави Синедріону) були нащадками Гілея. Він увійшов в історію, як праведник і мудрець, захисник бідних та поборник справедливості, коментатор і знавець Писання.

В час римського панування особливо розвинулася секта зелотів. Ці групи утворилися ще в епоху Макавейських воєн, але апогею свого розвитку зазнали аж в середині I століття по РХ. Це – повстанське угруповання, яке тісно пов'язувало Тору і Обіцяну Землю, постійно вело боротьбу за незалежність Юдеї. Об'єктом постійних нападок зелотів були римляни та їхні прибічники серед юдеїв. У 66 році зелоти підняли масштабне повстання, яке було придушене аж у 73 році. Наслідком цього повстання стала повна ліквідація прав і автономії Юдеї. У 70 році римляни знищили Другий Храм. Вважається, що це відбулося дев'ятого числа місяця ав, тобто в той сам день, коли вавилоняни зруйнували Перший Храм. Відтоді Єрусалимський Храм ніколи не відбудовувався. Римляни виселили юдеїв з Єрусалиму. У своїй столиці євреї не могли поселитися аж до арабського завоювання. Сангедрін було перенесено з Єрусалиму до Явни. Оскільки вже не існувало Храму, зникли й священники, не стало садукеїв і зелотів, а в Сангедріні більшість отримали фарисеї.

З плином часу юдейська школа у Месопотамії занепадала, а євреї поширилися по всьому мусульманському світі, особливо в Багдадському халіфаті та Іспанії. Допоки в Іспанії домінували араби, євреї користувалися повною свободою. 1492 році зникла Гранада, остання арабська держава в Іспанії, і король Фердинанд відразу ж видав указ, яким змусив євреїв покинути Піренейський півострів. Офіційно указ Фердинанда був відмінений аж у 1968 році. Тих євреїв, які виїхали з Іспанії, почали називати сефардами (від єврейської назви Іспанії). Тих, хто залишився, іменували маранами. Сефарди приймалися не в усіх державах. У 1306 році указ про виселення євреїв видав французький король Филип IV Красивий. Незважаючи на те, що цей указ діяв тільки десять років, негативне налаштування до євреїв залишилося надовго. Тому вони розселилися в більшості у Провансі, або переїжджали до Нідерландів, Німеччини і Східної Європи.

Євреїв, які замешкали в Німеччині, називали ашкеназами (від єврейської назви Німеччини).

Черговою трагедією для євреїв стали Хрестові походи. Незважаючи на часті перестороги церковної і державної влади, хрестоносці на своєму шляху чинили погроми євреїв. Багато юдеїв переховувалися в християнських монастирях та єпископських резиденціях. У 1099 році хрестоносці здобули Єрусалим, звідки виселили арабів і євреїв. Єрусалимське королівство проіснувало до 1187 року, коли впало під ударами військ єгипетського султана Саладіна, який повернув євреям можливість поселитися в Єрусалимі. З падінням Константинополя у 1453 році під тиском турків значна частина євреїв переселилися у Крим та Південну Україну. Рятуючись від утисків, євреї поступово переселилися на Схід Європи. Так, з XV століття найвища концентрація єврейських поселень фіксується в Польщі, Україні та Білорусі. Тут вони організовували власні общини, на чолі яких стояв кагал – рада общини, до компетенції якої входило управління общиною, суд, освіта молоді тощо. На чолі всіх єврейських общин Речі Посполитої стояв Ваад – єврейська рада. Повсюдно створювалися єшиви – єврейські релігійні школи, які ретельно вивчали Тору і Талмуд. До цього регіону поступово переселялися найкращі єврейські вчені, а в Любліні Шалом Шахна (1495–1558) заснував Талмудичну академію. У Кракові Натан Шпіро (1585–1633) розвинув вивчення Кабали. У XVII столітті спокій євреїв порушила громадянська війна під проводом Богдана Хмельницького. Ці заворушення дали імпульс для загострення месіанських очікувань у юдаїзмі.

Відколи євреї розсіялися по світі, вони мріяли про повернення своєї батьківщини. Живучи серед різних народів, які мають власну землю та самі собі встановлюють права, мрія про рідний край постійно розвивалася. В ортодоксальному юдаїзмі сформувалась віра у прихід Месії, який відродить Ізраїль і поверне йому його землю. Коли в європейців після Весни народів 1848 року визріло прагнення до віднайдення національної самоідентичності, ці ідеї передалися і євреям. Емансиповані євреї не бажали більше чекати, допоки Ізраїль відновиться волею з небес. Тепер вони ставили перед собою ціль відродити батьківщину власними силами. Від назви гори Сіон, на якій розташований центр Єрусалиму, цей рух отримав назву сіонізм. Ідеологами сіонізму стали німецький єврей Мозес Гесс [3], галицький єврей Леон Пінскер [4] та угорський єврей Теодор Герцль [2]. Першими проти сіоністського руху виступили реформістські юдеї, які вважали, що батьківщиною єврея повинна стати країна його проживання. Не сприймали ці ідеї й ортодоксальні юдеї, які вважали за необхідне для відновлення державності очікувати приходу Месії. Тому серед перших поселенців у Ізраїлі переважали невіруючі. Поступово сіоністський рух підтримали й віруючі. 14 травня 1948 року була проголошена Декларація незалежності Ізраїлю. Під час укладання документу виразилися серйозні релігійні протиріччя: атеїсти категорично заперечували проти використання в документі слова «Бог». Врешті в Декларації слово «Бог» замінене словом «основа Ізраїлю». Сьогодні в Ізраїлі лунають голоси навіть про перейменування держави в Ханаан. Це – назва краю до поселення в ньому євреїв в часи Авраама. Таким кроком єврейські атеїсти прагнуть відокремити сучасний Ізраїль від його історичної релігійної традиції.

Список використаних джерел

1. Річціотті Дж. Життя Ісуса Христа / Пер. з італійської: Лев Гайдуківський. – Рим: Український католицький університету імені св. Климента Папи (Том XLIX–L), 1979. – 201 с. // Ricciotti Dzh. Zhyttja Isusa Hrysta / Per. z italijs'koi': Lev Gajdukivs'kyj. – Rym: Ukrai'ns'kyj katolyc'kyj universytetu imeni sv. Klymenta Papy (Tom XLIX–L), 1979. – 201 s.
2. Herzl Th. Der Judenstaat: Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage. – Brünn, 1903. – 86 s.
3. Hess M. Rome and Jerusalem a Study in Jewish Nationalism / Translated by Meyer Waxman. – Kessinger Publishing, 2005. – 268 p.
4. Pinsker L. Autoemanzipation: Mahnruf an seine Stammesgenossen. – Wien: Kadimah, 1903. – 31 s.

Shepetyak O. M., Doctor of Philosophy, associate professor of Department of Philosophy of the Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), o.shepetyak@gmail.com

Judaism: history and present

Among the peoples who lived in ancient times close to the Ukrainians, Jews have European values of tolerance and mutual need of knowledge of the history and spiritual wealth of neighboring nations. In this study, briefly depicts the main milestones of the Jews as a people and Judaism as a religion, highlighted landmark events in the history of Judaism and strive to understand the current processes of Judaism. Emphasis is placed on the eras of Abraham, of the First Temple, the Second Temple, the Roman Empire, the Middle Ages and the Zionist movement.

Keywords: Jews, Judaism, Abraham, the Temple of Jerusalem.

Шепетяк О. М., доктор философских наук, доцент, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), o.shepetyak@gmail.com

Иудаизм: история и современность

Среди народов, которые с древних времен живут рядом с украинцами, есть евреи. Европейские ценности толерантности и взаимоуважения нуждаются в знании истории и духовного богатства соседних народов. В этом исследовании в краткой форме изображены главные вехи истории еврейства как нации, и иудаизма как религии, выделены эпохальные события истории иудаизма и приложены усилия для того, чтобы понять современные процессы в иудаизме. Акцент сделан на эпохах Авраама, Первого Храма, Второго Храма, Римской империи, Средневековья и Сионистского движения.

Ключевые слова: евреи, иудаизм, Авраам, Иерусалимский Храм.

* * *

УДК 141.4:291.1

Хахалін О. О.,
магістр богослов'я, асистент кафедри
філософської антропології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), aakhakhalin@mail.ru

СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ
ДИСКУРС ПАЛОМНИЦТВА

Надається аналіз соціальних та культурних засад виникнення сучасного дискурсу паломництва. Аналізується генеза та еволюція дискурсу ходінь, оповідань паломників, які відвідували Святу Землю. Проводиться демаркація між паломництвом та релігійним туризмом.

Ключові слова: паломництво, туризм, святість, дискурс, церква.

Весь контекст рефлексії щодо паломництва продукує перше питання: коли ж починається і формується сучасний соціокультурний дискурс паломника? Сама категорія сучасності є одною із проблематичних. Набагато простіше сказати, коли виникає постсучасність, тобто постмодерністський дискурс. Сучасність, особистостей у вимірі, який пов'язаний з паломництвом, навряд можна визначити суто хронологічними рамками. За цим словом стоять досягнення тої верхівки в осмисленні проблеми, яка є інваріантною протягом століть. На наш погляд, це досягнення здійснилося на межі XIX–XX століть підчас утворення Імператорського Православного Палестинського Суспільства.

Перед цим існували інші інституції, але потрібна була широка демократизація і широка діяльність щодо формування в Єрусалимі необхідних і достатніх умов для здійснення паломництва Російській імперії. Тому мова буде йти про те, як формуються, генеруються і удосконалюються традиції паломництва, що відомі з ранніх часів, з часів, коли перше паломництво в Святу Землю здійснила княгиня Ольга [4].

Княгиня Ольга здійснила паломництво в Константинополь, тут вона прийняла святе хрещення під іменем Олена і поклонилася царьградським святиням. З цих часів починається період тих мандрів і тих довгих неспішних шляхів, які визначаються як паломництво і як проща. Літопис доніс до нас історію паломництва преподобного Антонія Печерського на Афон, а промова про паломництво Антонія до Святої Гори на Афоні є тим свідком, що вже в VI столітті формувалися певні поодинокі пустелі і невеличкі обителі і що саме в цьому віці візантійський імператор Костянтин офіційно визнав чернецькі громади півостровом.

Проблема філософсько–культурологічних визначень з формування дискурсу паломництва досліджувалася у роботах С. Житенева, І. Кучмаєвої, В. Расторгуєва [4; 5; 6] та ін., адже мало визначені виміри генези дискурсу сучасного паломництва.

Мета статті – визначити культурологічні виміри проблеми комунікативної презентації дискурсу паломництва в сучасній культурі.

Афон з X ст. стає надзвичайно напруженим джерелом духовного життя і паломництва, пов'язаний культурними зв'язками з грецькими, слов'янськими, грузинськими і сирійськими та ін. монастирями. Уже в XIII ст. весь півострів був переутворений в один суцільний монастир зі скитами, і саме тут Російська православна церква, починаючи з X століття, починає формувати свою присутність. Історія Антонія має виток саме на Афоні, він прийшов на Афон, був тут пострижений у монахи і потім був посланий на Давню Русь. У 1013 році він поселився у печері неподалік від Києва, так і починається той поштовх і той подвиг чернецтва, з якого має походження Києво–Печерський монастир. У 30–ті роки XI ст. Антоній засновує монастир, після чого богомольці приїжджають у Києво–Печерську обитель, щоб отримати благословення у святих відхідників і сподвижників Печерська.

Фактично з тих часів починається період формування святоотецької традиції, яка в Давній Русі, Печерських печерах дає поштовх святості, що зберігається і підтримується протягом тисячоліть. Відомий вчинок прощі преподобної Єфросинії Полоцької, який вона здійснила у 60–х – 70–х роках XII ст. Цей подвиг закінчився тим, що вона була похована саме в Єрусалимі, а потім її мощі повернулися у Київську Русь. Це ходіння в один бік. Блаженна Єфросинія обійшла майже всі місця Єрусалима, поклонилася всім святиням і приставилася там у Єрусалимі. Вона важко захворіла у травні 1173 року, і тут закінчилось її життя.

Досвід паломництва зберігається у різноманітних ходіннях. Верхівкою паломницького дискурсу є текст ходіння ігумена Данила. Можна стверджувати, що саме Антоній, Данило і ін. здійснили вчинок паломництва, який не закінчився подорожуванням, а мав надзвичайно міцний зв'язок з Єрусалимом, Афоном, що і сприяло формуванню святоотецької традиції у Київській Русі. У 1200 році в Константинополь приїхав син воеводи

Добриня Ядрейкович, відомий як угодник святий Антоній, архієпископ Новгородський. Після здійснення прощ він написав працю – «Сказання про Царград», святі місця та чудотворні ікони та чудові речі у Царграді. Будучи достатньо молодою людиною, він здійснив прощу і описав досвід паломництва, зокрема описав одного із таких паломників, як русин Леонтій, який тричі побував у Єрусалимі та ходив туди пішки.

Цей величезний діяч релігійного поштовху здійснив паломницький подвиг і був згодом оцінений християнами як у Константинополі, так і в Русі. Антоній описував нагорний монастир Пресвятої Богородиці в Пере, де він був приписаний.

Традиція паломництва у XIII ст. майже перервалася через навали монгольського нашестя, адже вона згодом була відновлена за часи Сергія Радонезького, відновлюється шлях на Святу Землю. Отже, формується достатньо розгорнута топонімія і традиційно усталені кола паломництва, які включають в себе давні святині, місця всесвітнього православ'я, до яких відноситься Свята Земля, Єрусалим, Віфлеєм, Назарет, Галілея, Хеврон, Ієрихон, Яффа, гора Фавор, гора Спокуси, гора Блаженств, а також країни: Йорданія, Єгипет, Сирія, Туреччина, Італія, Греція Кіпр, Мальта, Іспанія, Франція, Германия, Австрія та ін. країни. Це те широке коло, яке визначає фактично всі місця в які шли православні із Русі і поклонялися святиням.

В Русі сформувалися свої святині, передовсім – це Києво–Печерська Лавра, Троїцько–Сергіївська Лавра, Олександрівська Лавра, Почаївська Лавра, Святогорська Лавра. У Москві – це собори Московського Кремля, Храм Христа Спасителя, монастирі – Данилов, Донської, Новодівочий, Микола–Угрешський, Ново–Єрусалимський, Покровський. У Києві – Софіївський собор, Іллінський храм, Введенський монастир та ін. У наше завдання не входить визначити повний перелік (його в принципі неможливо дати), ми спираємося на ту роботу, яку провів С. Житеньов, коли він описує топографію святих місць, що, звичайно, не вичерпує місця паломництва, але дає можливість уявити їх топографію [4, с. 132–133].

Проте формується і новітня історія, місця нових мучників, які виникли саме під час тоталітарних тортур і винищення культури, які саму культуру паломництва усунули з горизонту буття. Так, можна стверджувати, що цей процес знаходиться в стані формування. Сучасна рефлексія паломництва формується по–різному – як конфесійні розробки і намагання сприяти розгортанню технологій паломництва, що в певній мірі корелює з туристичною індустрією. Величезне значення тут має виховний аспект, пов'язаний з молоддю і збереженням паломницьких традицій.

Велике значення має демаркація між туристичною діяльністю і власне паломництвом. Поруч з офіційним дбанням про паломництво виникає протилежна лінія оцінки та осмислення паломництва у різних нетрадиційних церквах, які офіційна церква визнає сектами або ж розкольницькими угрупованнями. Адже саме звернення до новітньої історії християнства саме в такому загостреному режимі підбурює до осмислення досвіду паломництва, досвіду виникнення священних місць, регенерації минулих місць, досвіду збереження традиції в цілому, більше того, досвіду шанування традиції або, навпаки, конфронтації конфесій, церков. Все це досвід сучасного паломництва.

Поруч з православною рефлексією паломництва існує буддистське, мусульманське паломництво як традиційні сфери релігійного життя, які належать іншим релігіям. Найбільш інститулізований паломницький технологічний потік пов'язаний з хаджем, який здійснюється в мусульманстві. Ця традиція має державну програму, структурується на підставі більш інститулізованого поштовху паломництва, який регулюється державою. Можна сказати, що досвід такого регулювання переймає православна церква, але він поки що залишається в рамках паралельних бізнес–стратегій, планів, що виникають в контексті кореляції паломницької та туристичної діяльності.

Більше того, туристична діяльність намагається втягти в своє коло паломництво і структурувати його саме на підставі економічних розрахунків і паралельній діяльності з паломницькою діяльністю, яку проводить церква. Туристичні індустрії корелюють з індустріями паломництва, які підтримуються державою і мусульманськими громадами. Християнські реалії паломництва знаходяться ще в стані становлення, в стані узгодження економічних і релігійно–культурних програм. Так, одні монастирі здійснюють паломницьку діяльність майже безкоштовно, а інші економічно тяжіють до перебільшеного графіку здійснення паломницьких послуг, орієнтуються більше на іноземних туристів, мають нерівномірну систему заохочення і формування паломницьких послуг.

Розмови про це точаться на рівні єпархіальних і інших субструктур, які займаються паломництвом у православній церкві, але це все більше господарські, економічно–організаційні розрахунки. Проблеми широкого культурологічного плану виникають саме в реаліях співвідношення туризму і паломництва. Це вже та реальність, яка потребує осмислення в контексті обміну думками не лише в релігійних колах, а в рамках міжконфесійного діалогу, в колах широкої громадської думки громадянського суспільства, яке виникає в незалежних країнах СНД. Втім виникають різні конференції, круглі столи та інші структури, які намагаються культивувати та підтримувати традицію паломництва, залучаючи досвід паломництва з перших часів християнства на Русі до виникнення нових святих, нових місць прощ.

Важливо також звернути увагу на формування новітньої іконографії паломництва в плані текстуального оформлення досвіду паломництва. Звичайно, що доба ходіння як дискурс своєрідних шоденників і сценосграм духовного злету має бути продовжено, але в іншій формі. В формі електронних носіїв, аудіо–відео записів, що здійснюються на місці паломництва. Це виглядає не завжди автентичним і не завжди потрібно фіксувати всі ці реалії, вони просто заперечуються в храмі, в святих місцях. Отже, така форма фіксації досвіду має, з одного боку, суто об'єктний презентаційно–рекламний характер, в якому усувається суб'єктна реальність паломницького акту. Так, тотальна об'єктивізація, візуалізація не полегшує ситуацію, навпаки, девальвує в контексті інших дискурсивних практик, що вписуються у досвід паломництва.

Документи, що пов'язані з досвідом паломництва і самооцінки його стану, зокрема відвідування новітніх місць постбільшовицького ареалу, залишаються лише в рамках публікацій, пов'язаних з осмисленням цього досвіду в рамках сильного критичного дискурсу. Паломники, які колективно відвідують Святу Землю в третьому тисячолітті, не схильні залишати свої документальні свідки про ці

відвідування. Цей досвід залишається сам в собі. Цей досвід не виходить назовні у вигляді традиції. Так, зникає феномен листування, феномен неаудіального письмового спілкування, все менше і менше залишається свідків письмового спілкування, на відміну від аудіального. Ця реальність потребує свого дискурсу і, звичайно, аудіальні носії в певній мірі компенсують відсутність письма, але ходіння – це певний слід на землі, тому його аналогами є письмо, а не аудіальний чи аудіо–візуальний запис.

Тобто проблема зберігання традицій, реконструкції, регенерації паломницького дискурсу – це проблема комунікацій і проблема особистісного вчинку. Так, потрібно сформулювати коло паломників, де однією з головних потреб паломницької діяльності має стати щоденник, без чого паломництво дуже швидко мігрує і трансформується в туристичну діяльність. Тобто варто говорити про етику паломника, про певну відповідальність паломника перед святинею, перед часом і простором сакрального, перед іншими паломниками. Майже невідомо, хто зіткнеться з досвідом новітнього паломництва, як ми зараз вже через 900 років актуалізуємо досвід ігумена Данила. Це проблеми іманентні, тобто належать внутрішньому герметичному досвіду паломника і, навпаки, вони є світобудівними, вписуються в загальний комунікативний простір, що характеризується більш широкими програмами, але не охоплюються ні в якому разі туризмом як індустрією пересування, розваг та ознайомлення з різними культурами. Весь цей контекст є надзвичайно складним, він на слуху, осмислюється в різних площинах і різних сферах релігійної, культурологічної, релігієзнавчої та естетичної думки.

В. Хитрово, засновник та секретар Імператорського Православного Палестинського Суспільства, пише, що для істинного паломництва потребується, передовсім, віра і молитва. «Адже цього ще не достатньо, потрібно ще глибоке усвідомлення того, що без волі Божої саме це бажання не здійсниться. Потрібно, щоб всепросяюча милість Бога спонукала, як вірно говориться в народі, відвідати Святу Землю, притулитись грішними устами до місця трьохденного ліжка Боголюдини» [7, с. 93].

Саме цей досвід є сучасним, саме ці слова, які написані на межі XIX – XX століть, за сто років не згасли, а, навпаки, актуалізуються в просторі сьогодення релігійного відновлення. В. Хитрово пише: «Нам потрібні сильні удари і збудження, щоб заговорило серце. Чи часто ви відчували, заходячи в церкву, що молитва виливається з вашого серця, стає душевною потребою? Ми можемо молитися дома, але чи молимося ми, як ми молимося – от в чому питання. Коли ж в тиші нічній, стоячи на скелі Голгофській, ви самі собі говорите: отут піднісся Хрест, на якому був розп'ятий Спаситель, отут стояла, ридуючи, Його Пресвята Мати і Його улюблений учень, от куди, знявши з хреста понесли Його бездиханне тіло, – вам здається, що ви бачите погребальну ходу, бачите мерехтіння тіней, що несуть тіло, а от і те ліжко, на котре Його поклали, ви переживаєте ту величну хвилю воскресіння, ви чуєте голос того, хто воскрес: Марія!» [7, с. 94].

Ми бачимо патетично піднесений сучасний дискурс, який написаний одним із тих, хто дбав про паломництво і займався цією культурно–релігійною спадщиною сто років тому. «Як вас не здивує, потрібно сказати, що у паломника є свій ідеал, є намагання до цього ідеалу. У кожної людини, як би вона не здавалась нам грубою

чи несвідомою, є свій ідеал, котрий саме тому, що він ідеал, є недосягненим. І у цього, навіть скромного паломника, є також свій ідеал, можна думати, що ідеал за своєю чистотою і за своєю піднесеністю, куди вищій ідеалів багатьох із нас. Ідеал цей – солодке почуття, що підноситься від серця в молитві» [7, с. 95].

А. Дмитрієвський, академік, секретар Імператорського Православного Палестинського суспільства, теж пише на межі XIX – XX століть: «Жар і холод сніг і дощ, скудна їжа, відсутність теплого притулку на ніч, хвороби, що пригнічують, неприємні зустрічі, вчинки на шляху, от на що себе відрікає той, хто, за висловом поета, є кращим «воїном Божої рати». Не рідко мати сира земля слугує їм ліжком, сумка за плечима із сухарями слугує подушкою, зіркове небо покровом, а істинне хрестове знамення, котрим огороджує себе паломник, відходячи до сну, є єдиним захистом від ворожих людських нападів. Неспішно ідуть Святою Руссю наші паломники із села в село, із міста в місто, годуючись інколи христовим іменем. Заходять вони попутно у всі обителі, які славляться своїми святинями і, зрештою, доходять до святого міста Києва, до руського Єрусалиму, проливаючи гарячу молитву перед угодниками київських печер і відпочиваючи після втомленого шляху в гостинних притулках Києво–Печерської Лаври. Від Києва до берегів бурного Євксинського понту з його красунею Одесою вже не так і далеко» [3, с. 98].

Можна сказати, що ці слова є тим взірцем сповідального дискурсу, який потрібен як естетичний щоденник, естетичні прописи для паломника, який вже в зовсім інших умовах, більш комфортних, в зовсім іншому просторі і інших часових відрізках пересувається, рухається до святих місць. Важливо що паломництво здійснювалося в піст. «Піст великий – це страдна пора паломницького сезону. Паломники вдень і вночі проводять час при молитві в Єрусалимських храмах і на тих літанях і процесах, котрі майже кожен недільний (воскресний) день здійснюються патріархами та його численним духовенством в храмі Воскресіння. Паломнику в ці дні немає часу подумати про їжу і сон, і в звичайний час по приїзду до Святого Граду набожні паломники дають обітницю, не їсти м'яса, але ж, виходячи з важкості дістати рибу, їдять переважно лише хліб, злаки і плоди (наприклад, апельсини), запиваючи гарячим чаєм» [3, с. 99].

Сучасні шляхи паломника змінюється, змінюється технологія пересування і змінюється сама ментальність подорожуючого, тоді як паломництво у своїх інваріантних мотиваціях і в своєму внутрішньому соціокультурному просторі залишається тим же самим. Соціокультурний дискурс – це єдність цієї мотивації та певної сценосцени молитовного відношення до всього, що супроводжує паломника в просторі прощі, відношення до інших людей, до святинь, відношення до ритуалу і, зрештою, до себе, бо саме цей час, особливо в піст, вимагає від нього власного вчинку.

Після величезного гоніння на християн, взагалі, релігійних людей, після досвіду неомучницьких страждань, формується вже нова інституція, яка потребує осмислення паломництва як певного етичного, естетичного вчинку. Саме відбування паломництва стає проблемою, більше того, стає проблемою філософською, релігійною, естетичною, етичною, яка має головним завданням зберегти і реанімувати віру, реалізувати досвід паломництва. Перевірити його вчинком кожного паломника, інституалізувати в дискурсі кожного паломника, навчити паломника говорити, писати,

фіксувати свої почуття – завдання новітніх інституцій Православної Церкви.

Якщо цього не буде, паломництво просто перетвориться в туризм, або буде редукуватися та вимирати, все більше буде нагадувати атракціон тої споживацької культури, яка прищеплюється туристичними агенціями. М. Громов, завідуючий сектором історії російської філософії Інституту Філософії так озвучив цей феномен: «Феномен відродження паломництва – це одна із прикмет загального духовного християнського православного відродження в Росії. В реставрації є такий термін, як «відродження пам'ятки». Реставрація – це, коли пам'ятка втрачає справжні глибинні риси, якщо ж вона зовсім знищена, то говорять про регенерацію пам'ятки, як це було з храмом Христа Спасителя в Москві. Подібна велика соціальна реставрація або навіть регенерація відбувається в нашому суспільстві, коли ми намагаємося відродити все, що було втрачено в результаті катастрофічних подій ХХ століття. І Православна Церква, і наші національні символи, наші духовні скарби – все це потроху відбудовується, розвивається і стає важливим для сучасного життя. Паломництво в рамках цієї великої реставрації займає одне із важливих місць» [2, с. 110–111].

Отже, реконструкція, реставрація і регенерація – це один із шляхів культурної екології, а паломництво як культурна практика стає однією з культурно-екологічних стратегій, яка є шляхом морального і релігійного відродження, що потребує аналізу як досвіду моління, прощі, так і досвіду формування нових місць, нових святих і нової прощі, посттоталітарної паломницької діяльності. Алексій II, Святіший патріарх московський і всієї Русі пише: «Паломництво здавна було та повинно бути справою Церкви, що здійснюється по її благословенню, мета паломництва полягає в поклонінні святинам. У зв'язку з цим слід згадати сьогодні забуте слово, що позначає сенс паломництва, – поклонство, проща до святих місць як всередині Росії, так і за її межами є для наших громадян дорогою до Храму, і здійснення паломництва повинно бути пов'язано з живим літургічним досвідом. У зв'язку з цим виникає неспокій, пов'язаний з тенденцією, що намітилися зміщувати паломництво із звичайною туристичною подорожжю. Не рідко паломництвом називають екскурсійні відвідини святих місць, монастирів, храмів. В наслідок дискредитується сама ідея паломництва. Необхідно на єпархіальному рівні рекомендувати віруючим здійснювати паломництво за святими місцями, звертаючись за допомогою в структури, що мають благословенне священний початок Руської Православної Церкви на організацію релігійної паломницької діяльності» [1, с. 116–117].

Проблема інституалізації паломництва саме в надрах церковної релігійної діяльності ще й досі не вирішена, так як вона було вирішена на межі ХІХ – ХХ століть в рамках Єрусалимського Православного Суспільства. Відновлюється і сама фундація Імператорського Православного Суспільства, яке разом і з російською духовною місією в Єрусалимі продовжує свою справу. Справа не в тому, наскільки утворюються і повторюються традиційні іконографічні формульні схеми впровадження релігійної діяльності. Справа в тому, що досвід паломництва оновлюється і регенерується, але він вступає в широкі стосунки з туристичною діяльністю і спокуса замінити паломництво, так званим, «релігійним туризмом» є неодиначною і практично деформує паломництво.

Досвід взаємодії надзвичайно мізерний, а сама освіта паломницького кола виглядає необхідною потребою для здійснення своєрідного спецкурсу в рамках тих туристичних дисциплін, які вже зараз читаються в різних вузах, що випускають спеціалістів з туристичної діяльності. Здається, що це не лише проблема спецкурсів, а це проблема того маркетингу, менеджменту, який має бути визначений на рівні єднання туристичного комплексу, урахування всього комплексу традицій гостинності при монастирях. Так, готельний комплекс, що формується в контексті єпархіальних паломницьких служб, і готель туристичний поза межами цих служб мають бути одного класу, узгодженні в кількості і якості надання послуг, щоб здійснювати цю діяльність синтетично, системно.

Тут не можна задовольнитися лише протиставленням туризму і паломництва. Це та сфера, яка потребує спільного інтересу, спільного зацікавлення в тотальному досвіді повернення і відродження не лише паломницької діяльності, а й досвіду релігійного відношення до світу, благоговіння перед Богом, яке формується, передовсім, в паломництві як в екстремальній фазі виходу із буденності і залучення до святинь, до священних місць.

Список використаних джерел

1. Алексій II, Святейший Патріарх Московский и всея Руси. Доклад «Русская Православная Церковь на рубеже веков», произнесенный на Юбилейном Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви в 2000 г. / Алексій II // Православное паломничество. Сборник. – М.: Индик, 2009. – С. 116–117.
2. Громов М. Н. Духовное странничество / М. Н. Громов // Православное паломничество. Сборник. – М.: Индик, 2009. – С. 110–112.
3. Дмитриевский А. А. Современное русское паломничество в Св. Землю / А. А. Дмитриевский // Православное паломничество. Сборник. – М.: Индик, 2009. – С. 96–101.
4. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Ю. Житенев. – М.: Идрик, 2012. – 263 с.
5. Кучмаева И. К. Православное паломничество как путь приобщения к святыням христианства / И. К. Кучмаева // Сотериологический смысл паломничества. Сб. мат. научн.–метод. конф. – 12 февраля 2007. – М., 2007. – С. 44–52.
6. Расторгуев В. Н. Возвращение святых и судьба России / В. Н. Расторгуев // Церковь и время. – М., 2008. – №2 (43). – С. 243–255.
7. Хитрово В. Н. Неделя в Палестине. Из путевых воспоминаний / В. Н. Хитрово // Православное паломничество. Сборник. – М.: Индик, 2009. – С. 109–110.

References

1. Aleksij II, Svjatejšij Patriarh Moskovskij i vseja Rusi. Doklad «Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' na rubezhe vekov», proiznesennij na Jubilejnom Arhierijskom Sobore Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v 2000 g. / Aleksij II // Pravoslavnoe palomnichestvo. Sbornik. – M.: Indrik, 2009. – S. 116–117.
2. Gromov M. N. Duhovnoe strannichestvo / M. N. Gromov // Pravoslavnoe palomnichestvo. Sbornik. – M.: Indrik, 2009. – S. 110–112.
3. Dmitrievskij A. A. Sovremennoe russkoe palomnichestvo v Sv. Zemlju / A. A. Dmitrievskij // Pravoslavnoe palomnichestvo. Sbornik. – M.: Indrik, 2009. – S. 96–101.
4. Zhitenev S. Ju. Religioznoe palomnichestvo v hristianstve, buddizme i musul'manstve: social'nye, kommunikacionnye i civilizacionnye aspekty / S. Ju. Zhitenev. – M.: Idrrik, 2012. – 263 s.
5. Kuchmaeva I. K. Pravoslavnoe palomnichestvo kak put' priobshhenija k svjatytnjam hristianstva / I. K. Kuchmaeva // Soteriologičeskij smysl palomnichestva. Sb. mat. nauchn.–metod. konf. – 12 fevralja 2007. – M., 2007. – S. 44–52.
6. Rastorguev V. N. Vozvrashhenie svjatytn' i sud'ba Rossii / V. N. Rastorguev // Cerkov' i vremja. – M., 2008. – №2 (43). – S. 243–255.
7. Hitrovo V. N. Nedelja v Palestine. Iz putevyh vospominanij / V. N. Hitrovo // Pravoslavnoe palomnichestvo. Sbornik. – M.: Indrik, 2009. – S. 109–110.

Khakhalin A. A., assistant of the department of philosophical anthropology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), aakhakhalin@mail.ru

Modern socio-cultural discourse pilgrimage

The analysis of social and cultural principles of origin of modern stories of pilgrimage is given in the article. Genesis and evolution of stories of trips, stories of pilgrims, which visited the Sainted Earth, is analyzed. Demarcation is conducted between a pilgrimage and religious tourism.

Keywords: pilgrimage, tourism, holiness, discourse, church.

Хахалин А. А., магистр богословья, ассистент кафедры философской антропологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), aakhakhalin@mail.ru

Современный социокультурный дискурс паломничества

Предоставляется анализ социальных и культурных принципов возникновения современного дискурса паломничества. Анализируется генезис и эволюция дискурса хождений, рассказов паломников, которые посетили Святую Землю. Проводится демаркация между паломничеством и религиозным туризмом.

Ключевые слова: паломничество, туризм, святость, дискурс, церковь.

* * *

УДК 316.34

Шабанов З.,
доктор философии по философии,
доцент, ведущий научный сотрудник,
Институт Философии и Права Национальной
Академии Наук Азербайджана
(Азербайджан), matlabm@yandex.com

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ПОЛИЛОГА КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ПРОФСОЮЗА

Изучается роль и деятельность профсоюзов в установлении социального диалога, гражданского мира и социального партнерства. Здесь обращается внимание на договор, заключенный между социальными партнерами и его положительными результатами. Далее в статье рассматривается роль Конфедерации Профсоюзов Азербайджана в установлении социальной стабильности, улучшении благосостояния народа, урегулировании трудовых отношений, защите социально-экономических прав граждан и здоровья трудящихся. Отмечается, что Конфедерация Профсоюзов Азербайджана стремится создать среду обитания, обеспечивающую достойную жизнь и труд рабочих, а также развитию взаимоотношений на основе социального партнерства, урегулированию трудовых взаимоотношений путем диалога, коллективных договоров и соглашений. Профсоюзы приняли участие в разработке и усовершенствовании ряда законодательных и нормативных актов, а также ратификации конвенции о защите труда МОТ. Профсоюзы Азербайджана уделяют внимание открытию новых рабочих мест, обеспечению и активности работающих и получающей образование молодежи, выдвигая их на руководящие должности. Основная задача профсоюзов в кадровой политике – это формирование и развитие системы кадрового потенциала, способного вести диалог и защищать социально-экономические интересы трудящихся. Итак, в статье анализируется место профсоюзов, играющих роль социального лифта в социуме, в формировании социального диалога в обществе.

Ключевые слова: профсоюз, социальный диалог, трехстороннее соглашение, гражданское общество.

(статья друкється мовою оригіналу)

В настоящее время для достижения социального мира в азербайджанском обществе, новые трудовые отношения, вновь отражая в себе интересы сторон, подробно разрабатываются, и, шпифуясь новыми мыслями и идеями, выносятся на суд людей. Важная и неопределяемая роль в прогрессе этих идей, может реализоваться со стороны социального партнерства. Создавая благоприятные условия в строительстве демократического, гражданского общества, в установлении правового государства, в обеспечении образа социального благополучия и формировании социального диалога в стране, социальное партнерство дает новый стимул для интеграции Азербайджана в международные структуры мирового сообщества, обосновывает новые правила детерминации.

В условиях ускорения формирования экономических отношений, основывающихся на свободной конкуренции, осуществление принципов партнерства не проходит бесследным и для процесса принятия законов, так как, связь достигнутых за последние годы успехов с социальным партнерством является одним из неоспоримых вопросов.

В обеспечении социального диалога в нашей стране субъекты социального партнерства – Кабинет Министров Азербайджанской Республики, Конфедерация профсоюзов Азербайджана и Национальная Конфедерация Предпринимателей (Работодателей) Азербайджанской Республики проводят логичную и осмысленную политику, осуществляют важную задачу, которая находится превыше всех сторон и отвечает их интересам. Успехи этого Главного Соглашения, заключенного между этими тремя сторонами и полученные высокие результаты, свидетельствуют о развитии отношений между сторонами по восходящей линии.

Взаимовлияние между основными структурами (экономические, политические и гражданские) социума в демократическом обществе, носит многоаспектный и многомерный характер, что формирует разнотипные социальные взаимоотношения, в том числе отношения общественного партнерства [6, с. 273].

Выдвинутое, для достижения гражданского мира в обществе, социальное партнерство отражает в себе механизм осуществления цели партнерства, правила и процедуры переговорного процесса, контроль за выполнением соглашения и договора, ответственность сторон социального партнерства.

Как известно, социальное партнерство выражает систему отношений и связей, официальных и неофициальных правил и процедур с достаточно сложными структурными элементами. Следует отметить, что сегодня мы уже видим учреждения, выполняющие важные регулирующие функции, направленные на сохранение социального порядка в обществе.

Социальное партнерство можно рассматривать также как новую форму социального управления, отвечающую меняющимся реалиям. К примеру, если раньше рабочий был известен как объект управления, то принудить его к выполнению соответствующих условий считалось возможным. А если предприниматель, хозяин и собственник выступали как субъект, то в системе социального партнерства наемный работник выступает как полноправный субъект труда и связанных с ним других социальных отношений. При этом изменение в системе управления проявляет себя наглядным образом. Одновременно и объект, и субъект, начинают проявляться такими, какие они есть. Отмеченный фактор относится как к работникам, так и к государству и бизнесу. При этом не только государство выдвигает свои условия, но и к нему также применяются соответствующие требования. Такое положение можно встретить и в сфере бизнеса [3, с. 165].

На социальное партнерство одновременно можно смотреть и как на новый элемент самоорганизации общества. Регулирование возникших самих по себе процессов, произошедших в реальной социальной практике, обеспечивают образование социального партнерства не посредством силы, а посредством информации-общения.

Социальное партнерство не ограничивается областью экономических или социально-трудовых отношений. Его реализация связана с договором, соглашением и приня-

тием политических решений и их выполнением в процессе деятельности различных социальных групп, слоев, общественных объединений, выражающих интересы государственной власти и органов местного самоуправления. В их разработке и принятии участвуют большие группы людей, трудовые коллективы, представители населенных пунктов, земель. Правительственные структуры, прежде всего, выступают как организаторы переговоров или согласовательных процессов.

Социальное партнерство требует конструктивные цивилизованные отношения, максимальный учет сочетания и наиболее полную реализацию интересов различных групп и слоев. В противном случае, они не смогут оказать эффективную помощь формированию стабильного социально-экономического развития, политической стабильности, установлению согласия.

Социальное партнерство, по своей сути, направлено на формирование консенсуса, гражданского мира в обществе, снижение напряженности во взаимоотношениях между различными группами и слоями, политическое единство государственных органов на всех уровнях и местных органов самоуправления. Социальное партнерство способствует развитию и углублению демократии, утверждению цивилизованной формы сочетания многосторонних интересов различных групп, слоев и классов, формированию гражданского общества [3, с. 145–146].

Профессиональные союзы, являющиеся одним из основных субъектов социального партнерства, в современных условиях наращивают свои усилия для осуществления своих функций и обязанностей. Так, Конфедерация Профсоюзов Азербайджана (КПСА), объединяющая в себе 18.610 организаций из 27 участковых объединений профсоюзов и общее число членов которой превышает 1.600.000 человек, превратило в свою главную идею, улучшение социального благополучия людей, регулирование трудовых отношений, защиту социально-экономических прав работников.

Так, и для 2015–2016 годов были продолжены работы по осуществлению Главного Коллективного Соглашения. Нашедшие отражение в Главном Коллективном Соглашении труд, трудовые отношения, занятость населения, заработная плата и доходы населения, безопасность и охрана труда, совместное решение вопросов по социальному обеспечению тружеников, отвечают интересам Сторон, и их выполнение является одним из важных факторов в поддержании социальной стабильности страны. Стороны приложили усилия по выполнению обязанностей, составляющих приоритетные цели Соглашения, достигли определенных успешных результатов. Наряду с этим, выполнение некоторых обязанностей все еще продолжается [1].

КПСА и организации-члены приложили усилия по созданию среды, обеспечивающей достойный труд и жизнь работников, а также по развитию взаимоотношений на основе социального партнерства, регулированию трудовых отношений посредством диалога, коллективных договоров и соглашений. Благодаря активности профсоюзов, в прошлом году с работодателями было заключено 13206 коллективных договоров и 121 соглашений [1].

Сделанные на пути правового государства ряд важных дополнений и изменений в Закон о «Профсоюзах», «Трудовой Кодекс», «Кодекс об административных правонарушениях», повысили авторитет профсоюзов в учреждениях, создали условия для прихода сотни новых

членов, предотвратили потерю рабочего места тысячам тружеников. Эти изменения дали основание усилению деятельности организаций профсоюзов, снижению их зависимости от работодателей.

С целью усилить в Азербайджане социальный диалог, адаптировать его к международным стандартам, в КПСА был разработан законопроект «О социальном партнерстве». Проект Положения постоянно действующей Трехсторонней Комиссии по Социальным и Экономическим вопросам для прохождения экспертизы, был представлен в представительство Международной Организации Труда в Азербайджане.

В последние годы в связи с реформами, проводимыми в Азербайджане, совершенствуется трудовое законодательство. Профсоюзы выступают против проведения реформ за счет эксплуатации трудового человека и это принципиальная позиция профсоюзов. Эта позиция отразилась и в изменениях и дополнениях, сделанных в трудовое законодательство. Большинство более 60 отзывов и предложений, переданных КПСА, относительно законодательства, было принято. За последние пять лет с участием КПСА были приняты 113 законодательных актов и нормативных документов.

За последние 4–5 лет, в судах Азербайджанской Республики с участием юристов профсоюзов, были рассмотрены 115 трудовых споров, 55 процентов из них были решены в пользу работников. В некоторых случаях, было предотвращено закрытие предприятия, удалось сохранить рабочие места, восстановить нарушенные трудовые права работников. В этот период 9 тысячи 974 людям была оказана безвозмездная юридическая помощь [1].

Защита труда и здоровья работников является приоритетной задачей профсоюзов [4, с. 127]. Работы, проделанные КПСА и организациями-членами в этой области, способствовали усилению общественного контроля. В 2012–2015-х годах в предприятиях и производстве были проведены более 3,2 тысячи обследований, выявлено более 14,1 тысячи фактов нарушения трудового законодательства, требований законодательства по промышленной, экологической и санитарно-гигиенической безопасности. В органах профсоюзов были обсуждены около 668 вопросов по проблемам охраны труда, улучшения трудовых условий, производственных травм и здоровья работников. В целом, за последние пять лет профсоюзы приняли участие в разработке и усовершенствовании более 40 законодательных и нормативных актов по вопросам охраны труда и здоровья работников, в подготовке к ратификации двух конвенций по охране труда Международной Организации Труда. Подготовленный по инициативе и участием КПСА «Закон об обязательном страховании потери профессиональной трудовой работоспособности в результате несчастного случая в производстве или профессиональной болезни», был принят в Милли Меджлисе (Национальном Собрании) и вступил в силу с января 2011 года.

В отличие от других структур, профсоюзы, созданные в предприятиях, действуют прямо на рабочем месте и более хорошо осведомлены о проблемах работников. С этой точки зрения, нейтрализация отношения к профсоюзам транснациональных корпораций, где больше всего нарушаются требования Трудового Кодекса, построение организации тружеников, заключение коллективного договора, требуют сильной деятельности.

Профсоюзы уделяют большое внимание открытию рабочих мест, обеспечению активности работающей и получающей образование молодежи, их представлению на руководящих должностях. За последние три года в Азербайджане больше 60% поступивших на государственную службу является молодежь, не достигшая 30 лет. 28% работающих, в органах местного самоуправления, четверть членов профсоюзов страны составляет молодежь.

Создание высшего учебного заведения профсоюзных органов Азербайджана можно оценивать как своевременно предпринятый шаг [7, с. 119]. Сегодня всем нам известно, что организация профсоюзного дела в значительной степени зависит от подготовки сильных кадров. Академия Труда и Социальных Отношений Азербайджана стала базой подготовки кадров для профсоюзов. В настоящее время, в академии получают образование больше 600 студентов, которым преподают около 80 преподавателей.

Главная задача, связанная с современной кадровой политикой является создание системы формирования и развития умеющего вести диалог на профессиональном уровне наравне с социальными партнерами, защищать социально-экономические интересы трудовых людей [5, с. 208].

Дело повышения образования кадров и активистов профсоюзных органов также держится под вниманием. Так, в последние годы 1483 человек повысили свои знания в учебных курсах академии. Целью курсов является подготовка лидеров и специалистов профсоюзов, умеющих защищать интересы людей труда в условиях рыночной экономики.

Одним из основных ролей, которую играют профсоюзы в строительстве правового государства, формировании гражданского общества и социального полилога, является создание условий для физического и духовного развития молодежи, помощь в реализации их умений и возможностей. Одним из основных задач в этом направлении, является осуществление комплексных мер для воспитания молодежи в духе принципов патриотизма, азербайджанства, государственности, уважения истории азербайджанского народа, культурного наследия, своеобразных традиций и обычаев, государственного языка и атрибутов, национально-духовных и общечеловеческих ценностей.

Обеспечение активного участия молодежи в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни общества, мобилизация творческого потенциала на решение общенациональных проблем, должна быть одним из основных приоритетов [6, с. 183]. Следует отдавать приоритет также проведению мероприятий в области разработки и претворения в жизнь законодательных актов, государственных программ, координации деятельности юридических и физических лиц в сфере работы с молодежью, образования, воспитания, физического и духовного развития молодежи [1].

По инициативе профсоюзов, для усиления дела воспитания молодежи и юношества в духе патриотизма, проверки и применения современных способов воспитания в практической сфере, пришло время создания клубов патриотического воспитания молодежи в городах и районах страны.

На пути повышения эффективности массовых мероприятий, проводимых профсоюзами в сфере духовно-морального и патриотического воспитания, оказание помощи финансированию и осуществлению конкурсов проектов и программ в области гражданского,

патриотического воспитания молодежи и молодежных организаций, также является одним из главных задач.

Следует повысить внимание на разработку и применение новых способов в воспитании молодежи в духе уважения к действующим в стране религиям и мультикультуральным ценностям, в духе толерантности, в усовершенствовании дела воспитания молодежи в соответствии с национально-духовными и религиозными ценностями в процессе обучения или в проведении специальных лекций в дополнительных часах занятий, в усилении практических мер против факторов, способных оказать отрицательное влияние на мораль.

Требованием дня стала необходимость подготовки, издание методических пособий по профилактике правонарушений, наркомании, СПИД-а и других вредных привычек, организации учебы и курсов усовершенствования для оказания юридической и методической помощи профсоюзам, неправительственным организациям, осуществляющим меры в области пропаганды здорового образа жизни среди молодежи [2].

С целью снижения преступности среди молодежи, решение социальных проблем освобожденных из учреждений отбывания наказаний, их адаптации к социальной среде, в области социальной реабилитации молодых людей, освобожденных из учреждений отбывания наказания, проведение соответствующих мероприятий также должно ускориться.

Для проведения художественно-творческих фестивалей молодых студентов для организации эффективного свободного досуга студентов, выявления и развития их творческих навыков, мероприятия в соответствующих профсоюзах должны продолжаться более интенсивно.

Следует направить внимание в область обеспечения занятости молодежи, на подготовку предложений по привлечению их в сезонные и общественные работы, осуществлению необходимой деятельности, проявить особую активность в организации «Ярмарок труда» [9, с. 274], устранению безработицы среди молодежи.

Передача знаний молодежи в области планирования семьи и репродуктивного здоровья, усовершенствование дела создания центров, оказывающих услуги в этой области, эффективное решение социальных проблем молодых семей, для прогнозирования тенденций развития происходящих процессов, следует проводить социолого-исследовательские работы, связанные с молодыми семьями и создать банк информации [2]. К сожалению, следует отметить, что в результате отсутствия взаимного компромисса, не установления культуры диалога на должном уровне, за последние годы среди молодых семей случаи разводов значительно увеличились. Одним из причин этих разводов, это неправильное понимание молодежью понятия гендерного равенства, их неправильное просвещение.

Для усовершенствования профессионального уровня кадров, работающих с молодежью, подготовка новых молодых лидеров для профсоюзов, создания условий для проведения обмена опытом между лидерами организаций и студентами, есть необходимость в организации специальных курсов для активистов молодежных организаций [8, с. 76].

Социальное партнерство, составляющее в себе основу социального полилога, отражает форму взаимовлияния социума, то есть, государственных институтов, корпораций, коммерческих организаций, социальных групп и многих других субъектов. Эта форма дает им возможность

свободно виражати свої інтереси і визначити способи їх цивільної реалізації.

Соціальне партнерство, надаючи стимул уже соціальному полілогу, являється також соціальним впливом, воно одне з форм існування, олицетворяючої стабілізуючі та гармонізуючі функції соціального. В цьому сенсі в якості однієї з форм соціального впливу, соціальне партнерство носить масштабний характер в сукупності суспільних зв'язків і тому в різних сферах суспільного життя може бути пріоритетною формою впливу.

В зв'язку з цим, в першу чергу, потрібен аналіз особливого соціального досвіду соціального партнерства не тільки в соціально-економічному контексті, але й в політичному, духовному та суспільному життєдіяльності. В такому ракурсі, рішення цієї проблеми виступає як складова частина стратегічного економічного тексту модернізації Азербайджану.

Во-друге, рішення багатьох соціальних проблем, іноді здійснюється на договірній основі. В майбутньому цей досвід, буде розвиватися, розширяючи коло розглянутих питань, поглиблюючи взаємодію учасників цього процесу, актуалізуючи цей питання про взаємну відповідальність, та вплив учасників соціального партнерства на всіх рівнях.

В-третьє, в умовах сучасного Азербайджану виникає необхідність створення нової моделі впливу держави та суспільства. Теорія соціального партнерства дає можливість розробити цю модель, а також систему заходів, що сприяють подоланню негативних наслідків, що виникають в країні в кризових ситуаціях.

В цілому ж, при будівництві правової держави, формуванні громадянського суспільства та соціального полілогу в Азербайджані, не тільки профсоюзи, але й одночасно і кожен громадянин, беручи участь по мірі своїх можливостей та умінь, повинен вносити свій позитивний внесок.

Список использованных источников

1. www.ulfet.com
2. Основные направления деятельности Конфедерации Профсоюзов Азербайджана на 2013–2018 годы. – Баку, 2013.
3. Гарашов Г. Основы профсоюзного движения. – Баку, 2015.
4. Волгин Н. А. Эффективность социального партнерства. – М., 2009.
5. Олейникова О. Н. Социальное партнерство в сфере профессионального образования. – М., 2013.
6. Гайнуллина Ф. И. Международный опыт развития социального партнерства. – М., 2009.
7. Жукова И. Г. Социальное партнерство на муниципальном уровне: реальность или декорация. – М., 2007.
8. Маниева Р. С. Основы профсоюзного движения. – Баку: Авропа, 2015.
9. Перегудов С. П. Трипартизм и новое социальное партнерство. – М., 2009.

References

1. www.ulfet.com
2. Osnovnye napravleniya dejatel'nosti Konfederacii Profsojuzov Azerbajdzhana na 2013–2018 gody. – Baku, 2013.
3. Garashov G. Osnovy profsojuznogo dvizhenija. – Baku, 2015.
4. Volgin N. A. Jeffektivnost' social'nogo partnerstva. – M., 2009.
5. Olejnikova O. N. Social'noe partnerstvo v sfere professional'nogo obrazovanija. – M., 2013.
6. Gajnullina F. I. Mezhdunarodnyj opyt razvitija social'nogo partnerstva. – M., 2009.
7. Zhukova I. G. Social'noe partnerstvo na municipal'nom urovne: real'nost' ili dekoracii. – M., 2007.

8. Manieva R. S. Osnovy profsojuznogo dvizhenija. – Baku: Avropa, 2015.

9. Peregudov S. P. Tripartizm i novoe social'noe partnerstvo. – M., 2009.

Shabanov Z., PhD in Philosophy, Associate Professor, Senior Researcher, Institute of Philosophy and Law of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), matlabm@yandex.com

Formation of social polylogue as a priority direction of the trade union

In the article analysis is made of the trade union's activity in establishing a social polylogue, civil peace and social support in a society. There attention is paid to the part of partnership and coming into agreements between them, and their positive results. The role of the Confederation of the Azerbaijan Trade Union organization in attaining a social stability, improving social welfare of the people, regulating labor relations, protection of workers' socio-economic rights, safeguarding their health is considered. It is noted that Azerbaijan Trade Union Confederation and member organizations made efforts to create conditions ensuring worthy labor and living, as well development of reciprocal relations through dialogue, collective contracts and agreements, regulating them on the basis of social partnership. The trade union has taken part in working out and improving a number of the legislative and normative acts and making ready ratification on the Convention on protection of labor. The trade union pays attention to opening the working places, promoting activities of the working and studying youth, their representation on administrative posts. The basic duty of the modern cadre policy of the trade unions is the formation and creation of a new system of the personnel potential able to protect socio-economic interests of worker. On the whole, the incontestable place of the trade unions, playing role of social lift in a society? As well the formation of social polylogue has been analyzed in details.

Keywords: trade union, social dialogue, tripartite agreements, civil society.

Шабанов З., доктор філософії з філософії, доцент, провідний науковий співробітник, Інститут Філософії та Права Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан), matlabm@yandex.com

Формування соціального полілогу як пріоритетний напрямок профспілки

Вивчається роль і діяльність профспілок у встановленні соціального полілогу, громадянського миру і соціального партнерства. Тут звертається увага на договір, укладений між соціальними партнерами і його позитивними результатами. Далі в статті розглядається роль Конфедерації Профспілок Азербайджану у встановленні соціальної стабільності, поліпшення добробуту народу, врегулювання трудових відносин, захисту соціально-економічних прав громадян та здоров'я трудящих. Відзначається, що Конфедерація Профспілок Азербайджану прагне створити середовище проживання, що забезпечує гідне життя і працю робітників, а також розвитку взаємовідносин на основі соціального партнерства, врегулювання трудових взаємовідносин шляхом діалогу, колективних договорів і угод. Профспілки взяли участь у розробці та удосконаленні низки законодавчих і нормативних актів, а також ратифікації конвенції про захист праці МОП. Профспілки Азербайджану приділяють увагу відкриттю нових робочих місць, забезпечення і активності працюючої і яка здобуває освіту молоді, висунення їх на керівні посади. Основне завдання профспілок в кадровій політиці – це формування і розвиток системи кадрового потенціалу, здатного вести діалог і захищати соціально-економічні інтереси трудящих. Отже, в статті аналізується місце профспілок, які грають роль соціального ліфта в суспільстві, в формуванні соціального полілогу в суспільстві.

Ключові слова: профспілка, соціальний діалог, тристороння угода, громадянське суспільство.

* * *

УДК 1:572:130.2

Скалацька О. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Одеський торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університету (Україна, Одеса), elena-s2008@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КОМІЧНОГО І КАРНАВАЛЬНОГО В МОДІ

Мета статті полягає у філософському аналізі комічного і карнавального в моді. Простежується репрезентація комічного в карнавалі, його інсценування. Акцентовується увага на двох аспектах комічного: безглуздою (те, що позбавлене здорового глузду) і потворного (опозиційна по відношенню до інших естетичних категорій). Аналізуються карнавальні комічні інсценування пов'язані з передвечер'ям. Розглянуто карнавал і сучасну моду як соціальну композицію

(ритуал за перформативним підходом К. Вульфа). Простежуються головні мотиви переодягання: зооморфні, антропоморфні, травесті, інфернальні, костюми блазнів. Обґрунтовано репрезентацію безглузлого та потворного у сучасному модному просторі за допомогою механізмів карнавальної культури. Демонструються можливості застосування філософського аспекту комічного і карнавального в моді, що сприятиме збагаченню соціально-філософського аналізу простору моди та дозволить розкрити нові перспективи дослідження даного питання.

Ключові слова: переодягання, соціальний образ, карнавал, комічне, мода, інсценування, семантика одягу, візуальна семантика.

Мода як процес, пов'язаний з одягом (необхідним елементом цивілізованих суспільних відносин), завжди займав важливе місце в житті індивіда і соціуму. Одяг виконує комунікативну і семіотичну функцію, є матеріальним носієм інформації стосовно статусу, культурно-релігійної ідентифікації та інших властивостей індивіда, його соціальних ролей. Соціальність простору моди лише у ХХ столітті постає об'єктом наукового аналізу, що пов'язано з низкою соціальних процесів (зростання виробництва, масове виробництво, іконічний поворот, та інші). У існуючих теоретичних концепціях, не простежується єдність поглядів стосовно генезису і специфіки даного феномену. У нашому дослідженні ми вирішили для розкриття феномена моди зупинитися на її комічних проявах, які репрезентовані в середньовічному карнавалі і їх трансформаціях в сучасності. Актуальність даної теми обумовлена тим, що процес обрання, зміни (переодягання) одягу залишається одним з важливих механізмів існування моди та простежується на різноманітних рівнях соціального буття індивіда і соціуму (в сезонних колекціях дизайнерів; вимоги відповідності моди як «норми», або свідченням доброго смаку; при створенні іміджу; в модних журналах, соціальних мережах тощо).

Філософський аналіз комічного як естетичної категорії починається у античній філософії у роздумах Платона, Арістотеля, Цицерона. В історії філософії до осмислення сміхового елементу також звертались: А. Бергсон, Г. Гегель, І. Кант, Б. Спіноза та інші. Особливості та різноманіття репрезентацій комічного у карнавальній культурі розглянуто у низці робіт: М. М. Бахтін, О. Я. Гуревич, Ю. М. Лотман, В. П. Маркевич та інші. Для інтегрованого соціально-філософського дослідження при розгляді карнавалу ми будемо спиратись на семіотичну теорію М. М. Бахтіна та теорію перформативів К. Вульфа.

Мета статті полягає у філософському аналізі комічного і карнавального в моді.

Естетична категорія «комічне» походить від грецького слова «κομικός» – смішний, вона «характеризує смішні, нікчемні, безглузді або потворні сторони дійсності і духовного життя» [6, с. 277]. У своєму дослідженні ми зробимо акцент на розгляді двох аспектів комічного у моді: безглузлого (те, що позбавлене здорового глузду) і потворного (опозиційна по відношенню до інших естетичних категорій). При цьому, безглузде здатне суперечити традиційним соціальним цінностям, устоям або синтезувати їх. Потворні речі також містить певний латентний сенс з соціальним контекстом.

Комічне найбільш яскраво репрезентується в карнавалі, його інсценуваннях. Ми зупинимось на аналізі інсценіровок пов'язаних з переодяганням, що пов'язано із сутністю моди. В цілому, необхідно відзначити, що візуальний образ учасників карнавальних постанов спирався на переодягання у певні образи. Реалістичність була вторинною, головна мета полягала у розкритті його безглуздості та зображенні потворно.

Філософський аналіз карнавалу найбільш повно розглянуто в роботі М. М. Бахтіна «Творчість Франсуа

Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу» [1]. Автор розглядав всі культурні форми епохи Нового часу відповідно до своєї семіотичної теорії. Основною ідеєю його концепції є положення про «інверсію двоїстих протиставлень», яке так само стверджує «перевертання сенсу бінарних опозицій». Амбівалентність моди дозволяє нам розглядати її в межах цієї концепції.

Важливою особливістю і відмінністю карнавалу від презентацій сучасних модних колекцій є те, що його простір не має меж, оскільки «зміна бінарних опозицій» охоплює усі рівні буття. Масові вуличні святкування та карнавал Е. Холландер визначає як «живі картини» [8, с. 275], що дозволяє розуміти карнавал як простір, у якому поєднується декілька субпросторів, що інсценують та подають комедійне.

Незважаючи на існуючий комплексний аналіз карнавального та комічного у культурних формах, виникають певні питання, що є одними зі складових. Так, процес переодягання М. М. Бахтін називає «обов'язковим моментом народно-святкових веселощів» та визначає його як «оновлення одягу та свого соціального образу», яке припущало «переміщення ієрархічного верху і низу: блазня оголошували королем» [1, с. 93]. Слід звернути особливу увагу на варіативність соціальних практик «оновлення одягу». М. М. Бахтін визначає виконання даної практики за допомогою «топографічної логіки», відповідно до якої відбувається заміна верхньої та нижньої частини, старого і нового, «від надягання одягу навиворіт» [1, с. 94]; тобто тимчасово руйнується соціальна ієрархія. Практика «оновлення одягу» стосовно технологій формування позитивного іміджу постає як поновлення того ж самого соціального статусу, головний акцент переноситься на його візуальну привабливість. В сучасних науках, особливо в іміджології, вживають поняття «візуальний образ», під яким розуміють підбір одягу відповідно до функцій (професійних, статусних), що виконує індивід в суспільстві. На наш погляд, поняття «соціальний образ» найбільш повно відповідає змісту, який формується в межах соціально-філософського аналізу простору моди. Сенс даного поняття з одного боку свідчити про наявність смаку, стеження за модними тенденціями (що створює соціальний статус «модника» або «жертви моди» (Е. Гійомом)); з іншого боку – пов'язано виключно з професійними і статусними ролями індивіда. Таким чином, соціальність постає корінням будь-якого створеного образу, незалежно від акцентів, які згодом розставляються індивідом.

В. П. Даркевич визначає карнавал як «вищий прояв святкової культури середньовіччя, синтез обрядово-видовищних форм» [4, с. 151]. Головними його мотивами постають: інверсія ролей; перекидання громадських і природних відносин; полярність традиційним нормам поведінки [4, с. 152]. Для інсценізації даних мотивів були задіяні не лише перформативні і комунікативні складові, а й переодягання: бідних в багатих, молодих – старими, жінок в чоловіків (травесті); блазня – королем і навпаки. Підґрунтям сміхових обрядів постає опозиційне висвітлення існуючої семантики та норм поведінки.

Інші дослідники культури карнавалу також робили акцент на процесі переодягання, але вони не розкривали його змістовність. У переважній більшості досліджень розглядається семантичний аналіз карнавальних костюмів і масок, тобто обґрунтовується різноманіття образів для переодягання. У нашому дослідженні, ми акцентуємо увагу

на семантичній насиченості та детермінованості образу з соціальними реаліями та культурними уявленнями.

Для вирішення даного питання ми спробуємо розкрити формування простору карнавалу за допомогою перформативного підходу К. Вульфа. Ми переводимо концепцію М. М. Бахтіна в соціально-філософську площину і розглядаємо її не лише як масовий «культурний і масовий поведінковий феномен, фундований відповідним «типом образності», а як «поле інсценованого процесу», яке перформативно конструює антисоціальний простір на підґрунті соціального, тобто як соціальну композицію (ритуал за К. Вульфом). Розуміння ритуалу за К. Вольфом відрізняється від його тлумачення у концепції М. М. Бахтіна.

Згідно поглядам К. Вульфа ритуал є «дією, у якій провідну роль відіграють інсценування і уявлення людського тіла» [2, с. 23]. Ритуали виконують функцію конструювання певних груп і соціального. К. Вульф підкреслює їх соціальний, а не сакральний характер. Він визначає ритуали як «соціальні композиції, у яких засновуються порядок і ієрархія в спільному соціальному дійстві і його інтерпретації» [2, с. 24]. Такою соціальною композицією постає карнавал і сучасна мода та низка інших явищ і процесів на різноманітних рівнях буття.

У даному процесі головне місце займає інсценування, яке, на думку К. Вульфа, доповнюється процесом подання людського тіла: індивіди «в інсценуванні і поданні соціального вони створюють його» [2, с. 25]. Репрезентація людського тіла на карнавалі здійснюється в комічних формах, демонстрації безглузді, потворності дій, які постають фундаментом антисвіту (тобто сюжетом для вистав). Для досягнення даної мети буденні речі в піддаються перебільшенню, грі слів, подвійному сенсу, знаково-смішним жестам, ситуаціям.

Розглянемо окремо процес інсценізації та подання на карнавалі. В сценках і виставах відбувається інсценування соціального за допомогою описування життєвих сюжетів зі зміною комунікації персонажів, їх мови, поведінки. При поданні індивіда акцент робиться на візуальній семантиці, тобто атрибутах і одязі усіх учасників карнавалу. Американський історик і культуролог Енн Холландер зазначає, що в виставах з символічним характером «головні дійові особи, незалежно від того, кажуть вони або співають, повинні бути одягнені в належні, семантично насичені убрання» [8, с. 273]. Автор зазначає ключову відмінність театрального костюма від одягу, яка є в виставах подібних карнавалу: «костюм символічно значущий і потрібен не для того, щоб посилити драматичну дію, але для того, щоб проілюструвати її найповнішим спектром візуальної семантики» [8, с. 276]. Дія, що інсценується доповнюється поданням необхідного образу візуальної семантики. Сенс комічного костюму Е. Холландер висловлює категоріями бінарної опозиції: «дурень тим і відомий, що вміє ходити по небезпечній і комічній межі між занадто серйозним і дуже ризикованим» [8, с. 302–303]. Сам процес перевдягання Е. Холландер пов'язує з театром і демонструє дуалізм процесу інсценізації та подання у межах антропологічного простору. Так, в процесі інсценізації переодягання детерміноване необхідністю «брати участь в особливого роду подіях», а представлення індивіда перед іншими у «незвичайному костюмі вже сприймається як театральна вистава» [8, с. 275]. Фундируючи роль переодягання з масових

святкових культурних і театралізованих форм переходить на повсякденний рівень буття індивіда.

У вбранні ряджених на карнавалі простежується декілька головних мотивів переодягання: зооморфні, антропоморфні, травесті, інфернальні. Розглянемо кожен з них окремо.

Найбільш розповсюдженими образами для зооморфного перевдягання були шкури та маски: бика, козла, оленя, кабана, вовка, собаки, зайця, мавпи. Вивернуті шкури тварин символізували єдність з природою, зв'язок даних образів з аграрним циклом та спрямованість на зміну сезонів. Допускалося і показування людського тіла. Так, в деяких випадках, ряджений в оленя одягав шкуру, але не ховав ноги і обличчя, що створювало образ людини тварини [4, с. 109]. Так само, існували і маски, які наполовину склалися з людського обличчя і морди пса, що символізувало «перетворення нехрещених в людей після прийняття апостольського вчення» [4, с. 113]. У даному випадку, усі перераховані вище зооморфні образи зустрічалися не лише у карнавальній культурі, а й задовго до її появи в архаїчних ритуалах і святах, та продовжили своє існування у палацових маскарадах.

На думку В. П. Даркевич «між зоо- і антропоморфними масками не існувало чіткої межі, звірині маски «олюднювали», людським – надавали риси жажливості» [4, с. 121]. Антропоморфні образи за допомогою масок доповнювались також травесті – інтересуальними перевдяганнями чоловіків та жінок. З XV століття почали одягати фантастичні костюми, «які надавали святу хвилюючий відтінок таємниці і невиразною небезпеки» [4, с. 106]. Прикладом антропоморфної маски є образ «листяної людини», яка була одягнена у гілки, квіти і зелень, що «персоніфікувало відродження рослинності» [4, с. 121–122]. У палацових маскарадах подібний образ і костюм містив інший сенс – дикої людини, що «усоблювало тварини імпульси, нижні пристрасті – антитезу лицарської ввічливості» [4, с. 122]. Трансформація візуальної семантики одягу простежується й у сучасній моді.

Синтез зоо- і антропоморфних ознак наявний у костюмах демонів, що свідчило про «ігровий початок» [4, с. 114]. Для створення інфернального образу використовувалися: шкури тварин, роги, дзвіночки; одяг з зображенням морд тварин, змії; маски зеленого кольору (колір диявола). У Нюрнберзькому карнавалі відбувалося «олюднення демонів» за допомогою їх «працьовитості, небайдужості до модних туалетів, повсякчасної готовності до гри – створювало комічний ефект» [4, с. 116].

Індивід переодягався виключно на всенародні свята відповідно до своєї соціальності. Візуальна семантика окрім трансесуальних перевдягань, зміни соціальних ролей простежується і в костюмі блазнів – носіїв «логіки зворотності» [4, с. 152]. У комедійному контексті даний образ відповідає безглузду. В одязі мало вираження у наявності: ковпака з осличими вухами (які прикрашалися дзвіночками) – символ світової дурості; жилет і вузькі штани-панчохи, які шили з контрастних кольорів (або клаптів тканини) або червоного кольору – символу «пекельного полум'я» [4, с. 156].

Процес інсценування і подання соціального простежується і в сучасній моді. Дизайнери неодноразова звертались до карнавальної та комічної тематиці у свої колекціях: Діор колекція осінь-зима 2011–2012; Вівьєн Вествуд у колекції весна-літо 2016 та інші. Репрезентація

безглузого та потворного здійснюється за допомогою механізмів культури Середньовіччя: старі форми одягу (ретро), що виглядають безглуздо, їх утрирування (для створення театрального ефекту).

Дизайнери при поданні сезонних колекцій процес перевдягання у нові речі залишають поза увагою глядачів. Згідно з драматургічним підходом І. Гофмана існує закулісна зона – «зона заднього плану», у межі якої входять ті факти про діяльність, «що здатні зіпсувати бажане враження, приховуються» [3, с. 148]. Дана зона носити захисний характер для індивіда – «жоден член аудиторії туди не вторгнеться» [3, с. 150]. Е. Холландер так само стверджує, що «переодягається людина перед спектаклем насамперед для того, щоб залучити сторонній погляд чимось незвичайним» [8, с. 274].

Український бренд Domanoff розробив спектакль для презентації своєї колекції сезону весна–літо 2016 «Elastic» [9]. Філософський сенс колекції ґрунтується на двох положеннях: кольору і смислового змісті категорії «еластик» (гнучкий, тягучий). Весь показ розподілений на п'ять сцен, при цьому, одяг виступає як елемент декору тільки в двох сюжетах. Сам процес перевдягання наявний у першій сцені: чоловік намагається одягнути жіночу сукню, що демонструє прагнення пережити емоції дівчини (не тілесно). Одягу властиві дані емоції, труднощі, що виникають при одяганні плаття, свідчать про вибір героя. Одягання чоловіком жіночого одягу є одночасно і безглуздом і потворним, але у моді наявний такий стиль уніс екс, що нівелює дане протиріччя. У другій сцені дві дівчини за допомогою рухів підкреслюють їх одностатевий зв'язок. Вдягання плаща (нашарування одягу) та танець уособлюють занурення відносинами, що підкреслює їх еластичність. У даних сценах відбуваються умовні антидії, що суперечать усталеним суспільним нормам.

Своєрідним сучасним втіленням карнавальної культури постала молодіжна субкультура «кошплей» (від англійського «costume play» – костюмована гра). О. Поріцька визначає кошплей – як «переважно пасивне наслідування відомого мультиплікаційного чи коміксового сюжету, яке дає мало можливостей для виявлення індивідуальності та водночас не примушує напружуватися для вигадування сюжетів» [7, с. 79–80]. Прототипами підбору індивідом образу та одягу постають персонажі масової культури (мультфільмів, аніме, коміксів, відеоігор та інші). На думку Н. В. Кулагіної та М. О. Овчинникової мотивація учасників кошплея пов'язана з одягом: одягання красивого одягу перед аудиторією; відволікання від повсякденного одягу; бажання приміряти чужий образ [5]. Автори дійшли до висновку, що соціальна мотивація (комунікація, самореалізація, самоствердження) участі індивіда у подібних заходах є домінуючою.

У субкультурі кошплей наявний семантичний одяг, але процес переодягання (що знаходиться за лаштунками) ґрунтується не на бінарних опозиціях, а на прообразах героїв масової культури, тобто опозиція існує на рівні особистого поля, а не у межах соціального. Даний процес потребує окремого філософського розгляду: вирішення питання первинності індивідуального та соціального просторів. У межах нашого дослідження необхідно звернути увагу на той факт, що репрезентація костюмованого образу здійснюється не на сцені, а в соціальному просторі на повсякденному рівні. У даному випадку простежується зв'язок з карнавалом, у просторі якого не існувало меж. Одяг (образ) абстрактного героя постає безглуздом у соціальних реаліях.

Соціально–філософський аспект комічного репрезентується у карнавальних інсценуваннях за допомогою матеріалізації абстрактних уявлень безглузого та потворного у одязі. Механізми репрезентації безглузого та потворного в одязі ґрунтується на перевдяганні у «бінарне опозиційні» образи: зооморфні (шкури тварин, роги); антропоморфні (інші верстви населення, статті); інфернальні (синтез зооморфних і антропоморфних). Для семантичного карнавального одягу притаманний амбівалентність, динамізм, обумовлений соціальними змінами. Процес перевдягання постає первинним при створенні нового соціального образу у сучасних умовах. Семантика одягу отримує варіативність тлумачень різноманітними соціальними групами. Філософський аналіз комічного і карнавального в моді сприяє збагаченню соціально–філософського аналізу простору моди та дозволить розкрити нові перспективи дослідження даного питання.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса (1965) / М. М. Бахтин: Собрание сочинений в 7 томах. – М.: Языки славянских культур, 2010. – Т.4 (2). – С.7–508.
2. Вульф К. Производство социального: ритуал, эмоции, воспоминания [Электронный ресурс] / Кристоф Вульф; [пер. с нем. Г. Х. Хайдаровой] // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2010. – Т.13. – №13. – С.23–50. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/11/13/1270180955/%D0%92%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%84_2010_N3.pdf. – Загл. с экрана.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман; [пер. с англ. А. Д. Ковалева]. – М.: «КАНОН–пресс–Ц», «Кучково поле», 2000. – 304 с. – (Малая серия «LOGICA SOCIALIS» в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»).
4. Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX – XVI вв. / В. П. Даркевич. – Москва: Наука, 1988. – 344 с.
5. Кулагина Н. В., Овчинникова М. А. Мотивация игроков кошплея с разным стажем участия в ролевой игре [Электронный ресурс] // Концепт. – 2014. – №05 (май). – С.31–35. – Режим доступа: <https://e-koncept.ru/2014/14115.htm>. – Загл. с экрана.
6. Любимова Т. Б. Комическое / Т. Б. Любимова // Новая философская энциклопедия: В 4 т. [под ред. В. С. Степина]. – М.: Мысль, 2010. – Т.2. – С.277–278.
7. Поріцька О. Традиційне та модерне в культурних цінностях молоді урбанізованого середовища України: молодіжні субкультури (за матеріалами інтернет–ресурсів) // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №1. – С.78–83.
8. Холландер Э. Взгляд сквозь одежду / Энн Холландер [пер. с англ. В. Михайлина]. – М.: Новое литературное обозрение, 2015. – 517 с.
9. Fantastic Elastic: спектакль–презентация коллекции Domanoff весна–лето 2016 [Электронный ресурс] // L'Officiel Ukraine. – Режим доступа: <http://official-online.com/rauty/sobytiya/fantastic-elastic-spektakl-predstavitelnyy-kollektsii-domanoff-vesna-let-2016/>. – Загл. с экрана.

References

1. Bahtin M. M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovyia i Renessansa (1965) / M. M. Bahtin: Sbranie sochineniy v 7 tomah. – M.: Yazyki slavyanskikh kultur, 2010. – Т.4 (2). – С.7–508.
2. Wolfe K. Proizvodstvo sotsialnogo: ritual, emotsii, vospominaniya [Elektronnyiy resurs] / Kristof Vulf; [per. s nem. G. H. Haydarovoy] // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. – 2010. – Т.13. – №13. – С.23–50. – Rezhim dostupa: http://ecsocman.hse.ru/data/2011/11/13/1270180955/%D0%92%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%84_2010_N3.pdf. – Zagl. s ekrana.
3. Gofman I. Predstavlenie sebya drugim v povsednevnoy zhizni / Irving Gofman; [per. s angl. A. D. Kovaleva]. – M.: «KANON–press–Ts», «Kuchkovo pole», 2000. – 304 s. – (Malaya seriya «LOGICA SOCIALIS» v serii «Publikatsii Tsentra Fundamentalnoy Sotsiologii»).
4. Darkevich V. P. Narodnaya kultura srednevekovyia: svetskaya prazdnichnaya zhizn v iskusstve IX – XVI vv. / V. P. Darkevich. – Moskva: Nauka, 1988. – 344 s.

5. Kulagina N. V., Ovchinnikova M. A. Motivatsiya igrokov kospleya s raznyim stazhem uchastiya v roleyoy igre [Elektronnyy resurs] // Konsept. – 2014. – №05 (may). – S.31–35. – Rezhim dostupa: <https://e-koncept.ru/2014/14115.htm>. – Zagl. s ekrana.

6. Lyubimova T. B. Komicheskoe / T. B. Lyubimova // Novaya filosofskaya entsiklopediya: V 4 t. [pod red. V. S. Stepina]. – M.: Myisl, 2010. – T.2. – S.277–278.

7. Poritska O. Tradytiine ta moderne v kulturnykh tsinnostiakh molodi urbanizovanoho seredovysheha Ukrainy: molodizhni subkultury (za materialamy internet–resursiv) // Narodna tvorchist ta etnohrafia. – 2010. – №1. – S.78–83.

8. Hollander Je. Vzgljad skvoz' odezhu / Jenn Hollander [per. s angl. V. Mihajlina]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2015. – 517 s.

9. Fantastic Elastic: spektakl–prezentatsiya Domanoff vesna–leto 2016 [Elektronnyy resurs] // L'Officiel Ukraine. – Rezhim dostupa: <http://official-online.com/rauty/sobytiya/fantastic-elastic-spektakl-prezentatsiya-kollektsii-domanoff-vesna-leto-2016/>. – Zagl. s ekrana.

Skalatskaya H. V., PhD, assistant professor of department of social and human sciences Odessa Institute of Trade and Economics Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Odessa), elena-s2008@ukr.net

Philosophical analysis of the comic and the carnival in fashion

The purpose of the article is to the philosophical analysis of the comic and the carnival in fashion. The representation of the comic in the carnival and its staging is observed. Two aspects of the comic is accentuated: senseless (that is devoid of common sense) and the ugly (opposition towards other aesthetic categories). The comic carnival staging which is related to dressing is analyzed. Carnival is considered as fashion and modern social track (ritual performative approach by Christoph Wulf). The main reasons of dressing: zoomorphic, anthropomorphic, transvestite, infernal, dressed as clowns are observed. The representation of senseless and ugly in current fashion space through the mechanisms of the carnival culture is grounded. Applicability of philosophical aspect of the comic and the carnival in fashion is demonstrated, that will help to enrich the social and philosophical analysis of space fashion and will open the new prospects for research of this issue.

Keywords: dressing, social image, carnival, comic, fashion, staging, semantics clothing, visual semantics.

Скалацкая Е. В., кандидат философских наук, доцент кафедры социально–гуманитарных дисциплин, Одесский торгово–экономический институт Киевского торгово–экономического университета (Украина, Одесса), elena-s2008@ukr.net

Философский анализ комического и карнавного в моде

Цель статьи заключается в философском анализе комического и карнавного в моде. Прослеживается репрезентация комического в карнавале, его инсценировках. Акцентируется внимание на двух аспектах комического: бессмысленном (то, что лишено здравого смысла) и безобразном (оппозиция по отношению к другим эстетическим категориям). Анализируются карнавные комические инсценировки, связанные с переодеванием. Рассмотрены карнавал и современная мода как социальные композиции (ритуал согласно перформативному подходу К. Вульфа). Прослеживаются главные мотивы переодевания: зооморфные, антропоморфные, травести, инфернальные, костюмы цутов. Обоснована репрезентация бессмысленного и безобразного в современном модном пространстве с помощью механизмов карнавной культуры. Демонстрируются возможности применения философского аспекта комического и карнавного в моде, что способствует обогащению социально–философского анализа пространства моды и позволяет раскрыть новые перспективы исследования данного вопроса.

Ключевые слова: переодевание, социальный образ, карнавал, комическое, мода, инсценировка, семантика одежды, визуальная семантика.

* * *

УДК 008:312.421

Ареф'єва А. Ю., асистент–стажист, Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського (Україна, Київ), annarefieva@yandex.ua

СПЕЦИФІКАЦІЯ ОСВІТНЯНСЬКИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ВИСТАВКОВО–БІБЛІОТЕЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРИ

Простір культури у його інституалізованих формах потребує певної специфікації, визначається в рамках тих чи інших культурних артефактів, сфер діяльності, концепцій проведення цієї діяльності та ін. Проте такі інституції культури, як освіта, книжкова діяльність, яка пов'язана з широким комплексом

виставково–бібліотечної діяльності, архівними установами, виставками книжкової індустрії, книжок, що знаходяться в бібліотеках, генерують потенціал культури, а також визначаються в рамках культурно–естетичного потенціалу освітянських технологій.

Ключові слова: культура, глобалізація культури, освіта, бібліотечні та архівні установи.

Простір інституалізації культурних практик змінюється після 1990 року в контексті комерціалізації освіти, різко змінюється сама специфіка освіти. Так, набуває широких ознак саме рекламно–комерційний простір, де кожен ВНЗ, кожна освітянська установа починає не лише рекламувати, але й проводити самостійну концепцію життя своєї установи в рамках конкурентоздатності тих чи інших освітянських технологій. Проте, такі глобалізуючі тенденції, як болонський процес, а також потреба після широких жестів демаркацій і набуття незалежності різними країнами бувшого СРСР, легітимізують своєї діяльності, хоча б визнання дипломів різних ступенів освіти, потребує консенсусу, узгодження, а водночас визнання еквівалентності тих модулів, форматів технологій, які існують в освітянському просторі.

Проте можна сказати, що освітянський, виставково–архівний, книжково–бібліотечний типи діяльності є більш вивченими та більш визначеними саме в рамках глобалізаційних процесів, бо вони мають суто предметні, об'єктні характеристики, що пов'язані з планами, навчальними програмами, з просуваннями на ринок тих чи інших підручників, посібників, а також з певними загальними тенденціями генерації освітянського потенціалу в цілому.

Проблема глобалізації культури в контексті інституалізації її технологій вивчалася в роботах В. Андрущенко, Ю. Пивовара, П. Смітта, К. Беррі, А. Пулфорда та ін. [1; 3; 4], адже мало визначені філософські та культурологічні аспекти формування культурних агломерацій.

Мета статті – визначити соціокультурні детермінанти формування культурних технологій в освіті, бібліотечній та архівній діяльності в контексті глобалізаційних процесів культури сучасності.

Болонський процес стає інтегративним фактором єднання різних освітніх тенденцій розвитку шкіл національних культур у контекст більш широкої, глобальної, інтегральної реальності освіти. Який вона має характер – це вже інша проблема. Зростають саме інструктивні, якщо не маніпулятивні тенденції контролюючого процесу, що пов'язані з рубрикацією, тестуванням і іншими формами вимірювання знань. Адже в певній мірі це ангільне саме творчий характер навчання, коли суб'єктно–суб'єктний вимір підмірюється суб'єктно–об'єктним, а частіше всього об'єктно–об'єктним, де суб'єкт освіти виглядає як певний дискурс або структура, що презентується тим чи іншим інформаційним джерелом (об'єктним виміром освіти). Це загальні тенденції, їх важко уникнути, але наша проблема – лише характеризувати деякі їх риси, щоб зазначити ці тенденції в рамках широкого глобалізаційного інтегративного процесу освітянських технологій, пов'язаних з книжковою діяльністю в цілому.

Це архівні, виставкові, бібліотечні і ін. процеси діяльності розповсюдження інформації, книжково–ярмаркових і інших презентацій в умовах глобалізації культури. Важливо зазначити, що у просторі культури, який визначається як пострадянський, тобто в рамках країн СНД, виникають перманентні конфігурації або субструктури культурного значення, які стають паліативами відтворення тих знищених системних зв'язків, які існували раніше

в рамках ЄСРП. Це Міжнародний фонд гуманітарного співробітництва держав-співучасників СНД (МФДС), він виникає у 2006 році і створює раду з гуманітарного співтовариства. Це Форуми творчої та наукової інтелігенції, які теж намагаються, починаючи з 2005 року проводити свою діяльність саме в рамках наведення зв'язків між культурами окремих незалежних національних держав. Перший форум відбувся у Москві у квітні 2006 року, другий форум проведений у 2007 році в Астані, третій – у 2008 році в Душанбе, четвертий в 2009 році – в Кишиневі [3]. Тобто головним завданням форуму є взаємодія і намагання створення того діалогу культур в рамках співтовариства, який стає компенсаторним механізмом і своєрідним запереченням всіх тих реалій, які виникають в рамках несприйняття цінностей національних культур, ксенофобії, екстремізму тощо.

Широко розповсюджується інформаційні сфери літератури, книговидавництва, інформаційного сектору. Так, об'єм книжкової мережі, тобто торгівлі між країнами СНД не лише знизився, але і втратив свій потенціал, який існував раніше. Це призводить до того, що видавництво книг, торгівельні ланцюги концентруються в регіональних центрах, крупних містах. Ринок освітніх послуг в сфері книговидавництва і поліграфії надзвичайно сегментований і фрагментований. Виникає проблема спільності мов, російська мова традиційно виглядає тут метамовою, але це не завжди спрацьовує в рамках тих країн, які намагаються усіма силами усунути її за межі свого комунікативного простору.

Маса інформації, що видається у вигляді різних системних блоків, будь-то книга, ТБ-інформація, призводить до того, що інформаційний простір переходить в рамки сітєвих, дигітальних, віртуальних технологій, книга усувається з ринку і стає не настільки актуальним носієм інформації, як це було раніше. Створюються своєрідні асоціації Російського книжкового союзу, Українська асоціація книговидавників, що дають можливість не лише обміну інформацією, досвідом, але й обміном самою продукцією, яка компенсує нестачу тих зв'язків, що виникла після розпаду ЄСРП.

В сфері освіти виникає дві тенденції, які дуже схожі на тенденції виставкові та фестивалів діяльності. Це системи дезурбаністичні, коли кожен ВНЗ виживає самотужки, орієнтований на бізнес-план, який він виробляє як суб'єкт освітньої діяльності, і урбанізаційні процеси, пов'язані з болонським процесом і загальною тенденцією уніфікації освіти.

В складному перетині цих двох взаємокоролуючих тенденцій виникає вся та строката проблематика, яку важко визначити однозначно. Можна стверджувати, що в рамках СНД формується цікавий простір, який відбиває тенденції, орієнтовані на інтегративність в освітній сфері. Так, у рамках Шанхайської організації утворюється своєрідний освітній центр, який намагається в рамках освіти проводити інтегративні проекти. Так, утворюються своєрідні домовленості щодо здійснення загального освітнього простору. Це пов'язано з широким напливом китайських студентів в Росію, Україну та ін. країни, а також з тим, що освіта в Росії та Україні є дешевішою, ніж в Європі.

Таким чином, на саміттах ШОС, які періодично відбуваються, створюються домовленості з проблем освіти. Так, 15 червня 2006 року на саміті ШОС в Шанхаї

було підписано домовленість щодо освіти. Створення єдиного Освітнього центру – це унікальна система, яка дає можливість єднання потенціалу багатьох країн. На жаль, Україна поки що виведена за межі цього процесу, найбільшу активність проявляє Китай, Росія, Казахстан та ін. В більшості освіта має саме ті формати економічних зв'язків, які пов'язані з широкою комерціалізацією освітніх послуг. ВУЗи, які залучають до своїх стін тисячі китайських студентів, утворюють епіцентри впливу освітніх технологій. Утворюються Слов'янські Університети ШОС. Все це дає можливість зазначити освіту в рамках ближнього і дальнього зарубіжжя і говорити про ті процеси, які відбуваються в освітньому просторі [3].

Головним для ШОС і для країн, які приймають участь в загальному обміні інформаційного простору освітніх послуг, є створення постійного моніторингу системи освіти, розвитку вищої школи, ринку праці. Важливо, однак, що подібна узгодженість має поки що декларативний характер, цей процес ще не вилився в жодний документ щодо узагальнення і приведення освітніх документів єдиного інформативно освітнього центру. Адже головним є те, що формуються найголовніші вектори освітніх технологій: входження в болонський процес, а також створення інтегративних проектів в пострадянському просторі через механізм двосторонніх і багаторівневих зв'язків.

Зрештою, освітня інтеграція в рамках ШОС пов'язана з узагальненням культурно-історичного потенціалу, який мають всі країни. Інформаційний вимір теж структурується в рамках єдиної інтелектуальної інформаційної реальності або простору. Виникає єдиний стандарт цифрового віщання, а сама пов'язаність країн через інтернет і обмін інформацією дає можливість зазначити, що інформаційна будова і формування освіти, а також її трансформація і орієнтація на ринок послуг, ринок праці.

Важливо визначити пріоритети глобалізації освітніх технологій, які потребують моніторингу, оцінки і переоцінки освітньої діяльності. Отже, якщо ідеться про інституалізацію всіх цих сфер в рамках пострадянського, європейського, планетарного простору, що виходять на різні інформаційні технології, то, звичайно, тут спрацьовують принципи і методи, які визначаються як інформаційний, маркетинговий, системний. Так, інтегровані маркетингові комунікації пов'язані з рекламою, широким пресингом інформації.

Сутність інтегрованих маркетингових комунікацій в освіті визначається тим, що відбувається інтенсифікація того системного комплексу культурних послуг, якими вони презентуються в рамках комплексу дій, пов'язаних з просуванням на ринок тих реалій, які презентують культурний продукт. Можна стверджувати, що виникає декілька рівнів або ярусів культуротворчості: найглибшим є архів. Архів в широкому культурному розумінні і архів як текстовий феномен, який зберігається у бібліотеках та іншого типу архівах, які презентують джерела, що мають величезну культурну цінність.

Інформаційні та технологічні засоби презентації архівів, особливо сучасні цифрові презентації, тут мають уже другорядні значення. Архів як той феномен, який відкриває очі на багачення культури, дає можливість зазначити найфундаментальніші пласти цілісності

культури. Тобто інтегровані маркетингові комунікації культури – це певний синтез, де кожен з компонентів стає системним носієм культуригенезу, походження культурних цінностей, націленим на подолання проблем не поодиночці, а в контексті тих системних і надсистемних ознак, які вписуються в національні, наднаціональні, трансконтинентальні і ін. структури, субструктури та інституції культури.

Діючим механізмом презентації інформації стає виставка як ядро комунікативного впливу, що відкриває на певний час інформаційний доступ до архівних джерел та інших ресурсів, які презентуються в книжковій продукції. Можна стверджувати, що наступним рівнем після архівів стає рівень доступної інформації. Інформації більш широкої, більш відкритої. Вона не так глибоко віддалена в часі, але, все одно, презентується лише тим фондом, який зберігається в бібліотечному комплексі.

Наступний рівень – інформація культури сучасності, повсякдення, яка входить в простір комунікації. Тобто ми бачимо, як змінюється самі суб'єкти дискурсу, носії інформації, що презентують різні шари культуротворчості. Так, етнокультурний пов'язаний з глибинним шаром національної самосвідомості, суб'єкт нового часу, доби модерну і вже постмодерністський суб'єкт виходить на рівень сучасних комунікативних реалій. Ці три рівні стають технологічними ланцюгами, які презентують інформаційний простір саме в рамках його експлікативності. Вистава, презентація інформації або рекламна презентативність стають тим необхідним і достатнім механізмом, який відкриває доступ до інформаційного цілого.

Отже, об'єкт виставкової або презентативно-апликативної діяльності передання інформації складається з наступних моментів. Це виставкові центри підприємства, організації, які можуть бути державними громадськими або іншими організаційно-правовими структурами, що регулюють розвиток комунікативної діяльності. Об'єкти діяльності – це все те, що входить у простір діяльності суб'єкта, якого ми визначили саме в рамках трьох культурних модальностей. У простір діяльності суб'єкта входить об'єктний простір презентативного комплексу на правах дискурсу, промови і на правах суб'єктно-суб'єктних відносин, коли здійснюється аура долавання часу, сам суб'єкт як діяч культури оживає, стає носієм культури і в певній мірі переростає рамки об'єктної комунікації.

В цьому контексті інформаційно-комунікативного виміру глобалізаційних, інтеграційних процесів визначають такі ознаки інформаційного попиту: демографічні, що обмежені у часі, бюджетом, обмежені ментально. Це набір не є узагальнюючим, тим паче універсальним. Але демографічні обмеження характеризують саме культурно-рекреаційний потенціал, який орієнтований на особливості місця і на ту реальність культурної аури, яка визначається тим чи іншим просторовим контекстом.

Ментальні обмеження залежать від того, наскільки суб'єкт комунікації, в даному випадку комунікант, володіє інформацією як суб'єкт діяльності в цілому, наскільки він можливий визначити цю інформацію в контексті її універсальності та локальності. Тобто універсальність визначається її інтенсивністю, максимально використовуючи всі канали комунікації. Локальність презентує макрo характеристику, яка визначає особливості використання інформаційних ресурсів. Отже, ми бачимо

що такий простір системного бачення комунікативної презентативності інформації свідчить про інтегративність і про форми самоздійснення суб'єкта комунікативної діяльності в різних рамках: виставкової, презентативно-рекламної, пов'язаної з наданням послуг та ін. діяльності. Тобто виникає певний системний маркетинг-мікс діяльності яка визначається як культурний епіцентр формотворення різних можливостей суб'єктів цієї діяльності.

Отже, на наш погляд головною тут є саме фундаментальний, глибинний, визначний шар культуротворення, який на об'єктному рівні визначається як архів, тобто як те, що зберігає культуру у вигляді цілісності свого культурного потенціалу. Тобто вся діяльність з комунікації архіву як культурного цілого – це багатовимірна цілісність, яка визначається як пізнавальні, музейно-рекреаційні, історичні, мовні, етнографічні, релігійні і ін. цінності, які можна зазначити як ту ментальність, яка презентує вічне середовище, як архів, як фундамент існування культури і нації. Отже, будь-які інші реалії, іншопольові впливи, пов'язані з культурацією, тобто проектуванням на архів іншого архіву, інших шарів, напластувань, нашарувань культури є елементами динаміки культуротворення. Культурація тут здійснюється як певний наддокумент, надреальність або біополітика, в сучасному вигляді, де всі форми презентації інформації виглядають як певне документування часу. Але цінність цих документів є різноплановою і абсолютно по-різному сприймається в контексті її вимірювання [2].

Важливою є креативність, трансформативність, вимір абсолютного, бо сама ця реальність дає можливість утворення тої аури, що свідчить про глобалізацію не як поверхової нівелюючий процес, а як своєрідну презентацію цілісності в різних формах її самоздійснення в універсальних, локальних або якихось інших координатах культурного буття. Тобто антитеза глобалізму, яку вбачають у національній культурі не завжди виглядає адекватно. Глобалізм може бути поверховим, нівелюючим, а може виглядати як інтенсифікація духовних витоків культури в цілому, що теж свідчить про тотальність, глобальність презентативного, комунікативного процесу архіву як надцінності часу, який зберігається у метачасі, в метачасі історії.

Виставка – комунікативний простір, або будь-яка акція, яка виносить цей час в простір комунікації, стає засобом визначення диспозиції культурних акторів, виникнення диспозитивів, протиставлення різних локусів, модусів культури, що і свідчить про розмаїття модальностей комунікативних реалій, які презентуються як реалії культурного будівництва і культурного діалогу. Тобто можна зазначити, що архів найбільш корелює з етнокультурою, з космосом як ладам, як певним зосередженням та концентрації інформації у вимірі культури того природного ландшафту, універсуму, який визначає ментальність того чи іншого культурного простору.

Отже, мандрування між архівом і сучасним комунікативним простором, дезархівация, або, навпаки, архівация сучасності – це своєрідний полісистемний, поліструктурний і надсистемний простір звернення до різних шарів, різних вимірів культури як такої.

Такі фахівці з комунікації, як П. Смітт, К. Беррі, А. Пулфорд визначають сім рівнів інтеграції:

«1) вертикальний – відповідність мети комунікації маркетинговим і загальним корпоративним цілям;

2) горизонтальний, функціональний набір – співмірність функцій бізнесу і маркетингових комунікацій серед різних підрозділів;

4) комунікативний набір – використання комунікативного інструментарію, для того щоб допомогти споживачеві переходити з одного етапу здійснення купівлі в інший, а також комунікативні інструменти, що мають передавати загальне повідомлення;

5) співмірність набору творчих заходів для дизайну (логотип, шрифт, колір тощо);

6) співмірність їх дій – використання зовнішнього і внутрішнього творчих підрозділів;

7) фінансовий – використання бюджету найбільш ефективним методом» [4, с. 264].

Тобто йдеться про те, що цей набір визначає лише комунікативні, тобто виміри презентації інтеграції інформації, але вони характеризують саме сучасний прагматичний підхід щодо просування культурного продукту на ринок та його презентативності в різних вимірах культурної діяльності. Епіцентром просування цього культурного продукту є книга в широкому світоглядному вигляді. Можна сказати, що книга як феномен культури – це модель світу, але книжкові виставки і взагалі весь простір діяльності, пов'язаний з презентацією книги як феномена культури, зокрема виставкової діяльності, визначається як своєрідна подія.

Отже, сама по собі така діяльність виносить архівну, бібліотечну діяльність за межі локальних, виставкових комплексів і презентує книгу як певний феномен культури в широкому її розумінні. Головне, що ЦНБ експонувала дуже широкий матеріал, який був розгорнутий в різних контекстах культурної презентації. В той же час презентувалися книги, які мають величезне значення як культурні джерела.

Висновки. Цей невеличкий опис дає можливість побачити і охарактеризувати той контекст, який формується як комунікативний вимір в рамках глобалізаційних, інтегративних і інших умов презентації інформації. Важливо зазначити, що цей контекст формується як складна реальність багатовимірною, широкою і комунікативною простору. Це інтегровані маркетингові комунікації, реклама, Інтернет – широка розгалуженість інформації в сільових та інших комунікативних сферах. Це локальні проекти розкриття архіву, локальні сфери зосередження архіву саме в тих стінах, які є носіями духовності.

Отже, локальна, універсальна, інтегративна і глобальна реальність одного і того самого феномену свідчить про той вимір, який здійснює специфікацію освітнянських технологій не лише на рівні засобів, а й на рівні ментальності, суб'єктно-об'єктних, суб'єктно-суб'єктних відносин комунікантів простору культури, який звужується і розширюється. Чим більше він розширюється, тим більше він звужується до носія інформації, який стає надцинністю часу. І ця надцинність свідчить про час, про вічність. Більш того, одвічність і ту глибинну презентативність культурно-історичного потенціалу, який стає засадою занурення в реалі тої чи іншої культури.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.

2. Концепція виставкової діяльності Державного комітету архівів України та державних архівних установ // Вісник ДКАУ. – 2003. – Вип.4 (16). – 214 с.

3. Пивовар Е. И. Постсоветское пространство: альтернативы интеграции. Исторический очерк / Е. И. Пивовар. – СПб.: Алетейя, 2010. – 400 с.

4. Смит П. Коммуникации стратегического маркетинга / П. Смит, К. Бэрри, А. Пулфорд. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 219 с.

References

1. Andrushchenko V. P. Orhanizovane suspilstvo. Problema orhanizatsii ta suspilnoi samoorganizatsii v period radykalnykh transformatsii v Ukraini na rubezhi stolit: Dosvid sotsialno-filosofskoho analizu. – K.: TOV «Atlant YuEMSі», 2005. – 498 s.

2. Kontseptsiiia vystavkovoї diialnosti Derzhavnoho komitetu arkhiviv Ukrainy ta derzhavnykh arkhivnykh ustanov // Visnyk DKAU. – 2003. – Vyp.4 (16). – 214 s.

3. Pivovar E. I. Postsovsetskoe prostranstvo: alternativy integratsii. Istoricheskii ocherk / E. I. Pivovar. – SPb.: Aleteyya, 2010. – 400 s.

4. Smit P. Kommunikatsii strategicheskogo marketinga / P. Smit, K. Berri, A. Pulford. – M.: YuNITI–DANA, 2001. – 219 s.

*Arevieva A. Yu., assistant–probationer,
National of musical academy of Ukraine
the name of Tchaikovsky (Ukraine, Kyiv),
annarefieva@yandex.ua*

Specification of educational technologies and exhibition–library activity in terms globalization of culture

Space of culture in his institutionalized forms requires a certain specification, determined within the framework of those or other cultural artefacts, spheres of activity, conceptions of realization of this activity and other However such institutes of culture, as education, book activity, that is related to the wide complex of exhibition–library activity, archived establishments, exhibitions of book industry, books, that are in libraries, generate potential of culture, and also determined within the framework of in a civilized manner–aesthetic potential of elucidative technologies.

Keywords: culture, globalization of culture, education, library and archived establishments.

*Арефьева А. Ю., ассистент–стажист,
Национальная музыкальная академия Украины им. П. И. Чайковского
(Украина, Киев), annarefieva@yandex.ua*

Спецификация учебных технологий и выставочно–библиотечной деятельности в условиях глобализации культуры

Пространство культуры в его институализированных формах требует определенной спецификации, характеризуется в рамках тех или иных культурных артефактов, сфер деятельности, концепций проведения этой деятельности и др. Однако такие институции культуры, как образование, книжная деятельность, которая связана с широким комплексом выставочно–библиотечной деятельности, архивными учреждениями, выставками книжной индустрии, книг, которые находятся в библиотеках, генерируют потенциал культуры, а также определяются в рамках культурно–эстетического потенциала просветительских технологий.

Ключевые слова: культура, глобализация культуры, образование, библиотечные и архивные учреждения.

УДК 159.923.2:316.3

Михалик Л. П.,
викладач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), KuchL@i.ua

ДОСВІД НАЙБІЛЬШ ЕФЕКТИВНИХ СИСТЕМ ОСВІТИ У ВИБУДОВУВАННІ НАВЧАЛЬНО–ВИХОВНИХ СТРАТЕГІЙ САМОРОЗВИТКУ І САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Автором проаналізовано основні суперечності та недоліки в системі сучасної української освіти, виділено основні перепошки на шляху становлення національного педагогічного простору як середовища повноцінного сприяння особистісному саморозвитку та самореалізації кожного його суб'єкта.

Вивчивши педагогічний досвід найбільш ефективних систем освіти провідних країн Європи і світу (Фінляндія, Німеччина, Франція, США, Японія), їх переваг перед українською освітою в аспекті залучення прогресивного

досвіду в наших реаліях, автор виокремлює основні здобутки зарубіжних колег-педагогів, що можуть ефективно бути використані освітянами у вибудовуванні навчально-виховних стратегій особистісного саморозвитку і самореалізації учнів і студентів. Підкреслено необхідність вивчення досвіду європейських країн у наданні школам і університетам високого рівня автономії як в управлінському вимірі, так і в можливості самостійно створювати та впроваджувати унікальні навчальні програми і плани. Автор стверджує, що висока професійна компетентність педагогічних кадрів допоможе їм активніше і успішніше впроваджувати інноваційно-гуманістичні технології навчання, на основі яких можна вибудовувати комунікативний освітній простір, який буде середовищем максимального сприяння особистісному саморозвитку і самореалізації. У статті окреслюється, як один із здобутків європейської та американської системи освіти, ефективний психолого-педагогічний супровід процесу навчання і виховання, що дозволяє максимально оптимізувати потенції учнів до саморозвитку та самореалізації. Обґрунтовується потреба залучення прогресивного світового досвіду у сфері вибудовування, розвитку та урізноманітнення системи безперервної освіти впровадження життя.

Зрештою, необхідно не просто автоматично перейняти ті чи інші здобутки закордонних освітніх систем, але й ефективно поєднати їх з власними національними традиціями навчання і виховання. Таким чином, Україні це багато чого треба зробити для того, щоб вітчизняна освіта стала ефективним чинником саморозвитку і самореалізації особистості. Рух в цьому напрямку має здійснюватися у поєднанні прогресивного досвіду інших країн із власними гуманістичними традиціями навчання і виховання.

Ключові слова: особистість, саморозвиток, самореалізація, освіта, навчання, виховання, навчально-виховні стратегії.

Україна потребує сьогодні зрощення нового покоління педагогів, які не лише в теорії, але й на практиці були б спроможні реалізувати в національному масштабі стратегію розвитку особистісно орієнтованої освіти. «Особистісно орієнтована освіта базується на технологіях конструювання навчальних програм, процедур оцінювання, організації навчання як самоосвітньої діяльності; на системній психолого-педагогічній діагностиці особистісних якостей учня; на педагогічній підтримці розвитку індивідуальних здібностей учня. При такому підході освіта виступає як підтримка дитини в її особистісному самовизначенні, у її індивідуальному становленні як суб'єкта життєдіяльності. Концепція особистісно орієнтованого навчання базується на ідеях індивідуалізації та диференціації навчання» [2, с. 738]. Тільки за умов реального втілення цих ідей в практику педагогічного процесу в українських школах можна буде говорити про певні позитивні зрушення в підвищенні ефективності сучасної української освіти в стратегії саморозвитку і самореалізації особистості.

Сьогодні найбільшої актуальності набуває саме завдання розробки і впровадження навчального простору, в якому б домінували принципи індивідуалізованого навчання, що буде диференційоване на основі соціально-психологічних та профорієнтаційних специфікацій кожного суб'єкта навчання і виховання.

Справа в тому, що особистісно орієнтована освіта є необхідною не просто для розвитку окремого індивіда, дитини, молоді людини. Особистісно орієнтована, індивідуалізована, диференційована освіта є потребою часу, необхідністю будь-якого суспільства, що прагне розвиватися в інноваційному напрямку, орієнтуючись на цінності і принципи суспільства знань. Таке суспільство вимагає критичної маси освічених і творчих громадян, які на основі власного особистісного саморозвитку і самореалізації можуть здійснювати значний креативний внесок у загальносуспільний прогрес. Враховуючи наведене вище, можна говорити про те, що ключовою орієнтацією у вибудовуванні сучасної української системи освіти як сприятливого та мотивуючого середовища саморозвитку та самореалізації особистості є всебічне впровадження в практику педагогічного процесу інноваційно-гуманістичних технологій навчання і виховання.

Інноваційно-гуманістичні технології навчання і виховання—«це дієвий освітній інструмент розвитку особистості, спрямований на активне та конструктивне входження людини у сучасні суспільні процеси, досягнення високого рівня власної самореалізації, життєвої компетентності та професійного успіху» [8, с. 138]. Саме такі показники освіченості в сучасному світі є ключовими критеріями, за якими можна скласти експертну оцінку ефективності освіти як простору, що стратегічно вибудовує сприятливі умови для особистісного саморозвитку та самореалізації кожного свого суб'єкта.

Отже, в сучасному світі тільки та національна система освіти може бути конкурентоспроможною в сфері зрощення інноваційно мислячих та творчо діючих громадян, яка орієнтована на застосування особистісно орієнтованих технологій навчання і виховання. Україна поки що залишається в полоні традиційних радянських стереотипів та нормативних установок, в яких колективістсько-масові форми педагогічної дії превалюють над індивідуалізованими та диференційованими.

Що ж заважає українським освітянам швидко та ефективно переключитися на активне використання провідних інноваційно-гуманістичних принципів і технологій педагогічної діяльності? Для відповіді на це питання, з нашої точки зору, необхідно насамперед проаналізувати основні суперечності та недоліки в системі сучасної української освіти. Одним з основних таких недоліків, який постає як значний гальмівний чинник розвитку національної освіти є низький суспільний статус та низька заробітна плата вчителя, що не стимулюють належне ставлення вчителя до своїх обов'язків. Аж занадто низькою є культурно-професійна самоідентифікація педагогів, що не відповідає вимогам сучасної освіти як такої.

Саме надзвичайно низький рівень престижності та незадовільний рівень матеріальної забезпеченості професії вчителя зумовлюють те, що креативні та активні молоді люди все рідше вибирають життєвий шлях педагога, навіть закінчуючи той чи інший факультет педагогічного університету. Вкрай мало мотивацій надає сучасний український соціум молодій людині, щоб та обрала своїм життєвим покликанням і професією педагогічну діяльність. Водночас, різноманітні форми самовдосконалення можна розробляти лише тоді, коли вчителю буде забезпечено хоча б мінімальний рівень життєвого комфорту та матеріального забезпечення. Без них неможливо уявити собі сучасну самодостатню особистість, що може активно впливати на саморозвиток та самореалізацію інших учасників педагогічного процесу.

Реальний педагогічний процес, орієнтований на саморозвиток і самореалізацію особистості дитини, можливий лише за умов повної самовіддачі вчителя, який не має паралельно турбуватися про власний матеріальний достаток чи відшукувати матеріальні можливості забезпечення самого навчально-виховного процесу. Більше того, вчителі мають бути перманентно заохочені до якнайбільшого професійного самовдосконалення та широкого застосування інноваційно-гуманістичних технологій у власній компетентно-професійній активності.

Ще одним великим недоліком, що стає аж занадто домінуючим в українській системі освіти, є значне зниження ролі освіти в системі вульгаризованих ринкових

стосунків, які відсторонюють дитину від школи. З одного боку, примітивізоване ставлення сучасних людей до проблем роботи, забезпеченості, багатства, робить дітей заручниками примітивних стереотипів. З іншого ж – і сама школа не намагається синхронізувати власну діяльність з тенденціями, що домінують на сучасному національному та глобальному ринку праці.

Для того, щоб освіта посідала чільне місце у системі соціальних пріоритетів, вона має гнучко реагувати на соціальне оточення, на вимоги соціуму, а отже і на вимоги тих, хто навчається. Поки ж одним із основних ціннісних пріоритетів національного суспільства стало вульгаризоване збагачення, яке в рамках масової культури стало справжнім ідолом для неосвічених мас.

Таким чином, сьогодні одним з найважливіших завдань українських освітян є повернення престижу власне явищу освіти і освіченості. Це завдання вкрай складне, адже багато десятиліть, ще починаючи з радянських часів, освіта дискредитувалася своєю заформалізованістю та безособистісністю. Водночас, сьогодні є досвід багатьох розвинених країн, що ефективно вибудовують у себе суспільство знань, формуючи імідж освіченості як ключового фактору особистісного саморозвитку і самореалізації.

Поки що ж в Україні чим далі, тим більше зростає формалізація шкільного та університетського навчання. Школярі, за відсутності належної профілізації навчання, не вбачають у ньому прагматичної орієнтації, цілеспрямованої особистісної стратегії. Таке особистісне відчуження від власної освітньої траєкторії є значним протиріччям, що існує сьогодні в українській освіті, яка через нього і не може стати справжнім середовищем саморозвитку і самореалізації для багатьох–багатьох школярів і студентів. Значний рівень особистісно–соціальних девіацій в сучасному українському суспільстві можна пояснити саме тим, що вітчизняна освіта не виконує власної соціалізаційної функції, адже не створює для дітей і молоді середовища професійно–особистісного саморозвитку і самореалізації.

І ще одним фактором, що посилює формалізацію національної освіти, є надмірна формальність оцінювання навчальних здобутків учнів і студентів. В українській шкільній та університетській спільноті пріоритет продовжує надаватися кількісним параметрам оцінювання навчально–творчих здобутків дітей і молоді. Це, зрозуміло, не сприяє вмотивуванню учнів і студентів до якнайповнішого саморозвитку і самореалізації в середовищі того чи іншого навчального закладу.

В усіх перелічених аспектах функціонування нашої національної системи освіти спостерігається значне відставання української школи від педагогічного досвіду провідних країн світу як за змістом та технологіями навчання, так і за навчальним обладнанням, засобами навчання тощо [1, с. 505].

Таким чином, охопивши теоретично основні проблеми та суперечності, що перешкоджають ефективному розвитку української освіти як середовища повноцінного особистісного саморозвитку і самореалізації, важливо, з нашої точки зору, здійснити комплексний аналіз педагогічного досвіду найбільш ефективних систем освіти провідних країн Європи та світу, його переваг перед нашою освітою в його можливому застосуванні для української системи освіти.

Сучасність, інноваційність освіти, навчання, виховання, педагогічної творчості насамперед проявляється у професійній діяльності вчителя. Надзвичайної актуальності, з нашої точки зору, для українських вчителів набуває можливість залучення досвіду зарубіжних колег, особливо з країн європейського простору. «Сучасний освітянин, як носій певних знань, умінь і навичок, об'єктивно має бути мобільною, інформованою, критичною й творчо мислячою людиною, мотивованою до самонавчання й саморозвитку. Такі ж риси повинні виховувати вчителі у своїх учнів, особливо на сучасному етапі динамічного розвитку суспільства, тому виникає постійна потреба вчитися. Сьогодні український педагог повинен не тільки мати сучасні психологічні, методичні й технологічні важелі для досягнення освітньої мети, а й вивчати й запроваджувати досвід інших, зокрема європейських країн» [9, с. 4–5]. Необхідно постійно розвивати власні традиції інноваційно–гуманістичної педагогіки, але сьогодні важливо вибірково сприймати і найкращі здобутки тих країн, які пішли набагато вперед у порівнянні з Україною в аспекті перетворення освіти на простір всебічного сприяння саморозвитку та самореалізації особистості.

Особливої уваги, з нашої точки зору, заслуговують системи освіти деяких європейських країн, наприклад, Фінляндії, в яких надзвичайно розвинені інноваційно–гуманістичні принципи і технології навчання і виховання. Сприятливе середовище для самореалізації і саморозвитку учнів тут ґрунтується передусім на високому рівні автономності шкіл та самостійності вчителів у виборі ефективних педагогічних засобів і методик. «В умовах децентралізації фінські муніципалітети розвивають інноваційні стратегії різні підходи до поширення шкільного управління та створення мереж шкіл та муніципалітетів для обміну» [3, с. 71]. Така система максимально сприяє як професійно–особистісному саморозвиткові і самореалізації вчителів, так і постійному прагненню дитини до самовиявлення та самореалізації. Не дарма фінська школа вважається чи не найкращою в аспекті розкриття і реалізації внутрішніх нахилів та талантів кожної дитини.

Яким же чином невеличка європейська держава змогла здійснити справжній якісний стрибок в розвитку власної системи освіти, ставши своєрідним еталоном впровадження у навчально–виховний процес інноваційно–гуманістичних технологій? Як керівним принципом тут стало всебічне сприяння саморозвитку і самореалізації особистості кожного учня? «Освітня політика Фінляндії упродовж понад 35 років була спрямована на те, щоб освіта вчителів уможлилювала набуття ними компетентностей вищого порядку. Йдеться про здатність критично мислити, вирішувати проблеми, створювати кращі умови навчання для всіх учнів у всіх школах, вибирати те, що є найкращим для учнів, надавати підтримку учням, які того потребують тощо. Поступове напрацювання у фінському суспільстві культури фахової відповідальності освітян та довіри до них покликане вивільнити креативний потенціал людського капіталу фінського суспільства» [3, с. 74]. Фінський досвід показує, що цілеспрямована державна політика здатна перетворити учительську професію на найпрестижнішу в країні, коли на кожну педагогічну посаду претендує декілька кандидатів. І хоча тут значну роль грає заробітна платня та матеріальне забезпечення умов праці, все ж таки

важлива і педагогічно–компетентнісна складова, коли кожен вчитель має бути професіоналом високого рівня та новатором у методично–технологічному вимірі.

Ще одним важливим виміром європейської освіти є те, що в усіх країнах тут намагаються вибудувати глибоко комунікативний освітній простір, в якому кожна дитина, юнак, молода людина отримує повноцінний набір засобів та можливостей особистісного саморозвитку та самореалізації. Наприклад, «сучасні німецькі педагоги (Д. Бааке, І. Бек, Е. Вебер, К. Молленхауер, К. Шеффер) продовжили розробляти комунікативну теорію виховання. Критикуючи традиційну педагогіку за відсутність в її методах гуманізму й демократизму, представники цієї педагогічної течії пропонують альтернативні методи виховання, тому, на їх переконання, емансиповану особистість можна сформувати тільки з опертям на специфічні форми, стилі педагогічного впливу. Йдеться передусім про необхідність обговорення проблем суспільного життя, історичного минулого, питань моралі, етики, що може відбуватися у формі дискурсу, дискусії, драматизації, соціодрами, гри» [11, с. 17]. Такі підходи перетворили усі рівні сучасної європейської освіти на взірці педагогічного простору, що максимально сприяє особистісному саморозвитку та самореалізації кожного його суб'єкта, учасника, педагога і учня. В Україні, з нашої точки зору, не вистачає саме теоретичних розробок, а особливо реалізаційно–практичних дій щодо впровадження інноваційно–комунікаційних технологій навчання і виховання.

Не менш важливим досвідом, який може українська професійна спільнота запозичити, наприклад, у німецьких колег, є високі професійно–компетентнісні вимоги до вчителів. Вчитель має нести особливо високий рівень відповідальності, адже від його діяльності залежить найважливіше в житті кожної дитини – вироблення основних здатностей особистісного саморозвитку і самореалізації. «Фахова готовність німецьких учителів перевіряється в процесі практичної діяльності за такими основними параметрами: знання теорії навчання, загальної й предметної дидактики, вміння використовувати різноманітні методи навчання, застосовувати знання з медіа–педагогіки й психології, використовувати адекватні форми й методи оцінювання знань учнів передусім як стимули до покращення успішності учнів, застосовувати сучасні ІК–технології, забезпечувати міжпредметні зв'язки в процесі реалізації змісту шкільних знань, залучати комунікативні навички учнів у ході навчально–виховної й соціалізаційної роботи з ними, постійно підвищувати власний фаховий рівень. Важливою передумовою визнання фахової майстерності німецьких учителів є їхня спроможність налагоджувати педагогічно доцільне спілкування, підтримувати доброзичливу, неконфліктну атмосферу в класі, дбати про життєву успішність і конструктивну соціалізацію кожної дитини. До цього додається готовність до виконання суспільних обов'язків, волонтерської, соціально–корисної роботи, висока відповідальність за результати власної діяльності, самодисципліна, повага до думки іншого, підтримання дружніх відносин у педагогічному колективі, щирість, чесність, ввічливість, дотримання етики й етикету професійного спілкування» [11, с. 25].

У Німеччині Україна може багато в чому повчитися і в загальносистемних перетвореннях освіти, що

відбувалися буквально в останні два–три десятиліття. Окрім згаданих орієнтирів посилення індивідуалізованого навчання, комунікативної ролі освіти та гуманістичного її спрямування, важливим напрямком стала і всебічна інтеграція німецької системи освіти у загальноєвропейські структури і проекти. Німеччина стала однією з держав, які представляють собою фундамент загальноєвропейських освітніх структур. «У 1990–2000 рр. пошук максимально ефективних технологій моніторингу якості освіти стає пріоритетним завданням німецької школи. На вирішення цього завдання радикальний вплив мають нові концептуальні підходи до модернізації системи загальної освіти країни через призму процесів глобалізації та створення єдиного європейського і світового освітнього простору. Особливої ваги набуває формування життєвих навичок, необхідних для успішної адаптації в сучасному високотехнологічному інформаційному суспільстві. Ця установка сприяє подальшому розвитку альтернативного оцінювання в контексті відкритих форм навчання, які передбачають відмову від класно–урочної системи та оцінювання успішності на основі заданих норм, гнучкий і відкритий навчальний простір, змінний склад навчальних груп, вільний вибір учнем видів і способів навчальної діяльності» [12, с. 14].

Загалом, більшість європейських національних систем освіти орієнтують свій розвиток саме на вироблення в молоді вміння самостійно реагувати на всі соціальні виклики і складності. Наприклад, у Франції на освіту покладається ключова роль у створенні усіх умов для активної і адекватної адаптації і соціалізації молоді у складних умовах інформаційно–глобальної цивілізації. «Серед різних освітньо–виховних теорій, на яких базується система освіти Франції, чільне місце посідають ті, що за основу беруть підготовку молоді до самостійного життя в соціумі. Вони опираються на громадянську зумовленість трансформацій у розвитку особистості. Ці ж трансформації зворотно слугують основним змінам у суспільстві, поступ якого поліпшує життєвий рівень його громадян. Фактично виховання відіграє основоположну роль у реконструкції суспільства» [6, с. 277]. Для України також дуже важливо, щоб освітня сфера мала змогу якнайактивніше впливати на соціальні трансформації, адже саме освіта може привносити в соціум гуманістичні орієнтири і цінності. Але для цього необхідно створювати ефективні канали соціалізації освітньої активності молоді, чого поки що не зроблено в нашій державі.

Система освіти Франції характеризується ще й тим, що в педагогічну практику тут достатньо швидко впроваджуються провідні теоретичні розробки, інноваційні знахідки. Зокрема, дуже активно і плідно тут впроваджуються теорії гуманістичного, неавторитарного, недирективного спрямування, орієнтовані саме на повноцінне забезпечення процесу самореалізації та саморозвитку окремої особистості. «Недирективний метод, застосований Роджерсом у Сполучених Штатах і перенесений Лобро до Франції, полягає в тому, щоб поставити людину чи групу людей у ситуацію розв'язання численних проблем, полегшуючи людську комунікацію. Якість цієї комунікації сприятиме чи заважатиме вирішенню проблем, що зустрічаються на життєвому шляху індивіда. Індивіди, маючи природну потребу одержувати інформацію про своє функціонування і власну тенденцію розвитку, формуватимуть власні бажання і запити, які

будуть прагнути задовольняти. Запити, потреби є основою недирективної педагогіки. Індивід, вдовольняючи їх, володіє ініціативою і вибором» [6, с. 281]. Саме виховання особистості, здатної до самостійного вибору у проблемній ситуації, до ініціативних і відповідальних дій потребує і сучасна Україна, що знаходиться у стадії розбудови нового демократичного суспільства. Досвід Франції у сфері освітнього формування відповідального громадянина є надзвичайно цінним з огляду на українські реалії державотворення і національного будівництва.

Ще однією особливістю французької національної системи освіти, яка характерна і для загальноєвропейського простору, є всеохоплююче впровадження технологій і принципів безперервного навчання впродовж життя. Кожна людина в Європі отримує все більше можливостей до саморозвитку та самореалізації з допомогою освітніх засобів і технологій на будь-якому етапі власного життя. «У наш час у Франції створені і успішно працюють нові типи навчальних закладів, що здійснюють багаторівневу неперервну професійну освіту, й які оптимально забезпечують інтереси особистості та кадрові потреби економіки, культури, освіти, політики тощо. У зв'язку з цим підвищується конкурентоздатність їх випускників, які, як правило, володіють кількома професіями (від двох до восьми), розширюються їхні можливості зробити кар'єру, забезпечується стабільність у професійній діяльності, зокрема за рахунок наявності варіантів трудового забезпечення на різних етапах життєвого шляху» [7, с. 22–23]. В Україні сьогодні проголошена орієнтація на впровадження безперервної освіти, що максимально забезпечує потреби кожної людини в саморозвитку і самореалізації, поки що залишається більшою мірою тільки декларацією.

Зрештою, важливою складовою освітнього сприяння саморозвитку і самореалізації кожного учня у Франції є психологічний, психолого–педагогічний супровід навчання. У Франції, як і в інших європейських країнах, цьому аспекту діяльності сучасної школи приділяють значну увагу, адже саме від нього залежить розкриття внутрішніх психологічних потенцій дитини до самовиховання, самонавчання, самоідентифікації і саморозвитку. «Психолого–педагогічна підготовка та психолого–педагогічний супровід у Франції є системними, спрямованими на створення сприятливих соціально–психологічних умов для саморозвитку особистості в умовах педагогічної взаємодії» [9, с. 53–54]. В Україні поки що шкільний психолог є посадою екзотичною і малоефективною. Низька ефективність діяльності шкільних психологів зумовлена, насамперед, загальним низьким рівнем підготовки психологів терапевтичного спрямування. Через це і у батьків, і в учнів вкрай низький рівень довіри щодо діяльності психолога в школі. Та й не створено системних настанов і пріоритетних напрямків, за якими може розвиватися національна система психолого–педагогічного супроводу, що діє в загальноосвітній і вищій школі України.

Звертаючись до досвіду вибудовування поліваріантної освітньої системи Сполучених Штатів Америки, варто відзначити те, яким чином тут виробляються ефективні методики індивідуалізованого навчання. «Більшість американських вчених визначають індивідуалізацію навчання як систему максимальної відповідності контексту навчання індивідуальним здібностям

студентів» [10, с. 7]. В Україні сьогодні також існує безліч теоретичних розробок і напрацювань щодо підвищення індивідуалізації, профілізації, гуманізації навчання і виховання. Однак, на відміну від США, наша освітня система дуже кволо реагує на теоретичні здобутки національної педагогічної, психологічної, гуманітарної науки. Неповороткий бюрократичний механізм української системи освіти просто не дозволяє втілювати в життя розробки вітчизняних освітян і науковців, адже агресивно заформалізовує всі можливості інноваційного переформатування нашої національної школи.

Натомість, європейський і американський досвід автономії, незалежності, самостійності та самовизначеності освітніх закладів міг би бути дуже плідно використаний, особливо з огляду проблематики систематизації чинників саморозвитку і самореалізації особистості. Однак для застосування, зокрема, американського досвіду необхідно багато чого змінювати в системі прийняття управлінських рішень в самій українській системі освіти. Водночас, не можна забувати і про те, що закордонний досвід не може бути панацеєю, якщо не будуть плідно використовуватися національні традиції освіти і виховання. Прикладом такого поєднання є Японія.

Варто відзначити, що японська модель дуже важлива для дослідження українськими реформаторами освіти саме з огляду на те, як в цій східній країні освітяни змогли використати закордонний досвід управління освітою, поєднавши його з власними традиціями національного навчання та виховання. Водночас одним з орієнтирів японської національної системи освіти залишається опора на найкращі національні педагогічні традиції. Японці взяли у американців та європейців саме те, що вважали допоможе зробити національну систему освіти більш ефективною і дієвою: структуру і методи управління. «У структурному плані японська система загальної освіти багато в чому нагадує американську. Однак це стосується лише формальної побудови школи. За своїм змістом, за своїм духом, японська школа унікальна. Вона ніколи не була вузько прагматичним засобом вирішення яких–небудь приватних проблем. Вона завжди зберігала родову сутність – працювала в широкому ціннісно–смысловому контексті» [4]. Така система, що ґрунтується на національних традиціях виховання, чи не найкраще здатна забезпечувати самоідентифікаційні та самореалізаційні потреби молодшої людини. У глобалізованому світі японець залишається японцем, цінуючи власну культуру, історію, освіту. Цьому також необхідно вчитися і українцям, які є розколотою за культурно–історичною ознакою нацією.

Ще однією особливістю японської школи, на яку варто звернути увагу і українським освітянам є те, що в ній з самого початку вчать самостійно цінувати знання. Ось як відбувається урок в молодшій школі: «В класі достатньо вільна атмосфера. Діти вільно переміщуються з місця на місце, перемовляються. Тому гомін стоїть неймовірний. Вчитель не намагається перекичати учнів. Він дає свої пояснення, і ті, хто хоче, прислухуються. Ті, хто цього не робить, дуже скоро будуть вчиняти так само. Адже додаткові заняття у початковій школі не передбачені. Щоб надолужити знання, потрібно буде заплатити більше репетиторам» [5, с. 24]. Таким чином, японська школа з дитинства привчає учнів до того, що видобувати, створювати, використовувати знання – це необхідність кожного учня, а школа – тільки помічник. У цьому аспекті,

японські учні чи не раніше за своїх європейських та американських однолітків стають на шлях саморозвитку і самореалізації.

Таким чином, проаналізувавши основні суперечності та недоліки в системі сучасної української освіти, виділено основні перешкоди на шляху становлення національного педагогічного простору як середовища повноцінного сприяння особистісному саморозвитку та самореалізації кожного його суб'єкта, а також вивчивши педагогічний досвід найбільш ефективних систем освіти провідних країн Європи і світу (Фінляндії, Німеччини, Франції, США, Японії), їх переваг перед українською освітою в аспекті залучення прогресивного досвіду в наших реаліях, нам вдалося виокремити основні здобутки зарубіжних колег-педагогів, що можуть ефективно бути використані українськими освітянами у вибудовуванні навчально-виховних стратегій особистісного саморозвитку і самореалізації учнів і студентів. Підкреслюємо необхідність вивчення досвіду європейських країн у наданні школам і університетам високого рівня автономії як в управлінському вимірі, так і в можливості самостійно створювати та впроваджувати унікальні навчальні програми і плани. Висока професійна компетентність педагогічних кадрів допоможе їм активніше і успішніше впроваджувати інноваційно-гуманістичні технології навчання, на основі яких можна вибудовувати комунікативний освітній простір, який буде середовищем максимального сприяння особистісному саморозвитку і самореалізації. Спираємося на потребу залучення прогресивного світового досвіду у сфері вибудовування, розвитку та урізноманітнення системи безперервної освіти впродовж життя.

Зрештою, необхідно не просто автоматично перейняти ті чи інші здобутки закордонних освітніх систем, але й ефективно поєднати їх з власними національними традиціями навчання і виховання. Таким чином, Україні ще багато чого треба зробити для того, щоб вітчизняна освіта стала ефективним чинником саморозвитку і самореалізації особистості. Рух в цьому напрямку має здійснюватися у поєднанні прогресивного досвіду інших країн із власними гуманістичними традиціями навчання і виховання.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.
2. Бушман І. О. Соціальні аспекти формування особистісно-орієнтованої освіти / Ірина Бушман // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип.72 (№5). – С.736–740.
3. Волинець Л. Принципи освітньої політики Фінляндії щодо забезпечення якості загальної середньої освіти / Людмила Волинець // Порівняльно-педагогічні студії: щоквартальний науково-педагогічний журнал. – 2013. – №1 (15). – С.69–75.
4. Гребенік І. А. Система освіти Японії в історичному й сучасному контексті розвитку спираючись на концепцію «гуманності» у вихованні / Ігор Гребенік // Науковий вісник Донбасу. Електронне наукове фахове видання. – 2011. – №2 (14). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN14/11giaguv.pdf
5. Джури́нский А. Н. Японское чудо: мифы и реальность. Школьное образование и воспитание в Японии. Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Александр Джури́нский. – М.: УРАО, 1998. – 65 с.
6. Зязюн Л. І. Радикалізм педагогічних рефлексій в освітньо-виховній системі Франції / Лариса Зязюн // Філософія освіти. – 2006. – №2 (4). – С.277–288.

7. Зязюн Л. І. Теоретичні засади розвитку і саморозвитку особистості в освітній системі Франції. Автореф. дис. ... доктора педагогічних наук. Спец.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Лариса Зязюн. – К., 2008. – 38 с.

8. Кузікова С. Б. Аналіз чинників саморозвитку особистості в ракурсі функціонального напрямку в психології / С. Б. Кузікова // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т.10. – Ч.4. – К., 2008. – С.137–143.

9. Несін Ю. М. Система Підвищення кваліфікації вчителів у Франції. Дис. ... канд. педагогічних наук. Спец.: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Юрій Несін. – Херсон, 2012. – 254 с.

10. Смально Л. Є. Індивідуалізоване навчання в системі підготовки майбутнього педагога у США. Автореф. дис. ... канд. педагогічних наук. Спец.: 13.00.09 – теорія навчання / Людмила Смально. – К., 2000. – 17 с.

11. Чулкова Л. О. Теорія і практика підготовки вчителя до педагогічного спілкування у вищих навчальних закладах Німеччини. Автореф. ... доктора педагогічних наук. Спец.: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Людмила Чулкова. – К., 2010. – 40 с.

12. Шимків І. В. Моніторинг якості освіти в школах Німеччини другої половини XX століття. Автореф. дис. ... канд. педагогічних наук. Спец.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Інна Шимків. – Тернопіль, 2008. – 21 с.

References

1. Andrushchenko V. P. Svitank Yevropy: Problema formuvannya novoho uchytelia dlia obiednanoi Yevropy XXI stolittia / Viktor Andrushchenko. – K.: Znnania Ukrainy, 2011. – 1099 s.
2. Bushman I. O. Sotsialni aspekty formuvannya osobystisno-orientovanoi osvity / Iryna Bushman // Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. – K.: VIR UAN, 2013. – Vyp.72 (№5). – S.736–740.
3. Volynets L. Pryntsypy osvitnoi polityky Finliandii shchodo zabezpechennia yakosti zahalnoi serednoi osvity / Liudmyla Volynets // Porivnialno-pedahohichni studii: shchokvartalnyi naukovopedahohichniy zhurnal. – 2013. – №1 (15). – S.69–75.
4. Hrebenyk I. A. Systema osvity Yaponii v istorychnomu y suchasnomu konteksti rozvytku spyraiu chys na kontseptsiiu «humannosti» u vykhovanni / Ihor Hrebenyk // Naukovyi visnyk Donbasu. Elektronne naukovе fakhove vydannia. – 2011. – №2 (14). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/NN14/11giaguv.pdf
5. Dzhurinskij A. N. Japonskoe chudo: mify i real'nost'. Shkol'noe obrazovanie i vospitanie v Japonii. Uchebnoe posobie dlya studentov vysshih pedagogicheskikh uchebnykh zavedenij / Aleksandr Dzhurinskij. – M.: URAO, 1998. – 65 s.
6. Ziazun L. I. Radykalizm pedahohichnykh refleksii v osvitno-vykhovniy systemi Frantsii / Larysa Ziazun // Filosofia osvity. – 2006. – №2 (4). – S.277–288.
7. Ziazun L. I. Teoretychni zasady rozvytku i samorozvytku osobystosti v osvitniy systemi Frantsii. Avtoref. dys. ... doktora pedahohichnykh nauk. Spets.: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky / Larysa Ziazun. – K., 2008. – 38 s.
8. Kuzikova S. B. Analiz chynnykiv samorozvytku osobystosti v rakursi funktsionalnoho napriamku v psykholohii / S. B. Kuzikova // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuка APN Ukrainy / Za red. S. D. Maksymenka. – T.10. – Ch.4. – K., 2008. – S.137–143.
9. Nesin Yu. M. Systema Pidvyschennia kvalifikatsii vchyteliv u Frantsii. Dys. ... kand. pedahohichnykh nauk. Spets.: 13.00.04 – teoriia i metodyka profesiinoi osvity / Yurii Nesin. – Kherson, 2012. – 254 s.
10. Smalko L. Ie. Indyvidualizovane navchannia v systemi pidhotovky maibutnoho pedahoha u SSHA. Avtoref. dys. ... kand. pedahohichnykh nauk. Spets.: 13.00.09 – teoriia navchannia / Liudmyla Smalko. – K., 2000. – 17 s.
11. Chulkova L. O. Teoriia i praktyka pidhotovky vchytelia do pedahohichnoho spilkuvannia u vyschychkh navchalnykh zakladakh Nimechchyny. Avtoref. ... doktora pedahohichnykh nauk. Spets.: 13.00.04 – teoriia i metodyka profesinnoi osvity / Liudmyla Chulkova. – K., 2010. – 40 s.
12. Shymkiv I. V. Monitorynh yakosti osvity v shkolakh Nimechchyny druhoi polovyny XX stolittia. Avtoref. dys. ... kand. pedahohichnykh nauk. Spets.: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky / Inna Shymkiv. – Ternopil, 2008. – 21 s.

Mykhalyk L. P., teacher, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), KuchL@i.ua

Experience of the most effective educational systems in building educational strategies of self-development and personal fulfillment for Ukraine

In the article the author analyzes the main contradictions and deficiencies in the modern Ukrainian education. Highlights the main obstacles to the establishment of national educational space as an medium to promote personal self-development and self-realization of each of its subject.

After examining the educational experience of the most effective educational systems of leading European country and all over the world countries, such as Finland, Germany, France, USA, Japan, and their advantages over the Ukrainian education in the aspect of the involvement progressive experience in our reality, the author singles out the main achievements of foreign colleagues and teachers that can be effectively used by educators in producing educational strategies for personal self-fulfillment and students. The author highlighted necessity of learning the European experience in providing schools and universities as a high level of autonomy in the administrative terms and the possibility to create and introduce a unique training programs and plans. The author argues that the high professional competence of pedagogical staff help them more actively and more successful introduce innovative and humanistic technologies of studies, based on which will be construct communicative education space that will promoting the space for personal self-development and self-realization. The article defined effective psychological and pedagogical support of learning and education, as one of the achievements of European and American education system, that will allows maximally optimize the potency of students to self-development and self-realization. The article substantiates the need for the involvement of progressive international experience in the sphere constructing, development and creation of variety of the continuous life-long education. After all, the achievements of foreign educational systems won't be automatically take over the country, but also must be effectively connect with their own national traditions of education and upbringing.

That is why in Ukraine is still much to be done to make national education has become an effective factor in self-development and personal fulfillment. Movement in this direction must be combined with progressive experience of other countries with their own humanistic traditions of training and education.

Keywords: personality, self-development, self-fulfillment, education, training, studying, upbringing, and educational strategies.

Mykhalyk L. P., преподаватель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), KuchL@i.ua

Опыт наиболее эффективных систем образования в выстраивании учебно-воспитательных стратегий саморазвития и самореализации личности для Украины

Автором проанализированы основные противоречия и недостатки в системе современного украинского образования, выделены основные препятствия на пути становления национального педагогического пространства как среды полноценного содействия личностному саморазвитию и самореализации каждого его субъекта.

Изучив педагогический опыт наиболее эффективных систем образования ведущих стран Европы и мира (Финляндия, Германия, Франция, США, Япония), их преимуществ перед украинским образованием в аспекте привлечения прогрессивного опыта в наших реалиях, автор выделяет основные достижения зарубежных коллег-педагогов, которые могут эффективно быть использованы педагогами в выстраивании учебно-воспитательных стратегий личностного саморазвития и самореализации учащихся и студентов. Подчеркнута необходимость изучения опыта европейских стран в предоставлении школам и университетам высокого уровня автономии как в управленческом измерении, так и в возможности самостоятельно создавать и внедрять уникальные учебные программы и планы. Автор утверждает, что высокая профессиональная компетентность педагогических кадров поможет им активнее и успешнее внедрять инновационно-гуманистические технологии обучения, на основе которых можно выстраивать коммуникативное образовательное пространство, которое будет средой максимального содействия личностному саморазвитию и самореализации. В статье определяется, как одно из достижений европейской и американской системы образования, эффективное психолого-педагогическое сопровождение процесса обучения и воспитания, что позволяет максимально оптимизировать потенциал учащихся к саморазвитию и самореализации. Обосновывается необходимость привлечения прогрессивного мирового опыта в сфере выстраивания, развития и разнообразия системы непрерывного образования на протяжении жизни.

В конце концов, необходимо не просто автоматически перенять те или иные достижения зарубежных образовательных систем, но и эффективно совместить их с собственными национальными традициями обучения и воспитания. Таким образом, Украине еще многое предстоит сделать для того, чтобы отечественное образование стало эффективным фактором саморазвития и самореализации личности. Движение в этом направлении должно осуществляться в сочетании прогрессивного опыта других стран с собственными гуманистическими традициями обучения и воспитания.

Ключевые слова: личность, саморазвитие, самореализация, образование, обучение, воспитание, учебно-воспитательные стратегии.

УДК 130.122:37.013

Середня В. Г.,
здобувач кафедри філософії освіти,
Дніпропетровський обласний інститут
підсудипломної педагогічної освіти
(Україна, Дніпропетровськ), yu_h@inbox.ru

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНОСТІ ЯК ОСНОВИ ЛЮДИНОВИМІРНОГО ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ ОСВІТИ

Розглянуті проблеми становлення нової системи цінностей та цілепокладання постнекласичної освіти, виходячи з домінування принципу пріоритетності духовного розвитку людини. На основі використання системної та синергетичної методології, поєднання підходів філософії освіти та теорії педагогіки розкрито малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний з цілеспрямованим впливом суспільства на освітнє середовище з метою його трансформації на основі принципу людиновимірності. Показано, що вказаний принцип носить загальнометодологічний характер для формування цілей постнекласичної освіти. Обґрунтовано пріоритетність ноосферної проблематики у системі освітнього цілепокладання.

Ключові слова: філософія освіти, постнекласична освіта, духовність, цілепокладання в освіті, цінності, розвиток, особистість.

Оскільки постнекласичні настанови на рівні теорії та методології орієнтують на максимізацію ролі суб'єкта в діяльності та процесі пізнання, при дослідженні освітньої царини найбільшого значення набувають ціннісні характеристики буття. У межах постнекласичної освіти духовність характеризується перш за все у контексті процесу становлення ноосферного суспільства та адекватної йому особистості. Відповідно особистість у процесі власного розвитку і духовного становлення у єдності з процесом взаємодії з духовно-енергетичними силами суспільства виступає як основний об'єкт постнекласичних досліджень освітньої сфери. При цьому у центрі уваги знаходиться самоутвердження людини у власному бутті, а освіта виступає як спосіб знаходження людиною у процесі становлення та самобудування власної суб'єктної цілісності, яка виступає одним з найбільш важливих атрибутів постнекласичної реальності загалом.

На сьогодні модель людиновідповідної освіти у межах постнекласичної методології вже добре розроблена, у її межах на основі пріоритетності духовної суті людини визначається зміст таких фундаментальних концептів як місія освіти та її суб'єктів, освітнє цілепокладання, фундаментальний освітній об'єкт та суб'єкт, освітній простір та середовище, індивідуальна освітня траєкторія тощо. Освітній процес постнекласичного зразка орієнтується на максимізацію саме людського, індивідуального, персонального, неповторного у контексті їх взаємозалежностей з загальнолюдським. У тому чи іншому сенсі ідеї людиновимірної освіти розробляються в роботах В. В. Краєвського, Ш. А. Амонашвілі, Е. В. Бондаревської, В. В. Серікова, В. І. Слободчикова, Н. М. Боритка та інших педагогів та філософів, спрямованих на обґрунтування освіти, що забезпечує самореалізацію людини як духовної істоти. Місія постнекласичної освіти в межах моделі людиновимірності ґрунтується на реалізації таких завдань як обґрунтування можливостей та умов самоактуалізації кожної людини; розкриття та використання її духовного потенціалу у межах індивідуальної траєкторії освітнього розвитку; узгодження сенсів, цілей, змісту освіти з внутрішньо детермінованим духовним призначенням кожної людини тощо.

Людиновимірна освіта на відміну від людино-орієнтованої чи людино-центрованої освіти проявляється у її відповідності образу людини як духовної істоти, а не у використанні образу людини для визначення об'єкта

освітнього впливу. Як вказують дослідники проблеми, «сьогодні ми є свідками утвердження якісно нової системи цінностей. У постнекласичній культурі формуються принципово інші соціально–духовні орієнтації людини. Проблема полягає в тому, щоб позначити й усвідомити ціннісну матрицю постнекласичної культури, вичленувати цінності, які були б розмірні людині й відповідали повноті присутності гуманітарної свідомості в сьогоднішній реальності» [1, с. 3–4].

Дієвість постнекласичного філософсько–освітнього розуміння духовності значною мірою визначається тим, що необхідність опори в освітньому процесі на духовно–ментальний світ конкретної людини обґрунтовується досягненнями гуманістичної психології. Як показав Л. С. Виготський, психіка не відображає світ, а здійснює його своєрідне проціджування, суб'єктивно його трансформує на користь людини, даючи їй таким чином можливість діяти у власній системі знанієво–ціннісних координат. Виділення нової духовно–ціннісної реальності у вигляді багатовимірного світу людини визначає аксіологічні засади освіти постнекласичного зразка. Зв'язок духовного світу людини та процесу входження її до світу, обґрунтовуючи сутність нової постнекласичної освіти, чітко визначив С. Л. Рубінштейн, який писав: «Особистість тим значніша, чим більша її сфера дії, той світ, у якому вона живе, і чим завершений цей останній, тим більш завершеною є вона сама» [4, с. 106]. Суб'єктивне, індивідуально духовно–ментальне засвоєння світу – це і є суть інновацій, які привносить постнекласична методологія у освіту, визначаючи її переорієнтацію від парадигми відображення людиною знань і цінностей до парадигми їх індивідуально–суб'єктного породження.

Одним з аспектів такої переорієнтації є використання просторових характеристик освітнього процесу. Для підкреслення особистісно–духовного виміру постнекласичної освіти велике значення має упровадження в наукові дослідження таких психологічних термінів як «значеннєве поле», «життєвий простір», «трансуб'єктний простір» тощо. У свою чергу особистісне начало стало основним виміром і таких педагогічних та філософсько–освітніх термінів як «освітній простір», «соціокультурний простір», «інформаційно–медійний простір», «віртуальний освітній простір» тощо, які широко використовуються для дослідження освіти у межах постнекласичної методології. У межах постнекласичного розуміння освіти духовно–просторовий вимір становлення людини почав активно впливати на визначення її цілей і змісту, відкриваючи можливості для аналізу духовних феноменів у межах багатовимірного світу людини.

Таким чином, духовно–суб'єктна та духовно–просторова атрибутивність постнекласичних підходів в освіті орієнтує на якісно нову її ціль – особистість, яка має мотивацію та здатність до самобудування та самозміни, саморозвитку та духовного вдосконалення. Досягнення цієї цілі можливе лише тоді, коли саме особистість визначає власну траєкторію освіти та розвитку, вибираючи лише значимі тільки для неї елементи освіти, які відповідають ціннісно–значеннєвим сенсам її буттєвого світу і внаслідок цього є значимими особисто для неї, органічно вплітаючись у процес самобудування. Саме в результаті духовно–суб'єктного пізнання й осмислення світу людина здатна знаходити нові мірності власного розвитку, створюючи власний освітній процес і на цій основі – власний духовний

світ, трансформуючи соціокультурно–освітній простір розвитку взагалі у простір свого власного становлення.

Відтак у цілому в науковій літературі проблематику духовності в постнекласичній освіті дослідники пов'язують з питаннями цілепокладання та вибору ціннісних орієнтирів освітнього розвитку. Наприклад, відомий російський дослідник Хуторський веде мову про ідеологію в освіті як про «систему поглядів, що реалізують ідею, яка вибирається в якості пріоритетної для дослідження, опису, проектування й організації освіти» [5]. Актуалізація проблематики духовності для постнекласичної освіти, на його думку, відбувається саме у зв'язку з домінуванням у її ціннісних засадах ідеї людиновідповідності.

Ідеї та принципи людиновідповідності на сьогодні знаходять усе більшого поширення, поступово інтегруючи найбільш актуальні складові ідей культуровідповідності, природовідповідності, соціовідповідності, компетентнісної освіти індивідуально–орієнтованого підходу в освіті та інших добре розроблених у межах класичної та некласичної моделей освіти підходів. Інтегруюча роль людиновідповідної орієнтації стосовно їх спадку у межах постнекласичної освіти пояснюється тим, що саме даний концепт представляє собою найбільш сучасний варіант гуманістичної традиції в освітній діяльності.

У відповідності з моделлю людиновідповідності основне завдання постнекласичної освіти полягає у виявленні, розкритті та реалізації як в освітньому процесі, так і у власному буттєвому просторі особистісного потенціалу розвитку кожної людини. Відтак метою освітньої діяльності є створення умов для того, щоб кожен освітній суб'єкт реалізував свою місію як людини, актуалізувавши у власному житті сенс власного існування і відповідні йому цілі власної освіти. Багато дослідників, виходячи з розуміння особистості як насамперед духовної істоти, намагаються визначити і узагальнені цілі освітньої діяльності постнекласичного зразка, такі як здатність до співпереживання, готовність до вільного гуманістично орієнтованого вибору та відповідальних дій, самоповага до себе та повага до інших, відкритість для інших цінностей, здатність сприймати та змінювати світ, виходячи з консенсусу власних та загальнолюдських цінностей тощо.

У орієнтації на необмеженість саморозвитку людини як духовної істоти полягають і практично необмежені можливості для саморозвитку постнекласичної освіти. Однак реалізація вказаних можливостей вимагає у досліджуваній царині радикальних духовно орієнтованих трансформацій, оскільки «постнекласична культурна ситуація диктує нові соціальні вимоги до системи освіти» [3, с. 32]. Як впливає із наявних досліджень, освіта у контексті постнекласичних завдань формування духовності має бути трансформована як мінімум у двох аспектах. По–перше, освітній процес має відійти від принципу трансляції виключно об'єктивних, фундаментальних законів природи і ігнорування суб'єктивної сторони духовного життя людини як феноменів, що суперечать науці. По–друге, в освітній діяльності потрібно відійти від орієнтації на цінності, знання й навички, які виходять із загальноприйнятого на даний момент розуміння істини чи правильності. Це ж стосується й особистісних компетенцій, які абсолютно не змінюють формалізовану структуру бездуховного та депersonалізованого знання, яке транслюється сучасною освітою.

Одним з найбільш популярних аспектів постнекласичних досліджень духовності людини є аналіз гуманістично–ноосферного виміру проблеми, у межах якого духовний світ людини інтерпретується як основа характерного для постмодерного суспільства розуміння перспектив розвитку цивілізації. Відтак у сферу проблемного поля аналізу духовності як постмодерного феномену і постнекласичної освіти як транслятора ноосферних духовних цінностей входять такі аспекти як скорочення антропогенного впливу на природне та соціокультурне середовище, орієнтація суспільства на самовідновлювані процеси, поєднання екоцентричних та гуманоцентричних цінностей тощо.

Аналіз наукової літератури показує, що у межах ноосферних постнекласичних досліджень духовності в освіті акцентуються ті її нові якості, які пов'язані з утвердженням цінностей загальнопланетарної єдності; максимізації духовно–інтелектуального чинника еволюції суспільства та коеволюційних процесів, поєднання цінностей індивідів та суспільства у процесі ноосферних трансформацій постіндустріальної цивілізації. Дослідники підкреслюють, що саме духовність лежить у основі формування нового гуманістично–ноосферного світогляду, і на постнекласичному етапі розвитку уявлень про духовний світ особистості в теоретико–методологічні принципи його дослідження доцільно включити адекватні новому світогляду нові інтегративні методологічні підходи – синергетику, нанонауку, глобальну етику тощо. Вважається, що це дозволить узгодити становлення постмодерних духовних цінностей з потребами розвитку людини та суспільства і забезпечити реалізацію таких постмодерних етичних принципів як коеволюційний розвиток, не насилля, толерантність, інтеграція культур тощо.

Особливе значення для постнекласичних наукових розвідок у царині духовності, виходячи зі специфіки її інтерпретації як освітнього феномену, має екоософський напрям досліджень. Екоцентризм у науці та системі цінностей загалом можна вважати однією з основ постнекласичної парадигми, а різноманітні напрями досліджень у системі взаємодії людина–природа представляють постнекласичне знання у найбільш розгорнутому вигляді. Причина цього у представленні людини як частини природи, тобто об'єкта та процесу пізнання, що забезпечує практично ідеальну модель реалізації постнекласичного принципу подолання межі між об'єктом і суб'єктом пізнання, за рахунок чого досягається ґносеологічне та онтологічне поєднання людини та Всесвіту.

Духовно–освітній аспект досліджень у царині еколого–етичної трансформації духовності постнекласичного зразка є надзвичайно важливим, оскільки саме освіта забезпечує становлення адекватної таким змінам системи цінностей. Значна частина наукових розвідок у цій царині якраз і присвячена концептуалізації теоретичних положень та формуванню методологічних засад практичної переорієнтації екологічних освіти та виховання на формування відповідних екоцентричних цінностей на основі набуття суб'єктами освіти екологічних знань та формування їх сенсожиттєвих пріоритетів ноосферного характеру, становлення таких складових духовності як екологічний світогляд та ноосферне мислення.

На нашу думку, у екоософському напрямі аналізу постнекласичної духовності в освіті найбільше значення мають кілька концептуальних підходів. По–перше,

це відродження кордологічних традицій вітчизняної філософсько–освітньої думки, за рахунок чого у межах еколого–духовних цінностей забезпечується людиновимірність освітнього процесу в аспекті врахування традицій та історичних основ формування духовного світу особистості. Екофільність українського етносу, яка традиційно реалізовувалася через ідеї кордоцентризму, у наш час є основою такої складової постнекласичної духовності, як кордологізм.

По–друге, це формування екоософії як теоретико–методологічної основи обґрунтування екосистемних цінностей на основі засад постнекласичного наукового дискурсу. Екоософія сьогодні відіграє роль світоглядних засад вирішення глобальних екологічних проблем, орієнтуючи на трансформацію діяльності людини в екодіяльність на основі формування постнекласичних духовно–екологічних цінностей. У межах екоософії формується новий глобальний природно–суб'єктний контекст взаємодії людини та природи, що забезпечує зближення суб'єкта, об'єкта, засобів і методів дослідження духовних проблем.

По–третє, це визначення структури духовно–екологічних цінностей постнекласичного зразка через розробку узагальнюючих концептів, таких як, екорозвиток, концепція сталого розвитку, глобальна екологія, глибинна екологія, екодіяльність екологічна свідомість тощо. Цінність екологічної складової освіти полягає у тому, що вона завжди містить духовно–етичну складову, а еколого–духовні цінності характеризуються як антропологічні в силу того, що відносяться людиновимірних систем і ґрунтуються на розумінні природи як об'єкта, наділеного властивостями суб'єкта.

По–четверте, це філософсько–концептуальне обґрунтування конкретних механізмів упровадження духовно–екологічної складової постсучасного освітнього процесу. Підвищену увагу вітчизняних та зарубіжних філософів освіти викликають, зокрема, такі постнекласичні підходи, як холистичний, тоталогічний та синергетичний [2].

Таким чином, саме у межах постнекласичного розуміння духовності відбувається процес набуття освітою своєї гуманістичної сутності у процесі переорієнтації на критерії людиновимірності та екзистенціальний вимір освітньої діяльності. У центр останньої переміщується духовний світ людини, а суб'єктність визначається як основна детермінанта освітнього процесу. У фокусі філософсько–освітнього дискурсу постнекласики знаходиться питання духовної суті людини, і постнекласична освіта через постулювання духовності як основного атрибуту людини – суб'єкта освітнього процесу – має відповісти на виклики інформаційно–глобального суспільства та пов'язані з ними проблеми духовного життя людини і суспільства.

Список використаних джерел

1. Архипова О. В. Идея образования в контексте постнеклассической парадигмы / О. В. Архипова, Ю. М. Шор // *Universum: Вестник Герценовского университета*. – 2013. – №4. – С.3–12.
2. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті [Електронний ресурс] / І. В. Книш // *Філософія науки: традиція та інновації*. – 2013. – №2. – С.25–33.
3. Михайлов Ф. Т. Образование и власть / Ф. Т. Михайлов // *Вопросы философии*. – 2003. – №4. – С.31–47.
4. Рубинштейн С. Л. Принципы творческой самостоятельности. (К философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // *Вопросы психологии*. – 1986. – №4. – С.98–116.
5. Хуторской А. В. Идеология человекообразности в образовании и педагогике [Електронний ресурс] / А. В. Хуторской // *Интернет–журнал «Эйдос»*. – 2010. – 23 апреля // <http://www.eidos.ru>

References

1. Arhipova O. V. Ideja obrazovanja v kontekste postneklassičeskogo paradigmi / O. V. Arhipova, Ju. M. Shor // Universum: Vestnik Gercenovskogo universiteta. – 2013. – №4. – S.3–12.
2. Knysh I. V. Gumanitarni ta pryrodnychi nauky v postneklasychnij osviti [Elektronnyj resurs] / I. V. Knysh // Filosofija nauky: tradycja ta innovacii'. – 2013. – №2. – S.25–33.
3. Mihajlov F. T. Obrazovanie i vlast' / F. T. Mihajlov // Voprosy filosofii. – 2003. – №4. – S.31–47.
4. Rubinshtejn S. L. Princip tvorcheskoj samodejatel'nosti. (K filosofskim osnovam sovremennoj pedagogiki) / S. L. Rubinshtejn // Voprosy psihologii. – 1986. – №4. – S.98–116.
5. Hutorskoj A. V. Ideologija chelovekosoobraznosti v obrazovanii i pedagogike [Elektronnyj resurs] / A. V. Hutorskoj // Internet-zhurnal «Jeidos». – 2010. – 23 aprelja // <http://www.eidos.ru>

Serednya V. G., Researcher, Department of Philosophy of Education, Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnepropetrovsk), yu_h@inbox.ru

Philosophical-educational principles of spiritual becoming as the basis of man dimensional goal-setting and postnonclassical education

In the article the problems of the new system of values and goal-setting postnonclassical education, based on the principle of domination of spiritual development priority, are considered. On the basis of systematic and synergetic methodology, combining the approaches of philosophy of education and pedagogy theory disclosed unexplored aspect of the problem, associated with the targeted impact of society on the educational environment for its transformation on the basis of human dimension principle. It is shown that the said principle is general methodological nature for purposes of forming postnonclassical education goals. It is grounded noosphere issues priority in the educational system of goal-setting.

Keywords: philosophy of education, postnonclassical education, spirituality, goal-setting in education, values, development, personality.

Serednia V. G., соискатель кафедры философии образования, Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Днепропетровск), yu_h@inbox.ru

Философско-образовательные основания становления духовности как основы человекомерного целеполагания постнеклассического образования

Рассмотрены проблемы становления новой системы ценностей и целеполагания постнеклассического образования, исходя из доминирования принципа приоритетности духовного развития человека. На основе использования системной и синергетической методологии, сочетания подходов философии образования и теории педагогики раскрыт малоисследованный аспект проблемы, связанный с целенаправленным воздействием общества на образовательную среду с целью ее трансформации на основе принципа человекомерности. Показано, что указанный принцип носит общеметодологический характер для формирования целей постнеклассического образования. Обосновано приоритетность ноосферной проблематики в системе образовательного целеполагания.

Ключевые слова: философия образования, постнеклассическое образование, духовность, целеполагание в образовании, ценности, развитие, личность.

* * *

УДК 314.156.(477)

Чуйкова О. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії та біоетики, Одеський національний
медичний університет (Україна, Одеса),
mallena07@inbox.ru

**КОНЦЕПЦІЯ НЕЙРОБІОЛОГІЧНОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ
МОРАЛІ У МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ ЕТИКИ ТА ЕСТЕТИКИ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ (ПСИХОЛОГІВ ТА МЕДИКІВ)
МЕДИЧНИХ ВУЗІВ**

Викладання гуманітарних дисциплін у медичних вищих потребує особливого підходу. Ми використовуємо трансдисциплінарний метод поєднання етики та естетики з нейробіологічними ідеями Дамасіо, Голдберга, Сакса. Цей метод розкриває межі для появи нового типу знання, нових понять – наприклад, моральної сліпоти, моральної агнозії. Здоров'я або пошкодження певних ділянок мозку відповідає за моральність або аморальність людини. У разі систематичної аморальної поведінки ставиться діагноз моральної агнозії.

У разі, якщо суспільство не може правильно ставитися до уразливих людей з когнітивними порушеннями, наприклад, що виникають після травми або зважаючи на старий вік, або до пільгових категорій, те суспільство отримує діагноз моральної/соціальної сліпоти.

Трансдисциплінарне знання має древню філософську традицію. Сучасні нейробіологи Дамасіо, Голдбергер, Сакс джерелом для своїх концепцій нейробіологічної обумовленості моралі узяли філософські концепції Декарта і Спінози. Формування нової методики викладання етики і естетики в медичних вищах може базуватися на новаторських ідеях філософії, нейробіологічної обумовленості моралі індивідуальної і громадської.

Ключові слова: трансдисциплінарний метод, моральна агнозія, моральна сліпота, етика, нейробіологія, філософія, медицина.

Викладання етики та естетики у медичних вищах потребує враховувати специфіку професійного напрямку факультетів – медичного та психологічного, – це в свою чергу потребує особливого методичного підходу. Ми використовуємо трансдисциплінарний метод викладання як такий, що допомагає відтворити нове знання з поєднаних дисциплін гуманітарного та медичного напрямку. Для вказаній специфіки викладання є доцільним саме використання трансдисциплінарного поєднання філософії, етики та естетики, нейробіології. Таким чином, ми знайшли нейробіологічну обумовленість моралі в кожному конкретному випадку та загалом. В статті ми вказуємо на концептуальний підхід до викладання етики та естетики у медичних вузах.

У сучасній нейробіології актуальною та трендовою є концепція мозку, що відчуває. Саме таку концепцію Антоніо Дамасіо знаходить у роботі «Етика» філософа Бенедикта Спінози. Отже, протиставлення емоцій та розуму стало реліктовою ідеєю. Сучасні нейробіологи визначили частини головного мозку та шляхи, які необхідні для того, щоб відчувати емоції. Нове знання про природу емоцій та розуму, їх цілісне поєднання ми знаходимо у новітній концепції етики Спінози в епоху Нового часу та у знахідках сучасних нейробіологів, яке розвинуло наш погляд на природу людини. Дамасіо вважає, що людина не може знати, ким є насправді, якщо не розуміє технології діяльності мозку, які знаходяться у підвалинах почуттів та емоцій, зокрема, що саме є чинником емоцій, що призводить до появи почуттів, як саме вони впливають на наші рішення, соціальну поведінку, творчість, яким чином вони відповідають процесам еволюції. Водночас є важливим диференціювання емоцій та почуттів, тому що така різниця відкриває шлях для дослідження природи афекту, відкриває шлях для пояснення походження і змісту почуттів.

Нейробіологічні підвалини для етики дійсно існують, як стверджує Дамасіо, спираючись на відповідну концепцію Спінози, яку він виклав у «Етиці» у період Нового часу. Але надбанням сучасних нейробіологів є усвідомлення нового розуміння емоцій та почуттів, яке появляється з усвідомлення того, що моральна поведінка починається не з людей. В певних випадках нелюдські істоти поводяться таким чином, який можна порівняти з мораллю людей, незважаючи на відмінність намірів та цілей між людьми та нелюдськими істотами. Цікаво, що моральна поведінка – це емоційна поведінка, тобто співчуття, сором, обурення, домінування пихатості або підкорення. Як у випадку з культурою, моральній поведінці вчать у колективі, а потім ця засвоєна у колективі наука є інвестицією у формування моральної поведінки загалом. Тільки люди можуть кодифікувати та виокремлювати правила моральної поведінки. Тварини можуть вести себе таким чином, який схожий з моральним, але тільки у людей

є етика та написані закони, завершена система правосуддя. Тварини можуть демонструвати прихильність, але тільки люди мають любов у справжньому сенсі цього слова. Саме Спіноза передбачував багато із сучасних ідей у відношенні до емоцій, почуттів та етики, які тільки зараз приймають завершений вигляд саме завдяки нейронауці. Отже погляд Спінози на проблему розуму–тіла є дуже сучасним. До того ж Спіноза передбачував ті погляди на біологію та розум, які не сприймалися сучасною наукою [5].

Підстави для того, щоб у нейробіологічних дослідженнях спиратися на філософську етику та медико–біологічні дослідження філософів Нового часу досить суттєві. Наприклад, Спіноза визначає душу як ідею тіла. Власне тіло людини є об'єктом ідеї, що відтворює людський дух, про що йдеться у «Етиці» (частина 2, теорема 13) [5]. Але Спіноза на відміну від Аристотеля або схоластиків не стверджує, що ідея будує сутність тіла, навпаки, у Спінози ідея (душа) лише виражає природу тіла в особовій формі. Аристотель пояснює характер існування тіла якостями ідеї–форми, що властиве саме цьому тілу. Спіноза, навпаки, пояснює особливості людського духу устроєм та діями його предмету, тіла. «Для определения того, чем Дух человека отличается от прочих и в чем превосходит прочие души, нам необходимо познать, как мы сказали, природу его объекта, то есть человеческого Тела» (частина 2, теорема 13) [5]. Людський розум краще і чистіше за все проявляється у діях тіла, завдяки яким людина співіснує з іншими тілами у природі, як вчить Спіноза. «Кто имеет Тело, способное ко многим действиям..., тот имеет Дух, большая часть которого является вечной» (теорема 39, доказ) [5]. Незважаючи на різницю вчень про душу Декарта та Спінози, у їх підґрунті знаходиться важлива ідея, що притаманна філософії, а також поєднує їх вчення – йдеться не про протилежність тіла та душі, а лише їх різницю, при цьому вони взаємодіють через контролюючи частини головного мозку. Можна навіть сказати, що Спіноза підхопив думку, яку Декарт виклав у трактаті «Світ» і сховав його (наляканий процесом над Галілеєм), та розвинув її. Також у своїй останній книзі Л. С. Виготський написав наступний науковий заповіт: «Проблеми Спінози чекають свого рішення, без якого неможливий наступний день нашої психології» [1, с. 301]. Тож до Антоніо Дамасіо вітчизняні психологи були достатньо обізнані про сучасний сенс філософської концепції етики Спінози.

Рене Декарт в своїй концепції людини як «мислячої речі», місцедлядуші відвів епіфізі, зокрема шишковидній залозі. Епіфіз називають залозою внутрішньої секреції, функцію якої нейробіологи відкрили останньою. Глибока розташованість епіфізу у головному мозку, нібито вказує на його значущість, що призвело до сприймання його у якості «містичної» залози, навколо функції якої склалося декілька метафізичних теорій. Дану версію підтверджують релігійно–духовні стародавні практики, зокрема психосоматичні практики йоги, буддизму. Декарт був впевнений в унікальному місці у глибині головного мозку шишковидної залози через його непарну анатомічну структуру. Також є питання, чи є нейробіологічна обумовленість духовності та душі людини? Дамасіо також стверджує, що духовний стан людини – це органічний стан людини, гормональний, за який відповідають певні частини головного мозку та тіла в цілому. Наприклад, духовність є проявом максимального стану благополуччя,

легкого, збалансованого, гармонійного функціонування організму. Також з досвіду багатьох прикладів з багатьох світових культур відомо, що духовний стан людини, духовна цілеспрямованість є найкращим станом для виживання людини. Дамасіо пише про приклад Спінози, якого навколишнє іудейське ортодоксальне середовище зробило вигнанцем, переслідувало та затравлювало, зробило самотнім, але він навпаки поганому ставленню до себе зберігав доброту, спокій, мудрість, знання, когнітивну спрямованість. Саме такий стан духу допомагає подолати звичайні людські повсякденні страждання, біль, депресію. Позитивний або негативний емоційний стан впливає на невдалий або вдалий досвід життя, а також формує нове знання у фармакології, підштовхує до розробки нових ліків. Таким чином, знання про те, як працює мозок, розум може допомогти людям подолати повсякденні соціальні проблеми [5].

Прикладів досліджень, що підтверджують теорію нейробіологічної обумовленості етики та моралі людини, досить багато – зокрема діти з пошкодженнями певних частин головного мозку у дорослому віці мають суттєві недоліки у повсякденній соціальній поведінці, при цьому вони зберігають свої інтелектуальні здібності. Вони занадто холоднокровні та вміють цинічно досягати своєї мети, керуючись принципом «мета виправдовує засоби», тому що пошкоджені частини головного мозку не дають проявлятися соціальним емоціям, наприклад співчуттю, сорому, почуттю провини. Такі люди ніколи не навчаються соціальним конвенціям та етичним правилам поведінки з іншими людьми.

Отже, між етикою, моральністю існує пряма кореляція; і так само, аморальність найчастіше обумовлена пошкодженнями певних частин головного мозку. Елхонон Голдберг ретельно розробив концепцію етики та моралі, що обумовлена саме діяльністю нейронів у лобних ділянках. Голдберг вважає, що лобні ділянки є вищою моральною інстанцією соціальної поведінки, соціальних емоцій сорому, співчуття, провини; водночас результатом недорозвиненості, ураження лобних ділянок буде аморальність. Також Голдберг розробив нейробіологічне підтвердження аморальності людини як прояву хвороби лобно–базального синдрому. Це та категорія осіб, для яких мета виправдовує будь–які засоби її досягнення, які мають слабкий контроль над бажанням задовольнити свої примхи, вони не мають внутрішніх моральних меж, вони роблять все, що їм заманеться і коли їм заманеться, не переймаючись про соціальні табу, правові заборони, межі моралі. Такі особи не бачать наслідки їх дій у захопленні досягти омріяної мети. Все перелічене свідчить про соціальну недорослість або соціопатію, або моральну агнозію внаслідок лобно–базального синдрому. Тож виникає запитання: чому одні люди мають моральні межі і послідовно сліdkують за ними незважаючи на провокуючі обставини, а інші мають такий нейронний хворобливий стан лобно–базальних долей, що виникає нове поняття моральної агнозії? Поняття моральної агнозії виникає завдяки трансдисциплінарному поєднанню в концепції Голдберга нейробіології, моралі, філософії, біоетики.

Психіатри пропонують теорії, які пояснюють, чому загальні моральні правила, незважаючи на обізнаність у цих правилах, виконуються по–різному вже дорослими особами. Вони переконані: рання взаємодія матері і дитини

важлива для нормального розвитку лобово–базальної кори у перші місяці життя. Навпаки, відсутність матері, досвід стресу у перші місяці життя може безповоротно пошкодити лобово–базальну кору, зробивши особу чуттєвим до психіатричних захворювань у подальшому житті. Якщо це припущення справедливе, то воно дійсно показує, що ранні соціальні взаємодії допомагають сформувати головний мозок, рання сенсорна стимуляція сприяє розвитку зорової кори у потиличних ділянках, а сенсорна деривація у ранньому житті стримує її розвиток. Можна припустити, що соціальна стимуляція є для розвитку лобної кори тим самим, чим зорева стимуляція є для розвитку потиличної кори. Також ми можемо замислитися, чи є кореляція між впорядкованістю розвитку лобних доль, і навпаки, чи може хаотичність навколишнього середовища хворобливо впливати на розвиток людини? Оскільки лобний розвиток у когнітивній діяльності грає ведучу роль, рання взаємодія зі впорядкованим навколишнім середовищем може зробити рішучий крок у когнітивному стані людини.

Голдберг продовжує цю думку наступним чином: лобні долі відповідають за когнітивну діяльність, а лобна кора відповідає за моральний розвиток. Він проводить аналогію між розвитком зору у потиличній корі, мовним розвитком у скроневій корі, а моральний розвиток відбувається у лобній корі. Таким чином, моральний кодекс може мислитися як таксономія санкціонованих дій і видів поведінки. Префронтальна кора є асоціативною корою лобових доль, «доль дій». Згадаємо, що задня асоціативна кора кодує загальну інформацію про зовнішній світ. Вона містить таксономію різних існуючих речей і дозволяє розпізнати окремі екземпляри як такі, що належить до відомої категорії. Аналогічно, чи може префронтальна кора містити таксономію усіх санкціонованих моральних дій і видів поведінки? І може бути, подібно до того, як ушкодження або недостатній розвиток задньої асоціативної кори породжує предметну агнозію, ушкодження або недостатній розвиток префронтальної кори породжує моральну агнозію? [2].

Крайні порушення людських норм поведінки інтуїтивно вражають нас як аномальні; те, що вони «аномальні» за визначенням, є трюїзмом. Не випадково ми використовуємо слово «хворої» для опису таких видів поведінки. Інстинктивно ми відмовляємося приймати їх як частину «нормальної» поведінки і намагаємося зрозуміти їх в «клінічних» термінах. Але розширюючи поняття кримінального безумства, ми знецінюємо фундаментальні правові і етичні поняття. Потрібно бути дуже обережним, проводячи рису між кримінальністю і психічною хворобою, між мораллю і біологією. Відношення між ушкодженням лобових доль і злочинністю є таким, що особливо інтригує і складним. Ушкодження лобних доль викликає погіршення прозорливості, контролю за імпульсами і передбачення наслідків, що часто веде до соціально неприйнятної поведінки. Це особливо справедливо, коли ушкодження зачіпає орбітальну поверхню лобних доль. Пацієнтів, уражених цим «псевдопсихопатичним» синдромом, відрізняє прагнення до негайного задоволення, вони не обмежені ні соціальними правилами, ні страхом покарання [2]. Голдберг надав приклад дослідження мозку чоловіка з синдромом асоціального розладу особистості, де було знайдено зменшення кількості сірої речовини в його лобових долях. Це частково є вродженою, а не

викликаною факторами середовища, такими як жорстоке ставлення. Давно відоме існування природженого нахилу до дисфункції мозку внаслідок спотворених типів міграції нейронних клітин. Якщо це твердження вірне, то тоді ймовірно, що люди з певними природженими формами дисфункції мозку можуть бути особливо схильні до анти-соціальної поведінки. Таким чином, необхідно сприяти конструктивному міждисциплінарному обговоренню.

Голдберг розповів історію молодого чоловіка, який після автокатастрофи став некерованим внаслідок черепово–мозкової травми, але навколишнє середовище відрізнялось моральною та соціальною сліпоту: воно тільки звинувачувало чоловіка у злочинній поведінці і відмовлялося визнати його хворобливий стан психіки. Отже, подвійні стандарти існують навіть в охороні здоров'я, де не має страхування на випадок когнітивних розладів або інших психічних розладів. Таким чином, ушкодження лобових доль супроводжується проблемою моральної громадської сліпоти. Багато історій підводять нас до широкої проблеми розуміння суспільством психічної хвороби. Хоча формально освічена публіка розуміє сьогодні, що пізнавальна діяльність є функцією мозку, це абстрактне знання часто не співвідноситься з конкретними ситуаціями реального життя. Подвійні стандарти є очевидними навіть на рівні проведення політики в області охорони здоров'я і медичного страхування: якщо до фізичного здоров'я відносяться серйозно, то «психічному» здоров'ю приділено дуже мало місця.

Життєві установки проводять різку відмінність між «фізичними» і «нефізичними» симптомами і між «фізичними» і «нефізичними» органами тіла. Проблеми із зором і слухом, кульгавість, односторонній парез тіла незмінно сприймаються як фізичні, викликають участь і готовність допомогти. Тілесна природа цих симптомів уловлюється негайно, але більшість неспеціалістів не поспішатимуть співвіднести їх з мозком. В протилежність цьому, пацієнтам з пізнавальними розладами часто відмовляють у співчутті, якого удостоюються люди з фізичними захворюваннями, замість цього до них поводяться з моралістичними, майже пуританськими позиціями. Олівер Сакс зробив багато для просвіти широкої публіки про дії неврологічних ушкоджень на пам'яті, що погіршала, сприйняття або розмови зазвичай може бути усвідомлена широкою публікою, то дефіцит управління, викликаний ушкодженням лобових доль, майже ніколи не усвідомлюється. Якщо вказують на імпульсивність пацієнта, його примхливість, байдужість, відсутність ініціативи, то поширеною думкою буде звинувачення особи, а не стану мозку. Необхідно помістити «особу» і пов'язані з нею прояви психіки туди, де вони знаходяться, – в мозок. Зрозумів це можна виправити неумисну бездушність, а іноді і пряму жорстокість суспільства по відношенню до найбільш руйнівного з усіх ушкоджень мозку – ушкодженням лобових доль.

Висновки. Отже, для появи нового типу знання необхідно сприяти конструктивному міждисциплінарному обговоренню. Певні типи легкої дисфункції лобних доль можуть зробити індивіда аморальним, зберігаючи його здатність до планування і тимчасової організації. У такому разі, чи представляє це можливий механізм соціопатії («моральної сліпоти»)? Чи можливо, що соціопатична поведінка викликається розладом раннього розвитку

любних доль? Трансдисциплінарна методика дослідження дозволяє ставити питання у такому ракурсі та інакше вирішувати конфлікти з аморальними особами. Таким чином, завдяки Голдбергу та іншим нейроспеціалістам, підвищено розуміння ролі лобних доль у моральному розвитку людини. Функцією лобних доль мозку є забезпечення звірення ефекту дії з початковим наміром; при їх поразці цей механізм страждає і хворий перестає критично ставитися до результатів своєї дії, виправляти допущені ним помилки і контролювати правильність протікання своїх актів. Видно основний принцип функціональної організації людського мозку: жодне з його утворень не забезпечує цілком яку-небудь складну форму людської діяльності, але вносить свій високоспецифічний вклад в організацію поведінки людини. Голдберг досліджує лобну частину мозку, яка робить нас тим, хто ми є, і визначає нашу самобутність, яка містить в собі наші бажання, амбіції, особу, суть. Якщо пошкоджені інші частини мозку, неврологічне захворювання може проявлятися у втраті мови, пам'яті, сприйняття або руху. Проте суть індивідуума, ядро особи, зазвичай залишається не зачепленою. Усе це змінюється, якщо захворювання вражає лобові долі. Те, що втрачається в цьому випадку, вже не просто властивість нашої душі. Це і є наша душа, наша суть, наше Я. Лобні долі є найбільш специфічно людськими з усіх мозкових структур, і вони грають вирішальну роль в успіху або невдачі людських починів [2].

Лобні долі реалізують вищі і складніші функції мозку – керуючи. Вони пов'язані з інтенціональністю, цілеспрямованістю і ухваленням складних рішень. Вони досягають значного розвитку тільки у людей; можна сказати, що вони роблять нас людьми. Уся людська еволюція дістала назву «епохи лобних доль». Мотивація, ініціатива, передбачення, прозорливість, а також ясне уявлення про свої цілі є центральними для успіху у будь-якій сфері життя – усі ці передумови успіху контролюються лобними долями. Навіть незначне ушкодження лобних доль призводить до апатії, інертності і байдужості [2]. Наша здатність утілювати свої цілі залежить від нашої здатності критично оцінювати власні дії і дії людей, що оточують нас. Ушкодження лобних доль породжує катастрофічну сліпоту в судженнях.

Лобні долі мають вирішальне значення для будь-якого успішного процесу когнітивного розвитку і навчання, для мотивації і уваги. Сьогодні все більше відомо про складні синдроми, що зачіпають і дітей, і дорослих, – синдромі дефіциту уваги (СДВ) і синдромі дефіциту уваги з гіперактивністю (СДВГ), які викликаються щонайтоншою дисфункцією лобних доль і шляхів, що проводять, що сполучають їх з іншими частинами мозку [2]. Таким чином, лобні долі визначають нас як соціальних істот. І те, що біологічна зрілість лобних доль настає у віці, який кодифікується в практично усіх розвинених культурах як початок дорослості, більш ніж просто збіг. Але слабкий розвиток або ушкодження лобних доль може породити поведінку, позбавлену соціальних обмежень або почуття відповідальності, дисфункція лобних доль може сприяти кримінальній поведінці. Трансдисциплінарний метод створює нове знання, нові поняття, які покращують розуміння витоків моралі та аморальності та вказують на соціальні проблеми ставлення до когнітивної і моральної тематики.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика 1982. – Т.6.
2. Голдберг Э. Управляющий мозг: Лобные доли, лидерство и цивилизация [Текст] / Элхонон Голдберг. – М.: Смысл, 2003. – 335 с.
3. Декарт Р. Размышления о первой философии [Текст] / Р. Декарт. – М.: Астрель, АСТ, 2005.
4. Сапин М. Р., Билич Г. Л. Анатомия человека: учебник в 3 т. [Текст] / М. Р. Сапин, Г. Л. Билич. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008. – Т.2. – 496 с.
5. Спиноза Б. Избранные произведения. Научное издание [Текст] / Спиноза Бенедикт. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 608 с.

References

1. Vigotskiy L. S. Sobraniye sochineniy / L. S. Vigotskiy. – M.: Pedagogika, 1982. – T.6.
2. Goldberg E. Upravlyayushij mozg: Lobnie doli, liderstvo i civilizatsiya [Text] / Elhonor Goldberg. – M.: Smysl, 2003. – 335 s.
3. Decart R. Razmishleniya o pervoj filosofii [Text] / Rene Decart. – M.: Astrel, ACT, 2005.
4. Sapin M., Bilich G. L. Anatomiya cheloveka: uchebnik v 3 t. [Text] / Sapin M., Bilich G. L. – M.: GEOTAR-Media, 2008. – T.2. – 496 s.
5. Spinoza B. Izbranniye proizvedeniya. Nauchnoye izdaniye [Text] / Spinoza Benedikt. – Rostov-na-Donu: Fenix, 1998. – 608 s.

Chujkova E. V., candidate of philosophical science, docent of the department of philosophy and bioethics of the Odessa National Medical University (Ukraine, Odessa), mallena07@inbox.ru

Conception of neurobiology conditionality of moral in methodology of teaching of ethics and aesthetics for students (psychologists and physicians) of medical institutions of higher learning

Teaching of humanitarian disciplines in medical institutions of higher learning requires the special hike. We use the transdisciplinary method of connection of ethics and aesthetics with the neurobiology ideas of Goldberg, Sax, Damazio. This method exposes borders for appearance of new type of knowledge, new concepts – for example, moral blindness, moral uncognition. A health or damage of certain areas of brain is responsible for morality or amorality of man. In case of systematic amoral behavior diagnosed moral uncognition. In case if society cannot correctly behave to the vulnerable people with cognition violations, for example, arising up after a trauma or because of old age, or to the favourable categories, that society gets the diagnosis of moral blindness. Transdisciplinary knowledge has ancient philosophical tradition. Modern neurobiology of Damazio, Goldberg, Sax a source for the conceptions of neurobiology conditionality of moral was take philosophical conceptions of Decart and Spinoza. Forming of new methodology of teaching of ethics and aesthetics in medical institutions of higher learning can be based on the innovative ideas of philosophy, neurobiology conditionality of moral individual and public.

Keywords: transdisciplinary method, moral uncognition, moral blindness, ethics, neurobiology, philosophy, medicine.

Чуйкова Е. В., кандидат философських наук, доцент кафедри філософії та біоетики, Одеський національний медичний університет (Україна, Одеса), mallena07@inbox.ru

Концепция нейробиологической обусловленности морали в методике преподавания этики и эстетики для студентов (психологов и медиков) медицинских вузов

Преподавание гуманитарных дисциплин в медицинских вузах требует особого подхода. Мы используем трансдисциплинарный метод соединения этики и эстетики с нейробиологическими идеями Голдберга, Сакса, Дамасио. Этот метод раскрывает границы для появления нового типа знания, новых понятий – например, моральной слепоты, моральной агнозии. Здоровье или повреждение определенных участков мозга отвечает за моральность или аморальность человека. В случае систематического аморального поведения ставится диагноз моральной агнозии. В случае, если общество не может правильно относиться к уязвимым людям с когнитивными нарушениями, например, возникающих после травмы или ввиду старости, или к льготным категориям, то общество получает диагноз моральной слепоты.

Трансдисциплинарное знание имеет древнюю философскую традицию. Современная нейробиология Дамасио, Голдберга, Сакса источником для своих концепций нейробиологической обусловленности морали взяли философские концепции Декарта и Спинозы. Формирование новой методики преподавания этики и эстетики в медицинских вузах может базироваться на новаторских идеях философии, нейробиологической обусловленности морали индивидуальной и общественной.

Ключевые слова: трансдисциплинарный метод, моральная агнозия, моральная слепота, этика, нейробиология, философия, медицина.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.1.321.01:355

Бірюков Д. С.,
кандидат технічних наук, завідувач сектору,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), dmytro.biriukov@niss.gov.ua

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В СУЧАСНИХ БЕЗПЕКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглядається питання про формування політологічної концепції захисту критичної інфраструктури як способу розуміння, пояснення та дослідження процесів перетворень в системах забезпечення національної безпеки сучасних держав. Визначено предмет, для якого дана концепція є «способом розуміння», сформульована її «керівна ідея». В прикладному полі концепції розробляються питання операціоналізації національних інтересів, встановлення балансу інтересів в трикутнику «держава–суспільство–бізнес», політизації (сек'юритизації) безпекових проблем та ін.

Ключові слова: національна безпека, критична інфраструктура, політологічна концепція, прикладні політологічні дослідження.

Протягом останньої чверті століття в світі відбулися кардинальні геополітичні зміни, утворилося принципово нове турбулентне безпекове середовище, якому характерний широкий спектр невоєнних загроз, підвищення ролі недержавних акторів, розмиття національних границь. Ці перетворення були усвідомлені та відображені в численних наукових працях в рамках такого міждисциплінарного напрямку як безпекові дослідження [1]. В Україні становлення і розвиток теорії національної безпеки пов'язаний із роботами таких відомих науковців та практиків як В. П. Горбулін, С. І. Пирожков, О. С. Бодрук, О. В. Литвиненко, О. М. Гончаренко, Б. О. Парохонський. Грунтовним дослідженням безпекових питань в окремих сферах (зовнішньополітична, економічна, гуманітарна, інформаційна, екологічна, тощо) були присвячені роботи Г. М. Перепелиці, О. С. Власюка, М. М. Розумного, А. І. Сухорукова, Я. А. Жаліла, В. М. Гейця, М. А. Ожевана, Д. В. Дубова, А. Б. Качинського, та ін.

Термін критична інфраструктура останніми роками стає все більш звичним для вітчизняних теоретиків і практиків в сфері національної безпеки. Сприяє цьому робота НІСД зі поступового обґрунтування необхідності введення даного підходу в систему забезпечення національної безпеки [2; 3].

Нині «інформаційну базу» досліджень з питань захисту критичної інфраструктури становлять нормативно-правові документи провідних країн світу та їх об'єднані (див. посилання в [3, с. 6–10, 11–19]), аналітичні звіти урядових установ (наприклад, Рахункової палати США), офіційні документи Європейської комісії, звіти неурядових аналітичних центрів, монографії та збірники доповідей спеціалізованих конференцій, численні публікації в профільних наукових журналах. Однією з найвідоміших праць з питань захисту критичної інфраструктури є книга *Тедда Л'юїса*, яка має підзаголовок: «захищаючи націю, що з'єднана мережею» [4]. В ній американський дослідник розглядає еволюцію розвитку системи захисту критичної інфраструктури в Сполучених Штатах, країні, в якій цей

напрямок був започаткований і, пройшовши декілька етапів нормативно-інституційного вдосконалення, досяг нині найбільш розвинутої форми в організаційному плані.

Через свій міждисциплінарний характер завдання забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури, як відзначає *Ян Мецгер*, розглядається в різноманітних аспектах, таких як економічний, технологічний, правовий, безпековий (зокрема, забезпечення правопорядку, оборона та цивільний захист) [5, с. 201]. Проте, не зважаючи на поширення терміну «критична інфраструктура», впровадження підходів до захисту критичної інфраструктури в багатьох країнах світу, на нашу думку, не можна стверджувати про сформованість політологічної концепції критичної інфраструктури. Підтверджує цю тезу аналіз публікацій, зроблених в двох спеціалізованих міжнародних міждисциплінарних наукових журналах, результатом якого було визначення частоти представлених в них тематик [3, с. 28].

Дана робота розглядає захист критичної інфраструктури на предмет його спроможності бути політологічною концепцією, а, отже, метою є критичний аналіз, визначення концептуальних засад захисту критичної інфраструктури в рамках безпекових досліджень.

Як правило, концепцією (від лат. *conceptio* – розуміння, система) називають «певний спосіб розуміння, трактування деякого предмету, явища, процесу, основна точка зору на предмет або явище, керівна ідея для їхнього систематичного висвітлення» [6]. Цей термін вживається для позначення системи поглядів на явище в світі, природі, чи суспільстві, головного задуму, конструктивного принципу в науковій, художній, політичній та інших видах діяльності.

В першу чергу, визначимо «предмет, явище, процес», для якого дана концепція є «способом розуміння». На нашу думку, ним є процес розвитку системи забезпечення національної безпеки. Так, в США захист критичної інфраструктури є невід'ємною частиною політики «внутрішньої» безпеки (англ. *homeland security*), яку почали розбудовувати в цій країні у відповідь на асиметричні безпекові загрози ХХІ століття, передусім – загрози глобального тероризму [4]. Інший приклад – формування загальноєвропейського безпекової архітектури і запровадження захисту критичної інфраструктури як на наднаціональному рівні, так і в окремих країнах ЄС [7].

Далі, щодо «основної точки зору» чи «керівної ідеї» концепції захисту критичної інфраструктури, то її можна спрощено сформулювати таким чином: в системі забезпечення національної безпеки особливу увагу (встановлювати особливі вимоги, перерозподіляти ресурси тощо) слід звертати на ті об'єкти, що забезпечують надання товарів та послуг, які є найважливішими для життєдіяльності суспільства, функціонування економіки та державного управління. При цьому ідентифікація критичної інфраструктури, визначення пріоритетів та переліку заходів із її захисту здійснюється на основі

оцінки на національному (загальнодержавному рівні) широкого спектра загроз [2, с. 15–26].

Якщо ж розглядати концепцію захисту критичної інфраструктури як *конструктивну ідею* в теорії національної безпеки, то можна вказати низку можливостей для практичного застосування даної концепції. Зокрема, на нашу думку, ця концепція дозволяє піднімати та досліджувати такі питання як операціоналізація національних інтересів, залучення всіх стейкхолдерів (в т.ч. недержавних акторів забезпечення безпеки), врахування «м'яких» (нетрадиційних) загроз, децентралізація та приватизація безпекових функцій, пріоретизація дій та розподіл ресурсів.

Нині панівною в теорії національної безпеки є триада понять: «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національним інтересам». Хоча на такій понятійній основі побудовано теорію національної безпеки, вона є слабо прийнятною для операціоналізації. Тобто на практиці важко визначати, яким чином ті чи інші державні рішення впливають на досягнення цілей, що обумовлені національними інтересами. Цей недолік певною мірою усуває критична інфраструктура, оскільки її стабільне функціонування є передумовою досягнення таких цілей [3, с. 29–30].

Піднімаючи питання про концептуалізацію захисту критичної інфраструктури в рамках сучасних безпекових досліджень, потрібно зауважити, що він природним чином відображає трансформацію безпеки у чотирьох вимірах, які описала *Емма Ротшильд*: від безпеки держав до безпеки груп та окремих індивідуумів; від безпеки окремої держави до міжнародної безпеки; з суто військової в інші форми (економічна, енергетична, екологічна т.і.); розширилася політична відповідальність за забезпечення безпеки як для держави, так і інших акторів (в т.ч. громадських організацій, міжнародних організацій) [8].

Політика держави щодо захисту критичної інфраструктури аргументується через необхідність забезпечення перелученого надання життєво важливих товарів та послуг населенню та суб'єктам національної економіки. Наприклад, така аргументація прослідковується в робочому документі апарату Європейської Комісії відмічається [9, с. 2]: «забезпечуючи високий рівень захисту інфраструктури в ЄС та підвищуючи її стійкість (проти всіх загроз та небезпек), ми можемо мінімувати наслідки втрат сервісів для суспільства в цілому». Цей підхід є характерним для скандинавських країн, зокрема, заслуговує уваги звіт «Захист критичної інфраструктури та критичні функції суспільства в Норвегії», підготовлений в 2006 році комісією при уряді Норвегії [10]. У ньому з-поміж нових викликів, пов'язаних із безпекою суспільства, були названі технологічні зміни (зокрема поширення інформаційних технологій), підвищення економічної конкуренції, зменшення обсягу державних послуг та здійснення приватними компаніями державних замовлень. Ці проблеми, поряд із появою «м'яких» загроз, таких як тероризм, організована злочинність чи зміни клімату в багатьох розвинених країнах світу докорінно змінили пріоритети та акценти в державній політиці щодо захисту критичної інфраструктури.

Концепція захисту критичної інфраструктури фокусує увагу на таких питаннях розвитку нормативних та організаційних основ безпекової політики сучасної держави [3, с. 5, 14–15]: координація та взаємодія між відомствами

сектору безпеки і оборони; розвиток державно–приватного партнерства в сфері безпеки; використання комплексного (так званого, all-hazard) ризик–орієнтовного підходу для управління надзвичайними ситуаціями (на всіх етапах: попередження, реагування мінімізація наслідків).

Нині складовою безпекової політики розвинених держав, як це відмічають *Джеймс Брасет та Нік Воган–Уїліамс* (Університет Уорвіку, Велика Британія), є побудова більш стійкого суспільства до надзвичайних ситуацій різної природи [11]. Отже до вирішення безпекових проблем залучаються всі зацікавлені сторони (суспільство, бізнес, держава), а недержавним акторам делегуються більш широкі права та обов'язки щодо забезпечення безпеки. Це вкрай важливо, з огляду на домінуючу роль приватного сектору в економіках розвинених країн. Наприклад, в США доля приватного сектору оцінюється на рівні 85% [4]. Так само в багатьох країнах ЄС, такі інфраструктурні мережі як водопостачання, електроенергетика, залізничний транспорт, які ще 20–30 років тому перебували в державній власності, нині приватизовані. Водночас навіть в розвинутих країнах Західної Європи відмічається проблема, що пов'язана із відсутністю як досвіду, так і самих засобів моніторингу та контролю за функціонуванням критичної інфраструктури приватного сектору [12].

В Україні приватизація багатьох підприємств (в основному це стосується тих, що надавали послуги населенню із забезпеченням електроенергією, телефонним зв'язком та ін.), створення нових, від самого початку приватних компаній (провайдери телекомунікаційних послуг, мобільний зв'язок, Інтернет), також актуалізує питання державно–приватного партнерства в безпековій сфері. Нині питома вага державного сектору вітчизняної економіки, підрахована за методикою Мінекономрозвитку, становить 16,2%. І хоча методика не визначає даний показник категорій об'єктів, що можуть бути віднесені до критичної інфраструктури, наприклад, підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та оборони держави (див. [2, с. 32]), можна припустити, що для них показник буде вищий. Водночас в Україні багато об'єктів, що надають послуги із життєзабезпечення населення вже знаходяться в приватній власності, що утворює соціально–політичні ризики [3, с. 77].

На цю проблему державної політики вказує відомий вітчизняний фахівець *Володимир Горбулін*: «З огляду на те, що нині більшість суб'єктів господарювання в енергетичному секторі є приватними, відповідальність за забезпечення захисту критичної інфраструктури країни мають нести як відповідні органи державної влади, так і приватний сектор (оператори енергетичної інфраструктури). При цьому інші зацікавлені суб'єкти, зокрема місцеві органи влади та населення, також мають залучатися до діяльності у цій сфері» [13]. Так само в галузі телекомунікацій та зв'язку, яка бурхливо розвивається, актуальним є питання щодо державного контролю та забезпечення інформаційної безпеки: «інфраструктура, що існує і розвивається де-факто у вельми ліберальному правовому полі, має чимало проблем... і правові і технічні ..., технологічні... але ключовою ... є відсутність цілісної системи управління» [14, с. 128].

В більш широкому плані можна казати про те, що концепція критичної інфраструктури дозволяє

досліджувати взаємовідносини економічної та політичної влади, наслідки цих відносин для стану національної безпеки. Тут значну роль відіграють такі недержавні актори як транснаціональні компанії та локальні (національні чи регіональні) фінансово-промислові групи. Причому в умовах ринкової економіки навіть для багатьох європейських країн їх діяльність суттєво впливає на національну безпеку, а темною стороною виборювання економічних інтересів окремих компаній стає лобювання та корупція [15, с. 19–29].

Можна також говорити про критичну інфраструктуру як про індикатор розмежування безпекових функцій між центральною та місцевою виконавчою владою в державі. Тобто певні безпекові функції мають залишатися суто за центральною владою, оскільки вони пов'язані із гарантіями безпечного функціонування об'єктів критичної інфраструктури. При цьому *Тед Люїс* наголошує на нерівномірності розподілу ресурсів, формулюючи правило «80–20%», за яким 80% інвестицій на забезпечення безпеки критичної інфраструктури здійснюються для 20% території країни [4, с. 18].

Поряд з можливостями, що надає критична інфраструктура для розвитку економіки та підвищення рівня суспільних благ, існують і загрози, пов'язані з можливими аваріями на об'єктах такої інфраструктури, зокрема, хімічної промисловості, нафто- та газо-транспортних мереж, гідротехнічних споруд тощо. Це обґрунтовує необхідність окремо вивчення питань сек'юритизації для подібних об'єктів. Тобто розгляду загроз таким об'єктам як екзистенціальних для суспільства, економіки чи держави. Наприклад, *Клаудія Арайдо* (Відкритий університет, Мілтон Кейнс, Велика Британія) розглядає взаємозв'язок процесів сек'юритизації та захисту критичної інфраструктури від можливих терористичних посягань [16].

Нині практика ведення гібридної війни проти України наочно демонструє, що змиваються межі між проявами жорстких (воєнних) та м'яких (невоєнних) загроз. В таких умовах, з одного боку, об'єктивно підвищується важливість забезпечення захисту критичної інфраструктури (через їх виняткову важливість і масштаб можливих наслідків для економіки та соціального благополуччя населення), а, з іншого, все очевиднішим стає необхідність впровадження в державній безпековій політиці спеціальних підходів до забезпечення безпеки таких інфраструктур. На це наголошує *Володимир Горбулін*: «Очевидно, що Росія цілком свідомо використовує атаки проти критичної інфраструктури, зокрема енергетичної, як для досягнення своїх цілей у політичній та економічній сферах, так і зниження воєнно-економічного потенціалу держави в найкоротший термін» [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Нині захист критичної інфраструктури є частиною безпекової політики провідних країн світу в сфері національної безпеки, він є врегульованим в нормативно-правовому полі, інституційно забезпечений в структурі державних органів і служб сектору безпеки і оборони таких країн. Такий масивний емпіричний матеріал відкриває можливості для осмислення захисту критичної інфраструктури як політологічної концепції в теорії національної безпеки.

На нашу думку, концепція захисту критичної інфраструктури є «способом розуміння» низки перетворень

в системах забезпечення національної безпеки, що відбулися в провідних країнах світу, і в першу чергу в США (формування внутрішньої безпеки), на початку цього століття.

«Керівну ідею» даної концепції можна сформулювати так: в системі забезпечення національної безпеки необхідно зосереджувати основну увагу на «критичних» об'єктах, перерозподіляти ресурси та посилювати вимоги до їх захисту, задіювати всіх стейкхолдерів (особливо власників/операторів об'єктів інфраструктури та суспільство). Водночас потрібно підкреслити, що референтним об'єктом безпеки, який захищається, є не самі системи, мережі, об'єкти критичної інфраструктури, а послуги та товари, які є життєво необхідними для функціонування суспільства, економіки та держави.

Концепція є конструктивною, тобто дозволяє визначати конкретні варіанти побудови правової та інституційної основ системи забезпечення національної безпеки. Отже, імплементуючи захист критичної інфраструктури в систему забезпечення національної безпеки, держава фокусує вимоги до безпеки певної групи ключових об'єктів, що надають життєво необхідні послуги та товари для суспільства, національної економіки та системи державного управління.

Нами також визначено «проблемне поле» даної концепції. В нього входять питання операціоналізації національних інтересів, знаходження балансу інтересів (держава-суспільство-бізнес), формування політичних рішень (в т.ч. лобювання інтересів еліт), сек'юритизації (політизації) загроз тощо. Оскільки захист критичної інфраструктури значним чином впливає на управління станом національної безпеки, саме через нього можна операціоналізувати питання захисту національних інтересів. Тобто побудувати зв'язок між конкретними заходами (діями) щодо критичної інфраструктури та досить «розмитим» поняттям національні інтереси.

Список використаних джерел

1. Contemporary Security Studies. 3rd ed. / Edt. Collins A. – Oxford, 2013. – 479 p.
2. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні: аналіт. доп. / Д. С. Бірюков, С. І. Кондратов. – К.: НІСД, 2012. – 102 с.
3. Концепція захисту критичної інфраструктури: зб. міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 листопада 2013 р., Київ – Вишгород). – К.: НІСД, 2014. – 147 с.
4. Lewis T. G. Critical infrastructure protection in homeland security: defending a networked nation. – Willey and Sons, 2006. – 486 p.
5. Business and Security: Public-Private Sector Relationships in a New Security Environment / Edt. A. Bailes, I. Frommelt. – Oxford University Press, 2004. – 328 p.
6. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия. Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др., 1983.
7. Lazari A. European Critical Infrastructure Protection. – Springer, 2014. – 154 p.
8. Rothschild E. What is Security? // Daedalus. – 1995. – 124 (3). – P.53–98.
9. SWD (2013) 318 final: On a new approach to the European Programme for Critical Infrastructure Protection [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/>
10. Protection of critical infrastructures and critical societal functions in Norway [Електронний ресурс] // Report NOU 2006:6 submitted to the Ministry of Justice and Police on 05.04.2006. – Режим доступу: <http://www.regjeringen.no/>
11. Brassett J., Vaughan-Williams N., Security and the performative politics of resilience: Critical infrastructure protection and humanitarian emergency preparedness // Security Dialogue. – 2015. – 46 (1). – P.32–50.

12. De Bruijne M., Van Eeten M. Systems that Should Have Failed: Critical Infrastructure Protection in an Institutionally Fragmented Environment // J. of Contingencies and Crisis Management. – 2007. – 15 (1). – P.18–29.

13. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Стратегічні пріоритети. – 2014. – №4 (33). – С.5–11.

14. Рыбка С. В., Кільчицький А. В., Післегін О. М. Кіберпростір, управління інфраструктурою, кібербезпека // Страт. панорама. – 2015. – №1. – С.126–134.

15. Comprehensive Approach as «Sine Qua Non» for Critical Infrastructure Protection / Edt. Čaleta D., Radović V. – IOS Press, 2015. – P.308.

16. Aradau C. Security That Matters: Critical Infrastructure and Objects of Protection // Security Dialogue. – 2010. – 41 (5). – P.491–514.

References

1. Contemporary Security Studies. 3rd ed. / Edt. Collins A. – Oxford, 2013. – 479 p.

2. Zahyst krytychnoyi infrastruktury: problemy ta perspektyvy vprovadzhennya v Ukraini: analit. dop. / D. S. Biriukov, S. I. Kondratov. – K.: NISD, 2012. – 102 s.

3. Koncepcija zahystu krytychnoyi infrastruktury: zb. mizhnar. nauk.–prakt. konf. (7–8 lystopada 2013 r., Kyiv – Vyshhorod). – K.: NISD, 2014. – 147 s.

4. Lewis T. G. Critical infrastructure protection in homeland security: defending a networked nation. – Willey and Sons, 2006. – 486 p.

5. Business and Security: Public–Private Sector Relationships in a New Security Environment / Edt. A. Bailes, I. Frommelt. – Oxford University Press, 2004. – 328 p.

6. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Sov. jenciklopedija. Gl. red.: L. F. Il'ich'ov i dr., 1983.

7. Lazari A. European Critical Infrastructure Protection. – Springer, 2014. – 154 p.

8. Rothschild E. What is Security? // Daedalus. – 1995. – 124 (3). – P.53–98.

9. SWD (2013) 318 final: On a new approach to the European Programme for Critical Infrastructure Protection [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ec.europa.eu/>

10. Protection of critical infrastructures and critical societal functions in Norway [Elektronnyj resurs] // Report NOU 2006:6 submitted to the Ministry of Justice and Police on 05.04.2006. – Rezhym dostupu: <http://www.regjeringen.no/>

11. Brassett J., Vaughan–Williams N., Security and the performative politics of resilience: Critical infrastructure protection and humanitarian emergency preparedness // Security Dialogue. – 2015. – 46 (1). – P.32–50.

12. De Bruijne M., Van Eeten M. Systems that Should Have Failed: Critical Infrastructure Protection in an Institutionally Fragmented Environment // J. of Contingencies and Crisis Management. – 2007. – 15 (1). – P.18–29.

13. Horbulin V. P. «Hibrydna vijna» yak klyuchovoy instrument rosij's'koyi heostrategiyi revanshu // Stratehichni priorytety. – 2014. – №4 (33). – С.5–11.

14. Rybka S. V., Kilchyckyj A. V., Pislehin O. M. Kiberprostir, upravlinnya infrastrukturoyu, kiberbezpeka // Strateh. panorama. – 2015. – №1. – С.126–134.

15. Comprehensive Approach as «Sine Qua Non» for Critical Infrastructure Protection / Edt. Čaleta D., Radović V. – IOS Press, 2015. – P.308.

16. Aradau C. Security That Matters: Critical Infrastructure and Objects of Protection // Security Dialogue. – 2010. – 41 (5). – P.491–514.

Biriukov D. S., cand. tech. sciences, head of sector, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), dmytro.biriukov@niss.gov.ua

Conceptualisation of the critical infrastructure protection within contemporary security studies

This paper discusses the formation of the political science concept of critical infrastructure protection as a way for understanding, explanation and investigation of transformations in the national security system of modern states. The object for which this concept is «a way of understanding» was defined, and the «guiding idea» of this concept was formulated. Within the field of application of this concept there are issues of the operationalization of national interests, balance of interests in the «state–society–business» triangle, politicization (securitization) of security threats.

Keywords: national security, critical infrastructure, concept in political science, applied political research.

Бірюков Д. С., кандидат технічних наук, завідувач сектором, Національний інститут стратегічних досліджень (Україна, Київ), dmytro.biriukov@niss.gov.ua

Концептуалізація захисту критичної інфраструктури в сучасних дослідженнях по питаннях безпеки

Рассматривается вопрос о формировании политологической концепции защиты критической инфраструктуры как способа понимания, объяснения и исследования процессов преобразований в системах обеспечения национальной безопасности современных государств. Определены предмет, для которого данная концепция «способом понимания», сформулирована ее «руководящая идея». В прикладном поле концепции разрабатываются вопросы операционализации национальных интересов, установления баланса интересов в треугольнике «государство–общество–бизнес», политизации (секьюритизации) проблем безопасности и др.

Ключевые слова: национальная безопасность, критическая инфраструктура, политологическая концепция, прикладные политологические исследования.

УДК 323.1:321.01:316.322(091)

Горло Н. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), ngm1@rambler.ru

Підходи до типології іредентизму

Мета дослідження полягає у критичному аналізі підходів, запропонованих зарубіжними науковцями для типології іредентизму, та у формуванні нових критеріїв типології. Виокремлення якісних характеристик різноманітних проявів іредентизму дозволяє провести теоретичну типологію, результатом якої є формування ідеальних типів (моделей) іредентизму. Їх розробка сприяє кращому пізнанню явища, адже специфічні риси кожного конкретного прояву іредентизму виступають більш яскраво саме на фоні особливостей всього типу.

Автором запропоновані критерії типології: характер відносин між суб'єктами іредентизму; характер дій, який приписується іншими політичними акторами суб'єктам іредентизму; зміст іредентистських вимог. На основі цих критеріїв виділено такі типи іредентизму: однобічний і взаємний; сепаратистський і експансіоністський; етнотериторіальний і територіальний.

Ключові слова: іредентизм, типологія, типи іредентизму, споріднена держава, іредента.

З огляду на масштаби світової історії іредентизм є відносно молодим політичним явищем, яке виникло у другій половині XIX століття в Італії. Але з того часу він неодмінно здійснює потужний вплив на міжнародні відносини, виконуючи дестабілізуючу роль на світовій політичній арені. Географія іредентизму розширилася, тому що нині різноманітні його прояви спостерігаються у різних кутках світу.

Іредентизм породжений модерною епохою, як, власне, і самі нації та національні держави. Його виникнення обумовлене орієнтацією національних урядів на приведення у відповідність державних кордонів до ареалів розселення етнонаціональних груп, які, як вважається, мають відноситися до однієї нації. Іредентизм – це політичний курс, суб'єктами якого можуть бути держави, політичні партії чи суспільно–політичні рухи, які закликають приєднати до складу однієї держави суміжні території сусідніх держав разом з населенням, яке споріднене за низкою етнокультурних ознак, серед яких культура, мова чи релігія. Проте таке досить універсальне визначення іредентизму у той же час є надто загальним, тому що претендує на всеохоплюючу характеристику цілком відмінних проявів іредентизму. Погляд на історію засвідчує відмінності між італійським іредентизмом, об'єднувачим рухом курдського народу чи експансіоністським іредентизмом Німеччини стосовно Судетської області або Російської Федерації стосовно

Криму. Наявність численних випадків іредентизму актуалізує потребу в узагальненні інформації, що стає основою для розробки типології іредентизму.

Іредентистська проблематика активно досліджується представниками зарубіжних суспільних наук. У працях Т. Амброзіо, Д. Горовіца, Дж. Ландау, Н. Чейзен та ін. проаналізовано сутність іредентизму і його роль у міжнародній політиці. Поряд з цим чимало розвідок спираються на метод кейс–стаді, що дозволяє докладно вивчати досвід окремих країн. Як приклад можна назвати праці Т. Амброзіо і М. Зейдлера (угорський іредентизм), Д. Горані і М. Дупакової (албанський іредентизм), К. Мак і Д. Дж. Берда (камбоджійський іредентизм) та ін. Але попри значний інтерес зарубіжних науковців до іредентистської проблематики питання типології його форм недостатньо розроблене. Існуючі типології спираються на критерії суб'єктів іредентизму (Д. Горовіц, Н. Чейзен) або характеру дій держави, яка проводить політику іредентизму (Р. Бараш, Дж. Ландау). Але з огляду на наявність великої емпіричної бази можна засвідчити недостатність існуючих типологій і необхідність розробки нових, що необхідне для поглиблення знань про іредентизм як досить неоднозначне явище сучасності.

Мета дослідження полягає у критичному аналізі підходів, запропонованих зарубіжними науковцями для типології іредентизму, та у формуванні нових критеріїв типології цього явища. Ключову роль у дослідженні відіграє метод типології, застосування якого виправдане за наявності численних проявів досліджуваного явища, чимало з яких мають схожі риси. Виокремлення якісних характеристик різноманітних проявів іредентизму дозволяє провести теоретичну типологію, результатом якої є ідеальні типи (моделі) іредентизму. Ідеальні типи можуть стати інструментом подальших наукових досліджень, адже специфічні риси кожного конкретного прояву іредентизму виступають більш яскраво саме в контексті особливостей всього типу.

Зарубіжний науковець Дж. Ландау пов'язує іредентизм з політичним курсом держави і виділяє два його різновиди: поміркований, метою якого є захист етнічно спорідненого населення від асиміляції і дискримінації, та радикальний, спрямований на приєднання (анексію) територій, на яких проживають споріднені групи [6]. Правомірність такого підходу до типології іредентизму засвідчує досвід багатьох сучасних держав, які мають співвітчизників за кордоном, але не вдаються до агресивних дій по поверненню територій, на які, як вважають представники радикальних націоналістичних партій, вони мають право. Наприклад, досить поміркований характер на сучасному етапі має румунський іредентизм.

Натомість радикальний варіант передбачає відкрите анексування територій іншої держави. У цьому випадку меншість більш відкрито вимагає, щоб територія її проживання була адміністративно передана до складу іншої держави. Але ці більш екстремальні форми іредентизму відбуваються не досить часто. Історія знає випадки відкритого анексування територій, наприклад, дії німецької влади щодо сусідніх держав, прикордонні території яких були заселені етнічними німцями, або ж російська окупація Криму у 2014 році. Ці дії порушували норми міжнародно-правового законодавства, тому визнаються радикальними. Виникає питання, у яких саме випадках обирається відкрита стратегія щодо анексування

територій. Певні аналогії у діях німецької і російської владних верхівок дають підстави стверджувати, що в обох випадках характерне заперечення існуючого світового порядку, прагнення до реваншу після поразки у масштабних протистояннях (для Німеччини – реванш за поразку у Першій світовій війні, для Росії – втрата позицій після Холодної війни), що підігрівалося досить агресивною військово–стратегічною думкою.

Однак типологія, запропонована Дж. Ландау, не може претендувати на універсальність. З одного боку, поділ іредентизму на поміркований і радикальний варіанти є по суті виділенням чистих, або ідеальних типів, у реальному житті вони досить часто переплітаються, адже поміркований характер може тимчасово замаскувати радикальні цілі. Доцільно навести думку Д. Ягсіоглу про те, що, враховуючи вимоги міжнародно–правової бази, більшість країн, які мають плани або бажання анексувати територію і людей від іншої держави, не явно виявляють їх. Натомість виражають «пристрасний інтерес» до добробуту меншин, яких вони вважають етнічними братами [9]. Небажання здійснювати радикальні дії, очевидно, також можна пояснити тим, що у випадку невдачі громадськість іредентистської держави не пробачить цього політикам, внаслідок чого ті втратять авторитет серед співвітчизників.

Крім того, дану типологію проявів іредентизму можна прийняти за основу у випадку розуміння іредентизму виключно як політичного курсу держави, яка зацікавлена в добробуті споріднених груп. Проте, якщо зважити на те, що іредентизм може ініціюватися спорідненими меншинами, дана типологія не спрацює і необхідні інші підходи.

Д. Горовіц виділяє два варіанти об'єднання політичних акторів, які мають різний статус, і визначає іредентизм і як спробу відокремлення території чи населення однієї держави з метою приєднання до іншої, і як спробу відокремлення території чи населення, що розділені між більш ніж однією державою, з метою подальшого об'єднання їх в єдину новоутворену державу [5, с. 10]. Його підхід базується на критерії статусу учасників іредентизму. Перший варіант є більш поширеним і передбачає наявність одержавленого актора – спорідненої держави і однієї або більше меншин–іредент. У другому випадку суб'єктами іредентизму є групи розділеного народу, жодна з яких не створила власної держави, але всі прагнуть об'єднатися в одному політичному утворенні. Такий іредентизм можна охарактеризувати як «об'єднувчий». С. Сайдман і В. Аурес називають його «курдським стилем» іредентизму [8, с. 1127]. Відмінність між цими видами іредентизму полягає у тому, що у першому варіанті один учасник – іредентистська держава – має більше військових та інших ресурсів, які посилюють вірогідність наближення до мети, натомість курдський приклад демонструє труднощі у реалізації об'єднувчої стратегії.

Російська дослідниця Р. Бараш розробила типологію об'єднувчих рухів, обравши в якості критерію суб'єкта, тобто політичного актора–ініціатора, яким є суспільний рух або іредентистська держава. Суспільний рух може ставити мету створення незалежної держави або входження у склад вже існуючої. Іредентистська держава може переслідувати дві мети, яким відповідають два типи іредентизму: етнічний і історичний. Метою етнічного

іредентизму є відновлення «Великої Батьківщини», що передбачає «збирання» представників етносу з метою створення етнічно гомогенної держави. Ця мета реалізується через пасивні іредентистські вимоги, артикулювання зацікавленості у відокремленості тільки частиною жителів території і представників етнічної групи, яка потенційно відокремлюється [2, с. 49]. Історичний іредентизм спрямований на створення держави на конкретній території, рідше – на основі держави, яку переважно або повністю представляє конкретна етнічна група. Він передбачає «Відновлення Батьківщини», тобто відновлення цілісності території історичного проживання етнічної групи, порушеної об'єктивними обставинами. Засобами реалізації цього виду іредентизму є активні іредентистські вимоги або послідовне вираження іредентистської зацікавленості елітою, яка представляє етнонаціональну групу, а також вимоги змінити існуючий статус території історичного проживання. Ще одна група засобів представлена іредентистським напрямом зовнішньої політики держави або декларуванням відповідних принципів керівництвом іредентистської держави [2, с. 50].

На нашу думку, такий поділ є досить штучним, тому що віднесення різних проявів іредентизму тільки до етнічного виду, метою якого є об'єднання етносу, або тільки до історичного, спрямованого на повернення території проживання групи, не враховує те, що етнічний і територіальний чинники в іредентизмі нерозривно пов'язані, більше того, є взаємообумовленими, адже формування етносу об'єктивно відбувається на певній території, а уявлення про історичну територію етногенезу – невід'ємна складова етнічної ідентичності.

М. Цагараєв поділяє розділені народи на дві групи: «статусно-розділені» і «формально-розділені». Статусно-розділеними є ті народи, етнічна територія яких розділена кордонами двох чи більше держав. Ця група характеризується загостреністю етнополітичних проблем, пов'язаних з питаннями об'єднання етносу, і тенденцією до виникнення тривалих, важковирішуваних етнополітичних конфліктів. Формально-розділеними є народи, етнічна територія проживання яких включена у склад єдиної держави і розділена адміністративними кордонами між двома чи більше її суб'єктами [4, с. 8]. Науковці пов'язують іредентистську стратегію саме зі статусно-розділеними народами, але Ю. Балашов вважає, що іредентистську стратегію можуть формувати й етнічні групи, розділені адміністративними кордонами, наводячи приклад татарського етносу, значна частина якого проживає у Республіці Татарстан і Башкортостані, і ногайців, розділених між Ставропольським краєм, Карачаєво-Черкесією, Чечнею і Інгушетією [1, с. 27, 28]. Адміністративна розділеність, очевидно, характерна більшою мірою для федерацій, де кожен суб'єкт має ознаки державного утворення, а розділеність може сприйматися як проблема внаслідок відірваності частини етносу від управління політичними процесами. На основі підходів М. Цагараєва і Ю. Балашова доцільно виділити зовнішній і внутрішній іредентизм. Зовнішній іредентизм з огляду на перебування споріднених груп у складі різних держав виводить це явище на міжнародну політичну арену, а внутрішній реалізується всередині держави.

Ф. Попов поділяє іредентизм на малий, який розуміється традиційно, як виведення частини території зі

складу однієї держави і наступне приєднання до іншої без формування нового поля влади, і тотальний – політичний рух, направлений на приєднання всієї території суверенної держави до іншої вже існуючої держави, тобто несекціоністська форма іредентизму [3, с. 10, 11]. На нашу думку, тотальний іредентизм – це об'єднання розділених націй, які виступають як самостійні політичні актори, отже, не мають статусу «незвільнених», а тому недоцільно їх об'єднання характеризувати саме як іредентизм, адже реалізується об'єднана уніоністська стратегія рівноправних партнерів. Прикладом уніонізму є об'єднання німецької нації у 1990 році як результат обопільного бажання громадян ФРН і НДР до такого кроку.

Аналіз досвіду іредентизму у різних країнах світу і у різні історичні періоди дозволяє доповнити існуючі типології і виділити ще декілька його різновидів. Критеріями типології виступають: характер відносин між суб'єктами іредентизму; характер дій, який приписується іншими політичними акторами суб'єктам іредентизму; зміст іредентистських вимог.

За характером відносин між суб'єктами іредентизму він може бути однобічним або взаємним. Мова йде про рівень підтримки іредентистських прагнень з боку усіх груп розділеного народу. У випадку однобічного іредентизму ініціатором політичного іредентистського курсу є один учасник, а інший, хоч і інформований про ведення такої політики, не вдається до жодних дій на її підтримку. Але декларування іредентистських гасел, навіть без підтримки з боку іншого учасника, може бути продуманим політичним кроком, покликаним дати політикам певні дивіденди, наприклад, допомогти створити образ «батька нації», який піклується про об'єднання всіх споріднених груп. Взаємний іредентизм передбачає обопільні зусилля обох сторін, а наявність ефекту синергії (спільної дії) значно посилює цей політичний рух, до того ж дозволяє «приписати» іредентизму деякі моральні аргументи, зобразивши прагнення груп розділеного народу до «возз'єднання» в одному політичному організмі як відновлення історичної справедливості. Саме такий обопільний характер мав російський іредентизм у Криму.

Наведені типології можна доповнити ще одним критерієм: за характером дій, який приписується іншими політичними акторами суб'єктам іредентизму, він може класифікуватися як сепаратистський або експансіоністський. Іредентизм, ініційований меншиною-іредентою, має характер сепаратистського руху, який владою поліетнічної держави розцінюється як деструктивне явище і буде всіляко припинятися за допомогою жорстких заходів. Експансіоністський іредентизм представляє собою політичний курс національної держави, яка прагне зібрати в своїх межах усі споріднені групи разом з територіями їх проживання. Сепаратистський і експансіоністський іредентизми можуть бути супутніми один до одного, якщо іредентизм характеризується як взаємний. Ця типологія деякою мірою перегукується з позицією Дж. Ландау, адже радикальний іредентизм за своєю суттю є експансіоністським.

За змістом вимог і наявністю об'єктивних підстав для реалізації політики іредентизму варто розрізняти етнотериторіальний і територіальний різновиди.

Етнотериторіальний іредентизм передбачає приєднання частини території сусідніх держав разом зі спорідненим населенням, яке там проживає і знає

утисків з боку влади. Цей вид іредентизму представлений комбінацією двох чинників – етнічного і територіального. Але сама лише наявність етнічних родичів ще не дає підстави для активного втручання у внутрішньополітичні справи іншої держави, це можливе лише за умови критичного рівня утиску політичних, економічних і інших свобод представників етнічних меншин. У цьому випадку цілком виправданими будуть активні дії щодо захисту таких груп, що може в правових рамках здійснювати зовнішньополітичне відомство.

Нагомість у територіальному іредентизмі етнічний чинник практично відсутній, що є своєрідним парадоксом, який проявляється тоді, коли етнічні родичі вже не проживають на території, яку хоче приєднати іредентистська держава, або ж їх кількість вкрай мала, але в обґрунтуванні іредентистської політики велику роль відіграє пам'ять про володіння територіями у минулому. Д. Горовіц і Д. Ягсиоглу [5; 9] для ілюстрування такого різновиду наводять приклад Аргентини, яка має територіальні претензії до Великобританії з приводу Фолклендських островів. І хоч у цьому випадку відсутнє споріднене населення, яке потребує захисту, все ж можна визнати існування такого типу іредентизму, якщо іредентистська держава дійсно розглядає деяку територію як «незвільнену», адже у перекладі з італійської мови *terre irredente* – «незвільнені землі». Доцільно звернути увагу на двозначність самого поняття «іредента», на чому наголосив казахський дослідник Г. Кім. Він зазначив, що іредента – це і область під політичною юрисдикцією однієї нації, яка пов'язана культурними, історичними чи етнічними зв'язками з іншою нацією, і етнічна меншість, яка компактно і протягом тривалого історичного періоду проживає в прикордонній зоні сусідньої держави [7, с. 87]. Отже, територіальний іредентизм передбачає розширення держави через включення до її складу територій, які були втрачені в результаті захоплення іншими державами. Прагнення до повернення територій у багатьох випадках спирається на великодержавницьку ідею.

Таким чином, типологія іредентизму є важливим науковим завданням, яке має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки забезпечує краще розуміння природи і специфіки даного явища, що у свою чергу дозволяє всебічно аналізувати нові його прояви і адекватно оцінювати їх вплив на політичні процеси. Враховуючи надбання зарубіжних науковців у питанні типології іредентизму, було запропоновано низку інших критеріїв, які дозволили виділити окремі типи іредентизму: 1) односторонній і взаємний; 2) сепаратистський і експансіоністський; 3) етнотериторіальний і територіальний. Типологія іредентизму має сприяти пошуку ефективних заходів, які дозволять попередити його деструктивний вплив на політичні процеси або вирішити проблему функціонування розділених народів іншими, прийнятними з позицій міжнародного права, засобами.

Список використаних джерел

1. Балашов Ю. А. Проблемы разделенных народов и варианты их решения в международно-политическом континууме: автореф. дисс... д.полит.н.: 23.00.02: политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. – Нижний Новгород, 2008. – 64 с.
2. Бараш Р. Явление разделённых этнонациональных групп: политологический анализ [Электронный ресурс] / Р. Бараш. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. – Режим доступа: http://www.isras.ru/files/File/Publication/Barash_kniga.pdf

3. Попов Ф. А. География сепаратизма в современном мире: автореф. дисс... канд. геогр. наук. Специальность: 25.00.24 – Экономическая, социальная, политическая и рекреационная география / Московский государственный университет. – М., 2010. – 24 с.

4. Цагарав М. Этнополитические проблемы разделённых народов: политико-правовые основы их регулирования (на примере осетинского народа): автореф. дисс... к.полит.н. – М., 2009. – 27 с.

5. Horowitz D. L. Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1) / D. L. Horowitz // Irredentism and International Politics / N. Chazan (ed.). – Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991. – P.9–22.

6. Landau J. M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation / J. M. Landau. – Bloomington: Indiana University Press, 1995. – 275 p.

7. Kim G. Irredentism in Disputed Territories and Its Influence on the Border Conflicts and Wars / German Kim // The Journal of Territorial and Maritime Studies. – 2016. – Volume 3, Number 1 (January). – P.87–101.

8. Saideman S. M. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s / S. M. Saideman, Y. R. Ayres // The Journal of Politics. – 2000. – Vol.62, №4. – P.1126–1144.

9. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism [Electronic resource] / D. Yagcioglu. – Regime to access: http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism

References

1. Balashov Ju. A. Problemy razdelenykh narodov i varianty ih resheniya v mezhdunarodno-politicheskom kontinuumе: avtoref. diss... d.polit.n.: 23.00.02: politicheskie instituty, jetnopoliticheskaja konfliktologija, nacional'nye i politicheskie processy i tehnologii. – Nizhnij Novgorod, 2008. – 64 s.

2. Barash R. Javlenie razdeljnykh jetnacional'nyh grupp: politologicheskij analiz [Elektronnyj resurs] / R. Barash. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. – Rezhim dostupa: http://www.isras.ru/files/File/Publication/Barash_kniga.pdf

3. Popov F. A. Geografija secessionizma v sovremennom mire: avtoref. diss... kand. geogr. nauk. Special'nost': 25.00.24 – Jekonomicheskaja, social'naja, politicheskaja i rekreacionnaja geografija / Moskovskij gosudarstvennyj universitet. – M., 2010. – 24 s.

4. Cagarav M. Jetnopoliticheskie problemy razdeljnykh narodov: politiko-pravovye osnovy ih regulirovanija (na primere osetinskogo naroda): avtoref. diss... k.polit.n. – M., 2009. – 27 s.

5. Horowitz D. L. Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1) / D. L. Horowitz // Irredentism and International Politics / N. Chazan (ed.). – Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991. – P.9–22.

6. Landau J. M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. – Bloomington: Indiana University Press, 1995. – 275 p.

7. Kim G. Irredentism in Disputed Territories and Its Influence on the Border Conflicts and Wars // The Journal of Territorial and Maritime Studies. – 2016. – Volume 3, Number 1 (January). – P.87–101.

8. Saideman S. M. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s / S. M. Saideman, Y. R. Ayres // The Journal of Politics. – 2000. – Vol.62, №4. – P.1126–1144.

9. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism [Electronic resource] / D. Yagcioglu. – Regime to access: http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism

Gorlo N. V., Ph.D. in History, associate professor of the Department of Political Sciences, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), ngml@rambler.ru

Approaches to the typology of irredentism

The purpose of the research is the critical analysis of the approaches proposed by foreign scientists for the typology of irredentism, and the formation of new criteria for it. The distinguishing of quality characteristics of different cases of irredentism allows to create a theoretical typology, which results in the formation of ideal types (models) of irredentism. The development of idealized types promotes better understanding of phenomenon, while the specific features of each particular case of irredentism are more clearly outlined against features shared by all.

The author proposes following criteria for the typology: the type of relationship between the subjects of irredentism; the nature of the actions, which is attributed to other political actors of irredentism; the content of irredentist claims. Based on the criteria we identify the following types of irredentism: unilateral and reciprocal; separatist and expansionist; ethno-territorial and territorial.

Keywords: irredentism, typology, types of irredentism, kin-state, irredenta.

Горло Н. В., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры политологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), ngml@ Rambler.ru

Підходи к типологии ирредентизма

Цель исследования состоит в критическом анализе подходов, предложенных зарубежными учёными для типологии ирредентизма, и в формировании новых критериев типологии. Выделение качественных характеристик разнообразных проявлений ирредентизма позволяет осуществить теоретическую типологию, результатом которой является формирование идеальных типов (моделей) ирредентизма. Их разработка способствует лучшему познанию явления, ведь специфика каждого конкретного проявления ирредентизма выступает более ярко именно на фоне особенностей всего типа.

Автором предложены критерии типологии: инициатор ирредентистских требований; характер отношений между субъектами ирредентизма; характер действий, который приписывается другими политическими акторами субъектам ирредентизма; содержание ирредентистских требований. На основе этих критериев выделены такие типы ирредентизма: односторонний и взаимный; сепаратистский и экспансионистский; этнотерриториальный и территориальный.

Ключевые слова: ирредентизм, типология, типы ирредентизма, родственное государство, ирредента.

* * *

УДК 32.019.51

Карчевський М. В., доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права, Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка (Україна, Суми), comcriminal@gmail.com

Карчевська О. В., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля (Україна, Северодонецьк), politolog@yandex.ru

СОЦІАЛЬНІ ТЕОРЕМИ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО ДІАЛОГУ

Пропонуються соціальні теореми, які достатньо повно описують події, що відбулися в Україні протягом 2014–2015 років та надають можливість обґрунтованого прогнозування її побудови реалістичних стратегій подолання кризових тенденцій.

Теорема про політичну імітацію. Політична боротьба, що здійснюється головним чином шляхом імітації, міфологізації свідомості електорату завжди приводить до соціальних конфліктів. Міцність соціальних конфліктів під час руйнації політичних міфів прямо пропорційна тривалості їх використання та інтенсивності формування.

Теорема про суб'єктно-об'єктну трансформацію. В умовах глобалізації світових суспільно-політичних процесів, відсутність або значна обмеженість дієвих інститутів громадянського суспільства створює небезпеку суб'єктно-об'єктної трансформації громади. У такому випадку громада стає лише номінальним суб'єктом певних прав, але фактично перетворюється на об'єкт відносин інших учасників політичного процесу.

Застосування даних теорем для аналізу сучасного стану речей дозволяє зробити наступний висновок: широке використання політичної імітації разом з недостатнім рівнем інституціоналізації національного громадянського суспільства створюють небезпеку соціального конфлікту, який, в умовах сучасних викликів глобалізації, може привести до суб'єктно-об'єктної трансформації української громади.

Мінімізація означеної небезпеки передбачає два головні напрями діяльності: по-перше, зменшення рівня використання імітаційних складових у всіх сферах суспільного буття; по-друге, створення та розширення сфери використання дієвої комунікації між громадою та владою через систему інститутів громадянського суспільства.

На основі означеного пропонується концептуальне бачення національного діалогу.

Ключові слова: Україна, соціальний конфлікт, імітація, громадянське суспільство, соціальна теорема, національний діалог.

2014–2015 роки для України стали найважчими за всю історію її незалежності. Демократичні здобутки, які були визнані аналітиками-скептиками, сьогодні майже втрачені. Навіть, позаблоковий статус, який мав би захистити українців – не спрацював. Можна звинувачувати в усьому зовнішнього ворога, проте це

не стабілізує політичну систему України, не додасть їй можливості виходу з кризи. Події, що відбуваються в нашій країні пред'являють підвищені вимоги до наукової рефлексії. Затребуваним є формулювання обґрунтованих соціальних прогнозів, саме на їх основі можлива побудова реалістичних стратегій подолання кризових тенденцій.

У даній роботі ми спробуємо сформулювати положення, які достатньо повно описують події, що відбулися та надають можливість обґрунтованого прогнозування. Ці положення будемо називати *соціальними теоремами*. Загальновідомо, що у математиці теорема представляє собою твердження, для якого в теорії, що розглядається, існує доказ. Такий доказ базується на аксіомах, які приймаються істинними без всяких доказів або обґрунтувань. Суворе застосування подібного підходу в межах соціально-гуманітарних наук є обмеженим через мультипарадигмальність відповідного наукового дискурсу. Разом з цим, формулювання положень, які ґрунтуються на достатньо доведених та практично загально визнаних результатах наукової розробки соціальних проблем є методологічно допустимим.

Отже, на нашу думку ключовими соціальними теоремами, які дозволяють описати сучасний стан речей є наступні:

1. Теорема про політичну імітацію. Політична боротьба, що здійснюється головним чином шляхом імітації, міфологізації свідомості електорату завжди приводить до соціальних конфліктів. Міцність соціальних конфліктів під час руйнації політичних міфів прямо пропорційна тривалості їх використання та інтенсивності формування.

2. Теорема про суб'єктно-об'єктну трансформацію. В умовах глобалізації світових суспільно-політичних процесів, відсутність або значна обмеженість дієвих інститутів громадянського суспільства створює небезпеку суб'єктно-об'єктної трансформації громади. У такому випадку громада стає лише номінальним суб'єктом певних прав, але фактично перетворюється на об'єкт відносин інших учасників політичного процесу.

Варто зазначити, що питання імітаційних складових політичного процесу, а також проблематика громадянського суспільства й глобалізаційних процесів є достатньо дослідженими. Так звані «квазідемократії» досліджували Ларрі Даймонд [10], Філіп К. Шмиттер [12], Фарид Закарія [11], Гільєрмо О'Донелл [13], Томас Каротерз [9]. Отримані важливі наукові результати, запропоновано класифікації «квазідемократій», встановлено умови та причини їх формування і т.д. Загалом дослідники констатують, що в багатьох країнах склалися режими, які відтворюють інституційний дизайн західних демократій, але наповнюють його принципово іншим змістом, «... формальні демократическі процедури могут исполнять роль фасада, за которым скрываются авторитарные практики» [14, с. 105].

Громадянське суспільство було предметом дослідження багатьох науковців. У контексті сучасного етапу дослідженню концепції громадянського суспільства приділяють увагу Дж. Александер, А. Арато, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Дж. Кін, Дж. Коен та інші. Значний внесок у розробку концепту інституціоналізації громадянського суспільства в рамках сучасного підходу зробили вітчизняні науковці. Загально-теоретичні проблеми розвитку громадянського суспіль-

ства, визначення сутності, структури, класифікації та його функцій відображені в працях М. Михальченка, Ф. Рудича, І. Кресіної, Ф. Кирилюка, В. Горбатенка, В. Баркова, Г. Щедрової, С. Кириченка, А. Колодій, В. Бебика, В. Цвиха, М. Рябчука, Г. Зеленько, О. Чувардинського, О. Тупиці та інших. Грунтовне опрацювання окремих аспектів феномену «громадянське суспільство», дослідження проблем та перспектив розвитку його інститутів міститься в працях С. Наумкіної, В. Пашенка, О. Бабкіної, М. Головатого, Л. Кочубей, О. Новакової, В. Сукачова, О. Полішкарів, І. Гороховського, М. Примуша, Т. Тагаренко, Ю. Шведи, В. Шинкарука та інших учених.

Разом з цим, сучасні тенденції суспільного буття вимагають дослідження проблематики, що знаходиться на перетині питань імітаційної складової політичної діяльності та стабілізаційних потенціалів громадянського суспільства. Мета даної роботи: *сформулювати положення, які достатньо повно описують події, що відбулися в Україні протягом 2014–2015 років та запропонувати на їх основі прогноз, який може бути покладений в основу побудови концепції національного діалогу.*

Питання про достатність наведених теорем для вичерпної характеристики сучасної соціально–політичної ситуації є дискусійним. Проте запропоновані положення окреслюють ключові тенденції та небезпеки національного суспільного буття. Більша частина решти небезпечних соціальних тенденцій є похідними від перелічених. До останніх можна віднести: приховування відсутності стратегічних галузевих реформ імітацією реформування; безперспективність розв'язання соціальних конфліктів шляхом формування нових міфів; під впливом інформатизації суспільства відбувається негативна динаміка етапизації – етап створення міфу до етапу його руйнування, негативними наслідками такої динаміки стає інтенсивність загострення соціальних конфліктів.

На думку німецького соціального філософа М. Шелера міф виступає різновидом знання, яке притаманне душі групи, а не його духові [15, с. 73], знання, яке є «натуральним», тобто таке, що не вимагає формування, навчання [15, с. 90]. Категорія «групова душа» описує розумові функції, які є несвідомими, яких не здійснюють свідомо, але які здійснюються. Поняття «груповий дух» стосується свідомої розумової діяльності. Вчений характеризує міф як різновид нерационального та непроблематичного знання.

Наступний австрійський дослідник – А. Шюц розглядає міф як один зі світів фантазмів. Згідно з його концепцією, кожен світ фантазмів має такі особливі риси: перебуваючи в світі фантазмів, індивід викидає певні елементи реальності, заміщуючи їх певними фантазіями та уявленнями; окрім того, тепер індивід не повинен долати опір реальності; прагматичний мотив перестає домінувати в природній установці індивіда; також індивід позбується уявлень про інтерсуб'єктивний час та простір [16, с. 428–429].

Отже, міфологізація продукує небезпечність так званих політико–правових рішень. Міфом тут є твердження про те, що в деяких випадках допустимо або навіть корисно відходити від норм права і розв'язувати у такий спосіб нагальні проблеми. Як і будь який міф, названий, відповідно до теорем, матиме очікуваний негативний результат – соціальний конфлікт.

Перша теорема доводиться в контексті концепції публічної сфери Ю. Габермаса та відомого дослідження

П. Бергера і Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності: трактат із соціології знання». Інформаційні технології, зокрема піар, внесли до публічної сфери маскаррад, який використовується учасниками для того, щоб приховати дійсні інтереси під час міркувань про «суспільство загального добробуту» або «національні інтереси». Навмисна створена ангажованість дає Ю. Габермасу підстави називати сучасну політичну дискусію «підробкою» справжньої публічної сфери, говорити про перетворення політичного життя на шоу, яке розігрується перед обдуреними «глядачами, які готові до нього приєднатися» [1, с. 195; 5, с. 223, 225].

З метою виключення розмиття сутнісного розуміння категорії «імітація» пропонується авторське його визначення. Політична імітація – *формування суспільної думки про соціально корисні результати діяльності певних політичних акторів за умови фактичної відсутності таких (формування політичних міфів).*

Про механізми формування негативних наслідків політичної імітації попереджали у дослідженні «Соціальне конструювання реальності: трактат із соціології знання» П. Бергер і Т. Лукман. Реальність розуміється ними як «якість, властива феноменам, мати буття, незалежно від нашої волі і бажання». Знання визначає «упевненість у тому, що феномени є реальними і мають специфічні характеристики» [2, с. 9]. Повсякденне життя є «реальністю, що інтерпретується людьми та має для них суб'єктивну значущість як цілісний світ» [2, с. 38]. Це світ, який створюється у їх думках і діях, який вони переживають як реальний. Дослідники обгрунтовують, що, в сучасному суспільстві, на відміну від традиційного, саме ЗМІ «генерують соціальну пам'ять» і задають соціальне значення подіям, що відбуваються [4]. Назвемо таку «реальність повсякденного життя», що сформована на основі відомостей із засобів масової інформації, «новою реальністю».

«Новій реальності», світу, який створюється в думках та діях і який людина переживає як реальний, відповідає «нове знання». Врешті–решт, людина, яка опиняється в оточенні імітаційних повідомлень, втрачає можливість об'єктивного сприйняття дійсності, стає об'єктом маніпулятивних впливів. Фундаментальна передумова демократичного транзиту – забезпечення політичної участі – перестає існувати. Політична імітація, що виявляється у системному маніпулюванні суспільною свідомістю, в принципі виключає можливість демократичного транзиту. *Наслідки політичної імітації полягають у соціальних конфліктах. Коли «нове знання» досягає критичної різниці з об'єктивним відображенням фактичних процесів, відбувається соціальний конфлікт. Міцність такого конфлікту залежить від інтенсивності навіювання певних політичних міфів та тривалості їх використання.*

На превеликий жаль ми мали можливість не тільки поміркувати над теоретичним обгрунтуванням даної соціальної теореми, але й отримали її практичний доказ під час подій 2014 року у Криму, Луганську та Донецьку.

Політична боротьба у незалежній Україні починаючи з 1991 року здійснювалася за найпримітивнішою технологією: електорат розділявся на підставі невеликої кількості міфів, а потім кожна політична сила отримувала свої дивіденди під час чергових виборів. Кожної наступної виборчої кампанії політики підвищували «градус»

дискусії, але під час відповідних каденцій не робили достатньо для розв'язання порушених питань, питань на підставі яких розділявся електорат, і які використовувалися у наступну кампанію з тією ж метою.

Найбільш активно використовувалися такі політичні міфи як «Російська мова, переписування історії» та «Хто кого годусе?».

Перший полягав у розділенні електорату на ґрунті відношення до питання про статус російської мови як другої державної та нерозривно пов'язаних з цим різних підходів до тлумачення національної історії. Жодна з політичних сил не запропонувала розв'язання означених проблем, проте активно використовувала їх для мобілізації електорату. У свою чергу, примітивний політичний дискурс, який фактично зводився до взаємних звинувачень у інтелектуальній обмеженості, забезпечував формування потенціалу соціального конфлікту.

Наступний міф базувався на маніпулюванні регіональними економічними статистичними показниками. Хибність подібних міркувань підтверджується сьогодишнім станом економіки. Ціни на продукти на Сході та в Криму «злетіли», рівень життя в даних регіонах значно погіршився. Не в останню чергу причина цього у торговельній блокаді означених регіонів. В той же час, національні виробники втратили значні ринки збуту продовольчої продукції не отримавши нових, а енергетичний сектор перебуває у перманентній кризі через відсутність прогнозованого ринку кам'яного вугілля відповідної якості. Міфологема «Хто кого годусе?» виявилася недолугою гіпотезою про можливість ефективного окремого існування органічно поєднаних регіонів однієї країни. Разом з цим, тривале використання даного міфу у політичній боротьбі привело до накопичення конфліктного соціального потенціалу критичного рівня.

Таким чином, національні політичні актори через активне та тривале використання політичних імітацій спільно сформували потенціал майбутнього соціального конфлікту.

Наступна соціальна теорема доводиться на ґрунті загальноновизнаних положень про значення громадянського суспільства, його місце у політичному процесі, а також загальної характеристики глобалізаційних тенденцій. Роль громадянського суспільства і тенденції глобалізації по різному пояснюються в межах різноманітних концепцій та теорій. Однак для аргументації визначеної проблеми достатньо положень, які визнаються більшістю дослідників.

Громадянське суспільство представляє собою горизонтальну систему відносин та інститутів, які самоорганізуються, діють на принципах добровільності й свободи від державного впливу. Головна мета громадянського суспільства – акумуляція та представлення інтересів громади та громадян у суспільно-політичному дискурсі. Інститути громадянського суспільства забезпечують вплив на органи державної влади для реалізації означених інтересів.

Глобалізація є одним з головних трендів сьогодення. Вона представляє собою світовий процес інтеграції та уніфікації економіки, політики, культури тощо. Глобалізація діалектична. Разом з очевидними можливостями та перевагами вона створює нові види небезпек. До останніх, зокрема, відноситься проблема істотного зниження можливостей національних урядів у керуванні

суспільством. Досить гостро постає питання збереження фактичного суверенітету держав в умовах викликаного глобалізацією збільшення впливу наддержавних формувань [7]. У такій ситуації інститути громадянського суспільства конкретної держави набувають значення певних запобіжників. Ефективне представлення інтересів громади у суспільно-політичному дискурсі держави запобігає фактичній втраті суверенітету, попереджає розвиток негативних тенденцій під час інтеграції певної країни до світової спільноти. В умовах глобалізації інститути громадянського суспільства забезпечують дотримання політичних та економічних інтересів громади, збереження культурної ідентичності. Відповідно, *входження певної держави до глобалізаційних процесів із недостатньо розвиненим громадянським суспільством створює небезпеку втрати фактичного суверенітету, небезпеку того, що на початку роботи було названо суб'єктно-об'єктною трансформацією, перетворенням громади з суб'єкту певних прав на об'єкт відносин щодо цієї громади інших, більш впливових суб'єктів.*

Ця теорема, також, отримала практичний доказ під час подій 2014 року в Криму, Луганську та Донецьку. Національна практика функціонування організацій громадянського суспільства наочно свідчила про широке використання державного адміністрування. Це приводило до створення квазіструктур, які не були здатні ефективно виконувати функції представництва інтересів суспільства. Громадський сектор не мав достатнього потенціалу для забезпечення політичної стабільності [6]. Через це, у ситуації соціального конфлікту 2014 року громади Луганська, Донецька, АР Крим були позбавлені реального представництва, їх інтереси були проігноровані. Контроль над названими регіонами отримали особи, які не мали жодного відношення до представлення інтересів відповідних громад. Суб'єктність не було відновлено і в умовах вимушеного внутрішнього переміщення. Близько 1,5 мільйона внутрішніх переселенців були позбавлені права голосувати на місцевих виборах 2015 року. Таким чином, відсутність дієвих інститутів громадянського суспільства стала однією з причин перетворення громад Луганська, Донецька та АР Крим з суб'єктів соціального буття на об'єкти з приводу яких висловлюють «глибоку занепокоєність».

Наведені соціальні теореми, запропоновані докази дозволяють переходити до аналізу сучасної ситуації, формулювання прогнозів та висновків щодо стратегій розвитку.

По-перше, лівова частка політичної імітації як і раніше потрапляє до українського політичного дискурсу завдяки владі. Виправдовуючись складністю суспільно-політичної обстановки, сучасні медіа чинять надпотужний маніпулятивний вплив. Ситуація, що склалася вже не є таємницею навіть для зарубіжних дослідників. Так, Жан-Мішель Верноше (Jean-Michel Vernochet) у нещодавно опублікованій роботі «Український клубок» (Ukraine: l'engrenage) зазначає: «В інформаційній сфері немає особливої свободи. Преса підміняє дійсність не задля задоволення, а тому, що виконує важливу для світового порядку, що склався, функцію. Фальсифікація веде до того, що сакральною функцією Четвертої влади стає казати ту правду, яка потрібна правлячим структурам» [3].

Результатом маємо політично аморфне електоральне поле, яке, завдяки системним маніпуляціям, готове

до сприйняття нових політичних імітацій. Зрозуміло, що реакція надмірно радикализованого українського суспільства на руйнацію найновіших політичних міфів може бути не менш деструктивною ніж у 2014 році, можливо навіть летальною для країни.

По-друге, не дивлячись на певні позитивні зрушення у питанні розбудови громадянського суспільства, національний суспільно-політичний дискурс залишається позбавленим ефективного представництва інтересів громад. Переважна більшість громадських акцій знаходиться поза межами правового поля. Це унеможливує конструктивне розв'язання відповідних конфліктів, створює зайве соціальне напруження, віддаляє перспективу налагодження настільки необхідного сьогодні цивілізованого діалогу влади та громадянського суспільства. Варто погодитися з О. Паничем: «Сьогодні Україна переживає чергову, і досить гостру, кризу довіри громадян до влади. Одна з очевидних причин – це брак налагоджених засобів суспільної комунікації, помножений на аморфність українського громадянського суспільства» [8]. Беручи до уваги зміст другої соціальної теореми, необхідно визнати збільшення вірогідності суб'єктно-об'єктної трансформації вже не регіональних, а всієї української громади.

Таким чином, *широке використання політичної імітації разом з недостатнім рівнем інституціоналізації національного громадянського суспільства створюють небезпеку соціального конфлікту, який, в умовах сучасних викликів глобалізації, може привести до суб'єктно-об'єктної трансформації української громади.*

Мінімізація означеної небезпеки передбачає два головні напрями діяльності: по-перше, зменшення рівня використання імітаційних складових у всіх сферах суспільного буття; по-друге, створення та розширення сфери використання дієвої комунікації між громадою та владою через систему інститутів громадянського суспільства. Як видається, саме ці положення можуть бути підґрунтям для побудови національної антикризової стратегії в соціальній сфері. Подальша конкретизація означених напрямів має відбуватися в межах відповідних галузей соціально-гуманітарної науки.

Запропоновані положення можуть бути використані й для формування концептуальних засад національного діалогу. Так, інтерпретація наведених положень дає можливість встановити наступні вектори для його організації та здійснення:

- встановлення міфів, що генерують найбільші потенціали соціальних конфліктів;
- планування та проведення дискусій з метою зменшення конфліктних потенціалів, зумовлених політичними міфами;
- формування під час дискусій максимально затребуваних українським суспільством інститутів та практик ефективного представлення потреб громади;
- налагодження ефективної комунікації між органами державної влади та соціальними інститутами в межах яких здійснюється встановлення та агрегація соціальних потреб в сфері державного регулювання суспільних відносин.

Встановлені вектори дають достатньо чіткі відповіді на ключові питання щодо національного діалогу.

Про що? Предметом діалогу мають стати політичні міфи, що розділяють українське суспільство.

З ким? На підставі технологій примирення слід обирати групи учасників, які, отримавши досвід розвінчування міфів, здійснюватимуть поширення у громаді такого підходу до сприйняття масової комунікації (НГО, студенти, викладачі, представники сільських громад, міських громад тощо).

Навіщо? Результати діалогу:

- політична деміфологізація;
- розвиток критичного сприйняття інформації у суспільно-політичному дискурсі;
- мінімізація маніпулятивних можливостей та конфліктних потенціалів політичних міфів зараз і в подальшому;
- отримання учасниками діалогу досвіду цивілізованого громадського контролю та ефективного представлення інтересів громади (підготовка звернень до органів державної за результатами обговорення міфів).

Висновки. Таким чином, сформульовані соціальні теореми дають можливість достатньо повно охарактеризувати події, що відбулися протягом 2014–2015 років в Україні, здійснити аналіз сучасного стану речей, запропонувати обґрунтований прогноз та сформулювати базові положення національної антикризової стратегії у соціально-політичній сфері:

- широке використання імітації у політичній боротьбі створило значний потенціал соціального конфлікту;
- недостатність інституалізації громадянського суспільства в процесі реалізації даного конфліктного потенціалу у 2014 році привела до суб'єктно-об'єктної трансформації відповідних громад (Луганськ, Донецьк, Крим);
- на сьогодні рівень використання політичної імітації не змінився, ключових, якісних змін у питанні інституціоналізації громадянського суспільства не спостерігається, в контексті доведених соціальних теорем дані обставини вимагають констатувати зростання небезпеки суб'єктно-об'єктної трансформації української громади;
- підґрунтям національної антикризової стратегії у соціальній сфері в цілому та концептуальною основою національного діалогу зокрема має бути мінімізація негативних наслідків політичної імітації, а також розвиток конструктивного діалогу між владою та громадянським суспільством.

Список використаних джерел

1. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society [translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence] / Jürgen Habermas. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1989. – 301 p.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. – 333 с.
3. Варужан Ж. Украина: от прохладной войны к настоящей? [Электронный ресурс] / Жан Варужан // ИноСМИ. – 4.09.2014. – Режим доступа: http://inosmi.ru/world/20140904/222799235.html?utm_source=vk1#ixzz3Cc5SGOxx
4. Пугачев В. П. Информационно-финансовый тоталитаризм: российский эксперимент по американскому сценарию / В. П. Пугачев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – М., 1999. – №4. – С.3–32.
5. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. / Фрэнк Уэбстер; [пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной; под ред. Е. Л. Варгановой]. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
6. Карчевська О. В. Інституціоналізація громадянського суспільства як чинник формування демократичної політичної стабільності в сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Карчевська Олена Василівна; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – 19 с.
7. Лунеев В. В. Глобализация, организованная преступность, терроризм [Электронный ресурс] / В. В. Лунеев // Институт

Литвиненко К. О.,
аспірант відділу гуманітарної безпеки,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), kyrylo.lytvynenko@gmail.com

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ СЕПАРАТИСТСЬКИХ РУХІВ

Проаналізовано теоретичні та нормативні аспекти поняття сепаратизму, визначені підстави виникнення цього явища, надано класифікацію видів сепаратизму за визначеними критеріями, а також видів та форм сепаратистських рухів, як діяльності, спрямованої на реалізацію сепаратизму. Сепаратизм та його прояви можуть бути класифіковані за різними критеріями, що дають змогу виділити їх види та форми. Правильна кваліфікація сепаратистського руху необхідна як для оцінки обґрунтованості вимог, що він пред'являє, так і вироблення стратегії для ефективного вирішення конфлікту.

Ключові слова: сепаратизм, територіальний конфлікт, сецесія, ірредентизм, енозіс, автономізація.

Одним із факторів дестабілізації окремих держав в різних частинах світу, а також, системи міжнародних відносин у цілому, стали сепаратистські рухи, які відзначаються різноманітністю за видами і формою прояву. Дослідження даного явища, визначення його поняття та видів є основою для вироблення засобів запобігання та протидії сепаратизму, забезпечення територіальної цілісності держав, як основного принципу міжнародного права.

Актуальність цієї проблеми для України обумовлюється, передусім, наслідками, які мало для неї посилення сепаратистських рухів у ряді регіонів – загальним зростанням суспільної напруженості, втратою Криму, військовим конфліктом на Донбасі, а також тим, що карта сепаратизму і надалі буде розгріватися Росією у геополітичній грі проти нашої держави. Для запобігання розвитку подій за найгіршим сценарієм Україні необхідно активно протидіяти сепаратистським рухам на різних доступних для неї рівнях. Розуміння їх сутності і правильна кваліфікація мають сприяти виробленню стратегії та чіткої програми дій для боротьби з ними в найбільш ефективний спосіб, захисту своєї територіальної цілісності та гуманітарної безпеки.

Проблема сепаратизму цікавила багатьох українських вчених. Різні прояви цього явища досліджували В. Дівак, С. Савойська, О. Кривицька, І. Балашенко та інші.

Метою даної роботи є визначення явища сепаратизму і сепаратистських рухів, а також класифікація їх видів за різними критеріями. Для її досягнення будуть виконані наступні завдання: теоретичне осмислення поняття «сепаратизм»; дослідження підстав виникнення цього явища; аналіз його видів і форм; формулювання відповідних висновків.

Сепаратизм як поняття пройшло значний шлях у своєму розвитку і наразі є досить широким та багатозначним. Його можна розуміти і як устремління, і як рух, і як переконання в необхідності відділення від держави певної території з метою створення нової самостійної держави, переходу до складу іншої держави або набуття статусу широкої автономії. Крім того, під сепаратизмом часто розуміється також підтримка відокремлення, вимоги та принципи його прихильників, а також особлива політична опозиція центральній владі [1, с. 3].

Сепаратистський рух можна визначити як соціальну форму реалізації сепаратизму, яка проявляється у цілеспрямованій діяльності певних індивідів чи соціальних груп, спрямованої на відокремлення від держави певної

території з метою створення нової самостійної держави, переходу до складу іншої держави або набуття статусу широкої автономії.

Слід зазначити, що визначення «сепаратизму» не зустрічається в універсальних міжнародних документах. Перша спроба закріпити це поняття була зроблена в рамках Шанхайської конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, прийнятої Шанхайською організацією співпраці (включає в себе КНР, РФ, Казахстан, Таджикистан, Киргизію, Узбекистан). Ст.1 документу визначає, що «сепаратизм» – це будь-яке діяння, спрямоване на порушення територіальної цілісності держави, в тому числі, на відділення від нього частини його території, або дезінтеграцію держави, скоєне насильницьким шляхом, і так само планування та підготовка такого діяння, пособництво у його скоєнні, підбурювання до нього, що переслідується в кримінальному порядку відповідно до національного законодавства Сторін [2].

Проект Закону України «Про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію)» визначає сепаратизм як діяльність, спрямовану на відокремлення частини території України з етнічних, мовних, релігійних мотивів для створення нової держави, наділеної політичною самостійністю або широкою автономією [3].

У міждержавних та внутрішньодержавних справах під поняттям «сепаратизм», як правило, мають на увазі політичний сепаратизм, тобто певні дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності однієї країни шляхом відділення від неї певної частини території для її входу до складу іншої країни або оголошення нової незалежної держави.

У практиці міжнародних відносин право на державність визнавалося зазвичай за певними народами та націями, які при цьому були джерелом суверенітету в країні.

На практиці принцип народного суверенітету вперше був закріплений в Конституції США такими словами: «Ми, народ Сполучених Штатів, щоб створити досконаліший союз, установити правосуддя, забезпечити внутрішній спокій, запровадити спільну оборону, сприяти загальному добробуту та забезпечити нам самим і нашим нащадкам блага свободи – видаємо і встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки» [4]. Розуміння народу як джерела влади та суверенітету в державі закріплено в основних документах більшості держав світу. Формулювання можуть бути різні, але принцип народного суверенітету наразі є загально визнаним [5, р. 8]. Стаття 5 Конституції України, зокрема, передбачає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [6]. Міжнародне право визнає рівність народів між собою та право вибору народами своєї, в першу чергу, політичної організації, як це було закріплено у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі Нікарагуа проти США [7].

Ряд вчених розглядали право народів та націй на власні держави у доктрині націоналізму чи національних держав. Так, Елі Кедурі визначає, що націоналізм є доктриною, яка намагається надати критерій, за яким суспільні групи можуть належним чином здійснювати самостійне врядування, законним чином реалізувати державну

владу та мати право на участь у співтоваристві держав. Якщо коротко, його доктрина виходить з того, що людство природним чином поділене на нації [народи], що можуть бути визначені за наявністю у них певних характеристик, і що єдиним правовим способом здійснення влади є національне самоврядування [8]. Підтримував таку думку і Ернест Геллнер, наголошуючи, що кордони держав в ідеалі мають збігатися з межами проживання народів [9, с. 29].

Зрозуміло, що не всі етноси чи інші соціальні групи мають можливість бути представлені політично та задовольнити будь-які свої потреби, і далеко не всі нації є моноетнічними. Тому сепаратистські рухи є досить поширеним у наш час явищем і виражають позиції соціальних груп, які з тих чи інших причин не можуть політично реалізувати свої прагнення жити у власній державі або ж вважають себе дискримінованими за соціальною, економічною, релігійною, мовною ознаками. Більшість з них апелюють до права народів і націй на самовизначення як правової підстави руху, спрямованого на відділення чи автономізацію.

Ідея рівноправності народів та їх права на самовизначення виникла ще в період буржуазних революцій. Офіційно на міжнародному рівні вона закріплена в статті 1 Статуту ООН як намір Організації «...розвивати дружні відносини між націями на основі поваги принципу рівноправності і самовизначення народів, а також вживати інших відповідних заходів для зміцнення загального миру» [10]. В подальшому даний принцип згадувався у таких документах, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р., Пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., Заключний Акт НБСЄ тощо.

Якщо в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р. акцент робився, перш за все, на праві на самовизначення колоніальних країн, то Декларація про принципи міжнародного права чіткіше формулює згаданий принцип, визначаючи, зокрема, що «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення» [11].

Варто звернути увагу на певні особливості у визначенні змісту принципу рівноправності народів та їх права на самовизначення. Його суб'єктами є саме народи. З одного боку, як стверджує Л. Д. Тимченко, це зроблено для того, щоб не ускладнювати реалізацію цього права для поліетнічних народів. Тому в преамбулі Конституції України – багатонаціональної держави – проголошено, що Основний Закон країни прийнятий на основі реалізації українською нацією, всім Українським народом права на самовизначення [12, с. 106]. З іншого боку, це обмежує коло дестинаторів цього права – ними є народи та нації як досить великі, цілісні та сталі соціальні утворення. Етнічні, релігійні, мовні меншини мають право на культурну автономію та на повагу їхніх інтересів, що закріплюється у статті 27 Пакту про громадянські та політичні права: «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою

релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» [13]. Це положення спрямоване на гарантування певної стабільності всередині держав та уникнення радикальних проявів сепаратизму. Звичайно, даний принцип має співвідноситися з принципами непорушності державних кордонів та територіальної цілісності держав. У контексті сумнозвісних подій в Україні можна згадати, що в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р. визначено, «...що усяка спроба, спрямована на те, щоб частково або повністю зруйнувати національну єдність і територіальну цілісність країни, несумісна з цілями і принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй» [14].

Звичайно, даний принцип закріплює право, а не обов'язок народів до самовизначення. При цьому, за ними залишається право обирати напрями внутрішньої та зовнішньої політики. Заключний Акт НБСЄ передбачає, зокрема, що «...виходячи з принципу рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати за своїм розсудом свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток» [15].

Як бачимо, міжнародне співтовариство, визначаючи право народів і націй на самовизначення, досі не може дати однозначної відповіді, яким чином це право має кореспондувати з правом на територіальну цілісність держав, за якою загальновизнаною процедурою воно має реалізовуватися, що, звичайно, грає на руку сепаратистським рухам по всьому світу, які, завдяки неоднозначній реакції світової спільноти на їх діяльність, можуть очікувати досягнення своїх політичних цілей. Звісно, така ситуація має вибуховий потенціал для ескалації територіальних конфліктів. Як бачимо, явище сепаратизму є досить багатостороннім. Тож адекватного його розуміння можна досягти завдяки виявленню різних його аспектів. Для цього доцільно є класифікація проявів сепаратизму за визначеними нижче критеріями.

Сепаратизм може проявлятися у різних сферах соціального життя. Так, у залежності від сфери прояву цього явища, можна виділити політичний, економічний, правовий, ідеологічний сепаратизм.

Політичний сепаратизм є найбільш формалізованим (і, як правило, найбільш організованим) видом руху за відокремлення чи автономізацію. Проявляється він, зазвичай, у діяльності законних чи незаконних політичних партій, які, ставлячи себе в опозицію офіційній владі, переслідують цілі відокремлення чи автономізації частини території держави, населення якої вони представляють.

У свою чергу, політичний сепаратизм може поділятися на етносоціальний та регіональний.

Етносоціальний сепаратизм спрямований на відокремлення територій, на яких проживають представники етносу, відмінного від того, що визначає державну владу в певній країні. Зазвичай, такі рухи намагаються скористатися правом народів та націй на самовизначення для отримання власної незалежної держави або приєднання до держави, де їх етнос є титульним.

Регіональний сепаратизм, зазвичай, виникає через різні соціально-економічні проблеми, що викликають незадоволення жителів окремих регіонів. Тож його суб'єктами можуть бути представники титульного народу

держави. Мотивацію таких рухів можна проаналізувати на прикладі Каскадії – біорегіону, розташованого на території західної частини США та штату Британська Колумбія (Канада), за відокремлення якого виступає певна кількість його жителів. Вони заявляють, що їх об'єднують спільні цінності: захист навколишнього середовища, біорегіоналізм, недоторканність майна, громадянських прав і свобод. Посилаючись на сильні політичні, економічні, культурні та екологічні комплекси регіону, представники даного руху впевнені, що майбутнє незалежне утворення дозволить ефективніше вирішувати наявні екологічні та соціально-економічні проблеми, ніж «неповороткий» федеральний уряд [16].

Економічний сепаратизм може виникати на підставі дискримінаційного розподілу ресурсів та бюджетних асигнувань всередині держави. Такі дії центральної влади мотивують певний регіон на зміну економічної системи держави в цілому або вихід з неї, створення власного самостійного ринку та на переорієнтацію виробництва на зовнішні ринки.

Варто зазначити, що економічні негаразди посилюють інші існуючі протиріччя в суспільстві. Так, рух за відокремлення Каталонії, який традиційно апелює до відмінності місцевої мови, культури та етнічного походження, останнім часом почав використовувати і економічний аргумент – на думку його прихильників, отримання місцевою владою більшого фіскального контролю дозволить подолати дефіцит бюджету та економічні проблеми. Незалежність економічно розвинутої області може звільнити її від необхідності видавати величезні кошти в центральний бюджет, підтримуючи цим самим менш розвинуті регіони (наразі Каталонія віддає у центральний бюджет щороку на 18 млрд. євро (що становить 9% ВВП регіону) більше, ніж отримує назад у формі інвестицій) [17].

Деякі дослідники простежують цікавий зв'язок між активізацією сепаратистських рухів та посиленням інтеграційних процесів в регіоні [18]. Відсутність торгівельних бар'єрів надає областям країн можливість виходу на великі ринки вільної торгівлі без втручання органів центральної влади у цей процес (як це гарантують, наприклад, чотири свободи ринку ЄС), що включає і можливість отримання прямих інвестицій. Це, в свою чергу, знімає багато економічних перешкод для відокремлення – принаймні, при виконанні усіх правових вимог та отриманні визнання, новостворена держава не опиниться в економічній ізоляції і не втратить налагоджені торгівельні зв'язки.

Правовий сепаратизм полягає у наданні верховенства місцевим правовим нормам над загальнодержавними або умисній їх неузгодженості. Така ситуація можлива як при отриманні певною адміністративною одиницею держави спеціального правового режиму (в законний спосіб), так і при самовільному його проголошенні (що є актом непокорі центральної владі). Так, наприклад, Основний Закон спеціального адміністративного району Гонконг, проголошуючи, що останній є невід'ємною частиною КНР, у статті 2 визначає, що «Національний Народний Конгрес уповноважує Спеціальний Адміністративний Район Гонконг на здійснення своєї автономії в області виконавчої, законодавчої та судової влади, включаючи право на остаточне судове рішення, відповідно до цього Закону» [19]. У 2014 році рішення Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників провести

реформу системи виборів виконавчої влади Гонконгу у 2017 році (закріпити механізм узгодження з центральною владою трьох кандидатів перед початком загального голосування) породило масштабні протести. Фактично, вони були направлені на захист верховенства місцевих законів перед рішеннями пекінської влади. Широка автономія була надана цьому регіону до 2047 року, але питання, чи зникне бажання гонконгців мати свою власну правову систему в межах однієї китайської держави, стає актуальним вже зараз.

Ідеологічний сепаратизм спрямований на утвердження ідеології, що пропагує пріоритет місцевих інтересів над загальнодержавними та протиставляє певний регіон цій державі на певних підставах. В основі такого сепаратизму можуть бути покладені етнічні, релігійні, цивілізаційні, расові, мовні відмінності. Прикладами діяльності ідеологічних сепаратистів можна назвати створення концепцій так званого «народу Криму», «Новоросії», «русского мира» тощо.

Якщо казати про форми реалізації сепаратизму, про діяльність, спрямовану на відокремлення певної частини держави, тобто, про сепаратистські рухи, то їх можна класифікувати за наступними критеріями:

За характером свого прояву сепаратистські рухи можемо поділяти на формальні та фактичні. Формальний сепаратизм проявляє себе пасивно – скоріше, у формі генерування ідеї про можливе відокремлення. Фактичний сепаратизм проявляється вже у конкретних кроках організованих груп. Варто зауважити, що навіть формальні вияви сепаратизму можуть трактуватися як кримінальне правопорушення, оскільки більшість країн світу у своєму законодавстві передбачають відповідальність за посягання на територіальну цілісність, що включає в себе і підбурювання до таких дій.

За кількістю зацікавлених сторін сепаратистські рухи можна поділити на звичайні (коли певний регіон виступає за відокремлення з метою отримання незалежності) та ускладнені іноземним елементом. Останні можна визначити за активною підтримкою руху певною третьою стороною, якою може бути країна, зацікавлена у подальшому приєднанні відокремленої території, національна чи етнічна діаспора або ж релігійна громада.

Важливим критерієм для класифікації сепаратистських рухів є правова законність вимог їх суб'єктів. Так, у міжнародному праві закріплена правосуб'єктність народів і націй, що борються за незалежність, виходячи зі свого права на самовизначення. Тобто, вони виступають в якості суб'єктів міжнародного права і міжнародних відносин, оскільки міжнародне співтовариство визнає їх боротьбу справедливою, вимоги – обґрунтованими, і готове в майбутньому визнавати їх в якості незалежних держав. Видається, що вирішальну роль тут грає саме визнання міжнародним співтовариством. Так, наприклад, Організація визволення Палестини, хоча й очолює сепаратистський рух в Ізраїлі, але має статус спостерігача в ООН та членство в ЮНЕСКО. Доктрини визнання не можуть оперувати чіткими нормами з приводу того, скільки держав мають визнати той чи інший рух чи те чи інше державне утворення, щоб «легалізувати» його існування. Але зрозуміло, що, наприклад, самопроголошена республіка Косово, яку визнали 110 держав світу [20] має ширші можливості для діяльності на міжнародній арені ніж, приміром, Абхазія чи Південна Осетія.

За способом досягнення поставлених цілей, сепаратистські рухи можемо поділити на мирні та збройні.

Мирні сепаратистські рухи, як правило, спрямовані на вирішення існуючих суперечностей інструментами політики. Найбільш типовим для цього способу інструментом є проведення плебісциту для визначення реального бажання населення отримати незалежність чи автономію.

Збройні сепаратистські рухи є вкрай небезпечним явищем, оскільки призводять до сильної дестабілізації як в державі, так і регіоні, чисельних людських жертв та економічної кризи. Досягати своїх цілей вони можуть як військовим шляхом – стаючи стороною неміжнародного збройного конфлікту (громадянської чи гібридної війни, іншої форми протистояння з урядовими військами), так і шляхом екстремістської діяльності – організовуючи терористичні акти та інші суспільно-небезпечні діяння.

За формою сепаратистські рухи традиційно поділяють на сецесію, іредентизм, енозис, автономізацію.

Сецесія є рухом з відокремлення певної території з метою створення самостійної держави (або повернення собі цього втраченого статусу). Прикладами сецесії можна назвати боротьбу за незалежність республіки Ірландії, рух за самовизначення Корсики тощо.

Іредентизм позначає рух за відокремлення певної території однієї держави для приєднання до сусідньої. Можливість виникнення такого явища обумовлюється тим, що нинішні державні кордони не завжди збігаються з фактичним розселенням етнічних груп. Особливо на прикордонних територіях населення може бути змішаним та схильним до культурного, ідеологічного та економічного впливу сусідньої держави. Прикладом іредентизму був сепаратистський рух в Автономній Республіці Крим, оскільки його кінцевою метою було приєднання до Російської Федерації.

Енозис визначається як рух за об'єднання етнічної групи в рамках однієї держави, яке передбачає відокремлення територій інших країн, на яких представники цієї групи переважно проживають. Відомим проявом енозису був рух грецьких провінцій Османської імперії за об'єднання з Грецією. Ознаки енозису має відокремлення Південної Осетії від Грузії та її подальша інтеграція з РФ, що, в кінцевому підсумку, може призвести до об'єднання етнічних земель осетинів в рамках однієї держави.

Автономізація позначає рух за отримання регіоном більшої політичної влади у певних сферах та самостійності від центральної влади. Так, каталонський і баскський рухи в Іспанії призвели до надання відповідним регіонам широкої автономії. Варто зазначити, що ослаблення влади центру може бути тільки проміжною метою у стратегії сепаратистського руху. Так, наприклад, у Шотландії чи Каталонії, які в межах держав, до яких вони належать, користуються досить широкою автономією у здійсненні виконавчої та судової влади, питання про необхідність проведення плебісциту піднімається досить часто. Це свідчить про те, що поступки центральної влади не завжди є вирішенням накопичених протиріч та проблем.

Отже, на основі проведеного аналізу можемо зробити наступні висновки:

Сепаратизм є складним багатостороннім явищем, що не має однозначного нормативного визначення та кваліфікації, тож конкретні його прояви не завжди отримують однозначну оцінку як в теорії, так і на практиці;

Міжнародно-правовою основою для сепаратистських рухів слугує принцип рівноправності народів та їх права на самовизначення. Дискусії щодо того, якими саме ознаками має характеризуватись група для законної реалізації цього права, а також відсутність однозначного трактування, як це право має кореспондуватися з принципом територіальної недоторканості держав, сприяють сепаратистським настроям;

Сепаратизм та його прояви можуть бути класифіковані за різними критеріями, що дають змогу виділити їх види та форми.

Зазначимо, що правильна кваліфікація сепаратистського руху дає можливість як оцінити обґрунтованість його вимог, так і знайти способи вирішення конфлікту. Аналізу можливих стратегій протидії сепаратизму та розробці відповідних рекомендацій можуть бути присвячені окремі наукові роботи.

Список використаних джерел

1. Нуруллин Р. М. Понятие сецессии в политической науке // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 2010. – Т.152, Кн.1. – С.212–221.
2. Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом от 15 июня 2001 г. // Московский журнал международного права. – 2001. – №4. – С.233–243.
3. Проект Закону України від 17.07.2014 р. №4300а «Про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаартизацію)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG3BG68I.html
4. Конституція США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%A8%D0%90
5. Father Robert Araujo, Sovereignty, Human Rights, and Self-Determination: The Meaning of International Law, 24 Fordham Int'l L.J. 1477 (2000). – 58 p.
6. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
7. Military and Paramilitary Activities (Nicaragua v. United States of America), Merits [1986] ICJ Rep 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf>
8. Kedourie Elie. Nationalism [Text]: E. Kedourie. – Rev. ed. – New York: Praeger, 1961. – 151 p.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
10. Статут ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page
11. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569
12. Тимченко Л. Д. Міжнародне право: Підручник / Л. Д. Тимченко, В. П. Кононенко. – К.: Знання, 2012. – 631 с.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043
14. Резолюция 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам 14 декабря 1960 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_280
15. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055
16. Cascadians: Shared Cultural Traits, Values «The Nation of Cascadia» «Big Local» – «The Great Nearby». Vancouver Sun, May 7, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.canada.com/vancouver/news/westcoastnews/story.html?id=46e85afe-2e9c-4b5f-8c21-e5dcd72b35c3&p=1>
17. Ryan Barnes. Catalonia and the Rise of Economic Separatism in Europe. European Institute, Nov. 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeaninstitute.org/index.php/162->

european-affairs/ea-november-2012/1642-catalonia-and-the-rise-of-economic-separatism-in-europe

18. Brancati, Dawn. Another Great Illusion: The Advancement of Separatism through Economic Integration. *Political Science Research and Methods* 2 (01). Cambridge University Press, 2014. – P.69–95.

19. Основний Закон спеціального адміністративного району Китайської Народної Республіки Гонконг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=182011

20. Who recognizes Kosovo as an independent state? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kosovothanksyou.com/>

References

1. Nurullin R. M. Ponjatie secessii v politicheskoj nauke // Uchen. zap. Kazan. un-ta. Ser. Gumanit. nauki. – 2010. – T.152, Kn.1. – S.212–221.

2. Shanhajskaja konvencija o bor'be s terrorizmom, separatizmom i jekstremizmom ot 15 ijunja 2001 g. // Moskovskij zhurnal mezhdunarodnogo prava. – 2001. – №4. – S.233–243.

3. Proekt Zakonu Ukraïny vid 17.07.2014 r. №4300a «Pro tytdiju i zapobigannja separatyizmu ta podolannja naslidkiv separatyts'koi dijalnosti na terytorii Ukraïny (deseparatyzaciju)» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG3BG68I.html

4. Konstytucija SShA [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%A8%D0%90

5. Father Robert Araujo, Sovereignty, Human Rights, and Self-Determination: The Meaning of International Law, 24 *Fordham Int'l L.J.* 1477 (2000). – 58 p.

6. Konstytucija Ukraïny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

7. Military and Paramilitary Activities (Nicaragua v. United States of America), Merits [1986] ICJ Rep 14. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.icj-cij.org/doctrines/files/70/6503.pdf>

8. Kedourie Elie. Nationalism [Text]: E. Kedourie. – Rev. ed. – New York: Praeger, 1961. – 151 p.

9. G'elner E. Nacii' ta nacionalizm; Nacionalizm: Per. z angl. – K.: Takson, 2003. – 300 c.

10. Statut OON [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page

11. Deklaracija o principah mezhdunarodnogo prava, kasajushhij sja družestvennyj otnoshenij i sotrudnichestva mezhdu gosudarstvami v sootvetstvii s Ustavom Organizacii Ob'edinennyh Nacij [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569

12. Tymchenko L. D. Mizhnarodne pravo: Pidruchnyk / L. D. Tymchenko, V. P. Kononenko. – K.: Znannja, 2012. – 631 s.

13. Mizhnarodnyj pakt pro gromadjans'ki i politychni prava [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043

14. Rezolucija 1514 (XV) General'noj Assamblei OON. Deklaracija o predostavlenii nezavisimosti kolonial'nyh stranam i narodam 14 dekabrja 1960 g. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_280

15. Zakljuchitel'nyj akt Soveshhanija po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055

16. Cascadians: Shared Cultural Traits, Values «The Nation of Cascadia» «Big Local» – «The Great Nearby». *Vancouver Sun*, May 7, 2008. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.canada.com/vancouver/news/westcoastnews/story.html?id=46e85afe-2e9c-4b5f-8c21-e5dcd72b35c3&p=1>

17. Ryan Barnes. Catalonia and the Rise of Economic Separatism in Europe. *European Institute*, Nov. 2012. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.europeaninstitute.org/index.php/162-european-affairs/ea-november-2012/1642-catalonia-and-the-rise-of-economic-separatism-in-europe>

18. Brancati, Dawn. Another Great Illusion: The Advancement of Separatism through Economic Integration. *Political Science Research and Methods* 2 (01). Cambridge University Press, 2014. – P.69–95.

19. Osnovnyj Zakon special'nogo administratyvnogo rajonu Kytajs'koi Narodnoi Respubliki Gonkong [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=182011

20. Who recognizes Kosovo as an independent state? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kosovothanksyou.com/>

Lytvynenko K. O., graduate student of the Department of Humanitarian Security of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), kyrylo.lytvynenko@gmail.com

Definition and classification of separatist movements

The article analyzes the theoretical and normative aspects of the concept of separatism and the reasons for generation of this phenomenon, presents a classification of the types of separatism in accordance with specific criteria as well as the aims and forms of separatist movements that could be defined as some activities aimed at implementing separatism. Separatism and its manifestations can be classified according to various criteria that allow us to identify their types and forms. The proper qualification of a separatist movement is required in order to assess the validity of separatists' claims and to develop some strategies for the effective resolution of a conflict.

Keywords: separatism, territorial conflict, secession, irredentism, enosis, autonomy.

Литвиненко К. А., аспирант отдела гуманитарной безопасности, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), kyrylo.lytvynenko@gmail.com

Понятие и классификация сепаратистских движений

Проанализированы теоретические и нормативные аспекты понятия сепаратизма, определены основания возникновения этого явления, представлено классификацию видов сепаратизма по определенным критериям, а также видов и форм сепаратистских движений, как деятельности, направленной на реализацию сепаратизма. Сепаратизм и его проявления могут быть классифицированы по различным критериям, позволяющие выделить их виды и формы. Правильная квалификация сепаратистского движения необходима как для оценки обоснованности требований, которые оно предъявляет, так и для выработки стратегии для эффективного разрешения конфликта.

Ключевые слова: сепаратизм, территориальный конфликт, сецессия, ирредентизм, энотиз, автономизация.

* * *

УДК 355.01+327.8

Мельник О. М.,

кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного (Україна, Львів), lmmlviv@gmail.com

КОНЦЕПЦІЯ «ПРЕЕМПТИВНОЇ ВІЙНИ» ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИ ВЕДЕННІ БОЙОВИХ ДІЙ

Розглянуто сутність концепції «преемптивної війни» як принципу бойового застосування в новітніх поглядах на розвиток воєнного мистецтва. Розкрито історичні особливості та характерні чинники, які визначили формування концепції. Обґрунтовано основні принципи концепції.

Проаналізовано концепцію преемптивної війни та визначено сутність терміну «преемпція». Розкрито відмінності механізму дій преемптивної та гібридної війни.

Ключові слова: преемптивна війна, преемпція, націобудівництво.

Розвиток цивілізаційних процесів сучасності відбувається в рамках принципово нової філософсько-політологічної парадигми епохи постмодерну. Новими об'єктами наукового дискурсу є соціальні феномени коду та матриці, кардинально переорієнтовується інформативне протистояння, його завданням і ціллю стає переформатування ментальності нації та деформація патернів національної пам'яті, що зумовлено метою інформаційної війни. На основі теорії «керованого хаосу» ґрунтуються сучасні розробки новітніх військових теорій та концепцій постмодерну – мережецентричної, гібридної, консенсусної, преемптивної, мережевої воєн, а також концепції «стратегічних комунікацій».

Питання вивчення сутності концепції преемптивної війни розкрито у працях Дж. Шарпа, Г. Почепцова, Ю. Крупнова.

Концептуальні зміни у воєнних доктринах в багатьох галузях воєнного мистецтва з'явилися внаслідок домінування двох тенденцій, що сформувалися ще з кінця 90–х рр. XX ст.

Перша тенденція пов'язана із зростанням «інформаційної озброєності» ОВТ у системах виявлення, бойового управління, зв'язку, розвідки, комп'ютерних і космічних системах. Це привело до удосконалення ефективності ядерних і звичайних зразків ОВТ за рахунок підвищення точності, скорочення підлітного часу, якісного зростання можливостей виявлення та супроводження цілей.

Друга тенденція підкреслює вразливість інформаційно-комунікативних систем до зовнішнього, ворожого впливу, помилок у програмному забезпеченні, технічних збоїв і наголосила на важливості та значенні «людського чинника» у проведенні військових операцій проти інформаційних систем.

Таким чином, з одного боку, швидкими темпами зростає бойова ефективність ОВТ та якість інформаційного озброєння, а з іншого – позначився рівень низької (недостатньої) захищеності цих систем від зовнішніх впливів в умовах гіперрозвитку технологій, інформаційної зброї та способів їх застосування. Сфера традиційного протистояння між наступальними й оборонними системами змістилася у кіберпростір і перетворилася у глобальну сферу протистояння.

Особливостями цього протистояння є:

1. Необмеженість у часі й просторі. Область інформаційного протистояння не може бути обмежена ні окремим ТВД ні часом, ні простором, ні системою ОВТ.

2. Неконтрольованість і відсутність міжнародних домовленостей з цього приводу (крім обмежень з розгортання РЛС).

3. Множина конфігурацій. Область інформаційного протистояння не має визначених форм і способів застосування.

4. Необмежені можливості практичного застосування ІТ у системі стратегічних ядерних засобів, повітряно-космічної, протиповітряної оборони.

Нове розуміння інформаційної могутності держави в сучасному світі відображене множиною дефініцій терміну «війна» та її різновидів, що з'явилися у військовій науці «мережецентрична», «інформаційно-центрична», «знансцентрична», «гібридна», «преемптивна», «консциєнтальна», «інформаційна війна стратегічних комунікацій», «інформаційно-мережева», «мережева». Основною ознакою сучасних воєн стало комплексне поєднання протистояння в інформаційній сфері з веденням реальних бойових дій. Російський дослідник В. І. Сліпченко на основі аналізу основних форм і методів збройної боротьби, запропонував класифікацію поколінь воєн:

перше покоління – часів античних, аграрних та кочових суспільств;

друге покоління – епохи мануфактурного виробництва;

третє покоління – ранніх індустріальних суспільств;

четверте покоління – розвинутих індустріальних суспільств;

п'яте покоління – локальні конфлікти і «холодна війна» ядерної епохи;

шосте покоління – неконтактні, дистанційні війни із застосуванням високоточної зброї;

сьоме покоління – інформаційно-мережева [1, с. 22].

Існує і класифікація воєн ХХ–ХХІ століть як надскладного соціально-політичного явища, які залежно від основних характеристик поділяються на:

1. Війни великих мас населення (I світова війна) – 1914–1918 рр.

2. Війну моторів (II світова війна) – 1939–1945 рр.

3. Війну з абсолютизацією ролі ЗЗМУ («холодна війна») – 1945–1991 рр.

4. Когнітивну війну з опорою на інформацію як основний засіб ведення бойових дій – 1992–2010 рр.

5. Війну Керованого Хаосу – сукупності роз'єднаних у просторі, але об'єднаних єдиною метою військових конфліктів – з 2010 р. [2].

Український дослідник М. Сенченко запропонував так класифікувати світові війни ХХ–ХХІ століть. На його думку, «холодна війна» була Третьою світовою (1946–1991 рр.), а з 1992 р. людство вступило у Четверту світову. «Особливість сучасної війни в тому, що більшість людей не відчують воєнних дій, не здогадуються, що вона перманентна і відбувається щоденно, щогодини і щохвилини. Вона невидима і її бойові дії відчуває тільки та частина людства, яка добре поінформована. Сучасна війна має три театри воєнних дій: геополітичний або фізичний, інформаційний чи психологічний, духовний або цивілізаційний» [3].

Р. Багіров справедливо зауважує, що під впливом сучасних політичних комунікацій відбуваються фундаментальні зрушення в соціокультурних характеристиках воєн і збройних конфліктів. «Образ війни, як запеклого збройного протистояння, тьмяніє на тлі образів нанотехнологічної, психологічної, інформаційної, консциєнтальної (війна свідомості) і преемптивної («перероблення націй») воєн. Світ вступає в новий етап боротьби як конкуренції форм організації свідомості, де предметом ураження та знищення є певні типи свідомості. Найважливішим об'єктом сучасних, і, особливо, майбутніх воєн стають менталітет націй, духовні основи армій, віра, ідеологія, історія, патріотизм, культура, національна ідентичність. Звідси зрозуміла та увага, яку розвинені держави приділяють питанням забезпечення інформаційної складової військової безпеки, захисту свого способу життя» [4, с. 10].

Таким чином, зміни у воєнних доктринах зумовлені появою системи нових оцінок характеру воєн сучасності, що обумовлені:

– швидкими темпами росту ефективності озброєнь (передусім, якості інформаційного продукту). Інформація за ефективністю свого впливу перевершила матеріальні ресурси;

– удосконаленням способів впливу на сучасні зразки озброєнь засобами обчислювальної техніки і комунікації;

– успіхами психології у сфері вивчення поведінки та маніпуляції свідомістю великих груп людей.

Слід зазначити, що існує низка підходів до трактування сутності нових концепцій воєн:

Військово-прикладний зараховує інформаційну агресію до сфери військового протистояння і розглядає її як комплексне застосування сил та засобів інформаційної й збройної боротьби. Інформаційна складова є необхідним компонентом в організації та проведенні військових операцій. Передовсім, це концепції «мережецентричної», «інформаційно-центричної», «знансцентричної», «гібридної» та «преемптивної» воєн.

Психологічний підхід визначає суть інформаційної війни як системи способів і засобів психологічного впливу на індивідуальну та масову свідомість з метою спрямування її у вигідному для суб'єкта впливу напрямі. До цього підходу зараховують концепції «консциєнтальної» війни та «стратегічних комунікацій».

Концепція «*преемптивної війни*» знаходиться на зрізі військово–прикладного та психологічного підходів, але визначальне значення збройного компонента у ході ведення бойових дій дає можливість зарахувати її передовсім до військово–прикладного підходу. Слід підкреслити і її стійкий логічний та діалектичний зв'язок із концепціями «мережецентричної» і «гібридної» воєн. Концепція преемптивної війни є органічною синтезованою формою ведення бойових дій сучасності на основі розвитку концепцій «мережецентричної», «консцієнтальної» та «гібридної» воєн.

Поняття «преемптивна війна», як термін в офіційному документі, вперше був застосований в Національній стратегії забезпечення безпеки США (National Security Strategy of the United States) у 2002 р.

Концепцію преемптивної війни визначає сутність терміну «преемпція» – сукупність системних превентивних силових дій та масованого інформаційного впливу на правлячий політичний режим держави–парії (терористичної держави, посібника міжнародних терористичних організацій) як носія потенційної загрози державного та недержавного тероризму. Здійснюється з метою зміни політичного керівництва, знищення національного суверенітету, побудови нової «правильної» нації. Алгоритм реалізації даної концепції передбачає насамперед збройну агресію з метою зміни політичного режиму та захоплення його ресурсної бази для створення системи тотального контролю над суспільством, переформатування особистісної свідомості за допомогою інформаційно–психологічних технологій в своєрідний кібер–продукт з мінімумом соціальних потреб. «Творення нації» передбачає знищення решток «невдалих» державно–політичних «проектів», здійснення процесу створення нових «модернових» націй та націй–держав за допомогою «демократичних» виборів і формування нового «елітарного» прошарку. Цей процес супроводжується масованим інформаційним впливом у межах глобального інформаційного простору [5; 6].

Спільними з «гібридною» війною рисами є такі:

– ведення за допомогою не лише збройних сил, але й найманців, бандитів, приватних військових компаній, на яких не поширюється дія норм міжнародного гуманітарного права (МГП);

– неможливість застосування поняття «військова агресія» до держав–агресорів, оскільки вони формально не беруть участі у них;

– незаконні збройні формування (НЗФ) застосовують тактичні прийоми у бойових діях, що заборонені міжнародними нормативно–правовими документами (захоплення заручників, загрози використання зброї масового ураження у місцях скупчення цивільного населення та ін.);

– внаслідок специфіки формування та функціонування НЗФ не підпадають під дію цивільного контролю, що не дає можливості об'єктивно оцінити їх рівень забезпечення, матеріальних і людських втрат [7, с. 6215];

– використання інформаційного впливу та механізмів тиску державою–агресором на міжнародній арені із застосуванням форм економічної та політичної блокади.

Відмінністю преемптивної війни від гібридної є те, що гібридна війна визначає принципи ведення збройної боротьби безпосередньо у ході ведення бойових дій. Преемптивна війна формує комплекс підготовчих, превентивних дій, які забезпечують механізм і форми

збройного протистояння, а також заходи, спрямовані на закріплення результатів перемоги у війні.

На підготовчому етапі визначається держава – об'єкт агресії з одночасним створенням іміджу «парії», «терористичної» держави, «фашистського» («нацистського») режиму за допомогою тотального інформаційного тиску – потужного цільового спрямування інформаційних ресурсів на об'єкт впливу для досягнення системних змін та руйнування ціннісно–інформаційних констант. Відбуваються зрушення в традиційних інформаційних нарративах – суб'єктивно–ідеалістичних структурованих описах об'єктивної дійсності через вплив заданого обсягу інформації у жорстко окреслених рамках інтерпретацій. Наратив як інституціонально–системне структурування дійсності на цьому етапі характеризується неоднозначністю отриманого комплексу суперечливої інформації та вступає в антагоністичну суперечність із встановленою системою ціннісних констант [8].

На першому етапі відбувається створення в соціумі держави–об'єкта опозиційного до влади прошарку через ескалацію національних, релігійних і соціальних протиріч, який виявляє свій «політичний спротив» через мирні «демократичні» протестні акції. Політичний спротив – це ненасильницька боротьба (протест, втручання або відмова від співпраці), яку ведуть демонстративно й активно для досягнення політичних цілей. Головною метою використання інформаційних технологій на цьому етапі є надання через світові ЗМІ, ЗМК чи дипломатичні канали «запрограмованому» натовпу іміджу «авангарду народу, який виїшов на сцену історії з метою зміни режиму» [9].

На другому етапі мирні демонстрації перетворюються на збройне зіткнення опозиції із владою. Класик політ–технологій «кольорових революцій» Дж. Шарп так характеризує цей розвиток подій: «Реагуючи на жорстокість, тортури, зникнення та вбивства, люди вважають насильство єдиним засобом повалення диктатури. Розлючені жертви іноді об'єднувалися для боротьби з жорстокими диктаторами, вдаючись до будь–яких можливих насильницьких і військових засобів, не зважаючи на очевидну нерівність сил» [9]. У цей період відбувається захоплення складів зі зброєю, нейтралізація військових і правоохоронних формувань, провокування міжнародних зіткнень та передислокація НЗФ через державний кордон з метою загострення напруженості та безладу.

Третій етап характеризується активізацією діяльності НЗФ у формі бойових зіткнень з регулярними військами, знищенням місцевих мешканців, які нелояльні до «повстанців», криміналізацією та маргіналізацією суспільного життя. Для підтримки «повстанців» через державний кордон зорганізовується постачання зброї, видів бойового, тилового, технічного та медичного забезпечення.

На заключному етапі агресії відбувається (як правило за допомогою міжнародних організацій або при ігноруванні цих інституцій) зміна законного уряду на «демократичний» («легітимний», «антифашистський», «народної довіри»). Держава–об'єкт позбавляється права на володіння власними природними ресурсами, втрачає суверенітет і статус самостійного суб'єкта міжнародних відносин.

Таким чином, на нашу думку, *преемптивна війна* – це комплексна форма збройного конфлікту, компонентами якої є цілеспрямована інформаційна війна, мережецентричний принцип ведення бойових дій, «гібридний» характер застосування регулярних і нерегулярних формувань з

метою досягнення політичних цілей та трансгуманітарна перебудова індивідуальної та суспільної свідомості, перекодування національних ментальних рис (національної ідентичності) переможеного народу.

Список використаних джерел

1. Слипченко В. Природа войны: вчера, сегодня, завтра // В. Слипченко. – М.: Третий Рим, 2004. – 196 с.
2. Балуевский Ю. Глобализация и военное дело [Электронный ресурс] / Ю. Балуевский, М. Хамзатов // Независимое военное обозрение. – 08.08.2014. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/concepts/2014-08-08/1_globalisation.html.
3. Сенченко М. Четверта світова. Інформаційно-психологічна війна [Електронний ресурс] / Микола Сенченко. – К.: ФОП Стебляк М. І., 2014. – Режим доступу: <https://lib.rus.ec/b/241595/read>.
4. Багиров Р. З. Политическая коммуникация в обеспечении военной безопасности Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Р. З. Багиров. – М., 2009. – 21 с.
5. Крупнов Ю. Преземптивная война [Электронный ресурс] / Юрий Крупнов. – Режим доступа: http://www.krupnov.ru/5/30_1shtml.
6. Комлева Н. А. Преземптивная война как технология ресурсного передела мира [Электронный ресурс] / Наталья Комлева. – Режим доступа: komleva@yandex.ru.
7. Кочнев И. П. Концепция преземптивной войны и пограничная безопасность государства / И. П. Кочнев // XII всероссийское совещание по проблемам управления ВСПУ–2014, Москва 16–19 июня 2014 г. – С. 6214–6219.
8. Почепцов Г. Революция. com. Основы протестной инженерии [Электронный ресурс] / Георгий Почепцов. – Москва: Европа, 2005. – Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=3006095.
9. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Пер. з англ. ін-т ім. Альберта Ейнштейна. Споллом. – Львів, 2004. – 83 с.

References

1. Slipchenko V. Priroda vojny: vchera, segodnja, zavtra // V. Slipchenko. – M.: Tretij Rim, 2004. – 196 s.
2. Baluevskij Ju. Globalizacija i voennoe delo [Elektronnyj resurs] / Ju. Baluevskij, M. Hamzatov // Nezavisimoe voennoe obozrenie. – 08.08.2014. – Rezhym dostupu: http://nvo.ng.ru/concepts/2014-08-08/1_globalisation.html.
3. Senchenko M. Chetverta svitova. Informacijno-psyhologichna vijnja [Elektronnyj resurs] / Mykola Senchenko. – K.: FOP Stebljak M. I., 2014. – Rezhym dostupu: <https://lib.rus.ec/b/241595/read>.
4. Bagirov R. Z. Politicheskaja kommunikacija v obespečenii voennoj bezopasnosti Rossijskoj Federacii: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: spec. 23.00.02 «Politicheskije instituty, jetnopoliticheskaja konfliktologija, nacional'nye i politicheskije processy i tehnologii» / R. Z. Bagirov. – M., 2009. – 21 s.
5. Krupnov Ju. Prejemtivnaja vojna [Elektronnyj resurs] / Jurij Krupnov. – Rezhym dostupu: http://www.krupnov.ru/5/30_1shtml.
6. Komleva N. A. Prejemtivnaja vojna kak tehnologija resursnogo peredela mira [Elektronnyj resurs] / Natal'ja Komleva. – Rezhym dostupu: komleva@yandex.ru.
7. Kochnev I. P. Koncepcija prejemtivnoj vojny i pogranichnaja bezopasnost' gosudarstva / I. P. Kochnev // XII vsersosijskoe soveshhanie po problemam upravlenija VSPU–2014, Moskva 16–19 ijunja 2014 g. – S. 6214–6219.
8. Pohepcov G. Revoljucija. com. Osnovy protestnoj inzhenerii [Elektronnyj resurs] / Georgij Pohepcov. – Moskva: Evropa, 2005. – Rezhym dostupu: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=3006095.
9. Sharp Dzh. Vid dyktatury do demokratii': konceptual'ni zasady zdobuttja svobody / Per. z angl. in-t im. Al'berta Ejnshtejna. Spolom. – L'viv, 2004. – 83 s.

Mel'nik O. M., Ph.D., Associate Professor, Department of Human Sciences, National Academy of land forces of the Hetman Sagaydachno (Ukraine, Lvov), lmmlviv@gmail.com

The concept of «preemptive war» and its use in the conduct of hostilities

In the article the essence of the concept of «preemptive war» as a principle in the combat use of the latest views on the development of martial arts. Solved historical features and specific factors that determine the formation of the concept. The basic principles of the concept.

Analyzed the concept of Preemptive war and the essence of the term «preempt» Disclosed differences in mechanism of action preemptive and hybrid wars.

Keywords: preemptive war, preempt, nation–construction.

Мельник А. М., кандидат экономических наук, доцент, профессор кафедры гуманитарных наук, Национальная академия сухопутных войск им. гетмана Петра Сагайдачного (Украина, Львов), lmmlviv@gmail.com

Концепция «презептивной войны» и ее применение при ведении боевых действий

Рассмотрена сущность концепции «презептивной войны» как принципа боевого применения в новейших взглядах на развитие военного искусства. Раскрыты исторические особенности и характерные факторы, которые определяют формирование концепции. Раскрыты основные принципы концепции. Проанализирована концепция презептивной войны и определена сущность термина «презепция». Раскрыты различия механизма действия презептивной и гибридной войн.

Ключевые слова: презептивная война, презепция, нациостроительство.

* * *

УДК 327

Остап'як В. І.,

кандидат політичних наук, директор Навчально–методичного центру політичних та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника (Україна, Івано–Франківськ), vasiliy.ostapiak@gmail.com

ПАРАДИГМА ПАРТНЕРСТВА У ВИКЛИКАХ ГЛОБАЛЬНИХ ЗАГРОЗ

Досліджується глобальна система розвитку в контексті налагодження партнерства. Зазначається необхідність аналізу партнерства, як основної складової розвитку сучасного суспільства в процесі глобального поступу. Підкреслено необхідність проведення аналізу та прогнозування світових політичних процесів, котрі здійснюють сенергетичний вплив на всі складові елементи глобального розвитку. Зазначено провідну роль партнерства у подоланні глобальних загроз, котрі нівелюють конструктивний вплив цивілізаційних трансформацій. Запропоновано авторське бачення сприйняття загроз з умовним поділом на регіональні і глобальні із пропозиціями щодо сприйняття цих загроз та прийняття управлінських рішень щодо вирішення загроз, котрі впливають на розвиток глобалізації. Доводиться необхідність подальшого аналізу глобальних загроз та синтезу рішень задля нівелювання деструктивних факторів таких загроз.

Ключові слова: паритетність, трансформація, інтеграція, партнерство, глобалізація.

Глобальні процеси в сучасному світі віддзеркалюють основні етапи розвитку людства. Варто підкреслити, що глобалізація своїм стрімким рухом і всеосяжністю після розпаду Радянського Союзу охопила весь світовий простір нашої цивілізації. Спостерігаємо, що попри сповідування різних філософсько–політичних ідеологій країнами світу, всі країни пристосувалися до глобальних процесів, а деякі з країн, зокрема Китай, зумів адаптувати власну ідеологію до змін глобального простору і ввійти в лідери світової політики, економіки, торгівлі. Проте попри конструктивний вплив, глобалізація, як явище для нашої цивілізації, приготувала також низку деструктивних викликів, загроз. В умовах розширення міжнародного співробітництва на сцену вийшли десятки нових міжнародних, регіональних і субрегіональних об'єднань та організацій, які займаються вирішенням різноманітних глобальних, міжнародних і локальних проблем у політичній, економічній, військово–стратегічній, гуманітарній, культурній, екологічній та інших сферах [1, с. 10].

У контексті опису сучасних глобальних загроз для нас видається актуальним саме провести ідентифікації глобальних загроз, котрі можуть не тільки перешкодити формуванню нового світового порядку, під котрим ми розуміємо модерний глобальний простір з відкритими

економічними і фінансовими ринками, більш досконалою політичною глобальною системою, та якісним соціальним забезпеченням для всіх верств населення. Загрози глобального існування можуть перешкодити не тільки розвитку і гальмуватимуть світові процеси, загрози також можуть спричинити крах глобалізації як на регіональному, так і на міжнародному рівнях. Тому в процесі державного управління важливим є ідентифікація загроз національних і регіональних інтересів, потенційні вони чи реальні [2].

Аналізуючи загрози, які постали перед людством, варто звернути увагу на сприйняття загроз і осмислити небезпеку, як основу подальшого розвитку людства. А. Б. Качинський переконаний, що загроза – це явище з прогнозованими, але неконтрольованими не бажаними подіями, що можуть у певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо [3]. Вважаємо, що найбільшою загрозою людства є саме людина, котра у своєму діалектичному сприйнятті та архитипному началі і є тим основним чинником, що здатен запустити механізм руйнації не тільки конкретного індивіда, але й людства загалом. На думку автора, справа тут не тільки в класичній війні всіх проти всіх, про що зазначав Т. Гоббс. Вважаємо, що основні загрози архетипу кожного є бажання домінувати, бажання розвитку не морального чи духовного, а розвитку фізичного, пов'язаного з первісними потребами та тими стимулами, котрі глобальна капіталістична модель в кожному індивіді культивує.

Видається природним здійснити спробу припущення, що та глобальна модель розвитку, котра продиктована сучасними змінами в світовому просторі, є не тільки недосконалою, але й перечить основним засадам сталого розвитку. Тобто можливість сталого розвитку людства та подальший прогрес в його конструктивній формації можливий за зміни парадигми сприйняття глобальних процесів і пропозиції чи розробці нової глобальної ідеології сталого розвитку, котра, припускає автор, може бути базована в регіональних і глобальних вимірах на основі партнерства. Вважаємо, що партнерство, як ідеологія, є поліморфним та філософським осмисленням подальшої трансформації людства. Саме завдяки налагодженню паритетного партнерства є можливим формувати конструктивні підходи до глобалізації.

У сучасному світі спостерігаємо за наростанням таких деструктивних процесів, котрі можуть не тільки зашкодити розвитку глобалізації, але й спричинити катастрофічні руйнації не тільки економічних засад сучасності, але й привести до загально цивілізаційних деструктивних зламів, серед яких варто вказати такі:

- військові загрози, локальні війни, гібридні сутички, загалом загрози локальної чи глобальної повномасштабної ядерної війни, це те з чим стикнувся сучасний світ і перебуває в перманентній напрузі у зв'язку з вищезазначеними загрозами;

- загрози настання криз і конфліктів, криз у вимірах економічних, політичних (військових), котрі попри свою пасивність також негативно впливають на розвиток, глобалізацію та трансформацію всього людства;

- демографічні зрушення, котрі ми спостерігаємо в різних куточках світу, коли в одній частині світу стрімко збільшується кількість населення, а в іншій частині світу населення так само стрімко зменшується, що також призводить до наростання напруги в регіональних

вимірах, відповідно регіональні деструктивні коливання відбиваються і в глобальних процесах, також не позитивно впливаючи на глобальні трансформації;

- екологічні загрози внаслідок непродуманої людської діяльності та проблеми з підвищенням якості життя, котрі прямо пропорційно залежать від рівня екологічних загроз кожного регіону. Відповідно доволі гостро постає проблема екологічної безпеки не тільки в промислово розвинених регіонах світу, але й в умовах світової глобалізації, адже людська діяльність в економічній і військовій сфері торкається всього світового простору.

Відповідно нам видається актуальним дослідити саме проблеми налагодження ефективного, паритетного партнерства, котре буде спроможним подолати вищезазначені і доволі актуальні питання розвитку сучасного глобального простору. Адже за умов подолання глобальних загроз на регіональних і глобальних рівнях, видається на думку автора забезпечити сталий розвиток всього людства і змонтувати стабільну модель глобального політичного устрою.

Проблематикою налагодження партнерства займаються загалом такі вітчизняні дослідників: С. Макаренко, Л. Письмаченко, А. Гулієва, І. Погорська, Є. Шевчук, С. Федуняк. Серед зарубіжних, зокрема з США, варто виокремити праці З. Бзежинського, Я. Крегелем, Э. Маунером, Г. Гровером. Вважаємо, що досліджувана тематика потребує подальшого поглиблення саме у контексті проблематики цієї статті.

Мета і завдання дослідження. В умовах сучасних глобальних загроз варто поставити за мету і дослідити саме питання формування загроз та запропонувати власний авторський підхід до сприйняття загроз, як невід'ємного складового елемента глобалізації. Відтак сприймаючи загрозу, як складову частину глобалізації, спробуємо дослідити вплив загроз на глобальні процеси, на те, як загрози впливають на світові процеси і формування паритетного партнерства, партнерства, котре здатне, на нашу думку, нівелювати конфлікти, кризи і інші деструктивні процеси.

Партнерство в сучасній світовій системі і в процесі глобалізації відіграє значну проте не провідну роль. Глобальні світові процеси, на нашу думку, в прикладному значенні взаємопов'язані і чітко взаємодіють, перш за все, в системі міжнародних відносин із транснаціональним капіталом, котрий не має чіткого місця концентрації, вільно переміщається в умовах глобальної світової економічної системи. Проте вважаємо, що з часом і з впровадженням провідних технологічних рішень в економічному секторі капітал, як явище буде більш контрольований і втратить значну вагу в глобальних процесах, а на вістрі глобальних процесів домінуватимуть паритетні партнерські формування, котрі спроможні будуть контролювати власний рух капіталу в регіональних вимірах і в вимірах глобальних.

Роблячи припущення, що транснаціональний капітал з часом стане більш контрольований наддержавними об'єднаннями і союзами, варто припустити провідну роль в цьому саме явища партнерства. Партнерство з часом відіграватиме провідну роль у процесах глобальних трансформацій, що ми і зараз можемо спостерігати на прикладі утворення різноманітних союзів, зокрема це можна простежити на прикладі:

– НАТО, військового партнерського об'єднання, головною метою котрого є забезпечення безпеки для учасників, а також непоширення військової агресії, і потрібно відзначити, що є доволі ефективним в умовах сучасних викликів та появою нової форми військового протистояння, так званих «гібридних воєн»;

– ЄС, як партнерського об'єднання, сформованого задля налагодження та зростання економічної комунікації, формуванню вільного економічного простору з спільною регіональною валютою, котре також попри певну кризовість, проблемні питання Греції і міграції, пов'язаної з війною в Сирії, доводить свою ефективність;

– з певною долею обережності можна віднести до таких об'єднань і АСЕАН, яке регіональне партнерське об'єднання спрямоване на розвиток конкретного Азійського регіону, також за архітектурою побудоване на засадах партнерства.

Припускаємо, що партнерство в умовах глобалізації не тільки диктуватиме і формуватиме нові парадигми розвитку, воно систематизує країни, призводить до їхнього поступового об'єднання та трансформації всього світового простору в одну глобальну і енергетично пов'язану мережу, котра буде функціонувати, як поліморфна структура. В умовах поширення процесів глобалізації використовуються різні форми партнерства дослідник С. І. Паріонов у своїх роботах зазначає необхідність в формуванні партнерських відносин [4, с. 76, 81]. Партнерство здатне не тільки об'єднати країни в економічній та політичній парадигмах розвитку, паритетне партнерство здатне сформувати нову структуру розвитку для глобального соціуму, запропонувавши розв'язання проблем культурного і релігійного сприйняття та взаємопорозуміння.

Досягнути якісного розвитку глобального партнерського середовища нам видається можливим за умов сприйняття партнерства, як ключового елемента цивілізаційного розвитку. Розвиток різних глобальних парадигм за умов паритетного партнерства має в себе включати взаємодоповнювальні компоненти, котрі потрібно вміло використовувати при формуванні архітектури партнерства. Вважаємо за необхідне підкреслити, що партнерство можливим є сформувати з урахуванням та застосуванням такого алгоритму:

– по–перше, потрібно **проводити аналіз** політичної, економічної ситуації в умовах розвитку регіональних і глобальних процесів. Завдяки здійсненню такого аналізу можливим є скласти уявлення про основні тенденції процесів глобалізації і їхнього впливу на макро і мікро рівнях. Відповідно такі заходи можливо є використати для вироблення паритетного партнерства;

– по–друге, після проведення аналізу і вироблення певних рекомендацій, щодо розвитку глобальних процесів та енергетичної взаємодії всіх елементів розвитку окремих держав та партнерських об'єднань потрібно проводити **прогнозування розвитку** партнерства та його взаємозв'язку із іншими глобальними процесами;

– по–третє, заключним етапом впровадження партнерства на всіх рівнях має виступати **планування і контроль**, як основний механізм впровадження та поширення партнерства, саме завдяки контролю та вмілому впровадженню можна досягнути високого рівня взаємодії партнерства в системі міжнародних відносин.

Спостерігаємо, що впроваджуючи партнерство, як ключовий елемент глобалізаційних процесів, можливим

видається подолати низку загроз, котрі супроводжують розвиток нашої цивілізації. Проте загрози, як елемент розвитку суспільства, присутні в сучасному соціумі, відповідно потрібно спрямувати інтелектуальний потенціал не тільки для формування ефективного паритетного партнерства, потрібно також впровадити механіку стримування та поширення глобальних загроз, серед яких, на нашу думку, найбільш деструктивними є загрози розгортання військових конфліктів, позаяк саме військові конфлікти з застосуванням ядерної зброї можуть завдати найбільш руйнівного впливу на глобалізацію та процес розвитку людства. Теоретик Карл фон Клаузевиц зазначив, що війна є не лише політичним актом, а й справжнім знаряддям політики, її продовженням, але іншими засобами [5, с. 15].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Варто підкреслити, що проведені дослідження є тільки основою для подальшого дослідження налагодження паритетного партнерства. Феномен сприйняття паритетного партнерства полягає в тому, що партнерство є не тільки запобіжним механізмом усунення глобальних загроз, партнерство може як процес і як явище виступати каталізатором конструктивних змін на регіональному і на глобальному рівнях. Партнерство звісно ж не є панацеєю у вирішенні глобальних проблем, партнерство за своєю суттю і за своїм змістом швидше потрібно сприймати, як ключ до вирішення загроз, що супроводжують розвиток глобального середовища.

Вважаємо за необхідне в подальшому здійснювати дослідження налагодження партнерства і взаємозв'язок партнерства з глобальними процесами. Сьогодні нам відкриває нові можливості у сприйнятті різних суспільних процесів, через значний рівень інформатизованості суспільства, тому дослідження партнерства варто також проводити з урахуванням розвитку цифрових і інформаційних викликів глобального простору, які також є невід'ємною частиною нового світового порядку, котрий проходить стадії трансформації та подальшого формування.

Список використаних джерел

1. Гулиев А. Д. Международно–правовой контекст внешних отношений в условиях глобализации: [монография] / А. Д. Гулиев. – К.: Изд–во Нац. авиац. ун–та, 2011. – 464 с.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України». – К., 2003. – 1 с.
3. Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А. Б. Качинський. – К.: НІСД, 2001. – 312 с.
4. Парінов С. И. К теории сетевой экономики / С. И. Парінов. – Новосибирск: РАН, 2002. – 168 с.
5. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – М.: Эксмо, СПб.: Мидгард, 2007. – 356 с.

References

1. Guliev A. D. Mezhdunarodno–pravovoj kontekst vneshnih otnoshenij v uslovijah globalizacii: [monografija] / A. D. Guliev. – K.: Izd–vo Nac. aviac. un–ta, 2011. – 464 s.
2. Zakon Ukraї'ny «Pro osnovy nacional'noi' bezpeky Ukraї'ny». – K., 2003. – 1 s.
3. Kachyns'kyj A. B. Ekologichna bezpeka Ukraї'ny: systemnyj analiz perspektiv pokrashennja / A. B. Kachyns'kyj. – K.: NISD, 2001. – 312 s.
4. Parinov S. I. K teorii setevoj jekonomiki / S. I. Parinov. – Novosibirsk: RAN, 2002. – 168 s.
5. Klauzevic K. O vojne / K. Klauzevic. – M.: Jeksmo, SPb.: Midgard, 2007. – 356 s.

Ostapiak V. I., PhD (in Political Science), Director of the Training Center of Political Research and European integration of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), vasily.ostapiak@gmail.com

Paradigm partnership challenges of global threats

We investigate the global system in the context of establishing partnerships. The necessity of analyzing partnership as the main component of modern society in the process of global development. The necessity of analyzing and forecasting global political processes that exercise synergistic impact on all components of global development. Indicated leading role of partnerships in addressing global threats, which negate the constructive influence of civilizational transformations. The author's vision of threats from conventional division into regional and global perception of proposals for these threats and management decisions to address threats that affect the development of globalization. The necessity of further analysis of global threats and synthesis solutions to leveling destructive factors such as threats.

Keywords: parity, transformation, integration, partnership, globalization.

Остапьяк В. И., кандидат политических наук, директор Учебно-методического центра политических и евроинтеграционных исследований Прикарпатского национального университета им. Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), vasily.ostapiak@gmail.com

Парадигма партнерства в вызовах глобальных угроз

Исследуется глобальная система развития в контексте налаживания партнерства. Отмечается необходимость анализа партнерства, как основной составляющей развития современного общества в процессе глобального развития. Подчеркнута необходимость проведения анализа и прогнозирования мировых политических процессов, которые осуществляют синергетическое влияние на все составляющие элементы глобального развития. Отмечено ведущую роль партнерства в преодолении глобальных угроз, которые нивелируют конструктивное влияние цивилизационных трансформаций. Предложено авторское видение восприятия угроз с условным разделением на региональные и глобальные с предложениями относительно восприятия этих угроз и принятия управленческих решений по решению угроз, которые влияют на развитие глобализации. Доказывается необходимость дальнейшего анализа глобальных угроз и синтеза решений для нивелирования деструктивных факторов.

Ключевые слова: паритетности, трансформация, интеграция, партнерство, глобализация.

УДК 321.02:124.5

Скляр О. Ю.,
здобувач кафедри політології, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), olegsklyar@ukr.net

Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою

У суспільно-державних відносинах завжди існувала та існує певна повинність громадян перед державою. В даній роботі розглядається її співвідношення із політичною свободою громадян, та, якою повинна бути ця ступінь повинності.

Ключові слова: політична свобода, повинність, держава, громадянин, історичний процес.

Свобода громадянина визначається ступенем розвиненості механізмів здійснення повинностей перед державою. Ця тема існувала впродовж всієї історії людського суспільства. З розвитком суспільно-державних стосунків ця тема стала більш актуальною.

Таке важливе питання як оподаткування стосується кожного громадянина, тому це питання завжди було і залишається актуальним нарівні зі свободою громадян в державі. Це питання об'єднує не тільки економічну складову – у формі наповнення бюджету держави, але і політичну, тобто – розробки системи оподаткування на державному рівні, та політичну свободу громадян – (політична у сенсі чинного та усвідомленого підкорення державі) як міра стягування частини доходів з громадян.

Мета даної роботи з'ясувати вплив фактору оподаткування на ступінь політичної свободи громадян.

Питання впливу факторів на формування політичної свободи громадян частково розглянуті у працях таких науковців як: В. О. Дерюжинський, А. Мішель, Б. М. Чичерін, С. І. Гессен, сучасних науковців: О. В. Зінченко, Д. А. Литвиненко, В. М. Прилипка, З. П. Пруднікова, Г. В. Олексієвої, В. Речицький тощо. Але частково, тому, що політична свобода у них розглядалась у іншому контексті і тому саме фактори впливу, саме на політичну свободу займали не головне а скоріше похідне (додаткове) місце. А тому деякі важливі фактори не розкриті належним чином. Тому ми тут розкриємо у повній мірі один із найважливіших факторів впливу на формування та дію політичної свободи громадян – фактор оподаткування.

В суспільно-державних відносинах завжди існувала та існує певна повинність громадян перед державою. У феодальні часи всі повинності класифікувались у 3-х основних формах феодальної ренти – відробіткової, натуральної та грошовій, які часто співіснували, але на певних етапах переважала одна з них. Взагалі феодальних повинностей було чи мало: відробіток; гвалт; панщина; повоз; шарварок; місячина; барсарижка; гузова повинність; полюддя; поволощина тощо. *Відробіток* – це виконання різних робіт поміщикам, чи попові, за оренду землі, чи то повернення боргу працею. *Гвалт* – згінні дні, відпрацювання селянами на вимогу поміщиків понад панщину. *Панщина* – відробіткова рента, одна з форм земельної ренти яка характеризувалась залежністю селянина від поміщика зобов'язанням селянина працювати якийсь час на феодала зі своїм інвентарем. *Повоз* – повинність яка полягала у обов'язку доставки сільгосппродуктів за розпорядженням князя чи феодала. *Шарварок* – додаткова праця яка додається до панщини з будівництва чи ремонту. *Місячина* – утримання, надавалось у натуральному вигляді від поміщиків за шестиденну панщину безземельним кріпакам та дворовим [1]. *Гузова повинність* – була формою обов'язкової участі населення у перевезенні державних чи панських вантажів. Цей вид повинності існував у Галичині яка перебувала у складі австрійської держави та в СРСР. Від листопада 1919 р. в СРСР разом із трудовою повинністю (навіть вживалося спільне слово трудгужповинність). До гузової повинності залучались усі громадяни які мали упряжну худобу. Перед усім ця повинність роботи пов'язанні із підвезенням паливних, продовольчих та інших вантажів до міст, залізниць, пристаней та інших приймальних пунктів. Такі роботи оплачувались населенню затвердженими ставками губвиконкомів.

Але у 1922 р. замість трудової гузової повинності установили трудгужовий податок. У період польових робіт встановлювалися спеціальні умови та кількість залучення селян для трудгужвідбутку. До цієї повинності залучалися чоловіки від 18 до 50 р. жінки від 18 до 40 р. разом із належною їм робочою худобою та інвентарем. Населення яке не входило до землеробської категорії теж обкладалися трудгужподатком на підставі окремої інструкції, розмір якого становив на усій території СРСР 8 днів на рік. Роботи вже за трудгужподаток не оплачувались, на відміну від попередньої назви цього податку – *гузова повинність*. У той же час Раднарком (радянський уряд 1917–1946 р.) прийняв постанову про заміну одних податків на інші. Даною постановою не допускалося робити заміну продовольчих, фуражних, сировинних та

грошових податків трудгужовими. Декретом ВУЦВК «Про єдиний сільськогосподарський податок» (19.05.1923) усі податки об'єднали у один. Вже на той час трудгужовий податок, а не гужова повинність як було встановлено із початку, разом із продовольчим, подвірно-грошовим, загальногромадянським (цей податок призначався для сільського населення), та деякими місцевими податками і зборами об'єднали у єдиний сільськогосподарський податок [2].

Звідси видно, що спочатку було встановлено значну кількість різного роду повинностей, які згодом майже усі, крім військової, для більшої зручності об'єднали у одну (грошову) повинність – податок.

В теорії завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують державу своєму впливу, та здійснюють над нею контроль. Зважаючи на те, що реальність прав і свобод громадян є однією з основних ознак правової держави та найважливішим надбанням громадянського суспільства, з цього виходить що вони – правова держава та громадянське суспільство – взаємно одне одного передбачають. Тому сучасна демократична держава є «соціальною державою», це поняття виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення демократичного типу держави за умов відносно розвиненої та стабільної економіки. Але з огляду на виконання державою соціальних функцій кожна держава є соціальною. Особливістю сучасної соціальної держави є здійснення активної соціальної політики яка спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, працевлаштування населення своєї держави, захист прав працівників на підприємстві, створення дієвих систем охорони здоров'я та соціального страхування, підтримку малоімущих, підтримку материнства та досягнення високого рівня добробуту усіх верств населення. Звідси політичні права громадян доповнюються правами соціально-економічними, які передбачають надання усім членам суспільства принаймні певного мінімуму матеріальних та соціальних благ. З метою виконання цих функцій держава активно втручається як в економіку так і у соціальні відносини за допомогою податків. Отже соціальна держава є правовою, яка повинна проводити соціальну політику спрямовану на забезпечення прав і свобод громадян та досягнення високого рівня добробуту усіх верств населення. Це повинно відбуватись завдяки певній повинності громадян перед державою в першу чергу через оподаткування населення, бо дохід держави – складається (більшою мірою) за рахунок відрахування частини коштів від заробітку громадян на користь держави.

Щоб ці доходи були розподілені правильно, потрібно розуміти потреби держави та потреби громадян. Непотрібно заради уявних потреб держави (пристрастей, слабкості керівників держави, наприклад заради безмірного «роздування» незвичайного проекту) стягувати зайве з громадян [3, с. 185].

На нашу думку у такому разі тут вже повстає політична складова питання, бо стягування податків на думку Ш. Монтеск'є потребує найрозсудливішого розгляду із можливих державних питань. Він вважає, що доходи держави потрібно вимірювати не тим, що громадяни можуть дати державі, а тим, що вони повинні дати [3, с. 186].

Відносно конкурентних стосунків між громадянами і державою, Ш. Монтеск'є писав, що збагачення держави є лише справою часу, це полягає у тім, яким чином вона

буде діяти, відразу буде розорювати своїх громадян або зачекає, доки його громадяни досягнуть належного добробуту і збагатять державу. Тому у співвідношенні свободи і податків, Ш. Монтеск'є, вважає, що існує загальне правило: чим більше свободи у громадян, тим більше з них можна стягувати податків, менше свободи, менше податків. Так завжди було і завжди буде, це є правило самої природи незмінне завжди і скрізь. Звідси це має практичне значення і наразі, тому слід на нього опиратись як на основу у формуванні податкових систем в усіх країнах [4, с. 128].

Ш. Монтеск'є зауважував, що перевага свободи призвела до зловживання правителями свободою. Дивлячись на чудові результати надані їм поміркованим правлінням вони забажали отримувати зависокі податки не зрозумів, що саме через поміркованість податків було досягнуто свободи, яка їм і надала чудові результати, звернулися до рабства котре завжди є безплідним. Але рабство призводить до зменшення податків [3, с. 193–194]. Порівнюючи відношення оподаткування Азіатських монархів із оподаткуванням в Європейських країнах, Ш. Монтеск'є наголошував, що Азіатські монархи щорічно видавали накази які позбавляли податків якусь провінцію. Тому кожне їхнє виявлення волі ставало для народу – благодіянням. У Європі укази правителів засмучували своїх громадян ще до того моменту коли вони дізнаються зміст документу, бо завжди у наказах правителів говориться про потреби держави, та ні коле не йдеться про потреби народу [3, с. 194].

Також Ш. Монтеск'є зауважував, що в європейських державах встановити хоча б більш нормальний фінансовий порядок неможливо, бо там завжди знають що будуть щось робити, але не знають що саме. Великими міністрами в цих державах вже називають не тих хто розсудливо розпоряджається громадськими коштами, а тих, хто є найвиверткішим та завжди знаходить спосіб позбавитися скрутного становища [3, с. 194].

Звідси ми бачимо, що політична складова свободи у системі оподаткування походить у стягуванні із громадян зайвого. Із моменту стягування зайвого кожна людина по мірі її статків опиняється у тій чи іншій мірі заручником держави. З цього моменту головна економічна складова наповнення бюджету у вигляді податків починає працювати проти самих громадян, та стає для них на відміну від держави вже не економічною складовою, а політичною системою поборів.

І ці побори в деяких випадках можуть приголомшувати. Наприклад в Україні глава першого «післямайданівського» уряду, на який люди поклали велику надію щодо змін їхнього рівню життя на краще, А. П. Яценюк вихвалявся що коли його уряд прийшов до влади, то на казначейських рахунках було лише 108 тисяч гривень, а вже на грудень 2015 р., загальна сума коштів складає 95 мільярдів гривень [5]. Таке наповнення бюджету відбулось у тому числі за рахунок постійного підвищення комунальних платежів для населення яке заплановане і надалі. У 2016 р. комунальні платежі заплановано знову збільшувати. 1 березня на світло, 1 квітня на газ і 1 вересня знову на світло. Вже заплановано збільшити комунальні платежі на електроенергію і 2017 р. [6].

Тут потрібно підкреслити, що такі необдумані дії глави уряду почали призводити до масового зuboжіння пересічних громадян. Поруч із зростанням тарифів

індексація пенсій і зарплат мізерна. Наприклад у Львові 558 боржників за комунальні послуги загальна кількість боргів яких була 4,1 млн. грн., у 2014 р., станом на 1 січня 2015 р., не вносили жодної оплати [7]. Із цієї ситуації глава уряду повинен був зробити висновки до яких наслідків призводить таке здроження комунальних платежів для населення, що у людей не вистачає грошей, та ні, він пішов далі. Вже 2015 р. він зробив заяву, що з 1 вересня 2015 р., в Україні буде підвищення мінімальної заробітної плати, заробітної плати для бюджетників, та усіх соціальних виплат (пенсії, стипендії, тощо) у той же час з 1 вересня для населення підвищать комунальні послуги за електроенергію, котрі зростуть у середньому на 23%. Однак на думку члена наглядової ради інституту енергетичних стратегій Юрія Корольчука таке підвищення соціальних стандартів є сміховинним на фоні зниження курсу гривні з 8 грн. до 22 за долар. Також було десятикратне підвищення тарифів на газ з 725 грн. за 1000 куб. м. (на березень 2014 р.) до 7188 грн. за 1000 куб. м. (на вересень 2015 р.), та підвищення загального рівня платежів у 2–4 рази. А тому додаткових 100–300 грн. радості не принесе, бо однією рукою держава дає ці кошти, іншою ж забирає їх [8], але не лише ці індексовані а значно більші. Іноді рахунки за комунальні платежі наприклад двокімнатної квартири майже дорівнюють пенсії людини яка в ній проживає. То якщо їх повністю сплачувати то за які кошти будуть жити громадяни? Вже у повній мірі розгорнута кампанія нарахування субсидій, але розпочато її було таким чином, щоб громадяни мали змогу отримувати субсидії лише у опалювальний сезон. Тобто у іншій проміжок року нехай зводять кінці з кінцями як хочуть. У червні місяці 2015 р. міністр соціальної політики Павло Розенко виступаючи на телеканалі 1+1 у програмі «сніданок» говорив, що система отримання субсидій до її реформування тривала лише пів року і громадяни мали субсидію лише у опалювальний сезон. Потім за його словами було трохи змінено формулу. Він говорив, що раніше потрібно було обмежити людей у праві надання їм субсидій, а вже станом на червень місяць 2015 р. навпаки система почала працювати на те, щоб залучити якомога більше людей до програми субсидіювання. Павло Розенко говорив, що раніше потрібно було вказати усі видатки, належність паїв, квартири, авто. Також потрібно було розписати де та як працює увесь склад родини та надати довідку. Міністр соціальної політики сказав, що усі ці зайві критерії було знято, бо вони були залучені до програми субсидіювання задля обмеження прав людей для отримання ними субсидій! Станом на червень місяць 2015 р. щодо критеріїв надання субсидій потрібно лише вказати дохід родини, а інші критерії зняті [9].

Із такого виступу міністра соціальної політики як члена уряду, стає зрозумілим, що держава принаймні із початку розробила систему субсидіювання не за критеріями необхідної компенсації населенню витрат на підвищення комунальних платежів, а за критеріями наповнення бюджету шляхом здирицтва коштів з пересічних громадян. Бо по–перше, Павло Розенко сказав що були зняті зайві критерії, тобто такі яких із самого початку не повинно було бути, а по друге хто і спромігся добитися субсидій із самого початку такої кампанії, отримував її лише у опалювальний сезон.

На сайті міністерства соціальної політики станом на 03.08.2015 р. у другому розділі декларації про доходи і

витрати осіб що звернулися за призначенням житлової субсидії вказано: «Заповнюються відомості про всі види доходів (заробітна плата, пенсія, допомога, стипендія, грошове забезпечення, аліменти, виплати відповідно до умов цивільно–правового договору, доходи від підприємницької діяльності, здачі майна в оренду, від продажу майна та немайнових прав, сільськогосподарської продукції, дивіденди, тощо) осіб, зареєстрованих у житловому приміщенні (або фактично проживаючих)...» [10]. У самому бланку заповнення про доходи та витрати осіб, що звернулися за призначенням житлової субсидії теж станом на 03.06.2015 р. йдеться: «Я усвідомлюю, що в разі подання мною у неповному обсязі або недостовірних відомостей про осіб, які зареєстровані (фактично проживають) у житловому приміщенні/будинку, їх доходи і витрати мені може бути відмовлено у призначенні житлової субсидії або припинено її надання. У такому разі зобов'язуюся повернути надміру перераховану (виплачену) суму житлової субсидії» [10]. Але у цьому тексті до реформування системи призначення субсидій, у самому кінці було додано ще два слова: «...у подвійному розмірі».

Зважаючи на такий принцип роботи уряду, не лишається жодної впевненості щодо повноцінного соціального захисту населення.

Надмірне сучасне оподаткування призводить до масового ухилення від оподаткування яке охоплює усе суспільство. Ще одна ознака сучасного оподаткування полягає у тім, що сьогодні, держава не соромиться втручатися у приватне життя громадян як платників податків у пошуках прихованих об'єктів оподаткування. Простий аналіз податкових контрольних та наглядових механізмів що діють на сьогодні у цивілізованому світі призводять до висновку: що за рівнем тиску процедури оподаткування являють собою одні з найбільш обтяжливих за всю відому історію людства з оподаткування. Сучасне оподаткування без перебільшення можна порівняти із податковою системою Стародавнього Єгипту у (епохи Птолемеїв), період його занепаду, бо тоді в Єгипті, як і сьогодні в нас оподатковувалось майже усе, тоді інспектори мали величезні повноваження які призводили до різноманітних зловживань. Ретельно записувались усі об'єкти оподаткування та самі ці операції оподаткування. Заохочувався розвиток інформаторів які у свою чергу отримували відсоток від сум котрі були стягнені за допомогою інформативних інформаторів. Відомий Російський історик М. Ростовцев вважав, що тодішній занепад Єгипту був зумовлений саме тиранією податкових агентів, бо їхня влада була надзвичайно великою. Там відбулось про що писав Ш. Монтеск'є, а саме про те, що коли людей обкладали занадто великими податками вони втрачали стимул до праці. Вони перестали обробляти землі, зростала злочинність, а це призводило до більших витрат держaparату. Тому перед Римською імперією Єгипет практично впав. Через півтори тисячі років теж саме відбулось в Іспанській імперії. Головний тодішній податок на продажі «алькабала», був занадто обтяжливий, у додатку із податковою тиранією призвели до падіння наймогутнішої імперії. Занепад Іспанії відбувся за низки неправильних економічних та політичних рішень. Але наслідком таких дій став надмірний тривалий податковий тиск, який призводив або до ухилення платників податків, або до втечі громадян до інших країн.

Науковець Данило Гетманцев наводить роздуми Ш. Монтеск'є, зауважуючи, що: «Сталося те, про що попереджав ще Ш. Монтеск'є, стверджуючи, що «свобода виробляє надмірні податки; результатом надмірних податків є рабство». Таким чином, свобода сама посяла насіння свого саморуйнування» [11]. Податковий тиск з кожним роком лише збільшується, процедури ж контролю ускладнюються. Ми є свідками найбільш жорстких та репресивних податкових технологій, які є сигналом до занепаду західних податкових систем. Бо навіть поверховий аналіз свідчить про велику схожість сучасної податкової системи із системами податкових тираній які вже історично відбулись [11].

Звідси постає зрозуміле питання чи можна привести до спільної згоди систему оподаткування, яка б працювала не у здириницькому русі стосовно громадян, а у дійсній взаємній вигоди між державою та громадянами? Відповідь – так є. Вже є сучасний приклад такого консенсусу у Грузії. М. Саакашвілі сказав що понизивши оподаткування на 60% у Грузії, бюджет збільшився у 11 разів! Потрібні були лише прозорі умови для бізнесу. В Україні М. Саакашвілі бачить ще кращий спосіб стосовно дієвого, справедливого, прозорого, оподаткування – це програма політика Г. Балашова 5.10. тут мається на увазі 5% податку з покупок, та 10% податку із заробітної плати. На думку М. Саакашвілі це навіть краще ніж зниження у Грузії податків на 60%, бо у такому випадку для бізнесу це буде взагалі безподаткова Україна, що звичайно сприятиме як найкращі умови для капіталовкладення у бізнес. Далі М. Саакашвілі говорить що в Україні роблять вигляд що такого не існує, що у світі такого не має, хоча Дубай, Монако, Сінгапур є безподаткові країни [12]. Головна ціль програми на яку посилається М. Саакашвілі це – прибрати державу з економічного життя громадян. Ця система пропонує замість усіх заплутаних податків встановити просту та зрозумілу систему «5.10», в якій 5% сплачує покупець, а 10% відраховується із заробітної плати. Заснована така система на самій шанованій книзі у світі усіх часів і народів – Біблії та її біблейській десятині. Пропонована система «5.10» однією з основних завдань ставить знищення корупції, розкрадання державних коштів, що призведе Українців до очікуваної реальної політичної свободи та рівноправними можливостям для усіх [13].

Висновки. Політична складова свободи у системі оподаткування походить у стягуванні із громадян зайвого. Із моменту стягування зайвого кожна людина по мірі її статків у більшій чи меншій мірі стає заручником держави. В сучасній Україні відбувається те, на чому наголошував Ш. Монтеск'є, стверджуючи, що правителі, прагнучи отримувати зависокі податки звернулися до рабства яке є безплідним та призводить до зменшення податків, не розуміючи, що саме через помірковані податки можна досягнути бажаних результатів політичної свободи. Механізм допомоги пересічним громадянам вкрай неефективний. Індексція пенсій та зарплат в Україні на фоні інфляції сміховинна, а у системі субсидіювання із початком розгорнення кампанії надання субсидій населенню були прописані зайві критерії задля обмеження надання субсидій громадянам. Але ми розуміємо, що із запровадженням розумних кроків (як тут зазначалось у Грузії), або у разі запровадження системи оподаткування, на яку посилається М. Саакашвілі, як мінімум суттєво покращиться економічний стан громадян, України.

А також буде позитивним прикладом для інших держав при формуванні їхніх податкових систем. При цьому головним є те, громадяни отримають реальну дію свободи політичної, економічної та соціальної.

Список використаних джерел

1. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/феодальні_повинності.
2. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тужова_повинність.
3. Монтеск'є Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
4. Скляр О. Ю. Соотношение свободы государства и гражданина за концепцией Ш. Монтеск'є: матеріали міжнародної науково-практичної конф. [«Наука в епоху дисбалансів»], (Київ, 25 січня. 2016 р.) Т.1 / Центр наукових публікацій. – К.: Центр наукових публікацій, 2016. – 136 с.
5. Яценюк вихвалявся дірявим бюджетом. 11–12–1015 [Електронний ресурс] // інформаційний портал <http://znaj.ua> – Режим доступу: <http://znaj.ua/news/politics/32356/acenyuk-hvalivysya-byudzhetom-pered-parlamentariyami.html>
6. У 2016 році тричі піднімуть комунальні тарифи. 07–02–2016 [Електронний ресурс] / Антикор. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/articles/86197-u_2016_rotsi_trichi_pidnimutj_komunaljni_tarifi
7. Во Львові за год долг по ЖКХ вырос на 5 млн. грн. 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/society/vo-lvove-za-god-dolg-po-zhkh-vyros-na-5-mln-grn-66081.html>.
8. Предвыборная индексация пенсий и зарплат от Яценюка: верить или нет? Эксперты 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.slovoaidilo.ua/2015/09/01/mnenie/jekonomika/predvybornaya-indeksaciya-pensij-i-zarplat-ot-yacenyuka-verit-ili-net-eksperty>.
9. Розенко П. Міністр соціальної політики Павло Розенко – про процедуру отримання субсидій 16.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=wTmj4W6X1z8>.
10. <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?catid=160234>
11. Гетманцев Д. Занепад західного оподаткування? / Д. Гетманцев 26.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/business/zanepad-zahidnogo-opodatkuвання_.html.
12. Саакашвілі М. Саакашвілі про здириницькі податки в Україні / М. Саакашвілі 06.07.2015 [Електронний ресурс] / Ківерці. – Режим доступу: <http://www.kivertsi.in.ua/townnews/index.php?n=4364>.
13. Балашов Г. Програма партії «5.10» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.balashov.com.ua/articles/programma_partii_510/.

References

1. Vikipedija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/feodalni_povynnosti.
2. Vikipedija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Guzhova_povynnist.
3. Montes'k'e Sh. L. O duhe zakonov / Sh. L. Montes'k'e. – M.: Mysl', 1999. – 672 s.
4. Sklyar O. Ju. Sootnoshenie svobody gosudarstva i grazhdanina za koncepciej Sh. Montes'k'e: materialy mizhnarodnoi' naukovopraktychnoi' konf. [«Nauka v epohu dysbalansiv»], (Kyj'v, 25 sichnja. 2016 r.) T.1 / Centr naukovykh publikacij. – K.: Centr naukovykh publikacij, 2016. – 136 s.
5. Jacenyuk vyhvaljavsja dirjavym bjudzhetom. 11–12–1015 [Elektronnyj resurs] // informacijnyj portal <http://znaj.ua> – Rezhym dostupu: <http://znaj.ua/news/politics/32356/acenyuk-hvalivysya-byudzhetom-pered-parlamentariyami.html>
6. U 2016 roci trychi pidnimut' komunal'ni taryfy. 07–02–2016 [Elektronnyj resurs] / Antykor. – Rezhym dostupu: http://antikor.com.ua/articles/86197-u_2016_rotsi_trichi_pidnimutj_komunaljni_tarifi
7. Vo L'vove za god dolg po ZhKH vyros na 5 mln. грн. 2015 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupa: <http://gordonua.com/news/society/vo-lvove-za-god-dolg-po-zhkh-vyros-na-5-mln-grn-66081.html>.
8. Predvybornaja indeksacija pensij i zarplat ot Jacenjuka: verit' ili net? Jeksperty 2015 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupa: <http://ru.slovoaidilo.ua/2015/09/01/mnenie/jekonomika/predvybornaya-indeksaciya-pensij-i-zarplat-ot-yacenyuka-verit-ili-net-eksperty>.

9. Rozenko P. Ministr social'noi' polityky Pavlo Rozenko – pro proceduru otrymannja subsidyj 16.06.2015 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=wTmj4W6X1z8>.
10. http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=160234

11. Getmancev D. Zanepad zahidnogo opodatkuvannja? / D. Getmancev 26.09.2014 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/business/zanepad-zahidnogo-opodatkuvannja-_html.

12. Saakashvili M. Saakashvili pro zdymny'ki podatky v Ukraini / M. Saakashvili 06.07.2015 [Elektronnyj resurs] / Kiverci. – Rezhym dostupu: <http://www.kivertsi.in.ua/townnews/index.php?n=4364>.

13. Balashov G. Programma partii «5.10» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.balashov.com.ua/articles/programma_partii_510/.

Sklar O. Y., postgraduate at the Department of Political Science of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), olegsklyar@ukr.net

Correlation of the political freedom of citizens with their encumbrance to the state

The social–state relations have always existed, and there is a duty to the citizens of their state. In this paper, we consider its relation to the political freedom of the citizens and what should be the extent of this service.

Keywords: political freedom, duty, country, citizen, historical process.

Скляр О. Ю., соискатель кафедры политологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), olegsklyar@ukr.net

Соотношение политической свободы граждан с их повинностью перед государством

В общественно–государственных отношениях всегда существовала и существует определенная повинность граждан перед их государством. В данной работе рассматривается ее соотношение с политической свободой граждан и то, какой должна быть степень этой повинности.

Ключевые слова: политическая свобода, повинность, государство, гражданин, исторический процесс.

* * *

УДК 323.2

Кужман О. М.,
здобувач кафедри політології, Дніпропетровський
національний університет ім. Олесь Гончара
(Україна, Дніпропетровськ), 1–703@i.ua

ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ ДЕННОГО ЗА СТАДІЙНИМ ПІДХОДОМ

Розкриті особливості формування регіонального політичного порядку денного за стадійним підходом. Для досягнення поставленої мети використувався змістовно–аналітичний метод, який дозволив визначити основні динамічні характеристики концепту «регіональний політичний порядок денний».

У роботі показано, що у своїй динамічній концепції Р. Кобб і Ч. Елдер виділили чотири основні етапи побудови політичного порядку денного, ключовим з яких виступає етап, коли проблема потрапляє до публічного порядку денного, який, в свою чергу, розпадається на два типи – систематичний (який «формується знизу») та «інституційний» (який «формується згори»). Систематичний порядок денний складається з низки звичайних проблем, які усвідомлюються громадянами як такі, що заслуговують на суспільну увагу і знаходяться в юрисдикції чинної державної чи самоврядної влади. Інституційний порядок денний визначається як набір питань у явному вигляді, які призначені для активного розгляду уповноваженими виробниками рішень. Потім проблем розвитку регіону спочатку потрапляє до систематичного регіонального порядку денного «знизу», а потім фільтрується в рамках інститутів регіональної влади.

Ключові слова: політичний порядок денний, стадії встановлення порядку денного, систематичний порядок денний, інституційний порядок денний, регіональні проблеми.

Як невід'ємний атрибут демократичного політичного процесу та суспільства політичний порядок денний має багаторівневий характер – його формування та встановлення відбувається на загальнонаціональному, регіональному і місцевому рівнях, які, в свою чергу, також випробовують вплив глобального порядку денного.

Ключовою ланкою у цій матриці виступає регіональний рівень, оскільки він взаємопов'язує загальнонаціональний порядок денний з муніципальними порядками денними. Формування та встановлення регіонального політичного порядку денного здійснюється під впливом цілої групи чинників – політичної культури, політичних комунікацій, громадської ідентифікації, партійно–ідеологічних переважень тощо.

Для пояснення цього процесу виявив свою продуктивність стадійний підхід, який був запропонований американськими політологами Роджером Коббом і Чарльзом Елдером [7–9].

Серед учених, що проводили вивчення порядку денного в рамках цього підходу, є: Д. Боуз, Д. Вокер, Б. Ден Вуд, Ч. Елдер, Р. Кобб, Дж.–К. Росс, М. Росс, Р. Б. Флемінг, Е. Шарп, Е. Е. Шаттшнайдер та ін. У науковому дискурсі пострадянського простору можна виділити праці А. Дегтярьова, В. Кулика, В. Пустовойта, Н. Хайтама та ін. Зокрема, В. Кулик розглядає тематичні пріоритети новинного дискурсу провідних українських газет і телеканалів за географією, тематикою та соціальним становищем представлених акторів [4], а Н. Хайтам показує, що формування політичного порядку денного може взаємодіяти з теорією медіатизації політики [6].

Метою статті є розкриття особливостей формування регіонального політичного порядку денного за стадійним підходом.

Ідейні передумови стадійного підходу до дослідження встановлення порядку денного були закладені в роботі Елмера Еріка Шаттшнайдера «Напівсуверенний народ» [11], у якій він показав, що важливою силою державного управління є його здатність впоратися з конфліктом до того, як він виникне. На думку вченого, масштаб і широта конфлікту обмежені й конфігуровані домінуючими гравцями в політичній грі. Е. Е. Шаттшнайдер пише: «Ми граємо у гру, структуровану правилами, що відповідають інтересам головних гравців: груп тиску, партій та інституцій. Тобто політична боротьба як конфлікт цінностей, вірувань та інтересів підміняється менеджментом конфліктів». І далі: «Усі форми політичної організації мають схильність до підсилення певного типу конфліктів і придушення інших типів, оскільки організація – це мобілізація упереджень. Деякі питання організуються у політичну боротьбу, тоді як інші – вилучаються з неї» [11, р. 71]. Він також стверджує: «Немає чіткішого способу зруйнувати сенс політичної діяльності, ніж розглядати всі питання, наче вони вільні й рівні. Нерівність питань спрощує інтерпретацію політичної діяльності. Політична діяльність набуває сенсу, коли ми встановлюємо наші пріоритети» [11, р. 72–73].

Тобто політична діяльність, за Е. Е. Шаттшнайдером, є такою діяльністю, у якій питання включаються і вилучаються, а упередження мобілізуються для того, щоб вирішити і стримати конфлікт. Звідси випливає, що визначення питань є фундаментальною формою політичної влади, а «визначення альтернатив – вищий інструмент влади» [11, р. 69]. А оскільки люди не можуть дійти згоди щодо того, в чому фактично полягає питання, то «той, хто визначає, чого стосується політична діяльність, керує країною, бо визначення альтернатив – це вибір конфліктів» [11, р. 69].

Ідея Е. Е. Шаттшнайдера була розвинена й концептуалізована Р. Коббом і Ч. Елдером, які зробили спробу

з'ясувати те, яким чином конфлікт розширюється і вирішується. На їхню думку, в конфлікті між двома і більше групами стосовно процедури розподілу посад чи ресурсів питання можуть формуватися за допомогою таких засобів:

- створення партією–суперником, яка відчуває несправедливість або упередженість у розподілі посад чи ресурсів;

- створення питання для особистого чи групового успіху й просування угору;

- непередбачені події;

- дії з найкращими намірами [8, р. 82].

У своїх поглядах Р. Кобб і Ч. Елдер дотримуються широкого розуміння політичного порядку, вважаючи, що конфлікти з приводу встановлення порядку денного (agenda conflicts) містять не тільки вибір питань, за якими уряд повинен ухвалювати рішення, але також і інтерпретацію політичних проблем [8, р. 21].

В. Кулик у методичному плані виділяє два основні аспекти. По–перше, в емпіричних дослідженнях порядку денного, проведених на основі стадійного підходу, активно використовуються кількісні методи. Зокрема, увага до проблем з боку інститутів влади піддається вимірюванню, для встановлення каузальних зв'язків використовується метод векторної авторегресії (VAR) [3, с. 8]. А по–друге, у дослідженнях порядку денного робиться акцент на роль соціальних конструкцій у вивченні та практиці політики [3, с. 9]. Концептуальна основа аналізу процесів установа порядку денного з позицій соціального конструктивізму формувалася такими дослідниками, як Д. Стоун, Д. Рошфорд, Р. Кобб, Д. Дері та ін. Наприклад, Д. Рошфорд і Р. Кобб припускають наявність залежності між способом використання політичними акторами таких атрибутів ситуації, як суворість, сфера дії, новизна, близькість, природа кризи та перетворення її на актуальне суспільне питання [10, р. 69]. У цілому з точки зору методології, соціально–конструктивістський аналіз явища порядку денного тяжіє до якісної традиції; спостерігається використання інтерв'ю, аналізу історичних даних та методу вивчення окремого випадку [3, с. 9].

Фундатори стадійного підходу до дослідження політичного порядку денного передбачають проведення аналізу на макрорівні суспільної реальності; за своїми властивостями публічний порядок денний не зводиться до суми порядків денних індивідуальних акторів. Ініціатором внесення проблеми на порядок денний є зазвичай групи. Визначальну роль у формуванні порядку денного відіграють структурні чинники. Для прикладу, Р. Кобб, Д.–К. Росс, М. Росс у такому значенні розглядають наявні моделі стратифікації в суспільстві; ступінь «модерності» суспільства; соціальні та політичні позиції груп, що просувають проблему на порядок денний тощо [7].

Зокрема, американські вчені виділяють групи «тригерів» (чи «тригерних пристроїв»), які стимулюють появу того чи іншого питання. Як внутрішні «тригери» вони виділяють природні катастрофи; неочікувані людські події; технологічні зміни; нерівність чи упередженість у розподілі ресурсів; екологічні зміни. Зовнішніми «тригерами» виступають воєнні дії; інновації у військових технологіях; міжнародний конфлікт; структури розподілу світу. Разом з тим формування питання залежить не лише від «тригера», а від того чи вдалося встановити зв'язок між «тригером» і невдоволенням (тобто проблемою,

що потребує вирішення). Останнє потім трансформує питання в пункт порядку денного [8, р. 82].

Американські політологи Р. Кобб і Ч. Елдер запропонували власну модель функціонування циклу формування політичного порядку денного. Перш за все, вони підкреслюють, що побудова порядку денного являє собою яскравий випадок суб'єктивізованого та ідеологізованого процесу, де поступово відбувається перетворення соціальної проблеми в партійно–політичний проект.

У своїй динамічній концепції Р. Кобб і Ч. Елдер виділили чотири основні етапи побудови політичного порядку денного:

- на першому етапі виникає т.зв. приватне питання, яке має значення лише для групи людей, інтереси яких безпосередньо порушені;

- на другому етапі групи людей, чий інтерес порушений, організують кампанію в ЗМІ, спрямовану проти органів влади, які не вирішують (чи вирішують неналежним чином) проблему; тут приватне питання, яке стосувалося кожного громадянина окремо, починає трансформуватися в суспільну проблему, оскільки навколо останньої утворюється спільнота людей, які виступають її «носієм»;

- на третьому етапі суспільна проблема має отримати статус претендента на «питання до порядку денного» – для цього ініціативна група повинна привернути увагу суспільства, тобто розширити її соціальний діапазон;

- на четвертому етапі проблема потрапляє до публічного порядку денного, який, в свою чергу, розпадається на два типи – систематичний (який «формується знизу») та «інституційний» (який «формується згори»).

Останній етап є ключовою ланкою у трансформації питань порядку денного у владні рішення, оскільки саме на цьому етапі відбувається висунення політичних проблем на «авансцену політики».

Тут варто відзначити, що, на думку більшості сучасних дослідників теорії встановлення порядку денного, однією із головних заслуг Р. Кобба і Ч. Елдера є те, що у своїх теоретичних побудовах вони активно використовують поняття «визначення проблеми» (див.: [9]).

У повсякденному житті кожна людина або група стикаються з проблемами, які вимагають втручання посадових осіб, керівників, уряду. Безліч людей постійно висувують вимоги до влади з приводу зростання цін на сільгосппродукти, житло, монопольного становища на ринку цілих галузей окремих виробників тощо. І лише невелика частина цих вимог має підтримку з боку влади. Саме ці вимоги, які виробники політики беруть до уваги і роблять конкретні дії щодо їх реалізації, створюють феномен «авансцени», або власно «порядку денного» управління.

До чинників просування проблеми до порядку денного Р. Кобб і Ч. Елдер відносять такі. По–перше, існує низка «об'єктиваних» характеристик, коли проблема повинна отримати суспільне визнання «знизу» і офіційну підтримку «зверху», що вимагає, як правило, певного узгодження позицій і балансу сил. Для досягнення подібного «об'єктиваного» необхідного стану треба мати ряд передумов. А саме:

- проблема повинна бути артикульована досить впливовою групою інтересів і підтримана громадською думкою;

– проблема повинна бути озвучена і поширена в засобах масової комунікації з тим, щоб зробити інформацію про неї доступною для населення;

– проблема повинна бути прийнята з боку державних органів влади і переформульована в офіційній площині;

– проблема повинна бути «розв'язуваною», тобто мати потенційну перспективу на її подолання за допомогою знаходяться під контролем державних органів ресурсів та часу, в рамках існуючих норм і процедур.

По-друге, існує низка «суб'єктивних» характеристик, які пов'язані з ціннісними орієнтаціями та ідеологічними поглядами, психологічними установками і соціальними знаннями акторів, що беруть участь у визначенні суспільно-політичної проблеми.

До числа «суб'єктивних» факторів, що впливають на формулювання проблеми, відносять такі:

– плюралізм суб'єктивних бачень і оцінок характеру проблеми, пов'язаний з множинністю порушених соціальних груп, що мають диференційовані інтереси і цінності;

– домінуючу роль в офіційному формулюванні проблеми відіграють політична еліта, бізнес і ЗМІ, які надають їй вигідну для них форму;

– емоційно-психологічне забарвлення проблеми, яка може викликати симпатію чи антипатію, участь або відчуження, занепокоєння або байдужість (див.: [1, с. 36, 238]).

У центрах прийняття рішень – уряді, регіональних органах влади чи органах місцевого самоврядування – одночасно існує ціла низка порядків денних. Р. Кобб і Ч. Елдер виділили два базисних типи порядків денних – систематична (дискусійна, перманентна) авансена та інституційна (офіційна, урядова) авансена.

Систематичний порядок денний складається з низки звичайних проблем, які усвідомлюються громадянами як такі, що заслуговують на суспільну увагу і знаходяться в юрисдикції чинної державної чи самоврядної влади. Систематична авансена має місце в на рівні держави, регіону, в кожній локальній управлінській системі.

По суті, систематичний порядок денний складається з «усіх питань, стосовно яких існує загальна думка членів політичної спільноти, ніби вони заслуговують громадської уваги і містять питання, які входять до законної юрисдикції чинних урядових повноважень» [8, р. 85]. У силу цього систематичний порядок денний виглядає досить невизначеним та абстрактним, оскільки до нього потрапляє велика множина проблем, що обговорюються в ЗМІ та громадськості. Щоб потрапити до систематичного порядку денного питання повинно володіти такими ознаками: широка увага або усвідомлення; спільна турбота сумірної частини громадськості; спільне відчуття того, що питання варто турботи виробників політики.

Інституційний порядок денний визначається як набір питань у явному вигляді, які призначені для активного розгляду уповноваженими виробниками рішень [8, р. 86]. Такий порядок денний представляє вже досить конкретну субстанцію, у якій розгляд проблем функціонально розподіляється за представницькими, виконавчими і судовими органами державної чи самоврядної влади [8, р. 234].

В інституційному порядку денному може існувати і старе, і нове питання. Старі питання – це ті, які з регулярною періодичністю висуюються на авансцену, наприклад, збільшення заробітної плати працівників, парламентські

реформи, збільшення допомоги малозабезпеченим верствам. Ці проблеми добре відомі посадовим особам, і тому альтернативні варіанти можливих рішень у них є. Тобто моделі рішень на основі минулого досвіду певною мірою напрацьовані. Нові питання порядку денного виникають у залежності від обставин і конкретних ситуацій. Для старих порядків денних притаманна тенденція, згідно з якою їм надається більший пріоритет з боку посадових осіб, оскільки вони вважають, що старі проблеми мають довготривалий характер, для них вони краще відомі. Проблеми, які досягають порядку денного як нові пункти, можуть з часом перетворитися на старі пункти.

Окремі проблеми привертають увагу громадськості та управлінців завдяки зусиллям засобів масової інформації. Деякі злободенні репортажі цілком здатні підірвати громадську думку і змусити керівників реагувати конкретними діями.

Інституційні порядки денні формулюються в різних органах влади, законодавчих і адміністративних, центральних та локально-регіональних з урахуванням політичних стратегій державних і недержавних акторів. Порядки денні діляться за сферами і предметами, повноваженнями і функціями на «горизонтальні» (за сферами влади) і «вертикальні» (за рівнями управління), в рамках яких відбувається розподіл різних проблем. Тут також дуже важливе місце займає система суспільних пріоритетів, де задається «матриця рангів проблем», що будується на основі сформульованих політичними лідерами стратегічних і тактичних цілей [5, с. 179–180].

Згідно із стадійним підходом, на регіональному рівні формулювання проблем управління розглядається як процес, що включає два типи діяльності.

Перший з них передбачає питання про те, що потрібно робити в конкретній ситуації. Наприклад, до повноважень регіональних органів самоврядування відносяться: розробка програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно району, області, цільових програм з інших питань; вирішення питань регулювання земельних відносин, про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення, про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні, створення спеціальних вільних та інших зон; встановлення правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зон санітарної охорони джерел водопостачання, обмеження або заборони використання підприємствами питної води у промислових цілях; встановлення тарифів на житлово-комунальні послуги, які надаються підприємствами, що перебувають у спільній власності територіальних громад, представництво інтересів яких здійснює відповідна районна чи обласна рада, а також суб'єктами господарювання, що здійснюють управління (експлуатацію) цілісними майновими комплексами таких підприємств; ухвалення рішення з питань боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями, про віднесення лісів до категорії захисності та ін. [2, ст. 43]. Відповіді на подібні питання набувають форму загальних принципів.

Другий тип діяльності включає проектування рішень або підготовку адміністративних правил, які при їх ухваленні проводитимуть ці принципи в дію. Це скоріше

технічне та рутинне, але, тим не менш, є дуже важливим питанням. Написаний у такий спосіб звід правил може мати істотний вплив на його адміністрування і реальний зміст регіонального управління.

На практиці дуже важко, якщо взагалі можливо, чітко відокремити формулювання проблем регіонального управління від ухвалення рішень на регіональному рівні. Це є аналітичний поділ функціональної діяльності, який відбувається в управлінському процесі. Усі, хто залучений до формулювання курсу дій, зацікавлені в ухваленні своїх пропозицій: одні пропозиції будуть ухвалені, інші виключені для того, щоб забезпечити підтримку передбачуваного управлінського курсу. З урахуванням подальшої перспективи учасники стадії формулювання проблем управління можуть піддаватися впливу обставин, які виникають на етапі адміністрування рішень.

Боротьба за формулювання питання до регіонального порядку денного багато в чому пов'язана з політичними конфліктами між зацікавленими гравцями, які повинні в підсумку створити «формулу узгодження інтересів», що обґрунтовує спільну інтерпретацію суспільної проблеми. Без подібних компромісів або консенсусів регіональний політичний порядок денний побудувати вкрай важко, оскільки без цього зміст рішення, у ході його підготовки, прийняття і здійснення може бути викривлено або знищено.

Таким чином, потік проблем розвитку регіону спочатку потрапляє до систематичного регіонального порядку денного «знизу», а потім фільтрується в рамках інститутів регіональної влади, які формують регіональний порядок денний «згори». Звичайно ж, ця схема являє собою лише «ідеальний тип» формування демократичного порядку денного, оскільки в багатьох країнах світу, в т.ч. і в Україні, виробники політики відразу будують порядок денний «згори». При цьому не враховується або майже не враховується порядки денні «знизу».

Список використаних джерел

1. Дегтярёв А. А. Принятие политических решений: учебное пособие / А. А. Дегтярёв. – М.: Книжный дом «Университет», 2004. – 416 с.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року №280/97-ВР (із змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
3. Кулик В. Г. Метатеоретичний аспект досліджень політичного порядку денного, проведених у рамках вивчення державної політики / В. М. Кулик // Наукові праці. Політологія. – 2014. – Вип.236, Т.248. – С.7–13.
4. Кулик В. М. «Порядок денний» новинного дискурсу українських мас-медіа / В. М. Кулик // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип.26. – С.369–378.
5. Новакова О. В. Аналіз державної політики: Навчальний посібник / О. В. Новакова, Н. П. Пашина; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2013. – 262 с.
6. Хайтам Н. Р. Роль мас-медіа в формуванні політичної повестки дня / Н. Р. Хайтам // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2015. – Вип.94 (№3). – С.391–395.
7. Cobb R. Agenda Building as a Comparative Political Process / R. Cobb, J.–K. Ross, M. H. Ross // The American Political Science Review. – 1976. – Vol.70. – №1. – P.126–138.
8. Cobb R. Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda–Building / R. Cobb, Ch. Elder. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983. – 357 p.
9. Elder Ch. D. Agenda–Building and the Politics of Aging / Ch. D. Elder, R. W. Cobb // Policy Studies Journal. – 1984. – Vol.13. – №1. – P.115–129.
10. Rochefort D. A. Problem Definition, Agenda Access, and Policy Choice / D. A. Rochefort, R. W. Cobb // Policy Studies Journal. – 1993. – Vol.21, №1. – P.56–71.

11. Schattschneider E. E. The Semisovereign People: a realist's view of democracy in America / E. E. Schattschneider. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1960. – viii, 147 p.

References

1. Degtyaryov A. A. Prinyatiye politicheskikh resheny: uchebnoye posobiye. – M.: Knizhny dom «Universitet», 2004. – 416 s.
2. Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovryaduvannya v Ukraini» vid 21 travnya 1997 roku №280/97–VR (iz zminamy i dopovnennnyamy). – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97–вр>.
3. Kulyk V. H. Metateoretychnyy aspekt doslidzhen' politychnoho porjadku dennoho, provedenykh u ramkakh vyvchennya derzhavnoyi polityky // Naukovi pratsi. Politologiya. – 2014. – Vyp.236, T.248. – S.7–13.
4. Kulyk V. M. «Poryadok dennyy» novynnoho dyskursu ukraïns'kykh mas–media // Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats'. – 2009. – Vyp.26. – S.369–378.
5. Novakova O. V., Pashyna N. P. Analiz derzhavnoyi polityky: Navchal'nyy posibnyk / Skhidnoukraiïns'kyu natsional'nyu universytet imeni Volodymyra Dalya. – Luhans'k, 2013. – 262 s.
6. Khaytam N. R. Rol' mas–medya v formirovaniy polytycheskoy povestky dnya // Hileya: naukovyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats'. – 2015. – Vyp.94 (№3). – S.391–395.
7. Cobb R. Agenda Building as a Comparative Political Process / R. Cobb, J.–K. Ross, M. H. Ross // The American Political Science Review. – 1976. – Vol.70. – №1. – P.126–138.
8. Cobb R. Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda–Building / R. Cobb, Ch. Elder. – 2nd ed. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1983. – 357 p.
9. Elder Ch. D. Agenda–Building and the Politics of Aging / Ch. D. Elder, R. W. Cobb // Policy Studies Journal. – 1984. – Vol.13. – №1. – P.115–129.
10. Rochefort D. A. Problem Definition, Agenda Access, and Policy Choice / D. A. Rochefort, R. W. Cobb // Policy Studies Journal. – 1993. – Vol.21, №1. – P.56–71.
11. Schattschneider E. E. The Semisovereign People: a realist's view of democracy in America / E. E. Schattschneider. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1960. – viii, 147 p.

Kuzhman O. M., applicant of Department of Political Science of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipropetrovsk), 1–703@i.ua

Formation of regional political agenda by phasic approach

Article is devoted to peculiarities of formation of regional political agenda, in accordance with the phasic approach. We used content–analytical method, which has allowed to identify the main dynamic characteristics of the concept «regional political agenda».

It is shown that in his dynamic concept R. Cobb and Ch. Elder identified four main stages of building a political agenda. The key stage is the stage when the issue goes to a public agenda. Here the public agenda is divided into two types – the «systematic» (which «formed from below») and «institutional» (which «formed above»). Systematic agenda consists of a series of common problems that citizens understood as deserving of public attention and the seat in the jurisdiction of the existing state or self-administrative authority. Institutional agenda is defined as the set of questions in an explicit form, which are intended for active consideration by authorized manufacturers solutions. The flow of problems of region's development first enters into a systematic regional agenda «from below», and then filtered within the institutions of a regional authority.

Keywords: political agenda, the stage setting the agenda, systematic agenda, the institutional agenda, regional issues.

Kuzhman O. H., соискатель кафедры политологии, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), 1–703@i.ua

Формирование региональной политической повестки дня в соответствии со стадийным подходом

Раскрыты особенности формирования региональной политической повестки дня в соответствии со стадийным подходом. Для достижения поставленной цели использовался содержательно–аналитический метод, который позволил определить основные динамические характеристики концепта «региональная политическая повестка дня».

В работе показано, что в своей динамической концепции Р. Кобб и Ч. Элдер выделили четыре основных этапа построения политической повестки дня, ключевым из которых выступает этап, когда проблема попадает в публичную повестку дня. В свою очередь, публичная повестка дня распадается на два типа – систематический (который «формируется снизу») и институциональный (который «формируется сверху»). Систематическая повестка дня состоит из ряда обычных проблем, которые осознаются гражданами как заслуживающие общественного внимания и находящиеся в юрисдикции действующей государственной или самоуправленческой власти.

Институциональная повестка дня определяется как набор вопросов в явном виде, которые предназначены для активного рассмотрения уполномоченными производителями решений. Поток проблем развития региона сначала попадает в систематическую региональную повестку дня «снизу», а затем фильтруется в рамках институтов региональной власти.

Ключевые слова: политическая повестка дня, стадии установления повестки дня, систематическая повестка дня, институциональная повестка дня, региональные проблемы.

* * *

УДК 323.2:314.15.044(=161.2):(4-11)«19/20»

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету (Україна, Вінниця), докторант національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МІГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Досліджені та проаналізовані соціально-політичні передумови та причини українських громадян до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Для аналізу відносин у сфері міграції між Україною та країнами Східної Європи було застосовано тристоронній підхід: суспільство, що відпускає – мігранти – суспільство, що приймає. Аналізуючи проблему міграції, її причин та передумов, автор звернув увагу, на те, що умови, за яких люди приймають подібні рішення, надзвичайно різні. Переміщення населення можуть бути пов'язані як з добровільним вибором, так і з вимушеними причинами, такими, як політичні репресії, природні катаклізми та збройні конфлікти. Отже, міграційні процеси належать нині до найбільш досліджуваних тем у світовій науці і це зумовлено тим, що мало чи не кожна країна тепер виступає донором і реципієнтом мігрантів.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, зовнішня трудова міграція, причини міграції.

Міграція є потужним двигуном й важливим наслідком економічних, політичних та соціальних змін. Враховуючи її значний вплив на спільноти, необхідно повноцінно дослідити й розуміти міграцію. Важливим аспектом вивчення цього феномену є дослідження причин та передумов даного явища.

Науковий інтерес даного дослідження представляють праці В. А. Іонцева [1], Я. М. Пилинського [2], А. Шлепакова [3] В. М. Ніколаєвського [4, с. 140–147] та ін. Ступінь вивченості даної проблеми є доволі низьким і потребує детального аналізу аналітичних доповідей та нечисельних досліджень з даної тематики, які представлені публікаціями стосовно різноманітних аспектів подій.

Джерелами даної статті стали безпосередньо конвенції [5, с. 265–277], угоди [6; 19; 20] та протоколи [7] щодо міграції українських громадян до країн Східної Європи.

Метою статті є висвітлення та аналіз соціально-політичних передумов та причин міграції українських громадян до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст.

В основі міграційних процесів лежить цілий комплекс причин міграції, яка виникає внаслідок економічних і політичних криз, що і змушує людей залишати свою країну. В Україні політична ситуація залишається критичною, адже з трьох принципів на яких будувалася політика держави починаючи з 2004 р. (реформи в економіці, побудова громадянського суспільства та захист національних інтересів) повністю не був утілений жоден.

Під час прийняття рішення щодо міграції, важливою також є як політична, так і економічна ситуація у країні,

яку мігранти розглядають як країну свого переселення. Потоки мігрантів за останні роки до розвинутих країн Європи швидше за все є відповіддю на неефективне функціонування ринку праці та низьку якість життя у країні-донорі (тобто, в Україні) та на зростання попиту на некваліфіковану робочу силу у сфері послуг в країнах-реципієнтах.

Популярною є думка про те, що головна причина міграції робочої сили полягає в диференціації економічних умов життя. Міграція трудових ресурсів відбувається в напрямку тих країн та регіонів, де очікувані заробітки найвищі. Виходячи з того, що нагромаджений людський капітал є важливою передумовою економічного розвитку в темпах економічного зростання країн [8, с. 138–140].

Очевидним є той факт, що міграція не буде зростати, якщо умови життя у країнах будуть однаковими, а заробітна платня трохи відрізняться. Значна частина населення будь-якої країни надасть перевагу не виїжджати за кордон за умови рівності інших обставин. Однак, багато потенційних мігрантів згодні залишити рідну країну, якщо вона не в змозі забезпечити їм належного захисту, має непевне інвестиційне середовище, або високий рівень безробіття.

Більшість мігрантів на запитання, чому вони вирішили емігрувати, досить часто як основну причину вказують бажання поліпшити своє соціально-економічне становище, або поліпшити добробут своїх дітей [9].

Існує ряд факторів, які спричиняють міграцію українців до взаємодії з колишніми союзними республіками. Їх можна розділити на 3 групи. Перша група факторів обумовлена етнополітичними процесами та початком національно-державного будівництва нових незалежних держав, що спровокувало не лише перерозподіл влади та власності, а й корінні зміни у відносинах між етносами та етнічними групами [1].

Друга група факторів – це фундаментальні зміни, що відбулись за останні роки в соціально-економічній сфері новоутворення держав і спровокували масові міграційні втрати високоосвіченого населення, що особливо характерно для представників української діаспори [10, с. 131–134].

Третя група факторів – екологічні фактори, які впливають не лише на міграцію громадян України, що проживають в несприятливих екологічних зонах (Чорнобильська), а й на міграційні потоки з Центральної Азії. Не менш важливими причинами міграції стають такі природні катастрофи, як повені, землетруси, пожежі, виверження вулканів, супроводжувані значними людськими жертвами. Крім того, війни, революції, переслідування за релігійною ознакою, расові та міжетнічні конфлікти змушують шукати притулку далеко від гарячих точок. Проте, якщо такі обставини швидко зникають, то мігранти повертаються додому. Подальше розкриття питання буде проходити крізь призму зазначених трьох факторів.

Для аналізу відносин у сфері міграції між Україною та країнами Східної Європи доцільно застосувати тристоронній підхід: суспільство, що відпускає – мігранти – суспільство, що приймає. Характер та інтенсивність міграції найчастіше визначається тим, які ознаки цих сторін домінують у процесі взаємодії. Переважно етнічна природа міграції з'являється тоді, коли у сприйнятті мігрантом суспільства, та/або

суспільством мігранта переважають етнокультурні чинники. Найчастіше так трапляється у ситуації, коли сторонами взаємодії виявляються суспільство одного етнокультурного ареалу, мононаціональний міграційний потік та інше, відмінне від першого середовище. У такому випадку, мігрант, ототожнюючи себе зі стороною, що приймаю відокремлюється від сторони, що відпускає, яка у відповідь нерідко його відторгає. Саме в такій ситуації перебували в 90-х рр. і перебувають зараз українські мігранти в пострадянських державах, особливо в Російській Федерації [3].

Головне завдання Української держави – створити необхідні для людей соціально-економічні умови й забезпечити повернення трудових мігрантів на Батьківщину, де так потрібні, надто нині, соціально активні громадяни й висококваліфіковані працівники.

Зважаючи на вищезазначене, слід відмітити, що серед чинників, які впливають на прийняття рішень про міграцію та на міждержавну мобільність українських громадян, необхідно виділити політичну ситуацію та міграційну політику зарубіжних країн. Ці чинники є вирішальними також для напрямку й обсягів міграційних потоків між Україною та цими державами. Інтенсивність поїздок українських громадян залежить головним чином від ступеня ліберальності системи контролю над виїздом, видачі віз у тій чи іншій країні. Природно, що в даній ситуації найбільші масові переміщення здійснюються в ті країни, у яких зберігається безвізовий режим переїзду, тобто країни СНД.

Важливим аспектом відносин з країнами регіону є етнополітичне становище українських мігрантів. Українці в країнах Східної Європи не є національно-політичним об'єднанням, а лише етнокультурним [11, с. 34–50]. Адже, з розпадом СРСР українці, які проживали за межами України, але відчували себе громадянами єдиної держави, опинились у становищі неорганізованої спільноти. У зв'язку з цим виникли певні труднощі як для етнічної самоідентифікації, так і у взаємодії з Україною.

Україна докладає значних зусиль для розбудови правової бази у сфері полегшення міграційних відносин на пострадянському просторі як на двосторонній, так і на багатосторонній основі. Однак, одночасно з помітним просуванням у міжнародному співробітництві з багатьох питань нашої державі часто бракує виваженості та послідовності у прийнятті важливих зовнішньополітичних рішень у міграційній сфері. Рішення української сторони в першу чергу повинні враховувати національні інтереси нашої держави щодо запобігання осіданню незаконних мігрантів.

Так, при формуванні політики добросусідства необхідно звертати увагу на міграційні проблеми між колишніми союзними республіками, які мають політичний підтекст. Лише зваживши всі «за» і «проти» варто прагнути до відкритості та прозорості кордонів між Україною та іншими пострадянськими державами, адже від якості мігрантів залежить імідж країни-донора.

Також можна виділити соціальні, культурні та особисті причини міграції. До соціальних (у широкому розумінні) причин еміграції відносимо економічні, демографічні та політичні. Дослідники вважають, що економічні причини еміграції завжди є основними. Аргумент такий: доки існує суттєвий розрив у рівнях соціального добробуту та в рівнях доходів у різних країнах, доти основною причиною

еміграції буде прагнення покращити своє матеріальне становище. Для ринку праці України на сучасному етапі розвитку характерними особливостями залишаються: згортання сфери застосування праці; низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки; високий рівень безробіття, особливо прихованого; низька ефективність державної політики щодо підтримки самозайнятості та малого підприємництва; а також природно-економічні, політичні та інші чинники, котрі не дозволяють у повному обсязі створювати сприятливі умови щодо залучення інвестицій для працевлаштування в працездатних регіонах. За таких умов активізувалися процеси трудової міграції, зокрема міждержавної.

До економічних причин також відносимо погані економічні умови (інфляція, масове безробіття, непомірковано високий рівень цін, невиплата зарплатні тощо), що призвели до масового зuboжіння. Таку міграцію А. Адеподжу називає «міграція як стратегія виживання сім'ї». При цьому економічною метою виїзду є потреба підвищення добробуту сім'ї, вирішення житлового питання, фінансування навчання дітей, здобуття матеріальних можливостей для покращення умов життя, купівлі предметів розкоші, відпочинку на дорогих курортах чи туристичних поїздок для себе чи членів своєї сім'ї [12, с. 125–142]. Саме такими є здебільшого причини української міграції, що в більшості випадків має трудовий характер.

Міграції між Україною і країнами СНД зумовлені іноді протилежними факторами, що відображає усю складність процесів, які відбуваються. Рушіями міграції до країн Східної Європи є дещо схожі обставини, проте існує і ряд відмінностей між мотивами виїзду до тих чи інших країн колишнього СРСР. Основний вид міграції, який превалує є трудова міграція.

Трудова міграція є найбільш динамічною та масштабною складовою міграційних процесів у регіоні СНД. Її показники швидко зростають. Працівники-мігранти зайняті в основному на будівництві, транспорті, в лісовому господарстві та торгівлі [13].

Сучасна українська трудова міграція має зовнішні і внутрішні виміри. Політика Східної Європи стала жорсткішою по відношенню до мігрантів. Найбільші перешкоди виникають у низькокваліфікованих працівників, незважаючи на те, що держави потребують їх залучення в таких сферах, як сільське господарство, будівництво, надання послуг тощо. Політичні стратегії сприяють доступу більш кваліфікованих осіб. Наприклад, студенти мають можливість залишитись в державі після отримання освіти, а висококваліфіковані спеціалісти – привезити із собою членів сімей. Згідно поширеній думці, низькокваліфіковані мігранти, заповнюючи вільні вакансії, витісняють місцевих робітників та сприяють зниженню рівня оплати праці.

Через те, що трудова міграція є динамічним процесом, науковці не можуть прийти до однієї думки стосовно її характеру та природи. Вітчизняні та зарубіжні дослідники зосереджують увагу на трьох проблемах. Перша – природа міграції: причини і наслідки, вигоди і втрати для країни. При цьому особливо гостра полеміка точиться навколо розрахунку вигід і втрат, з акцентом саме на втратах країни від трудової міграції її населення. Друга проблема – масштаби української трудової міграції, динаміка та прогнози. Тут гострота дискусії значною мірою зумовлена

відсутністю інформації про чітку та офіційну кількість і регіональні характеристики міграційних процесів. Третя проблема – обсяги заробленого українськими трудовими мігрантами за кордоном та надходження коштів в Україну сім'ям, рідним і близьким мігрантів. Це питання є найменш вивченим та не має чітких цифр. Відсутність чітких цифр призводить до полеміки стосовно зазначених процесів.

Необхідно відмітити, що трудова міграція має не лише трати, але і вигоди. Слід брати до уваги, що в Україні неможливо забезпечити зайнятість трудових мігрантів, неможливо отримувати на батьківщині достатні для утримання сімей заробітки, але можливе працевлаштування в сусідніх країнах і отримання там кращих доходів; перспектива значного розширення професійних навичок, фахового та загального світогляду трудових мігрантів у країні працевлаштування та після повернення на батьківщину, а також можливість переказу та привезення на батьківщину значних сум заробітків, що вирішують нагальні життєві проблеми родин. З даної точки зору, трудова міграція вигідна для країни–донора. Капітал, що надходить від мігранта вирішує низку проблем та прогалин у соціальній та економічній політиці України.

Однозначних оцінок щодо можливих надходжень міграційного капіталу в Україну немає. Постійні розходження в оцінюванні грошових надходжень та статистики щодо кількісного та якісного складу мігрантів приводить до висновків, що державна політика у цій сфері неефективна, а схеми надходження капіталу до країни не є прозорими та законними. Свій негативний вплив має також обмеження валютного законодавства України, що забороняє громадянам відкривати рахунки за кордоном. Як наслідок, абсолютна більшість коштів надсилається трудовими мігрантами через неофіційні (незарєєстровані) канали, через знайомих, водіїв міжнародних маршрутів, неофіційні системи грошових переказів або доставляється особисто [14].

Міграційні процеси мають глибокі наслідки, один із найбільш негативних – втрата висококваліфікованої робочої сили, передусім наукових кадрів. У зв'язку з виїздом науковців та висококваліфікованих спеціалістів втрати України становлять понад мільярд доларів США на рік. Підготовка фахівця з вищою освітою технічного й природничого профілів коштує Україні близько 10 тис. доларів США, а в розвинених країнах ці затрати більші в 10 разів [15]. Таким чином, Україна інвестує свій живий капітал в економіку практично всіх розвинених країн світу.

На сучасному етапі розвитку Україна має від'ємний баланс міграції з Росією, проте з іншими країнами СНД все виглядає навпаки. Країни СНД залишаються важливими міграційними партнерами України завдяки численним особистим, родинним та діловим зв'язкам, які виникли за часів СРСР, наявності добре розвинутої системи транспортно-сполучення та безвізового порядку поїздок громадян. Хоча заробітки у країні Східної Європи є відносно нижчими, ніж у країнах Заходу, переваги полягають у вільному режимі перетину кордону, відсутності мовних бар'єрів, обізнаності з місцями, куди люди їдуть на роботу, наявності там родичів, знайомих. Для мешканців прикордоння, осіб дещо старшого віку і нижчого освітнього рівня північно–східний напрямок трудових міграцій залишається головним [16, с. 37–39].

Зацікавленість громадян України у білоруському напрямі міграцій пояснюється меншим, порівняно з іншими країнами СНД, падінням економіки, відсутністю серйозних міжетнічних конфліктів, впровадженням ефективної державної політики соціального захисту [17, с. 1–2].

Важливу роль у виборі Республіки Білорусь в якості країни–реципієнта відіграють родинні зв'язки – в Білорусі проживає близько 237 тис. осіб, які належать до української громади. Свій вплив вносить прозорість кордонів, наявність вільних робочих місць в низці районів республіки. Динаміка міграції населення з України до Білорусі вказує на сталий, проте незначний у порівнянні з міграцією до Росії, приріст частки мігрантів–українців від загального об'єму мігрантів з країн Співдружності [18].

Відносини України з країнами–учасницями СНД в питаннях трудової міграції регулюються двосторонніми угодами. Якщо угоди з країнами Західної Європи певною мірою формують міграційні потоки, то угоди з країнами СНД оформлюють потоки, що вже існують, приділяючи увагу питанням правового статусу та соціального захисту працівників–мігрантів [11, с. 34–50].

Станом на жовтень 2003 р. Україна уклала двосторонні угоди у сфері працевлаштування з Республікою Білорусь та Республікою Молдова (Угода між Україною та Республікою Білорусь про трудову діяльність та соціальний захист громадян України та Республіки Білорусь, які працюють за межами своїх держав, від 17 червня 1995 р. [6]; Угода між Україною та Республікою Молдова про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Молдова, які працюють за межами кордонів своїх державою Підписана 1993 р., набула чинності 1994 р.) [19].

15 квітня 1994 р. країни СНД та Україна підписали Міжурядову угоду про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту працівників–мігрантів. У ній містяться положення про визнання документів про освіту, взаємне визнання трудового стажу. Умови праці, соціального страхування, відповідно до угоди, регулюються законодавством країни працевлаштування [20]. У листопаді 2005 р. Угода була доповнена протоколом, спрямованим на спрощення порядку трудової діяльності прикордонними працівниками, які працюють на території однієї із сусідніх держав, постійно проживаючи на території іншої [7].

Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво між Україною та Білоруссю укладено під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Білорусі 17–18 липня 1995 р. (набув чинності 6 серпня 1997 р.). У ст. 4 та ст. 20 Договору зазначено, що сторони будують свої відносини у сфері забезпечення державної безпеки та міграційного контролю, а також співпрацюють у заходах по боротьбі з різними видами правопорушень, в тому числі з незаконною міграцією на основі окремих угод. Водночас, Сторони здійснюють обмін досвідом і оперативною інформацією у цих галузях, проводять пов'язані з цим спільні заходи в рамках міжнародного співробітництва [21].

Варто зазначити, що після розпаду Радянського Союзу міграція стала одним із викликів для України. Зниження ролі традиційних факторів переміщення населення та зростаючий вплив нових чинників, переважно політичних та економічних, спровокували суттєві зміни у структурі

міграційних потоків, їх напрямках та інтенсивності, а також призвели до виникнення нових категорій мігрантів. Найбільш масштабна та динамічна складова міграційних процесів у регіоні – трудова міграція – регулюється двосторонніми та багатосторонніми угодами, що стосуються переважно питань правового статусу та соціального захисту працівників. Проте, на порядку денному залишається питання створення Спільного республіканського простору для вдосконалення системи контролю над незаконною транзитною міграцією.

Аналізуючи проблему міграції, її причин та передумов, також слід звернути увагу, на те, що умови, за яких люди приймають подібні рішення, надзвичайно різні. Переміщення населення можуть бути пов'язані як з добровільним вибором, так і з вимушеними причинами, такими, як політичні репресії, природні катаклізми та збройні конфлікти. Останні продукують цілу низку проблем, зокрема, у частині захисту прав біженців.

Отже, міграційні процеси належать нині до найбільш досліджуваних тем у світовій науці. Це зумовлено тим, що мало чи не кожна країна тепер виступає донором і реципієнтом трудових мігрантів. Міграція змінює всі сфери життя обох сторін процесу, і тим самим стає одним із формотворчих складових глобалізації.

Список використаних джерел

1. Іонцев В. А. Міжнародна міграція / В. А. Іонцев. – М.: М-во по делам федерации, нац. и миграц. политики Рос. Федерации, 2001. – 112 с.
2. Пилинський Я. М. Міграція у сучасному світі: до з'ясування причин та наслідків / Я. М. Пилинський // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Том 69: Політичні науки / [ред. кол.: В. С. Брюховецький, В. П. Моренєць, В. С. Панченко... та ін.; ред. тем. вип.: С. Г. Рябов, О. В. Гарань, В. П. Горбатенко; упоряд. С. Г. Рябов]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С.127–139.
3. Шлепаков А. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти і можливі наслідки / А. Шлепаков, О. Малиновська, О. Пінчук. – К.: НІСД, 1997. – Вип.17. – 47 с.
4. Ніколаєвський В. М. Інтелектуальна міграція: причини, наслідки, виклики / В. М. Ніколаєвський, В. В. Омельченко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2006. – №723. – С.140–147.
5. Европейская конвенция о правовом статусе трудящихся-мигрантов // Сб. междунар. правовых док., регулирующих вopr. миграции / Междунар. орг. по миграции. – М., 1994. – С.265–277.
6. Угода між Україною та Республікою Білорусь про трудову діяльність та соціальний захист громадян України та Республіки Білорусь, які працюють за межами своїх держав від 17.07.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_005
7. Протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудящих-мігрантів від 15 квітня 1994 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_а66
8. Лакодей Т. Проблеми міжнародної міграції трудових ресурсів / Т. Лакодей // Глобальна економіка як сучасний етап співробітництва країн. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів, м. Чернівці 27–27 квітня 2007 р. У 2-х ч. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2007. – Ч.1. – С.138–140.
9. «Нетрадиційні» мігранти в Києві / Б. Рубль, О. Браїчевська, Г. Волосюк та ін. – К.: Генеза, 2003. – 446 с.
10. Троян В. Українські вчені за кордоном: вплив умов чи їх збагачення? / В. Троян // Всесвіт. журнал іноземної літератури. – 2003. – №3–4. – С.131–134.
11. Пилявець Л. Б. Східна українська діаспора: сучасний стан і перспективи розвитку / Л. Б. Пилявець // Вісник УВКР. – 2004. – №2. – С.34–50.
12. Ровенчак О. А. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків / О. А. Ровенчак // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип.3. – С.125–124.

13. Migration Perspectives: Eastern Europe and Central Asia, 2006. – Vienna: IOM, 2006. – 152 p.

14. Гайдучський А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність / А. Гайдучський // ЗН.УА. – 2007. – 20 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/migratsiyuiy_kapital_v_ukrayini_prihovana_realnist.html

15. Міграція в Україні: цифри і факти / 2-ге вид., 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/ssuser344b2c/ukr-fff#14299857431851&fbinitialized>

16. Довжук Б. Актуальне регіональне дослідження трудової міграції / Б. Довжук // Україна: аспекти праці. – 2005. – №3. – С.37–39.

17. Олійник О. Українська трудова міграція: тенденція та очікування / О. Олійник // Праця і зарплата. – 2008. – №15. – С.1–2.

18. Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості. Стенограма «круглого столу» (Київ. 22 серп. 2002 р.) / Ін-т досліджень діаспори. – К.: Геопринт, 2002. – 40 с.

19. Угода між Україною та Республікою Молдова про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та Республіки Молдова, які працюють за межами кордонів своїх держав від 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_159

20. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про трудову діяльність і соціальний захист громадян України і Росії, які працюють за межами кордонів своїх країн від 14.01.1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_266

21. Стаття 4. Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь від 16.05.97 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/112_692

References

1. Iontsev V. A. Mezhdunarodnaya migratsiya / V. A. Iontsev. – M.: M-vo po delam federatsii, nats. i migrats. politiki Ros. Federatsii. 2001. – 112 s.
2. Pylinskyi Ya. M. Migrantsia u suchasnomu sviti: do z'iasuvannia prychnyn ta naslidkiv / Ya. M. Pylinskyi // Naukovi zapysky. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia». – Tom 69: Politychni nauky / [red. kol.: V. S. Briukhovetskyi, V. P. Morenets, V. Ie. Panchenko... ta in.; red. tem. vyp.: S. H. Riabov, O. V. Haran, V. P. Horbatenko; uporiad. S. H. Riabov]. – K.: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. – S.127–139.
3. Shlepakov A. Emigrantsia naselennia Ukrainy: sotsialno-ekonomichni aspekty i mozhyly naslidky / A. Shlepakov, O. Malynovska, O. Pinchuk. – K.: NISD, 1997. – Vyp.17. – 47 s.
4. Nikolaievskiy V. M. Intelektualna migratsiya: prychny, naslidky, vyklyky / V. M. Nikolaievskiy, V. V. Omelchenko // Visnyk KhNU im. V. N. Karazina. «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody». – 2006. – №723. – S.140–147.
5. Evropeyskaya konventsia o pravovom statuse trudyashchikhsya-migrantov // Sb. mezhdunar. pravovykh dok., reguliruyushchikh vopr. migratsii / Mezhdunar. org. po migratsii. – M., 1994. – S.265–277.
6. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Respublikoiu Bilorus pro trudovu diialnist ta sotsialnyi zakhyst hromadian Ukrainy ta Respubliki Bilorus, yakii pratsuiiut za mezhamy svoikh derzhav vid 17.07.1995 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/112_005
7. Protokol pro vnesennia zmin i dopovnen do Uhody pro spivrobitnytstvo v haluzi trudovoi mihratsii ta sotsialnoho zakhystu trudyashchykh-migrantiv vid 15 kvitnia 1994 roku. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_а66
8. Lakodei T. Problemy mizhnarodnoi mihratsii trudovykh resursiv / T. Lakodei // Hlobalna ekonomika yak suchasnyi etap spivrobitnytstva krain. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv, m. Chernivtsi 27–27 kvitnia 2007 r. U 2-kh ch. – Chernivtsi: ChTEI KNTEU, 2007. – Ch.1. – S.138–140.
9. «Netradytsiini» mihrantsy v Kyievi / B. Rubl, O. Braichevska, H. Volosiuk ta in. – K.: Heneza, 2003. – 446 s.
10. Troian V. Ukrainski vcheni za kordonom: vidplyv umiv chy yikh zbahachennia? / V. Troian // Vsesvit. zhurnal inozemnoi literatury. – 2003. – №3–4. – S.131–134.
11. Pyliavets L. B. Skhidna ukrainska diaspora: suchasnyi stan i perspektivy rozvytku / L. B. Pyliavets // Visnyk UVKR. – 2004. – №2. – S.34–50.
12. Rovenchak O. A. Mizhnarodna mihratsiia kriz pryizmu ii prychny yii prychny ta naslidkiv / O. A. Rovenchak // Visnyk Lvivskoho universytetu. – 2009. – Vyp.3. – S.125–124.

13. Migration Perspectives: Eastern Europe and Central Asia, 2006. – Vienna: IOM, 2006. – 152 p.

14. Haidutskiy A. Migrantsiyni kapital v Ukraini: prykhovana realnist / A. Haidutskiy // ZN.UA. – 2007. – 20 kvitnia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/migrantsiyni_kapital_v_ukrayini_prihovana_realnist.html

15. Migrantsiia v Ukraini: tsyfry i fakty / 2–he vyd., 2013. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.slideshare.net/ssuser344b2c/ukr-fff#14299857431851&fbinitialized>

16. Dovzhuk B. Aktualne rehionalne doslidzhennia trudovoi mihratsii / B. Dovzhuk // Ukraina: aspekty pratsi. – 2005. – №3. – S.37–39.

17. Oliinyk O. Ukrainska trudova mihratsiia: tendentsiia ta ochikuvannia / O. Oliinyk // Pratsia i zarplata. – 2008. – №15. – S.1–2.

18. Chetverta khvyliia emihratsii: rehionalni osoblyvosti. Stenohrama «kruhoho stolu» (Kyiv. 22 serp. 2002 r.) / In–t doslidzhen diaspori. – K.: Neoprynt, 2002. – 40 s.

19. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Respublikoiu Moldova pro trudovu diialnist i sotsialnyi zakhyst hromadian Ukrainy ta Respubliki Moldova, yaki pratsiuiut za mezhamy kordoniv svoikh derzhav vid 1993 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_159

20. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Rosiiskoi federatsii pro trudovu diialnist i sotsialnyi zakhyst hromadian Ukrainy i Rosii, yaki pratsiuiut za mezhamy kordoniv svoikh krain vid 14.01.1993. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_266

21. Stattia 4. Dohovor pro druzhbu, dobrosusidstvo i spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu i Respublikoiu Bilorus vid 16.05.97 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/112_692

Kasianova M. M., PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

Socio-political background of migration of Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe (the end of XX – beginning of XXI centuries)

The article investigates and analyzes the socio-political background and reasons for Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe of the late XX – early XXI century. For analysis of relations in migration sphere between Ukraine and the countries of Eastern Europe have applied a three-pronged approach: society, releases a migrant status that accepts. Analyzing the issue of migration, its causes and preconditions, the author drew attention to the fact that the conditions under which people make such decisions, it is extremely different. Displacement can be associated with both voluntary choice and forced causes, such as political repression, natural disasters and armed conflicts. Thus, migration processes are now the most studied topics in the world of science and this is due to the fact that there almost every country now stands donor and recipient migrants.

Keywords: migration, migration processes, foreign labor migration, the causes of migration.

Касьянова М. Н., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Донецкого национального университета (Украина, Винница), докторант Киевского национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Социально-политические предпосылки миграции украинцев в страны Восточной Европы (конец XX – начало XXI ст.)

Исследованы и проанализированы социально-политические предпосылки и причины украинцев в страны Восточной Европы конца XX – начала XXI века. Для анализа в сфере миграции между Украиной и странами Восточной Европы был применен трехсторонний подход: общество, отпускает – мигранты – общество, принимает. Анализируя проблему миграции, ее причины и предпосылки, автор обратил внимание на то, что условия, при которых люди принимают подобные решения, очень разные. Перемещение населения могут быть связаны как с добровольным выбором, так и с вынужденными причинами, такими, как политические репрессии, природные катаклизмы и вооруженные конфликты. Итак, миграционные процессы относятся сейчас к наиболее изучаемым темам в мировой науке и это обусловлено тем, что едва ли не каждая страна теперь выступает донором и реципиентом мигрантов.

Ключевые слова: миграция, миграционные процессы, внешняя трудовая миграция, причины миграции.

* * *

УДК 316.323.112(774)

Барнава У. В., кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Інститут інноваційної та післядипломної освіти ОНУ ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), Ulyankk@mail.ru

Гладченко С. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Інститут інноваційної та післядипломної освіти ОНУ ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), Vesta_odessa@mail.ru

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто соціально-психологічні та культурно-історичні аспекти розвитку сучасного суспільства. Надано аналіз соціалізації особистості та специфіки адаптації до кризових умов. Розгорнуто особливості формування громадянського суспільства в умовах глибоких змін в політиці і соціально-економічних відносинах. Виявлено соціально-психологічні та культурно-історичні особливості розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Зазначено, що всі процеси суспільних відносин розгортаються на тлі безпрецедентно низького рівня довіри громадян до більшості органів влади, а також недовіри до вже сформованих інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: культурно-історичний, соціально-психологічний, розвиток суспільства, індивід, особистість, громадянськість, формування цілісності.

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що в останні два роки в Україні відбулися глибокі зміни в політиці та в соціально-економічних відносинах. Змінився тип держави, структура громадянського суспільства, які суттєво вплинули на його соціально-психологічний стан, траєкторію і темпи розвитку. Тим не менш, ми залишаємось суспільством перехідного типу, перспективи подальшої еволюції якого, досі до кінця не зрозумілі. Більш того, складно оцінити соціально-психологічний стан громадянського суспільства та перспективи розвитку соціального та психологічного здоров'я людей, навіть якщо враховувати факт з'явившейся тенденції включення громадян до участі у виборних та інших соціально-політичних процесах, активні прояви ініціативи громадян через інститути громадянського суспільства.

Метою нашого дослідження стало виявлення соціально-психологічних та культурно-історичних особливостей розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.

Активність особистості формується в умовах соціальних зв'язків і контактів людини із соціумом. З точки зору соціальної психології, активність індивіда зумовлена потребою людини належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе зі своїм народом, конкретною соціальною групою. Рішучою силою розвитку особистості, активного просування до вершин є суперечності, що виникають в її житті та можуть бути розв'язані завдяки активності особистості та зустрічній активності соціального середовища. Взаємодіючи із суспільством, особистість виявляє не тільки творчу, інтелектуальну, а й соціально-психологічну активність (взаємодія, обмін інформацією, вияв перцептивно-рефлексивних властивостей, тощо). Опис комунікативної (соціально-психологічної) активності особистості передбачає з'ясування, як людина ставиться до міждержавних, соціальних та міжособистих відносин; які її стосунки з іншими людьми; наскільки вона здатна до саморозкриття, вияву власної активності й розуміння іншого учасника комунікативного процесу. Здобута в цьому процесі інформація є матеріалом для висновків про зміст її рефлексивного «Я», її самосвідомість, ступінь

задоволення спілкуванням, устроєм, та суспільством взагалі. Тобто закономірності особистісного розвитку людини з одного боку та специфіка ситуації у державі, та відношення соціуму в цілому до державності у країні лише ситуативно допомагає розкрити потенціал суспільства та зробити прогнози подальшого формування громадськості та національної свідомості в країні. На тлі певних складових і формується соціально–психологічний та культурно–історичний напрям розвитку суспільства України [1].

Якщо розглядати особистість у соціальних відносинах, слід звернути увагу на розвиток саме соціально–психологічних властивостей особистості, який відбувається в єдності внутрішньої психічної та зовнішньої практичної діяльності: з одного боку, соціально–психологічні властивості особистості виявляються, формуються і розвиваються в соціумі, з другого – соціальне середовище, володіючи багатьма рівнями свободи, значною мірою визначається особистими можливостями індивіда. Це підвищує її комунікативну, перцептивну та інтерактивну компетентність, узагальнює успіх її діяльності від власної адаптації до складних нестабільних умов сучасності.

Слід зазначити, що всі процеси суспільних відносин розгортаються на тлі безпрецедентно низького рівня довіри громадян до більшості органів влади як на державному, так і на регіональному і муніципальному рівнях, а також недовіри до вже сформованих інститутів громадянського суспільства.

Становлення та розвиток гармонійної людини в соціумі відбувається в діалектичному поєднанні можливого та дійсного, необхідного й достатнього. У цьому процесі можуть виявлятися ствердження і заперечення; соціалізація, десоціалізація та ресоціалізація; орієнтація в основному на зовнішні регулятори і саморегуляція, самоактуалізація, саморозвиток, незалежні від зовнішньої детермінації; свобода і необхідність; творення і репродукування; індивідуалізація і деперсоналізація; поступально–прогресивне і регресивне; кризові і стабільні періоди життя індивіда та суспільства як узгодження «індивідуального» і «соціального» у процесі соціалізації; почуття власної гідності як основи благополуччя соціального життя особистості в соціальній групі й утрата відчуття індивідом соціальної реальності тощо.

Взаємодія особистості і суспільства є процесом засвоєння індивідом соціально–психологічного досвіду, переходу від абстрактної можливості у реальне володіння соціальним статусом.

Специфіка соціально–політичної ситуації обумовлює особливості соціально–психологічного стану і розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні і вимагає розуміння і різностороннього аналізу.

Питання громадянського суспільства і його соціально–психологічних характеристик були предметом досліджень багатьох вчених, які представляють різні наукові напрями. У філософському аспекті найбільш значущими з них є концепції Дж. Локка, Р. Гегеля, К. Маркса, А. де Токвіля, Ч. Тейлора, Ш. Монтеск'є та інших. Саме на ці теоретичні розробки спираються сучасні дослідники громадянського суспільства. З соціологічної точки зору дана проблема досліджувалась такими відомими вченими, як С. Хантінгтон, Р. Алмонд, Б. Мур, Д. Растоу, Х. Лінч, Ф. Шмиттер, А. Пшеворський, З. Бжезінський.

У плані систематизації сучасних уявлень про громадянське суспільство найбільш авторитетними є роботи таких авторів, як З. Бауман, Дж. Коен, А. Арато, Р. Алмонд, С. Верба та інших.

В соціально–психологічному аспекті проблема розвитку громадянського суспільства і держави почала досліджуватися в кінці XIX – початку XX ст. вченими–юристами Н. М. Коркуновим і Л. В. Петражицьким, які по суті створили теоретичну основу психологічного аналізу права й держави. Ці проблеми торкалися також у своїх творах П. Сорокін, С. Франк, І. Ільїн та інші, які розглядають державу і суспільство передусім як емоційне явище. Найбільшою ж мірою соціально–психологічний підхід до аналізу громадянського суспільства і держави був розроблений М. А. Рейснером [2].

Разом з тим необхідно підкреслити, що проблеми розвитку громадянського суспільства з точки зору соціально–психологічних особливостей, залишаються дискусійними. У процесі їх аналізу з'являються нові підходи та ракурси дослідження, що обумовлено складними процесами демократизації суспільства та переходу від колективного до індивідуального.

Двосторонній процес соціалізації особистості передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, установки.

Соціалізація людини розгортається в конкретних умовах її життєдіяльності. Цей процес охоплює всі аспекти залучення особистості до культури, навчання і виховання, за допомогою яких вона набуває соціальності, спроможності брати участь у соціальному житті. Успішній соціалізації сприяють такі чинники, як зміна поведінки, очікування і прагнення відповідати їм. У процесі історичної практики індивід виявляє свою соціальну сутність, формує соціальні якості, набуває особистого життєвого досвіду. Об'єктивно, формуючи та розвиваючи власне «Я». Авжеж процес соціалізації відбувається у конкретному середовищі, тобто у сфері соціалізації [3]. Умови трансформації сучасного українського суспільства включає вплив багатьох факторів, у тому числі: кризовість політичної ситуації, фінансова захищеність родини, потреба змін на різних рівнях життя та соціальна активність особистості у рамках цих потреб (тобто у межах сфер соціалізації). Основними сферами соціалізації є діяльність, спілкування та самосвідомість.

Теоретико–методологічні дослідження дозволяють виявити, що сутність і зміст виникнення та розвитку громадянського суспільства повинна бути тільки з урахуванням специфіки соціалізації особистості. Виявлено, що громадянське суспільство з'являється в процесі розвитку держави, державності. В сучасних кризових умовах цей процес значно прискорено і саме це є потреба суспільства яке повинно не просто існувати, а розвиватися.

Сучасні процеси розвитку громадянського суспільства в Україні мають свої соціально–психологічні особливості, що визначають стан суспільства в цілому, його окремих прошарків та особливості соціалізації окремої особистості, узагальнений образ якої складає це суспільство і формує специфічне покоління. Це дозволяє аналізувати

громадянське суспільство як прояв різноманітних форм соціальної активності населення, обумовленого кризовим положенням сучасного стану і втілюють реальний рівень самоорганізації соціуму, складових інститутів громадянського суспільства, самих інститутів і установ громадянського суспільства і культурного, духовного середовища.

Визначення конкретних закономірностей і механізмів взаємозв'язку між особистістю та суспільством, сучасні соціальні науки, зможуть відповісти на запитання: як і чому соціальне (суспільство, організація, група) впливає на особистість; яким чином особистість, її діяльність впливають на функціонування соціальної групи; як функціонує соціально-психологічна реальність, яка виникає у процесі такого взаємозв'язку, та у якому напрямку буде рухатися у подальшому як суспільство так і країна.

Певний набір соціально-психологічних та культурно-історичних особливостей, визначають напрям розвитку громадянського суспільства. До основних з них відносяться: наявність об'єднаних цінностей (солідарність, бажання допомогти (волонтерські рухи), злагода з базовими основами гармонійного суспільства, повага до життя, особистості, гідності людини); необхідність підвищення рівня довіри населення до органів державної влади на всіх рівнях; психологічний дискомфорт у населення щодо політичних подій у країні; виховання у населення адекватного грамотності, розуміння соціально-економічних і політичних процесів, підвищений рівень процесів рефлексії у суспільстві; формування стійкої політичної культури громадянськості у значної частини суспільства, особливо після долання кризової ситуації.

Також неможливо не підкреслити значимість історичного аспекту, для розвитку сучасного українського суспільства. Історична спадщина та помилки минулого повинні стати незламною опорою для становлення сучасної держави. Приклади європейських країн з урахуванням соціокультурної спадщини нашої держави надає можливість для будівництва дійсно сучасного незалежного суспільства. Сьогодні спостерігається підвищена увага громадськості і науки до розвитку національних, культурних традицій, які в контексті процесу національного відродження відіграють важливу роль у консолідації українського суспільства. Ми вважаємо, що через знання історико-культурних традицій нашої держави, а також, завдяки всебічним інноваційним трансформуванням в усіх сферах українського суспільства, Україна може стати рівноправним партнером у світовій прогресивній спільноті тільки тоді, коли буде демократичною і правовою країною з розвинутими економічними відносинами, високим культурним і духовним потенціалом громадянського суспільства.

У соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів. Тому явища суспільного життя слід розглядати не тільки в статичному стані, а насамперед у динаміці. Аналіз показав, що відносини громадян та влади вибудовуються у певній соціально-психологічній атмосфері, тобто на тлі кризи у більшості сфер діяльності суспільства, що впливає на специфіку соціалізації особистості і формування, нахштал, «покоління Майдану». Її рисами є: затребуваність правової держави, низький ступінь задоволеності по всім важливим показникам, що

відносяться до реального життя людей і стійке прагнення до змін, навіть шляхом тяжкої жертвовності задля ліквідації залишків минулого.

Вважаємо що наші дослідження вимагають подальшого розвитку таких питань як: виявлення ресурсів сучасного суспільства, засобів їх активації та розробка певних прогнозів щодо формування культурно-історичних набутків майбутніх поколінь, що забезпечать цілісність на рівні свідомості окремого індивіда та суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Соціально-психологічні проблеми особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [PsychLib.com.ua]
2. Шишмарев А. А. Психологическое и социальное содержание понятия «гражданское общество // Акмеология образования / А. А. Шишмарев. – Кострома: Октябрь, 2011. – С.158–170.
3. Перспективні напрями розвитку соціальної психології в контексті реальних проблем суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [textreferat.com]

References

1. Sotsialno-psihologichni problemi osobistosti [Electroniy resurs]. – Regim dostupu: [PsychLib.com.ua]
2. Shishmarev A. A. Psihologicheskoe i sotsialno-psihologicheskoe sodержanie poniatiya «grajdanskoe obshchestvo // Acmeologiya obrazovaniya / A. A. Shishmarev. – Costroma: Octiabr, 2011. – S.158–170.
3. Perspektivni napryami rozvitku cotsialnoyi psihologii v contectsi realnih problem suspilstva [Electroniy resurs]. – Regim dostupu: [textreferat.com]

Varnava U. V., candidate of psychological sciences, associate professor of social work, Institute of innovative technologies and Postgraduate Education, National University of Odessa (Ukraine, Odessa), Ulyankk@mail.ru

Gladchenko S. V., candidate of historical sciences, associate professor of social work, Institute of innovative technologies and Postgraduate Education, National University of Odessa (Ukraine, Odessa), Vesta_odessa@mail.ru

Some aspects of modern Ukrainian society

This article is devoted to social, psychological, cultural and historical aspects of modern society. The authors of the analysis is given of socialization and the specificity of its adaptation to the crisis conditions. The features of the formation of society in a profound change in the political and socio-economic conditions. The authors emphasize that all processes of social relations unfold at low levels of public confidence in the authorities, as well as the newly formed civil society institutions.

Keywords: cultural, historical, social and psychological development society, individual, identity, citizenship, formation integrity.

Varnava U. V., кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной работы, Институт инновационного и последипломного образования ОНУ им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), Ulyankk@mail.ru

Gladchenko S. V., кандидат исторических наук, доцент кафедры социальной работы, Институт инновационного и последипломного образования ОНУ им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), Vesta_odessa@mail.ru

Некоторые аспекты развития современного украинского общества

Рассмотрены социально-психологические и культурно-исторические аспекты развития современного общества. Авторами дан анализ социализации личности и специфика ее адаптации к кризисным условиям. Рассмотрены особенности формирования общества в условиях глубоких изменений в политике и социально-экономическим условиям. Авторы акцентируют внимание, что все процессы общественных отношений разворачиваются при низком уровне доверия граждан к органам власти, а также к вновь сформированным институтам гражданского общества.

Ключевые слова: культурно-исторические, социально-психологические, развитие общества, индивид, личность, формирование целостности.

* * *

УДК 32.1.8

Веденєв В. О.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і соціальних наук,
Криворізький національний університет
(Україна, Кривий Пир), vedi2010@rambler.ru

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО–КУЛЬТУРНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ СУЧАСНОГО ЕТАПУ УКРАЇНСЬКОГО ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНО–ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Зроблена спроба визначити на компонентному рівні політико–культурні детермінанти процесу сучасного соціально–політичного розвитку України. Аналізуються якісні параметри (рисні) політичної культури, які впливають на спрямованість сучасного етапу українського соціально–політичного розвитку. Розкривається вплив зовнішніх умов існування українського суспільства на формування особливостей національного менталітету та його елементу – політичної культури, остаточно визначаючих суперечливий характер вітчизняного політичного процесу. Як інструмент дослідження використовуються аксіологічний, компаративний, соціокультурний і соціально–психологічний методи.

Ключові слова: політична культура, ментальність, народна душа, політико–культурний ландшафт, політико–культурне оснащення громадян.

Суперечливий характер розвитку українського суспільства показує, що від уміння адекватно оцінити вплив окремих рис політичної культури на хід соціально–політичного розвитку країни та від уміння враховувати фактори впливу на саму політичну культуру залежить здійснення людьми своїх громадянських функцій, темпи і характер політичних перетворень. Особливо роль політичної культури підвищується в умовах перехідних суспільств [1], коли радикально змінюються цілі суспільного розвитку. При цьому підтримка владою нових соціальних орієнтирів неминує зберігати риси тимчасового зовнішнього перетворення, яке не пов'язане з змінами в політичній культурі населення. Тому навіть демократичний устрій, що закріпився в існуючій структурі органів державної влади без відповідного політико–культурного оснащення громадян, залишається поверховим перетворенням політичної системи [2, с. 1–2], яка зберігає передумови для зовнішнього безпідставного виникнення криз.

Мета статті: визначити на компонентному рівні політико–культурні детермінанти процесу соціально–політичного розвитку країни; завдання: уточнити якісні параметри (рисні) політичної культури, які впливають на спрямованість сучасного етапу українського соціально–політичного розвитку; розкрити вплив зовнішніх умов існування українського суспільства на формування особливостей національного менталітету та його елементу – політичної культури, остаточно визначаючих суперечливий характер вітчизняного політичного процесу.

Теоретико–методологічною основою дослідження є роботи закордонних авторів: Г. Алмонда, Д. Белла, С. Верби, Є. Вятра, Ш. Ейзенштадта, Ф. Ніцше, Т. Парсонса, А. Дж. Тойнбі, Е. Тоффлера, С. Хантінгтона, О. Шпенглера та ін.; російських авторів: А. Ахієзера, Е. Баталова, К. Гаджисва, Л. Іоніна, В. Межуєва, А. Мельвіля, О. Панарина, О. Салміна, О. Соловійова та ін.; українських авторів: В. Бебика, П. Боковнева, Ю. Вассіяна, Є. Головахи, Н. Григорієва, М. Грушевського, Д. Донцова, О. Донченко, Я. Калакури, О. Киричука, Ю. Клена, Н. Костомарова, І. Кураса, Ю. Липи, В. Липинського, В. Литвина, Є. Маланюка, Л. Мосендза, Л. Нагорної, Т. Петрушіної, Ю. Романенко, О. Рудакевича, І. Франко, М. Хилька, Д. Чижевського, Ю. Шаповала та ін. Як інструмент дослідження використовуються

аксіологічний, компаративний, соціокультурний і соціально–психологічний методи.

Можемо констатувати, що сучасний український політико–культурний ландшафт має доволі складний вигляд, коріння якого слід шукати в історичному минулому [3]. Структура сучасної політичної культури України, на нашу думку, є сильно фрагментованою [4, с. 37–56], що має прояв в особливостях ціннісних уподобань великої кількості політичних партій (яких за сайтом Корреспондент.net на 25.01.2016 р. зареєстровано 316) [5], конфесій (католиків, православних) та регіонів, ціннісні середовища яких, формують набори діаметрально протилежних детермінант: на Заході переважно раціонального, а на Сході ірраціональні, емоційно–вольового начала [6, с. 248].

Така фрагментарність української політичної культури є відповіддю на непрості історичні умови існування народу під гнітом чисельних його поневолювачів і пов'язана, з одночасним існуванням українців в різних цивілізаційних напівсвітах [7, с. 579], які перетворювали їх в «громадянство недержавне» [8, с. 83] та врешті–решт не сприяли появі національної державності. Доречі, в вітчизняній історії як мінімум декілька разів (в середині XVII ст. та першій чверті XX ст.) з'являлись передумови для створення незалежної національної держави [9; 10]. Але за умов нереалізованості цих нагод вплив інокультурного тиску з боку могутніх країн–сусідів в доповненні з особливостями української ментальності («народної душі») постійно відтворювали цю політико–культурну фрагментованість суспільства.

В дослідженнях особливостей української ментальності від О. Киричука (який спирався на культурологічні і соціопсихологічні роботи М. Грушевського, Н. Костомарова, В. Липинського, Д. Чижевського [11, с. 11]) та від О. Донченко і Ю. Романенко (які спиралися на метод архетипів [12, с. 207–265]) йдеться про деякі риси національної ментальності, які відбивали фрагментований стан українства і, безумовно, були в структурі його «народної душі» слабкими рисами.

По–перше, мова йде про схильність до анархізму (за О. Киричуком «анархічного індивідуалізму, без належного прагнення до державності» або за О. Донченко і Ю. Романенко «антидержавного, зоологічного індивідуалізму самозамкнутості»), який у тлумаченні П. Боковнева мав прояв у прагненні кожного (українця–прим. В. В.) дотримуватися своєї сторони «jeder in ihrige Seite» [13, с. 26].

Заради об'єктивності слід сказати про те, що не всі українські науковці поділяють цю точку зору. Т. Петрушіна вважає, що положення про «схильність до анархізму» «є доволі спірним і вимагає ґрунтованих доказів» [14, с. 420]. Але, що є більш ґрунтованим доказом, чим сама історія бездержавного існування українців.

По–друге, йдеться про вказану ще М. Костомаровим емоційно–чуттєву складову «народної душі» українсько–руської суспільності [15, с. 26] (за О. Киричуком «перевагу емоційно–чуттєвого над волею і інтелектом» або за О. Донченко і Ю. Романенко «емоційно–естетичної домінантності»), яка не співпадала з раціональними правилами гри в політичному середовищі, та за таких обставин і не відтворювала належних умов до поміркованості, розваженості політичних дій людини в прагненні відтворити національну державність.

По-третє, за спостереженнями Н. Григорієва багато дослідників підкреслюють політичну пасивність українців, а саме те, що вони «не люблять політики». У крайній формі ця думка була висловлена І. Франко в статті «Дещо про себе самого», де автор пише про українську расу, як «мало здібну до політичного життя» [16, с. 271–272]. Ще один висновок, який на основі узагальнення різних поглядів робить Н. Григорієв про українську «народну душу», торкається одночасно властивого українцям прагнення як до індивідуалізму, так і до колективізму [17, с. 15–16, 52–55]. Але ряд учених, в тому числі і Д. Чижевський, вважали тільки індивідуалізм (і прагнення до свободи) однією з основних рис української національної вдачі [18, с. 17].

Вищезгадані слабкі риси української «народної душі» (ментальності) не могли бути підґрунтям для формування єдиної національної політичної культури. Проте ідеологи українського національного відродження шукають інші інструменти інтеграції. Звертається увага на релігійність українців, яку свого часу підкреслював і Н. Костомаров, написавши про те, що «народ южноруській – глибоко релігійний народ» [15, с. 59]. В той же час за умов мультіконфесійності країни, коли існують значні релігійні розходження та відверте протистояння католицького Заходу та православного Сходу, ставка на животворчу силу релігії, «наявність релігійного кореня в українського народу» [19, с. 14] була помилковою. Стан того релігійно-ментального протистояння та культурної фрагментованості українства наступним чином описує ідеолог ОУН Ю. Вассиян: «Наступ Заходу в формі католицизму... зробив у нашій історії вилам, до нині ще ніяк не заглажений. Ця половинчастість... вказує на внутрішню несущільність, розшарованість, на брак органічного центру в історичному житті українського народу» [20, с. 59].

Але незважаючи на українські реалії ідеї використання релігії як дієвого інструменту інтеграції соціуму не зникає. Д. Донцов взагалі, в контексті свого оксиденталізму [21; 22; 23] пропонує релігійну переорієнтацію українців з православ'я на католицтво, якому він відводить роль фактору боротьби за духовне переродження та історичне самоутвердження українців. Вочевидь, що цей порив у Д. Донцова виник під впливом поглядів О. Шпенглера. І ми повинні його сприймати як спробу сутнісно-глибинної еманції європейського, «готичного» Духу в українські реалії першої чверті ХХ ст. та намагання відтворити в них європейський спосіб життя, створити в Україні єдину державну, політичну за суттю, націю європейського зразку. Ця «політична нація», за поглядами Д. Донцова, створюється не на принципах «етнічно-кровної» тотожності [24, с. 260], а на засадах того, що ми зараз називаємо «громадянським суспільством», в якому на думку Л. Іоніна в «напруженій взаємодії переплетені абстрактно універсалістські принципи і партикуляристські основи спільнот» [25, с. 191].

Якщо взагалі піднятися до узагальнень, то є можливість відслідкувати, що після Революції 1917 р. відбулись якісні зміни в системі національної ідеології, пов'язані з переходом від ідеї соціалістичного Прогресу до ідеї вічного Сакруму. Відтепер релігійність розуміється як чинник загальнонаціонального і культурного піднесення, а не як патріархальна, ретроградна традиція. У творчості не тільки Д. Донцова, але і національно зорієнтованих

діячів української культури Ю. Клена, Ю. Липи, Є. Маланюка та Л. Мосендза знайшли віддзеркалення релігійні (католицькі) мотиви. Метою впровадження цієї інтелектуально-духовної тенденції було намагання оксиденталізувати українську ментальність і культуру, зробити їх більш аскетичними (на зразок протестантських) та гнучкими, високо динамічними, що могло забезпечити існування українства за всіляких несприятливих умов.

В разі застосування екстраполяції, та при зверненні до поглядів В. Липинського, які пояснювали причини українських негараздів в історичному минулому, виникає розуміння того, що вони є актуальними і на початку ХХІ ст. За його поглядами, серед цих негараздів є такі як: а) боротьба за отаманство, яка на ментальному рівні властива українству, де «замість характерів – доколінний шлик; замість сталого ідеї – шодня інший настрій; зброею – демагогія і брехня; мотивом – злоба, зажерливість і пиша; тактикою – зрада, а суттю – порожнеча» [26, с. 69]; б) «апетити до необмежених спекуляцій і до влади, опертої не на моральний авторитет і реальну силу продукції та меча, а на гешефтьярській сприті та... силі гроша» [27, с. 28]; в) «нічим не обуздане хамство» [26, с. 64]; г) схильність до неорганізованості, непослуху, який, за визначенням Ф. Ніцше, є «доблестю раба» [28, с. 34]; д) домінування «інтересів хаотичних «партійних» сполук... над інтересами держави» [27, с. 64]; е) намагання об'єднати Україну на основі протиставлення її політики або Сходу, або Заходу. В той час як сам В. Липинський звертав увагу на те, що Україна не може об'єднатися «ненавистю до Москви або Польщі, бо ненависть до Москви зажене її в Польщу, ненависть до Польщі зажене її в Москву, а ненависть до обох одночасно – в петлю самогубця» [26, с. 74].

Не «в загіпнотизованій... ненавистю банди» виникає жага і потреба державотворення, а в патріотизмі, що ґрунтується «на любові до своїх земляків» [26, с. 77]. За В. Липинським патріотизм полягає у докладанні зусиль для створення оптимальних умов для людського, державного і політичного існування своїх земляків, щоб було честю носити ім'я Українця, а «не мріяти про витоплення в Дніпрі більшості своїх же... земляків» чи практикувати псевдонаціоналістичну «моду лавчників» із запозиченим від нащадків хазар гаслом «свій до свого по своє» [26, с. 77]. За сучасних умов такі псевдопатріотизм і псевдонаціоналізм є прикриттям для бездуховності, безрелігійності та політичної деструктивності, за поглядами В. Липинського саме їм у сполученні з шовінізмом притаманні «політичне руйництво, зрадництво, хитрість, безвольність, отаманія, самозакоханість, кар'єризм, здеклясованість» [26, с. 78]. На превеликій жаль люди, наділені саме такими соціально-психологічними рисами, формують сучасний український політикум.

Слід звернути увагу на те, що в минулому відомі українські політичні мислителі бачили різні засади підґрунтя національної державності. За Д. Донцовим основою політичного життя та процесу державотворення має бути невгамовна психологія здобування [29], «експансія, бажання розросту», войовничість, емоційний захват, заснований на жадобі людини до влади [30, с. 150], за В. Липинським – дисципліна, послух, відповідна моральна сила народу, моральний авторитет, традиційна гетьманська влада [26, с. 66, 77].

Висновки. Враховуючи вищесказане можемо визначити, що суперечливий характер вітчизняного політичного процесу пояснюється особливостями українського національного менталітету та його складового елементу – політичної культури, які формувалися в непростих історичних умовах відсутності національної державності, під інокультурним тиском з боку більш могутніх країн–сусідів. Складний вигляд політико–культурного ландшафту сучасної України відбиває фрагментарність соціального середовища, яке довгий час існувало в різних цивілізаційних напівсвітах, що і сприяло підтримці різних ціннісних уподобань громадян у вигляді чисельних політичних партій, релігійних конфесій та етнічних особливостей регіонів. Відтворювали політико–культурну фрагментованість суспільства та не сприяли появі національної державності такі особливі риси української ментальності, як схильність до анархізму; політична пасивність; емоційність та чуттєвість, що не співпадали з раціональними правилами політичної гри.

І наостанок, не зважаючи на непрості історичні умови існування українського народу, розбіжності думок з приводу засад національної державності та політичної культури, зрозумілим є одне, – нормальний клімат для розвитку суспільства може забезпечити тільки демократична політична культура, яка є продуктом наполегливої, свідомої співпраці громадян та результатом еволюційного розвитку суспільства. Враховуючи фрагментованість української політичної культури, наявність в ній різних ціннісних уподобань громадян, запорукою інтеграції суспільства може бути запровадження принципів політичного плюралізму, мультикультурності та самоврядуваності, що дасть можливість мирно співіснувати в межах єдиної України різним політичним ідеологіям, релігійним конфесіям та самобутнім регіонам.

Список використаних джерел

1. Поліщук І. Політико–культурний фактор в електоральному процесі перехідного суспільства / І. Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2006/Polischuk.pdf.
2. Соловьев А. И. Электоральный дефолт и деинституализация политического рынка / А. И. Соловьев // Полис. – 2004. – №1. – С.1–2.
3. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
4. Веденев В. Политическая культура постсоветских обществ: традиции, либеральные ценности и перспективы / В. Веденев. – Кривой Рог: Минерал, 2002. – 194 с.
5. В Украине зарегистрировали рекордное количество партий [Електронний ресурс]: за даними Корреспондент.net, 25 янв. 2016. – Режим доступу: /3619897–v–ukrayne–zarehystryrovaly–rekordnoe–kolychestvo–partyi.
6. Шлемкевич М. Галичанство / М. Шлемкевич // Політолог. читання. – 1993. – №1. – С.245–301.
7. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламент. вид., 2011. – 808 с.
8. Липинський В. Народы поневолені і народы нederzhavni / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – №6. – С.83–85.
9. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – [3–е вид.]. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
10. Енциклопедія історії України: в 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2003 – 2013.
11. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали міжнар. наук.–практ. конф., м. Луцьк. – 18–23 черв. 1994 р. – Ч. I. – Київ–Луцьк, 1994. – С.7–20.
12. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика: [монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

13. Bokowneff P. Das Wesen des Russentums: Eine völkerysychologische Studie. – Langensalza: Beyer & Söhne [Verf.], 1930. – 72 s.
14. Петрушина Т. О ментальности украинского этноса / Т. Петрушина // Соціальні виміри суспільства: Збірник наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – Вип.3 (14). – С.399–429.
15. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров; [обработ. текста, ред. А. П. Ковалева; предисл. В. А. Дорошенко]. – Киев; Харьков: Майдан, 1991. – 71 с.
16. Франко І. Дещо про себе самого / І. Франко // Оповідання. – Х.: Рух, 1925. – С.269–279. – (Твори: у 30 т. / І. Франко; [до друку виготовував І. Лизанівський; за заг. ред. С. Пилипенка]; Т.2, Кн.2. – 288 с.).
17. Григорієв Н. Українська національна вдача [текст] / Н. Григорієв. – Вінніпег–Манітоба: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. – 61 с.
18. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні [текст] / Д. Чижевський. – [2–е вид.]. – Мюнхен: [б.в.], 1983. – 175 с.
19. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський. – Нью–Йорк: Булава, 1956. – 111 с.
20. Вассиян Ю. Суспільно–філософські нариси / Ю. Вассиян. – Чикаго: Вид–во «Самостійної України», 1958. – 92 с.
21. Донцов Д. Справа унії / Д. Донцов // Шляхи. – 1916. – №5. – С.54–70.
22. Донцов Д. Церква і націоналізм / Д. Донцов // ЛНВ. – 1924. – Т.83, Кн.5. – С.75–82.
23. Донцов Д. Кардинал Мерсіє – слуга Бога і нації / Д. Донцов. – К.: СУМ, 1992. – 78 с.
24. Донцов Д. «Той перший» (Пам'яті Петра Великого) / Д. Донцов // ЛНВ. – 1925. – Т.86, Кн.3. – С.257–262.
25. Ионин Л. Г. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Г. Ионин. – М.: Изд. дом ГУ–ВШЭ, 2007. – 432 с.
26. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квіт. 1928 р. / В. Липинський // Сучасність. – 1992. – №6. – С.63–76.
27. Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? (Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка «Де вихід?») / В. Липинський. – Нью–Йорк: Булава, 1954. – 154 с.
28. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – С.5–237. (Сочинения: в 2–х т. / Ф. Ницше; пер. с нем.; сост., ред. и авт. прим. К. А. Свасьяна; Т.2).
29. Донцов Д. Дух американізму / Д. Донцов // ЛНВ. – 1929. – Т.98, Кн.4. – С.357–371.
30. Донцов Д. Сансара / Д. Донцов // ЛНВ. – 1928. – Т.95, Кн.2. – С.149–158; Кн.3. – С.256–270.

References

1. Polishhuk I. Polityko–kul'turnyj faktor v elektoral'nomu procesi perehidnogo suspil'stva / I. Polishhuk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2006/Polischuk.pdf.
2. Solov'ev A. I. Jelektoral'nyj defolt i deinstitalizacija politicheskogo rynka / A. I. Solov'ev // Polis. – 2004. – №1. – S.1–2.
3. Kalakura Ja. S. Ukrai'ns'ka kul'tura: cyvilizacijnyj vymir / Ja. S. Kalakura, O. O. Rafal's'kyj, M. F. Jurij. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2015. – 496 s.
4. Vedeneev V. Politicheskaja kul'tura postsovetskih obshhestv: tradicii, liberal'nye cennosti i perspektivy / V. Vedeneev. – Krivoj Rog: Mineral, 2002. – 194 s.
5. V Ukraine zaregistrirovali rekordnoe kolichestvo partij [Elektronnyj resurs]: za danymy Korrespondent.net, 25 janv. 2016. – Rezhym dostupu: <http://korrespondent.net/ukraine/3619897–v–ukrayne–zarehystryrovaly–rekordnoe–kolychestvo–partyi>.
6. Shlemkevych M. Galychanstvo / M. Shlemkevych // Politol. chytannja. – 1993. – №1. – S.245–301.
7. Politychna encyklopedija / redkol.: Ju. Levenec' (golova), Ju. Shapoval (zast. golovy) ta in. – K.: Parlament. vyd., 2011. – 808 s.
8. Lypyn's'kyj V. Narody ponevoleni i narody nederzhavni / V. Lypyn's'kyj // Suchasnist'. – 1992. – №6. – S.83–85.
9. Jakovenko N. Narys istorii' Ukrai'ny z najdavnishyh chasiv do kincja XVIII stolittja / N. Jakovenko. – [3–je vyd.]. – K.: Krytyka, 2006. – 584 s.
10. Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: v 10 t. / [redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.]; NAN Ukrai'ny, In–t istorii' Ukrai'ny. – K.: Nauk. dumka, 2003 – 2013.
11. Kyrychuk O. V. Mental'nist': sutnist', funkciij, g'enezja / O. V. Kyrychuk // Mental'nist'. Duhovnist'. Samorozvytok osobystosti:

Tezy dopovidej ta materialy mizhnar. nauk.–prakt. konf., m. Luc'k. – 18–23 cherv. 1994 r. – Ch. I. – Kyi'v–Luc'k, 1994. – S.7–20.

12. Donchenko O. Arhetypy social'nogo zhyttja i polityka: [monografija] / O. Donchenko, Ju. Romanenko. – K.: Lybid', 2001. – 334 s.

13. Bokowneff P. Das Wesen des Russentums: Eine völkerpsychologische Studie. – Langensalza: Beyer & Söhne [Verf.], 1930. – 72 s.

14. Petrushina T. O mental'nosti ukrainskogo jetnosa / T. Petrushina // Social'ni vymiry suspil'stva: Zbirnyk naukovykh prac'. – K.: Instytut sociologii' NAN Ukrainy, 2011. – Vyp.3 (14). – S.399–429.

15. Kostomarov N. I. Dve russkie narodnosti / N. I. Kostomarov; [obrab. teksta, red. A. P. Kovaleva; predisl. V. A. Doroshenko]. – Kiev; Har'kov: Majdan, 1991. – 71 s.

16. Franko I. Deshho pro sebe samogo / I. Franko // Opovidannja. – H.: Ruh, 1925. – S.269–279. – (Tvory: u 30 t. / I. Franko; [do druku vygotuvav I. Lyzaniiv's'kyj; za zag. red. S. Pylypenka]; T.2, Kn.2. – 288 s.).

17. Grygorii'v N. Ukrain's'ka nacional'na vdacha [tekst] / N. Grygorii'v. – Winnipeg–Manitoba: Vydannja Ukrain's'koj' vydavnychoj' spilky v Kanadi, 1941. – 61 s.

18. Chyzhevs'kyj D. Narysy z istorii' filosofii' na Ukraini [tekst] / D. Chyzhevs'kyj. – [2–e vyd.]. – Mjunhen: [b.v.], 1983. – 175 s.

19. Lypyn's'kyj V. Religija i Cerkva v istorii' Ukrainy / V. Lypyn's'kyj. – N'ju–Jork: Bulava, 1956. – 111 s.

20. Vassyjan Ju. Suspil'no–filosof's'ki narysy / Ju. Vassyjan. – Chykygo: Vyd–vo «Samostijnoi' Ukrainy», 1958. – 92 s.

21. Doncov D. Sprava unii' / D. Doncov // Shljahy. – 1916. – №5. – S.54–70.

22. Doncov D. Cerkva i nacionalizm / D. Doncov // LNV. – 1924. – T.83, Kn.5. – S.75–82.

23. Doncov D. Kardynal Mersije – sluga Boga i nacii' / D. Doncov. – K.: SUM, 1992. – 78 s.

24. Doncov D. «Toj pershyj» (Pam'jaty Petra Velykogo) / D. Doncov // LNV. – 1925. – T.86, Kn.3. – S.257–262.

25. Ionin L. G. Sociologija v obshhestve znaniy: ot jepohi moderna k informacionnomu obshhestvu / L. G. Ionin. – M.: Izd. dom GU–VShJe, 2007. – 432 s.

26. Lypyn's'kyj V. Ham i Jafet. Z pryvodu desjatyh rokovyn 16/29 kvit. 1928 r. / V. Lypyn's'kyj // Suchasnist'. – 1992. – №6. – S.63–76.

27. Lypyn's'kyj V. Poklykannja «varjagiv» chy organizacija hliborobiv? (Kil'ka uvag z pryvodu statti Je. H. Chykalenka «De vyhid?») / V. Lypyn's'kyj. – N'ju–Jork: Bulava, 1954. – 154 s.

28. Nicshe F. Tak govoril Zaratustra / F. Nicshe. – M.: Mysl', 1990. – S.5–237. (Sochinenija: v 2–h t. / F. Nicshe; per. s nem.; sost., red. i avt. prim. K. A. Svas'jana; T.2).

29. Doncov D. Duh amerykanizmu / D. Doncov // LNV. – 1929. – T.98, Kn.4. – S.357–371.

30. Doncov D. Sansara / D. Doncov // LNV. – 1928. – T.95, Kn.2. – S.149–158; Kn.3. – S.256–270.

Vedeneyev V. A., PhD, docent, associate professor of the faculty of philosophy and social science, Kryvyi Rih National University (Ukraine, Kryvyi Rih), vedi2010@rambler.ru

Features of the political-cultural determinants of modern stage Ukrainian process of socio-political development

The attempt has been made to define the component level political and cultural determinants of the process of contemporary social and political development of Ukraine. Analyzed qualitative parameters (traits) of political culture, influencing the direction of the current stage of Ukrainian social and political development. It reveals the external conditions existence of Ukrainian society that influence in formation features national mentality and his element – political culture, that finally determining controversial political process. Axiological, comparative, social-cultural and social-psychological methods are being used as tools for researches.

Keywords: political culture, mentality, folk soul, political-cultural landscape, political-cultural equipping of citizens.

Vedeneyev V. A., kandidat politicheskikh nauk, docent, docent kafedry filosofii i social'nykh nauk, Kriivorozhskij nacional'nyj universitet (Ukraine, Kriivoj Poz), vedi2010@rambler.ru

Особенности политико-культурной детерминации современного этапа украинского процесса социально-политического развития

Сделана попытка определить на компонентном уровне политико-культурные детерминанты процесса современного социально-политического развития Украины. Анализируются качественные параметры (черты) политической культуры, которые влияют на направленность современного

этапа украинского социально-политического развития. Раскрывается влияние внешних условий существования украинского общества на формирование особенностей национального менталитета и его элемента – политической культуры, которые окончательно определяют противоречивый характер отечественного политического процесса. Как инструмент исследования используются аксиологический, компаративный, социокультурный и социально-психологический методы.

Ключевые слова: политическая культура, ментальность, народная душа, политико-культурный ландшафт, политико-культурная оснащенность граждан.

УДК 342.5

Войтенко Ю. М.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди» (Україна,
Переяслав-Хмельницький), Voyt82@mail.ru

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ У МЕХАНІЗМІ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЗАКЛАДЕНІ В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз основних проблем котрі закладені у механізмі стримувань і противаг в чинній Конституції України. Наголошується на дисбалансі у повноваженнях між основними інститутами державної влади в Україні. Вказується, що Президент України не є главою виконавчої влади, але здійснює вплив на формування усіх її гілок. З огляду на це Україна є більше президентсько-парламентською республікою, ніж – навпаки. У цій статті автор дає рекомендації яким чином варто перерозподілити повноваження між вищими органами державної влади, щоб її збалансувати та унеможливити узурпацію будь-якою інституцією.

Ключові слова: Президент, Парламент, Уряд, інститут, імпичмент, баланс, повноваження, Конституція, закон, суд, депутат, республіка.

Сучасний процес державотворення нерозривно пов'язаний з формуванням головних політичних інститутів в системі державної влади України. За роки незалежності було зроблено чимало прорахунків котрі варто врахувати сьогодні при формуванні політико-правового поля держави. Особливо мова йде про наявність чинних та необхідність створення нових повноважень у Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та інших вищих органів державної влади, а також у винайденні оптимальної форми державного правління та налагодження механізму стримувань і противаг з метою унеможливлення узурпації державної влади будь-якою з інституцій. Динаміка суспільно-політичного життя вимагає коригування повноважень у вищих органах влади з огляду на основні завдання та функції котрі мають виконувати основні політичні інститути в державі.

Серед сучасних науковців котрі досліджують проблематику конституційних пошуків системи стримувань і противаг є: М. Томенко [6], В. Погорілко [5], М. Козюбра [3], А. Заєць [1] та ін.

Згідно ст.5 Конституції України (далі – КУ) Україна є республікою. При всьому цьому законодавець не визначив якою саме республікою (парламентською, президентською, чи – змішаною). Це дає різномудраччання форми державного правління як політикам, експертам, так і пересічним громадянам. За таких обставин однозначно стверджувати, що Україна де-юре чи/та де-факто є президентсько-парламентською республікою неможливо, адже є різні методології щодо особливостей визначення форм державного правління.

Досить вагомим для процесу побудови правової держави та становлення демократії в Україні є положення статті 6 КУ. Згідно нього державна влада в Україні

здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Щодо останнього положення, то воно також відображено і у п.2 ст.19 КУ. У даному положенні зазначається, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [4]. Тобто, саме Конституція та закони визначають порядок функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому варто врахувати положення ст.8 КУ, згідно якого Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії.

Таким чином, для унеможливлення зловживання службовим становищем, законодавець чітко виокремлює повноваження вищих органів державної влади та місцевого самоврядування. При цьому всьому, Президент України має не зовсім вичерпний перелік своїх повноважень закріплених лише у статті 106 КУ. Зокрема, досить суперечливим є пункт 31 ст.106 КУ щодо повноважень глави держави, котрий дисонує з вищеназваними п.2 ст.6 та п.2 ст.19 КУ. А саме, у п.31 ст.106 КУ зазначається, що Президент України «здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України», перелік яких відсутній. Це дає можливість для волюнтаризму у визначенні цих повноважень самим главою держави. Закону ж, котрий повинен визначати механізм використання службового становища особою на посаді Президента України – немає. Тому, є велика необхідність сформулювати закон «Про Президента України» на кшталт закону «Про Кабінет Міністрів України».

Оскільки згідно ст.102 КУ Президент України є главою держави і виступає від її імені, а також є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, тому використовується особлива процедура позбавлення у гаранта державного суверенітету його посадових обов'язків у вигляді процедури імпічменту. Імпічмент використовується, в першу чергу, як механізм контролю суспільства за інституціями публічної влади. Зазначене положення повинно спонукати президента не вчиняти діянь, що можуть посягати на основі національної безпеки, та відповідати за ці дії.

Саме з метою налагодження системи стримувань і противаг у політичній системі країни, був впроваджений інститут імпічменту глави держави. Так, в Конституції України міститься механізм усунення президента у порядку імпічменту. Зокрема, у статті 111 зазначається: «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії

розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину» [4].

Як показує новітня політична історія України, за всі роки незалежності жодного разу не було, щоб у парламенті нараховувалося $\frac{3}{4}$ антипрезидентських голосів. Тому така процедура (імпічменту) фактично є неможливою в українських політичних реаліях.

При цьому всьому, імпічмент це чи не єдиний інституційний механізм усунення особи на посаді Президента України з боку парламенту. Адже Президент має право розпустити парламент за значно більшого переліку підстав. Так, згідно ст.90 КУ Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися [4].

Але найбільш резонансними положення Конституції є у трикутнику взаємодії між гілками влади: парламент – президент – уряд.

Для розуміння форми державного правління ключовим питанням є хто і у який спосіб формує уряд, а також перед ким він відповідальний, підконтрольний та підзвітний. Так, згідно ст.83 КУ у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатів до складу Кабінету Міністрів України. Відповідно це положення конкретизовано в повноваженнях Президента. Так, згідно п.9 ст.106 КУ Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції [4]. Окрім цього, Президент України також вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України (п.10 ст.85 КУ). Це дозволяє стверджувати, що Президент України відповідальний за напрямок оборони та представництво держави на міжнародній арені. Це відповідно корелюється з головною його функцією, котра визначена у ст.102 КУ згідно якої Президент України є главою держави і виступає від її імені, а також є гарантом

державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

При цьому всьому, Президент України не є главою виконавчої влади. Навіть більше, згідно вищезазначеного положення ст.6 КУ (державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову), Президент України не відноситься до жодної з цих гілок влади. При цьому всьому, він має вплив на всі ці гілки державної влади в Україні. Адже він бере участь у формуванні очільника Уряду – Прем'єр-міністра України (п.9 ст.106 КУ), утворює суди (п.23 ст.106 КУ), призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією (п.7 ст.106) та припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією (п.8 ст.106).

Таким чином, законодавець виділивши інститут Президента в окрему гілку влади дав право впливати на всі інші гілки влади, що суперечить принципу поділу державної влади та перетягує шальку терезів у механізмі стримувань та противаг саме на президентську вертикаль влади.

Ще однією особливістю у державному механізмі стримувань та противаг є дуалізм відповідальності Уряду перед Президентом та Парламентом. Так, згідно ст.113 КУ «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України» [4]. Тобто, Кабмін у своїй діяльності керується ще і указами Президента, що ставить уряд у пряме підпорядкування перед президентською вертикаллю влади.

Окрім залежності уряду перед президентом, вся державна виконавча влада на місцях також підпорядкована президентові. Так, згідно ст.118 КУ виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня [4]. У Законі України «Про місцеві державні адміністрації» (ст.8) зазначається: «Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України. ... Президент України може порушити перед Кабінетом Міністрів України питання про призначення головою місцевої державної адміністрації іншої кандидатури» [2].

Таким чином, місцеві державні адміністрації є фактичним продовженням саме президентської вертикалі влади, а не урядової. Адже остання також відповідальна за свою діяльність перед президентом.

При цьому, у переліку конституційних повноважень Президента (у ст.106 КУ) відсутнє положення про те,

що саме Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Це лише зазначено Розділі 6 (Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади), зокрема в ст.118 КУ, а також Законі України «Про місцеві державні адміністрації».

У контексті впливу президентської вертикалі на виконавчу гілку влади є положення ст.106 (п.15), згідно якого Президент України «зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності» [4]. Дивує, чому це повноваження має належати Президентові, а не правоохоронним органам (зокрема, Генеральній прокуратурі). Адже саме прокуратура має функцію нагляду над додержанням законів органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (п.5 ст.121 КУ).

Схоже положення відсутнє у статті 106 щодо подання членів Центральної виборчої комісії Президентом України до Верховної Ради України. Адже, згідно п.21 ст.85 КУ до повноважень Верховної Ради України належить «призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України» [4]. Досить нелогічним є той факт, що саме Президент подає на затвердження парламенту усіх членів ЦВК, що ставить останніх у залежність перед першим. Особливо це відчутно напередодні та під час президентських виборів, коли чинний Президент є також (одночасно) кандидатом у Президенти на другий термін.

Відносно незалежністю від президентської вертикалі може позиціонуватися Генпрокуратура. Така «відносність» полягає у призначенні Генпрокурора. Адже згідно п.11 ст.106 КУ Президент України призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України [4]. Очевидно це виходить з того, що Президент є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст.102 КУ). Саме це призводить до того, що прокуратура є фактично президентською вертикаллю, що ставить її у пряму залежність від Президента. Адже правоохоронні органи мають керуватися виключно законами України, а не указами чи розпорядженнями Президента.

З огляду на це виникає риторичне запитання, чи повинен Президент у правовій державі бути «гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина»? А також у чому полягають ці «гарантії»? Чи не повинні такі «гарантії» бути саме у правоохоронних органах? Як показує практика наявність таких «гарантії» у Президента більше призводить до їх порушення таким «гарантом», ніж – додержання.

Також дивним є положення про те, що Президент України «звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України» (п.2 ст.106 КУ) [4]. Адже згідно самої Конституції «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики» належить до повноважень Верховної Ради України, а не Президенту. Реалізовувати ці «засади» має виконавча влада – Кабінет Міністрів України, а не Президент.

Також незрозумілою у Основному законі є норма щодо необхідності подання кандидатури Голови Національного

банку Президентом України на затвердження до Верховної Ради (п.18 стт.85 КУ). Адже, згідно Конституції України, основною функцією центрального банку держави (Національного банку України) є забезпечення стабільності грошової одиниці (стт.99 КУ) [4]. Президент, за своїми функціями, не має відношення до стабільності грошової одиниці в Україні, а отже не мав би право брати участь у призначенні керівника Національного банку та формувати особисто половину складу Ради Національного банку України (п.12 стт.106 КУ). Цим самим, перекинувши шалку терезів у механізмі стримувань і противаг на бік президентської вертикалі.

Також варто звернути увагу на суперечності котрі закладені в Конституції України. А саме, згідно п.3 стт.5 «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» і при цьому народ не має права законодавчої ініціативи (визначати і змінювати той же конституційний лад в Україні). Адже згідно стт.93 КУ «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України» [4].

Ще однією назрілою та резонансною проблемою є наявність інституту депутатського імунітету у тій формі, котрій він представлений у законодавстві України, зокрема у Конституції. Так, згідно Конституції України, зокрема у 80 статті зазначається, що: «Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані» [4]. Дане положення потребує значного коригування, зокрема щодо понять «затримані» та «заарештовані». Адже це не дає правоохоронцям навіть припинити протиправні дії (проступку, чи/та злочину) на місці їх скоєння народним депутатом України. Тому, «затримання» та «арешт» народного депутата повинен мати місце у законодавстві щодо народного депутата під час (чи – після) скоєння ним злочину з метою притягнення його у майбутньому до кримінальної відповідальності котру мають підтримати більшістю голосів у парламенті за звинувачення його прокуратурою у вчиненні такого злочину. Тим паче, що наявність такої недоторканності не відповідає іншій нормі Конституції. Адже у Конституції України міститься положення про рівність у правах усіх людей (стаття 21), а також, згідно статті 24: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [4].

Таким чином, здійснивши аналіз основних повноважень вищих органів державної влади у їх взаємозв'язку між собою, варто зазначити, що Україна ні юридично, ні – фактично не є парламентсько-президентською республікою. З огляду на юридичні та, особливо, фактичні повноваження вищих органів державної влади, Україна більше тяжіє до президентсько-парламентської республіки. Президент України не належить до жодної з гілок влади, але має суттєвий вплив на їх формування.

Для регламентації діяльності глави держави варто сформувати Закон України «Про Президента України», а

також наблизити більш до реально можливої процедури усунення Президента з поста у порядку імпичменту у разі вчинення ним злочину. Можливо запровадити при прийнятті рішення щодо імпичменту не $\frac{3}{4}$ голосами парламенту, а – $\frac{2}{3}$ від конституційного складу Верховної Ради України.

Отже, варто відзначити, що механізм стримувань і противаг в Україні не налагоджений ефективно, згідно класичного розуміння. Адже окрім трьох класичних гілок влади, в Україні існує інститут Президента України з його владною вертикаллю, котра зачіпає усі три гілки влади і за яку він не несе персональної відповідальності.

Тому, на сьогодні, формуючи зміни до Конституції України, варто врахувати ряд дисбалансів у механізмі стримувань і противаг та налаштувати їх з метою унеможливлення узурпації влади однією інституцією, зокрема президентською вертикаллю. Приклади такої явної узурпації влади за 25 років незалежності були саме з боку інституту президента і осіб які очолювали цю інституцію, що призвело до двох революцій (2004–2005 рр. та 2013–2014 рр.). Для того, щоб не повторилися узурпації влади, необхідно перерозподілити конституційні повноваження Президента України на користь Верховної Ради України. Мова йдеться про виключно коаліційне формування Кабінету Міністрів України у парламенті, а також формування Генерального прокурора України, суддів усіх рівнів, склад Центральної виборчої комісії, Голови Національного банку та Ради Національного банку України виключно Верховною Радою України, а також призначення Голів місцевих державних адміністрацій (ОДА/РДА) виключно парламентом за поданням Уряду (адже вони є представниками державної виконавчої влади на місцях). Президенту залишити право вето на закони парламенту; представництво держави на міжнародній арені; бути Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; пропонувати парламенту на затвердження Міністра закордонних справ, Міністра оборони та Голову Служби безпеки; очолювати РНБО; право на розпуск парламенту за чинних умов.

Список використаних джерел

1. Засць А. Формування ідеї правової державності в процесі створення нової Конституції України (1990–1994 рр.) / А. Засць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №4.
2. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9.04.1999 р. №586–XIV [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
3. Козюбра М. 10 років дії Конституції України: проблеми і перспективи / М. Козюбра // Вибори та демократія. – К., 2006. – №2.
4. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96–ВР [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
5. Погорілко В. Конституційне право України / В. Погорілко. – К., 2006.
6. Томенко М. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України / М. Томенко. – К., 2010.

References

1. Zajec' A. Formuvannja idei' pravovoi' derzhavnosti v procesi stvorennja novoi' Konstytucii' Ukrainy (1990–1994 rr.) / A. Zajec' // Visnyk Akademii' pravovyh nauk Ukrainy. – 1998. – №4.
2. Zakon Ukrainy «Pro miscevi derzhavni administracii» vid 9.04.1999 r. №586–XIV [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajт Verhovnoi' Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
3. Kozjubra M. 10 rokov dii' Konstytucii' Ukrainy: problemy i perspektivy / M. Kozjubra // Vybory ta demokratija. – K., 2006. – №2.

4. Konstytucija Ukrai'ny vid 28.06.1996 №254k/96–VR [Elektronnyj resurs] / Oficijnyj sajt Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96–vr>

5. Pogorilko V. Konstytucijne pravo Ukrai'ny / V. Pogorilko. – K., 2006.

6. Tomenko M. Konstytucijnyj proces jak poshuk strategichnyh prioritytetiv Ukrai'ny / M. Tomenko. – K., 2010.

Voitenko Yu. M., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Political Science, SHEE «Perejaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named after Gregory Skovoroda» (Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky), Voit82@mail.ru

Contemporary issues in the mechanism of checks and balances inherent in the Constitution of Ukraine

This article analyzes the main problems which are inherent in the mechanism of checks and balances in the current Constitution of Ukraine. Emphasized on the imbalance of powers between the main institutions of state power in Ukraine. It is claimed that the President of Ukraine is not the chief executive, but has influence on the formation of all its branches. Given this, Ukraine is more presidential-parliamentary republic than – on the contrary. This paper gives recommendations how should redistribute powers between the supreme bodies of state power to its balance and prevent the usurpation by any institution.

Keywords: President, Parliament, government, institute impeachment, the balance of powers, the Constitution, the law, the court, deputy, republic.

Войтенко Ю. Н., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры политологии, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (Украина, Переяслав–Хмельницкий), Voit82@mail.ru

Современные проблемы в механизме сдержек и противовесов заложенные в Конституции Украины

Проведен анализ основных проблем, которые заложены в механизме сдержек и противовесов в действующей Конституции Украины. Отмечается, что есть дисбаланс в полномочиях между основными институтами государственной власти в Украине. Указывается, что Президент Украины не является главой исполнительной власти, но оказывает влияние на формирование всех ее ветвей. Учитывая это, Украина является более президентско-парламентской республикой, чем – наоборот. В этой статье автор дает рекомендации, каким образом следует перераспределить полномочия между высшими органами государственной власти, чтобы ее сбалансировать и сделать невозможным узурпацию любым институтом.

Ключевые слова: Президент, Парламент, Правительство, институт, импичмент, баланс, полномочия, Конституция, закон, суд, депутат, республика.

* * *

УДК 94:930.1(477.8)

Докаш О. Ю.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук та права, Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету (Україна, Чернівці), sanax79@mail.ru

ПОЛІТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (КІНЦЯ 30–х – ПОЧАТКУ 50–х РР. ХХ СТ.): АКСІОЛОГІЧНИЙ ТА ДІЯЛЬНІСНИЙ АСПЕКТИ

Метою статті є дослідження політичної компетентності партійної номенклатури західних областей України періоду утвердження сталінського тоталітарного режиму в аксіологічному та діяльнісному вимірах на основі сучасної методології політичної науки. Основним джерелом формування специфічного феномену політичної компетентності партійної номенклатури західних областей став політико-культурний досвід керівних партійних, радянських та комсомольських працівників СРСР, здобутий в роки т.зв. «Великого терору». Окрема увага зосереджена на аксіологічній характеристиці керівних працівників центральних, обласних, районних та міських комітетів КП(б)У в порівнянні з традиційними рисами політичної культури Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України 20–30–х років ХХ ст.

Ключові слова: політична компетентність, партійна номенклатура, західні області УРСР, політичні цінності, політична діяльність.

Пропонована тема дослідження вирішує важливі теоретичні та прикладні завдання, дозволяючи на новітньому методологічному інструментарії охарактеризувати

домінантні ціннісні та діяльнісні прояви утвердження нової правлячої політичної страти західноукраїнського соціуму періоду Другої світової війни та перших післявоєнних років – номенклатури керівниках партійних, радянських та комсомольських кадрів.

Окреслена проблематика знайшла певне відображення в працях Р. Аксельрода [1], В. Гулая [2], О. Довганича [9], Н. Лепської [15], Б. Яроша [23] та є продовженням політологічних розвідок автора.

Метою даної роботи є комплексний історико-політологічний аналіз партійної номенклатури західних областей України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму.

В найзагальнішому розумінні політична компетентність – це інтегральне поняття, яке відображує системоутворюючу властивість відповідності сукупності знань, досвіду, здібностей, повноважень політичного суб'єкта до сфери політичної життєдіяльності і об'єктивно існуючих вимог до нього з боку суспільства; володіння певними повноваженнями суб'єктом політики; освоєння суб'єктом політики інструменталізованих знань і досвіду політичної сфери діяльності, які дозволяють оцінювати політичних процеси і брати в них активну участь [15, с. 309]. За ширшого підходу, політична компетентність – це сукупність знань та практичного досвіду політичних суб'єктів про політику і владу, природу, функції та організаційну структуру сучасної держави, структуру та роль державного апарату у визначенні й реалізації основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики держави, сприйняття власної ролі й ролі інших людей у політичних процесах, наявність здібностей відповідної кваліфікації для роботи у владних структурах, ефективна діяльність або виконання певних функцій, що дають змогу забезпечувати розв'язання проблем і досягати певних позитивних результатів у галузі професії або виді діяльності, вміння оцінювати й аналізувати наслідки своїх дій [19, с. 336]. При цьому варто враховувати, що від якості та рівня компетентності владної еліти у вирішальній мірі залежить авторитет та легітимність влади [1, с. 1].

Слід зазначити, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська тоталітарна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями. Водночас із значною допомогою, яку надавала їй вся країна у розбудові промисловості, культури, освіти, спостерігалось й виразне намагання нової адміністрації уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами Західної України. Незважаючи на те, що певна частина місцевого населення, в т.ч. й інтелігенція, була залучена до участі в господарському та культурному житті регіону, вирішальну роль у новому радянському апараті відігравали «уповноважені», яких було надіслано із східних районів України. Саме ці «уповноважені» ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, які, за офіційною термінологією, «мали досвід соціалістичного будівництва», на загал очолювали міські й повітові тимчасові управління, місцевим же уродженцям, в тому числі й активістам КПЗУ, було дозволено очолити низову ланку органів тимчасового управління – селянські комітети.

27 листопада 1939 р. Політбюро ЦК(б)У затвердило склади бюро обкомів КП(б)У та виконкомів західних областей України [18, с. 57–62]. Одним із перших заходів сталінського режиму стало створення місцевих комітетів КП(б)У та первинних партійних організацій на

підприємствах, в установах та організаціях краю відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому до партії в західних областях УРСР». Процес формування партійних структур відбувався форсованими темпами, без врахування місцевої специфіки. Наприкінці 1939 – початку 1940 р. в західні області УРСР було скеровано зі сходу 1534 адміністративних працівники, 60 комуністів призначили на роботу редакторами районних та багатотиражних газет, 265 осіб для заповнення вакансій у судах та прокуратурі, 1215 комуністів і комсомольців як інструкторів та пропагандистів партійних комітетів і т.д. [13, с. 44]. У квітні 1940 р. партійна організація Тернопільщини нараховувала майже 2,7 тис. членів та кандидатів у члени КП(б)У, з яких абсолютна більшість (понад 96) становили службовців, тобто партійні, радянські та господарські керівники різного рівня, які в своїй більшості прибули зі східних районів УРСР та інших республік Союзу [7, арк. 21]. На вересень 1940 р. Дрогобицька обласна партійна організація – майже 4 тис. членів, серед яких на частку українців припадало – 63,3%, росіян – 28,2%, євреїв – 5,5% [3, арк. 17]. Як результат, на 1 липня 1941 р. в семи західних областях УРСР (разом з Чернівецькою) вже налічувалося понад 34,1 тис. комуністів, що становило тільки 6,1% чисельності всієї республіканської партійної організації. Характерним з огляду на значення м. Львова як найбільшого міста та адміністративно-господарського й освітньо-культурного центру краю було те, що в Львівській області зосереджувалося майже 24,3% комуністів західних областей Радянської України [22, арк. 80].

Як впливає із доповідної записки першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову станом на 30 квітня 1940 р. в західних областях УРСР було недоукомплектовано 1740 посад партійних функціонерів, для заповнення яких зі східних областей було скеровано 532 особи, що призвело до дефіциту відповідних кадрів вже в цих регіонах, який пропонувалося заповнити за рахунок скерування партійних кадрів з інших республік СРСР, незважаючи на незнання української мови [18, с. 92–93].

Поряд із формуванням системи партійних органів розбудовувалася система виконавчих комітетів рад депутатів трудящих. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. на території Західної України було утворено шість областей. Так, для налагодження партійної і радянської роботи, зміцнення керівництва різними сферами господарського і культурно-освітнього життя Північної Буковини від липня 1940 р. сюди направлялися кадри із областей УРСР та залучалися комуністи-підпільники, що діяли раніше на теренах Бессарабії і Північної Буковини [14, с. 171]. Вже 20 серпня 1940 р. ЦК КП(б)У затвердив склад бюро обласного комітету партії, яке очолив перший секретар І. Грушецький, а Президія Верховної Ради УРСР призначила склад Чернівецького облвиконкому на чолі із О. Коліковим.

Початок німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. зупинив процес прискореної уніфікації партійною номенклатурою західних областей УРСР відповідно до загальносоюзних взірців, але вже восени 1943 р. було створено організаційні групи обласних комітетів партії, які після відновлення сталінського тоталітарного режиму

в Західній Україні мали зосередити у своїх руках основні важелі впливу та забезпечити якнайшвидшу реінтеграцію західноукраїнського регіону до загальносоюзного простору. Очолили їх «перевірені» роками сталінського життя партійні функціонери. 23 квітня 1944 р. бюро Львівського обкому КП(б)У прийняло постанову про створення трьох оперативних груп працівників обкому і облвиконкому для забезпечення функціонування апарату влади [12, с. 251].

Поповнення партійного апарату, органів влади та управління відбувалося передовсім за рахунок кількісного зростання, без достатнього врахування досвіду, фахового та освітнього рівнів, моральних якостей. Так, вже на 20 серпня 1944 р. для посилення керівної роботи зі східних регіонів УРСР та СРСР до Станіславської області було скеровано 793 особи, в тому числі 190 партійних функціонерів [22, арк. 1]. На той час у Дрогобицькій області працювало 5 783 прибулих відповідальних працівників [4, арк. 37]. Стосовно їхнього галузево-відомчого розподілу, то працівники органів НКВС, НКДБ, прокуратури та судів становили понад 28%, промисловості, транспорту та зв'язку – 22%, охорони здоров'я, освіти, культури та мистецтва – 22%, радянських установ – більше 8%, партійних – понад 5%, комсомольських – майже 4%, сільськогосподарських та заготівель – 3% тощо. Всі керівні посади в обкомі партії обійняли прибулі функціонери. Для швидшого переобрання партійними комітетами реальної влади на місцях прискореними темпами формувалися первинні організації, особливо, в т.зв. силових структурах. Так, серед комуністів Тернопільської області працівники НКВС становили майже 37%, партійних комітетів – понад 16%, залізничного транспорту – 13%, облвиконкому – більше 5% [8, арк. 1].

Органам внутрішніх справ, були надані широкі права, вони діяли поза контролем інших державних органів і суспільства. Зокрема, нагляд прокуратури за законністю дій міліції був зведений до формальних моментів. У ново приєднаних західних областях України, існувало ніби дві чи навіть три правові системи з двома (чи трьома) органами, які де-факто виконували роль, відведenu де-юре для прокуратури: а) власне прокуратура – для безпартійних та тих членів партії, на притягнення до відповідальності яких вона отримувала санкцію компартійного органу; б) районний комітет партії для рядових партійців, який міг вивести їх з-під дії закону відмовою дати санкцію на притягнення до кримінальної відповідальності; в) бюро обласного комітету, ЦК Компартії союзної республіки чи ЦК ВКП(б), якщо правопорушник входив до т.зв. номенклатури [21, с. 10].

Важлива роль у проведенні «радянзації» західноукраїнського регіону надавалася комсомольським організаціям. радянський режим усвідомлював, що переважну більшість членів УПА та підпілля ОУН складала західноукраїнська молодь, а відтак від місцевих структур постійно вимагалось провадити широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді, створювати комсомольські організації у селах, на кожному підприємстві, освітньому закладі. Так, станом на 15 серпня 1944 р. у західних областях України (крім Дрогобицької – через пізніше її звільнення) вже було створено 564 первинних комсомольських організацій, які нараховували майже 5,1 тис. членів [16, с. 69]. На кінець 1944 р. в основному було сформовано організаційну структуру комсомольських

організацій, яка складалася з 8 обкомів, 22 міськкомів та 234 райкомів [23, с. 39]. Тим не менше, постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України» від 26 лютого 1945 р. визнавала: «ЦК ЛКСМУ незадовільно керує створенням комсомольських організацій, залученням місцевої молоді в комсомол і не забезпечує належною допомогою новостворені комсомольські організації західних областей УРСР» [17].

Поповнення партійно-радянського апарату, зокрема, керівних комсомольських номенклатурних працівників, відбувалося здебільшого без врахування попереднього досвіду, освітнього рівня, моральних якостей, що спричинило значну плінність кадрів. Одним із наслідків реалізації такої політики стало зосередження влади в руках осіб, які не мали відповідної освіти та належного рівня фахової підготовки. Так, лише у 1944 р. в Тернопільську область зі східних областей УРСР було направлено 5 935 осіб [2, с. 111]. Наприклад, на протязі лише лютого-грудня 1944 р. в Олександрійському районі Рівненської області було звільнено три начальники райвідділу НКДБ, начальник райвідділу НКВС, секретар райкому комсомолу, завідувачі відділами фінансів та державного забезпечення [6, арк. 2]. За 1945 р. змінилося 36% номенклатурних працівників Дрогобицького обкому партії [5, арк. 1].

В перші роки після звільнення від нацистської окупації в західних областях України органи влади не обиралися, а формувалися вищестоящими партійними та радянськими органами. Таку практику визначила прийнята 1 квітня 1944 р. постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих». Із звільненням від нацистської окупації обласні виконавчі комітети розпочали затверджувати склади рай – та міськвиконкомів.

В Закарпатській Україні на практиці все очевиднішим було прагнення радянського військового командування сконцентрувати максимальну повноту влади в своїх руках чи в підконтрольних структурах. Вартими уваги є аргументовані зауваження О. Довганича щодо характеру та масштабів залучення до процесу формування тимчасових органів влади та управління командування частин Червоної армії [9, с. 51–52]. Превентивна радянська Закарпаття значно випередила формальну зміну його політико-правового статусу. Цей процес став символічним початком визначального впливу СРСР на всю післявоєнну Центральну Європу [11, с. 273]. У більшості випадків саме радянські командири та політпрацівники брали на себе ініціативу з формування тимчасових народних комітетів у звільнених населених пунктах.

Після виконання свого основного завдання існування КПЗУ як окремої партійної структурно-організаційної одиниці стало недоцільним. 15 грудня 1945 р. ЦК ВКП(б) вирішив вважати можливим прийняття КПЗУ до складу ВКП(б) і автоматичне переведення членів КПЗУ у члени ВКП(б). Проте це рішення викликало чергову хвилю партійно-політичної чистки, про що промовисто свідчать факти (всього 38% членів КПЗУ стали членами ВКП(б)). Замість ЦК КПЗУ був призначений обласний комітет КП(б)У, а 5 січня 1946 р. затверджений його новий склад [10, с. 61].

Прибулі функціонери чітко виконували вказівки керівництва, виявляючи при цьому жорстокість, не зупиняючись навіть перед вчиненням тяжких злочинів. В лютому 1945 р. за прямою вказівкою начальника НКВС у

Чернівецькій області Руденка начальник Чернівецького районного відділу міліції Насонов разом із начальником відділення по боротьбі з бандитизмом цього ж райвідділу розстріляли п'ятьох колишніх учасників УПА, які відгукнулися на проголошену радянським урядом амністію. Після виявлення цього факту вони не лише не були притягнуті до відповідальності, а їхня поведінка навіть не стала предметом відповідного обговорення [20, с. 506]. Функціонери-апаратники загалом не відзначалися високими моральними якостями. Їхня грубість і зарозумілість, зловживання службовим становищем, ставали все більш неприхованими. На численні факти такої поведінки змушені були звертати увагу вищі партійні та радянські органи.

Екстраполюючи результати досліджень Р. Аксельрода на окреслено історико-політичний контекст, не викликає концептуальних зауважень обґрунтування залежності компетентності від рівня політичної культури владної еліти, складовими якої є професіоналізм, духовність, відповідальність, відповідний інтелектуальний капітал, високий рівень управлінської свідомості та зріле управлінське мислення тощо [1, с. 4]. Проте в реаліях утвердження сталінського тоталітарного режиму домінувало структурно-функціональне формування та реалізація політичної компетентності реальною правлячою соціальною стратою т.зв. радянського суспільства.

Висновки та перспективи. Таким чином, на основі проведеного історико-політологічного дослідження розкрито ціннісний та діяльнісний компоненти політичної компетентності партійної номенклатури західних областей Радянської України від часу включення до складу СРСР до кінця правління Й. Сталіна. Прибулі спеціалісти та місцеві «висуванці» формували нову радянську бюрократію, яка мала невисокий загальноосвітній і культурний рівень. Ціннісна деформація партійної номенклатури стала одним із характерних проявів політичної компетентності в умовах утвердження тоталітарного режиму у ворожому, в т.ч. ціннісно-цивілізаційному, середовищі Західної України, Північної Буковини та Закарпатської України. В багатьох випадках, серед «уповноважених», зайнятих на відповідальній роботі в партійних, радянських, адміністративних, профспілкових органах краю, переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких не перевищувала рівня середньої школи. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззастережно підкорятись партійній дисципліні. Такі кадри допомагали вирішити проблему кількісно, але загальний кваліфікаційний рівень спеціалістів залишався низьким. Заходи щодо покращення становища проблеми не вирішували. Комплектування апарату управління малокомпетентними людьми зі східних областей та місцевими «висуванцями» з пролетарських верств стало ще одним свідченням зміни соціального складу службовців за рахунок зниження його якісного рівня, що не могло сприяти їх відповідній політичній ефективності.

Список використаних джерел

1. Аксельрод Р. Б. Компетентність як ціннісна складова політичної культури владної еліти України [Текст]: автореф. дис... канд. політ. н.; спец. 23.00.03 «Політична ідеологія та культура» / Р. Б. Аксельрод; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 19 с.
2. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України після завершення Другої світової війни (1945–1953 рр.) / В. Гулай // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2004. – №502. – С.110–116.

3. Державний архів Львівської області. – Ф.П–5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп.1. – Спр.101.
4. Там само. – Оп.2. – Спр.111.
5. Там само. – Оп.6. – Спр.153.
6. Державний архів Рівненської області. – Ф.П–400. Ровенський обласний комітет Комуністичної партії України. – Оп.3. – Спр.25.
7. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П–1. Тернопільський обком КП(б)У. – Оп.1. – Спр.3.
8. Там само. – Спр.147.
9. Довганич О. Питання возз'єднання у доповіді політуправління 4-го Українського фронту Головному політичному управлінню Червоної армії / О. Довганич // 1945 рік. Закарпатська Україна. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною (Ужгород, 26 травня 1995 р.). – Ужгород: Виробничо-видавничий комбінат «Patent», 1995. – С.50–59.
10. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія [Текст] / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
11. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання [Текст] / Під ред. М. Веґеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
12. Історія Львова. У трьох томах [Текст] / Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Т.3. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с.
13. Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1941 рр.: навч. посіб. [Текст] / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
14. Левіна Ю. Структурно-організаційне оформлення органів інформаційного впливу радянської влади в Чернівецькій області 1940–1941 рр.) / Ю. Левіна // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Т.15. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2012. – С.170–175.
15. Лепська Н. Компетентність політична / Н. Колесницька // Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів: «Новий Світ-2000», 2014. – С.309–311.
16. Малирчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села [Текст] / О. М. Малирчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
17. Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба органів комуністичної партії у процесі утвердження режиму у Західній Україні (1944–1945 рр.) [Електронний ресурс] / М. Я. Нагірняк, Р. В. Лаврецький. – Режим доступу: ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf
18. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)», 2006. – 544 с.
19. Сахань О. Компетентність політична / О. Сахань // Політичний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Потрібна, І. О. Поліщук та ін.]; за ред. М. П. Требіна. – Х.: Право, 2015. – С.336–338.
20. Сергієв В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
21. Трухан А. Я. Прокуратура західних областей України у 1944–1953 рр. (історико-правовий аспект) [Текст]: автореф. дис... к. юр. н.: спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. Я. Трухан; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2012. – 16 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.П–1. – Оп.23. – Спр.813.
23. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.) [Текст]: монографія / Б. О. Ярош. – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. – 194 с.

References

1. Akselrod R. V. Kompetentnist yak tsinnisna skladova politychnoi kultury vladnoi elity Ukrainy [Tekst]: avtoref. dys... kand. polit. n.; spets. 23.00.03 «Politychna ideolohiia ta kultura» / R. V. Akselrod; Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. – K., 2015. – 19 s.
2. Hulai V. Kadrova polityka radianskoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy pislia zavershennia Druhoi svitovoi viiny (1945–

1953 rr.) / V. Hulai // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». – 2004. – №502. – S.110–116.

3. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. – F.P–5001. Drohobyt'skyi oblasnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. – Op.1. – Spr.101.
4. Tam samo. – Op.2. – Spr.111.
5. Tam samo. – Op.6. – Spr.153.
6. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. – F.P–400. Rovenskyi oblasnyi komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. – Op.3. – Spr.25.
7. Derzhavnyi arkhiv Ternopil'skoï oblasti. – F.P–1. Ternopil'skyi obkom KP(b)U. – Op.1. – Spr.3.
8. Tam samo. – Spr.147.
9. Dovhanych O. Pytannia vozziednannia u dopovidi politupravlinnia 4–ho Ukrain'skoho frontu Holovnomu politychnomu upravlinniu Chervonoï armii / O. Dovhanych // 1945 rik. Zakarpatska Ukraina. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoï 50–richchiu Peremohy nad fashyzmom ta 50–richchiu vozziednannia Zakarpattia z Ukrainoiu (Uzhhorod, 26 travnia 1995 r.). – Uzhhorod: Vyrobynocho–vydavnychiy kombinat «Patent», 1995. – S.50–59.
10. Elektoralni protsesy Ukrainy v rehionalnomu vymiri: Bukovyna i Zakarpattia: monohrafiia [Tekst] / Pid red. A. Kruhshava i M. Tokaria. – Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2014. – 552 s.
11. Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura / ukrainomovnyi variant ukraïnskoho–uhorskoho vydannia [Tekst] / Pid red. M. Vehesha, Ch. Fedynets. – Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», 2010. – 720 s.
12. Istoriiia Lvova. U trokh tomakh [Tekst] / Redkolehiia: Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii. – T.3. – Lviv: Tsentrv Yevropy, 2007. – 575 s.
13. Kucherepa M. M. Volyn: 1939–1941 rr.: navch. posib. [Tekst] / M. Kucherepa, V. Visyn. – Lutsk: Volynska oblasna drukarnia, 2005. – 486 s.
14. Levina Yu. Strukturno–orhanizatsiine oformlennia orhaniv informatsiinoho vplyvu radianskoï vlady v Chernivets'kii oblasti 1940–1941 rr.) / Yu. Levina // Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats. – T.15. – Chernivtsi: Chernivets'kyi natsionalnyi universytet, 2012. – S.170–175.
15. Lepska N. Kompetentnist politychna / N. Kolesnytska // Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk–dovidnyk dla studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii / Za nauk. red. N. M. Khomy [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. – Lviv: «Novyi Sovit–2000», 2014. – S.309–311.
16. Maliarchuk O. M. Totalitaryzm proty zakhidnoukraïnskoho sela [Tekst] / O. M. Maliarchuk. – Ivano–Frankiv's'k: Misto NV, 2008. – 228 s.
17. Nahirniak M. Ya. Politychna ta ideolohichna borotba orhaniv komunistychnoi partii u protsesi utverdzhennia rezhymu u Zakhidnii Ukraini (1944–1945 rr.) [Elektronnyi resurs] / M. Ya. Nahirniak, R. V. Lavret'skyi. – Rezhym dostupu: ubgd.lviv.ua/moodle/pluginfile.php/14596/...1/NAG2013_6.pdf
18. Politycheskoe rukovodstvo Ukrainy. 1938–1989 / Sost. V. Ju. Vasil'ev, R. Ju. Podkur, H. Kuromija, Ju. I. Shapoval, A. Vajner. – M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2006. – 544 s.
19. Sakhan O. Kompetentnist politychna / O. Sakhan // Politychnyi entsyklopedychnyi slovnyk / ukklad.: [L. M. Herasina, V. L. Potribna, I. O. Polishchuk ta in.]; za red. M. P. Trebina. – Kh.: Pravo, 2015. – S.336–338.
20. Serhiichuk V. Desiat buremnykh lit. Zakhidnoukraïnski zemli u 1944–1953 rr. Novi dokumenty i materialy. – K.: Dnipro, 1998. – 944 s.
21. Trukhan A. Ya. Prokuratura zakhidnykh oblasti Ukrainy u 1944–1953 rr. (istoryko–pravovyi aspekt) [Tekst]: avtoref. dys... k. yur. n.: spets.: 12.00.01 «Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen» / A. Ya. Trukhan; Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika». – Lviv, 2012. – 16 s.
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshcheykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F.P–1. – Op.23. – Spr.813.
23. Yarosh B. O. Storinky politychnoi istorii zakhidnoukraïnskykh zemel (30–50–ti rr. XX st.) [Tekst]: monohrafiia / B. O. Yarosh. – Lutsk: Red.–vyd. vid. «Vezha» Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky, 1999. – 194 s.

Dokash O. Yu., PhD in Political Science, Associated Professor Department of Social and Human Sciences and Law Chernivtsi Institute of Trade and Economics Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Chernivtsi), sanax79@mail.ru

Political competence of party nomenclature of Western regions of Ukraine (end of 30th to beginning of 50th of XX century): axiology and activity aspects

The aim of the article is research of political party nomenclature competence of Western regions of Ukraine approval period of the Stalinist totalitarian regime in an axiology and activity measuring using modern methodology of political science.

The main source of formation of specific phenomenon of political party nomenclature competence was the political and cultural experience of leading party, Soviet and komсомol workers gained during the so-called «Great Terror». Special attention is concentrated on description axiology of leading workers central, regional, district and municipal committees of CP (B) in compared to the traditional features of political culture of Western Ukraine, North Bukovina and Transcarpathia Ukraine of 20–30th of XX century.

Keywords: political competence, the party nomenclature, the Western regions of the USSR, political values, political activity.

Докаш О. Ю., кандидат политических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных наук и права, Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета (Украина, Черновцы), sapax79@mail.ru

Политическая компетентность партийной номенклатуры западных областей Украины (конца 30-х – начала 50-х гг. XX ст.): аксиологический и деятельностный аспекты

Целью статьи является исследование политической компетентности партийной номенклатуры западных областей Украины периода утверждения сталинского тоталитарного режима в аксиологическом и деятельностном измерениях на основе современной методологии политической науки. Основным источником формирования специфического феномена политической компетентности партийной номенклатуры западных областей стал политико-культурный опыт руководящих партийных, советских и комсомольских работников СССР, полученный в годы т.н. «Большого террора». Отдельное внимание сосредоточено на характеристике аксиологии руководящих работников центральных, областных, районных и городских комитетов КП(б) У по сравнению с традиционными чертами политической культуры Западной Украины, Северной Буковины и Закарпатской Украины 20–30-х годов XX ст.

Ключевые слова: политическая компетентность, партийная номенклатура, западные области УССР, политические ценности, политическая деятельность.

* * *

УДК 327(477:4–13:61)(045)

Міхейченко М. А.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), marinacvetaeva1@gmail.com

СХІДНО–СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ «ДО» ТА «ПІСЛЯ» ПОДІЙ «ЄВРОМАЙДАНУ–2014»: НОВІ МОЖЛИВОСТІ СПІВРОБІТНИЦТВА

Визначені пріоритети розвитку зовнішньої політики України щодо країн Східно–Середземноморського простору «до» та «після» подій «Євромайдану–2014».

З'ясовано, що взаємини України та країн Східного Середземномор'я мають важливий вплив на євроінтеграційні процеси. Особливо актуальними є питання взаємодії України та країн в контексті таких подій, як окупація Криму, посилення деструктивного впливу Російської Федерації на Сході України. В умовах дисбалансування безпекової ситуації актуалізується питання співробітництва України та країн Східного Середземномор'я у сфері безпеки.

Доводиться теза про те, що з часів «Євромайдану–2014» відносини країн Східного Середземномор'я (на прикладі Румунії, Болгарії, Греції) та України зазнали значних змін у бік поглиблення співпраці.

Ключові слова: регіон Східного Середземномор'я, співробітництво, партнерство, безпекова політика, зовнішня політика, Україна, «Євромайдан–2014», Румунія, Болгарія, Греція.

У конструктивній взаємовідносині Україна – Східно–Середземноморські країни після подій «Євромайдану–2014» виникають зміни, викликані зміщенням акцентів політики з питань соціально–політичних, економічних та культурного співробітництва до питань оборони, безпеки та подальшої інтеграції під егідою ЄС.

До 2014 року взаємовідносини країн Східного Середземномор'я та України не можна охарактеризувати як симетричні. Так, аналіз взаємовідносин окремих країн Східного Середземномор'я та України на прикладі Румунії, ілюструє, наявність певних проблем на шляху до співробітництва (в даному випадку територіальної

суперечки навколо острова Зміїний). Однак, після подій «Євромайдану–2014» набуває актуальності пристосування сторін до зміненого безпекового становища в регіоні шляхом встановлення більш симетричних стосунків у галузі безпеки, конструювання рамок співпраці за для спільного блага.

Проблемою статті є визначення нових можливостей реалізації Східно–Середземноморського вектору зовнішньої політики України. Особливо актуальним це питання виявляється в сучасних умовах нових викликів та загроз.

Для України, першочерговими та привабливими в цьому контексті є також поглиблення євроінтеграційних ініціатив, пошук нових механізмів з питань оборонної безпеки, враховуючи потенціал та досвід Східно–Середземноморських країн.

В межах аналізу наявних розробок і публікацій, слід констатувати недостатню розробленість вище окресленої проблематики. Поява даного дослідження є результатом комплексного підходу до проблеми вивчення взаємодії України та країн Східно–Середземноморського регіону. Складність дослідження обумовлена суперечливим та подекуди складним характером розвитком відносин України з країнами досліджуваного регіону.

Шлях до розгляду зовнішньополітичних устремлінь України в напрямку країн Східного Середземномор'я полягає, у науковій літературі, перш за все, через ідею дослідження зони чорноморської співпраці, що була популярною в українських колах ще з першої половини ХХ сторіччя. Зокрема, на підтвердження цієї тези слугують роботи М. Грушевського, і С. Рудницького, і Ю. Липи. А також наявні роботи, що докладно висвітлюють перспективи України в межах діяльності Організації Чорноморського економічного співробітництва, так, дослідник В. В. Макух, підкреслює важливість розвитку південно–східного вектору зовнішньої політики України. Крізь призму економічних сфер співробітництва та механізмів реалізації Європейської політики сусідства аналізувала взаємовідносини України та країн Східного Середземноморського регіону у своїх роботах дослідниця О. Шумило, наголошуючи на важливості поглиблення співробітництва між цими країнами через низку торговельних угод.

Окремі аспекти відносин України та країн Східного Середземномор'я розглядали також такі вітчизняні дослідники як В. Ф. Лисак, Т. Ткачук, І. М. Соловей, М. О. Дьоміна, С. В. Мякушко та ін.

У працях зарубіжних дослідників проблематику взаємодії України та Східно–Середземноморських країн на тлі сучасних подій висвітлював дослідник Гійом Ван дер Лоо. Зокрема, він спирався на важливість укладання та імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС з метою поглиблення євроінтеграційних процесів. Серед низки робіт, що викликають інтерес у вище окресленій тематиці є роботи Майкла Лі. Так, американський дослідник зазначає, що криза в Україні зосередила увагу Східно–Середземноморських країн на давній потребі диверсифікувати свої джерела енергії, відходячи від надмірної залежності від імпорту нафти і газу з Росії.

Слід констатувати, що більшість досліджень на окреслену проблематику мають фрагментарний характер, не надають цілісного відображення перспектив реалізації Східно–Середземноморського вектору зовнішньої політики України з огляду на сучасні події.

Метою статті є висвітлення та аналіз реалізації Східно–Середземноморського вектору зовнішньої політики

України «до» та «після» подій «Євромайдану–2014», виокремлення нових перспектив у розвитку євроінтеграційних устремлінь України та налагодження стратегічного партнерства з країнами регіону під впливом нових безпекових викликів та дестабілізаційних загроз. Завданнями статті є висвітлення етапів розвитку відносин України та країн Східного Середземномор'я (на прикладі Румунії, Болгарії, Греції) «до» та «після» подій 2014 року, визначення нових можливостей для співробітництва України з країнами регіону.

Зміни в геополітичному просторі, спричинені появою на теренах ЄСРП і Європи нових країн, призвели до зміни системи геополітичних орієнтирів та геостратегічних інтересів як в Україні, так і в країнах Східного Середземномор'я. Дані зміни не завжди позитивно відображалися на відносинах вище зазначених країн.

Так, Румунія та Україна, за словами вітчизняного дослідника І. М. Солов'я, із союзних держав, якими вони були в роки існування ЄСРП, перетворились у потенційних суперників. «...І хоча внутрішні проблеми, зрозуміло, залишаються на першому плані, зовнішня політика займає важливе місце в системі їхньої державної політики. Актуальним питанням для обох держав є також створення власної системи національної безпеки в суміжних регіонах. При цьому необхідно врахувати характер і спрямованість конфліктних ситуацій, що існують, а також можливості виникнення нових есентуальних конфліктів» [6].

Попри наявність суперечливих моментів у розвитку відносин країн Східного Середземномор'я та України їх поєднують давні історичні корені.

Історичні витоки відносин України та країн Східно–Середземноморського регіону

Відносини Україна–Греція

Грецька присутність на території сучасної України позначена задовго до часів появи Київської Русі. Грецькі колонії, засновані на узбережжі Чорного моря на території сучасної України поклали початок співпраці з багатьма народами та націями. Сьогодні греки в Україні є представниками багатьох хвиль еміграції, починаючи від п'ятнадцятого століття до сьогодні. За статистичними даними 2001 року греків в Україні налічувалось більше ніж 90 000 чоловік. Більша частина з них проживає в Донецькій області [2].

Греція виступає ключовим гравцем у Східно–Середземноморському регіоні та підтримує співпрацю із країнами–сусідами. Греція є членом ЄС та Північно–Атлантичного Альянсу.

Дипломатичні відносини між Грецією та Україною встановилися у 1992 році. Грецьке посольство з'явилося в Україні в 1993 році, пізніше запроваджені консульства в українських містах – Маріуполі та Одесі. Україна в свою чергу відкрила посольство в Афінах [2].

Базовою організаційною установою в межах якої найбільш яскраво проявилось співробітництво України та Греції є Організація Чорноморського економічного співробітництва. Проте, низка двосторонніх угод та державних візитів на найвищому рівні засвідчує поглиблення співробітництва двох країн і поза організаційними установами.

У період з набуття Україною незалежності до сьогодні Україна–Греція тісно співпрацюють у виробничій, технологічній, інвестиційній сферах, суднобудівництві та ін. Так, за результатами 2015 р., незважаючи на певний спад двостороннього обігу товарів та послуг, відзначається

тенденція до реструктуризації українського товарного експорту до Греції в частині заміщення традиційних позицій на продукцію з більшою доданою, що може свідчити про початок структурної трансформації економіки та переорієнтацію на європейські і міжнародні ринки. Разом з тим, складний стан грецької економіки, наслідки фінансової кризи в країні та зниження ділової активності в країнах єврозони в цілому, недостатня розвиненість складової підтримки експорту адміністративної системи України, проблеми з ліквідністю фінансових інституцій Греції, негативно позначаються на розвитку двосторонніх торговельно–економічних відносин [1].

У цьому контексті, значний негативний внесок у скорочення окремих українських експортних складових було завдано російською агресією на Південному сході України, внаслідок чого значно зменшилися обсяги продукції, що поставлялася раніше з підприємств, розташованих на Донбасі. Слід також відзначити і скорочення обсягів послуг, наданих Україною упродовж 2015 р. грецьким споживачам, оскільки їхня значна частина припадала на анексований Росією Кримський півострів, зокрема, що стосується обслуговування грецьких суден та екіпажів [1].

Серед проблемних аспектів у розвитку українсько–грецьких відносин слід відзначити намагання Російської Федерації чинити вплив на розвиток подій в даному регіоні. Так, зокрема стратегія Кремля стосовно Греції базується на намаганні РФ поглибити економічну кооперацію з даною країною, посилюючи енергетичну залежність Греції та ЄС від РФ у межах так званого «газового» проекту «Посейдон». Позиція Греції щодо подій в Україні найчастіше виражається у окремих заходах щодо надання гуманітарної допомоги грекам, що проживають на території Донецької області. Також від самого початку конфлікту на Сході України Греція здійснює моніторинг розвитку подій на Україні та підтримує збереження територіальної цілісності та незалежності країни.

Відносини Україна–Румунія

Важливе місце у зовнішньополітичних інтересах України посідає Румунія, що зумовлено багатьма чинниками, зокрема суміжним кордоном, спільністю орієнтирів на європейську інтеграцію, широкими потенційними можливостями для розвитку взаємовигідного торговельно–економічного співробітництва, а також проживанням у цих країнах відповідно української та румунської меншин.

Румунія 8 січня 1992 р. визнала державну незалежність України, а 1 лютого між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини. У Бухаресті 24 вересня цього ж року було відкрито Посольство України. У лютому 1993 р. Генеральне консульство Румунії в Україні перетворено на Посольство. У м. Констанца (Румунія) 2 червня 1997 р. підписано Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією (набув чинності 22 жовтня 1997 р.), який заклад правовий фундамент для розвитку двосторонніх відносин [9].

У 2000 р. підписано важливу міжурядову Угоду про взаємодопомогу в митних справах. Проводилися переговори стосовно проектів двосторонніх угод про співробітництво в галузі залізничного транспорту, ветеринарно–санітарну співпрацю, правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах.

14 серпня 1998 р. утворено Єврорегіон «Нижній Дунай», куди ввійшли прикордонні регіони України

(Одеська область), Республіки Молдова (колишні райони Вулканешти, Кагул, Кантемир) та Румунії (повіти Бреїла, Галац, Тульча). У рамках Єврорегіону реалізується серія спільних проєктів.

У м. Ботошани (Румунія) 22 вересня 2000 р. підписано установчі документи про створення Єврорегіону «Верхній Прут» (Чернівецька область України, Ботошанський і Сучавський повіти Румунії, Бельцівський та Єдинецький повіти Республіки Молдова) з Екорегіоном у його складі. Стосовно зв'язків України та Румунії в економічній сфері у період з 1990 до 2012 рр. зазначимо, що нормативно-правову базу співробітництва становили понад 10 укладених міждержавних угод з економічних питань. Політичне керівництво Румунії та України створює необхідні умови для розвитку. Аналізуючи характер румунської присутності в економічному секторі України, слід зазначити, що сприяння розвитку економічних структур здійснюється насамперед у середовищі етнічних румун, тобто в регіонах із сильною румунською національною меншиною.

Одна з актуальних проблем взаємовідносин між Україною та Румунією – територіальна суперечка стосовно о. Зміїний.

Румунія 16 вересня 2004 р. зробила подання в Міжнародний Суд у Гаазі з приводу того, чи вважати о. Зміїний островом чи скелею, що значно впливає на схему розмежування континентального шельфу в цьому районі. Україна 19 травня 2006 р. зробила подання контрмеморандуму, після чого в грудні цього ж року Румунія направила в Суд репліку на контрмеморандум. До липня 2007 р. Україна мала право на подання контррепліки на румунську репліку, і Суд розпочав розгляд справи по суті [9].

Отже, 2 вересня 2008 р. Міжнародний Суд почав процес стосовно о. Зміїний. Попередньо, якби острів визнали непридатною для проживання скелею, його розташування не враховувалося би під час визначення шельфу і більша частина шельфу відійшла б Румунії, в іншому випадку – Україні. Спочатку свою позицію в Суді представляла Румунія, з 8 вересня – Україна. Засідання Суду тривало до 19 вересня 2008 р. Остаточне рішення Суд ухвалив 3 лютого 2009 р. Згідно з ним о. Зміїний визнано островом з територіальним морем у 12 морських миль, але при цьому він не може вважатися частиною прибережної лінії України у визначенні серединної лінії за делімітації континентального шельфу та суто економічної зони. У цьому ж судовому рішенні було визначено лінію розмежування суто економічних зон між Україною та Румунією, що стала компромісом між румунською й українською позиціями.

З погляду перспектив двостороннього співробітництва України та Румунії, доцільно зазначити: незважаючи на складну історичну спадщину, труднощі й проблеми, українсько-румунські відносини неухильно вступили у фазу конструктивного, взаємовигідного розвитку. Геостратегічне положення обох країн, їхні об'єктивні національні інтереси в найважливіших стратегічних питаннях поступово зближуються. Поглиблення реформ в обох країнах повинно створити базу для конструктивних румунсько-українських відносин. Зацікавленість у прискореній інтеграції до європейських структур також стимулює Румунію до прагматизму і більшої толерантності. На етапі, коли Україна та Румунія шукають

гідне місце у системі загальноєвропейських цінностей, важлива роль належить міждержавному співробітництву, покликаному сприяти налагодженню тісніших відносин, поновленню втрачених позицій на ринках сусідніх держав, підняття зовнішніх економічних взаємин на новий рівень.

Відносини Україна–Болгарія

Український і болгарський народи споріднені не тільки своїм слов'янським походженням, етнічною близькістю, але й спільністю історичної долі, багатотисячними відносинами у релігійному, культурному, господарському, громадсько-політичному житті.

Україна стала батьківщиною для найбільшої у світі болгарської діаспори. Болгарія однією з перших відгукнулася на відновлення незалежності України і вже 5 грудня 1991 р. визнала Україну як самостійну державу, а 13 грудня того ж року встановила з нею дипломатичні відносини.

Багато що єднає Україну і Болгарію й сьогодні: здійснення широкомасштабних внутрішніх реформ, схожість зовнішньополітичних пріоритетів, чорноморське сусідство. Тому природно, що уряди та народи двох країн прагнуть до тісного співробітництва.

Для українсько-болгарських відносин характерний постійний активний політичний діалог на найвищому рівні. Україна та Болгарія активно співпрацюють та надають взаємну підтримку в рамках регіональних та міжнародних організацій, таких як ОЧЕС, ЦЄІ, ОБСЄ, РС, ООН.

Болгарська сторона не раз задекларувала свою підтримку України в реалізації курсу на приєднання до ЄС, НАТО.

Поглибленню українсько-болгарських зв'язків сприяли офіційні візити. Київ радо привітав Софію з офіційним приєднанням до НАТО у 2004 р. та підписанням Угоди про приєднання Болгарії до ЄС у 2005 р. Болгарія, у свою чергу, засвідчила готовність сприяти європейській та євроатлантичній інтеграції України.

Республіка Болгарія (РБ) визнала державну незалежність України 5 грудня 1991 року, а 13 грудня того ж року були встановлені дипломатичні відносини.

Болгарія посідає важливе місце на балканському напрямку зовнішньополітичних інтересів України, що зумовлено геополітичним положенням РБ на Балканах, близькістю інтересів у Чорноморському й Придунайському регіонах. Україну і Болгарію єднає етнічна, мовна та релігійна спорідненість, традиційні економічні, торговельні та культурно-історичні зв'язки.

Завдяки вигідному транзитному положенню Болгарія є природним учасником майже всіх проєктів транспортування енергоносіїв з РФ і Каспію. Проте, сьогодні Болгарія почала активно вбудовуватися до європейських газових мереж. На порядку денному – з'єднання з Румунією, Сербією, Грецією, Туреччиною. До порядку денного входять питання досягнення Болгарією реальної диверсифікації поставок енергоносіїв і за постачальниками, і за напрямками транзиту. Крім того, в цьому разі вона зможе стати джерелом постачання для України, яка також активно шукає шляхи диверсифікації поставок газу.

На думку дослідників В. І. Павленко, В. П. Бочарнікова, С. В. Свешнікова, українсько-болгарські відносини підтримуються переважно в питаннях спрощення візового режиму, а також стосовно окремих гуманітарних і політичних питань. Болгарія зацікавлена у спрощенні візового режиму з метою збільшення потоку туристів, а

Україна розглядає його як крок до повної відміни візового режиму з усіма країнами ЄС [8].

Вплив подій «Євромайдану–2014» та нові можливості співробітництва України з країнами Східного Середземномор'я

Розглядаючи Східно–Середземноморський вектор зовнішньої політики України, слід зазначити, що дійсного «перезавантаження» відносини між Україною та Румунією, Болгарією, Грецією. З'явилися нові спільні стратегічні інтереси, що значно вплинули на всі сфери співробітництва між країнами. Так, за період 2014–2015 років відбулися зустрічі на найвищому рівні голів держав, де були укладені нові угоди щодо співробітництва у торговельній, енергетичній, транспортній та іншій сферах. Подані країни одними з перших ратифікували Угоду про асоціацію між ЄС та Україною.

Окупація Криму та воєнні дії на Сході України спричинили дестабілізацію безпекової ситуації в регіоні, зростання присутності Москви у Чорному морі призвело до зміни позицій країн Східно–Середземноморського регіону щодо України. Дані події поклали початок «перезавантаженню» відносин між Україною та Румунією, Болгарією, Грецією. З'явилися нові спільні стратегічні інтереси, що значно вплинули на всі сфери співробітництва між країнами. Так, за період 2014–2015 років відбулися зустрічі на найвищому рівні голів держав, де були укладені нові угоди щодо співробітництва у торговельній, енергетичній, транспортній та іншій сферах. Подані країни одними з перших ратифікували Угоду про асоціацію між ЄС та Україною.

Країни Східно–Середземноморського регіону постійно здійснюють моніторинг щодо розвитку подій на Сході України і з перших місяців конфлікту висловили підтримку незалежної України у збереженні державного суверенітету та територіальної цілісності.

Щодо варіантів вирішення конфлікту Україна–РФ, країни Східно–Середземноморського регіону висловлюються на підтримку політичного шляху вирішення суперечок, за усунення небезпеки воєнних конфліктів. Водночас постійно наголошується на недопущенні переведення даного конфлікту до стану «замороженого», пріоритетом вбачається пришвидшення виконання «Мінських угод» усіма сторонами конфлікту.

Греція, Румунія та Болгарія як члени НАТО, впливові гравці в межах Чорного моря та Балкан у Східно–Середземноморському регіоні виступають свого роду «провідниками» України на шляху до реалізації довгострокових планів політичної та економічної співпраці.

Серед нових можливостей співпраці України та країн Східно–Середземноморського регіону можна віднести енергетичну та безпекову сфери, що все більше переходять у стратегічну площину.

Слід констатувати, що змінилася і базова інституційна форма співпраці України з даними країнами. Ідея Організації Чорноморського економічного співробітництва потребує нового формату, появи нових організаційних структур, що будуть відповідати вимогам часу та новій політичній, безпековій, економічній ситуації в регіоні.

Приходимо до висновку, що питання, пов'язані із забезпеченням європейської безпеки, територіальної цілісності держав у Європі, завжди мали і матимуть велику актуальність, оскільки від цього залежать долі мільйонів людей, що живуть у Європі.

Висновки. Беручи до уваги географічну приналежність України до Центральної та Східної Європи та регіону Чорного моря, приходимо до висновку, що Україні належить інтегруюча роль у конструкції єдиного Європейського Союзу. Формування та посилення України як політично–незалежної та економічно сильної країни є одним із

істотних факторів не тільки за для підтримання миру та стабільності, але й подальшого загальноєвропейського розвитку. Східно–Середземноморський вектор зовнішньої політики України в даному контексті, вбачається як такий, що сприятиме подальшій інтеграції країни до ЄС. Важливою є підтримка країн Східно–Середземноморського регіону у часи обмежених можливостей України у соціально–економічній та військово–політичній сферах та кризи на Донбасі. Потужна підтримка ЄС та НАТО може підсилити консолідацію України та країн Східно–Середземноморського регіону у реалізації спільних можливостей та ініціатив. Іншим фактором, що сприяє консолідації учасників співпраці є намагання зниження ризиків, пов'язаних із зростанням російської присутності в регіоні Чорного моря.

Таким чином, відносини України з країнами Середземноморського регіону виступають одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики України, адже основними засадами зовнішньої політики є забезпечення інтеграції України в політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. Стратегічне значення Східно–Середземноморського регіону полягає, в першу чергу, в питанні забезпечення торговельно–економічних та енергетичних інтересів нашої держави. Враховуючи стратегічне значення даного простору для забезпечення торгово–економічних інтересів нашої держави в найближчі роки посилюватимуться тенденції щодо запровадження стратегічного партнерства у безпековій, економічній та енергетичній сферах.

Список використаних джерел

1. Двосторонні економічні відносини, проблемні питання в економічній сфері (інформаційна довідка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://greece.mfa.gov.ua/ua/ukraine-gr/trade>
2. Дьоміна М. О. Українсько–грецькі відносини: історичні передумови та сучасний стан розвитку [Текст] / М. О. Дьоміна: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2004.
3. Зимогляд В. Я. Регіон у системі міжнародних відносин [Текст] / В. Я. Зимогляд // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – №4 (23). – С.160–173.
4. Лисак В. Ф. Відносини України з країнами Середземномор'я / В. Ф. Лисак // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип.97. – С.407–411. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_97_100
5. Макух В. В. Перспективи міжрегіонального співробітництва України у Чорноморсько–середземноморському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page8177.html>
6. Соловей І. М. Українсько–румунські відносини: проблеми та перспективи їх розв'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/03/solovey.htm>
7. Політичні відносини між Україною та Болгарією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ua/ukraine-bg/diplomacy>
8. Павленко В. І., Бочарніков В. П., Свешніков С. В. Політика безпеки і воєнно–політичні відносини Болгарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgirbis_64.exe?...
9. Писаранко А. В. Україна–Румунія: від спільних проблем до спільних рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kytmu.edu.ua/vmv/confs/2012_04_24/pisarenko.pdf
10. Стратегічні інтереси України в країнах чорноморського регіону та проблеми національної безпеки. – Київ, 2001. – С.47–52.
11. Терешко С. Україна–НАТО в контексті сучасної стратегії Альянсу [Електронний ресурс] / С. Терешко. – Режим доступу: <http://old.soskin.info/ea.php?pokazold=200807>
12. Чумаченко О. А. Середземноморська політика Європейського Союзу 2005–2008 роками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pmv/2011_2/19_chum.pdf
13. Van der Loo, Guillaume The EU–Ukraine Association Agreement and deep and comprehensive free trade area: a new legal instrument for

EU integration without membership [Electronic resource]. – Regime to access: <https://books.google.com.ua/books?id=YixzCwAAQBAJ&pg=PA336&lpg=PA336&dq=mediterranean+countries+and+Ukraine&source=bl&ots=I3OdiDFseA&sig=VtVPMZi34xNjazAjA886FROJTXs&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKewjZvNXCiK3MAhWCKJoKHakhBJ8Q6AEIPDAH#v=onepage&q&f=false>

14. Michael Leigh The Ukraine Crisis and Eastern Mediterranean Gas [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.gmfus.org/blog/2014/04/17/ukraine-crisis-and-eastern-mediterranean-gas>

15. Regional Strategy Paper 2007–2013 (European Neighbourhood and Partnership Instrument) [Electronic resource] / Europa. Summaries of EU legislation. – Regime to access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_euromed_rsp_en.pdf

16. Final Statement. Marseille, 3–4 November 2008 [Electronic resource]. – Regime to access: http://ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/1103_ministerielle_Euromed/Final_Statement_Mediterranean_Union_EN.pdf

17. Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean. Paris, 13 July 2008 [Electronic resource]. – Regime to access: http://www.ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Joint_declaration_of_the_Paris_summit_for_the_Mediterranean_EN.pdf

References

1. Dvostoronni ekonomichni vidnosyny, problemni pytannia v ekonomichnij sferi (informatsiina dovidka) [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://greece.mfa.gov.ua/ukraine-gr/trade>

2. Domina M. O. Ukrainko–hretski vidnosyny: istorychni peredumovy ta suchasnyi stan rozvytku [Tekst] / M. O. Domina: dys... kand. ist. nauk: 07.00.02 / NAN Ukrainy; Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. – K., 2004.

3. Zymohliad V. Ia. Rehiun u systemi mizhnarodnykh vidnosytet [Tekst] / V. Ia. Zymohliad // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». – 2014. – №4 (23). – S.160–173.

4. Lysak V. F. Vidnosyny Ukrainy z krainamy Seredzemmomorja / V. F. Lysak // Hileia: naukovi visnyk. – 2015. – Vyp.97. – S.407–411. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_97_100

5. Makukh V. V. Perspektyvy mizhrehionalnoho spivrobitnytstva Ukrainy u Chornomorsko–seredzemmomorskomu rehioni [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dialog.org.ua/ru/project/page8177.html>

6. Solovei I. M. Ukrainko–rumunski vidnosyny: problemy ta perspektyvy yikh rozviazannia [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/03/solovey.htm>

7. Politychni vidnosyny mizh Ukrainoiu ta Bolhariieu [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: <http://bulgaria.mfa.gov.ua/ukraine-bg/diplomacy>

8. Pavlenko V. I., Bocharnikov V. P., Svieschnikov S. V. Polityka bezpeky i voienno–politychni vidnosyny Bolharii [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?...](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?)

9. Pysaraneko A. V. Ukraina–Rumunii: vid spilnykh problem do spilnykh rishen [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.kymu.edu.ua/vmv/conf/2012_04_24/pisarenko.pdf

10. Stratehichni interesy Ukrainy v krainakh chornomorskoho rehionu ta problemy natsionalnoi bezpeky. – Kyiv, 2001. – S.47–52.

11. Tereshko S. Ukraina–NATO v konteksti suchasnoi stratehii Aliansu [Elektronny resurs] / S. Tereshko. – Rezhym dostupu: <http://old.soskin.info/ea.php?pokazold=200807>

12. Chumachenko O. A. Seredzemmomorska polityka Yevropeiskoho Soiuzu 2005–2008 rokamy [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pmv/2011_2/19_chum.pdf

13. Van der Loo, Guillaume The EU–Ukraine Association Agreement and deep and comprehensive free trade area: a new legal instrument for EU integration without membership [Electronic resource]. – Regime to access: <https://books.google.com.ua/books?id=YixzCwAAQBAJ&pg=PA336&lpg=PA336&dq=mediterranean+countries+and+Ukraine&source=bl&ots=I3OdiDFseA&sig=VtVPMZi34xNjazAjA886FROJTXs&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKewjZvNXCiK3MAhWCKJoKHakhBJ8Q6AEIPDAH#v=onepage&q&f=false>

14. Michael Leigh The Ukraine Crisis and Eastern Mediterranean Gas [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.gmfus.org/blog/2014/04/17/ukraine-crisis-and-eastern-mediterranean-gas>

15. Regional Strategy Paper 2007–2013 (European Neighbourhood and Partnership Instrument) [Electronic resource] / Europa. Summaries of EU legislation. – Regime to access: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_euromed_rsp_en.pdf

16. Final Statement. Marseille, 3–4 November 2008 [Electronic resource]. – Regime to access: <http://ue2008.fr/webdav/site/PFUE/>

shared/import/1103_ministerielle_Euromed/Final_Statement_Mediterranean_Union_EN.pdf

17. Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean. Paris, 13 July 2008 [Electronic resource]. – Regime to access: http://www.ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Joint_declaration_of_the_Paris_summit_f_or_the_Mediterranean-EN.pdf

Mikheichenko M. A., Associate Professor, International relations department of Oles Honchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), marinacvetaeva@gmail.com

Eastern–Mediterranean vector of Ukrainian foreign policy «before» and «after» the events of «Euromaidan–2014»: new partnership opportunities

The article is devoted to the Eastern Mediterranean regional priorities of Ukrainian Foreign Policy «before» and «after» the events of «Euromaidan–2014».

Identified that the most important issue is the problem of cooperation between Ukraine and the Eastern Mediterranean countries in the context of occupation of the Crimea, increasing the Russian Federation destructive influence in the East of Ukraine. Destabilization of the security situation proposed as a potential threat for the countries of the region.

Underlined those Ukrainian relations with Eastern Mediterranean countries (on example of Romania, Bulgaria, and Greece) from the events of «Euromaidan–2014» has been changed greatly. Proved that are the prospects for deepening cooperation in economic, cultural and social spheres and strengthening the positive dynamics of interaction through security activities of NATO.

Keywords: Eastern–Mediterranean cooperation, partnership, security policy, foreign policy, Ukraine, «Euromaidan–2014», Romania, Bulgaria, Greece.

Михейченко М. А., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), marinacvetaeva@gmail.com

Восточно–Средиземноморский вектор внешней политики Украины «до» и «после» событий «Евромайдана–2014»: новые возможности сотрудничества

Определены приоритеты развития внешней политики Украины относительно стран Восточно–Средиземноморского пространства «до» и «после» событий «Евромайдана–2014».

Доказано, что отношения Украины и стран Восточного Средиземноморья имеют важное влияние на евроинтеграционные процессы. Особенно актуальными являются вопросы взаимодействия Украины и данных стран в контексте таких событий, как оккупация Крыма, усиление деструктивного влияния Российской Федерации на Востоке Украины. В условиях дисбалансирования ситуации актуализируется вопрос сотрудничества Украины и стран Восточного Средиземноморья в сфере безопасности.

Приводится тезис о том, что со времен «Евромайдана–2014» отношения стран Восточного Средиземноморья (на примере Румынии, Болгарии, Греции) и Украины претерпели значительные изменения в сторону углубления сотрудничества.

Ключевые слова: регион Восточного Средиземноморья, сотрудничество, партнерство, политика безопасности, внешняя политика, Украина, «Евромайдан–2014», Румыния, Болгария, Греция.

* * *

УДК 323.382(489)

Іванова І. І., аспірантка кафедри політології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), lios9@ukr.net

ДАНСЬКИЙ НЕОКОРПОРАТИВІЗМ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І СОЦІАЛЬНИХ ПАРТНЕРІВ

Розглядаються особливості розвитку неокорпоративізму в Данії. Описується взаємодія між державою та соціальними партнерами у сфері прийняття політичних рішень та їх еволюція протягом останніх 30 років. Доводиться, що неокорпоративізм продовжує грати особливо важливу роль у формуванні політичного курсу держави. Також розглядаються причини стабільності корпоративних інститутів в Данії. По-перше, це потужний профспілковий рух. По-друге, порозуміння профспілкових організацій у Данії з правлячим урядом. По-третє, сильна система комітетів, яка є важливим чинником корпоративізму. І по-четверте, бажання держави розділити з соціальними партнерами соціальні витрати, які стають непротримуваними для бюджету країни. Грунтуючись на отриманих результатах, можна зробити висновки, що спостерігається тенденція до зменшення

традиційної участі корпоративних комітетів у підготовці політики, але соціальні партнери залишаються впливовими акторами у процесі реалізації політики та здійсненні консультативних функцій.

Ключові слова: корпоративізм, неокорпоративізм, соціальне партнерство, Данія.

Ускладнення сучасних політичних процесів з необхідністю вимагає переосмислення ролі держави в процесі управління суспільством. Посилення економічного і соціального напруження, медіатизація та глобалізація, ускладнення політичних мереж переводить політичні відносини у нову площину. Держава перестає бути єдиним гравцем політичної арени, в силах якої – забезпечити керованість всім суспільством. Відтак, переосмислення взаємовідносин держави та її контрагентів є необхідною складовою розуміння політичних процесів, що відбуваються.

Зростання ролі груп інтересів – важливий чинник таких змін. Дві великі соціальні групи – профспілки та організації роботодавців, – акумулюють все більше важелів впливу прийняття політичних рішень, чим можуть суттєво впливати на політичні процеси в державі. Водночас співпраця держави, профспілок та організацій роботодавців є важливим елементом збереження стабільності у суспільстві. Відтак, аналіз розвитку неокорпоративізму в країнах з найбільш розвиненими корпоративними інститутами, до яких відносяться Скандинавські країни, зокрема Данія, сприятиме більш чіткому розумінню специфіки взаємодії бізнесу та профспілок з державою та встановленню соціального діалогу. Зважаючи на залежність між розвитком неокорпоративних відносин та злагодою у суспільстві, вивчення практики Скандинавських країн стає актуальною темою для аналізу.

Загалом термін «неокорпоративізм» використовується для опису моделі прийняття рішень та відповідної інституціональної структури. Термін був введений у 70-х роках ХХ століття Філіпом Шміттером для опису партнерських відносин між бізнесом, профспілками і державою в розвинених демократичних країнах північної та центральної Європи [6]. Водночас сам термін «неокорпоративізм» не є сталим. У сучасній науковій літературі, як зарубіжній, так і вітчизняній, також можна зустріти такі концепти, як «новий корпоративізм», або «ліберальний корпоративізм», іноді – просто «корпоративізм». Проте існуюче словесне розмаїття позначає один і той самий феномен, який описує взаємовідносини між державою та різними асоціаціями інтересів.

Узагальнюючи теоретичні напрацювання щодо феномену «неокорпоративізму» за останні 30–40 років, його можна визначити, як модель взаємодії держави з великими соціальними групами та організаціями, які мають право та можливість тим або іншим чином впливати на процес прийняття політичних рішень. Така модель характерна для ряду розвинених країн Європи, не виняток – і окремі Скандинавські країни. Чисельні дослідження показують, що Норвегія, Швеція та Данія входять у п'ятірку кращих «прикладів» неокорпоративізму [5, р. 458].

Водночас, саме в Данії корпоративні форми взаємодії продовжують грати вирішальну роль у процесі прийняття політичних рішень, а відповідні корпоративні інститути – виконувати покладені на них функції. Дослідники практично в один голос стверджують, що

серед всіх Скандинавських країн в Данії корпоративні інститути продовжують залишатися найбільш сильними і стабільними [1]. Хоча негативні тенденції не оминули і цю країну: данський корпоративізм дійсно пережив кризу в 1970-х роках минулого століття, але відродився з новою силою в 1980-х і 1990-х. Зокрема, профспілки та федерації роботодавців досі залишаються впливовими політичними акторами [4, р. 3]. Найбільші з них – це Landsorganisation (LO), яка є центральною організацією для найманих і державних службовців та випускників, і Dansk Arbejdsgiverforening (DA), найбільше об'єднання зі сторони роботодавців. При цьому корпоративізм продовжує грати особливо важливу роль на ринку праці та у регулюванні політики держави «загального добробуту». В більшості випадків це відбувається через укладання спеціальних угод щодо формулювання політичного курсу між державою та соціальними партнерами і постійну участь останніх у реалізації курсу соціально-економічної політики у специфічних сферах.

Можна виокремити декілька чинників стабільності данського неокорпоративізму. По-перше, Данія має досить потужний профспілковий рух. Всі політичні пропозиції поширюються серед відповідних організацій для їх подальшого розгляду. Крім того, значні повноваження щодо прийняття політичних рішень делегуються центральним або регіональним радам, в яких ці організації мають дуже сильний, іноді навіть вирішальний, вплив. Поза цим існує також багато неформальних контактів між організаціями ринку праці, урядом та центральними адміністративними органами. Цей інституційний механізм грає важливу роль у розвитку данської політики на ринку праці і, як показують дослідження, він залишається досить дієвим [1]. По-друге, профспілкові організації у Данії знайшли порозуміння з правоцентристським урядом, чого не відбулося в інших Скандинавських країнах. Поворотним моментом у відносинах профспілок з правоцентристами став 1987 рік, коли ці організації вирішили отримати політичний вплив навіть якщо це включало співпрацю з урядом [1]. Компромісність – те, що стало поштовхом для нового сплеску корпоративізму в цій країні. В результаті в кінці 80-х було створено комітет з широким мандатом, де профспілки грали вирішальну роль.

Загалом треба зауважити, що наявність спеціальних комітетів, у які входять представники груп інтересів, стало відмінною ознакою Скандинавських країн. Комітети зазвичай займаються розробкою політичних рішень та грають роль консультативних органів: «Комітети тут виступають як неієрархічні органи для підготовки рішень та їх реалізації, або для роботи в якості консультативних рад при міністрі або кабінеті» [3, р. 30]. У літературі, присвяченій скандинавському корпоративізму, громадські ради і комісії визначаються як офіційні структури, створені на постійній основі або в спеціальному режимі урядом з метою підготовки рішень державної політики або / та її реалізації. Саме вони є тими посередницькими структурами, через які держава вступає в діалог з робітниками і підприємцями, а ті, в свою чергу, беруть участь у всіх етапах розробки державної політики. Ці інституційні утворення, на думку вчених, зіграли ключову роль у тому, як держава та організовані інтереси співіснували протягом майже століття [3].

У Данії комітети, які включали членів груп інтересів, були важливим місцем для прийняття спільних рішень,

розробки і здійснення політики протягом усього 20-го століття, що довгий час розглядалося як найяскравіший показник міцності корпоративізму. Комітети були щільно інтегровані в систему відомчих структур або дуже тісно з нею пов'язані.

Найбільшу кількість комітетів було зареєстровано в 1980 році [3]. Але з плином часу їх кількісне співвідношення змінилося. Як і в інших Скандинавських країнах, у Данії спостерігається скорочення чисельності даних інститутів, особливо починаючи з 90-х років минулого століття.

Так, якщо у 1975 році налічувалося 667 комітетів в цілому, в 1980 році – 71, то в 1990 їх кількість впала до 388 комітетів, піднявшись до 513 в 2000 і знову впавши до 443 в 2010. Водночас, якщо слідувати логіці, запропонованій Крістіансеном та ін. у роботі «Різновиди демократії: групи інтересів та корпоративні комітети у виробленні політичного курсу в Скандинавії», то все видається не таким очевидним. Динаміка розвитку комісій з підготовки політики та комісій у сфері реалізації політики суттєво відрізняється. Отже, згідно із статистичними даними, Данія дійсно показує чітке зниження кількості комісій з підготовки політики. У піковому 1980 данські організації інтересів були представлені в 188 комітетах, на які припадало 70% всіх таких комітетів. Водночас у 2005 році цей показник дорівнював 39 комітетам, які складають між тим вже 87% від всіх підготовчих комітетів [3, с. 31]. Таким чином, кількість підготовчих комісій, що включають організації інтересів, знизилася. При цьому зниження спостерігається у всіх секторах політики, включаючи ринок праці, сільське господарство і промисловість. Однак така тенденція, як бачимо, не є ознакою занепаду корпоративізму. У даному випадку скоріше спостерігається перенесення точок прийняття рішень з комітетів і комісій до міністерської ієрархії, тобто підготовка політики здебільшого здійснюється під повним контролем міністрів і державних службовців. Зацікавленими групами проводяться консультації, вони іноді беруть участь в переговорах, але щільна, інституціоналізована інтеграція груп інтересів при розробці політики через комітети є майже закритим розділом [7].

Доля корпоративних комітетів і комісій у сфері реалізації політики склалася дещо інакше. У Данії кількість комітетів з реалізації політики в 2005 році була більшою, ніж в 1980 році, хоча і меншою, ніж в піковий 1975: тоді, коли 1980 кількість налічувалось 110 таких комітетів, то в 2005 їх кількість збільшилася до 127. Тому розвиток корпоративізму у сфері реалізації політики в Данії зовсім не корелюється з різким зниженням підготовчого корпоративізму.

Отже, хоча комітети з підготовки політики ослабли, система комітетів все одно залишається сильною. Кількість місць зацікавлених груп залишилася майже незмінною з 1975 року: 443 комітети, до яких входять, щоправда, як економічні групи, так і громадські, мають більше місць в 2010 році, ніж в 1975 році, незважаючи на зниження числа комітетів. Водночас, саме економічні групи залишаються найбільше представленими в нинішній системі комітетів: хоча їхня частка серед всіх груп інтересів скоротилася з 71% до 58% з 1975 по 2010, але кількість місць знизилася лише з 89 до 84% [7].

В цілому данська система комітетів як і раніше життєздатна. Однак якщо раніше основна діяльність

комітетів припадала на розробку політики, то сьогодні ці акценти змінилися. Здебільшого комітети беруть участь у реалізації політичних рішень або виконують консультативні задачі. Зокрема, комітети можуть вносити свої зауваження у законопроекти, які надходять на їх розгляд до подання в парламент. І, незважаючи на те, що таке консультування проводиться, коли адміністративна підготовка практично завершена і часто у дуже вузькі строки, зацікавленим групам насправді вдається впливати на кінцеві урядові пропозиції [2, р. 889].

Крім того, данська система комітетів сьогодні має ще одну функцію – вона виконує адміністративні завдання. Комітети можуть виступати у якості напівсудових органів, які займаються скаргами, або комітетів, які приймають рішення за заявками на промислові або інші гранти. В обох випадках вони є постійними комітетами в порівнянні з тимчасовими комітетами, які раніше брали участь у підготовці політики.

Таким чином, можна констатувати, що хоча за останні десятиліття відбулося скорочення участі організованих груп інтересів у процесі підготовки політичних рішень в областях, які завжди вважалися пріоритетними для корпоративних відносин, однак у Данії реалізація корпоративізму так само поширена сьогодні, як це було в 1980 році. Данія не випадково відома високим ступенем асоціативної організації та високою роллю колективних договорів в якості центрального інструменту регулювання взаємовідносин між державою та соціальними партнерами. Загалом можна погодитися з твердженням, що «класичний данський корпоративізм характеризується сильними діловими і трудовими організаціями, сильними інституційними групами, а також тісним зв'язком між цими групами і державою» [7].

Характеристикою данської моделі є й те, що соціальним партнерам надається значна автономія в регулюванні зайнятості. Там, де законодавство існує, як наприклад, щодо здоров'я і безпеки на робочому місці, вони включені в тристоронні адміністративні структури; але умови праці визначаються переважно автономними двосторонніми переговорами без державного втручання.

Водночас в Данії було багато тристоронньої активності на національному рівні. Зокрема це стосується так званої Данської моделі індустріальних відносин, основним ядром якої є біпартизм і відносно централізована система колективних переговорів між соціальними партнерами. Ця модель, крім того, містить принцип консенсусу, згідно з яким законодавча діяльність на ринку праці не відбувається без згоди соціальних партнерів.

Ще одним двигуном корпоративізму у Данії виступає бажання держави розділити з соціальними партнерами соціальні витрати, які стають непростим випробуванням для бюджету країни. Адже якщо соціальні партнери готові співфінансувати певну область, це може відкрити нові економічні можливості в інших областях, що розглядається державою як успішний шлях вирішення проблеми обмеженого бюджету.

Дія цих внутрішніх чинників і є причиною збереження впливу некорпоративних інститутів у Данії, адже на відміну від багатьох європейських держав, для яких була характерна некорпоративна модель, зовнішні чинники тут не грали великої ролі [4, р. 4]. Звичайно, Данія була залучена в процеси економічної та політичної інтернаціоналізації. Однак директиви ЄС ніколи не мали

для неї імперативного характеру, а відтак і безпосередньо не впливали на розвиток неокорпоративізму.

Таким чином, саме діалог між державою, профспілками та організаціями роботодавців є визначальним для розвитку неокорпоративізму у Данії. Всі сторони, залучені у переговорний процес, отримують у кінцевому рахунку необхідні результати. Держава – підтримку з боку соціальних партнерів та розподіл соціальних витрат, профспілки та організації роботодавців – участь у процесі вироблення політики та можливість впливати на політичні рішення, які знаходяться у сфері їх компетенції. Така система і стала запорукою успіху данського неокорпоративізму.

Список використаних джерел

1. Anthonen M. *Social Democrats, Unions and Corporatism: Denmark and Sweden Compared* / M. Anthonen, J. Lindvall, U. Schmidt-Hansen // *Party Politics*. – 2011. – Vol.17 (1). – P.118–134.
2. Binderkrantz A. S. A Privileged Position? The Influence of Business Interests in Government Consultations / A. S. Binderkrantz, P. M. Christiansen, H. H. Pedersen // *Journal of Public Administration Research and Theory*. – 2014. – Vol.24 (4). – P.879–896.
3. Christiansen P. M. Varieties of Democracy: Interest Groups and Corporatist Committees in Scandinavian Policy Making / P. M. Christiansen, A. S. Nørgaard, H. Rommetvedt, T. Svensson, G. Thesen and P. Öberg // *VOLUNTAS – International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. – 2010. – Vol.21, No.1. – P.22–40.
4. Mailand M. Dynamic neo-corporatism in a grey zone: the interaction between state and social partners in regulating welfare and work in Denmark (FAOS Research paper no. 64). – Kbh.: Museum Tusulanum, 2005. – P.27.
5. Rommetvedt H. Coping with Corporatism in Decline and the Revival of Parliament: Interest Group Lobbyism in Denmark and Norway, 1980–2005 / H. Rommetvedt, P. M. Christiansen, G. Thesen, A. S. Nørgaard // *Comparative Political Studies* – 2012. – Vol.46 (4). – P.458.
6. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism? // *The Review of Politics*. – 1974. – Vol.36, Issue 1. – P.85–131.
7. Varone F. The Transformations of Neo-Corporatism: Comparing Denmark and Switzerland over time / F. Varone, A. Mach, P. M. Christiansen // *ECPR Joint Sessions 2015*. – 2015. – P.26.

Ivanova I. I., postgraduate student, Department of Political Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), Ilos9@ukr.net

Danish neocorporatism: features of the political cooperation between the state and the social partners

The paper deals with the features of neocorporatism development in Denmark. It describes the interaction between the government and the social partners in political decision-making and its evolution over the past 30 years. The article shows cases that neocorporatism continues to play a particularly important role in forming the state policy. The author also elaborates on the reasons of stability of corporate institutions in Denmark. Firstly, a powerful trade union movement. Secondly, understanding between the trade union organizations and the center-right government in Denmark. Thirdly, a strong committee system, which is an important factor of neocorporatism. Fourthly, one should further consider the desire of the state to share the social costs with the social partners, which has become a difficult test for the country's budget. Based on the obtained results it can be concluded that there is a tendency to reduce traditional corporate committees' participation in preparing policy, but social partners stay influential actors in the policy implementation and in the realization advisory functions.

Keywords: corporatism, neocorporatism, social partnership, Denmark.

Ivanova I. I., аспирантка кафедри політології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Ilos9@ukr.net

Датский неокорпоративизм: особенности политического взаимодействия государства и социальных партнеров

Рассматриваются особенности развития неокорпоративизма в Дании. Описывается взаимодействие между государством и социальными партнерами в сфере принятия политических решений и их эволюция в течение последних 30 лет. Доказывается, что неокорпоративизм продолжает играть особенно важную роль в формировании политического курса государства. Также рассматриваются причины стабильности корпоративных институтов в Дании. Во-первых, это мощное профсоюзное движение. Во-вторых, понимание профсоюзных организаций в Дании с правоцентристским правительством. В-третьих, сильная система комитетов, которая является

важным фактором корпоративизма. И в-четвертых, желание государства разделить с социальными партнерами социальные расходы, которые становятся непростым испытанием для бюджета страны. Основываясь на полученных результатах можно сделать выводы, что наблюдается тенденция к уменьшению традиционной роли корпоративных комитетов в подготовке политики, но социальные партнеры остаются влиятельными актерами в процессе реализации политики и осуществлении консультативных функций.

Ключевые слова: корпоративизм, неокорпоративизм, социальное партнерство, Дания.

УДК 327.57:343.326(493–25)

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько–Польський вищий навчальний заклад «Центрально–Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

ТЕРОРИСТИЧНІ АКТИ В БРЮССЕЛІ ЯК ПРОЯВ НЕДОСКОНАЛОСТІ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Метою даної статті є дослідження недосконалості системи європейської безпеки крізь призму терористичних актів в Брюсселі. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: для реальної боротьби із тероризмом на внутрішньому рівні потрібна активізація національного безпекового потенціалу, а також перегляд законодавства Бельгії щодо боротьби з тероризмом в контексті співвідношення нормативно-правового рівня із практичним – мається на увазі більша реалізація рішень та положень на рівні безпосередньої боротьби. Система європейської безпеки потребує нагального реформування і наповнення сучасними методами, підходами, механізмами, інструментами та засобами ефективною практичної протидії терористичній діяльності. Лише за таких умов можна буде говорити про високий рівень захисту Європи від терористичних атак.

Ключові слова: система європейської безпеки, терористичні акти, чинники, заходи, співробітництво.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є дослідження внутрішніх та зовнішніх чинників недосконалості системи європейської безпеки в контексті терористичних актів в Брюсселі. Такими, які раніше не були достатнім чином обгрунтовані, видаються наступні аспекти: сучасний аналіз причин допущення терактів, неефективність діяльності спецслужб Бельгії, відсутність зовнішньої допомоги з боку НАТО та ряд інших.

В статті автором були використані матеріали офіційних веб-сторінок Ради Європейського Союзу, Організації Північноатлантичного договору, вітчизняних та зарубіжних ЗМІ. В них було розкрито подробиці терористичних актів в аеропорту і метро Брюсселя, позицію ІДІЛ щодо них, офіційну позицію НАТО, а також офіційні документи щодо посилення боротьби проти тероризму з боку ЄС та НАТО.

Метою даної статті – є дослідження недосконалості системи європейської безпеки крізь призму терористичних актів в Брюсселі.

22 березня 2016 р. в столиці Бельгії м. Брюссель відбулась низка терактів, які в черговий раз засвідчили слабкість та недосконалість системи європейської безпеки. Першими прогрімали два вибухи в аеропорту Завентам, після чого були скасовані всі рейси і організована повна евакуація. В результаті вибуху сталося сильне руйнування приміщення з обваленням підвісної стелі. Через півтори години після того, як стало відомо про два вибухи в аеропорту, новий вибух прогрімів на станції метро Маальбек, розташованій поблизу установ керівництва ЄС. Теракт стався у другому вагоні потягу вже після того, як поїзд вирушив зі станції. Згодом сапери нейтралізували

ще одну бомбу на вулиці Рю де ла Луа. Пізніше вибуховий пристрій знайшли і біля будівлі керівної інституції ЄС – Єврокомісії. В результаті серії терактів, які відбулися у столиці Бельгії 22 березня, загинула 31 особа, ще 270 постраждали [1]. За офіційними даними, станом на 24 березня кількість потерпілих у результаті терактів збільшилася вже до 316 осіб [2]. Відповідальність за цю серію терактів взяла на себе Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ), яка вже «відзначилась» в ЄС схожими терактами в Парижі 13 листопада 2015 р. 27 березня 2016 р. ІДІЛ опублікувала звернення одного з бойовиків, організатора групи «Sharia4Belgium» Х. Шаїба з погрозами нових терактів в Європі. Воно починається з попередження французькою мовою про те, що теракти в Брюсселі були лише «прелюдією» [3]. Він заявив, що теракти в Парижі нібито нічому не навчили європейців. «Поки ви будете вбивати мусульман своїми F-16, ми будемо вбивати ваших людей», – сказав Шаїб [3].

На підставі цього виникає питання про те, чому маючи інформацію про можливі терористичні акти в Бельгії 22-го березня, ані бельгійська служба безпеки, ані інші західні спецслужби не вжили відповідних запобіжних заходів щодо недопущення терактів? За матеріалами ізраїльського видання «Haaretz» «служби безпеки з високим ступенем ймовірності знали про атаки, які планували терористи в аеропорту і в метро. Незважаючи на інформацію розвідки, рівень безпеки в Брюсселі, де розташовані більшість інститутів Європейського Союзу, був недостатнім для попередження атак» [4]. В додаток до цього, міністр безпеки і юстиції Нідерландів А. ван дер Стер заявив, що Бельгія проігнорувала передану їй інформацію про небезпеку братів Ібрагіма і Халіда ель-Бакрауї, які вчинили теракти в Брюсселі 22 березня [5]. Віз зауважив на тому, що за шість днів до брюссельських терактів Нідерланди отримали застереження щодо братів ель-Бакрауї від ФБР [5]. І. ель-Бакрауї знаходився в американському списку терористів з 25 вересня 2015 року. Влада Нідерландів передала ці відомості бельгійським колегам 17 березня 2016 р. Влада Бельгії заявила, що ніяких даних про терористів від Нідерландів не отримувала. Окрім цього, Туреччина також звинуватила спецслужби Бельгії в ігноруванні попереджень про громадянина Бельгії Х. ель-Бакрауї. Поліція Туреччини затримала його в червні 2015 року за підозрою у спробі приєднатися до ісламістів в Сирії та вислала його в Амстердам. Інформацію про терориста передала бельгійській поліції.

Аналізуючи вищевикладене, можна стверджувати про недосконалість та неефективність діяльності бельгійських спецслужб, які проігнорували інформацію про можливість терактів на своїй території. В чому причина?

Варіант перший – висока самооцінка здатності своїми силами забезпечувати національну безпеку. Той рівень захисту, який був 22 березня 2016 р. виявився недостатнім для запобігання терактам: достатньо легко (майже безперешкодно) терористи змогли пронести вибухівку в залу аеропорту і так само безперешкодно її підірвати. Ніхто і ніщо не стали їм на заваді. Це говорить про «розслабленість» спецслужб та відповідних відомств щодо відстеження ситуації в сфері безпеки.

Варіант другий – занадто високий рівень демократії та лібералізму. Відома всьому світу своєю відкритістю та лібералізмом європейська система демократії могла стати причиною цих терактів. На сьогоднішній день,

одним із наслідків цієї демократичності – є потрапляння на територію Європейського Союзу величезної кількості нелегальних мігрантів з країн Африки та Близького Сходу, серед яких є і представники терористичних організацій. В цьому контексті головною причиною є відкритість кордонів та слабка пропускна система, яка нездатна контролювати великі потоки нелегальних мігрантів.

Третій варіант – непрофесіоналізм та неспроможність бельгійських спецслужб та спецслужб Європейського Союзу протистояти терористичній діяльності на теренах Європи. Підтвердженням цього, є вищевикладені приклади ігнорування інформації про можливість терористичних атак. Байдужість щодо цього стала причиною великої чисельності жертв серед мирного населення внаслідок терактів.

Варіант четвертий – неврахування уроків терактів в Парижі в листопаді 2015 р. та відсутність стратегічного співробітництва із французькими спецслужбами в контексті боротьби із тероризмом. Аналіз терактів у Парижі свідчить про те, що вони багато в чому є схожими із брюссельськими. На підставі цього Бельгія повинна була врахувати наслідки паризьких терактів і в разі підвищити рівень обороноздатності та національної безпеки на спільній основі із залученням безпекових ресурсів Франції. В такому випадку кооперативний підхід виявився б значно більш ефективним ніж одноосібний.

Аналізуючи національний вимір терактів в Брюсселі, можна стверджувати про те, що низький рівень національної безпеки Бельгії не дозволив стратегічно виважено підійти до питання захисту населення від терористичних атак. Провина в цьому, також, є і уряду Бельгії, який своєчасно на державному рівні не відреагував на попереджувальні заклики з боку інших держав щодо можливості здійснення з боку терористичних організацій відповідних дій. Потрібно зауважити і на тому, що діяльність національних спецслужб виявилась некомпетентною і неефективною, що стало результатом реалізації своїх планів з боку терористів.

Що стосується зовнішнього виміру, то його можна позиціонувати як прояв недосконалості системи європейської безпеки. Ця недосконалість проявляється у відсутності реальних практичних підходів, механізмів, інструментів та засобів боротьби із тероризмом. Ліберальність безпекового законодавства щодо боротьби з тероризмом, в якому майже відсутні серйозні силові підходи, не дозволяє використовувати необхідні силові можливості для більш ефективної боротьби із терористичною діяльністю. Підтвердженням цьому є той факт, що ще до терактів в Брюсселі міністри юстиції країн Євросоюзу узгодили посилення правових положень, метою яких є боротьба з тероризмом. Відповідна директива була прийнята на міністерській зустрічі в Брюсселі 11 березня 2016 р. [6]. Згідно з документом, незаконними пропонуються вважати такі дії, як поїздка в іншу країну в терористичних цілях, а також фінансування, організація і інше сприяння її здійсненню. Також передбачається покарання за проходження бойової підготовки в таборах терористів і за надання коштів на вчинення терористичних дій [7]. Згідно з планом, терористи будуть відслідковуватися через фінансові потоки, які імовірно можуть бути використані для фінансування терактів. Це дозволить зосередитися на ліквідації джерел прибутку терористів. Планом також передбачено нарощування

міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом [7]. Як свідчить цей документ, в ньому жодного слова не має про силові інструменти протидії тероризму. Покарання за проходження бойової підготовки, відслідковування терористів через фінансові потоки, нарощування міжнародного співробітництва – це все, звичайно, необхідні заходи, але вони є неефективними з точки зору відсутності в них силового чинника, без якого їх запровадження на практиці буде неефективним. На думку автора, посилення антитерористичного законодавства ЄС повинно супроводжуватись наповненням його силовими елементами та зменшенням чисельності демократичних підходів. Це дозволить посилити практичний рівень боротьби з тероризмом за рахунок формування відповідних військових та спеціальних підрозділів, які повинні мати найсучасніше озброєння та обладнання, а також високий рівень спеціалізованої підготовки.

Система європейської безпеки тісно пов'язана із євроатлантичною системою і є її складовою частиною. Важливим, на думку автора, є аналіз політики НАТО по відношенню до Бельгії як країни-члена щодо відсутності надання допомоги як до, так і після терактів. Актуальності цьому додає те, що в Брюсселі розташована штаб-квартира НАТО. Відомо, що боротьба проти тероризму є одним із пріоритетів НАТО. У новій Стратегічній концепції [8] і декларації Лісабонського саміту [9] чітко визначалося, що тероризм становить реальну і серйозну загрозу безпеці Альянсу та його членів. НАТО є постійним трансатлантичним консультативним форумом, здатним перетворювати обговорення на колективні рішення і дії. Альянс має у своєму розпорядженні унікальні військові і цивільні сили і засоби, що можуть зробити внесок до боротьби з тероризмом або з наслідками нападу. Але чому ж тоді НАТО не спромоглося надати відповідну допомогу Бельгії? Чому ця країна опинилась сам на сам з тероризмом? На ці питання свою відповідь надав Генеральний секретар НАТО Й. Столтенберг. Він заявив, що дії терористів у Брюсселі є болючим нападом на цінності, додавши, що тероризм не переможе демократію і не відніме свободу [10]. Зауважимо на тому, що це офіційна реакція з боку НАТО на події 22 березня 2016 р. Знову жодного слова про силову боротьбу проти тероризму, а лише констатація фактів. Вираження співчуттів родинам загиблих – це не спосіб боротьби з тероризмом. Це прояв слабкості і нездатності протиставити можливості НАТО можливостям терористичних організацій. Виявляється, що Альянс може лише на теоретичному рівні позиціонувати свої можливості, а на практиці виявляється зовсім протилежне. Це, також є свідченням того, що законодавство НАТО в контексті боротьби з тероризмом носить, здебільшого, декларативний характер, а відтак на практичному рівні проявляє свою нездатність. В такому разі постає необхідність переходу від принципу декларативності до принципу практичної реалізації законодавчих положень. Лише за таких умов можна буде говорити про ефективне використання нормативно-правових норм на практичному рівні і досягнення конкретних результатів у боротьбі з тероризмом.

Підсумовуючи вищевикладене, автор робить висновок про те, що недосконалість системи європейської безпеки обумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Серед основних внутрішніх можна виділити: завсогок самооцінка бельгійських спецслужб здатності своїми

силами забезпечувати національну безпеку; занадто високий рівень демократії та лібералізму; непрофесіоналізм та неспроможність бельгійських спецслужб та спецслужб Європейського Союзу протистояти терористичній діяльності на теренах Європи; неврахування уроків терактів в Парижі в листопаді 2015 р. та відсутність стратегічного співробітництва із французькими спецслужбами в контексті боротьби із тероризмом. Всі вони виявились причиною того, що Брюссель став «легкою здобиччю» для терористів і загибелі мирних жителів. Для реальної боротьби із тероризмом на внутрішньому рівні потрібна активізація національного безпекового потенціалу, а також перегляд законодавства Бельгії щодо боротьби з тероризмом в контексті співвідношення нормативно-правового рівня із практичним – маєтсь на увазі більша реалізація рішень та положень на рівні безпосередньої боротьби.

Відносно зовнішніх чинників, то потрібно зауважити на тому, що система європейської безпеки тісно пов'язана із євроатлантичною системою і є її складовою частиною, а відтак потребує відповідних дій з її боку. Події 22 березня 2016 р. продемонстрували зовсім іншу (протилежну) картину. НАТО, будучи центром євроатлантичної системи безпеки, відреагувала на теракти лише після того, як вони відбулись. В дійсності допомога повинна була бути надана до терактів, враховуючи те, що Бельгія є членом Альянсу. Виходячи з цього, можна судити про недосконалість та низький рівень взаємодії між європейською та євроатлантичною системами безпеки. Така ситуація в перспективі може становити небезпеку щодо подальшої активізації терористичної діяльності на теренах Європи за відсутності ефективної кооперативної системи протидії.

Виходячи з цього, система європейської безпеки потребує нагального реформування і наповнення сучасними методами, підходами, механізмами, інструментами та засобами ефективної практичної протидії терористичній діяльності. Лише за таких умов можна буде говорити про високий рівень захисту Європи від терористичних атак.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому розумінню сутності недоліків системи європейської безпеки. Їх аналіз, визначення та обґрунтування дадуть можливість дослідити підходи та можливі варіанти підвищення рівня ефективності її функціонування. Матеріали даної статті можуть слугувати основою для подальших розробок в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Теракти в Брюсселі: влада відкоригувала дані про кількість загиблих і поранених [Електронний ресурс] / Новое время. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/countries/terakti-v-brjusseli-vlada-vidkoriguvali-dani-pro-kilkist-zagiblih-i-postrazhdalih-105116.html> (23.03.2016). – Назва з екрану.
2. Терористичні акти в аеропорту і метро Брюсселя: всі подробиці [Електронний ресурс] / Новое время. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/countries/teroristichnij-akt-v-aeroporту-i-metro-brjusselja-vsi-podrobitsi-104869.html> (23.03.2016). – Назва з екрану.
3. ІД назвала теракти в Брюсселі «прелюдією» і обіцяє нові терористичні акти [Електронний ресурс] / Українські новини. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/203978.IG-nazval-terakti-v-Bryussele-prelyudie-i-obeshchayut-novieterroristicheskie-akti.uk> (27.03.2016). – Назва з екрану.
4. EXCLUSIVE: Belgian Intelligence Had Precise Warning That Airport Targeted for Bombing [Electronic resource] / Haaretz. – Regime to access: <http://www.haaretz.com/world-news/1.710572> (23.03.2016). – Title from screen.
5. Нідерланди попереджали Брюссель про терористів-смертників [Електронний ресурс] / Racurs.ua. – Режим доступу:

<http://ua.racurs.ua/news/69047-niderlandy-poperedjaly-brussel-pro-terorystiv-smertnykiv> (30.03.2016). – Назва з екрану.

6. Directive on combating terrorism: Council ready to start negotiations with Parliament [Electronic resource] / Official web-site of European Council. – Regime to access: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/11-directive-on-combatting-terrorism/> (11.03.2016). – Title from screen.

7. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA on combating terrorism [First reading] [Electronic resource] / Council of the European Union. – Regime to access: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6655-2016-INIT/en/pdf> (03.03.2016). – Title from screen.

8. Активне залучення, сучасна оборона. Стратегічна концепція оборони та безпеки членів Організації Північноатлантичного договору, прийнята главами держав та урядів у Лісабоні 19 листопада 2010 року [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Організації Північноатлантичного договору. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68580.htm#ct (19.11.2010). – Назва з екрану.

9. Декларація Лісабонського саміту схвалена Главами держав та урядів, що взяли участь у засіданні Північноатлантичної ради у Лісабоні 20 листопада 2010 року [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Організації Північноатлантичного договору. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68828.htm#terrorism (20.11.2010). – Назва з екрану.

10. Statement by the NATO Secretary General on Brussels attacks [Electronic resource] / Official web-site of North Atlantic Treaty Organization. – Regime to access: http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_129497.htm?utm_source=twitter&utm_medium=smc&utm_campaign=160322+brussels (22.03.2016). – Title from screen.

References

1. Terakty v Brusseli: vlada vidkoryhuvala dani pro kilkst zahyblykh i poranenykh [Elektronnyi resurs] / Novoe vremia. – Rezhym dostupu: <http://nv.ua/ukr/world/countries/terakti-v-brusseli-vlada-vidkoryguvali-dani-pro-kilkst-zagiblyh-i-postrazhdalih-105116.html> (23.03.2016). – Nazva z ekranu.

2. Terorystychni akty v aeroportu i metro Brusselia: vsi podrobitsi [Elektronnyi resurs] / Novoe vremia. – Rezhym dostupu: <http://nv.ua/ukr/world/countries/terorystichnij-akt-v-aeroportu-i-metro-brjusselja-vsi-podrobitsi-104869.html> (23.03.2016). – Nazva z ekranu.

3. ID nazvala terakty v Brusseli «preliudiiu» i obitsiaie novi terorystychni akty [Elektronnyi resurs] / Ukrainski novyny. – Rezhym dostupu: <http://ukranews.com/news/203978.IG-nazval-terakti-v-brusselle-prelyudiey-i-obeshchayut-novie-terroristicheskie-akti.uk> (27.03.2016). – Nazva z ekranu.

4. EXCLUSIVE: Belgian Intelligence Had Precise Warning That Airport Targeted for Bombing [Electronic resource] / Haaretz. – Regime to access: <http://www.haaretz.com/world-news/1.710572> (23.03.2016). – Title from screen.

5. Niderlandy poperedzhaly Briussel pro terorystiv-smertnykiv [Elektronnyi resurs] / Racurs.ua. – Rezhym dostupu: <http://ua.racurs.ua/news/69047-niderlandy-poperedjaly-brussel-pro-terorystiv-smertnykiv> (30.03.2016). – Nazva z ekranu.

6. Directive on combating terrorism: Council ready to start negotiations with Parliament [Electronic resource] / Official web-site of European Council. – Regime to access: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/11-directive-on-combatting-terrorism/> (11.03.2016). – Title from screen.

7. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA on combating terrorism [First reading] [Electronic resource] / Council of the European Union. – Regime to access: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6655-2016-INIT/en/pdf> (03.03.2016). – Title from screen.

8. Aktyvne zaluchennia, suchasna obrona. Stratehichna kontsepsiia obrony ta bezpeky chleniv Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru, pryiniata hlavamy derzhav ta uriadiv u Lisaboni 19 lystopada 2010 roku [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru. – Rezhym dostupu: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68580.htm#ct (19.11.2010). – Nazva z ekranu.

9. Deklaratsiia Lisabonskoho samitu skhvalena Hlavamy derzhav ta uriadiv, shcho vzialy uchast u zasidanni Pivnichnoatlantynchnoi rady u Lisaboni 20 lystopada 2010 roku [Elektronnyi resurs] / Ofitsiinyi veb-sait Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchoho dohovoru. – Rezhym dostupu:

http://www.nato.int/cps/uk/natolive/official_texts_68828.htm#terrorism (20.11.2010). – Nazva z ekranu.

10. Statement by the NATO Secretary General on Brussels attacks [Electronic resource] / Official web-site of North Atlantic Treaty Organization. – Regime to access: http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_129497.htm?utm_source=twitter&utm_medium=smc&utm_campaign=160322+brussels (22.03.2016). – Title from screen.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

Terrorist acts in Brussels, as the manifestation of the European security system imperfections

The aim of this paper is to study the imperfections of the European security system through the prism of terrorist acts in Brussels. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: for a real fight against terrorism at the domestic level need to enhance national security potential, as well as view the Belgian legislation on the fight against terrorism in the context of relations regulatory level with the practical – meaning a large implementation of decisions and regulations on the level of direct struggle. European security system requires a hasty reform and filling by modern methods, approaches, mechanisms, instruments and practical means of effective counter terrorist activities. Only under such conditions we can speak about a high level of protection of Europe from terrorist attacks.

Keywords: European security system, terrorist acts, factors, actions, cooperation.

Вонсович А. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Украинско-Польское высшее учебное заведение «Центрально-Европейский университет» (Украина, Киев), sefinrof@ipnet.ua

Террористические акты в Брюсселе как проявление несовершенства системы европейской безопасности

Целью данной статьи является исследование несовершенства системы европейской безопасности сквозь призму террористических актов в Брюсселе. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: для реальной борьбы с терроризмом на внутреннем уровне нужна активизация национального потенциала безопасности, а также просмотр законодательства Бельгии относительно борьбы с терроризмом в контексте соотношения нормативно-правового уровня с практическим – имеется в виду большая реализация решений и положений на уровне непосредственной борьбы. Система европейской безопасности требует спешного реформирования и наполнения современными методами, подходами, механизмами, инструментами и средствами эффективного практического противодействия террористической деятельности. Лишь при таких условиях можно будет говорить о высоком уровне защиты Европы от террористических атак.

Ключевые слова: система европейской безопасности, террористические акты, факторы, мероприятия, сотрудничество.

* * *

УДК 323.1

Грабчак К. К.,
головний консультант,
Апарат Верховної Ради України
(Україна, Київ), kyryloman@yahoo.com

ЕТНІЧНІ ЦІННОСТІ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ США

Стаття присвячена процесу формування політичної нації США. Становлення політичної нації розглядається крізь призму етнічних цінностей. У статті з'ясовано основні принципи, на яких постала північноамериканська політична нація. Проаналізовано етнічний та расовий склад населення Сполучених Штатів Америки впродовж останніх століть, визначено провідну групу – англо-американську. Досліджено, які цінності цієї групи знайшли відображення у бутті американської політичної нації. Найбільше значення мали такі з них, як англійська мова, англійська правова система і, за деякими виятками, християнська віра у її протестантському вигляді.

Ключові слова: етнос, етнічні цінності, етнічні групи, політична нація, англо-американська група.

Відповідно до засадничого критерію, етнологія знає два основні типи нації – етнічну та політичну. Цього поділу, запровадженого на початку ХХ століття Ф. Майнеке, дотримується більшість сучасних науковців.

Для українського народу, як, зрештою, і для багатьох його східноєвропейських сусідів, в умовах бездержавності і пресингу з боку різних імперій, тривалий час був пріоритетним шлях побудови етнічної нації – йшла боротьба за виживання етносу, проти його асиміляції. Водночас із здобуттям незалежності у порядку денному суспільного і державного буття України постало питання формування політичної нації. Базуючись на спільному громадянстві та демократії, вона здатна об'єднати різні етноси, є менш конфліктною та адекватнішою принципам прав людини та іншим демократичним засадам. У наш час продовжують здійснюватися спроби осмислити явище політичної нації стосовно нашої держави, з'являються наукові статті, розвідки, праці. Серед ґрунтовних видань на цю тему варто відзначити колективну монографію «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи», підготовану авторським колективом Національного інституту стратегічних досліджень під редакцією професора В. Крисаченка [5].

Україні, яка порівняно недавно зіштовхнулася з питанням формування політичної нації, безумовно, буде корисним вивчити досвід держав, які вже давно мають сформовані політичні нації. У цьому сенсі цікавим є досвід США. Відповідно, метою дослідження статті є розгляд процесів формування політичної нації Сполучених Штатів Америки. Новизна статті полягає у тому, що становлення політичної нації розглядається крізь призму цінностей етнічних груп, які перебували на теренах цієї держави.

Для подальшого дослідження необхідно визначитись з вихідними поняттями, що будуть використовуватись у статті. Ними будуть «цінність», «етнос» («етнічна група»), «етнічні цінності».

Якщо почати наш аналіз із основ, тоді слід звернутися до загальної категорії «цінність». Найґрунтовніше вона є опрацьованою у філософії, де виникла окрема галузь для дослідження цінностей – аксіологія. Питання цінностей піднімалося ще Сократом, пізніше знаходило своє відображення у працях таких видатних філософів, як Ф. Брентано, М. Вебер, В. Віндельбанд, Н. Гартман, Р. Декарт, Е. Дюркгайм, І. Кант, Р. Лотце, Ф. Ніцше, Г. Ріккерт, М. Шелер та інших. Під об'єктивістським кутом зору під «цінністю» розуміють «феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей» [9, с. 332]. Суб'єктивістська концепція наголошує, що «цінність – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо)» [9, с. 591].

У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» І. Кресіна та В. Панібудьласка визначають етнос як «сталий колектив людей, який склався у результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості та поведінки» [6, с. 69].

Ю. Бромлей розглядає етнос як «таку, що історично склалась на визначеній території, стійку міжпоколінну сукупність людей, що володіють не лише загальними рисами, але й відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відміни від усіх інших схожих утворень (самосвідомістю), фіксованим у самоназві (етнонімі)» [2, с. 57–58].

Найбільш масштабний варіант запропонований відомим англійським вченим Е. Смітом спільно з Д. Гатчинсоном. На їхню думку, етносом є така спільнота, якій

притаманні наступні ознаки: власне ім'я, міф про спільне походження, спільна історична пам'ять, елементи спільної культури, прив'язаність до батьківщини, усвідомлення своєї єдності [3].

Визначення «етнічні цінності» зустрічається у науковій літературі набагато рідше, ніж два попередні. О. Картунов у колективній монографії «Основи етнодержавознавства» дає наступну дефініцію: «етнічні цінності – це споконвічні матеріальні і духовні цінності, створені і нагромаджені етносом та/чи етнічною групою (етнічністю) протягом всього свого існування, котрі передаються від покоління до покоління. Це власна етнічна територія (реальна чи уявна), власна держава (держави) та/чи державне (державні) утворення, власна економічна та екологічна ситуація, власний генофонд, власний спосіб життя, власні мова, культура, звичаї і традиції, власна історична пам'ять, власні міфи і легенди, власні етнічні самосвідомість, психологія і характер, власна самоназва (хоча є надані чи забрані сусідами), власні аура і пасіонарність тощо» [8, с. 68]. О. Бурсевич визначає етнічні цінності як «об'єкти, дії, явища, які відображають культуру етносу у духовній та матеріальній формі, створюються та споживаються ним у процесі історичного розвитку» [1, с. 6].

В українському державному мисленні усталилась думка, що етнічна складова практично ніяк не впливає на формування держави і політичної нації у США. Наприклад, В. Чорновіл у своїх редакторських статтях писав, що існує космополітична («американська») концепція, яка «фіксує створення держави різноетнічним конгломератом людей, що поселилися на певній території» [10, с. 203]. Серед науковців також наголошується на «розчненості» етносів у США і нерепрезентативності їх у політичному сенсі. Зокрема, М. Степико зазначає, що у таких країнах, як США, «суспільство є багатоетнічним, але таким, в якому кожний народ–етнос добровільно й свідомо «розчинився» в масі народу–населення, виявляючи себе лише інколи і лише в культурологічному, а не в політичному сенсі» [5, с. 25].

Тим не менше, враховуючи різноманітний і строкатий склад етнічних груп у США, нас цікавить, чи впливали такі важливі елементи суспільного буття етносів, як цінності, на формування північноамериканської політичної нації і якою мірою.

Формування політичної нації у США відзначалось своїми специфічними особливостями. Зокрема, основним рушієм такого формування став масовий рух європейських переселенців на нові, північноамериканські землі, які вони почали освоювати.

Французький історик П. Нора так схарактеризував засади створення тамтешньої нової спільноти: «Сполучені Штати, як усі держави або колонії з недавнім європейським заселенням, ідеологічно об'єднувались навколо моделі, встановленої першими прибульцями. Модель – універсальність та релігійна, заснована на рівності, щасті та свободі» [7, с. 207]. Проте, ця модель та її втілення у реальність мали й інші виміри, не тільки позитивні.

В. Крисаченко вирізняє такі великі групи, з яких формувалась американська політична нація: європейські переселенці, місцеве індіанське населення та примусово завезений чорношкірий африканський люд [5, с. 79]. Що прикметно, вказані групи знаходились у абсолютно різному становищі, тим паче з точки зору концептів рівності й свободи, адже «європейські колоністи почали будувати на Північно–американському континенті нову

політичну націю із себе самих для себе самих, поставивши поза законом місцеву людинність і завезених з Африканського континенту для рабської праці негрів [5, с. 80]. Індіанські племена та афроамериканці лише через декілька століть набули формально рівних з першою групою прав.

Варто поглянути, з кого ж складалась та європейська міграція, яка визначила на довгі роки етнополітичне обличчя Сполучених Штатів. Більшість нових поселенців, що прибули до Америки в XVII ст., виявились англійцями, але траплялись і голландці, шведи, та німці у середньому регіоні, трохи французьких гугенотів у Південній Кароліні, а подекуди й раби з Америки – первісно на півдні – та іспанці, італійці й португальці, розсіпані по всіх колоніях [4, с. 30]. Вже у 1664 році 5 тисяч голландських колоністів оточувало понад 150 тисяч англійських. На 1790 рік населення європейського походження на теренах США відповідно до національних витоків розподілялось так: англійці і валлійці – 67,5%, ірландці – 9,4%, шотландці – 8%, німці – 7,9%, данці – 3,3%, французи – 2,4%, інші – 1,5% [5, с. 79]. З собою мігранти несли свої етнічні цінності, такі, як мови, спосіб життя, традиції, самосвідомість, характер тощо. Для прибулих груп така цінність, як американська територія, була відсутньою серед етнічних, зате стала національно-політичною. Питання кордону (фронтиру) і його пересування на Захід, заселення усе дальших територій, стало однією з провідних ідей американської внутрішньої політики на довгі роки.

Каркас політичної нації США фактично формувався ще до моменту постання державності. Враховуючи, що спочатку більша частина північноамериканських земель були англійськими колоніями, найбільш чисельною та домінуючою групою тривалий час були англійські переселенці. У загальне соціальне буття північноамериканських колоній увійшли такі їхні етнічні цінності, як англійська мова, традиції політичного життя та правового ладу. Громадська самоорганізація колоній («Мейфлаверська» угода про громадянське суспільство, розширення повноважень законодавчих зборів колоній) як розвиток громадських британських традицій, знаходилась на високому рівні ще до моменту проголошення незалежності США.

Проголошення незалежності від колишньої метрополії у 1776 році чітко зафіксувало стан речей у новій державі і у політичній нації. Коли постало питання державної мови, то вибір учасниками Континентального конгресу у Філадельфії було зроблено на користь англійської. Кредо рівності, щастя та свободи, що були у згадуваній вище моделі перших переселенців, знайшли своє втілення у положеннях Декларації незалежності [13, с. 35]. Ці положення зазнали на собі вагомий вплив британських суспільних традицій вільного громадського життя. У Конституції Сполучених Штатів 1787 року була окреслена формула політичної нації – «Ми, народ Сполучених штатів» [13, с. 1]. Конституція не одразу була ратифікована – багатьох представників штатів непокоїло, що вона не зможе належним чином захистити особисті права і свободи [4, с. 94]. Тут, на нашу думку, проявився вплив таких англійських цінностей, як англо-саксонські правові звичаї, зокрема такі, як право на мирні збори, недопущення безпідставного кримінального переслідування особи, право на справедливий судовий розгляд. Вимоги щодо внесення поправок на захист прав особи виявились однотайними, і Конгрес у прийняв

12 таких поправок. У грудні 1791 року десять з них ратифікувала належна кількість штатів. Ці поправки, відомі під назвою Біль про права, доповнили текст Конституції [4, с. 94]. З часу його прийняття до Конституції додано лише 17 поправок, більшість з них, так само, як і Біль про права, розширювали права і свободи людини. З конституційного боку, такий критерій політичної нації, як демократія, виявився представленим належним чином.

Слід зазначити, що на початку формування американської політичної нації склалася і ієрархія етнічних груп, на чолі якої були англійці. Інші, менші групи, які були переважно із північно-західної Європи і включали шотландців, уельсців, шотландців, ірландців, скандинавські етноси, також німецьких протестантів – усі були культурно і расово близькими до стрижневої групи, і як результат, відносно швидко були нею абсорбовані. На дні етнічної ієрархії знаходились чорношкірі та американські індіанці, а на південному Заході – мексиканці [11, с. 147]. Група – ядро політичної нації на основі англійської етнічної групи отримала загальну назву WASP (The White Anglo-Saxon Protestant, тобто білі протестанти англо-саксонського походження), або англо-американська група (Anglo-American group). Культурні цінності цієї групи отримали широке розповсюдження у публічній політиці, освіті, праві та релігії. Домінуюча позиція таких етнічних цінностей, як англійська мова, англійська правова система і, за деякими винятками, християнська віра у її протестантському вигляді, ніколи серйозно не змінювалась у суспільному бутті США [11, с. 148].

Український вчений М. Степико, посилаючись на дані Н. Смельзера зазначає, що у країні в 1982 році найчисельнішою групою (51,5 млн. осіб) були нащадки німців. Знаючи, хто вони за походженням, нащадки вихідців з Німеччини не відокремлюють себе від решти американців [5, с. 27]. На нашу думку, це як раз свідчить про досить вагомий абсорбацію нащадків німців представниками стрижневої групи – нащадками англійців. Не слід також, ми вважаємо, скидати з вагів високий рівень змішаних шлюбів представників доволі близьких за культурами етнічних груп усередині мега-групи WASP. Грунтуючись на зазначених вище даних щодо етнічних німців у США, М. Степико припускає, що «американська нація є результатом культурного компромісу між німцями, англійцями, ірландцями та шотландцями. Всім іншим, хто прибував до США, доводилося пристосовуватися до цієї етнічної реальності. Наслідок цього культурного компромісу деякі дослідники називають домінуючою коаліцією» [5, с. 28]. Отже, представники англійського етносу заклали основу і етно-політичного ядра американської політичної нації.

Базуючись на домінуванні англо-протестантів на початку XX у суспільній думці була висунута ідея «плавильного казана» (melting pot). Відповідно до неї, різноманітні етнічні культури мали «переплавитись» у гібридне утворення – єдину американську культуру. Ця ідея виявилась нездійсненою, оскільки не знаходила місця для небілих (nonwhites) расових груп, а також тому, що навіть решта європейських мігрантів не була повністю просякнута цінностями англо-протестантської групи. Іншою етнополітичною ідеєю був культурний плюралізм (cultural pluralism), де етнічні спільноти та їх культури були толеровані та захищені системою політичної рівності [11, с. 149]. Проте, попри декларації рівності

прав людини, а також скасування рабства і надання рівних виборчих прав незалежно від расової приналежності (відповідно, 13 і 15 поправки до Конституції), виборення чорношкірими американцями більших прав впродовж 1860–х – 1960–х років, етнополітична ситуація у Сполучених Штатах є далекою від фактичної рівності.

Наразі американська етнічна ієрархія, відповідно до аналізу науковця М. Марджера, виглядає наступним чином: вище місце займають білі протестанти різноманітного етнічного походження, посередині – білі католики різного етнічного походження та більшість представників азійської раси, унизу розташовуються чорношкірі, іспано–американці, американські індіанці і небагато представників азійської раси [11, с. 151].

Інший бік справи полягає у тому, що попри певну напругу між різними етнічними групами, загальний рівень консолідації політичної нації є досить високим. Зокрема, останній великий внутрішній конфлікт – громадянська війна між Північчю і Півднем, закінчився у 1865 році, а кількість осіб різноманітного етнічного походження, бажаних потрапити до США на проживання (і, усвідомлюючи, бодай у загальних рисах, що їм доведеться мешкати у іншому етнічному та расовому середовищі) залишається стабільно високим.

Поглянемо на сучасний расовий та етнічний склад США. Станом на 2000 рік за результатами перепису 70% мешканців Сполучених Штатів склали білі неіспанокультурні мешканці, 13% – іспанокультурні, 12% – афро–американці, 4% – азіати та інші, 1% – американські індіанці [12, с. 6]. Отже наразі зберігається домінуюча роль етнічних цінностей групи WASP або англо–американської групи. За прогнозами американських фахівців, у 2050 році пропорційний склад мешканців США може бути таким: 53% – білі неіспанокультурні (White non-Hispanic), 24% – іспанокультурні, 13% – афро–американці, 10% – азіати та інші [12, с. 6]. Таким чином, помітно, що для американської політичної нації у недалекому майбутньому постануть нові виклики, пов'язані зі зміною етнічного та расового складу населення, насамперед, з боку іспанокультурних етнічних груп, з їхніми цінностями.

Важливим чинником формування американської політичної нації була і залишається імміграція. Лише протягом перших п'ятнадцяти років ХХ століття до США прибуло понад 13 млн. осіб. Спочатку американці розглядали пізніших іммігрантів як джерело дешевої робочої сили. Однак нестримний іммігрантський наплив викликав занепокоєння у деяких американців, які боялися, що це загрожуватиме їхній культурі. Це знайшло, починаючи з 1920 року, втілення у політиці офіційних обмежень у цій сфері [4, с. 218].

Таким чином, ми робимо висновок, що політична нація у США спирається на основи, закладені на початку незалежності цієї держави. Помітну роль у внутрішньому житті США та бутті політичної нації продовжують зберігати цінності англо–американської етнічної групи.

Список використаних джерел

1. Борусевич О. А. Міжпоколінна трансформація етнічних цінностей (на прикладі українського етносу України). – К., 1999. – 64 с.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
3. Гатчинсон Д., Сміт Е. Що таке етнічність // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С.468.
4. Історія Сполучених Штатів / Голов. ред. Г. Синкотта. – К.: Інформаційне агентство Сполучених Штатів, 2002. – 406 с.

5. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.

6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

7. Нора П'єр. Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. із фр. А. Рєпі. – К.: КЛІО, 2014. – 272 с.

8. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.

9. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академвидав, 2005. – 592 с.

10. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.

11. Marger M. Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives. – 5th ed. – Belmont: Wadsworth / Thomson Learning, 2000. – 624 p.

12. Schaefer R. Racial and Ethnic Groups. – 9th ed. – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2004. – 523 p.

13. The Constitution of the United States with Index and the Declaration of Independence. – Washington: Government Printing Office, 2000. – 46 p.

References

1. Borusevich O. A. Mizhpokolinna transformatsiya etnichnykh tsinnostey (na prykladi ukrainskoho etnosu). – K., 1999. – 64 s.

2. Bromley Yu. Ocherki teorii etnosa. – M.: Nauka, 1983. – 412 s.

3. Hutchinson D., Smith A. Scho take etnichnist' // Nationalism. Anthology. – K.: Smoloskyp, 2000. – S.468.

4. Istoriya Spoluchenykh Shtativ / Golov. red. G. Sinkotta. – K.: Informatsiyne agenstvo Spoluchenykh Shtativ, 2002. – 624 s.

5. Kryshchenko V. S., Stepiko M. T., Vlasjuk O. S. Ukrain's'ka politychna natsiya: genesa, stan, perspektyvy / Za red. V. S. Kryshchenka. – K.: NISD, 2003. – 632 s.

6. Mala encyclopediya etnoderzhavoznavstva / NAN Ukrainy. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koreckogo; Vidp. redactor Yu. I. Rymarenko. – K.: Dovira: Geneza, 1996. – 942 s.

7. Nora P'єr. Teperishnie, natsiya, pam'yat' / Perekl. z. fr. A. Riepy. – K.: KLIIO, 2014. – 272 s.

8. Osnovy etnoderzhavoznavstva. Pidruchnyk / Za red. Yu. Rymarenka. – K.: Lybid', 1997. – 656 s.

9. Prichepiy Ye., Cherniy A. M., Chekal' L. A. Filosofiya: Pidruchnyk dlya studentiv vyschykh navchal'nykh zakladiv. – K.: Akademvydav, 2005. – 592 s.

10. Chornovil V. Pul's Ukrain's'koi nezalezhnosti: Kolonka redaktora. – K.: Lybid', 2000. – 624 s.

11. Marger M. Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives. – 5th ed. – Belmont: Wadsworth / Thomson Learning, 2000. – 624 p.

12. Schaefer R. Racial and Ethnic Groups. – 9th ed. – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2004. – 523 p.

13. The Constitution of the United States with Index and the Declaration of Independence. – Washington: Government Printing Office, 2000. – 46 p.

Hrabchak K. K., head advisor, Secretariat in Parliament of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kyryloman@yahoo.com

Ethnic values in the formation USA political nation

The article is devoted to the process of formation USA political nation. The becoming of political nation in the USA is considered through ethnic values. The article considers basic principles which North-American political nation was founded. Also the article analyzes ethnic and racial composition of residents in the United States of America during the last ages, determines dominant group – WASP or Anglo-American group. Investigated, which values of this group found a reflection in existence of USA political nation. Such values had a most rank, as the English language, the English legal system, and, with few exceptions, the Christian faith (Protestant confession).

Keywords: *ethnos, ethnic values, political nation, ethnic groups, Anglo-American group.*

Грбчак К. К., главный консультант, Аппарат Верховной Рады Украины (Украина, Киев), kyryloman@yahoo.com

Этнические ценности в формировании политической нации США

Статья посвящена процессу формирования политической нации США. Становление политической нации рассматривается сквозь призму этнических ценностей. Объяснены основные принципы, на которых выросла североамериканская политическая нация. Проанализировано этнический

и расовый состав населения США на протяжении последних столетий, определена главенствующая группа – англо-американская. Исследовано, какие ценности этой группы нашли отражение в бытии американской политической нации. Наибольшее значение имели такие из них, как английский язык, английская правовая система, и, за некоторыми исключениями, христианская вера в ее протестантском виде.

Ключевые слова: этнос, этнические ценности, этнические группы, политическая нация, англо-американская группа.

* * *

УДК 327.81(671.1+73)

Jabea Eluke E.,
PhD Student in the Department of International
Relations, Oles Honchar Dnepropetrovsk
National University (Ukraine Dnepropetrovsk),
emmanueljabs@hotmail.com

CAMEROON IN THE US FOREIGN POLICY TOWARDS THE GULF OF GUINEA

This article considered the resource potential of the Gulf of Guinea and in accordance with that, determined the specificity of the political, economic interests and security policy of the US in the Gulf of Guinea. It also analyzed the value of development in the relations of the US and Cameroon for the implementation of US foreign policy in the Gulf of Guinea. It characterized the place of Cameroon in the US energy policy in the Gulf of Guinea. It studied the United States and Cameroon economic cooperation in the use of natural resources of the Gulf of Guinea and the impact of this cooperation on the overall development of Central Africa. The paper also studied the attention to security issues faced by Cameroon and the United States demonstrated interest in solving these problems in order to preserve important foreign partnership. The article equally illuminated the relations of Cameroon in the United States foreign policy in the Gulf of Guinea and striving to transform Cameroon into a leading US partner in Central Africa.

Keywords: United States, Cameroon, the Gulf of Guinea, foreign policy, oil, security.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The Gulf of Guinea region encompasses a dozen African nations. The Gulf of Guinea (GG), is a large area encompassing 23 countries including: Angola, Benin, Burkina Faso, Cameroon, Cape Verde, Central African Republic, Chad, Congo, Cote d'Ivoire, Democratic Republic of Congo (RDC), Equatorial Guinea, Gabon, Gambia, Ghana, Guinea, Guinea Bissau, Liberia, Mali, Niger, Nigeria, Sao Tome and Principe, Senegal, Sierra Leone, and Togo [7]. The 8,200 km of the Gulf of Guinea is in majority plane level with high ground culminating in Mount Cameroon (4,095 m). The high ground constitutes a line of separation between the coastal and interior plane. The northern section of the Gulf of Guinea is composed of semi-arid terrain (sahel), a transitional zone between the Sahara desert and the savannahs. Equatorial forest forms a third belt between the savannah and the coast. The Gulf of Guinea sub-region has large deposits of hydrocarbons and other natural resources [7].

Cameroon occupies a central position in Central Africa in particular and Africa in general. Located at the crossroad between West, North, East and Southern Africa, it offers several geostrategic and geopolitical advantages as it is also located in the Gulf of Guinea. It is for this reason that the US-Africa website says that «Cameroon lies at the intersection of West Africa and Central Africa» [10]. As a general information site linking Africa and the US, and generally visited by Americans, this description of Cameroon has a strong bearing upon the role Cameroon plays and can play in Africa – US relations especially in the Gulf of Guinea. Within the Central African Economic and Monetary Union (CEMAC), Cameroon stands as the 'natural and legitimate leader' [1, p. 5]. As the only country bordering the other states of the sub-regional community, Cameroon plays a major role in the political and

economic affairs of Central Africa in general and the Gulf of Guinea in particular. Developing relations with Cameroon as a model and a gateway into that vast region became paradigmatic to the US. The importance of the Gulf of Guinea and its opening to the large Atlantic Ocean, as we will see, particularly explains this new posture. The riches of the Gulf of Guinea in terms of natural resources and strategic position makes the area one of the busiest and most coveted in the world, such that building strategic alliances and securing it has several pay-offs, the main reason for US interest in Cameroon.

Literature review. Many Authors have wrote about the Gulf of Guinea and the US interest in the region. For example, the scholar A. Awoumou, C.D.G., in his book, discussed the energy security interest of the US in the region and the importance of the region to China, Britain, France and other countries [1]. Also, Dr D. Fikreyesus in his book, he explained that the US foreign policy towards Africa is shaped by the energy resources in the continent. He explained that the US favors countries with huge amount of energy resources more than those with limited amount of energy resources [8]. Equally, the Center of Energy Economics in one of its publications; «The Case Study of the Chad-Cameroon Pipeline Project» analyzes the economic, political and social importance of the Chad-Cameroon pipeline to Cameroon, the Gulf of Guinea and the US [4]. In addition to the above, the Congress Report June 14, 2012 Document was also very helpful in understanding the US foreign policy towards the Gulf of Guinea as the document explained some of the main US national interests in the Gulf of Guinea and the Central African region [5].

The purpose of the research. The main objective of the article is to critically analyze the place of Cameroon in the US foreign policy towards the Gulf of Guinea.

The main material. In its political history, the Gulf of Guinea has been a playground for various interests. This mineral-rich sub-region of Africa doubles as a potential huge market by reason of its population. The active, economic, diplomatic and military competition amongst the great powers (the United States, Europe, China, Japan, India, Russia, etc.) centers not only on securing access to the region's natural resources but also its burgeoning expansive market. Put in context, the strategic importance of the Gulf of Guinea is particularly due to the global dynamics. Intensifying global competition for increasingly scarce energy resources is thrusting previously marginalized nations in the area into geo-strategic prominence. As demands grow in both developed and emerging economies, escalating instability in the traditional oil and gas supplier nations (for example, the Middle East, Venezuela and Russia) is causing consumer nations to search for new, more reliable sources of energy. The role of the United States in the Gulf of Guinea is increasing. Since the end of the Cold War and particularly after the tragic events of September 11, 2001, there has been a resurgence of the US strategic interest in the sub-region. This trend is driven by oil imports, investments and military cooperation.

The United States oil diplomacy in the Gulf of Guinea was ushered in by the visit of former US Secretary of State, Colin Powell, to Angola and Gabon in September 2002 [2]. Not long after C. Powell's visit, President Bush met with leaders of oil producing countries in the region [2]. These moves coincided with expert projections of an increase in global energy reserves, especially from deep water explorations in the Gulf of Guinea. The Gulf of Guinea region provided 25% of US oil imports in 2015 The indication is that the Gulf of Guinea will provide 40%

of US oil imports by 2025 [6]. Thus, Washington's position is a response to the pressures for an alternative to her over-dependence on oil supplies from the volatile Persian Gulf in the face of expanding domestic demand for petroleum products, and declining oil production at home.

In global political thought, Cameroon has particular potentials to attract the American policy maker due to location, stability and resources. In this sense, both the socio-cultural and the politico-economic prowess of this country plays an important role in understanding recent moves by Washington toward a favorable relationship with Cameroon. In order to appreciate the internal factors within Cameroon that have brought about intensification in relations, it is necessary to examine more constant factors such as geographical location and natural resources in Cameroon that led the US to put Cameroon in a favorable place in its foreign policy towards the Gulf of Guinea.

One of the main reasons why the US is interested in Cameroon is because the US wants to use Cameroon to have hegemony in the Gulf of Guinea region. The fact that Cameroon is opened to the sea and the consequent re-definition of US policies and strategies around the world gave a new meaning to useable sea and air ports. The invasions of Afghanistan and Iraq were all done with the help of aircraft carriers stationed in the sea, and marines penetrating through seaports. Cameroon has two main seaports, Douala and Limbe, with the Limbe port being a deep-sea port or natural harbor. The Douala port is one of the busiest in Central and West Africa. While recent works on the Limbe port are geared at making it one of the most competitive in the region. These two ports are opened to the Atlantic Ocean, and useable round the year. The opening to the Atlantic Ocean means that transactions between the US and Cameroon could be direct since the two countries share the same ocean. This ocean, the second largest in the world and the busiest, opens to important seas such as the Mexican Gulf, the Gulf of Guinea, the North Sea, the Baltic and Mediterranean Seas and the Antilles Sea. In its vast form, the Atlantic Ocean stretches from the Arctic in the north to the Antarctica in the south; with a surface area of about 82 millions km sq. An opening to this very important water body is therefore an inviting asset for foreign powers.

The importance of these ports must not be undermined in post-Westphalian territorial states of land-locked/ ice-locked countries. The Douala ports (air and sea) are likely to provide access to the entire Gulf of Guinea region in particular and the sub-region in general, either to countries where no such ports exist, or to those where there are not enough facilities. The American Embassy of Yaoundé maintains a branch office in Douala, because of its capacity as a port city, to be an entry point for shipments for the Embassy in Yaoundé and nearby countries. The country's big and bustling seaports that serve as points of entry for goods sent to destinations all over Central Africa and the growing US energy and security interests in the region partly explains recent intensification of Cameroon US relations. This geographical location at the center of Africa, between tropic/equatorial forests, between Central and West Africa further explains this phenomenon. Added to this is the fact that Cameroon is surrounded by oil and mineral rich countries in the Gulf of Guinea like Nigeria, Chad, Equatorial Guinea, Gabon, Congo, Sao Tome and Principe, and the Central African Republic. Therefore, Cameroon's role as leader of the sub-region's integration body is a role that satisfies both Cameroon and the US.

Analyzing geographical position and US energy supplies, Colonel Daniel Smith of the US Army concludes that «Fourteen of the fifteen main sources of brut oil for the first two months of 2004 either came from territories with direct access to the US soil or an opening to the sea for direct transportation» [13]. As for Chad, which is the fifteenth country, Colonel Smith concludes that since it is land-locked, its oil is exported through Cameroon. This completes the chart of supplies of American oil through countries with direct access to the sea. In this way, the American «easy rider» gets the best oil at very low prices. This Cameroonian location adds to the advantages of African oil. Much of it lies beneath the Atlantic or near the West African coast, which makes it simpler to transport to the United States than oil from the Persian Gulf or the Caspian Sea.

With regards to the US-Cameroon air route cooperation, several African countries are linked to the US through Europe, a Cold War air transport paradigm in which African affairs were left with European allies. In those years, only a few really key countries such as South Africa, Egypt, Ethiopia, Kenya and Nigeria had direct air links with the US. But after the Cold War and the re-defining of US policies in Africa, a few other lines were opened. During this period, Cameroon came to collaborate with the US in the Safe-Sky for Africa Initiative launched by the Clinton administration. The objectives were to better the quality of air services (air transport companies and airports) so as to increase the level of exchanges, draw investors and extend the tourism sector. Cameroon's participation in this Safe-Sky Initiative demonstrates its desire to reap the benefits thereof, while polishing its image in American circles.

It is however after the events of September 11, 2001 (with the problems of air security that entailed) that the US defined an African aviation policy depending on US interests and security situation. In this policy, and considering the role Cameroon has to play in US policies in the continent, US authorities signed an open-skies agreement with Cameroonian authorities on Feb. 16, 2006 in Yaoundé. The Open-Skies Aviation Agreement was signed by the former Undersecretary for African Affairs, J. E. Frazer, and the former Cameroonian Minister of Transport D. Daissala. It is however the former US Transportation Secretary (Minister of Transport) Norman Y. Mineta who revealed the geopolitical undertone of the Agreement when he declared that «This agreement will allow U.S. airlines to provide their passengers with more options for travel to Africa while laying the foundation for Cameroon to serve as a gateway to and from the continent» [11]. It is clear in this declaration that Cameroon's role in US policies in Africa has grown and that the country is no more an obscure Central African state, but a real anchor country not only for the Gulf of Guinea, but for the rest of the continent.

Though the US now has Open-Skies relationships with 75 aviation partners, including 16 in sub-Saharan Africa, the particular nature of this accord with Cameroon is how broad it is. In effect, the agreement permits unrestricted air service by the airlines of both sides (though in practice it is US airlines) between and beyond the other's territory, without restrictions on how often the carriers can fly, the prices they charge, or the kind of aircraft they use. A particular note is the fact that the agreement permits all US cargo carriers to fly between Cameroon and third countries without directly connecting to the US. The reference to third countries here calls to mind US interests in the sub-region, especially in countries such as Equatorial Guinea (which is served through the embassy in Yaoundé), land locked countries such as Chad and CAR, as

well as other sub-regional countries without direct air links with the US such as Gabon, Congo (Brazzaville), Sao Tome and Principe, Niger, Sudan, etc. With the present terrorist threat by Boko Haram in Nigeria, and the possible spill-over to the entire region and the need for US surveillance, services and supplier flights, this accord with the Cameroonian government carries more weight than ever before.

US attraction to Cameroon should be understood from a global energy security crisis which obliges great powers to seek new energy sources. According to The Oil and Gas Journal (OGJ), Cameroon has proven oil reserves of 400 mln. barrels as of January 2005 [4]. The majority of Cameroon's reserves are located offshore in the Rio del Rey basin of the Niger Delta. Less significant reserve deposits are located in Douala/Kribi-Camp basins off Cameroon's western coast, and onshore in the northern Logone-Birni basin. With the peaceful resolution of the Bakassi conflict, Cameroon's oil production is expected to rise in the coming years. If these oil reserves are added to the 250,000 barrels of Chadian oil pumped through the Chad – Cameroon pipeline project with the terminal in Kribi, US interests in Cameroon after 2001 will make more sense [4].

The largest of American investment in sub-Saharan Africa is the Chad – Cameroon Pipeline project in the Gulf of Guinea. The Chad through Cameroon oil pipeline cost about \$3.5 billion USD, financed by the World Bank and run by Exxon Mobil. Inaugurated in 2004, the pipeline moves oil (255, 000 barrel per day) from the Chadian region of Doba to the Cameroonian marine town of Kribi for export [5]. This project has reinforced American oil interest in the region, making the Gulf of Guinea one of the busiest areas of the continent. «Traditionally of French influence, the Gulf of Guinea and its hinterland (Chad, CAR, Niger and the Great Lakes region) is the more becoming an area of American interests» [4]. A greater part of this interest is covered by the pipeline project which could have a far-reaching proportion. This proportion can be explained in the following way: «the construction of the Chad-Cameroon pipeline and its future extension to Niger, CAR, Sudan and Libya reinforces the geostrategic dimension of this zone» [4, p. 3]. This vital interest, with the potential of the region has heightened American presence and the need for security measures. Therefore, while the Horn of Africa remains a «center for fight against terrorism», the Gulf of Guinea, at the center of which is Cameroon stands out as the «center for economic interests» [4].

In October 2007, U.S. oil imports from Africa for the first time surpassed those from the Middle East. U.S. interest in Africa, particularly in West African oil, has increased considerably in the last decade [8]. According to 2011 U.S. Energy Information Administration (EIA) data, Africa (including Sub-Saharan and North Africa) accounted for almost 12 percent of U.S. oil imports [5]. Proximity to the United States, high quality, and low sulfur content make African oil an attractive source of energy to the United States, and it should be even more so in the future. Even though overall U.S. oil imports have been declining, imports from Africa have been increasing and expect to increase in the near future [8].

The change of posture toward greater interest in Cameroon could equally be explained by the enormous natural resources of the country. In general, Cameroon's natural resources are suited for agriculture, forestry and industry. Testifying before the Senate as a former nominee head of mission for Cameroon

and Equatorial Guinea, Niels Marquardt described Cameroon as follows: «It boasts a large, well-educated population, a reasonably developed infrastructure on which both it and its neighbors depend, ample natural resources, a strong agricultural base, and considerable environmental treasures» [9]. This statement gives a clue of Cameroon's potentials in resources and the invitation those resources give to the US. Soils and climate in the south encourage extensive cultivation of crops such as cocoa, coffee, and bananas. In the north, natural conditions favor crops such as cotton and peanuts.

Cameroonian national territory reserves enormous resources. The southern rain forest has vast timber reserves, but large areas of the forest are difficult to reach. The southern rivers are obstructed by rapid waterfalls which offer these sites opportunities for hydroelectric development. The Wouri River estuary provides a harbor for the country's principal seaport city, Douala. In the north the Benoué River is seasonally navigable from Garoua into Nigeria. Petroleum and natural gas are found offshore, and iron ore in the south near the coast. Northern Cameroon has large deposits of bauxite and limestone. With much unused arable land, abundant energy resources, and one of the best educated populations in Africa, Cameroon has great development potential.

The US government is helping Cameroon militarily to fight against terrorism especially the terror network Boko Haram that is causing havoc in Nigeria, Cameroon, Chad and Niger. This military assistance equally helps in safeguarding and protecting US interest in the Gulf of Guinea and the Central African Sun-region as a whole. In December 2014, the head of the United States Africa Command (AFRICOM) said the United States will boost support for Cameroon's efforts to fight the Nigerian terrorist group Boko Haram. General David Rodriguez announced the United States will supply equipment and logistics training during a visit to Cameroon. General Rodriguez said AFRICOM will step up assistance in response to a Cameroon request for more United States support to combat Boko Haram which has been terrorizing border villages and using them as staging grounds for its fight to control northern Nigeria. General Rodriguez praised President Biya – who has ruled Cameroon for the last 32 years – for his leadership in security issues in West Africa. «We are also thankful for President Biya's leadership, as well as the Cameroonian leadership in the region, as they continue to work together with African partners to come up with African solutions to the security challenges of the region», said General Rodriguez [12].

In 2015, the U.S. Ambassador to Cameroon Michael Hoza said he expects collaboration with the American military will help save the lives of thousands of people in northern Cameroon as United States provided military equipment and arms to Cameroon. He said the United States is promoting a military partnership with Cameroon to fight the terrorist group Boko Haram because of growing concern over the tragic killings in the northern part of the central African nation. In October 2015 President B. Obama declared the deployment of approximately 300 United States Armed Forces personnel to Cameroon to perform intelligence, surveillance and reconnaissance operations. These troops (and military equipment) will support the Multinational Joint Task Force (MNJTF), under the command of Nigerian Maj. Gen. Iliya Abbah. The MNJTF has 8,500 soldiers and 2,000 police officers that hail from Nigeria, Chad, Cameroon, Niger, and Benin [12]. President Paul Biya of Cameroon,

and President Muhammadu Buhari of Nigeria welcomed Obama's announced deployment of United State soldiers and intelligence expertise in Cameroon [12]. Intelligence expertise is an important contribution as African countries have serious deficits in intelligence abilities for peace operations. According to political scientist Dr. James Poland, intelligence is the first line of defense in fighting terrorism [12].

Furthermore, the United States donated Vehicles and other logistic equipment were handed over by the United States Ambassador to the Defense Minister on the 9th of December 2015 at the Military Headquarters Brigade in Yaounde. The Minister Delegate at the Presidency in charge of Defense, Joseph Beti Assomo, on December 9, 2015, in Yaounde, reassured the government of the United States of America (USA) through its ambassador to Cameroon, H. E. Michael Stephen Hoza, that the donation of vehicles and logistic equipment will be used in a rational and responsible manner by Cameroon's Defense Forces. While receiving 18 Toyota Pickups, one trailer truck, a front-end loader, luggage carriers, seven 1,500 to 3,000-litre capacity mobile water tanks and six 30 KVA generators from the US government, Joseph Beti Assomo said the US assistance will augment the mobility and operational capacity of Defense Forces as well as improve their well-being in combat zones with the deployment of the power generators. This donation falls within the framework of support to the fight against terrorist sects, notably the jihad-terrorist sect, Boko Haram, he underscored, adding that the assistance adds to a multitude of measures by the United States government [3].

There is move towards mutual dependence and mutual vulnerability, such that Cameroon and the Gulf of Guinea now have strategic importance. It is also note worthy that Cameroon has gained from the increased in relations with the US. The various US grants and aids to Cameroon is helping in the development of Cameroon. Also, the Chad-Cameroon pipeline project sponsored by the US has create employment to several thousands of Cameroonians and the project has also helped in the development of roads and infrastructure in Cameroon. Cameroon also needs the political support of the US to prop up its place as the leader of Central Africa. There is also the economic need for Cameroon to have a good relationship with the US as this will encourage the US and allies to invest in the economy of Cameroon.

Conclusion. It very clear, that the reasons for a greater US presence in Cameroon might be found more in the economic and strategic interests of the Gulf of Guinea and the leadership role Cameroon plays or can play there. The objectives of US Foreign policies in Cameroon are generally designed to help protect American national interests, national security, economic prosperity, and ideological goals (democracy). The fundamental purpose of America's foreign policy has not changed in more than two centuries. It is primarily to protect American citizens, territory, livelihood and values as well as American allies. But the making of American foreign policy has changed because the world has changed. There is the need of resources, friends, and new strategies to protect the US national interest and to face new threats.

References

1. Awoumou, C.D.G., «Le Golfe de Guinée face aux convoitises», in CODESRIA Annual Meeting on Re-thinking African Development: Beyond the Stalemate, Alternatives, Maputo, December 2005 [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.codesria.org/IMG/pdf/awoumou.pdf>.

2. BBC News [Electronic resource]. – Mode access: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/2239552.stm>.

3. Cameroon Oline [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.cameroononline.org/boko-haram-more-us-defence-assistance-received>.

4. Center For Energy Economics [Electronic resource]. – Mode access: http://www.beg.utexas.edu/energyecon/newera/case_studies/Chad_Cameroon_Pipeline.pdf.

5. Congress Report June 14, 2012 Document [Electronic resource]. – Mode access: http://www.iris-france.org/docs/kfm_docs/docs/2010-04-obama-africa.pdf.

6. CSIS AFRICA PROGRAM [Electronic resource]. – Mode access http://csis.org/files/media/csis/pubs/0403_african_oil_sector.pdf.

7. Encyclopedia Britannica [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.britannica.com/place/Gulf-of-Guinea>.

8. Fikreyesus D. Oil and U.S. Foreign Policy Towards Africa [Electronic resource]. – Mode access: http://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=political_science_diss.

9. Statement of R. Niels Marquardt, Ambassador-designate to the Republics of Cameroon and Equatorial Guinea. Senate Committee on Foreign Relations, June 15, 2004. [Electronic resource]. – Mode access: <http://usinfo.state.gov/xarchives/xmlview.html>.

10. The US-Africa Foundation [Electronic resource]. – Mode access: <http://us-africa.tripod.com/cameroon.html>.

11. US State Department [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ata/114805.htm>.

12. Voanews [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.voanews.com/content/us-africa-command-to-help-cameroon-with-anti-terrorism-training/2556174.html>.

13. Voltairenet [Electronic resource]. – Mode access: <http://www.voltairenet.org/spip.php?page=recherche&lang=fr&recherche=%C2%A BDes+forces+de+projection+cibl%C3%A9e.+Disposer+de+troupes+sur+place%C2%BB&x=11&y=10>.

Джсабеа Елуке Е., аспірант кафедри міжнародних відносин, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ), emmanueljabs@hotmail.com

Камерун у зовнішній політиці США по відношенню до Гвінейської затоки

Розглянуто ресурсний потенціал Гвінейської затоки і відповідно до цього визначено специфіку політичних, економічних та безпекових інтересів Сполучених Штатів у Гвінейській затоці. Проаналізовано значення розвитку відносин США та Камеруну для реалізації американської зовнішньої політики у Гвінейській затоці. Охарактеризовано місце Камеруну у американській енергетичній політиці у Гвінейській затоці. Досліджено економічну співпрацю Сполучених Штатів та Камеруну щодо використання природних ресурсів Гвінейської затоки та вплив даної співпраці на загальний розвиток Центральної Африки. Акцентовано увагу на проблемах безпеки, з якими стикається Камерун, та продемонстровано зацікавленість Сполучених Штатів у вирішенні даних проблем з метою збереження важливого зовнішньополітичного партнера. Висвітлено ставлення Камеруну до зовнішньої політики Сполучених Штатів у Гвінейській затоці та прагнення перетворити Камерун на провідного американського партнера у Центральної Африці.

Ключові слова: США, Камерун, Гвінейська затока, зовнішня політика, нафта, безпека.

Джсабеа Елуке Э., аспирант кафедры международных отношений, Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара (Украина, Днепропетровск), emmanueljabs@hotmail.com

Камерун во внешней политике США по отношению к Гвинейскому заливу

Рассмотрен ресурсный потенциал Гвинейского залива и в соответствии с этим определена специфика политических, экономических интересов и политики безопасности США в Гвинейском заливе. Проанализировано значение развития отношений США и Камеруна для реализации американской внешней политики в Гвинейском заливе. Охарактеризовано место Камеруна в американской энергетической политике в Гвинейском заливе. Исследовано экономическое сотрудничество Соединенных Штатов и Камеруна по использованию природных ресурсов Гвинейского залива и влияние данного сотрудничества на общее развитие Центральной Африки. Акцентировано внимание на проблемах безопасности, с которыми сталкивается Камерун, и продемонстрирована заинтересованность Соединенных Штатов в решении данных проблем с целью сохранения важного внешнеполитического партнера. Освещено отношение Камеруна ко внешней политике Соединенных Штатов в Гвинейском заливе и стремление превратить Камерун в ведущего американского партнера в Центральной Африке.

Ключевые слова: США, Камерун, Гвинейский залив, внешняя политика, нефть, безопасность.

УДК 321.015

Кулішенко Т. Ю.,
аспірантка кафедри політології, соціології
і культурології, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), voronyanskii@inbox.ua

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ В КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ РЕСУРСОЗАБЕЗПЕЧЕНИХ ГРУП

Метою статті є вивчення впливу ресурсозабезпечених груп на процес децентралізації державної влади в країнах Європи. Автор розглядає європейський досвід децентралізації державної влади з точки зору зміни економічної ситуації в Європі після демонтажу держави загального добробуту. Перехід державної власності у власність концернів та акціонерних товариств створив нових суб'єктів боротьби за владний перерозподіл ресурсів. В ідеологічному плані це відобразилося заміною концепції плюралістичної демократії концепцією неокорпоративізму. В ній уряд розглядається не як самостійний суб'єкт прийняття державно-владних рішень, а як посередник між ресурсозабезпеченими організаціями (корпораціями), що укладають між собою договір про сфери впливу та порядок доступу до ресурсів. Для країн із достатньо великою кількістю ресурсозабезпечених груп логічним стало створення ряду центрів прийняття владних рішень без ієрархічного підпорядкування територіальних органів влади загальнодержавним органам. Ця система перерозподілу владних повноважень на різних рівнях отримала інституційне закріплення в процесі децентралізації влади. Таким чином, на процес децентралізації в країнах Європи суттєвий вплив здійснили саме інтереси ресурсозабезпечених груп.

Ключові слова: децентралізація, розподіл влади, ресурсозабезпечені групи.

Сформована у процесі розвитку ЄС система європейських інститутів децентралізації державної влади сприймається в Україні як універсальний рецепт ліквідації корумпованості урядовців, відновлення довіри населення до держави. Вважається, що перенесення владної компетенції та ресурсів влади на місцевий рівень надає громадянину більш широку змогу реалізувати своє право на участь у політичній владі.

Аналіз результатів децентралізації влади в європейських країнах був об'єктом наукового інтересу ряду зарубіжних та вітчизняних вчених – таких як Ф. Бейлі, О. Білоусова, О. Бориславська, Ю. Ганущак, Р. Граверт, Є. Добролюбова, З. Долецький, І. Заверуха, Л. Сморгунів, С. Сорока, Д. Стокер, А. Стокмайер, Дж. Чандлер, І. Чипенко, А. Школик, Дж. Ютгінг. Однак дослідники, як правило, звертають увагу лише на перерозподіл владних повноважень між центральними та місцевими органами державної влади, а також між державною владою та місцевим самоврядуванням. Причини такого перерозподілу залишаються поза увагою, так само як і той факт, що навіть в рамках взаємодії вищих органів державної влади можуть формуватися децентралізаційні механізми.

Дана стаття ставить за мету розгляд процесу децентралізації влади в європейських країнах в контексті його взаємозв'язку з впливом на цей процес з боку ресурсозабезпечених груп даних країн.

Фактично всі інституційні перетворення в напрямку децентралізації виконавчої влади в країнах старої Європи стали реакцією на крах держави загального добробуту і кейнсіанської моделі регулювання соціально-економічної сфери, що забезпечувала існування даного типу держави. Приватизація державного сектору економіки зробила непотрібним розгалужений апарат управління цілими галузями народного господарства і соціальної сфери. У цьому плані логічним стало перенесення ряду повноважень по забезпеченню функціонування соціальної інфраструктури на місця на рівень місцевої публічної влади. Водночас перехід державної власності у власність монополістичних об'єднань (при тому, що більша частина акціонерної та

дрібною власності насправді також є фактичною власністю потужних бізнес-груп [1]) створив нову розстановку сил між суб'єктами конкурентної боротьби за владний перерозподіл ресурсів. На перший план у політичній боротьбі вийшли об'єднання ресурсозабезпечених груп, створені не на платформі класової ідеології, а на базі спільних інтересів доступу до конкретних ресурсів [2].

В ідеологічному плані це відобразилося заміною концепції плюралістичної демократії, згідно якої кожна людина через участь у громадських організаціях та місцевому самоврядуванню несе в собі частку державної влади, концепцією неокорпоративізму. Сутність останньої фактично полягає в тому, що уряд розглядається не як самостійний суб'єкт прийняття державно-владних рішень, а як посередник між ресурсозабезпеченими організаціями (корпораціями), що укладають між собою договір про сфери впливу та порядок доступу до ресурсів із метою оптимізації затрат на протистояння. При цьому ресурсозабезпечені групи отримують законодавчо забезпечений привілейований доступ до процесів формування політичного курсу [3, с. 70].

Така інституційна схема потребує незалежної від окремих ресурсозабезпечених груп виконавчої влади як арбітра та гаранта укладених домовленостей. Це створює передумови для перетворення уряду у самостійний суб'єкт прийняття владних рішень, що являє небезпеку для корпорацій. Тому для країн із достатньо великою кількістю ресурсозабезпечених груп виходом стало створення ряду центрів прийняття владних рішень без ієрархічного підпорядкування територіальних органів влади загальнодержавним [4]. Таким чином вартість публічної влади як ексклюзивного ресурсу виявилася розмитотою. У тих же країнах, де існує усталене об'єднання корпорацій у декілька груп, останні можуть ділити між собою місця в уряді відповідно до поточної розстановки сил, не надаючи уряду повноважень арбітра.

Однак зміна конфігурації владних інститутів диктувалася не лише функціональними потребами, але й політичною традицією даної країни, яка сама по собі є інституційною складовою політичної системи. У Великій Британії, наприклад, ця традиція включає в себе право місцевих органів влади на самостійне прийняття владних рішень, обов'язкових для виконання на підконтрольній їм території. При цьому відсутній інститут представників уряду, які здійснюють нагляд за місцевими органами влади чи керівництво ними. Вказана модель децентралізації поширена в країнах, що пов'язані з англосаксонською правовою традицією: Великій Британії, США, Канаді, Австралії та ін.

Врешті-решт, реальна розстановка сил між ресурсозабезпеченими групами веде до зміни існуючої конфігурації політичних інститутів. Так, після демонтажу держави загального добробуту традиційна для британської системи права автономія місцевої влади ввійшла у протиріччя з політикою великих корпорацій, націленою на створення «агентських» відносин між центральним та місцевими рівнями влади. Тому в цій країні після 1980-х рр. процес інституціоналізації децентралізації влади проходив у напрямі поступового обмеження бюджетної автономії місцевих органів влади і прив'язування їх до урядового фінансування. І хоча навіть сьогодні в Англії ні регіональні, ні муніципальні органи влади не підпорядковані уряду напряму, останній у змозі контролювати діяльність місцевих органів влади через субвенції.

Натомість у Франції, що виступає як взірць «континентальної» політично-правової традиції, процес децентралізації влади проходив у напрямі розширення повноважень та компетенції органів самоврядних громад під контролем урядових представників, при чому обсяг цього контролю зменшувався у відповідності із розширенням прав місцевих органів влади. Останнім за часом прикладом такого зменшення можна вважати відміну положення, згідно якого префект ніс відповідальність не перед місцевою громадою, а перед урядом країни. Істотно, що у вказаних двох країнах відносини між центром і периферією з самого початку встановлювалися в різних контекстах і еволюціонували різними шляхами. Так, у Великій Британії, яка формально вважається централізованою «унією» Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, автономія центру і периферії по відношенню один до одного була закріплена в конституційній конвенції, а загальнонаціональна інтеграція була досягнута через представництво місцевих інтересів у парламенті, який формував уряд. Звідси традиційна «індивідуальність» не лише історичних регіонів колишньої імперії, в основі якої лежать залишки цивілізаційної різноманітності предків сучасних англійців, шотландців, валлійців та ірландців, але й місцевих самоврядних громад.

У Франції ж, яка вважається децентралізованою унітарною державою, кожна комуна і кожен департамент управляються за єдиними адміністративними правилами. Навіть регіони були створені не на основі колишніх напівсуверенних державних утворень і не за етнокультурними ознаками місцевого населення, а як вищий рівень територіального адміністративного поділу країни. Держава з самого початку контролювала діяльність місцевого самоврядування через систему префектів [5, с. 18].

Виходячи з указаних особливостей, ці дві країни демонструють різний показник симетричності у відносинах центру і регіонів. Британська модель найвищою мірою асиметрична, оскільки наділяє особливими правами лише три територіальні громади на рівні етнокультурних регіонів, у той час як французька модель симетрично наділяє стандартними повноваженнями всі 26 регіонів (виключенням до певної міри є лише Корсика, законодавчі збори якої отримали право коригувати деякі національні закони залежно від місцевої специфіки).

Як британський, так і французький досвід децентралізації суттєво відрізняються від німецької федералізації. Федералізація означає абсолютно інший статус і ступінь автономії місцевої влади. Суб'єкти федеративної держави не просто володіють певною автономією, яка гарантована конституцією (у той час як у децентралізованій унітарній державі місцеві органи влади мають суто адміністративний характер і юридичною автономією не володіють). Суб'єкти федеративної держави не контролюються центральною владою, у той час як місцеве самоврядування, що отримало повноваження від центру, неминуче потрапляє під його контроль.

Розширення бюджетної самостійності місцевих органів влади за рахунок суттєвого розширення бази місцевого оподаткування та державних нецільових кредитів став обов'язковою умовою децентралізації в Європі. У той же час потреба забезпечення бюджетної дисципліни органами місцевої влади сприяла встановленню досить жорсткого контролю за використанням ними державних коштів через систему загальнодержавних

контрольно-наглядових органів та соціальних фондів. У свою чергу, цей контроль сприяв виникненню досить широкої практики відмови місцевими органами влади від делегованих їм повноважень [6].

Аналіз європейського досвіду фінансового забезпечення децентралізації влади дозволив виділити основні умови забезпечення ресурсами місцевих органів влади. Вони отримали нормативне затвердження в Європейській Хартії місцевого самоврядування:

- право органів місцевої влади вільно розпоряджатися необхідними для їх діяльності фінансовими коштами в рамках загальнонаціональної економічної політики;

- формування достатньої частини місцевого бюджету за рахунок місцевих податків і зборів, встановлених місцевим органом влади в рамках закону;

- фінансова підтримка органів місцевого самоврядування з боку держави, однак урядові дотації не повинні перешкоджати свободі місцевої влади проводити власну політику на своїй території;

- вільний доступ місцевої влади до національного ринку капіталу для здійснення займів [7].

Оскільки для багатьох європейських держав, які мали на меті децентралізацію виконавчої влади, характерною була відсутність у місцевих органів влади достатньої територіальної, демографічної і матеріальної бази для надання належного рівня публічних послуг і утримання сучасних громад – численні реформи публічної адміністрації в таких країнах розпочиналися з укрупнення адміністративно-територіальних одиниць. Відповідні реформи територіального устрою проводилися у 1980–1990 рр. у Бельгії, Данії, Німеччині, Швеції та інших європейських державах. Зокрема в Бельгії за ініціативи міністерства внутрішніх справ число муніципалітетів з 2 359 було скорочено до 589. В інших державах Європи впродовж 1952–1992 років загальна чисельність муніципалітетів також скоротилась: у Данії – на 80%, Великій Британії – 76%, Німеччині – 67%, Австрії – 42%, Норвегії – 41%, Нідерландах – на 6% [6, р. 16–18, 36–37].

Загальним для всіх країн ЄС є те, що нинішній етап розвитку інституту децентралізації виконавчої влади пов'язаний із відмовою від кейнсіанської моделі державного регулювання економіки з її централізованим довготерміновим плануванням напрямів та засад економічного розвитку і перерозподілу ресурсів на соціальні потреби в масштабах всієї країни. У результаті цього держава перестала бути ексклюзивним механізмом перерозподілу суспільних ресурсів, а корпорація державних чиновників втратила статус колективного монополіста в сфері розпорядження цими ресурсами від імені народу, залишивши за собою статус арбітра у конкурентній боротьбі за таке розпорядження. Натомість посилилося значення неполітичних ресурсозабезпечених угруповань, які в процесі перерозподілу використовують механізми адміністративно-економічного характеру — корпорації та фінансово-банківські групи.

Таким чином, унаслідок розмивання централізованої системи перерозподілу утворилася нова конфігурація співвідношення сил між ресурсозабезпеченими суб'єктами конкурентної боротьби за розпорядження суспільними ресурсами. Інституційне закріплення вона отримала в процесі переходу до системи децентралізованого здійснення повноважень у сфері публічної влади. Звідси найбільш перспективним напрямом дослідження

проблеми децентралізації влади доцільно вважати саме вивчення впливу цих суб'єктів на процес перерозподілу владних повноважень.

Список використаних джерел

1. Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі / О. В. Воронянський // Сучасне суспільство. – 2014. – Вип. 1. – С. 15–28.
2. Die Welt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/dl/a-17749816>.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О. М., Заверуха І. Б., Школик А. М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. – К.: Москаленко О. М., 2012. – 212 с.
4. Воронянський О. Проблема суб'єктності суверенітету в контексті технології здійснення влади / О. В. Воронянський // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2015. – Vol. 2, Iss. 4. – С. 205–209.
5. Maurel M. C. Small Communities and Rural Areas: Decentralization Reforms in France // Local Government in the New Europe / Ed. By Bennet R. J. – London: Belhaven Press, 1993. – 224 p.
6. The size of municipalities, efficiency and citizen participation. – Local and regional authorities in Europe. – Strasbourg: Council of Europe Press, 1995. – №56. – 230 p.
7. Європейська Хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

References

1. Voronianskyj O. V. Politychni instytuty: mehanizm formuvannya v konkurentnomu sere dovyshtchi / O. V. Voronianskyj // Suthasne suspilstvo. – 2014. – Vyp. 1. – S. 15–28.
2. Die Welt [Elektronnyj resurs]. – Rejm dostupu: <http://www.dw.com/dl/a-17749816>.
3. Decentralizacija publicnoj vlady dosvid evropejskych krajin ta perspektivy Ukrajinu / [Boryslavskaja O. M., Zaveruha I. B., Schkolik A. M. ta in.]; Centr polityko-pravovyh reform. – K.: Moskalenko J. M., 2012. – 212 s.
4. Voronianskyj O. V. Problema subjektnosti suverenitetu v konteksti tehnologii zdjinsnennja vlady / O. V. Voronianskyj // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2015. – Vol. 2, Iss. 4. – S. 205–209.
5. Maurel M. C. Small Communities and Rural Areas: Decentralization Reforms in France // Local Government in the New Europe / Ed. By Bennet R. J. – London: Belhaven Press, 1993. – 224 p.
6. The size of municipalities, efficiency and citizen participation. – Local and regional authorities in Europe. – Strasbourg: Council of Europe Press, 1995. – №56. – 230 p.
7. Evropejska Hartija miscevo go samovriaduvannja [Elektronnyj resurs]. – Rejm dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

Kulishenko T. Y., graduate student of political science, sociology and cultural studies Kharkiv national pedagogical University name G. S. Scovoroda (Ukraine, Kharkiv), voronianskii@inbox.ua

Decentralization of power in Europe in the context of the impact of resource groups

The article is to examine the impact of resource-backed groups in the process of decentralization of state in Europe. The author examines the European experience of decentralization of the government in terms of changes in the economic situation in Europe after the dismantling of the welfare state. The transition of state ownership in the property corporations and joint stock companies created new subjects mighty struggle for the redistribution of resources. Ideologically, has it replacing the concept of pluralistic democracy concept neokorporatyvizmu. In it the government is not seen as an independent public decision-making process, and as a mediator between the resource-backed organizations (corporations) that enter into an agreement on spheres of influence and the order of access to resources. For countries with a sufficiently large number of resource-backed groups was to create a logical series of centers of decision-making without hierarchical subordination of local authorities nation-wide bodies. This system of redistribution of power at various levels received institutional consolidation of the process of decentralization of power. Thus, the process of decentralization in Europe made a significant impact is the interests of resource-backed groups.

Keywords: decentralization, power sharing, resource-provided group.

Кулишенко Т. Ю., аспірантка кафедри політології, соціології та культурології, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), voronianskii@inbox.ru

Децентрализация власти в европейских странах в контексте влияния ресурсообеспеченных групп

Целью статьи является изучение влияния ресурсообеспеченных групп на процесс децентрализации государственной власти в странах Европы.

Автор рассматривает европейский опыт децентрализации государственной власти с точки зрения изменения экономической ситуации в Европе после демонтажа государства всеобщего благосостояния. Переход государственной собственности в собственность концернов и акционерных обществ создал новых субъектов борьбы за властное перераспределение ресурсов. В идеологическом плане это отразилось заменой концепции плюралистической демократии концепцией неокорпоративизма. В ней правительство рассматривается не как самостоятельный субъект принятия государственно-властных решений, а в качестве посредника между ресурсообеспеченными организациями (корпорациями), заключающими между собой договор о сферах влияния и порядке доступа к ресурсам. Для стран с достаточно большим количеством ресурсообеспеченных групп логичным стало создание ряда центров принятия властных решений без иерархического подчинения территориальных органов власти общегосударственным органам. Эта система перераспределения властных полномочий на разных уровнях получила институциональное закрепление в процессе децентрализации власти. Таким образом, на процесс децентрализации в странах Европы существенное влияние осуществили именно интересы ресурсообеспеченных групп.

Ключевые слова: децентрализация, распределение власти, ресурсообеспеченные группы.

* * *

УДК 321.02

Співак М. В., кандидат юридичних наук, докторант, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (Україна, Київ), moya_posmishka@mail.ru

ДОСВІД СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН У ЗАПРОВАДЖЕННІ ПОЛІТИКИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВ'Я

Проведено аналіз скандинавських країн (Норвегія, Швеція, Фінляндія, Данія, Ісландія, Гренландія) щодо запровадження політики збереження здоров'я. Встановлено, що більшість країн історично підтримували традицію збереження здоров'я. Наведені напрямки за якими здійснюється політика збереження здоров'я. Робиться акцент на партнерстві між профільними міністерствами та їх органами і міністерствами, допитими до галузі охорони здоров'я у запровадженні політики збереження здоров'я. Проведений аналіз дає змогу вивчити наявний досвід і можливість його врахування при реформуванні охорони здоров'я України.

Ключові слова: політика, здоров'я, збереження здоров'я, профілактика, система охорони здоров'я, здоровий спосіб життя, соціальний розвиток, партнерство.

Збереження здоров'я це одне з найважливіших завдань нашої епохи. Надзвичайно важливе значення в міжнародному співіснуванні має питання збереження здоров'я здорової людини, аналіз проблем, що пов'язані з людством, особливо тих, що впливають на майбутнє. Сьогодні вони стають пріоритетними для науки політології. Вивчення ситуації становища у різних країнах світу дає можливість своєчасно звернути увагу на існуючі проблеми для їх вирішення, порівняти й розробити шляхи подолання, в деяких випадках, запозичити позитивний досвід інших країн.

Метою статті є проведення аналізу скандинавських країн на предмет виявлення позитивних практик та можливості на їх основі вироблення певних стратегій по запровадженню політики збереження здоров'я в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає авторці виділити праці українських вчених, які присвячують свої праці питанням зарубіжного досвіду в охороні здоров'я, зокрема: С. О. Линник, А. С. Немченко, К. Л. Косяченко, М. О. Горинь, О. Я. Литвина, З. С. Черненко, Є. О. Березовської, Н. П. Кризиної.

Однак, сьогодні в українській політичній думці відсутній системний, комплексний аналіз щодо формування політики збереження здоров'я скандинавських країн та запозичення позитивного досвіду для системи охорони здоров'я України в цьому напрямку.

Групу Скандинавських країн (Норвегія, Швеція, Фінляндія, Данія, Ісландія, Гренландія) характеризує одна спільна риса, а саме те, що вони належать до моделі Беверіджа (державна система охорони здоров'я) де фінансування здійснюється переважно за рахунок державного бюджету, тобто внески збираються через загальну податкову систему – на центральному, регіональному чи місцевому рівнях. При цьому застосовуються не лише стандартне адміністрування, але й сучасні методи управління. А рішення щодо загального обсягу фінансування приймається у процесі планування витрат державного бюджету в цілому. У моделі Беверіджа можуть застосовуватися різноманітні підходи до фінансування системи охорони здоров'я, але головна роль у забезпеченні фондами належить державному сектору.

Аналізуючи систему охорони здоров'я Фінляндії слід, зазначити, що вона вважається однією з найкращих у світі за своєю доступністю та якістю обслуговування. Її пріоритетами офіційно проголошено зниження рівня захворюваності, запобігання передчасній смертності серед населення, пропаганда здорового способу життя. І не лише проголошено, а й реалізовано. Згідно з конституцією Фінляндії, держава повинна гарантувати кожному надання адекватних соціальних і медичних послуг, а також забезпечувати зміцнення здоров'я населення. Система соціального забезпечення та охорони здоров'я базується на муніципальному соціальному захисті і охороні здоров'я, субсидованих державою. Крім громадського сектора, послуги в даній сфері надаються також приватними підприємствами та недержавними організаціями [1]. Існує кілька загальноновизначених переваг охорони здоров'я Фінляндії. По-перше, це взаємна довіра і співпраця медустанов і відсутність конкуренції між ними. Серед інших чеснот фінської системи охорони здоров'я експерти відзначають відсутність у ній корупції, одну з найкращих у світі систем статистичних підрахунків, низькі адміністративні витрати й витрати на посередників. Ще один плюс – присвоєння кожному громадянину Фінляндії (з самого народження) особистого ідентифікаційного коду, завдяки якому можна отримати всю інформацію про стан його здоров'я. Фінляндія не діє за шаблоном в організації системи охорони здоров'я [2].

Національний план розвитку соціального забезпечення і охорони здоров'я у період з 2012 по 2015 роки був керівним стратегічним інструментом, який використовується для управління і реформування соціальної політики в галузі охорони здоров'я. Програма соціального забезпечення та охорони здоров'я складалася з двох частин кожна з яких мала чітко визначені завдання. Перша, мала за мету зменшення нерівності серед населення, забезпечення добробуту і охорону здоров'я шляхом профілактичної роботи з особами, що входять до груп ризику, з неблагополучними сім'ями, підтримки таких сімей з метою попередження ризиків і насильства.

Друга, була направлена на соціальне забезпечення і покращення сервісних послуг в закладах охорони здоров'я. За задумом цей напрямок повинен був забезпечуватися наданням якісних послуг, налагодженої служби та кваліфікованого персоналу, чіткого управління системою. Цільові показники планувалося досягнути в рамках шести підпрограм.

Загалом, програма визначала основні соціальні завдання політики в галузі охорони здоров'я, пріоритетні

напрямки дій щодо діяльності в області розвитку і моніторингу, а також необхідні проекти законодавчих актів, керівні принципи та рекомендації, які сприяють поліпшенню реалізації програми. Її мета полягала в тому, що національні, регіональні і місцеві актори працюють разом, щоб реалізувати реформи [3].

З квітня 2016 року Уряд запустив новий соціальний проект, який є частиною адміністративної реформи і триватиме до 2019 року. Основними проектними питаннями є санітарно-епідеміологічне благополуччя, удосконалення фінансових механізмів, розробка стратегій і тактичних дій при надзвичайних ситуаціях, соціальний захист та охорона здоров'я. Доречно буде відмітити, що до проведення реформи долучилися всі міністерства, муніципалітети і служби [4].

Що стосується організаційної структури Норвезької системи охорони здоров'я то вона побудована на принципі рівного доступу до послуг для усіх громадян, незважаючи на їх соціальний або економічний статус і географічне проживання.

Здоров'я норвежців значно покращилося протягом ХХ століття і особливо в останні десятиліття. А вже після 1970 року Урядом робилося все можливе для покращення гігієни, забезпечення громадян щепленнями і підвищення рівня життя. У 1980-х роках були проведені належні заходи по профілактиці захворювань ВІЛ/СНІД, що і зараз дозволяє тримати показники на мінімальній позначці. Відповідно з норвезьким Законом про інфекційні захворювання, всі консультування і лікування заражених осіб проводиться безкоштовно. Протягом останніх десятиліть вдалося знизити підліткову вагітність: якщо в 1970-і році число пологів у підлітків складало 20% то у 2005 році цей показник становив менше 5%. З прийняттям Закону про аборти в 1978 році вдалося, порівняно з 1970 роком стабілізувалися в діапазоні 14 000 – 16 000 в рік. Дещо повільно відбуваються зрушення у профілактиці тютюнопаління та ожиріння, хоча і відчувається позитивна динаміка. Значні результати досягнуті в профілактиці стоматологічних захворювань, особливо серед дітей [5, с. 8–9].

Сьогодні політика Уряду Норвегії, Міністерства охорони здоров'я і соціальної політики направлена на: розроблення положень і запровадження політики у напрямку використання речовин у медичних цілях, що мають здатність полегшувати біль [6], політики направленої на боротьбу з наркотичними речовинами [7], підтримку міжнародної політики у боротьбі з контрабандою наркотичних речовин, запобігання корупції, а також дотримання права людини і утвердження чіткої позиції до застосування смертної кари за такі злочини [8], підготовку проекту Закону про зміну статі, що покликаний покращити фізичне і психологічне здоров'я громадян які потребують своєї визначеності у суспільстві [9], міжнародну співпрацю, що стосується розроблення рекомендацій з підготовки та навчання кваліфікованого медичного персоналу, адже за попередніми прогнозами ВООЗ до 2030 року виникне потреба у 40 млн. робочих місць у сфері охорони здоров'я, особливо це стосується країн з середнім рівнем економіки [10].

У лютому 2016 року уряд Швеції ухвалив нову цілісну стратегію подолання вживання алкоголю, наркотиків, допінгу і тютюну (ANDT) на період 2016–2020 рр. У новій стратегії уряд вживає додаткові заходи по підвищенню

активності в цій сфері для досягнення мети: суспільство, вільне від наркотиків і допінгу, зниження небезпек пов'язаних з алкоголем, зниження вживання тютюну [11].

В межах досягнення глобальних Цілей до 2030 року Уряд займається питаннями сексуального та репродуктивного здоров'я та прав дівчат і жінок з точки зору роботи щодо забезпечення гендерної рівності в Швеції [12].

Характерним для політики збереження здоров'я у Швеції, є те, що реалізація заходів покладається не виключно на Міністерство охорони здоров'я і соціальної політики, а і на інші міністерства та муніципалітети. Зокрема, це стосується усіх проявів соціальної турботи, підтримки та допомоги, що надається для людей, які є особливо вразливими або зазнають труднощів. Ця область охоплює індивідуальну та сімейну турботу, роботу з неповнолітніми, підтримку людей з обмеженими можливостями та догляду за людьми похилого віку [13]. Міжнародна політика збереження здоров'я, також направлена на покращення умов праці працівників текстильної галузі Народної Республіки Бангладеш, співробітництва по сталому використанню океанів, морів і морських ресурсів [14].

Постійні соціологічні дослідження підтверджують, що населення Данії демонструє повне задоволення сформованою системою охорони здоров'я. Останнім часом організація медичної допомоги Данії орієнтована переважно на амбулаторну допомогу, а також на систему лікарняного обслуговування за оплатою за результат – систему клініко-діагностичних груп (DRG), яка налічує 678 стаціонарних DRG-груп та 198 DAGS-груп (для амбулаторних хворих). Данська система DRG була розроблена національними органами охорони здоров'я на базі системи Nordic-DRG. На цій основі розраховані й тарифи оплати лікарняної допомоги за результатами діяльності [15].

Міністерство охорони здоров'я відповідає за адміністративні функції по відношенню до організації та фінансування системи охорони здоров'я, психіатрії та медичного страхування, а також затвердження лікарських засобів для аптечного сектору [16].

Сьогодні, політика Уряду Данії у збереженні здоров'я реалізовується за такими напрямками: рекомендації і поради щодо здорового харчування (Nordic Nutrition Recommendations (NNR) опубліковуються кожні вісім років з 1980 року. Правила встановлюють принципи для дієтичного складу і рекомендації споживання поживних речовин, що становлять основу національних дієтичних рекомендацій у країнах Північної Європи [17]; гендерна рівність між чоловіками і жінками є умовою для успіху скандинавської моделі і сучасних скандинавських держав загального добробуту [18]; співпраця спрямована на сприяння безпеки в усьому Північному регіоні шляхом запобігання радикалізації і насильницького екстремізму. Програма є частиною більш великої скандинавської програми Ради міністрів з питань демократії, інтеграції та безпеки, і включає в себе мережі, обмін знаннями і спілкування для політиків, керівників і фахівців-практиків з північних міст [19]; Рада Міністрів Північних Країн співпрацює, щоб дати гарну освіту й створити науково-дослідницьке співтовариство в Північному регіоні – для дітей, молоді і дорослих, з метою підвищення мобільності, та визначення політичних пріоритетів [20];

також, політика спрямована на біоекономіку, ця ініціатива направлена на підтримку проектів і програм в межах Північного співробітництва на покращення ситуації в Арктиці, в регіоні Балтійського моря і Північного регіону [21]; співробітництво в галузі охорони здоров'я і соціального забезпечення, соціальних прав для всіх громадян Північних країн, з метою запобігання соціальної нерівності, уникнення маргіналізації соціально вразливих осіб і груп. Також просування інновацій та наукових досліджень з метою створення більш ефективних рішень добробуту в майбутньому [22]; «Зелене зростання» є одним з ключових пріоритетів для співробітництва у найближчі кілька років. Воно передбачає залучення всіх міністерств до партнерства, розробки інноваційних проектів, розширення регіонального ринку, поліпшення інфраструктури, збереження енергетики, вирішення екологічних питань, розробки дієвих схем утилізації відходів, підтримки і фінансування компаній, що залучені до проекту, а також право політичної ініціативи з окреслених питань в ЄС [23].

Управління охорони здоров'я Ісландії є державним органом, на чолі з директором охорони здоров'я який підзвітний Міністерству Добробуту. Роль Управління полягає у просуванні високоякісної і безпечної медико-санітарної допомоги для жителів Ісландії, пропаганди здорового способу життя, а також ефективних заходів щодо профілактики захворювань.

Його діяльність визначена в Директиві про здоров'я та Законі про заходи охорони громадського здоров'я №41/2007. Враховуючи зміст цих двох положень, зрозуміло, що політика Управління охорони здоров'я заснована на підвищенні благополуччя шляхом зміцнення здоров'я, профілактики захворювань, доступності висококваліфікованої медичної допомоги. У діяльність всієї системи охорони здоров'я покладено три основні принципи: чесність, професіоналізм та прогрес. У 2011 році до законів були внесені деякі зміни які стосувалися надання консультацій і порад для міністерств, що реалізують політику в галузі охорони здоров'я в питаннях зміцнення і збереження здоров'я; підтримки і фінансування проектів спрямованих на покращення громадського здоров'я; розробки заходів спрямованих на надання медичних послуг і вирішення конфліктів між пацієнтами та медичним персоналом; моніторинг лікарських засобів; приведення в належний стан бази даних на предмет стану здоров'я населення з метою використання даних в наукових розробках; контроль за видачею ліцензій на медичну практику та медичний догляд [24].

І нарешті, дану групу доповнює Гренландія. Автономна країна у складі Королівства Данія, розташована між Північно-Льодовитим та Атлантичним океаном, на схід від Канадського Арктичного архіпелагу. Хоча, географічно, Гренландія є частиною Північної Америки, проте, більш ніж тисячоліття підтримує тісні політичні, культурні і економічні зв'язки з Європою (особливо з Норвегією і Данією, які в минулому були колоніальними державами, а також з сусідньою Ісландією). Острів Гренландія став данською колонією в 1775 році. У 1953 Данія переглянула свою Конституцію і зробила Острів Гренландія широким автономією, згідно з якою у острова є право на самовизначення в сфері охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення [25].

Уряд перейняв на себе відповідальність за охорону здоров'я в січні 1992. Усі повноваження були передані Дирекції Здоров'я. Територія ділиться на 16 муніципалітетів. В кожному існує центр відповідальний за надання первинної медичної допомоги. Система працює частково через схему страхування, частково платежем. Всі стоматологічні послуги є безкоштовними. Однак, дантисти можуть пропонувати свої послуги в поза робочий час на платній основі [26].

Гренландська демографічна структура, швидкі епідеміологічні зміни вимагають від системи охорони здоров'я та лікарів, що переважно працюють у сільській місцевості цілодобового обслуговування, а це лягає тягарем на економіку країни. Уряд прийняв ці виклики і намагається покращити життя регіонів. Зокрема, налагоджується система телемедицини і запроваджується електронна файлова система. Для покращення системи запроваджується краща клінічна практика, нагляд і моніторинг [27].

Серед основних проблем в охороні здоров'я є великий показник самогубств, що викликаний депресивними станами. В Гренландії діє урядова програма «Проживи життя». Влада виділяє кошти на профілактику самогубств та депресії. Щороку на острові вкорочують собі віку приблизно 50 людей. Найчастіше – молодь у віці 15–19 років. Ці стани пов'язують з одноманітною їжею, що багата на морепродукти, відсутністю різноманіття у виборі професій, полярний день [28].

Пропаганда здорового способу життя є досить новою галуззю в Гренландії. Протягом останніх кількох років політики усвідомили, наскільки важливо проводити пропаганду здорового способу життя [29].

Особливо гостро це питання стоїть в рідко-населених частинах Гренландії, де проживає специфічне населення. Наприклад, одна з найбільших проблем – місцеві ескімоси. Вони мають завелику допомогу від Уряду – 3 тисячі євро щомісяця. Однак, це не стимулює їх працювати й навчатися. Вони живуть у державних будинках, і всі кошти витрачають на алкоголь. Між ними та європейцями дуже помітний культурний розрив [30]. Загалом, запровадження політики збереження здоров'я і здорового способу життя покладається на профілактичні ради за участю поліції, фахівців системи охорони здоров'я, муніципалітету. Вони співпрацюють з Департаментом охорони здоров'я і реалізують проекти і національні стратегії у своїх місцевостях. Серед основних заходів, які проводять профілактичні ради це підтримка і надання допомоги молодим жінкам після пологів з метою подолання побутових проблем а також збереження сім'ї, попередження дитячого алкоголізму, протидії наркоманії, а також проведення семінарів для самотніх людей [29].

Висновки. Отже, в ході проведеного аналізу скандинавських країн щодо запровадження політики збереження здоров'я можна зробити висновок, що більшість з них історично підтримували традицію збереження здоров'я ще з 1970 років, тому сьогодні мають високі показники рівня громадського здоров'я. Також, деякі країни на законодавчому рівні визначали пріоритет профілактичних заходів і запровадження здорового способу життя. Для всіх країн, як позитивне, слід відмітити абсолютну взаємодію між профільними міністерствами та їх органами і міністерствами, дотичними до галузі охорони здоров'я. Це говорить про те, що Уряди цих країн

мають політичну волю у питаннях збереження здоров'я, розуміють її важливість для економічного зростання та благополуччя країн, ведуть міжнародну політику у цьому напрямку та виробляють стратегії до 2030 року в межах міжнародних угод.

Подальші розвідки та можливе запозичення досвіду для системи охорони здоров'я України у питанні збереження здоров'я нами вбачається у частині запозичення досвіду Гренландії у створенні профілактичних рад у сільських місцевостях з покладенням на них відповідних функцій.

Список використаних джерел

1. Система охорони здоров'я Фінляндії. Юрій Матвієнко. Журнал «Медицина світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.msvitu.com
2. Охорона здоров'я у Фінляндії – індивідуальний портрет. Медична газета України «Ваше здоров'я». Опубліковано 13/06/2014 в Європейській досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vz.kiev.ua/oxorona-zdorovya-u-finlyandi%D1%97-individualnij-portret/>
3. National Development Programme for Social Welfare and Health Care (Kaste) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stm.fi/en/kaste-programme>.
4. Sote- ja aluehallintouudistus on suurimpia hallinnon ja toimintatapojen uudistuksia, mitä Suomessa on tehty [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alueuudistus.fi/etusivu>
5. Johnsen JR. Health Systems in Transition: Norway. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies, 2006. – P.167
6. UNGASS 2016: Side event: Addressing global disparities in access to controlled substances for medical purposes, with focus on treatment and pain relief [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ungass-2016-side-event-addressing-global-disparities-in-access-to-controlled-substances-for-medical-purposes-with-focus-on-treatment-and-pain-relief/id2484770/>
7. UNGASS 2016: Round table 1: Demand reduction and related measures, including prevention and treatment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ungass-2016-round-table-1/id2484765/>
8. Drug use is a health issue [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/drug-use-is-a-health-issue/id2484706/>
9. Easier to change legal gender [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/easier-to-change-legal-gender/id2480677/>
10. Bent Høie to take part in UN High-Level Commission on Future Health Employment and Economic Growth [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/bent-hoie-to-take-part-in-un-high-level-commission-on-future-health-employment-and-economic-growth/id2477976/>
11. Anell A, Glenngård AH, Merkur S. Sweden: Health system review. Health Systems in Transition, 2012, 14(5):1–159.
12. Continuity and long-term thinking in ANDT work [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/government-policy/public-health>
13. Gender equality and sustainable development on the agenda of the UN Commission on the Status of Women in New York [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/government-policy/gender-equality>
14. Social care [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=en&u=http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-health-and-social-affairs/&prev=search>
15. Sustainable development policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.se/government-policy/sustainable-development-policy/>
16. Данія: державний сектор гарантує якість. Марина Шевченко, Медична газета «Ваше здоров'я» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pharma.net.ua/publications/articles/11416-derjavnijsektor-garantuye-iajist>
17. Organisation Chart [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/fakta-om-norden-1/the-ministries-in-the-nordic-countries/ministries-in-denmark/>

18. Nordic Nutrition Recommendations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-nutrition-recommendation>
19. Nordic cooperation on gender equality [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/det-nordiska-samarbetet-om-jaemstaellde>
20. Nordic Safe Cities [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-safe-cities>
21. Education and research in the Nordic Region [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/education-and-research-in-the-nordic-region>
22. Nordic Bioeconomy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-bioeconomy>
23. Health and social affairs policies in the Nordic Region [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/sosial-og-helsepolitik-i-norden>
24. Green Growth The Nordic Way [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norden.org/en/theme/green-growth/the-prime-ministers-green-growth>
25. The Directorate of Health [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.landlaeknir.is/english/>
26. Гренландія проголосувала за розширення автономії в складі Данії. «Корреспондент» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/659086-grenlandiya-progolosuvala-za-rozshirennya-avtonomiyi-v-skladi-daniyi>
27. Health care in the circumpolar world: Greenland. Birger Aaen-Larsen, MD, MPH. Rural Health Management, Nuuk, Greenland. Circumpolar Health 2003. Nuuk. P.42–53.
28. Health care and health care delivery in Greenland. Niclasen B, Mulvad G. Int J Circumpolar Health. 2010 Dec; 69(5):437–47. Epub 2010 Nov 29.
29. Найбільше самогубств на 100 тисяч людей у Гренландії. Оксана Снігур, Олег Снігур, Світлана Грезда, Катерина Гончарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/events-journal/_najbilshe-samogubstv-na-100-tisyach-lyudej-u-grenlandiyi-383
30. How to Develop a Health Promoting Project in the Arctic – Visit to Paamiut [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gnhblog.com/tag/greenland/>

References

1. Systema okhorony zdorov'ia Finliandii. Yurii Matviienko. Zhurnal «Medytsyna svitu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.msvitu.com
2. Okhorona zdorov'ia u Finliandii – indyvidualnyi portret. Medychna hazeta Ukrainy «Vashe zdorov'ia». Opublikovano 13/06/2014 v Yevropeyskyi dosvid [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.vz.kiev.ua/oxorona-zdorovya-u-finlyandi%D1%97-individualnij-portret/>
3. National Development Programme for Social Welfare and Health Care (Kaste) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://stm.fi/en/kaste-programme>.
4. Sote- ja aluehallintouudistus on suurimpia hallinnon ja toimintatapojen uudistuksia, mitä Suomessa on tehty [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://alueuudistus.fi/etusivu>
5. Johnsen JR. Health Systems in Transition: Norway. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe on behalf of the European Observatory on Health Systems and Policies, 2006. – P.167
6. UNGASS 2016: Side event: Addressing global disparities in access to controlled substances for medical purposes, with focus on treatment and pain relief [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ungass-2016-side-event-addressing-global-disparities-in-access-to-controlled-substances-for-medical-purposes-with-focus-on-treatment-and-pain-relief/id2484770/>
7. UNGASS 2016: Round table 1: Demand reduction and related measures, including prevention and treatment [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/ungass-2016-round-table-1/id2484765/>
8. Drug use is a health issue [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/drug-use-is-a-health-issue/id2484706/>
9. Easier to change legal gender [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/easier-to-change-legal-gender/id2480677/>
10. Bent Hoie to take part in UN High-Level Commission on Future Health Employment and Economic Growth [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/bent-hoie-to-take-part-in-un-high-level-commission-on-future-health-employment-and-economic-growth/id2477976/>
11. Anell A, Glengård AH, Merkur S. Sweden: Health system review. Health Systems in Transition, 2012, 14(5):1–159.
12. Continuity and long-term thinking in ANDT work [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.government.se/government-policy/public-health>
13. Gender equality and sustainable development on the agenda of the UN Commission on the Status of Women in New York [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.government.se/government-policy/gender-equality>
14. Social care [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=en&u=http://www.government.se/government-of-sweden/ministry-of-health-and-social-affairs/&prev=search>
15. Sustainable development policy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.government.se/government-policy/sustainable-development-policy/>
16. Daniia: derzhavnyi sektor harantuie yakist. Maryna Shevchenko, Medychna hazeta «Vashe zdorov'ia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pharma.net.ua/publications/articles/11416-derzhavni-sektor-garantye-iakist>
17. Organisation Chart [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/fakta-om-norden-1/the-ministries-in-the-nordic-countries/ministries-in-denmark/>
18. Nordic Nutrition Recommendations [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-nutrition-recommendation>
20. Nordic Safe Cities [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-safe-cities>
21. Education and research in the Nordic Region [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/education-and-research-in-the-nordic-region>
22. Nordic Bioeconomy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/nordic-bioeconomy>
23. Health and social affairs policies in the Nordic Region [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/sosial-og-helsepolitik-i-norden>
24. Green Growth The Nordic Way [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.norden.org/en/theme/green-growth/the-prime-ministers-green-growth>
25. The Directorate of Health [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.landlaeknir.is/english/>
26. Hrenlandiia proholosuvala za rozshyrennia avtonomii v skladi Dani. «Korrespondent» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/world/659086-grenlandiya-progolosuvala-za-rozshirennya-avtonomiyi-v-skladi-daniyi>
27. Health care in the circumpolar world: Greenland. Birger Aaen-Larsen, MD, MPH. Rural Health Management, Nuuk, Greenland. Circumpolar Health 2003. Nuuk. P.42–53.
28. Health care and health care delivery in Greenland. Niclasen B, Mulvad G. Int J Circumpolar Health. 2010 Dec; 69(5):437–47. Epub 2010 Nov 29.
29. Naibilshe samohubstv na 100 tysiach liudei u Hrenlandii. Oksana Snihur, Oleh Snihur, Svitlana Hrezda, Kateryna Honcharova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/ru/articles/events-journal/_najbilshe-samogubstv-na-100-tisyach-lyudej-u-grenlandiyi-383
30. How to Develop a Health Promoting Project in the Arctic – Visit to Paamiut [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://gnhblog.com/tag/greenland/>

Spivak M. V., PhD in Juridical sciences, doctoral, Institute of state and law V. M. Koretsky of NAS Ukraine (Ukraine, Kyiv), moya_posmishka@mail.ru

The experience of Scandinavian countries in conducting policy of preservation of health

In the article the analysis of Scandinavian countries (Norway, Sweden, Finland, Denmark, Iceland, Greenland) regarding the introduction of a policy of preservation of health. It was found that most countries historically maintained a tradition of preservation of health. Given the direction in which the policy of preserving health. Focuses on the partnership between relevant ministries and their agencies and ministries relevant to the healthcare sector in the implementation of the policy of preservation of health. The analysis gives the opportunity to learn from the experience and the opportunity to take it into account in the reform of health of Ukraine.

Keywords: politics, health, preservation of health, prevention, health system, healthy lifestyles, social development, partnership.

Сливак М. В., кандидат юридических наук, докторант,
Інститут держави та права ім. В. М. Корецького
НАН України (Україна, Київ), *moja_posmishka@mail.ru*

Опыт скандинавских стран в введении политики сохранения здоровья

Проведен анализ скандинавских стран (Норвегия, Швеция, Финляндия, Дания, Исландия, Гренландия) относительно введения политики сохранения здоровья. Установлено, что большинство стран исторически поддерживали традицию сохранения здоровья. Перечислены направления, по которым осуществляется политика сохранения здоровья. Делается акцент на партнерстве между профильным министерством и его органами и министерствами, имеющими отношение к отрасли здравоохранения во внедрении политики сохранения здоровья. Анализ дает возможность изучить имеющийся опыт и возможность его применения при реформировании здравоохранения Украины.

Ключевые слова: политика, здоровье, сохранение здоровья, профилактика, система здравоохранения, здоровый образ жизни, социальное развитие, партнерство.

* * *

УДК 327(560:73):323.1(560)=(222.5)

Корчинський М. В.,

аспірант, Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ),
maxymkorchynskyy@gmail.com

Двосторонні відносини Іракського Курдистану після завершення війни в Іраку (2003–2011 рр.)

Висвітлюються двосторонні відносини Іракського Курдистану в період після завершення війни в Іраку. Метою цієї статті є дослідження становлення автономії іракських курдів в 2003–2011 роки та аналіз їх відносин із основними акторами, пов'язаними з «курдським питанням». Особлива увага приділяється аналізу відносин Регіонального уряду Курдистану з центральним урядом Іраку, Турецькою Республікою та США. У статті також показані основні досягнення та провали іракських курдів у розбудові їхньої автономії. Показано взаємозв'язок розвитку Іракського Курдистану із внутрішньополітичною ситуацією в Іраку та зовнішньополітичною ситуацією на регіональному та на міжнародному рівнях.

Ключові слова: Регіональний уряд Курдистану, Ірак, США, Турецька Республіка, Демократична партія Курдистану (ДПК), Патріотичний союз Курдистану (ПСК).

Поряд з невирішеним арабо–ізраїльським конфліктом в регіоні Близького та Середнього Сходу існує проблема, яка має тривалу історію свого виникнення та розвитку. Вона проявляла себе в тій чи іншій мірі протягом ХХ ст., проте різко загострилася внаслідок війни в Перській затоці в 1991 р., і надалі стала важливим фактором регіональної та міжнародної політики. Мова йде про «курдське питання», в основі якого лежить питання самовизначення курдського народу як найбільшої бездержавної етнічної спільноти на Близькому та Середньому Сході. Один з найважливіших його аспектів – розділення курдів, які проживають сьогодні в суміжних державах – Туреччині, Іраку, Ірані та Сирії. При збереженні багатьох загальних рис в суспільно–політичному становленні курдського народу, проявилися і специфічні особливості в долях курдів в окремих частинах розділених територій. Чільне місце в розвитку національного руху курдів у Новітні Часи судилося зайняти Іракському Курдистану. Іракські курди досягли найбільших успіхів на шляху державотворення, створивши автономію у складі Іраку [1, с. 205].

Вибір теми обумовлюється недостатнім висвітленням в українській науці теми становлення Іракського Курдистану в процесі післявоєнної відбудови Іраку, а також його відносин з регіональними і міжнародними акторами.

Проблематика розвитку Іракського Курдистану після війни в Іраку 2003 р. досліджувалася такими вторами як

Л. Андерсон, О. Жигаліна, К. Їлдіз, Д. Наталі, Г. Стенсфілд, М. Хорев. Серед дослідників відносин Регіонального уряду Курдистану з Туреччиною та США варто відзначити М. Гантера та Г. Дженкінса.

Метою роботи є дослідження становлення автономії Іракських курдів в 2003–2011 рр. та аналіз взаємин Іракського Курдистану із основними сторонами, пов'язаними із «курдським питанням». При цьому необхідно розв'язати декілька завдань:

– Розглянути розвиток Іракського Курдистану після вторгнення американських військ та їх союзників до Іраку в 2003 р. і визначити основні досягнення та провали іракських курдів в 2003–2011 рр.

– Проаналізувати відносини Регіонального уряду Курдистану з центральним урядом Іраку та сформулювати спірні питання у їхніх двосторонніх відносинах.

– Проаналізувати курдсько–турецькі відносини та окреслити їх основні проблемні питання і питання співпраці.

– Охарактеризувати відносини Іракського Курдистану із США, враховуючи істотну роль Вашингтона у післявоєнній відбудові Іраку.

Історія автономії Іракського Курдистану почалася з укладенням березневої угоди 1970 р. між курдською опозицією, на чолі з видатним військовим і політичним діячем Мустафою Барзані (1903–1979 рр.), та Іракським урядом. Однак, невдовзі між курдами та керівництвом Іраку знову відновився збройний конфлікт. Іракський Курдистан зазнав дуже істотних руйнувань і людських втрат, внаслідок Ірано–Іракської війни (1980–1988 рр.), але найбільше під час кампанії геноциду «Анфаль».

Після війни в Перській затоці та провалу наступного повстання у березні 1991 р., курдському народу загрожувала небезпека покарання, з боку наступаючої армії Іраку. Його врятувало втручання зовнішніх сил: 5 квітня 1991 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію №688. Згідно неї в Північному Іраку встановлювалася зона безпеки і безпілотна зона північніше 36-ї паралелі. З цієї зони були повністю виведені іракські війська, а провінції Сулейманія, Ербіль і Дохук разом утворили так званий «Вільний Курдистан» [1, с. 222]. Дана резолюція була символічною, оскільки, можливо, вперше курди удостоювалися такої офіційної згадки і захисту на міжнародному рівні [6, с. 35]. В 1992 р. дві основні політичні партії іракських курдів, Демократична партія Курдистану (ДПК) та Патріотичний союз Курдистану (ПСК), утворили напівавтономний Регіональний уряд Курдистану (РУК). Так почала розвиватися де-факто незалежна Курдська держава. Проте, ДПК і ПСК фактично розпочали громадянську війну одне проти одного в 1994 р. Курдська громадянська війна завершилася підписанням Вашингтонської угоди у вересні 1998 р. між головними курдськими партіями за посередництва США. Мир і відносне зростання розпочалися в Курдському автономному районі (КАР).

В березні 2003 року відбулася подія, яка мала дуже важливе значення для подальшого розвитку автономії іракських курдів та надала нового імпульсу курдському питанню – вторгнення США та його союзників до Іраку.

Варто відзначити, що подальший розвиток та існування РУК визначається суспільно–політичною ситуацією та трансформацією Іракської держави, політичними змінами на регіональному (Близький та Середній Схід)

та міжнародному рівнях. Таким чином, для Іракського Курдистану критично важливими є його відносини відповідно з центральною владою в Багдаді, країнами-сусідами (особливо Туреччиною) і США. Багато в чому доля КАР залежатиме і від самих курдів, зокрема їх згуртованості, проведення реформ в соціально-економічній сфері та готовності відповідати майбутнім викликам.

Іракський Курдистан в 2003–2011 рр. та відносини з центральною владою Іраку

Після падіння режиму Саддама Хусейна в результаті військової інтервенції США та їх союзників до Іраку в 2003 р., іракські курди отримали чудову нагоду зміцнити і розширити свою автономію, одночасно забезпечивши власні права. Активна участь курдів в Іракській війні в якості активних союзників Вашингтона значно посилила їхні позиції в Іраку та перетворила курдське питання на важливий фактор регіональної політики.

Повалення С. Хусейна зробило політичну систему Іраку відкритою для змін. В такій ситуації іракські курди зробили стратегічний вибір на користь закріплення та розбудови своєї автономії у складі Іракської держави [13, с. 219]. При цьому, федерація із широкими правами своїх суб'єктів розглядалася керівництвом Іракського Курдистану як найоптимальніша форма майбутнього державного устрою Іраку. Курди прийняли як найактивнішу участь у розробці постійної конституції Іракської держави. Їм вдалося відстояти практично всі свої основні пропозиції щодо проекту основного закону Іраку. Такому успіху курдів посприяв їх політичний вплив, що здійснювався через значну курдську фракцію (77 із 275 місць) в перехідному Іракському парламенті, наявність своїх представників на важливих урядових постах. Крім того президентом Іраку став Джалал Талабани, перший в історії країни президент-курд.

На референдумі 15 жовтня 2005 р. була затверджена постійна іракська конституція, в якій законодавчо визначалася і закріплювалася курдська автономія як федеральний суб'єкт Іраку. Крім того курдська мова разом з арабською визнавалася офіційною в Іракській державі.

Загалом іракські курди почали тісніше співпрацювати між собою. Основні партії Іракського Курдистану – ДПК та ПСК, виступили об'єднаним списком на виборах до парламенту Іраку в січні та грудні 2005 р.

Постійна конституція 2005 року і обрання президентом Іраку курда Дж. Талабани виділяються як два найпомітніші досягнення іракських курдів в 2003–2011 рр. [14, с. 1349].

7 травня 2006 р. відбулася дуже важлива політична подія в Курдському автономному районі. В столиці Іракського Курдистану Ербілі був оголошений склад першого з часів падіння режиму С. Хусейна об'єднаного кабінету регіонального уряду Курдистану. Ця подія мала велике історичне значення, фактично завершуючи тривале протистояння основних політичних партій курдів, яке раніше призвело до братовбивчої війни та поділу РУК на дві частини з адміністраціями в Ербілі (ДПК) і Сулейманії (ПСК) [1, с. 246]. Так був закладений фундамент єдності курдських політичних сил та подальшого розвитку Іракського Курдистану. Проте, процес об'єднання двох курдських адміністрацій неодноразово затягувався та не був доведений до кінця.

Варто відмітити, що на політичній арені курдської автономії Іраку в період з 2003 до 2011 рр. традиційно продовжували домінувати Демократична партія Курди-

стану під керівництвом Масуда Барзани і Патріотичний союз Курдистану під керівництвом Джалала Талабани. З часом почала поширюватися критика на адресу керівництва обох партій. Їх звинувачували в обмеженні політичного простору Регіонального уряду Курдистану, корупції, непотизмі, нездатності відстоювати основні інтереси та цілі руху іракських курдів. В авангарді опозиції стала нова курдська партія «Горан» («Зміни») [14, с. 1352]. Користуючись популярністю серед молоді «Горан» переміг в місті та провінції Сулейманії на виборах до парламенту Іракського Курдистану (2009 р.) та парламенту Іраку (2010 р.). Показово, що провінція та однойменне місто Сулейманія вважалися базовим регіоном Патріотичного союзу Курдистану.

Автономія іракських курдів переживала бурхливий економічний розвиток з 2003 року завдяки відносно високому рівню безпеки. Проводилося активне залучення іноземних інвестицій в регіон. Зокрема іноземний капітал вкладався в розвиток сільського господарства, туризму, будівництва. Однак видобування нафти і газу було найперспективнішою сферою економіки Курдистану. Іракський Курдистан володіє значними запасами нафти, що робить його привабливим для закордонних партнерів. Проте питання розділу нових неосвоєних нафтогазових родовищ, а також розподіл надходжень від торгівлі енергоресурсами між Ербілем та Багдадом залишаються невирішеними.

На жаль, деякі фактори негативно впливали на стан економіки Регіонального уряду Курдистану. Не були закладені основи нової відкритої економічної моделі, яка б базувалася на ринковій конкуренції. Натомість, зберігалися покровительські відносини, за яких успішними були компанії наближені до керівництва або ДПК або ПСК. Фактично в Іракському Курдистані продовжувала діяти кланова економіка. В регіоні процвітала контрабанда, яка свого часу дала можливість вижити іракським курдам в умовах подвійної економічної блокади, встановленої С. Хусейном і міжнародним співтовариством (ембарго на продаж іракської нафти). Різно зростала нерівність в доходах між малою, але багатою групою курдів, близьких до лідерів автономії та великою, але бідною частиною населення РУК [5, с. 7].

Все ж Курдська автономія Іраку залишалася єдиним острівцем безпеки і стабільності в Іраку у порівнянні з його іншими територіями. Не останню роль в цьому відіграли досвід у організації і розбудові напівнезалежного утворення та досвідчені і чисельні курдські воєнізовані формування «пешмерга».

Потрібно зазначити, що доля Іракського Курдистану є невіддільною від подальшого розвитку подій в Іраку, зокрема його післявоєнного становлення. Тому необхідно звернути особливу увагу на відносини курдів з центральною владою в Багдаді.

Незважаючи на те, що курди залишаються у складі Іраку та активно приймають участь в облаштуванні післявоєнної політичної системи країни їх відносини з Багдадом є далекими від конструктивних. Протягом періоду з 2003 до 2011 рр. неодноразово виникали конфліктні ситуації, що могли перерости у відкрите збройне протистояння. Яскравим прикладом стали події довкола міста Ханакін в 2008 р., коли іракські сили безпеки вимагали від курдських «пешмерга» покинути місто, де останні забезпечували безпеку. Відмова курдів

спровокувала загострення політичного напруження, що зрештою вирішилось за сприяння США.

Потрібно зазначити наступну тенденцію, що впливала на градус загострення взаємин між Регіональним урядом Курдистану та центральною владою в Багдаді: якщо остання була ослабленою, то вона шукала компромісів з курдами. Як тільки іракське керівництво почувалося достатньо сильним, то відразу порушувало попередні домовленості з іракськими курдами та посилювало дії по централізації політичної влади та контролю.

Можна виділити наступні критичні питання у взаємовідносинах між Ербілем та Багдадом, які визначатимуть характер двосторонніх відносин:

– Форма майбутнього устрою Іраку. Курди виступають за децентралізовану державу, в той час як більшість іракських арабів за відновлення сильної централізованої влади.

– Спірні території, за контроль на якими сперечаються РУК та Іракське керівництво. До спірних територій належить частини провінцій Ніневея, Діяла, Ербиль і Кіркук. Особливо запеклі суперечки відбуваються довкола міста Кіркук, в надрах якого знаходяться значні запаси нафти.

– Спір щодо іракського нафтогазового закону, який стосується питання укладення контрактів для майбутньої розробки іракських нафтових ресурсів. Цей закон буде важливим елементом у визначенні природи федералізму в Іраку і, можливо, визначатиме курс Регіонального Уряду Курдистану [9, с. 10].

– Статус збройних воєнізованих курдських формувань «пешмерга».

Відносини Регіонального уряду Курдистану з Турецькою Республікою

Зважаючи на те, що в Турецькій Республіці проживає найбільша кількість курдів (близько 14 млн.) та політичну, економічну і військову вагу останньої, відносини з Анкарою є найважливішими для Регіонального уряду Курдистану на регіональному рівні.

Війна в Іраку 2003 р. стала серйозним регіональним викликом для Турецької Республіки. Утворення незалежного Курдистану, в результаті можливого розпаду Іракської держави, що спричинить подальшу активізацію сепаратизму турецьких курдів, перетворилося на основний безпековий подразник для офіційної Анкари. Даний чинник багато в чому визначав політику Туреччини до Іракського Курдистану до 2003 р. Він посилювався ще й тим, що в результаті відмови Турецького парламенту 1 березня 2003 р. надати територію країни американським військовим для участі у воєнній операції проти Іраку, Туреччина ускладнила свої відносини із США та втратила можливість впливати на післявоєнну відбудову Іраку. Загалом Анкара виступала за збереження Іраку в усталених кордонах як унітарної держави, де курди є однією з національних меншин.

Зважаючи на позицію країн регіону та міжнародних акторів, а особливо Туреччини та США, іракські курди зняли з порядку денного гасло проголошення незалежності Курдського регіону Іраку. Акцент був зроблений на поступове і поетапне розширення автономії в складі федеративного Іраку.

Керівництво РУК намагалося перевести відносини із офіційною Анкарою у взаємовигідне та конструктивне русло. Основою для нормалізації двосторонніх відносин

мала стати економіка [9, с. 4]. Курди заохочували турецькі інвестиції в Іракський Курдистан, розвивали двосторонню торгівлю та співпрацю в енергетичній сфері. Поступово Туреччина стала основним економічним і регіональним партнером РУК. З одного боку така тенденція позитивно відобразилася на курдсько–турецьких відносинах та економіці курдської автономії. Проте, з другого боку Туреччина отримала істотний важіль впливу та тиску на керівництво Регіонального уряду Курдистану через економічну прив'язаність останнього до свого північно–східного сусіда. Зокрема, Турецька Республіка в 2007 р. тимчасово закрила пункти пропуску на кордоні та свій повітряний простір для іракських курдів, завдавши їм значних економічних втрат [11, с. 121].

Напруження у відносинах між РУК та Туреччиною зберігалось через бажання курдів приєднати місто Кіркук та прилеглі до нього землі, а також діяльність на півночі Іраку турецької антиурядової Робітничої Партії Курдистану [4, с. 28]. Так, місто Кіркук та прилеглі до нього землі відносилися до так званих «спірних територій», юрисдикцію над якими оспорювали Ербиль та Багдад. Ситуація ускладнювалася наявністю значних нафтових запасів Кіркука. Туреччина вважала, що у разі його приєднання до РУК, курди значно посилять своє економічне становище, а як наслідок – отримають більшу політичну незалежність від Багдаду. Турецькі політичні кола надають дуже великого значення питанню остаточного вирішення статусу Кіркука. Однак, після візиту в лютому 2005 р. високопоставлених представників Туреччини до Іракського Курдистану, один із курдських лідерів Дж. Талабані заявив, що курди згодні відкласти вирішення проблеми Кіркука [2].

Діяльність Робітничої партії Курдистану, кривавий конфлікт Туреччини з якою триває з 1984 р, стала чи не найбільш негативним фактором курдсько–турецьких відносин. РПК використовувала важкодоступні райони Кандільських гір, що знаходяться на території підконтрольній РУК, як свою основну базу та платформу для нападів на турецьких військових. Туреччина дуже гостро реагувала на атаки Робітничої партії Курдистану та тиснула на іракських курдів, щоб останні боролися з бойовиками на своїй території. Проте активність РПК не зменшувалася.

Військово–політичне керівництво Турецької Республіки вирішило провести транскордонну операцію проти бойовиків РПК, після чергового спалаху насильства та серії терористичних атак на своїй території. 21 лютого 2008 р. турецькі військові вторглися в північний Ірак та розпочали військову операцію «Сонце» проти загонів Робітничої партії Курдистану.

Після транскордонної операції збройних сил Туреччини, іракські курди зробили певні кроки для пом'якшення турецької позиції щодо Іракського Курдистану. Зокрема вони провели декілька військових рейдів проти бійців РПК, в кінці 2008 р. Завдяки таким діям, Туреччина почала переговорний процес з представниками Курдистану. Турки вітали такі заходи і змінили риторику відносно курдських офіційних осіб [3].

Поступово Анкара починає сприймати РУК як партнера, а не загрозу національній безпеці, як це було раніше. Такі зміни відбулися під впливом, розробленої міністром закордонних справ Туреччини, Ахметом Давутоглу, політики «нульових проблем», із сусідами. Турецька Республіка прийняла легітимність Регіонального уряду

Курдистану як федерального утворення в рамках Іраку. В жовтні 2009 року А. Давутоглу став першим турецьким чиновником високого рівня, який відвідав Іракський Курдистан. 30 березня 2011 р. прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайїп Ердоган здійснив історичний візит до Курдського регіону Іраку [8].

Відносини Регіонального уряду Курдистану з США

Іракська війна 2003 р. стала вагомим подією не тільки в історії іракських курдів, але і в історії курдсько-американських відносин. Курди відіграли дуже цінну роль для американської військової коаліції в ході війни проти режиму С. Хусейна. Вперше в своїй історії, іракські курди принаймні на певний час отримали впливового міжнародного союзника – США [12, с. 182].

Хоча Вашингтон і розглядав Регіональний уряд Курдистану як де-факто союзника, курдсько-американська співпраця не означала зміни позиції США щодо курдської проблеми в цілому, і до розширення рамок автономії іракських курдів, зокрема. Туреччина, на той час активний опонент РУК, і надалі вважалася важливим стратегічним партнером Сполучених Штатів в регіоні. Американсько-турецьке партнерство залишалося пріоритетним. Виходячи з цього, Ербіль повинен був підтримувати нормальні відносини з Анкарою, оскільки, в можливому протистоянні з турками, Іракський Курдистан не зможе розраховувати на підтримку США [7, с. 94]. Американська адміністрація виступала проти незалежності іракських курдів через побоювання, що такий крок дестабілізує ситуацію в регіоні Близького та Середнього Сходу.

Керівництво Іракського Курдистану цілком усвідомлювало зовнішньополітичну ситуацію та інтереси США в регіоні. Воно прагматично вирішило розбудувати курдську автономію в межах Іраку та приймати конструктивну і активну роль в його внутрішньополітичному житті. Поміж тим, курди виступали важливим елементом «поміркованого блоку» в Іраку, на який намагалися опиратися США у відбудові політичної системи іракської держави. До його складу входили також араби-шіїти – прихильники аятоли аль-Хакіма, та деякі арабські сунітські групи. Саме з лідерами «поміркованого блоку», в тому числі з представниками курдів, президент Джордж Буш проводив телефонні консультації щодо проблем відбудови післявоєнного Іраку в 2006 р. [4, с. 58].

Керівництво іракських курдів розуміло, що рівень їх підтримки з боку США може змінитися в майбутньому. Передвісником такої можливої зміни стала доповідь Групи з вивчення Іраку в грудні 2006 року. В ній було запропоновано пожертвувати побудовою федерального устрою Іраку на користь відтворення централізованої держави, що було неприйнятним для Іракського Курдистану. На щастя, для РУК президент США, Джордж Буш, не прийняв ці рекомендації [7, с. 101].

Варто зазначити, що Ербіль намагався вирішити свої основні спірні питання з центральним урядом Іраку до нових президентських виборів в США, тобто до кінця 2008 року. Нова президентська адміністрація, що мала прийти на зміну адміністрації Дж. Буша, могла скоректувати свої зовнішньополітичні підходи в курдській політиці не на користь останніх. Серед спірних питань можна виділити конфлікт між Ербілем та Багдадом довкола багатого нафтовими ресурсами міста Кіркук. США вважали, що конфлікт щодо Кіркука може перерости

у криваве збройне протистояння між арабами та курдами, і призвести до різкого загострення внутрішньополітичного становища Іраку. Тому, американці радили перенести термін проведення референдуму щодо остаточного вирішення статусу Кіркука з грудня 2007 р. на пізніше. Керівництво Іракського Курдистану прислухалося до поради свого партнера та відклало референдум на 6 місяців. Пізніше цей термін неодноразово відкладався [4, с. 59].

Загалом американці неодноразово виступали модераторами між іракськими курдами та Багдадом в багатьох спірних питаннях та ситуаціях. Так, завдяки посередництву США, вдалося запобігти збройній конфронтації між іракською армією і курдськими «пешмерга» в місті Ханакін, в провінції Діяла, в серпні 2008 року [3].

Новообраний президент США, Барак Обама, оголосив про намір закінчити Іракську та Афганську кампанії та вивести з цих країн американських військові контингенти. Іракські курди розглядали присутність американських військ в Іраку як гарантію безпеки і стабільності регіону Курдистан. Тому їхнє майбутнє виведення сприйняли із занепокоєнням.

Проте, високопоставлені представники США запевнили у своїй подальшій підтримці РУК, зокрема міністр оборони США, Роберт Гейтс, та новообраний віцепрезидент, Джозеф Байден. Віцепрезидент Дж. Байден відвідав в січні 2009 р. Ірак і Кіркук і заявив, що після інавгурації нового президента Б. Обами американська адміністрація представить програму вирішення проблеми Кіркука [3]. Підтримка з боку США була оголошена в обмін на згоду іракських курдів прийняти новий виборчий закон, який дасть їм менше місць у новому парламенті Іраку, що мав бути обраний 7 березня 2010 року [7, с. 102].

Варто відмітити, що після 2003 року взаємовідносини США з іракськими курдами почали набувати форми партнерства. Виявом посилення американсько-курдської співпраці стало відкриття Генерального консульства США в Ербілі в липні 2011 року [10].

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити наступні висновки:

По-перше, війна в Іраку в 2003 р., вплинула на самовизначення іракських курдів. Саме іракські курди досягли в цьому процесі найбільшого успіху серед своїх одноплемінників в інших країнах.

По-друге, серед найбільших досягнень Регіонального уряду Курдистану після закінчення Іракської війни варто визначити – закріплення статусу курдської автономії в конституції Іраку, визнання курдської мови офіційною на рівні з арабською, перший іракський курд-президент, економічне зростання та відносно високий рівень безпеки в порівнянні з іншими частинами Іраку. До невдач можна віднести – збереження клановості економіки, корумпованість, закритість політичної системи.

По-третє, розвиток і доля Курдського автономного регіону Іраку значною мірою залежить і від успішно-політичної ситуації в Іракській державі. Взаємини з центральним урядом в Багдаді є доволі турбулентними. Їхній характер формується низкою гострих протиріч: форма майбутнього устрою Іраку, питання юрисдикції над спірними територіями, спір стосовно нафтогазового закону Іраку та питання статусу курдських формувань «пешмерга».

По-четверте, Турецька Республіка стала одним з найважливіших регіональних партнерів РУК, хоча раніше

Туреччина вважала можливе утворення незалежного Курдистану найбільшим викликом національній безпеці. Не меншим подразником залишалась присутність Робітничої партії Курдистану в гірських районах північного Іраку та питання статусу міста Кіркук. Пізніше відбулося потепління у двосторонніх відносинах, значну роль в якому відіграла економічна співпраця.

По-п'яте, курдсько-американські відносини набули форми партнерства в ході Іракської війни, хоча Туреччина залишалась пріоритетнішим союзником Вашингтона. США спиралися на курдів як на конструктивного та надійного учасника політичного життя післявоєнного Іраку. Незважаючи на виведення своїх військ з Іраку, Вашингтон завив про подальшу підтримку іракських курдів як важливого фактору стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Іраку.

Список використаних джерел

1. Под ред. Воскресенского А. Д. Конфликты на Востоке: Этнические и конфессиональные: Учеб. Пособие для студентов вузов / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
2. Жигалина О. И. Участие курдов в процессе формирования новых властных структур в Ираке / О. И. Жигалина [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=3546>.
3. Жигалина О. И. Курды и перспектива вывода американских войск из Ирака / О. И. Жигалина [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/?p=8037>.
4. Иванов С. И. Иракский Курдистан на современном этапе (1991–2011 гг.) / С. И. Иванов. – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – 86 с.
5. Chorev M. Iraqi Kurdistan. The Internal Dynamics & Statecraft in a Semistate / M. Chorev // Al Nakhlah. – 2007. – Fall. – P.1–11 [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: http://fletcher.tufts.edu/~media/Fletcher/Microsites/al%20Nakhlah/archives/pdfs/Matan_Chorev_AN%202.pdf
6. Gunter Michael M. Historical dictionary of the Kurds (Historical dictionaries of people and cultures; no. 1) / Michael M. Gunter. – Lanham: Scarecrow Press inc, 2004. – 274 p.
7. Gunter Michael M. The Five Stages of American Foreign Policy towards the Kurds / Michael M. Gunter // Insight Turkey. – 2011. – Vol.13, No.2 – P.93–106. [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight-turkey_vol_13_no_2_2011_gunter.pdf.
8. Historic trip by Turkey's Erdogan to Iraqi Kurdish region – March 30, 2011 [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://www.euronews.com/2011/03/30/historic-trip-by-turkey-s-erdogan-to-iraqi-kurdish-region/>.
9. Khalil L. Stability in Iraqi Kurdistan: Reality or Mirage? / L. Khalil // Saban Center Working Paper – 2009. – №2. – 41 p. [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2009/6/kurdistan-khalil/06_kurdistan_khalil.pdf.
10. KRG-US Relations // Kurdistan Regional Government – Iraq. Representation in the United States [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://new.krg.us/relations/>.
11. Natali D. The Kurdish quasi-state: development and dependency in post-Gulf War Iraq / D. Natali. – New York: Syracuse University Press, 2010. – 158 p.
12. O'leary B., McGarry J., Salih Kh. The Future of Kurdistan in Iraq / B. O'leary, J. McGarry, Kh. Salih. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 355 p.
13. Romano D. The Kurdish Nationalist Movement. Opportunity, Mobilization and Identity / D. Romano. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 277 p.
14. Romano D. Iraqi Kurdistan: challenges of autonomy in the wake of US withdrawal / D. Romano // International affairs. – 2010. – Vol.86, №6. – P.1345–1359. [Elektronnyy resurs]. – Режим доступа: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-2346.2010.00947.x/epdf>.
3. Zhigalina O. I. Kurdy i perspektiva vyvoda amerikanskikh voisk iz Iraka / O. I. Zhigalina [Elektronny resurs] – Rezhym dostupy: <http://www.iimes.ru/?p=8037>.
4. Ivanov S. I. Irakskiy Kurdistan na sovremennom etape (1991–2011 gg.) / S. I. Ivanov. – M.: IMEMO RAN, 2011. – 86 s.
5. Chorev M. Iraqi Kurdistan. The Internal Dynamics & Statecraft in a Semistate / M. Chorev // Al Nakhlah. – 2007. – Fall. – P.1–11. [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupy: http://fletcher.tufts.edu/~media/Fletcher/Microsites/al%20Nakhlah/archives/pdfs/Matan_Chorev_AN%202.pdf
6. Gunter Michael M. Historical dictionary of the Kurds (Historical dictionaries of people and cultures; no. 1) / Michael M. Gunter. – Lanham: Scarecrow Press inc, 2004. – 274 p.
7. Gunter Michael M. The Five Stages of American Foreign Policy towards the Kurds / Michael M. Gunter // Insight Turkey. – 2011. – Vol.13, No.2 – P.93–106. [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupy: http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight-turkey_vol_13_no_2_2011_gunter.pdf.
8. Historic trip by Turkey's Erdogan to Iraqi Kurdish region – March 30, 2011 [Elektronny resurs]. – Rezhym dostupy: <http://www.euronews.com/2011/03/30/historic-trip-by-turkey-s-erdogan-to-iraqi-kurdish-region/>.
9. Khalil L. Stability in Iraqi Kurdistan: Reality or Mirage? / L. Khalil // Saban Center Working Paper – 2009. – №2. – 41 p. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupy: http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2009/6/kurdistan-khalil/06_kurdistan_khalil.pdf.
10. KRG-US Relations // Kurdistan Regional Government – Iraq. Representation in the United States [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupy: <http://new.krg.us/relations/>.
11. Natali D. The Kurdish quasi-state: development and dependency in post-Gulf War Iraq / D. Natali. – New York: Syracuse University Press, 2010. – 158 p.
12. O'leary B., McGarry J., Salih Kh. The Future of Kurdistan in Iraq / B. O'leary, J. McGarry, Kh. Salih. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005. – 355 p.
13. Romano D. The Kurdish Nationalist Movement. Opportunity, Mobilization and Identity / D. Romano. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 277 p.
14. Romano D. Iraqi Kurdistan: challenges of autonomy in the wake of US withdrawal / D. Romano // International affairs. – 2010. – Vol.86, №6. – P.1345–1359. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupy: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-2346.2010.00947.x/epdf>.

References

1. Pod red. Voskresenskogo A. D. Konflikty na Vostoke: Etnicheskie s konfessionalnye: Ucheb. Posobie dlya studentov vuzov / Pod red. A. D. Voskresenskogo. – M.: Aspekt Press, 2008. – 512 s.
2. Zhigalina O. I. Uchastie kurdiv v processe formirovaniya novykh vlastnykh struktur v Irake / O. I. Zhigalina [Elektronny resurs] – Rezhym dostupy: <http://www.iimes.ru/?p=3546>.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Локатир Н. М. Редакційна діяльність М. Шлемкевича	7
Козак О. Добродійність Богдана і Варвари Ханенків у справі просвітництва й розвитку та популяризації наукових знань в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.	10
Глушан О. В. Громадська діяльність С. В. Бородаєвського в еміграції: зміст та основні напрями.	15
Дрозд П. Ю. Науково-організаційна діяльність Є. М. Лавренка (1900–1987 рр.) в контексті становлення та розвитку Всесоюзного ботанічного товариства	19
Стамбол И. И. Казансько-кубанський період життя І. Л. Липи (Казансько-кубанський період життя І. Л. Липи)	22
Гай-Нижник П. П., Батрак О. П. Русько-літописний варіант Символу Віри та теологічні системи латинської і візантійської тріадології	25
Омельчук Б. А. Західний вектор культурно-економічних зв'язків княжого Галича	39
Різник Ю. М. Процес відкриття та послуги телеграфного і телефонного зв'язку на Правобережжі в імперський період	42
Капшук Ю. С. Формування складу вчителів та вихованців середніх навчальних закладів Полтавської губернії (1861–1917 рр.)	47
Вовчко М. І. Євреї у початкових та середніх державних школах Галичини у другій половині XIX – на початку XX століття	51
Довгалець О. Проголошення Української Народної Республіки та діяльність загальноросійських партій в складі Центральної Ради.	55
Лісов О. С. Новітня археографія діяльності радянських органів державної безпеки в Україні у 1918–1939 рр.	58
Ніронович І. І. Рекламні оголошення в українській пресі у Польщі (1918–1939 рр.): професійні засади та зміст	63
Троханяк О. С. Анексія Західної України 1939–1941 рр. радянською владою та її репресивна політика (на прикладі Бережанщини)	66
Куницький М. П. Засоби й механізми забезпечення збору податкових платежів у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.)	70
Кір'янова О. Л. Внесок освітян в українізацію середньої та вищої школи УРСР: аналітичні узагальнення української зарубіжної історіографії (50-ті – 80-ті рр. XX ст.)	78
Лук'яненко О. В. Відображення повсякдення колективів педінститутів УРСР доби «відлиги» у періодиці епохи (Ч.1)	80
Китиченко Т. С. Критика позитивістської методики вивчення історичних джерел радянськими науковцями.	83
Буковський І. В. Концептуальні засади експонування зброї: історико-культурологічний аспект	87
Голик М. М. Кодекс честі офіцера Збройних сил України як чинник формування корпоративної культури	91
Васильюк О. С. Методика проведення бінарних уроків з української літератури та історії України в учнів 8-х класів на прикладі долі жінки в історії України XVI ст. (за твором О. Назарука «Роксолана»).	94
Корсак Р. В., Берец А. В. Розвиток туризму в країнах Європейського Союзу та досвід організації для України на початку XXI століття	98
Муханов В. М. Історико-економічний аналіз розвитку галузі промислового вирощування та переробки сої в Україні на початку XXI ст.	101
Апостол М. В. Наукова школа «Селекція м'ясної худоби»	104
Джус Ю. Я. Становлення соціальної ринкової моделі економіки у Федеративній Республіці Німеччина (1948–1970-ті рр.)	107
Гулузаде Т. Н. Проблемы семьи и семейно-бытовых отношений в героических дастанах Азербайджана (Проблеми сім'ї і сімейно-побутових відносин в героїчних дастанах Азербайджану)	110
Гусейн Г. П. Деятельность Бакинского морского порта как международного порта в годы Второй мировой войны (Діяльність Бакинського морського порту як міжнародного порту в роки Другої світової війни)	113

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Вашкевич В. М. Особливості міфічного світогляду в історичній еволюції наукової картини світу	117
Іванова Н. В. Генеза мислення в модальності можливості самоздійснення людини: соціософський контекст	122
Бондар О. В. Принцип суб'єктивності і проблема самообґрунтування	125
Гудима І. П. Віра в чудо: окремі питання методології дослідження	129
Джалілова О. М. Роль особистості в теорії соціальних комунікацій.	131
Зюганов А. П. Науково-технічний розвиток в контексті конвергентних технологій.	136
Коцюба М. П. Фундаментальна етико-антропологічна ситуація: інакшість Іншого	140
Савицька І. М., Каменська І. В. Поняття щастя та шляхи його досягнення у філософських пошуках Григорія Сковороди	144
Красніцька Г. М. Етикет у міжнародних ділових стосунках	147
Кубко В. П., Діордієва І. В. Удосконалення корпоративного іміджу організації шляхом застосування ребрендингу	149
Лар'яновський І. С. Акіологічний аналіз постнекласичного науково-технічного знання на основі інтегральної концепції цінності	151
Легенький І. Ю. Поетика музичного нонконформізму в українській культурі.	155
Ліпін М. В. Антропоцентризм як онтологічна крадіжка	158
Дронь С. П. Традиція антроповимірного осмислення часу в історії філософії	162
Марасюк С. С. Український провінціалізм як предмет соціально-філософського дискурсу	165
Матюшина І. І. Розуміння смислу як підсистема мовленнєвої комунікації	169
Омельчук І. В. Пліуралістичний потенціал принципу доповнюваності	172

Патлайчук О. В. Розумний егоїзм як філософсько–етична позиція	175
Сакун А. В. Методологічна рефлексія як спосіб розуміння процесів мислення	180
Смельяненко С. О. Релігійна ідентичність та маргінальність як інтегративне ядро національного самовизначення в Україні	183
Вергелес К. М. Православна релігія в літературі дореволюційного, радянського і пострадянського періодів	186
Гришанов О. М. Сакральна символіка в рецепції світової філософської думки	190
Лещенко А. М. Коєволюційні процеси у духовній православній музиці	192
Ломачинська С. В. Використання Інтернет–технологій у релігійному вихованні молоді (на прикладі УПЦ)	196
Шепетьяк О. М. Юдаїзм: історія та сучасність	201
Хахалін О. О. Сучасний соціокультурний дискурс паломництва	204
Шабанов З. Формирование социального полилога как приоритетное направление профсоюза (Формування соціального полілогу як пріоритетний напрям профспілки)	208
Скалацька О. В. Філософський аналіз комічного і карнавального в моді	211
Ареф'єва А. Ю. Специфікація освітнянських технологій та виставково–бібліотечної діяльності в умовах глобалізації культури	215
Михалик Л. П. Досвід найбільш ефективних систем освіти у вибудовуванні навчально–виховних стратегій саморозвитку і самореалізації особистості для України	218
Середня В. Г. Філософсько–освітні засади становлення духовності як основи людиновимірного цілепокладання постнекласичної освіти	224
Чуйкова О. В. Концепція нейробіологічної обумовленості моралі у методиці викладання етики та естетики для студентів (психологів та медиків) медичних вузів	227

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Бірюков Д. С. Концептуалізація захисту критичної інфраструктури в сучасних безпекових дослідженнях	231
Горло Н. В. Підходи до типології іредентизму	234
Карчевський М. В., Карчевська О. В. Соціальні теореми як концептуальна основа національного діалогу	238
Литвиненко К. О. Поняття та класифікація сепаратистських рухів	243
Мельник О. М. Концепція «преемптивної війни» та її застосування при веденні бойових дій	247
Остап'як В. І. Парадигма партнерства у викликах глобальних загроз	250
Скляр О. Ю. Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою	253
Кужман О. М. Формування регіонального політичного порядку денного за стадійним підходом	257
Касьянова М. М. Соціально–політичні передумови міграції українських громадян до країн Східної Європи (кінець XX – початок XXI ст.)	261
Варнава У. В., Гладченко С. В. Деякі аспекти розвитку сучасного українського суспільства	265
Веденєв В. О. Особливості політико–культурної детермінації сучасного етапу українського процесу соціально–політичного розвитку	268
Войтенко Ю. М. Сучасні проблеми у механізмі стримувань і противаг закладені в Конституції України	271
Докаш О. Ю. Політична компетентність партійної номенклатури західних областей України (кінець 30–х – початку 50–х рр. XX ст.): аксіологічний та діяльнісний аспекти	275
Міхейченко М. А. Східно–Середземноморський вектор зовнішньої політики України «до» та «після» подій «Євромайдану–2014»: нові можливості співробітництва	279
Іванова І. І. Данський неокорпоративізм: особливості політичної взаємодії держави і соціальних партнерів	283
Вонсович О. С. Терористичні акти в Брюсселі як прояв недосконалості системи європейської безпеки	286
Грбчак К. К. Етнічні цінності у формуванні політичної нації США	289
Джабеа Елуке Е. Cameroon in the US foreign policy towards the Gulf of Guinea (Камерун у зовнішній політиці США по відношенню до Гвінейської затоки)	293
Кулішенко Т. Ю. Децентралізація влади в європейських країнах в контексті впливу ресурсозабезпечених груп	297
Співак М. В. Досвід скандинавських країн у запровадженні політики збереження здоров'я	299
Корчинський М. В. Двосторонні відносини Іракського Курдистану після завершення війни в Іраку (2003–2011 рр.)	304

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Lokatyr N. M. Editorial activities M. Shlemkevich	7
Kozak O. Charity Bogdan and Varvara Hanenko in education, development and popularization of scientific knowledge in the Ukraine in late XIX – early XX century	10
Hlushan O. V. S. V. Borodaevsky's public activity in emigration: maintenance and basic directions	15
Drozd P. Yu. Ye. M. Lavrenko's (1900–1987) scientific and organizational activities in terms of the formation and development of All-Union Botanical Society	19
Stambol I. I. The Kazan–Kuban period of I. L. Lypa's life	22
Hai–Nyzhnyk P. P., Batrak O. P. Rus–chronicle version of the Creed and theological systems of Latin and Byzantine triadology	25
Omelchuk B. A. Western vector of cultural and economic relationships of principal Halych	39
Riznyk Y. M. Establishment and service of the telegraph and telephone connection in the right–bank Ukraine at the time of the empire	42
Kapshuk J. S. Forming the composition of teachers and pupils of secondary schools of the Poltava province (1861–1917)	47
Vovchko M. I. Jews in the elementary and secondary schools in Galicia in the second half of the 19 th – early 20 th century	51
Dovgalets O. Proclamation of Ukrainian Nation Republic and activities of Russian parties in Centralna Rada	55
Lisov O. S. Contemporary archaeography of soviet state security organizations activity in Ukraine in 1918–1939	58
Nironovych I. I. Advertisements in the Ukrainian press in Poland (1918–1939 gg.): professional principles and contents	63
Trohanyak O. S. Annexation of Western Ukraine, 1939–1941 soviet regime and its repressive policies (on Berezhanschyn example)	66
Kunitsky M. P. Means and mechanisms to ensure the collection of payments of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)	70
Kiryanova O. L. Scholars' contribution to Ukrainization of secondary and high school in soviet Ukraine: analytical generalizations of Ukrainian foreign historiography (50s–80s of the XX century)	78
Lukyianenko O. V. The display of the daily life of the educators of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» in the periodical press of the epoch (P.1)	80
Kitichenko T. S. Criticism positivist methodology study of historical sources by Soviet scientists	83
Bukovskiy I. V. Conceptual framework exhibiting weapons: historical–cultural aspects	87
Golik M. M. Code of Honor officer of the Armed forces of Ukraine as a factor in the formation of corporate culture	91
Vasylyuk O. S. The methodology of the binary classes in Ukrainian literature and the history of the Ukrainian students 8th grade as an example the fate of women in the history of Ukraine of the sixteenth century (according to the work A. Nazaruk «Roksolana»)	94
Korsak R. V., Berets A. V. Development of tourism in The European Union and its experience for Ukraine in the early 21st century	98
Mukhanov V. M. Historical and economic analysis of the development of the industry growing and processing of soy in the Ukraine at the beginning of the XXI century	101
Apostol M. V. The scientific school «Beef cattle breeding»	104
Dzhus Yu. Ya. Formation of a social market economy in the Federal Republic of Germany (1948–1970–ies)	107
Guluzadeh T. N. Family problems and family–domestic relations in the heroic epos of Azerbaijan	110
Hussein G. P. Activity of the Baku seaport as international port in the years of World War II	113

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Vashkevych V. M. Features of the mythical world of historical evolution in scientific world	117
Ivanova N. V. Genesis of thingjingin human self–realization modalities: socio–philosophical context	122
Bondar O. V. Principle of subjectivity and the problem of self–justification	125
Gudima I. P. The belief in a miracle: some issues of research methodology	129
Dzhalilova O. M. The role of personality in the theory of social communications	131
Zyuganov A. P. Scientific and technological development in the context of convergent technologies	136
Kotsiuba M. P. The fundamental ethical–anthropological situation: otherness of the Other	140
Savitska I. M., Kamenska I. V. Concept of happiness and the ways of its achievements of philosophical searches of Hryhoriy Skovoroda	144
Krasnitska G. M. Etiquette in international business	147
Kubko V. P., Diordiieva I. V. Improvement of corporate image of organization by means of branding	149
Larianovskiy I. S. Axiological analysis of post non–classical of scientific and technologic knowledge on the basis of an integral concept of values	151
Lehenkiy I. Yu. Poetics of musical nonconformism are in the Ukrainian culture	155
Lipin N. V. Antropocentrism as an ontological theft	158
Dron S. P. Tradition of anthropomeasurable time reflection in the history of philosophy	162
Marasyk S. S. Ukrainian provincialism as a subject of socio–philosophical discourse	165
Matiushyna I. I. Sense comprehension as a verbal communication subsystem	169
Omelchuk I. V. Pluralistic potential of complementarity principle	172

Patlaichuk O. V. Rational egoism as a philosophical and ethical position	175
Sakun A. V. Methodological reflection as a way of understanding the processes of thinking	180
Yemelyanenko Ye. O. Religious identity and marginality like integrative core of national identification in Ukraine	183
Vergeles K. M. Orthodox religion in the literature of pre–revolutionary, Soviet and post–Soviet periods	186
Grishanov O. M. The sacred symbolism in reflection of the world philosophical thought	190
Leshchenko A. M. Co–evolutionary processes in spiritual Orthodox	192
Lomachynska S. V. Usage of Internet technologies in the religious education of youth (based on the example of the Ukrainian Orthodox Church (UOC))	196
Shepetyak O. M. Judaism: history and present	201
Khakhalin A. A. Modern socio–cultural discourse pilgrimage	204
Shabanov Z. Formation of social polylogue as a priority direction of the trade union	208
Skalatskaya H. V. Philosophical analysis of the comic and the carnival in fashion	211
Arevieva A. Yu. Specification of educational technologies and exhibition–library activity in terms globalization of culture	215
Mykhalyk L. P. Experience of the most effective educational systems in building educational strategies of self–development and personal fulfillment for Ukraine	218
Serednya V. G. Philosophical–educational principles of spiritual becoming as the basis of man dimensional goal–setting ца postnonclassical education	224
Chujkova E. V. Conception of neurobiology conditionality of moral in methodology of teaching of ethics and aesthetics for students (psychologists and physicians) of medical institutions of higher learning	227

POLITICAL SCIENCES

Biriukov D. S. Conceptualisation of the critical infrastructure protection within contemporary security studies	231
Gorlo N. V. Approaches to the typology of irredentism	234
Karchevskiy M. V., Karchevskaya O. V. Social theorems as a conceptual basis of national dialogue	238
Lytvyenko K. O. Definition and classification of separatist movements	243
Mel'nik O. M. The concept of «preemptive war» and its use in the conduct of hostilities	247
Ostapyak V. I. Paradigm partnership challenges of global threats	250
Sklar O. Y. Correlation of the political freedom of citizens with their encumbrance to the state	253
Kuzhman O. M. Formation of regional political agenda by phasic approach	257
Kasianova M. M. Socio–political background of migration of Ukrainian citizens in the countries of Eastern Europe (the end of XX – beginning of XXI centuries)	261
Varnava U. V., Gladchenko S. V. Some aspects of modern Ukrainian society	265
Vedeneyev V. A. Features of the political–cultural determinants of modern stage Ukrainian process of socio–political development	268
Voitenko Yu. M. Contemporary issues in the mechanism of checks and balances inherent in the Constitution of Ukraine	271
Dokash O. Yu. Political competence of party nomenclature of Western regions of Ukraine (end of 30th to beginning of 50th of XX century): axiology and activity aspects	275
Mikheichenko M. A. Eastern–Mediterranean vector of Ukrainian foreign policy «before» and «after» the events of «Euromaidan–2014»: new partnership opportunities	279
Ivanova I. I. Danish neocorporatism: features of the political cooperation between the state and the social partners	283
Vonsovych O. S. Terrorist acts in Brussels, as the manifestation of the European security system imperfections	286
Hrabchak K. K. Ethnic values in the formation USA political nation	289
Jabea Eluke E. Cameroon in the US foreign policy towards the Gulf of Guinea	293
Kulishenko T. Y. Decentralization of power in Europe in the context of the impact of resource groups	297
Spivak M. V. The experience of Scandinavian countries in conducting policy of preservation of health	299
Korchynskiy M. V. Bilateral relations of Iraqi Kurdistan after the Iraq War (2003–2011)	304

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Локатыр Н. Н. Редакционная деятельность Н. Шлемкевича	7
Козак А. Благотворительность Богдана и Варвары Ханенко в деле просвещения, развития и популяризации научных знаний в Украине в конце XIX – начале XX в.	10
Глушан Е. В. Общественная деятельность С. В. Бородаевского в эмиграции: содержание и основные направления	15
Дрозд П. Ю. Научно–организационная деятельность Е. М. Лавренко (1900–1987 гг.) в контексте становления и развития Всесоюзного ботанического общества	19
Стамбол И. И. Казанско–кубанский период жизни И. Л. Липы	22
Гай–Ныжнык П. П., Батрак О. П. Русько–летописный вариант Символа Веры и теологические системы латинской и византийской триадологии	25
Омельчук Б. А. Западный вектор культурно–экономических связей княжеского Галича	39
Резник Ю. Н. Процесс открытия и услуги телеграфной и телефонной связи на Правобережье в имперский период.	42
Капшук Ю. С. Формирование состава учителей и воспитанников средних учебных заведений Полтавской губернии (1861–1917 гг.)	47
Вовчко М. И. Евреи в начальных и средних государственных школах Галиции во второй половине XIX – начале XX века	51
Довгалець О. Провозглашение Украинской Народной Республики и деятельность всероссийских партий в составе Центральной Рады	55
Лисов А. С. Новейшая археография деятельности советских органов государственной безопасности в Украине в 1918–1939 гг.	58
Ниронович И. И. Рекламные объявления в украинской прессе в Польше (1918–1939 гг.): профессиональные принципы и содержание	63
Троханяк А. С. Аннексия Западной Украины 1939–1941 гг. советской властью и ее репрессивная политика (на примере Бережанщины)	66
Куницкий М. П. Средства и механизмы обеспечения налоговых платежей в Рейхскомиссариате «Украина» (1941–1944 гг.)	70
Кириянова Е. Л. Вклад педагогов в украинизацию средней и высшей школы УССР: аналитические обобщения украинской зарубежной историографии (50–е – 80–е гг. XX в.)	78
Лукьяненко А. В. Отображение повседневной жизни коллективов пединститутов УССР времен «оттепели» в периодике эпохи (Ч.1)	80
Китиченко Т. С. Критика позитивистской методики изучения исторических источников советскими учеными.	83
Буковский И. В. Концептуальные основы экспонирования оружия: историко–культурологический аспект	87
Голик Н. М. Кодекс чести офицера Вооруженных сил Украины как фактор формирования корпоративной культуры	91
Василюк О. С. Методика проведения бинарных уроков по украинской литературе и истории Украины у учащихся 8–х классов на примере судьбы женщины в истории Украины XVI в. (по произведению О. Назарука «Роксолана»)	94
Корсак Р. В., Берец А. В. Развитие туризма в странах Европейского союза и опыт организации для Украины в начале XXI века	98
Муханов В. Н. Историко–экономический анализ развития отрасли промышленного выращивания и переработки сои в Украине в начале XXI века	101
Апостол М. В. Научная школа «Селекция мясного скота»	104
Джус Ю. Я. Становление социальной рыночной модели экономики в Федеративной Республике Германия (1948–1970–е гг.)	107
Гулузаде Т. Н. Проблемы семьи и семейно–бытовых отношений в героических дастанах Азербайджана	110
Гусейн Г. П. Деятельность Бакинского морского порта как международного порта в годы Второй мировой войны.	113

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Вашкевич В. Н. Особенности мифического мировоззрения в исторической эволюции научной картины мира	117
Иванова Н. В. Генезис мышления в модальности возможности самореализации человека: социософский контекст	122
Бондарь О. В. Принцип субъективности и проблема самообоснования	125
Гудыма И. П. Вера в чудо: отдельные вопросы методологии исследования	129
Джалилова А. Н. Роль личности в теории социальных коммуникаций	131
Зюганов А. П. Научно–техническое развитие в контексте конвергентных технологий	136
Коцюба М. П. Фундаментальная этико–антропологическая ситуация: инаковость Другого	140
Савицкая И. М., Каменская И. В. Понятие счастья и пути его достижения в философских поисках Григория Сковороды	144
Красницкая А. Н. Этикет в международных деловых отношениях	147
Кубко В. П., Диордиева И. В. Усовершенствование корпоративного имиджа организации с помощью ребрендинга	149
Ларьяновский И. С. Аксиологический анализ постнеклассического научно–технического знания на основе интегральной концепции ценностей.	151
Легенский И. Ю. Поэтика музыкального нонконформизма в украинской культуре	155
Липин Н. В. Антропоцентризм как онтологическая кража	158
Дронь С. П. Традиция антропомерного осмысления времени в истории философии	162
Марасюк С. С. Украинский провинциализм как предмет социально–философского дискурса	165
Матюшина И. И. Понимание смысла как подсистема речевой коммуникации	169

Омельчук И. В. Плюралистический потенциал принципа дополнительности	172
Патлайчук О. В. Разумный эгоизм как философско–этическая позиция	175
Сакун А. В. Методологическая рефлексия как способ понимания процессов мышления	180
Емельяненко Е. О. Религиозная идентичность и маргинальность как интегративное ядро национального самоопределения в Украине	183
Вергелес К. Н. Православная религия в литературе дореволюционного, советского и постсоветского периодов	186
Гришанов А. Н. Сакральная символика в рецепции мировой философской мысли	190
Лещенко А. М. Козволюционные процессы в духовной православной музыке	192
Ломачинская С. В. Использование Интернет–технологий в религиозном воспитании молодежи (на примере УПЦ)	196
Шелетьяк О. М. Иудаизм: история и современность	201
Хахалин А. А. Современный социокультурный дискурс паломничества	204
Шабанов З. Формирование социального полилога как приоритетное направление профсоюзов	208
Скалацкая Е. В. Философский анализ комического и карнавального в моде	211
Арефьева А. Ю. Спецификация учебных технологий и выставочно–библиотечной деятельности в условиях глобализации культуры	215
Мыхалик Л. П. Опыт наиболее эффективных систем образования в выстраивании учебно–воспитательных стратегий саморазвития и самореализации личности для Украины	218
Середня В. Г. Философско–образовательные основания становления духовности как основы человекомерного целеполагания постнеклассического образования	224
Чуйкова Е. В. Концепция нейробиологической обусловленности морали в методике преподавания этики и эстетики для студентов (психологов и медиков) медицинских вузов	227

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бирюков Д. С. Концептуализация защиты критической инфраструктуры в современных исследованиях по вопросам безопасности	231
Горло Н. В. Подходы к типологии ирредентизма	234
Карчевский Н. В., Карчевская Е. В. Социальные теоремы как концептуальная основа национального диалога	238
Литвиненко К. А. Понятие и классификация сепаратистских движений	243
Мельник А. М. Концепция «преэмптивной войны» и ее применение при ведении боевых действий	247
Остапьяк В. И. Парадигма партнерства в вызовах глобальных угроз	250
Скляр О. Ю. Соотношение политической свободы граждан с их повинностью перед государством	253
Кужман О. Н. Формирование региональной политической повестки дня в соответствии со стадийным подходом	257
Касьянова М. Н. Социально–политические предпосылки миграции украинских граждан в страны Восточной Европы (конец XX – начало XXI ст.)	261
Варнава У. В., Гладченко С. В. Некоторые аспекты развития современного украинского общества	265
Веденеев В. А. Особенности политико–культурной детерминации современного этапа украинского процесса социально–политического развития	268
Войтенко Ю. Н. Современные проблемы в механизме сдержек и противовесов заложенные в Конституции Украины	271
Докаш О. Ю. Политическая компетентность партийной номенклатуры западных областей Украины (конца 30–х – начала 50–х гг. XX ст.): аксиологический и деятельностный аспекты	275
Михейченко М. А. Восточно–Средиземноморский вектор внешней политики Украины «до» и «после» событий «Евромайдана–2014»: новые возможности сотрудничества	279
Иванова И. И. Датский некорпоративизм: особенности политического взаимодействия государства и социальных партнеров	283
Вонсович А. С. Террористические акты в Брюсселе как проявление несовершенства системы европейской безопасности	286
Грабчак К. К. Этнические ценности в формировании политической нации США	289
Джабеа Елуке Э. Камерун во внешней политике США по отношению к Гвинейскому заливу	293
Кулишенко Т. Ю. Децентрализация власти в европейских странах в контексте влияния ресурсообеспеченных групп	297
Спивак М. В. Опыт скандинавских стран в введении политики сохранения здоровья	299
Корчинский М. В. Двусторонние отношения Иракского Курдистана после завершения войны в Ираке (2003–2011 гг.)	304

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 108 (5)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В ы п у с к 108 (5)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
108 e d i t i o n (5)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 29.04.2016 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 36,74. Наклад 300 пр. Зам. № 225

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна